

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SYVENDE RÆKKE

UDGIVET AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

NIELS KNUD ANDERSEN og KNUD BANNING

SJETTE BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG

1965—68

STYRELSEN

i

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Professor, dr. theol. **NIELS KNUD ANDERSEN** (1958). Formand (1964).
Professor, dr. theol. **P. G. LINDHARDT** (1949), Næstformand (1964).
Afdelingsleder, dr. theol. **KNUD BANNING** (1958), Sekretær (1964).
Provst **CARL TROCK** (1959), Kasserer (1959).
Pastor emeritus, dr. theol. **L. P. FABRICIUS** (1949).
Afdelingsleder, dr. theol. **K. E. BUGGE** (1960).
Amanuensis, cand. mag. **TROELS DAHLERUP** (1963).
Musæumsinspektør, dr. phil. **ANDERS BÆKSTED** (1964).
Docent, dr. theol. **ANDERS PONTOPPIDAN THYSSEN** (1964).
Professor, dr. theol. **JAKOB BALLING** (1965).
Professor, dr. theol. **LEIF GRANE** (1965).

Æresmedlemmer.

Professor, dr. theol. **EINAR MOLLAND**, Oslo (1949).
Professor, teol. dr. **HILDING PLEIJEL**, Lund (1949).
Professor, fil. et teol. dr. **AARNO MALINIEMI**, Helsingfors (1953).
Pastor emeritus **JOHANNES PEDERSEN** (1966).

Indhold.

	Side
The Cathedral priory of Odense in the Middle ages. By <i>Peter King</i>	1
Drabet på Erik 4. Plovpenning og den begyndende legendedannelse. Af <i>C. A. Christensen</i>	21
Herborn og Stagefyr. Af <i>J. Nybo Rasmussen</i>	44
Hartvig Huitfeldt og Daniel Krag. To jesuiternovicer fra begyndelsen af 1600-tallet. Af <i>Vello Helk</i>	61
To engelske Opbyggelsesbøger fra det 17. Aarhundrede. Af <i>Bjorn Kornerup</i> . (Med efterskrift ved <i>Urban Schrøder</i>)	70
Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie. Af <i>Johan Jørgensen</i>	85
Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser. Af <i>H. P. Clausen</i>	137
Et fragment. Hal Kochs bidrag til Den danske Kirkes Historie 1920–60. Udgivet af <i>P. G. Lindhardt</i>	168
Rumindretningen i romanske landsbykirker. Af <i>Olaf Olsen</i>	235
Ribe Domkantorat paa Reformationstiden. Af <i>Troels Dahlerup</i>	258
Paulus Helie og Thomas More om bibeloversættelse, brug og misbrug. Af <i>Th. Lyby Christensen</i>	273
Kingos Salmebog. En studie over dens forhistorie. Af <i>Erik Norman Svendsen</i>	343
Holger Rosenkrantz og Lutherdommen, Jens Glebe Møllers disputats. Af <i>Leif Grane</i>	376
En røst fra folket. Beskrivelse og analyse af et anonymt salmehaandskrift. Af <i>Anders Malling</i>	391
Om stolestader og gravkapel. Af Rønninge sogns og kirkes historie. Af <i>Johannes Pedersen</i>	411
Breve fra generalsuperintendent Godt til pastor Nic C. Nielsen. Af <i>Jens Holdt</i>	452
Danske filosoffer i anden halvdel af det 13. århundrede. Af <i>Heinrich Roos</i>	497
Melanchthon som fortolker af 1. Tim. 4,13. Af <i>Jens Glebe Møller</i>	520
Bughenhagen og Kamminer bispeembedet. Et utrykt brev af Johannes Bugenhagen. Af <i>Martin Schwarz Lausten</i>	525
Embede og Præst. Om Niels Hemmingsens pastoraltheologi. Af <i>Carl Christian Jessen</i>	532
Hr. Hans Pedersen Gentzmer i Tandslet. Om en alsisk præst og hans »stambog«. Af <i>Vello Helk</i>	553
Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie II. Af <i>Johan Jørgensen</i>	575
De Gemino Christi Adventu. En latinsk deklamation af den unge H. A. Borson. Af <i>Søren Bülow Jensen</i>	592
En teologisk kandidats rejsebrev 1880–81. Af <i>Elith Olesen</i>	615

	Side
Smaaestykker:	
I. To breve fra Melanchthon og lidt om deres baggrund. Ved <i>Jens Glebe Møller</i>	191
II. Holger Rosenkrantz og Henrik Ernst. Af <i>Jens Glebe Møller</i>	195
III. Et latinsk digt af den unge H. A. Brorson. Af <i>Søren Bülow Jensen</i> 465	465
IV. En versificeret ansøgning fra en præst. Af <i>Henning Heilesen</i>	468
V. Om passionsfremstillingen i Ny kirke på Bornholm. Af <i>Mads-Bjørn Jørgensen</i>	471
1965. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	199
1966. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	474
1967. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	661
Votum over besvarelserne af Selskabets prisopgave 1964–65.....	220
Votum over besvarelserne af Selskabets prisopgave 1966–67.....	682
Prisopgave 1966–67	229
Prisopgave 1968–69.....	699
Forfatternes adresser.....	496, 700
Rettelser og Register ved <i>Martin Schwarz Lausten</i>	701

The Cathedral priory of Odense in the Middle ages

By Peter King

The cathedral priory of Odense is of particular interest to English scholars[1]. Not only was it founded as a daughter house of the famous abbey of Evesham, but as a Benedictine cathedral chapter it transplanted to the European mainland an institution hardly known outside the Anglo-Norman kingdom. Yet there are difficulties in writing its history. It is not as rich in records as other Danish religious houses. The Odensebog preserved in Upsala[2] is a late medieval collection of documents, roughly arranged for a fair copy which, if it was ever made, has now disappeared. It contains a number of early documents but no other historical information. More can be gleaned from the numerous official documents, papal, royal, and episcopal, which refer to the priory, and from the notes which Cornelius Hamsfort made in the 16th century. The single leaf in the Rigsarkiv giving the privileges of Pope Paschal II[3] may be from an early "Liber Authorizatus"[4]. In 1469 the bishop of Slesvig was shown a book belonging to the monks, on the last 14 folios of which were copies of their privileges, and the records of the priory[5]. This book is no longer in existence.

There is a certain amount of information of the chronicles of the bishops of Odense which were compiled at various times by

[1] I should like to express my warm thanks to Dr. Niels Skyum-Nielsen for his generous help and advice over a long period on every aspect of this article, of which an earlier version has appeared in "Saga book" XVI, parts 2-3 (London 1963-4).

[2] Stephanius MS.—Cod. Ups. D.G. 39. I have used the photocopy in the Royal Library.

[3] Printed in *Diplomatarium Danicum* (abbreviated *DD* hereafter) I, 2, No. 42.

[4] See Kr. Erslev, *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediaevalis*, I, p. 1; IV, p. 39 n. 1.

[5] *Ibid.* 2r., ed. W. Christensen, II, No. 2627.

Cornelius Hamsfort[6]. Hamsfort had certain Lutheran prejudices about the medieval church and sometimes misunderstood his sources, but he was a careful scholar, and his word can usually be trusted on facts, if not interpretations. His chronicles were largely based on the public diplomas. For the early part of his story, however, he quoted facts found “in membrana et diplomate anno Christi 1439 scripto”[7], and in which he found the names of the bishops. It has been suggested by Erslev that this is a reference to the Odensebog[8]. If this were so, however, Hamsfort would have had no reason to choose the year 1439, since the book contains a number of dated documents subsequent to that year[9]. Moreover the word “membrana” implies a single leaf. It seems more likely that Hamsfort saw a single piece of parchment with the episcopal annals of Odense on it, and the last entry dated 1439.

St. Knuds priory owed its foundation to a bishop of Odense. Nothing certain is known of the early life of bishop Hubald. Hamsfort, possibly relying on an old source at Odense, states that he was an Englishman and a Benedictine[10]. That he was English seems probable, to judge by his later actions at Odense. That he was a monk is unlikely, since he is known to have been a canon at Lund[11]. Soon after 1086 he was consecrated by bishop Asser[12], and is first recorded acting as bishop in Odense around 1095[13].

Hamsfort insisted upon the fact that Hubald was the first bishop of Odense[14]. There had been missionary bishops active

[6] *Scriptores Rerum Danicarum* (abbreviated *S.R.D.* hereafter) VII, 216–243; I, 266–334. Six unprinted chronicles in the Royal Library, Kallske Sml. 668, 8vo, referred to as MS chronicles hereafter.

[7] *Series Episcoporum Otthoniensium* in *S.R.D.* VII, 218. In the unprinted MS chronicle IV he says “ex veteri membrana et quodam diplomate circa annum 1439 dato”.

[8] Erslev, *Repertorium* IV, p. 123 n.1.

[9] On pp. 13–14 (1471); 23 (1449); 32 (1449); 45 (1444); 50 (1447); 64–5 (1459).

[10] *Series Episcoporum Otthoniensium* in *S.R.D.* VII, 218; *Chronologia Secunda*, *S.R.D.* I, 271; MS Chronicles IV, VI.

[11] L. Weibull ed. *Lunds Domkyrkas Nekrologium* (Lund 1923), 113. See also *ibid.* 98.

[12] *S.R.D.* VII, 218.

[13] M. C. Gertz, *Vitae Sanctorum Danorum* (1908–12), 134.

[14] MS Chronicle VI. See also the obscure verse “Hubaldus quorum primus regimen populorum”, *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 218. The verses, however, contain little of historical value.

there before[15], but no permanent episcopal institutions had been created. Hubald was interested in the reform of the Danish Church[16]. He may have felt that English Benedictines in his cathedral would give him valuable support, as well as giving a good example in the centre of the diocese. Monastic cathedral chapters were well known in England, where they had been an instrument of reform in the 10th century. They were, however, extremely rare elsewhere[17]. The foundation of a Benedictine cathedral chapter at Odense[18] is a strong indication of English influence.

King Erik Ejegod was encouraging the veneration of his murdered brother Knud as a martyr, and a number of English ecclesiastics were trying to spread the cult and obtain papal recognition. In 1095 the dead king's relics were translated into a stone church dedicated to St. Alban and St. Knud. On the advice of Hubald[19], king Erik applied to Evesham in England for a community of monks who would serve the new church and tend the shrine. Evesham had had an earlier connection with Denmark[20], and, with the permission of king William II, twelve of its monks arrived at Odense[21] around 1095–6[22]. Prominent among them was probably Agelward, who is later mentioned as prior of St. Knud's in the *Necrologium Lundense*[23]. Four other names of Odense monks in the *Necrologium's* earliest hand, may be of survivors from the first community: the priests Arkil and John, Simon the deacon, and James the subdeacon[24]. It is also possible that the inscription placed inside the tomb of St. Knud was composed by a member of the priory during these early days[25]. It gives the

[15] On the early bishops see H. S. Holbeck, *Odense Bys Historie* (1926), 31–4.

[16] *Series Episcoporum Otthoniensium*, S.R.D. VII, 219.

[17] Monreale in Sicily is one of the rare examples, probably also imitating English practice. See M. D. Knowles, *The Monastic Order in England* (1950), 619.

[18] That Hubald intended the monks to form the cathedral chapter from the first is made clear by the papal confirmation of 1117: "ut in loco sedis uestre religiosorum monachorum cetus adunaretur". *DD* I, 2, No. 42.

[19] *Ibid.*

[20] M. D. Knowles, *The Monastic Order in England*, 163.

[21] Dugdale, *Monasticon Anglicanum* (2nd. edition, 1817–30) II, 37.

[22] On the date see Knowles, *The Monastic Order in England*, 164 n.1.

[23] Lauritz Weibull, *Lunds Domkyrkas Nekrologium* (Lund, 1923), lxiii, 104.

[24] *Ibid.*, lxiii, 67, 70, 94.

[25] Gertz, *Vitae Sanctorum Danorum*, 60–2.

names of the murdered king's companions; four of these are spelt according to Anglo-Saxon sound laws[26]. The reference to the king's brother "nomine et gratia martyrii Benedictus" echoes the opening of St. Gregory's *Life of St. Benedict*[27]. The author of the inscription could well have been an English Benedictine.

It is probable that the community at first depended largely on the generosity of Hubald, whose gifts were later confirmed by the pope and the archbishop of Lund[28]. The first royal gifts seem to have been made by king Niels[29]. In 1117 the king was claiming to be the founder of the house[30].

In an agreement[31] confirmed by king Erik[32], Evesham defined its rights as the mother house. The document declared that Odense derived its foundation from Evesham and stood in relation to the English house as a daughter to a mother. A monk of Evesham who went to Odense with the permission of his abbot, must obey the prior of the Danish house, and take his place in chapter and elsewhere with the other brethren. But if such a monk came without the permission of his abbot he was not to be received. Evesham promised to act in the same way towards visitors from Odense. Mutual arrangements were made for suffrages for the dead. The election of a new prior of Odense needed the permission of the king of Denmark and the bishop, and could take place either in Evesham or in Odense. In every case however, it required the confirmation of the abbot of Evesham. This agreement was solemnly renewed in the same terms by bishop Riculf of Odense in 1135-9[33], after a visit from one of the Evesham monks[34].

It was natural that the new monastery should become influential.

[26] M. C. Gertz, *Knud den Helliges Martyrhistorie* (1907), 46.

[27] "Fuit vir vitae venerabilis, gratia Benedictus et nomine" *Dialogues* II, Prolegomena (*Patrologia Latina* 66, 126).

[28] *DD I*, 2 Nos. 42, 77.

[29] *Ibid.* Nos. 34, 35.

[30] *Ibid.* No. 42.

[31] *Ibid.* No. 24 (undated). See also L. Weibull, "S:ta Maria i Evesham och s:t Knut i Odense", *Scandia* XIII (1940), 196-205, in which all the relevant documents are analysed.

[32] W. Holtzmann, "Urkunden zur Geschichte des Domklosters von Odense", *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinsche Kirchengeschichte*, 2 Reihe, 9 Bd. (1930-5), 63.

[33] *DD I*, 2, No. 66.

[34] *Ibid.* No. 67.

Probably the only other monasteries in Denmark in 1095 were All Saints, Lund, and St. Michael's, Slesvig. King Valdemar, in a diploma of 1180, declared that the priory of Odense was especially dear to him since it contained the relics of a royal saint who was a member of his family [35]. In the early twelfth century the priory must have preserved the best traditions of English Benedictinism, and as such it influenced the foundation of other houses. King Valdemar stated, in the diploma quoted above, that many monks and nuns had made their profession there. There seems to have been a link between Odense and the monasteries of Sorø and Ringsted. Sorø was a small house for Black monks, founded about 1142–5, whose first prior had previously been prior of Odense [36]. In Ringsted, Benedictines were introduced in 1135 [37]. In 1144–5 the prior of Odense had previously been prior of Ringsted [38]. Probably from 1157 there was a Benedictine nunnery in Odense directed by the monks [39]. In 1193 the nuns stated that the monks of St. Knud had founded their house [40]. At some unknown date, probably during the reign of Knud VI, the nuns moved out of the city to Dalum [41].

So important a house as that at Odense naturally attracted the attention of the great. Already in 1139, archbishop Eskil confirmed the property and rights of the priory, particularly mentioning the right of the monks to form the cathedral chapter and elect their bishop [42]. In 1144–5 an ecclesiastical council met at the priory attended by king Erik Lam, the papal legate cardinal Hubald, archbishop Eskil and other bishops [43]. Erik Lam visited the cathedral of St. Knud in 1141 and made generous gifts at the altar [44]. In 1147, after his abdication, he returned to the priory to take up the monastic habit [45].

[35] G. J. Thorkelin, *Diplomatarium Arna-Magnæanum* (abbreviated *Dip. AM* hereafter) I, 261; Erslev, *Repertorium* I, No. 34.

[36] *Liber Donationum Monasterii Sorensis, S.R.D.* IV, 466.

[37] *DD* I, 2, No. 65.

[38] *Ibid.* No. 86.

[39] J. Hansen og K. Mortensen, *Dalum Sogns Historie* (1959) I, 1, 43–4.

[40] *Dip. AM* I, 285; Erslev, *Repertorium* I, No. 56.

[41] *Dalum Sogns Historie*, 44.

[42] *DD* I, 2, No. 77.

[43] *Ibid.* No. 86.

[44] *Ibid.* No. 81.

[45] *Series Episcoporum Otthoniensium, S.R.D.* VII, 219.

It was natural that the priory should make enemies. Its position as a cathedral chapter had no parallel in Denmark or northern Germany. Moreover the civil wars after the death of king Niels provided an opportunity for the invasion of monastic properties. The confirmation granted by archbishop Eskil stated that the brethren were being persecuted by evil men[46]. One source of trouble to the monks was their claim to have appropriated the old church of St. Alban. It was in this church, then a modest wooden building, that St. Knud had been killed. When the new stone church was built the relics of the king were moved there, with those of St. Alban[47]. The old church was left without its treasures. Nevertheless it continued to be a place of special devotion to St. Alban[48].

In 1142 king Erik Lam wrote to Livo, provost of Odense, ordering him to stop disturbing the monks. They were right, stated the royal letter, to claim St. Alban's as their own. In future, however, the church was to be free of St. Knud's, which would receive compensation[49]. It is unlikely that this agreement stopped bad feeling. Quite possibly the extraordinary story of the theft of relics from the priory was current among the clerks of St. Alban's.

According to Matthew Paris[50], the Danes, in one of their raids on England, stole the relics of St. Alban from his abbey in Hertfordshire, and brought them to Odense. Egwin, a monk of the English abbey, after a vision from the saint, made his way to Denmark and became a monk at Odense. Within a few years he had become sacrist. He took advantage of his position to steal the relics out of their shrine and sent them to England in a sealed box which, he pretended, contained books. On receiving news that his parcel had arrived safely, he asked leave to return home. On his arrival in England he sent a message to the monks at Odense telling them of what he had done.

The story contains many improbabilities. Matthew Paris puts it into the middle of the ninth century, when there was no priory

[46] *DD I*, 2 No. 77.

[47] E. Jørgensen, *Helgendyrkelse i Danmark* (1909), 18.

[48] *Ibid.*

[49] *DD I*, 2, No. 71. See also A. Köcher, "Biskop Livo af Odense", *Dansk Historisk Tidsskrift* IX, 2 (1924), 338-342. I am grateful to Mr. Troels Dahlerup for information about the provosts of Odense.

[50] *Gesta Abbatum Sancti Albani* (Rolls Series, 1867), I, 12 ff.

at Odense. It is difficult to see how a monk of St. Albans would have been received at a daughter house of Evesham. The relics of St. Alban in Denmark came, most probably, from Ely, where St. Knud was plundering in 1070[51]. Knud placed them in St. Alban's church in Odense "shortly before" his martyrdom in 1086[52]. There is no lack of evidence that the relics remained in Odense, and that they were removed, with those of the holy king, into the new stone church. In 1183 Knud son of Prizlav desired to be buried in the priory church and made gifts "Deo sanctisque eius martiribus Kanuto et Albano quorum reliquie in eadem ecclesia requiescunt"[53]. In the 15th century the dowager queen Dorothea made a gift to "St. Alban's arm" in the priory church, and the printed breviary of Odense states that the cathedral church had the relics of St. Alban[54]. It also seems likely that the monks emphasised their possession of these relics by depicting them on the priory seal. This shows in most examples[55] St. Knud, holding in his right hand a sceptre, and in his left an object described by H. Petersen as a monstrance[56]. It is far more likely that the king is here shown with the relic with which he was always associated, and which seems also to be shown on a late medieval carving of Knud from Næstved[57].

There may be further confusions in Matthew Paris's story. In the late eleventh century Ywar, sacrist of Peterborough, was in Denmark and probably at Odense, collecting the relics belonging to his abbey which had been taken away in 1070[58]. The Egwin of the story sounds like a confusion with St. Egwin of Evesham, who was venerated at Odense[59]. But Matthew Paris quotes as witnesses Englishmen who had lived long in Denmark. They

[51] R. Vaughan, *Matthew Paris* (1958), 202.

[52] *Vitae Sanctorum Danorum* 60–2.

[53] *Dip. AM I*, 272; Erslev, *Repertorium I*, No. 42.

[54] E. Jørgensen, *Helgendyrkelse i Danmark*, 18 and n. 2.

[55] See e.g. the example described by H. Petersen, *Danske Gejstlige Sigiller* (1886), No. 532. I am here most grateful to Mrs. Thelma Jexlev of the Rigsarkiv, for her help and advice.

[56] *Danske Gejstlige Sigiller*, No. 536. On the figure of St. Knud with relics see *Danske Magazin IV*: 2, p. 102 and n. 2.

[57] In the National Museum. I am most grateful to Mrs. F. Lindahl of the National museum, for her information on the iconography of St. Knud.

[58] W. T. Mellows ed. *The Chronicle of Hugh Candidus* (1949), 82.

[59] *Helgendyrkelse i Danmark*, 19.

were Odo, the treasurer and butler of king Valdemar II, John of St. Albans, the goldsmith, and his son Nicholas, who had long been in charge of Valdemar's mint[60]. Clearly, Matthew's story was known in Denmark, and most probably circulated among the Odense monks' Danish enemies.

After the second half of the twelfth century, Odense priory seems to have been in difficulties. The privilege granted to it by archbishop Eskil in 1171 repeats earlier complaints that the monks are troubled by persecutors[61]. In 1174 king Valdemar found it necessary to appeal to Evesham to come to the aid of its daughter[62]. The links between the two houses seem to have been long neglected. Already in 1139 archbishop Eskil affirmed the right of the monks to elect their own prior[63], without mentioning the rights of Evesham, although these had been defined a few years earlier by bishop Riculf[64]. In 1174 the connection with the mother house was renewed. Brother William, a monk of Evesham, was sent to Denmark and installed as prior by the king. Valdemar then solemnly confirmed the earlier regulations about the subjection of Odense to Evesham[65]. It seems probable that a thorough reform of the monastery followed[66] which culminated in 1180 with the solemn confirmation of all its properties by king Valdemar[67] and archbishop Absalon[68].

The earliest agreement between Evesham and its daughter expressed the hope that, although separated by long distance, the two houses would always be one and the same in spirit[69]. The relation between the two was confirmed by pope Alexander III in 1179[70]. But it was impossible for Evesham to direct the fortunes of so distant a dependency for very long. The last renewal

[60] *Gesta Abbatum Sancti Albani*, 19.

[61] *Dip. AM I*, 253–4; Erslev, *Repertorium I*, No. 27. It is possible that the scribe was simply following the wording of the confirmation of 1139.

[62] "Urkunden zur Geschichte des Domklosters von Odense", 64. See note 32 above.

[63] *DD I*, 2, No. 77.

[64] See above p. 4.

[65] "Urkunden des Domklosters von Odense", 63–4.

[66] "S:ta Maria i Evesham och s:t Knut i Odense", 202–3. (See note 31 above).

[67] *Dip. AM I*, 261; Erslev, *Repertorium I*, No. 34.

[68] *Ibid.* 263–6; Erslev, *Repertorium I*, No. 35. See also *DD I*, 4, No. 52.

[69] *DD I*, 2, No. 24.

[70] "Urkunden des Domklosters von Odense", 64–5.

of links between the two houses in 1191–1205 was of quite a different nature. Modelled on the compact between Evesham and Malmesbury, it was concerned with suffrages for the dead and mutual visits, but contained no mention of the subjection of one house to the other[71]. A papal bull of 1226, confirming the possessions of St. Knud's and the right of its monks to elect their prior without outside interference, makes no mention of the ancient rights of Evesham[72]. The part played by the English house in the foundation of the Danish one seems to have been practically forgotten in the later Middle Ages and is not mentioned by Hamsfort.

The endowments increased rapidly and from the first Hubald distinguished the possessions of the priory from those of the bishopric[73]. In Eskil's confirmation of 1171, the bishop of Odense was forbidden to convert anything belonging to the monks to his own use, or create a prebend out of their property without their consent[74]. The same document confirmed annual payments made to the convent in Jutland, Sjælland, Laaland, and other islands[75]. Such annual payments were often granted by kings. Niels granted the twenty marks a year paid to him, probably in Odense, and twenty marks' tribute from Jutland[76]. It appears that, of the twenty marks from Odense, four were, for a time, diverted to the church of St. Alban. When the priory abandoned its claim over the church, the whole twenty marks were once more paid to the monks[77]. In 1141 Erik Lam also granted the monks the thirty marks a year from the island of Sild due to him[78]. The tribute from Sild and Odense was later set aside to provide clothing for the monks, and according to the royal confirmation of 1180, did not go through the hands of the king's bailiff but was paid directly to the priory's representative[79]. In 1245, the pope confirmed various dues, known as "St. Knud's penny"

[71] "S:ta Maria i Evesham och s:t Knut i Odense", 203–4. On the date of this arrangement, see *DD I*, 5, p. 9.

[72] A. Krarup ed. *Bullarium Danicum* (1932), No. 205.

[73] *DD I*, 2, No. 42.

[74] *Dip. AM I*, 253–4; Erslev, *Repertorium I*, No. 27.

[75] *Ibid.*

[76] *DD I*, 2, No. 35.

[77] *Ibid.* No. 71. See also A. Köcher, "Biskop Livo of Odense", 339. (See note 49 above).

[78] *DD I*, 2, No. 81.

[79] *Dip. AM I*, 261–3; Erslev, *Repertorium I*, No. 34.

in Fyn, Jutland, Taasinge, Als, Ærø, Langeland, Laaland, Falster, and Bornholm[80].

Among the valuable privileges enjoyed by the monks was one-sixth of the fishing rights in Lønborg[81], granted by king Niels[82]. Like all medieval landlords, the priory derived much profit from its mills. In 1175 king Valdemar declared that the citizens of Odense might bring their corn only to the monks' mill[83]. In 1193, in exchange for one of their estates, the Odense nuns were allowed to use the mills of St. Knud for one hour every week without payment[84]. In 1242 the king confirmed that the monks mills were free from every royal exaction, and that no one could interfere with the free flow of water by damming up or fishing in the millstreams[85].

The priory also had extensive rights over its men. King Niels allowed it every royal right in its possessions, except wreck and the fine for not following the host. The church should have the goods of outlaws on its lands, but not the fine for coming back into the king's peace. The monks could have half the goods of those who died on their properties without heirs, but any man who had no heir could leave them all his land and half his money, the other half to go to the king[86]. In 1288 the monks were freed from all royal exactions whatsoever[87], and they and their servants were also exempted from paying toll in the Belt[88].

The church which the English monks were given in 1095–6 was still unfinished when the relics were transferred to it[89]. The building, with the land on which it stood and space for the monastery, must have been given to the community by Erik Ejegod. The earliest mention of this land, however, is in 1226, when pope Honorius III confirmed "locum ipsum in quo prefatum monasterium situm est"[90]. No other royal gifts of land are recorded.

[80] *Bullarium Danicum* No. 346.

[81] Possibly the Lønborg river in Fyn, see Holbeck, *Odense Bys Historie*, 46.

[82] *DD* I, 2, No. 35.

[83] *Dip. AM* I, 255; Erslev, *Repertorium*, I, No. 28.

[84] *Dip. AM* I, 255; Erslev, *Repertorium* I, No. 56.

[85] *Dip. AM* I, 135–6; Erslev, *Repertorium* I, No. 149.

[86] *DD* I, 2, No. 32.

[87] *Ibid.* II, 3, No. 324.

[88] *Ibid.* II, 3, No. 326.

[89] *Vitae Sanctorum Danorum*, 129.

[90] *Bullarium Danicum*, No. 205.

In 1147 bishop Riculf endowed the monks with his own estate at Geltofte[91]. Most of the other estates were granted by laymen. In 1183 Knud, son of the Wendish chieftain Prizlav, granted two *mansi* in Tandslet, and his other lands and properties in Als[92]. In 1239 Ostrid, the knight's man, gave to St. Knud's all his property in "Haustedt" with its mill and fish-pond, arable and meadow, wood and heath[93]. In 1180 it was estimated that St. Knud's owned about 30 *mansi* in Fyn[94], but there is no complete list of its possessions to date, in any diploma. The priory naturally acquired much land in its neighbourhood. In 1245 it had recently obtained the estate of Bjørn near Odense, with its farm buildings and bath-house, the three fields and the wood[95]. Typical of the smaller gifts from Odense citizens is that of a tenement in the city given by the widow of Aril Kremer in 1423[96].

The laity were encouraged to be generous by the offer of a share in the suffrages of the community, through burial in the priory grounds. Archbishop Eskil, in 1139 and 1171, confirmed the monk's right to administer the last sacraments to their benefactors and bury them in their cemetery, saving the rights of the parish priest[97]. The gift of Knud son of Prizlav in 1183 was made after he had been assigned his burial place before the altar of Our Lady in the priory church[98].

Like all medieval religious houses, St. Knud's had appropriated a number of churches. The dispute with provost Livo in 1142 concerned their unsuccessful attempt to appropriate St. Alban's church[99]. In 1314 the rector of Fraugde resigned. The bishop of Odense shared the patronage of the church with a number of laymen. These resigned their rights to him and he thereupon granted the church to the priory[100]. At the request of the king, it was annexed to the school at Odense to clothe the master and provide

[91] *DD I*, 2, No. 99.

[92] *Dip. AM I*, 272; Erslev, *Repertorium I*, No. 42.

[93] W. Christensen, *De ældste danske Arkivregistraturer* (1910), V, 1, 238. "Haustedt" is possibly Hauge-Stige, Lunde Herred, see index, *ibid.* V, 2, 1186.

[94] *Dip. AM I*, 265; Erslev, *Repertorium I*, No. 35.

[95] *Bullarium Danicum* No. 346.

[96] Erslev, *Repertorium III*, No. 6001.

[97] *DD I*, 2, No. 77; *Dip. AM I*, 253-4; Erslev, *Repertorium I*, No. 27.

[98] *Dip. AM I*, 271-2; Erslev, *Repertorium I*, No. 42.

[99] See above p. 6.

[100] *DD II*, 7, No. 206.

the books. It was a condition that a perpetual vicar should be found, to serve the church and exercise cure of souls[101]. It is likely that later, when the school passed into the hands of the provost of Odense, Fraugde church went with it[102]. Here too, the provost seems eventually to have got the better of the monks[103].

In the time of prior Hennekin (1277–86), St. Knud claimed the church of Stenløse to provide bursaries for the young monks who were sent to France to study[104]. The claim was not realised until 1316 when, on the resignation of its rector, Erik Menved and the other patrons granted the church to provide books and sustenance for the student monks abroad[105]. A further benefaction to the student monks was the gift, in 1339, of the church of Paarup for the support of brothers studying in France[105a]. In 1335, following complaints from the parishioners of Ubberød that they could get no priest because of their poverty and the meagre endowments of their church, the bishop of Odense, who had the advowson, annexed it to the priory, on condition that a priest should be found[106]. In 1349 bishop Niels confirmed the church of Særslev to the convent, to uphold the school in Odense[107]. By 1360 the brethren also held the church of Aasum[108]. In 1369 the monks were involved in a dispute with the patrons of the church of Marslev, over the allegiance of a neighbouring hamlet, whose inhabitants, because of some disagreement, had ceased to attend service in Aasum and were going to Marslev instead. The bishop firmly assigned them to Aasum[109], and his decision was confirmed at a provincial council in 1374[110]. In 1377 a papal

[101] *DD* II, 8, No. 133.

[102] Erslev, *Repertorium* II, No. 2901. *Acta Pontifica Danica* (abbreviated *APD* hereafter) IV, Nos. 2834, 2846. Troels Dahlerup, *Det kgl. Rettertings Domme* I (1959), 795.

[103] I am most grateful to Mr. Troels Dahlerup for his information on this and other problems connected with the priory in the later Middle Ages.

[104] *DD* II, 2, No. 289.

[105] *Ibid.* II, 7, Nos. 406, 424.

[105a] *Ibid.* II, 12, No. 162.

[106] *Ibid.* II, 11, No. 224.

[107] *Ibid.* III, 3, No. 119.

[108] Erslev, *Repertorium* II, No. 2604.

[109] *Ibid.* No. 2864.

[110] *S.R.D.* I, 313.

judge delegate ruled that the church of Rise in Ærø had belonged from ancient times to the monks of St. Knud, though unlawfully occupied for three years by a priest of the archbishopric of Bremen, apparently with the support of the Danish king[111].

As the chapter of the cathedral church, the monks claimed the right to elect the bishop of Odense. In 1139 Eskil confirmed their "prima vox" in the election[112]. In 1171 he again guaranteed them "precipuum vocem in electione vestri pontificis, utpote qui cathedrali ecclesie inservitis"[113]. It was not unusual, in the twelfth century, for a cathedral chapter to allow other prominent ecclesiastics in the diocese to take part in these deliberations[114]. It is more than likely that the later claim of the provosts of Odense to take part in the elections of bishops was based on the informal practice of earlier times.

The first serious trouble occurred in 1246. The monks complained that, during the episcopal election, Niels, provost of Odense, invaded the chapter-house with layfolk and forced the monks to elect him. The archbishop of Lund was also obliged, by threats, to consecrate him, although Niels was a man of evil life, who gave a bad example to his flock[115]. The action of the primate, and the fact that the provost of Odense was a royal appointee, seem to suggest that the king was behind this interference with the election process[116]. The Odense election dispute was one of the matters submitted to Simon of Auvergne, who had been sent to Denmark by the pope in 1247[117]. Niels seems to have remained in possession[118]. There is little positive information about the part played by the monks in episcopal elections at Odense during the period of the Church-State struggle[119]. In 1286 Erik Klipping declared that neither he nor his successors had any right

[111] Erslev, *Repertorium* II, No. 3182.

[112] *DD* I, 2, No. 77.

[113] *Dip. AM* I, 253; Erslev, *Repertorium* I, No. 27.

[114] I am most grateful to Miss V. Flint of University College, Dublin, for information about episcopal elections in the twelfth century.

[115] *Bullarium Danicum* No. 378.

[116] See Niels Skyum-Nielsen, *Kirkekampen i Danmark 1241-1290* (1963), 37-8.

[117] *Ibid.*

[118] *Series Episcoporum Otthoniensium*, S. R. D. VII, 222.

[119] *Kirkekampen i Danmark* 278, 325-6.

to interfere in the election of bishops of Odense[120]. It would be unwise, of course, to take such a promise from a medieval ruler literally. The document was issued when an election at Odense was pending. The choice fell upon Gisico, a Dominican, who appears to have been a friend of the king[121].

On the death of Gisico in 1300 there was another disputed election. The chapter was divided. The “*maior et sanior pars*” seems to have voted for the Franciscan Peter Pagh. But the provost of Odense and his clergy insisted on taking part in the proceedings, and forced the election of a Dominican, Peter Pigard[122]. The monks appealed to the pope, who decided, in 1304–5, in favour of Peter Pagh, but it was some time before the latter was able to obtain possession[123].

The most important dispute however broke out on the death of Peter Pagh in 1339. In the election which followed the provost of Odense once more attempted to take part, as did the prior of Dalum (corrupted, according to Hamsfort, by the provost[124]. The prior of Dalum was a secular clerk, who lived in the neighbourhood of the nunnery and looked after the nuns’ business affairs[125]. It is more than likely that the monks of St. Knud had originally performed this function, and that the prior of Dalum claimed his rights as their successor. Neither he nor the provost were able to make good their claim and the monks elected the Franciscan, Niels Jonsen[126]. In September 1348, at a synod of the diocese of Odense in the presence of bishop Niels, the electoral rights of the monks and the legality of the late election were settled. Several of the oldest parish priests of the diocese, some over 60 and others over 70 years of age, declared that, in their recollection, no provost of Odense or prior of Dalum had any right in the election of bishops, and that none but the monks of St. Knud might participate[127]. A declaration to this effect was drawn up by the bishop[128],

[120] *DD II*, 3, No. 215.

[121] *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 225. See also *Kirkekampen i Danmark*, 283.

[122] *DD II*, 12, 197–8.

[123] *Ibid.* See also *S.R.D.* VII, 226–7. Both these accounts are from Hamsfort.

[124] *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 230.

[125] J. Hansen og K. Mortensen, *Dalum Sogns Historie* (1959) I, 1, 49.

[126] *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 230.

[127] *DD III*, 3, No. 63.

[128] *Ibid.* No. 64.

and the prior of Dalum was obliged to renounce all his claims[129]. After the synod of 1348 the electoral rights of the monks were not seriously questioned so long as the Odense chapter remained Benedictine. The declaration of bishop Niels mentions that those who had usurped the election rights were “theotonicici clerici”[130]. The disputed election had taken place during the interregnum when Denmark was ruled by the counts Gerard and John[131].

The bishop of Odense’s rights to enforce discipline were bound to be resisted by a monastic chapter. In 1139 and 1171 archbishop Eskil had allowed the monks of St. Knud virtual autonomy. The bishop of Odense was not allowed to correct their faults unless his intervention was desired by the prior and community. Then he might enter the chapter-house and, together with the brethren, give judgement according to the Rule of St. Benedict[132]. In the archbishop’s confirmation of 1171 the bishop was also prohibited from appointing the obedientiaries[133]. It seems unlikely that the bishop was ever called upon to exercise his limited disciplinary functions. The documents referring to his relations with the priory are entirely concerned with external matters. In 1348 and 1365 the bishop confirmed the monks’ sole right in episcopal elections[134]. Bishop Peter Pagh[1301–39] occupied some land they claimed as theirs[135], and in 1369 bishop Erik Krabbe decided in their favour the dispute about Aasum parish church[136].

There is little information about the internal discipline of the priory during the Middle Ages. Presumably there was a high standard of observance at the beginning. King Valdemar in 1174 seems to imply this—“celestem Deo laudem et gloriam de sterili exempti mundo feliciter adquisierunt”—as well as suggesting that there had been a falling away in his time[137]. A reform from

[129] Ibid. No. 65. See also *Dalum Sogns Historie* I, 1, 57.

[130] *DD* III, 3, No. 64.

[131] *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S.R.D.* VII, 230.

[132] *DD* I, 2, No. 77; *Dip. AM* I, 253–4; Erslev, *Repertorium* I, No. 27.

[133] *Dip. AM* I, 253–4. In twelfth century English cathedral priories the bishops usually appointed the prior and all or some of the obedientiaries. See Knowles *The Monastic Order in England*, 626–7.

[134] See above p. 14 and *S.R.D.* I, 311.

[135] *DD* II, 6, Nos. 267, 269.

[136] See above p. 12.

[137] “*Urkunden des Domklosters von Odense*”, 64. (See note 32 above).

England seems to have come some time after 1174[138]. In the early fourteenth century the priory, in common with others in Denmark, was being used by the nobility as a hunting lodge[139].

Although much was written about the spiritual state of the monastery in the fifteenth century, all this evidence is unsatisfactory. The strictures of brother John of Cismar are couched in general terms[140], and he had his own special axe to grind. After the monks had been expelled, their friends in Rome stated: "longo tempore cum odore bone fame Deo servierant"[141]. This was partisan pleading on the other side. When the monks' arguments were answered point by point, this one was left without a reply[142]. But no firm conclusion can be drawn from this.

Brother John of Cismar first came to Denmark in 1457 to effect a reform of the Danish Benedictine houses, and more particularly to persuade them to join the Bursfeld congregation, to which his own monastery of Cismar belonged. Such a work could not succeed without the co-operation of the authorities. He was unfortunate in being able to interest neither the king, nor the nobles, nor a majority of the bishops[143]. Nothing was accomplished in 1457, owing to the unsettled state of the kingdom, and John left. During his absence the bishop of Roskilde began to reform the Skovkloster, and this work was accomplished on brother John's second visit in 1458. The monks of the Skovkloster who opposed the reform left and settled in other religious houses. Three were received at St. Knud's in Odense, where "indisciplinatis indiscipinatus conuersantur", as brother John commented sourly[144]. In 1460 John arrived in Denmark on his third visit, with the object of reforming St. Knud's. By harbouring refugees from the Skovkloster it had become a centre of opposition to reform. Moreover success at so important a monastery would have an encouraging effect on others[145].

[138] "S:ta Maria i Evesham och s:t Knut i Odense", 202-3. (See note 31, above).

[139] *DD* II, 7, No. 259. Cf. *ibid.* No. 197.

[140] See below p. 10.

[141] *APD* IV, No. 3104.

[142] *Ibid.* No. 3156.

[143] On the mission of brother John, with the text of his letters, see W. Christensen, "Et Bidrag til Dansk Klosterhistorie i Christiern I's Tid", *Kirkehistoriske Samlinger*, IV, 5 (1897-9), 84-125.

[144] *Ibid.* 114.

[145] *Ibid.* 107.

John arrived at a difficult time for Odense. Christian I was trying to obtain the right to nominate all high ecclesiastics in his dominions, as the German emperor was able to do after the Concordat of Vienna. By a papal privilege Christian was able to appoint the prior of Odense and, on the resignation of prior Jacob Geeth, he had nominated Gregers Tygesen. Meanwhile, however, the monks had elected Bent Andersen. When the king's wish was made known they seem to have gone through a second form of election for the benefit of the royal nominee. But the bishop of Odense refused to confirm him. Both parties appealed to the pope, who confirmed each claimant in turn [146]. By May 1459 Bent Andersen had resigned his rights to Jens Rød (Redh), and Gregers Tygesen had been able to obtain a second papal confirmation [147]. The dispute was still raging when brother John came to Denmark, and was only finally settled by the death of Gregers Tygesen, whereupon, in 1463, Jens Rød obtained papal confirmation [148]. To add to the confusion, in 1460, when brother John came to Odense, the bishopric itself was in dispute between Mogens Krafse and Peder Axelsson Thott, so that there was no episcopal authority to effect a reform [149].

John's greatest difficulty in reforming Odense was lack of influential support. The Danish bishops were "dumb dogs" [150]. The nobility of Fyn were more interested in schemes to suppress the priory altogether [151]. At brother John's request king Christian appointed a commission to investigate the whole problem. To this commission brother John was able to send his lengthy memoranda, but there can be little doubt that the king had thus begun the leisurely proceedings which were to end in the suppression of the priory. Meanwhile, his failure at Odense compromised all brother John's other schemes.

A Benedictine cathedral chapter was so unusual outside England that there were bound to be special difficulties. It was medieval liturgical practice for all the churches in a diocese to follow the

[146] *APD* III, Nos. 2092, 2098, 2099.

[147] *Ibid.* No. 2162.

[148] *Ibid.* No. 2276.

[149] "Et Bidrag til Dansk Klosterhistorie", 94, 112-3.

[150] *Ibid.* 113.

[151] *Ibid.* 102.

[152] *Ibid.* 94.

rite of their cathedral church. This was felt to be especially difficult when the cathedral was also a Benedictine monastery. In 1431 the Bridgettines of Maribo petitioned to be allowed to follow the rite of Lund, since that of Odense was unsuitable for their order[153]. The papal bull of 1474 also mentioned the inconvenience of making the clergy conform to the liturgical practice of a Benedictine monastery[154]. This in itself would not perhaps have been sufficient reason for suppression. The nobility of Fyn however, wanted a secular cathedral at Odense so that their sons in the church could obtain prebends and dignities there. Brother John had commented on the unworthiness of this motive[155], but they made no secret of it. The papal bulls of the period set out their complaint: how they sent their sons at great expense to be educated abroad, and how these sons returned home only to find that there was no hope of ecclesiastical promotion in their native diocese, so that they must seek it elsewhere[156]. Karl Rønnow, who became bishop of Odense in 1474, and who was a patron of the new humanism, also desired a secular chapter at his cathedral, so that he could surround himself with learned men[157]. Finally, king Christian was in favour of the idea because of the increased patronage which he would enjoy. When he made his journey to Rome in 1474, the establishment of a secular chapter at Odense was one of the questions he had noted for discussion with the Curia[158].

The priory was suppressed by a bull dated 21 April 1474. The monks were to go to other houses of their order. Those who, through age or sickness were too old to be moved, were to receive pensions and be suitably housed near the cathedral. A secular chapter was to be set up, with a provost at its head, a dean who would have cure of souls in the cathedral, a cantor who would rule the choir, and a number of canons who would hold prebends. The provostship was to be in the king's gift, the other two dignities and six of the prebends in that of the bishop. Patronage of the other prebends and of the minor benefices was to be held jointly

[153] *APD* II, No. 1592.

[154] *Ibid.* IV, No. 2582.

[155] "Et Bidrag til Dansk Klosterhistorie", 106.

[156] See e.g. *APD* IV, No. 2582.

[157] *Series Episcoporum Oththoniensium*, S.R.D. VII, 237.

[158] *APD* IV, No. 2515.

by the bishop and the chapter[159]. The prelates charged with carrying out the bull finally decided upon 15 prebends with vicars choral for each dignity and canonry. The chapter had been organised by 1477 and the work was duly approved by the pope[160].

It is remarkable that the monks of Odense, scattered in various places, with king, nobles, and bishop against them, continued to work for their restoration. Nothing could be accomplished during the lifetime of king Christian, but the opportunity came after his death in 1481. The monks were able to win over the widowed queen Dorothea, and she brought up the question on her visit to Rome in 1488[161]. The arguments on both sides can be read in the contradictory bulls which now began to be issued by the Holy See. The monks declared that they had led exemplary lives in Odense before their expulsion. Without being cited or given the opportunity to state their case, they had been driven out and robbed of all their possessions and privileges. Deprived of their home they had had to run hither and thither to the scandal of many, and St. Knud had worked no miracles in the cathedral since their departure. The priory had been protected by a papal bull of Paschal II and many other privileges which forbade the monks to be moved[162]. The case for the secular chapter, with which bishop Karl Rønnow associated himself, was that the change in 1474 had been made by the king after long deliberation and with the approval of the pope. It was quite untrue that the monks had been expelled; on the contrary they had gone willingly, realising that it was better for the church of St. Knud, as a public instrument issued by them showed. A decent portion of the revenues had been assigned to the older monks, and the rest had gone to various religious houses. To change arrangements made fourteen years before would cause confusion at Odense and give a bad example in the kingdom[163].

Pope Innocent VIII delegated the case to the bishop of Lübeck and the abbots of the Skovkloster and Sorø, giving them authority, if they found the facts as the monks had stated them, to suppress

[159] *Ibid.* No. 2582.

[160] *Ibid.* No. 2692.

[161] *Series Episcoporum Otthoniensium*, *S. R. D.* VII, 237; *APD* IV, No. 3104.

[162] *APD* IV, No. 3104.

[163] *Ibid.* No. 3156.

the secular chapter and restore the Benedictines[164]. At the first hearing in Odense on 9 May 1489, the judges delegate met in the presence of king Hans and listened to the proctors for both sides. All the parties then agreed to ask the archbishop of Lund to act as arbitrator. The latter, however, refused to act, and the abbot of Sorø, apparently on his own authority, decided to conclude the case himself[165]. This action was of doubtful legality and increased the confusion. Upon the appeal of the seculars, new judges were appointed by the pope in 1490[166]. But by this time a settlement had been made.

In December 1489, both sides agreed to the arbitration of king Hans. His decision was that the monks should return and have back their privileges and properties. Pensions were to be paid to the dignitaries and canons of the suppressed secular chapter, and these were to keep their houses as long as they lived, except the actual claustral buildings[167]. The restoration received papal approval in May 1490[168]. An important condition laid down by the king was that the monks should observe the Rule of St. Benedict to the letter. If they were negligent in this respect the king would have the right to expel them and replace them with Benedictines of the Strict Observance[169]. Even now, the monks did not join the Bursfeld congregation[170]. No further attempts were made to expel them, however, and they continued to serve as the chapter of the cathedral at Odense, until the Reformation.

[164] *Ibid.* Nos. 3104, 3118. The “*Summa Processus in causa Ecclesiae Otthoniensis sancti Canuti ordinis s. Benedicti*”, which is found in two manuscripts in the Royal Library, Gml. kgl. Saml. 2491 4to and 1129 fol., is not an independent account but a resumé of the legal documents.

[165] *S.R.D.* VIII, 475–6.

[166] *APD* IV Nos. 3186, 3202.

[167] *S.R.D.* VIII 476–8.

[168] *APD* IV, No. 3211.

[169] *S.R.D.* VIII, 476–8.

[170] See on this Troels Dahlerup, “Bursfelderkongregationen og Danmark”, *Kirkehistoriske Samlinger* VII, 5 (1963), 68–9.

Drabet på Erik 4. Plovpenning og den begyndende legendedannelse

Af C. A. Christensen

Blandt de nyfund, der lejlighedsvis gøres under det fortsatte arbejde ved Diplomatarium Danicum, er det hidtil mest betydningsfulde utvivlsomt et ukendt pavebrev om en eventuel kanonisering af Erik 4. Plovpenning. Da der vil gå en årrække inden det kan indgå i det planlagte supplementsbind, skal det publiceres her, samt søges placeret i sin historiske sammenhæng.

Brevet er overleveret i en anonym formularsamling fra det 15. årh. i Vatikanets bibliotek, Cod. Lat. 3940. De i samlingen optagne brevtyper er som regel hentede fra Bonifacius 9.s registre (1389–1404), men lejlighedsvis har kompilatoren benyttet andre pavers brevsamlinger[1]. Det, der i foreliggende tilfælde har interesseret ham, fremgår af hans overskrift: »Committitur in partibus ut examinent testes super canonizatione cuiusdam sancti«. Som udsteder anføres en pave Johannes; på tale kunne komme Johannes 21. (1276–77) eller Johannes 23. (1410–15), men brevets indhold viser indiskutabelt, at det har været udstedt inden 1258, eftersom Erik Plovpenning endnu på tidspunktet for brevets udstedelse ligger begravet i domkirken i Slesvig, hvorfra han som bekendt i nævnte år blev overført til Ringsted. Kompilatoren har derfor sandsynligvis hentet sit eksempel fra de tabte registerbind over *Littere clause* fra Innocens 4.s tid (1243–54)[2] og fejllæst Innocentius for Iohannes. Brevet lyder saaledes:

[1] Jf. den kortfattede oversigt over håndskriftets bestanddele i Repertorium Germanicum II, 17*.

[2] Jf. E. Berger i indledningen til Les Registres d'Innocent IV. *Littere clause* er også gået tabt for Aleksander 4.s tid (1254 20/12–61 25/5), men da fejllæsningen i så fald bliver større, og da der må antages at være forløbet en vis tid mellem den forlangte undersøgelse og kong Kristoffers egenmægtige handle måde i 1258, taler alt for, at udstederen har været Innocens 4.

»Iohannes <Innocentius> etcetera uenerabilibus fratribus . . . Slewicensi et . . . Ripensi ac . . . Wibergensi episcopis salutem etcetera. Ut corda fidelium in sui amore rex celestis accendat et incredulos conuertat ad fidem. sanctos suos miraculis magnificauit gloriosis/ deuociores enim fideles ipsi redduntur altissimo/ dum uident electos ipsius post exitum huius uite felicem uirtutibus choruscare/ ac reliqui eum sequi desiderant cum se sequentibus eterna premia largiatur/ Sane dignas domino referimus gracias quod sicut carissima in Christo filia nostra Margareta regina Dacie illustris nobis suis litteris intimaui olim clare memorie Ericus rex Dacie de progenitoribus eiusdem regine erat uir fidei catholicus et ad dei ecclesiam omni ueneratione deuotus/ cuius saluti ille humani generis hostis antiquus inuidens domino permittente adeo/ ut quondam Abel dux Sleswicensis eius germanus regnandi ambitione obcecatus/ scilicet ut eo perempto sibi in eodem regno Dacie succederet. uite ipsius regis qualitercumque insidiabatur/ quomobrem multis malis increbrescentibus tandem rex ipse innocens manibus et mundo corde eodem duce cum quibusdam suis complicibus in hac parte ministris sceleris dolose ordinantibus anno domini millesimo ducentesimo quinquagesimo in uigilia sancti Laurencii martiris eciam uitam martirio feliciter consumauit eiusque corpore ipsi occisores ne umquam appareret postea ut credebant in quodam flumine in ipso regno submerso/ et subsequenter in illo quasi miraculose reperto et cognito atque in ecclesia domus fratrum predicator<um>[1] Slewicensi sepulto postquam in eadem ecclesia per multa tempora quieuit/ inualescentibus illis signis et miraculis ut pie creditur meritis dicti regis cooperante altissimo/ ad ecclesiam maiorem Slewicensem reuerenter translatum extitit et in utroque loco huiusmodi sepulture extunc eciam multa claruerunt et clarent miracula/ nam illic cecis uisus/ surdis auditus/ claudis gressus et aliis languidis medela diuinitus reparantur/ nec omittendum est/ quod nouissime quidam puer uitafunctus post uotum per eius parentes emissum/ quod dictum puerum cum ymagine cerea ad tumbam dicti regis in eadem ecclesia maiori ipsi parentes adducere uellent/ illico spiritum uitalem resumpsit/ et eciam quedam matrona multis annis podagre pulsata molestia in pedibus ita quod per se transire non posset/ oracione fusa ibidem ad ipsum dominum exaudita est/ nam repente corporis integram susceperat sospitatem/

[1] predicatores *ms.*

propter que et multa similia miracula que ibi fiunt/ ut frequenter deuocio Christi fidelium in partibus illis ad ueneracionem dicti regis creuit et crescit assidue/ Credunt enim predicti fideles animam beatam dicti regis largiente patre luminum sanctis perhenniter in celestibus congaudere/ Cum igitur si super hiis ueritas fame concordet sanctorum deceat ipsum regem ascribi cathalago ut condignis laudibus extollatur in terris quem ut ex premissis elicuit uirtus altissimi iam sublimauit in celis quocirca fraternitati uestre de fratrum nostrorum consilio per apostolica scripta mandamus quatinus de uita et meritis memorati regis ac prefatis et aliis miraculis que in ecclesiis ipsis fiunt sepius ut prefertur et eorum circumstanciis uniuersis iuxta interrogatoria que uobis sub bulla nostra transmittimus interclusa diligenter et solícite inquirentes/ que inueneritis nobis per uestras litteras harum seriem continentes de uerbo ad uerbum intimare studeatis ita quod eis fides possit plenaria merito adhiberi. Datum < . . >.

Forma examinandi testes.

Testes legitimos quos super uita conuersacione et miraculis clare memorie Eriki regis Dacie/ cuius corpus in ecclesia Sleswicensi requiescit/ debetis recipere/ prius per eos prestito iuramento in forma consueta de dicenda per ipsos ueritate super illis de quibus per uos in hac parte interrogati fuerint prece. precio/ amore/odio. uel timore semotis/ quosque diligenter examinare curetis/ et de omnibus que dixerint/ interrogate ipsos quomodo/ ea sciunt/ quo die/ quibus presentibus/ ad cuius inuocacionem/ quo loco et quibus uerbis interpositis/ et de nominibus illorum circa quos miracula fore facta dicuntur/ et si eos cognoscebant/ et quot diebus ante uiderunt eos infirmos/ et quanto tempore fuerunt infirmi/ et quanto tempore uisi sunt sani et de quo loco sunt oriundi/ et interrogentur de omnibus circumstanciis diligenter/ et circa singula capitula siue singulos articulos fiant ut expedit premissis questiones/ et series testimonii et uerba testium fideliter redigantur in scriptis ita quod possit eis fides plenaria merito adhiberi/«

Brevet udvider umiddelbart vor viden på to punkter. Imod den hidtidige opfattelse viser det, at der fra officielt hold er gjort et alvorligt forsøg på at få en kanonisering af Erik gennemført, og det allerede nogle få år efter hans død. Dernæst fastslår det, at Erik kun har været begravet i dominikanerkirken og i domkirken i Slesvig, inden han overførtes til Ringsted. Visse hjemlige kilders

påstand om, at han inden bisættelsen i domkirken også havde været bisat i nonneklostret i Slesvig, må herefter afvises[1].

Med den allerstørste interesse læser man referatet af den fremstilling, et fremtrædende medlem af kongehuset har givet paven om forholdet mellem de to brødre. Grundsynspunktet er principielt det samme, som kendes fra de fleste danske og udenlandske kilder, nemlig at Abel var drabets bagmand, men at selve drabet udførtes af hans medsammensvorne, hans *complices*. Iøvrigt må man på dette sted i brevet konstatere en bemærkelsesværdig brist i den logiske sammenhæng. At Abel var forblindet af sin ærgerrighed efter kongemagten, derfor stræbte sin broder efter livet, og omsider, da mange uheldige omstændigheder stødte til (*multis malis increbrescentibus*), nåede sit mål med drabet Sankt Laurentiinat, er en fremstilling, der halter på et væsentligt punkt, forsåvidt som brodermordet ikke eo ipso kan have banet vejen til tronen. Eftertiden har på grund af det utilstrækkelige kildemateriale haft vanskeligheder med at forklare, hvorfor Abel i betragtning af omstændighederne blev anerkendt som Eriks efterfølger. Erslev[2], og med ham de fleste senere historikere, antager, at Abel har opnået kongevalg inden rygtet om hans medvirken har nået større udbredelse, mens Arup mener, at hadet til Erik har været så stærkt, at man trods alt har hyldet Abel[3]. Det er givet, at Margrete har haft førstehandsviden på det punkt, men hun viger udenom. Af gode grunde, som vi siden skal se.

I det følgende studser man over, at kongens lig blev *quasi miraculose reperto et cognito*. Skulle det ikke være en selvfølge, at kongens lig er blevet genkendt, da det først var fundet? Tankegang og formulering bliver imidlertid klar, når vi læser fremstillingen i den kilde, Gertz benævner *Incerti Auctoris Genealogia Regum Danie*[4]. Her skildres med mange ord, hvorledes fiskere allerede dagen efter drabet til deres målløse rædsel både får den hovedløse krop og det afhuggede hoved i deres net ved første dræt[5]. Ved nærmere eftersyn bliver de til slut klar over, at det

[1] Jf. Skyum-Nielsen, Kirkekampen i Danmark, 135 og 303.

[2] Danmarks Riges Historie II, 29.

[3] Danmarks Historie I, 296.

[4] Trykt S(riptores) M(inores) I s. 186–94. Afsnittet om Erik Plovpenning er optaget i V(itae) S(anctorum) s. 425–30. Oversættelse af J. Olrik, Valdemar Sejrs Sønner s. 34 flg.

[5] V. S. s. 427. Det mirakuløse moment har rimeligvis været mindre end

drejer sig om deres konges lig. Også på et andet punkt kan sam-hørighed mellem denne kilde og pavebrevets formulering konstateres. Ifølge brevet kastede Abels medsammensvorne, *in hac parte ministri sceleris*, kongens lig, *ne umquam appareret postea, ut credebant, in quodam flumine* (Slien). I den nævnte kilde hedder det, at *ministri sceleris* kastede liget, *ne ab aliquo hominum posset inueniri, . . . in flumen*.

Slutningen må blive, at der allerede samtidig med Margretes ansøgning må have foreligget en legendeagtig beretning, eller skitse til en helgenlegende om man vil. I og for sig fremgår dette allerede af de data, Gertz har givet. Forfatteren til ovennævnte kilde er nemlig nok anonym, men ikke ukendt som historisk skribent. Som Gertz har påvist, har han med lettere hånd bearbejdet Svend Aggesens historiske arbejder, radikalt ændret dennes kongeliste og hertil føjet en biografisk skildring af de tre valdemarsønner[1]. Forfatteren må have afsluttet sit arbejde i tiden omkring mordet i Finderup 1286, hvilket fremgår af hans slutsætning om Erik Glipping[2]. Men i hans redegørelse for de skyldige i drabet 1250, findes der en passus, der umuligt kan være formuleret i 1286. Der løftes en advarende pegefinger mod en unavngiven person, som er under mistanke for meddelagtighed i drabet, og der anbefales denne at gå i sig selv og angre, inden Guds straf rammer ham[3]. Advarslen antages almindeligvis – også af Gertz[4] – at være stilet til Tyge Bost. Da han døde 1266[5], må forfatteren 1286 følgelig optage et ældre værk i sit. Identificeringen er dog næppe så sikker, som hidtil antaget[6]. Men det er givet, at for-

beretningen vil give indtryk af, thi den samtidige Albert af Stade fortæller, at liget fandtes *capite adhuc ad collum pendente*, V. S. s. 433, hvilket sandsynligvis er mere rigtigt, eftersom tendensen øjensynligt går i retning af at forhøje mirakelmomentet. Omkr. 1500 havde man yderligere bedret på det ved at lade hengå to måneder mellem drab og ligfund og liget være uden spor af dekomposition, Erslev, Svaning-Hvitfeld, s. 43.

[1] En ny Text af Svend Aggesens Værker, s. 194 flg., jf. S. M. I s. 155–56.

[2] S. M. I s. 194: »De cuius profectu et exitu quoniam nil certi habemus, aliis relinquimus enarrandum«. Gertz karakteriserer ordene som dunkle, V. S. s. 421, hvad der næppe er grund til.

[3] V. S. s. 429.

[4] Ibid. noten.

[5] S. R. D. IV s. 499 og 515, jf. Ellen Jørgensen i Biogr. Leks. III (1934) s. 518.

[6] I Danmarks Gl. Personnavne. Tilnavne sp. 182 og 845 er draget en skillelinie mellem Tyge Bøste, Abels kammermester, og den sjællandske stormand

muleringen har en alt for aktuel brod til at kunne være formuleret 36–37 år efter drabet. Forholdet må derfor være det, at forfatteren i 1286 i sin fremstilling i vid udstrækning har optaget en legendeagtig beretning om Erik Plovpennings død, der allerede har foreligget udarbejdet inden dronning Margretes ansøgning. I det følgende vil det i 1286 udarbejdede værk blive kaldt legendebiografien, for at angive dets dobbelte karakter [1].

Vi vender tilbage til det mirakuløse fund af kongens lig. Målt med eftertidens øjne er det, der følger efter fundet, langt mere forunderligt. Fiskerne bringer kongens lig til Slesvig og lader det med tiggermunkes hjælp begrave i dominikanerkirken [2]. Beretningens korrekthed på det punkt kan ikke omtvistes. Den opsigt og forargelse denne ukongelige jordefærd har vakt, kommer frem i andre samtidige kilder, som vi senere skal se. Til bedømmelse af situationen er scenen af uvurderlig betydning. Hvor er dronning Jutta, kongehusets øvrige medlemmer, stedets biskop, landets øvrige dignitarer, ja selv Abel, som jo senere officielt afsværger al deltagelse i drabet og derfor kunne synes at have al grund til at holde på formerne? Men Abel var i disse dage optaget af at arrestere »Erikianere«! Legende-biografien beretter: »Tunc factum est gaudium Abellianis, luctus et meror ingens fit Ericianis; statim namque capti uinculantur, uinculati custodie mancipantur. Sed hec haec hactenus« [3]. Det er beklageligt, at forfatteren nøjes med denne antydning, men situationen er alligevel tilstrækkelig klar. Hverken ukendskab (Erslev) eller udbredt had til den afdøde konge (Arup) forklarer den. Forklaringen må være den, at den gamle borgerkrig er brudt ud igen i brutaleste form, at kongens lig har været i fjendevold; derfor har fiskerne fået et kongeligt lig mellem hænderne, som ingen ville eller kunne tage sig af.

Tyge Pust, der døde 1266. Nedenfor s. 42 note 2 er gjort opmærksom på, at ordene snarere må antages at sigte til biskop Regner af Odense, der også døde 1266.

[1] I omtalen af miraklerne ved Eriks forskellige gravsteder: »ubi uidelicet primo sepultus est, et in loco, ad quem post aliquod tempus translatus est, in loco etiam, ubi deo donante nunc requiescit« (V. S. s. 429), må sidstnævnte stedsbetegnelse sigte til Ringsted og opfattes som en interpolation af forfatteren i 1286.

[2] V. S. s. 428: »Et [corpus] impositum in nauim sic cum casside et indumentis compedibusque circa tibias existentibus cum honore, quo poterant, transtulerunt ad ciuitatem Sleswicensem, ad ecclesiam predicatorum, sepelientes illud ibidem, eisdem fratribus deuote coadiuantibus«.

[3] V. S. s. 427.

Her må den politiske situation kort forud for drabet i hovedtræk ridses op. I forsommeren 1250 havde den langvarige borgerkrig mellem Erik og Abel nået sit foreløbige klimaks; af bevarede originaldokumenter fremgår, at Abel er gået så langt som at kalde sig konge[1]. Kort efter har han og hans tilhængere dog måttet underkaste sig og give sig i Eriks nåde og unåde[2]. Som Erslev har fremhævet, må underkastelsen have givet Erik vidtgående beføjelser i hertugdømmet, som bl. a. ytrede sig i, at Rendsborg fik en kongelig besætning[3]. I tiden omkring 1. august blev denne besætning angrebet og belejret af en holstensk hær under ledelse af Abels svoger grev Gerhard og dennes slægtninge ærkebiskop Gerhard af Bremen og biskop Simon af Paderborn. Kong Erik iler med en stærk, pansret rytterhær til undsætning. Ankommet til Dannevirke forlader han hæren og begiver sig til sin broder i Slesvig[4].

Både samtid og eftertid har været travlt optaget af spørgsmålet, hvad der foranledigede Erik til at foretage dette, som det skulle vise sig, skæbnesvangre skridt. Vi må tilstå, vi ved det ikke, men kan i betragtning af forholdene med rimelighed formode, at Erik har ønsket at drøfte den militærpolitiske situation med sin broder og lensmand, vel også har stillet krav om hærfølge. Gertz mener, at dette ligefrem kan udlæses af Sjællandske krønike, hvilket nok er tvivlsomt[5]. For de allerfleste forfattere i datiden, der er prægede af helgenforestillingen, var situationen dog klar. Den uskyldige, tillidsfulde konge bliver under et venskabeligt besøg hos sin broder lumskeligt dræbt af denne.

[1] D. D. II 1 nr. 1, 3 og 7.

[2] Sjællandske krønike: »Tandem dux Abel uitam et bona ponere in manibus regis compellebatur, et sic facti sunt amici, ut uidebatur«, V. S. s. 432. Den ufuldstændigt overleverede Slesvigske årbog har haft en tilsvarende notits: »1250. Dux Abel compulsus est bona et . . .«, Ann. Dan. s. 134. Indholdsmæssigt svarer formuleringen i Æmbogen hertil: Erik blev dræbt af *homines pacis sue*, af mænd, han havde givet sin fred, S. M. II s. 199.

[3] Hist. Tidsskr. 6. rk. II s. 384.

[4] V. S. s. 431-32.

[5] Sjl. krøn. siger, at Erik tog til Abel i Slesvig *causa solatii*. I en note hertil forklarer Gertz: *i. e., ut auxilium ab eo peteret*. Baggrunden herfor er, at Erslev i Danm. Rig. Hist. II s. 27 havde fortolket stedet således: »Erik vilde ved sin Tillidsfuldhed vise sin Broder, at han ikke ansaa ham for delagtig i det tyske Angreb«. I overensstemmelse hermed havde J. Olrik i Valdemar Sejrs Sønner s. 43 oversat ordene med: »for at give ham Oprejsning«. Det er dog tvivlsomt,

Det bemærkelsesværdige ved situationen er imidlertid ret beset ikke Eriks besøg, men den kendsgerning, at Abel uanset Eriks hær i nærheden tør lade sin blinde ærgerrighed have frit løb for at anvende Margretes sprogbrug. Under de alvorlige overvejelser, der må være gået forud, er det givet, at Abel må have taget denne hær med i sine beregninger, men også det faktum, at en holstensk hær, hans forbundsfæller fra året i forvejen, stod kampklar ved Rendsborg. En samtidig tysk kilde, Annales Erphordenses, hævder ligefrem, at der bestod et forræderisk samspil mellem Abel og holstenerne, en påstand, der dog næppe hviler på andet end en nærliggende mistanke[1].

Ingen berettende kilde fortæller om sammenhængen i de begivenheder, der er fulgt efter fiskernes begravelse af Eriks lig og Abels samtidige fængsling af de »Erikianere«, der fandtes i hans magtsfære. Men visse kendsgerninger står fast, den vigtigste er, at Abel blev valgt og kronet til konge, *purgans se manu 24 militum de morte fratris*[2]. I betragtning af det skete må denne edsaflæggelse have været led i en iscenesættelse, ved hvilken Abel fra at være i åben krig med sin broder præsenteres for landet som dennes rette efterfølger og erklæres for sagesløs i drabet. Begivenhederne er forløbet hurtigt, thi allerede omkring 1. sept. ses Abel at udfærdige kongebreve i Viborg[3], temmelig sikkert i forbindelse med kongehyldingen. Og det måtte de ifølge tingenes tilstand. Underanførerne for Eriks hær uden for Slesvig har ved efterretningen om hans død med øjeblikkelige konsekvenser være stillet overfor spørgsmålet: Hvad nu? Afgørelsen har de ikke selv kunnet træffe, rigets toneangivende stormænd, i første række Kristoffer

om der i ordene ligger andet end: *til adspredelse*, jf. for eks. formuleringen i et dokument af 1355: en konge kom engang *in solatio uenacionis* til Skagen, D. D. III 4 nr. 231. Heri ligger dog ikke, at det har været Eriks hovedformål. En forfatter, der skriver 30–50 år efter begivenheden kan ikke gøre krav på at vide, hvad Eriks planer har været.

[1] MGH. Scriptores XVI s. 37: »Cum Bremensis presul et comes Holsacie contra regem Dacie bella moverent, ipsius germanum nomine Abel, ducem videlicet Iutie, sibi quoquo modo associaverunt«. Eventuelle aftaler mellem Abel og holstenerne har sikkert kun været kendt af ganske få mennesker. Det er muligt, at mistanken stammer fra grev Ernst af Gleichen, den danske kongesøn, som i en lang årrække opholdt sig i Danmark og som ses at have haft økonomiske forbindelser med det kloster, i hvilket årbogen er skrevet, Suhm X s. 129.

[2] Ribeårbogen, Ann. Dan. s. 152.

[3] D. D. II 1 nr. 12–13.

og hans halvbroder hertug Knud, må have haft det afgørende ord. De overvejelser de har haft og den afgørelse de har truffet, har Hvitfeld (Fol. 1 s. 226) nok i hovedsagen ramt rigtig: »de blefve tilsinds udi deris raadslag mere at anse huad nyttigt kunde være end huad christeligt oc ræt vaar, quod in omnia causa status iam fere est fundamentum. Abel som for sligt it mord burde at være forfalden all arffvelig rettighed oc succecession, hannem antage de for konge«. Hvitfeld falder for fristelsen at give indtryk af, at han har skriftlige kilder for sin skildring, hvad der utvivlsomt er urigtig[1]. Men kendsgerningerne taler deres eget sprog. De, der af den givne situation er blevet udpeget til Abels modspillere, er vejet tilbage og har accepteret Abels brutale *fait accompli*. De vælger – sikkert mod Abels forventning, hvad omstændighederne omkring Eriks begravelse viser – at anerkende Abel som Eriks lovlige efterfølger og lade ham sværge sig fri for medskyld i Eriks død. Vi kan formode, at frygten for en ny borgerkrig, der som forholdene lå, har måttet udkæmpes til den bitre ende, samt den sikre udsigt til holstensk intervention, svarende til den der fandt sted i 1249, har været de afskrækkende momenter. Det falder i tråd hermed, at den holstenske hær efter omvæltningen i Danmark ses at opgive belejringen af Rendsborg og opløses[2], hvorved den demonstrerer, at dens angreb har været rettet mod Erik personlig og ikke mod den danske besiddelse af Rendsborg. Det falder ligeledes i tråd med kulisseeændringen, at Eriks lig ses blive overført fra dominikanerkirken til domkirken[3]. Resten har måttet overlades til glemselen.

Af udenforstående kunne og blev omstændighederne omkring kongevalget vurderet på forskellig måde. En munk i Øm udtaler få år senere, at Abel »*fauore ducum et suorum (Abels) complicum in regni solio sublimatur*«, tydeligt nok ment som en misbilligelse, idet Erik efter munkens opfattelse var den ideelle konge, mens Abel var en »*fratricida*« og en »*Babel*«[4]. Det er altså et samspil mellem de ledende stormænd – munken bruger næppe *dux* i den snævrere betydning af hertug, thi Kristoffer var ikke *dux*, men *dominus* – og »*Abellianerne*«, der skaffede Abel tronen. I den sam-

[1] Erslev, Svaning-Hvitfeld s. 47.

[2] *Annales Stadenses*, V. S. s. 433.

[3] *Ibid.* samt s. 428.

[4] S. M. s. 199.

tidige Håkon Håkonsøns saga opfattes forholdet kort og godt således, at Abel svigefuldt tog sin broder tilfange og af dage, hvorefter han *lod sig tage* til konge over danevældet[1], hvorved vægten er lagt på det, der faktisk skete. Reelt har Margrete i sit brev til paven givet udtryk for samme grundopfattelse, selv om hun med *multis malis increbrescentibus* har antydnet de særlige omstændigheder.

Hændelsesforløbet må efter alt at dømme have vakt stor forargelse i vide kredse, selve opfattelsen af Erik som helgen er betinget heraf. Årbøger, krøniker og legendelitteraturen viser, at samtiden næsten enstemmigt har fordømt Abel som drabets bagmand. Men derudover er overleveret et digtfragment, der hidtil ufortjent er blevet overset af den historiske forskning. Det giver et levende indtryk af, hvor nødtørftig og lidet tillidsvækkende den officielle forklaring har forekommet samtiden[2].

Digteren begynder med en retorisk tiltale til et ukendt Erikbillede. Straks her mærker man dets aktualitet, idet den fremstillede dødsscene får digteren gysende til at tænke på den efterfølgende usømmelige begravelse. Iøvrigt mærker man sig i dette indledende afsnit udtalelsen om, at Erik blev dræbt *in laribus propriis*, vi skal senere komme tilbage hertil. Billedet har fremstillet Erik som tilgivende sin banemand; en beslægtet tankegang træffes hos Albert af Stade, der lader Erik – ut dicunt – af sit inderste hjerte tilgive sin bøddel inden sin død[3]. Men digteren afviser den forestillingsverden. Forbrydelsen er for stor, strømmen af blodet fra såret vælder mod himmelen og dets brusen når den høje dommers øre, landet hæver sin røst til klage: »Vær forbandet, hertug, fordi Du havde viljen til den udåd at tage Din broder tilfange. Hvorfor har Du ikke næret frygt for at miste den, der alt var fanget? Hvorfor kastede Du siden den ulykkeligt omkomne i søen? Hvorfor endelig har Du ikke trods flittig bøn herom afbrændt røgelse

[1] J. Olrik, Valdemar Sejrs Sønner s. 82.

[2] Digtet er fragmentarisk overleveret i et læg fra 16. årh. og findes i et langeboks samlingsbind, Ny kgl. Saml. 726^c fol. Lægget indeholder desuden en afskrift af en St. Kjelds legende, to epitafievers over Valdemar I. og Knud 6., trykt S. M. II s. 89–90, samt bemærkelsesværdigt nok bandlysningsdommen over dem, der har fængslet Jakob Erlandsen, D. D. II 1 nr. 293. Fragmentet er trykt i SRD. V s. 421, Suhm, Danm. Hist. X s. 114 og – bedst, men malplaceret – i Vitae Sanctorum s. 435.

[3] V. S. s. 432.

for den begravne efter ret kirkeskik?« Digteren understreger derefter, hvad der øjensynligt har ligget ham stærkt på sinde, men må stå for hans egen regning, at Abel har berøvet enkedronningen og hendes døtre deres medgift og smykker[1]. Sidste sætning i fragmentet er desværre ufuldstændigt overleveret: »Du holder Din hånd over de fordærvelige håndlangere ved forbrydelsen, skønt . . .«[2].

Digteren dels angriber den officielle forklaring, dels påpeger dens utilstrækkelighed. Efter hans opfattelse er alene den kendsgerning, at Abel havde taget broderen tilfange, nok til at stemple ham som drabsmanden. En generation senere forsøgte Rydårbogen – ene af alle kilder og vel af lokalpatriotiske grunde – endnu at opretholde skillelinien mellem fængsling og drab, idet den nok indrømmer, at Abel *prodiciose* tog Erik tilfange, men at selve drabet skete *duce ignorante*[3]. Men skillelinien har ingen rimelighed for sig. Bortset fra at omstændighederne ved begravelsen viser, at Abel i dagene efter drabet handler ud fra helt andre forestillinger, kan han på ingen måde have forventet, at Erik efter de forudgående hændelser og lige inden et vigtigt slag påny skulle slå en streg over et så eklatant overgreb fra hans side. Med fængslingen må drabet have været besluttet. I 1261–62 giver dronning Margrete udtryk for samme opfattelse, idet hun lader det være et anklagepunkt mod biskop Regner af Odense, at denne under en prædiken i Slesvig – vel i efteråret 1250 – skal have udtalt, at han, Regner, havde tilrådet fængslingen, men ikke kendte noget til drabet[4]. Efter ægtefællens død, da dronning Margrete af tingenes indre logik, som vi straks skal komme ind på, tvinges til at karakterisere Abel som en usurpator, kan hun også se bort fra den i 1250 kunstigt skabte skillelinie og sætte lighedstegn mellem fængsling og drab.

[1] Annullis, *ibid.* s. 436, er trykfejl for Armillis, *jf. ibid.* s. 558.

[2] *licet* er skrevet på foden af sidste side og er altså forbindelsesordet til det tabte blad i lægget. Sætningen har rimeligvis indeholdt en henvisning til en forsikring fra Abels side om, at gerningsmændene ville blive eftersporet og straffet. Almindelig sømmelighed har jo forlangt dette. Men som almindeligt erkendt, er Jens Grands senere konstatering, at der ikke fulgte nogen straf efter drabet, *Acta Proc. Lit.* s. 179, utvivlsomt rigtig.

[3] *Ann. Dan.* s. 113.

[4] *Acta Proc. Lit.* s. 59: »Quod scelerate interfectionis regis Erii consocius et consiliarius fuerit. Item quod in sua predicacione apud Slesvic de morte ipsius se excusavit et, quod caperetur, confessus est«.

I digtet forbandes *herlugen* for fængslingen. Heri ligger ikke, at dets affattelsestid ligger inden kongevalget, thi i de indledende ord har digteren omtalt Abel som Eriks efterfølger og arvtager. Den samme underkendelse af Abels kongeværdighed møder vi – efter Abels død – i et pavebrev af 1252 20/12 til biskop Niels af Viborg angående afsættelse af biskop Elav af Børglum, som ved protektion af Abel, *qui pro rege Dacie se gerebat*, havde opnået bispestolen. Og af pavebrevet 1264 4/4 fremgår, at dronning Margrete på det tidspunkt har anvendt samme karakteristik, *Abel, qui pro Daciæ rege se gessit*[1], en stillingtagen fra hendes side, der trods alt må have haft sine betænkelige sider, eftersom hendes ægtefælle sammen med landets stormænd i 1250 utvivlsomt havde anerkendt Abel som Eriks lovlige efterfølger. Når hun alligevel efter ægtefællens død vælger at se bort herfra, må dette skridt ses i sammenhæng med den i hendes øjne såre uheldige udvikling i tronfølgerspørgsmålet. Det var kristofferliniens achilleshæl, og da såvel hendes underkenden af Abel som hendes protegeren af den folkelige opfattelse af Erik som helgen er betinget af dette problem, må denne linie i det politiske spil drages frem. Forholdet var det, at ligesom Abels succession i 1250 var en tvetydig affære, havde valget af Kristoffer i 1252 også sine skønhedsfejl, for såvidt en stormandskreds imod givet løfte til Abel havde gennemført, at kronen overførtes til Kristoffer under forbigåelse af Abels sønner.

Omkring 1284 afgav junker Valdemar af Slesvig en officiel erklæring overfor ærkebiskop Jens Dros om begivenhederne efter Abels død og den derfra stammende strid mellem den abelske og den kristofferske linie. Han bad om, at erklæringen måtte blive protokolleret af hensyn til dens politiske betydning: Kristoffer, som efter loven skulle have håndhævet de umyndige abelsønners ret, havde på foranledning af nogle af sine tilhængere, verdslige og gejstlige, ladet sig vælge til konge og krone, skønt han tidligere havde givet sit samtykke til, at kronen skulle tilfalde Abels sønner og hans efterkommere[2]. Erslev stiller sig ret skeptisk overfor

[1] D. D. II 1 nr. 85 og 422. – Biskop Niels hørte som bekendt som kansler til inderkredsen omkring Margrete. Uden at være egentligt bevis er det nok næppe tilfældigt, at digtet ligesom pavebrevet 1254, foranlediget af Margrete, og den hende nærstående helgen-biografi bruger *ministri scleris* om drabsmændene. Digtets proveniens peger muligvis mod Viborg, jf. ovf. s. 30 note 2.

[2] D. D. II 3 nr. 132.

troværdigheden af denne erklæring[1], men i betragtning af dens officielle karakter kan den ikke være grebet ganske ud af luften; der har været alt for mange, der har haft førstehåndsviden om disse højst vigtige forhold. Højst kan der være tale om tendensiøs overdrivelse. Alt taler imidlertid for, at erklæringen i hovedsagen korrekt gengiver de faktiske forhold. Den støttes af en udtalelse i den sachsiske fyrstekronike fra 1281–82 (en oversigt over fyrstehusets slægtskabsforbindelser), hvor der om Abels sønner hedder, at de blev berøvet riget[2]. Samme opfattelse har uden tvivl de holstenske grever haft, jf. pavebrev af 1262 11/5: *pretendentes regnum ipsum ad quosdam eorum spectare nepotes*. Dronning Margrete har ganske vist karakteriseret denne opfattelse som *falsus*, men da hun i samme åndedræt har mindet om, at disse nevøer var sønner af Abel, *qui uirtute prorsus humanitatis abiecta clare memorie Ericum regem Datie germanum suum . . . dicitur gladio peremisse*[3], behøver det ikke at ligge mere i hendes afvisning, end at deres krav var falske, fordi deres fader var en brodermorder og usurpator. Umiddelbart efter beretningen om Kristoffers valg i 1252 fortæller Ribeårbogen, at de holstenske grever angreb Danmark, *indignati, quia nepos eorum non fuit rex*[4]. I en officiel beretning om de mirakler, der ved den lejlighed skete i domkirken i Slesvig, siges angrebet at blive foretaget af den holstenske greve *et cum eo fautores puerorum Abel regis*[5]. En af disse *fautores* var den senere så herostratisk berømte Lave Gudmundsen, som ifølge Albert af Stade efter Abels død flygtede til Holsten *cum corona regali et multa pecunia ab Abel collecta*[6]. Uanset hans skyld eller ikke-skyld i drabet på kong Erik er det givet, at man ikke skal følge legende-biografien i dens skildring af ham som en skyldbevidst misdæder, der i landflygtighed elendigt dør i Kiel[7]. Han har været fører for en fraktion, der under alle omstændigheder og med alle midler har villet kæmpe for Abels sønners ret mod Kristoffer.

Disse vidnesbyrd om, at abellinien og dens tilhængere har opfattet kongevalget i 1252 som brud på et givet løfte til Abel, skal sikkert

[1] Svaning-Hvitfeld s. 53.

[2] MGH. Scriptores XXV s. 473.

[3] D. D. II 1 nr. 353.

[4] Ann. Dan. s. 152.

[5] S. M. II s. 72.

[6] V. S. s. 433.

[7] Ibid. s. 429.

ses i sammanhæng med § 14 i den abelske forordning: *Rex preuideat regnum in posterum*. H. Matzen har med tilslutning af Steenstrup [1] formuleret dens hensigt på følgende måde: »i Følge § 14 skal Kongen sikre Rigets Fremtid ved at ordne Adgangen til Tronen og Kongebørnenes Forsørgelse paa en Maade, hvorved Rigets Tarv varetages og Landet ikke udsættes for den indre Ufred, som det i Følge Valdemar Sejrs Dispositioner i saa rigt Maal havde døjet under Kong Eriks Regjering« [2]. Fortolkningen går, som Steenstrup har uddybet, sikkert ud fra den rigtige forståelse af de anvendte gloser, på den anden side er, som L. Holberg med styrke har indvendt, formuleringen højst besynderlig, hvis den tilsigter at opstille en abstrakt, vejledende forskrift [3]. Hertil kommer, at udnævnelse af tronfølgeren ikke, hvad Matzen går ud fra [4], kan være en pligt, hoffet pålægger kongen; det må være en ret dette afstår til ham. Det turde være selvklart, de følgende begivenheder illustrerer det tilfulde. Opfattes paragraffen ganske konkret ud fra den givne historiske situation, er meningen med den imidlertid letfattelig. Som bekendt var Abels ældste søn Valdemar ved faderens tronbestigelse blevet taget tilfange af ærkebiskoppen af Køln. Han blev først løsladt efter Abels død. Endvidere er det en kendsgerning, ofte fremhævet, at Abel i modstrid med skik beholdt hertugdømmet til sin hånd, han var både *rex Dacie* og *dux Iutie*.

[1] I Danm. Rig. Hist. II s. 32 note havde Erslev fremsat den tanke, at disse *gåddefulde ord* måske hænger sammen med, at det hof, der holdtes i marts 1251 i Rendsborg, hermed har udtalt, at det efter aflagt renselsesed finder Abel værdigt til at regere videre. I betragtning af, at Abel på det tidspunkt længst var valgt og kronet, må man give Steenstrup ret i, at den fremsatte formodning er usandsynlig, Hist. Tidsskr. X 3 s. 12 (Steenstrups kritiske indvendinger er rettet mod J. Olrik, som i Valdemar Sejrs Sønner s. 321 havde gentaget Erslevs formodning). Steenstrup tiltræder og uddyber H. Matzens opfattelse af, at bestemmelsen tager sigte på tronfølgerspørgsmålet, men vil i overensstemmelse med L. Holberg datere håndfæstningen til 1241, en datering, der ikke ses grund til at genopfriske, jf. Poul Johs. Jørgensen, Dansk Rethistorie s. 73.

[2] Hist. Tidsskr. VI 6, s. 16.

[3] Ibid. s. 324: »er det tænkeligt eller rimeligt, at vi her kunne møde en Bestemmelse, der alene indeholder en moralsk Formaning til Kongen, der, saaledes som den foreligger, er den rene Frase? Vilde det ikke være mærkeligt at finde en Lov, der tilraaber enhver Konge: Behag at passe paa Riget?«

[4] I anf. afhandling af Steenstrup tiltræder han som nævnt Matzens fortolkning, men daterer forordningen ligesom Holberg til 1241. Det fører til den besynderlige konsekvens, at hoffet i 1241 skal have pålagt den nyligt gifte konge med en spæd datter i vuggen at skaffe riget en tronfølger.

Når hoffet i marts 1251 [1] har givet Abel ret til *in posterum preuidere regnum*, er den naturlige fortolkning den, at der overlades til ham, når spørgsmålet om Valdemars skæbne er afklaret, at disponere over kronen, over hertugdømmet og de fynske besiddelser m. m. til fordel for sine sønner. Abel blev en stor høvding i Danmark siger Håkon Håkonsøns saga [2], bestemmelsen viser karakteristikkens rigtighed.

På grund af sin korte kongetid og pludselige død har Abel ikke fået effektueret sin bemyndigelse, men junker Valdemars senere påstand om, at Kristoffer havde lovet Abel at værne om sønnernes ret er ifølge familie- og lensforhold såre plausibel. Hans anden påstand om, at Kristoffer på foranledning af nogle af sine tilhængere, verdslige og gejstlige, havde brudt sit løfte og ladet sig vælge og krone, lader sig til en vis grad belyse af dokumenterne. Det er nemlig en kendsgerning, at en kreds af toneangivende stormænd i Abels omgivelser senere også optræder i Kristoffers. Det gælder kongeætlingen grev Ernst af Gleichen, Peder Finsen, Abels drost, Ivar Tagesen, hans marsk, gælkeren Niels Erlandsen og Anders Pedersen (Hvideslægten), senere marsk hos Kristoffer [3]. Blandt de gejstlige har biskop Niels af Viborg sikkert hørt til kredsen. De nævnte tør opfattes som repræsentanter for de kredse, junker Valdemar sigter til.

Med valget i 1252 var der ikke truffet en endelig afgørelse til fordel for kristofferlinien. Ved et nyt valg ville abelsønnernes kandidatur igen kunne dukke op. Begivenhederne omkring den mislykkede kroning af Kristoffers søn i 1258 viste klart, at der var stærke kræfter omkring ærkebiskoppen, der ønskede at være frit stillet ved et nyt kongevalg [4]. Det er rimeligvis samme kreds, der har fået Margretes kanoniseringsforsøg til at strande [5]. Officielt at få Abel stemplet som broder-, konge- og helgenmorder ville være til kristofferliniens fordel og perpetuere abelliniens skam.

Tilbage står spørgsmålet, hvorfor Margrete alene står som anøger. På samme tid ser vi Kristoffer sammen med landets samlede

[1] Ann. Dan. s. 207.

[2] Valdemar Sejrs Søner s. 82.

[3] D. D. II 1 nr. 17, 45, 46, 50, 59, 60, 69, 145, 156, 177, 256, 301, 439.

[4] Skyum-Nielsen, Kirkekampen i Danmark 1241-1290 s. 135-37.

[5] 1260-61 anklager dronning Margrete ærkebiskpen for, at han *scripsit curie Romane pro heredibus Abel et contra regem*, Acta Proc. Lit. s. 56. Efter fremdragelsen af det pavelige bemyndigelsesbrev er det naturligt at sætte dette i forbindelse med den strandede aktion.

gejstlighed ansøge paven om kanonisering af den længst afdøde Niels Knudsen[1]. Forskellen er selvfølgelig betinget af, at den ene ansøgning har politisk brod, hvad den anden ikke havde. Forholdet må opfattes således, at den kreds af stormænd, der i 1252 gennemførte Kristoffers valg, heri har set en retfærdig gengældelse for det akcept, Abel i 1250 havde afnødet dem. Men noget retsopgør har de ikke kunnet ønske. Det ville kaste et lidet flatterende skær over deres anerkendelse af Abel og det senere samarbejde. Bemyndigelsen til Abel i § 14 har de kunnet betragte som ude af verden ved Abels pludselige død og hans unndladelse at effektuere den. Principielt har Kristoffer kunnet tilslutte sig disse synspunkter. Hans passivitet i 1250 har uden tvivl været af udslagsgivende betydning for Abels anerkendelse som konge. Men standpunktet, at slå en streg over fortiden, havde fra Kristoffers og Margretes synsvinkel den fejl, at det gjorde dynastiets fremtid usikker. Ifølge legende-biografien var ægteparret som to sjæle og een tanke[2], og i hvert fald kan det betragtes som udelukket, at ansøgningen er indgivet mod Kristoffers vidende og vilje. Den distanceren-sig, som ligger i Kristoffers unndladen at ansøge, er imidlertid ikke at opfatte som en afstandtagen fra dronningen, men hele aktionen må opfattes som et garderet forsøg fra hoffets side trods alle betænkeligheder at udnytte og påvirke folkestemningen til gunst for dynastiet. Senere, i 1258, da der fra kirkens side bliver sat spørgsmålstejn ved dettes fremtid, er Kristoffer rede til med translationen af Eriks lig til Ringsted åbent at proklamere sin tilslutning til dronningens aktion.

Som afslutning på denne redegørelse for det politiske spil omkring drabet i Slesvig skal kildeværdien af beretningerne om selve drabet efterprøves. Erslev har formuleret kildeproblemet således: »tre samtidige Historikere, to danske og een tysk [der tænkes på legende-biografien, Sjl. krønike og Albert af Stade] har skildret den [begivenheden] ret indgaaende; deres Beretninger stemmer godt overens, men dette betyder vel kun, at Rygtet hurtigt har antaget en fast Form, ikke at man virkelig har vidst saa god Besked om, hvad der var foregaaet om Aftenen paa Abels Borg og i Nattens Mørke ude paa Fjorden«[3]. Teoretisk må man hævde, at kildeproblemet ikke ligger ens for de to begivenheder. Fængslingen i

[1] V. S. s. 406 og D. D. II 1 nr. 146.

[2] S. M. I s. 193.

[3] Danm. Hist. II s. 28 note, gentaget i Svaning-Hvitfeld s. 43 note.

Slesvig har kunnet iagttages og berettes af udenforstående, selve drabet har kun drabsmændene kunnet fortælle om. Indeholder kilderne imidlertid noget, der viser, at drabsmændene imod deres oprindelige, vitterlige hensigt alligevel senere må have fortalt enkeltheder om drabet?

Vi ser først på drabsstedets lokalisering. Ifølge det ovenanførte samtidige digt foregik drabet *sub laribus propriis*, d. v. s. i en eller anden borg eller kongsgård. Annales Erphordenses (ca. 1255) placerer det *non longe a ciuitate [Slesvicensi] in quodam loco*[1]. Ifølge Albert af Stade (ca. 1260) skete det *in medium aque que dicitur Sli*[2], (misforståelse af Missunde?), og ifølge Guidos dom 1266 *in uicinio* af Slesvig[3]. Legende-biografien (ca. 1254 eller ca. 1286) lader drabet foregå i den båd, der transporterer Erik bort fra Slesvig[4]. Sjællandske krønike (ca. 1280–1300) har stedfæstet det til *littus occidentale brachii maris, id est Slæ*[5], hvilket må sigte til Gottorpvigen. I en tilføjelse er dette ændret til *iuxta Myosund*; liget kastes derefter *in Slyam*. Der tænkes altså på landsbyen og ikke på sundet af samme navn. Samme stedfæstelse har de lokale årbøger, Slesvigårbogen og Rydårbogen, mens Lundeårbogen siger, at drabet skete *apud Slesvic* og at liget derefter kastedes *in Miosund*[6], her tænkes altså på sundet. Som kilde i denne forbindelse må også henregnes kalkmalerierne i Ringsted kirke fra omkr. 1300. Et af scenerierne fremstiller drabsmændene i det øjeblik, de kaster det i et lagen hyllede kongelig i vandet[7]. Kunstneren er øjen-synligt ikke gået ud fra forestillingen om, at kongen er blevet dræbt i en båd.

I denne forbindelse må erindres, at samtiden jo i hvert fald har haft kendskab til, hvor liget er blevet fundet. Og det kan anses for uomstødeligt, at dette er sket ved Missunde. Hieronymus Cypræus, ærkedegn i Slesvig efter reformationen, fortæller, at på hans tid stod endnu ved Missunde det kors fra katolicismens dage, der angav stedet, hvor fiskerne bragte kongeliget iland, og hans broder Poul Cypræus beretter sagnet om det blå lys over vandet,

[1] MGH. Scriptores XVI s. 37.

[2] V. S. s. 432.

[3] D. D. II 2 nr. 39.

[4] V. S. s. 426.

[5] Ibid. s. 431.

[6] Ann. Dan. s. 113 og 135.

[7] Mogens Clemmensen, Ringsted Kirkes Kalkmalerier.

hvor liget fandtes[1], et sagn, som allerede er benyttet i den svenske rimkrønike fra 15. årh.[2]. Ligesom Eriks lænker i domkirken i Slesvig kan denne stedfæstelse betragtes som et relik. De korresponderer med angivelserne i de lokale årbøger fra det 13. årh.

Ved Missunde havde Knud Lavard opført et borganlæg[3], som Erik af Pommern senere udvidede[4]. Som man ser, kan de fleste stedsangivelser bringes i overensstemmelse med en antagelse, at Erik efter fængslingen i Slesvig er blevet overført til Missunde og der dræbt.

Faktisk er det kun legende-biografien og Albert af Stade, der lader drabet finde sted i en båd på fjorden. Denne lokalisering er imidlertid ikke at betragte som udslag af kendskab til een eller flere drabsmænds beretning, men er en litterær konstruktion på grundlag af en ældre tabt kilde.

Argumentationen for denne tabte kilde kan bedst tage sit udgangspunkt i fremstillingen hos englænderen Mattheus Parisiensis (død 1259). Han beretter under år 1253, at Kristoffer blev konge i Danmark, efter at Erik svigefuldt var blevet dræbt af sin umenneskelige broder Abel, *qui etiam fratri interempto sepulturam denegavit*, og som, skønt liget tre gange skylledes i land, kastede det i vandet igen. Fjerde gang mistede landets stormænd tålmodigheden og dømte ham til landflygtighed, og da Abel modsatte sig dette, tog de ham af dage. Som man ser en fantasifuld frihåndstegning, i hvilke man skimter elementer fra omstændighederne ved Eriks begravelse og ved kongevalget i 1252. Helt anderledes velorienteret er han imidlertid for tiden forud, hvor tankegang, sætningskonstruktion og ordvalg genfindes i danske og tyske kilder. Følgende passus viser overensstemmelse med Albert af Stade.

Mattheus Parisiensis:

Annales Stadenses:

dum [Ericus] luderet ad aleas
balneaturus post ludum, super-
venit Abel subito et fratrem
suum nequiter et prodiciose in-

cum [Ericus] secure luderet in
aleis . . . uenit super eum in-
opinate dux Abel . . . et captum
hostiliter proiecit in nauculam

[1] Gl. kgl. Saml. fol. 1047 f.42v og 1048 f.110v, jf. Joh. Ad. Cypræus, Ann. Episc. Slesv. s. 258-59.

[2] Script. Rer. Svec. I, Stora Rimkrönikan s. 11.

[3] La Cour i Hist. Tidsskr. XII 1 s. 172.

[4] Erslev, Erik af Pommern s. 25.

terfecit et proiecit . . . in pro- . . . et decollari fecit et corpus
fundo [1]. . . in profundum submersit [2].

Denne fælleskilde kan spores videre.

Ann. Stad.	Leg-biogr.	Sjl. Krøn.	Ann. Erph.
captum [Eri- cum] hostiliter proiecit in na- uiculam ad loc- um illum [i.e. in domo quadam super aquam posita] ex in- dustria depor- tatam	Ericus . . . in- iuriose trahitur . . . in cymbam absque dei re- uerentia proiec- tus	Quem . . . ra- piens et cymbe que sub ponte erat imponens remigando ab- scessit. Cum au- tem non longe a ciuitate	regem . . . navi impositum at- que deductum non longe a ci- uitate

Fælleskilden må ret detailleret have skildret to af de scener, som en kunstner 50 år senere udpenslede i kalkmalerierne i Ringsted kirke, nemlig fængslingen og borttransporten af Erik i en båd. Derudover må den i almindelighedte vendinger have omtalt hans fromme skriftemål inden den skammelige død, den skændige begravelse, jf. Mattheus Parisiensis' mistolkning heraf, samt de mirakler, der skete ved hans grav i dominikanerkirken. Mattheus siger ganske vist, at Erik blev begravet hos franciskanerne, men en sammenstilling med Annales Erphordenses viser, at det må bero på en lapsus.

Mattheus Parisiensis:

Corpus igitur fratribus Minoribus, qui illud postulaverant, in ecclesia sua honorifice sepulture tradiderunt.

Annales Erphordenses:

Corpus quesitum et inventum, . . . in ecclesia fratrum Predicatorum honorifice sepultum est.

Endelig må fælleskilden have karakteriseret Abel som en Kain og brodermorder, jf. Mattheus Parisiensis: »Abel qui pocius Cain

[1] MGH. Scriptores XXVIII s. 323.

[2] V. S. s. 432.

dicendus erat . . . cruentum fratricidam« og Annales Erphordenses : »non sicut Abel sed sicut maledictus Cain fratricida«.

Der kan ikke være tvivl om, at det er denne fælles kilde og dens store udbredelse, legende-biografien sigter til, når den udtaler, at den anser det for overflødigt, at gå nærmere ind på selve udåden, da denne er velbekendt i ind- og udland[1]. Karakteristisk for forholdet turde også være, at legende-biografien abrupte begyndelse: »[Ericus] cum eo, qui se oderat, quasi amico colludens, inopinate capitur«, direkte forudsætter kendskab til fælleskilden, hvor denne medspillers navn, Herman Kerkwerder, har været angivet[2]. Judasrollen i Eriks legende har øjensynligt været til- tænkt ham.

Men selv om fælleskilden indeholdt grundsynspunkterne, har den først og fremmest været koncentreret om fængslingen, ligfundet og begravelsen, kendsgerninger, som har været uafhængige af drabsmændenes beretning. Det, Erslev kalder rygtets faste form i de tre nævnte beretninger, er imidlertid noget andet. Det er de forsøg, man gjorde på at rekonstruere helgenens sidste oplevelser. Det faste heri er udgangspunktet og målet, løsningerne er i virkeligheden vidt forskellige.

Vi ser først på skelettet i legende-biografien, der må antages nærmest at repræsentere den form, Eriklegenden ville have fået, dersom Margretes kanoniseringsbestrebelse var blevet kronet med held. Efter at Erik er blevet ført bort fra Slesvig i den robåd (cymba), fælleskilden har omtalt, beder han, da han indser, at døden er ham vis, om, at en skriftefader må blive tilkaldt. Skønt uvillige går drabsmændene dog ligesom tvungne (af Gud) ind herpå og henter en præst fra nærmeste landsby. Efter skriftemålet – som er beretningens kerne – trækker drabsmændene kongen ned i skibet (intra nauem) og halshugger ham.

Inkonsistent i denne fremstilling er, at båden stiltiende forvandles til et skib, rimeligvis ud fra den rigtige følelse, at en robåd hverken

[1] S. V. s. 429: »cum omnibus sint notissima, superuacuum iudico exponere, presertim cum longe ultra fines Datie ferocitatis eius rumores . . . peruenerint«. I udtalelsen må også ligge, at den legendeprægede beretning – der som ovenfor fremhævet i vid ustrækning er optaget i den biografi, der udarbejdes 1286 – må have været beregnet for læsere i udlandet. Det er næppe for dristigt at antage, at både fælleskilden og beretningen er fremkommet på dronning Margretes initiativ.

[2] Quellensamml. f. Schlesw.-Holst. Gesch. IV s. 439, jf. J. Olrik s. 45.

egner sig til en skriftemåls- eller halshugningsscene[1]. Kalkmalerierne fra omkr. 1300 i Ringsted viser da også, at man senere har kasseret fortællingen[2]. Erik ses skrifte ved eller i en kirke, og der gås ud fra, at drabet er foregået på land.

Hvor frit man har konstrueret, fremgår ligeledes af en sammenligning mellem de forskellige skriftemålsscener. I modsætning til ovennævnte beretning lader Annales Erphordenses skriftefaderen være en dominikanermunk – årbogen er skrevet i et dominikanerkloster – hvorefter Erik beder bøddelen lemlæste sig før halshugningen[3]. Albert af Stade lader Eriks fromhed ytre sig ved, at han af sit inderste hjerte tilgav sin bøddel, samt at han inden dødshugget udtalte – i direkte tale – en from bekymring for, at hans broder ville komme til at lide samme voldelige død!

I alt dette er der intet, der tyder på autencitet, tværtimod.

Albert af Stade konstruerer hændelsesforløbet væsensforskelligt fra legende-biografien. Båden fra Slesvig overfører kongen *in medium aque, que dicitur Sli*. Man studser umiddelbart og tænker på Missunde, hvor kongens lig vitterligt er blevet fundet, samt på det forhold, at ikke stedkendte ses at forveksle landsby og farvand. Efter at kongen er blevet ført midt ud på Slien, skal Lave Gudmundsen have sat sig i en anden båd og indhentet den første, hvorefter Erik bliver dræbt efter at være fremkommet med omtalte, usandsynlige forudsigelse.

Tillidsvækkende er det ikke, og hertil kommer, at skildringen tildeler Lave Gudmundsen en aktiv rolle i selve dramaet, som efter alt at dømme er frit opfundet. Legende-biografien har et interessant tillæg, som i virkeligheden demonstrerer, hvor lidt man har vidst uden for Abels snævraste kreds. I selve beretningen omtales de i drabshandlingen implicerede personer kollektivt som *ministri sceleris* el. lign. eller under pluralisformen »de«. I tillægget redegøres for, hvorledes Guds straf ramte de skyldige, nemlig 1) Abel, som var drabets *auctor et princeps*, 2) Lave Gudmundsen, som var Abels nærmeste rådgiver og bistod ham med råd og dåd ved ugerningen; han omkom ynkeligt – ifølge Detmar under

[1] Inkonsistent er det ligeledes, at drabsmændene binder kongens hjelm, som de tager af hans hoved, til hans højre arm. Kongen har dog næppe spillet bræt med hjelm på hovedet.

[2] Jf. bemærkning af P. Nørlund i det nævnte værk om kalkmalerierne i Ringsted s. 31.

[3] MGH. Scriptores XVI s. 37.

tærningsspil – i landflygtighed i Kiel, 3) en unavngiven person, som forøvede selve drabet, og som skal være blevet lagt på stejle og hjul ved Køln[1]. Til dette lidet imponerende persongalleri føjes så en fjerde person, som er mistænkt for at have deltaget i rådslagningen om drabet, men som forfatteren ikke vil navngive, for ikke at kaste vanry over ham[2].

Situation og tankegang er klar nok. Man har ikke vidst mere end hvad der kunne motivere en mistanke til to af Abels nærmeste medarbejdere. Den unavngivne drabsmand kan vi temmeligt sikkert skrive på bevisførelsens konto. Påstanden om, at Lave Gudmundsen var Abels højre hånd, har vi imidlertid ingen grund til at betvivle[3], og alene i den egenskab er det naturligt, at han har været under mistanke, og rimeligt, at han har været impliceret. Rygtet om hans medvirken synes at have været vidt udbredt, men når Slesvig-årbogen, Rydårbogen og en tilføjelse i Sjl. krønike lader ham være selve drabsmanden[4], er det utvivlsomt en uberettiget simplificering, som går langt udover dronning Margretes forestilling, udtrykt i legende-biografien.

Albert af Stades idé med de to både på søen – muligvis nødvendiggjort af en misforståelse af stednavnet Missunde – blev

[1] Adskillige senere historikere, for eks. J. Olrik, Valdemar Sejrs Sønner s. 39, har identificeret denne unavngivne drabsmand med den holstenske ridder Herman Kerkwerder, sikkert med urette, jf. Gertz' note i V. S. s. 429. Herman har forrederens, ikke drabsmandens rolle. Hans død, som Albert af Stade (omkr. 1260) har berettet om, jf. V. S. s. 434, har sikkert været legendeberetningens forfatter ubekendt, thi den ville have passet fortræffeligt ind i skemaet. Han blev dræbt med spader af sine bønder under hovarbejde. Ligesom det i næste note omtalte forhold tjener det til at belyse legendeberetningens ælde.

[2] Der anbefales ham i stedet for opløst at strutte rundt og blære sig over sine midler, sin sundhed og sin myndighed (*adeptis tumeat opibus et sano uigat corpore et elatione tumeat potestatis*, V. S. s. 429), at gå i sig selv og angre inden Guds straf rammer ham. Ordene er altid blevet opfattet som møntet på Abels kammermester Tyge Bost, fordi Sjl. krønike senere ses at sætte ham i forbindelse med drabet. Slutningen forudsætter imidlertid, at de to kilder stammer fra samme kreds, hvilket utvivlsomt ikke er tilfældet. Henvisningen til vedkommendes *potestas*, må snarest fortolkes derhen, at vedkommendes myndighed har været uafhængig af kongehuset, og tanken ledes naturligt hen på biskop Regner af Odense, hvem dronning Margrete i 1260–61 officielt anklagede for at have tilrådet drabet. Udviklingen fra antydning til offentlig beskyldning svarer til den mere og mere aggressive holdning, hun ses at indtage.

[3] Han påtræffes allerede 1240 i Abels omgivelser, Ribe Oldemoder s. 9–10.

[4] Ann. Dan. s. 113 og 135. V. S. s. 432.

fantasifuldt udpenslet i Sjl. krønike[1] (ca. 1280–1300). Overhalingsscenen levendegøres, endende med kongens ingemannske tiltale til Tyge Bost og hans rorkarle: *Deprecor uos igitur, o carissimi domini mei(!), omnes, qui in hac navi estis* o. s. v. Hertil føjer forfatteren et nyt moment. Hans hjemmelsmand er een, *qui se hec scire protestatus est*. Det er den berømte scene om mundhuggeriet mellem Erik og Abel inden fængslingen. Efter fængslingen skal Abel have overladt kongen i Tyge Bosts varetægt og på dennes forespørgsel have svaret: »Duc eum, quocunque uolueris, et fac de eo, quod uis«. Fuld af iver anbringer Tyge Bost kongen i båden og sejler bort. Derefter kommer Lave Gudmundsen til, og hr. Tyge forsvinder i den blå luft. Det inkonsistente i denne fortælling er imidlertid ikke det afgørende, det afgørende er, at på denne nonchalente måde kan Eriks skæbne ikke være blevet afgjort i 1250. Kvintessensen i fortællingen er i virkeligheden den propagandatese, som blev lanceret i 1250, og som Rydårbogen endnu senere forsøgte at opretholde, nemlig at drabet skete *duce ignorante*. Hjemmelsmanden kan derudover have erindret eller være underrettet om, at begrundelsen for fængslingen havde været en henvisning til begåede overgreb under den tidligere krig. Den udefinerbare rolle, der tildeles Tyge Bost, behøver ikke at skyldes andet end en viden om, at han havde været Abels kammermester, samt ønsket om at udmale, hvem der var fører af båd nr. 1.

Resultatet af denne undersøgelse om selve drabet kan rekapituleres således: Der har eksisteret en kilde, som har skildret Eriks fængsling og borttransport fra Slesvig i en båd. Liget er blevet fundet ved Missunde. Hvad der er foregået mellem disse to kendsgerninger, har været drabsmændenes hemmelighed, og intet tyder på, at de nogensinde har afsløret den. I samtiden synes en forestilling om, at Erik er blevet dræbt på en borg eller kongsgård ved Missunde at have været ret udbredt. Legende-biografiens placeringen af drabet i båd nr. 1 og Albert af Stades i båd nr. 2 må betragtes som litterære konstruktioner, i sidstnævnte tilfælde kombineret med en udbredt og i sig selv ikke usandsynlig mistanke rettet mod Lave Gudmundsen, Abels førstemand.

[1] Krøniken overtager også fejlen hos Albert af Stade, at Erik var begravet i nonneklostret i Slesvig.

Herborn og Stagefyr

Af J. Nybo Rasmussen

I perioder med mangelfulde kilder vil en historiker ofte komme til at stå overfor identifikationsproblemer, han må prøve at afgøre, om en flere steder nævnt person virkelig er den samme eller ej, idet dette ikke fremgår umiddelbart af kilderne. Eet af de kendte sådanne problemer fra dansk historie er spørgsmålet om, hvem den betydeligste udenlandske teolog var, der på katolsk side deltog i herredagen i København i 1530, uden at hans sande navn nævnes.

Allerede i 1847 påviste C. T. Engelstoft i universitetsprogrammet »De Confutatione latina«, idet han især benyttede Jørgen Sadolins »Viborgberetning«, at »Confutatio«s forfatter måtte være identisk med den person, der af protestanterne havde fået øgenavnet »Dr. Stagefyr« eller »Stagebrand«[1].

Denne identifikation har siden været ubestridt, men anderledes forholder det sig med forsøget på at trænge videre frem i sagen ved hævdelser af, at »Dr. Stagefyr« måtte være den samme som franciskanerprovincialen fra Köln, Nikolaus Ferber fra Herborn, sædvanlig blot kaldet Nikolaus Herborn. Denne tese fremsattes af jesuiten pater Ludwig Schmitt i årene omkring 1900 i to værker »Der Kölner Theologe Nikolaus Stagefyr und der Franziskaner Nikolaus Herborn«, Freiburg in Breisgau, 1896, og i indledningen til den videnskabelige tekstudgave af »Confutatio Lutheranismi Danici«, Quaracchi, 1902, som han på fortrinlig måde gennemførte.

Når man nu efter to generationers forløb betragter de følgende historikeres omtale af spørgsmålet, forbavses man over deres manglende enighed og endnu mere over den tilsyneladende planløshed, der råder med hensyn til, om de godtager Schmitts tese eller ej.

[1] Hovedhåndskriftet Ny Kgl. Saml. 730, 2°, der her betegnes »Doctoris Germani responsum contra articulos XXVII«, kaldtes af Engelstoft »Confutatio latina«, af L. Schmitt »Confutatio Lutheranismi Danici«, hvilket som titel på hans trykte udgave nu er det almindeligt brugte.

Til eksempel skal anføres, at danskerne F. Nielsen, H. F. Rørdam, A. Heise og E. Arup[2] samt tyskerne E. Kurten, S. Clasen og G. Schwaiger[3] uden videre antager den, mens J. Oscar Andersen, G. Jørgensen, L. P. Fabricius, P. Severinsen samt N. K. Andersen[4] og i Tyskland P. Schlager[5] betvivler eller ligefrem afviser den. Atter andre har foretrukket, vel under indtryk af de modstridende meninger, at undgå at tage stilling som C. P. O. Christiansen og J. Hvidtfeldt[6].

Siden Schmitts tid har imidlertid ingen taget spørgsmålet op til en ny mere indgående drøftelse. Men det er af ikke ringe interesse, dels fordi »Dr. Stagefyr« åbenbart spillede en stor rolle på herredagen, dels fordi hans »Confutatio« er vigtig i teologihistorien, også som forlæg for Poul Heliæs danske »Biskoppernes gensvar« fra 1533.

Hvis man nøjere betragter de nævnte danske historikers standpunkter, finder man, at den første gruppe enten ved selvsyn har følt sig overbeviste om Schmitts tese eller har fulgt de historikers autoritet, der først gik ind for denne, især F. Nielsen, Heise og Rørdam. Her overfor står »tvivlertraditionen«, som vi nu vil gøre nærmere rede for, da hovedopgaven må være at få et indtryk af vægten af de argumenter, der har været fremsat *imod* Schmitts grundigt underbyggede teori.

[2] F. Nielsen: »Kirkehistorie« II 1904 side 295. H. F. Rørdam i artiklen »Hans Tausen« i Brickas DBL XVII 1903 side 107–8, samme: »Et katolsk Skrift fra Reformationstiden« i KS 5. rk. 1. bd. 1901–5 side 556–8. A. Heise i »Danmarks Riges Historie« III 1905 side 315–6. E. Arup: »Danmarks Historie« II 1932 side 445 og 461.

[3] E. Kurten: »Franz Lambert von Avignon und Nikolaus Herborn« Münster, Westfalen 1950 side 58. S. Clasen i »Lexikon für Theologie und Kirche« IV 1960 side 77, artikel »Ferber, Nikolaus«. G. Schwaiger: »Die Reformation in den nordischen Ländern« München 1962 side 58.

[4] J. Oscar Andersens og N. K. Andersens opfattelser drøftes nøjere senere. G. Jørgensen: »Reformationen i Danmark« 1919 side 157 og 163; han betegner tesen som »gætter« og kalder Confutatio forfatter »ukendt«. L. P. Fabricius »Danmarks Kirkehistorie« II 1936 side 139 kalder spørgsmålet »uafklaret«. P. Severinsen: »Hvordan Reformationen indførtes i Danmark« 1936 side 127, hvor han siger, at vi er »uvidende« om den tyske teologs identitet, og at tesen er »gætter«.

[5] P. Schlager: »Geschichte der kölnischen Franziskanerprovinz während des Reformationszeitalters«. Regensburg 1909 side 259. Omtales senere.

[6] C. P. O. Christiansen: »Det danske Folks Historie« III 1928 side 409, eller »Schultz Danmarkshistorie« II side 565. J. Hvidtfeldt i »Politikens Danmarks-historie« V 1963 side 522.

I

For at begynde bagfra har denne fundet sit sidste udtryk i Niels Knud Andersens kommentar til udgaven af Poul Heliæ »Biskoppernes gensvar«. Hertil henviser N. K. Andersen nemlig selv i sin senere disputats »Confessio Hafniensis« side 48, note 17, således at man må gå ud fra, at stedet udtrykker hans seneste opfattelse af spørgsmålet. Først omtales Schmitts arbejder og hans identitetstese, men N. K. Andersen betvivler denne med ordene: L. Schmitt . . . »har påpeget en række overensstemmelser mellem Herborns og Confutatio sprogbud og fraseologi, men de indkaldte fremmede teologer var vedblivende i arbejde hos Ove Bille i slutningen af 1530, og Herborn var 8. oktober til stede i Nijmegen. Skriftet må være udarbejdet umiddelbart efter herredagen 1530 og antagelig under medvirkning af Poul Heliæ«. Denne Heliæ indflydelse ser N. K. Andersen bl. a. deri, at enkelte passus i »Confutatio«s tekst bedre kan forklares ud fra den danske version af prædikanternes svar, som »Stagefyr« ikke selv kan have benyttet, end ud fra den latinske, og desuden er ganske de samme Birgittacitater benyttet, som Poul Heliæ brugte i sit »Svar til Hans Mikkel-sen« (Poul Heliæ: »Skrifter« Bind VII, 1948 side 114).

J. Oscar Andersen har i hvert fald to gange omtalt spørgsmålet. Sidst i »Der Reformkatholizismus und die dänische Reformation«, Göttingen 1934 side 41. Først omtales »Niels Stagefyr« som hovedforfatter til »Confutatio«. Derefter følger: »Sowohl in inhaltlicher als stilistischer Hinsicht ist eine unverkennbare Ähnlichkeit mit den Schriften des Franziskaners Nikolaus Herborn zu konstatieren. Ein gelehrter Jesuit, Ludwig Schmitt, der diese »Confutatio« zum ersten Male herausgegeben hat (1902), hat behauptet, daß Stagefyr und Herborn identisch sind. Leider weiß man nichts von einem Aufenthalt Herborns in Kopenhagen, und es scheint ausserdem, daß sein Alibi in Ordnung ist. *Sicher* ist nur, daß »Stagefyr« die Schriften Herborns benutzt hat, und *wahrscheinlich* ist, daß der wirkliche Name dieses Kölner Theologen mit den beiden Spottnamen eine gewisse Lautähnlichkeit gehabt hat«.

Dette standpunkt fra 1934 betyder imidlertid en væsentlig modifikation af, hvad Oscar Andersen tidligere havde hævdet i samme sag. I en fodnote til sin artikel: »Den tyske Original til »Peder Smid oc Atzer Bonde«« (Kirkehistoriske Samlinger 1907-09,

5. række, 4. bind side 155), skriver han: »Maa jeg benytte Lejligheden til at pege paa et andet Spørgsmaal fra Reformationstiden, der stadig bør betragtes som aabentstaaende. Pater Ludwig Schmitt har i Skriftet »Der Kölner Theologe Nikolaus Stagefyr und der Franziskaner Nikolaus Herborn« ment at kunne identificere de nævnte Personer og dermed løse Spørgsmaalet om den berømteste af de til Herredagen 1530 indkaldte Tyskere. Men det saglige og sproglige Bevis, han fører ud fra Sammenligning mellem »Confutatio« og Herborns Skrifter er *ikke* tvingende. Vi bevæger os her altfor meget i common places fra Datidens Theologi. Hypotesen vilde kun kunne gøre Krav paa at være mere end en ren Mulighed, hvis Beviset for Herborns Nærværelse i Danmark paa det angivne Tidspunkt var ført, men her svigter det. Forfatteren maa levere et *Modbevis* for, at Herborn paa den Tid ikke var andetsteds, men dette Modbevis er saa svagt, at Mandens Alibi ikke kan siges at være omstødt. Jørgen Sadolins formoder jo ogsaa i Nov. 1530 i »Viborgberetningen«, at »de ægyptiske Jordemødre« *endnu* er i Landet og »pynte samme arme Ting (Modskriftet), før de føre det i Kirke«. Jeg ser ikke, at der er nogen Grund til at opgive Haabet om engang at finde en virkelig Dr. Stagefyr, hvis Navn kan give en forstaaelig Anledning til Omskrivningen »Stagebrand«. Pater Schmitts Forklaring af Øgenavnet tilfredsstillende absolut ikke. – Det samme gælder Doktoren fra Bamberg eller Bomberg (der findes et saadant hollandsk Stedsnavn), thi Viborgberetningen kan dog næppe mene, at Dr. af Bombo er den samme som Dr. Stagefyr. – Der er Grund til at fremhæve dette, da Pater Schmitts Hypotese er ved at gaa over i den almindelige Bevidsthed som »Kendsgærning«. Fr. Nielsen (Kirkehistorie II, 295, 1904) har uforbeholdent bifaldet den, og selv saa sagkyndige Mænd som Dr. H. F. Rørdam (Biogr. Lexik. XVII, 108) og Dr. A. Heise (Danmarks Riges Historie III, 315 f.) slutte sig dertil, den sidste med et meget svagt forbehold«.

Denne skarpe, men særdeles kortfattede fodnote viser sig at være begyndelsen til danske historikers tvivl om Schmitts tese og da heri ogsaa indeholdes næsten alt, hvad der har været forebragt imod den, må en diskussion komme til at dreje sig om værdien af dens grunde sammenlignet med Schmitts, og hvad der ellers kan fremdrages til sagens belysning.

Før vi går ind herpå, skal kort nævnes den af franciskaneren P. Schlager fremsatte indvending, der var uafhængig af Oscar

Andersens og fremsattes på samme tid, men i modsætning til dennes ikke dannede »skole«. Han omtaler i sit skrift om franciskanerprovinsen »Colonia«s historie også Nikolaus Herborn særdeles indgående, da han hørte til ordenens største tyske personligheder, men slutter sin omtale med disse ord: »erst in neuester Zeit ist es P. Schmitt nach sorgfältiger Untersuchung gelungen es als sehr wahrscheinlich hinzustellen, daß Dr. Nikolaus Stagefyr oder Feuerbrand und Nikolaus Herborn eine und dieselbe Person sind. Freilich erweckt mir der Umstand, daß alle Ordensquellen, auch die Breife Herborns, diese ausserordentliche Reise und Tätigkeit verschweigen, nicht geringe Bedenken, wenn ich auch zugeben muß, daß die Nachrichten aus jener Zeit sehr dürftig sind«.

P. Schlaggers betænkelighed hviler altså kun på en art slutning »ex silentio« og har følgelig ikke megen vægt, især da han slet ikke kommer ind på en debat om Schmitts grunde. Vi kan derfor straks vende tilbage til problemet, som det siden offentliggørelsen af Oscar Andersens fodnote i 1909 har stået uafklaret blandt danske historikere. Hverken Jørgensen, Severinsen eller Fabricius har nemlig udover at slutte sig til tvivlerne forebragt nye saglige bidrag til spørgsmålet (se note 4).

II

J. Oscar Andersens argumenter mod Schmitts tese kan præciseres således:

1) »Det *saglige og sproglige* bevis, han fører ud fra en sammenligning mellem »Confutatio« og Herborns Skrifter er *ikke* tvingende«. Begrundelsen herfor er ene og alene, at »... vi bevæger os her altfor meget i *common places fra datidens teologi*«. Dette afgjorte standpunkt opretholdtes dog af ubekendte grunde ikke af Oscar Andersen selv, da han jo 1934 tværtimod skrev, at de pågældendes indhold og stil opviser ... »eine unverkennbare *Ähnlichkeit*«. Da tvivlen alligevel opretholdtes, måtte ligheden nu forklares med, at ... »Stagefyr die Schriften Herborns *benutzt* hat«. Dette senere standpunkt har imidlertid ikke, som fodnoten, dannet skole blandt historikerne, hvorfor hans meningsskifte ikke fritager os fra en drøftelse af den første opfattelse.

2) Herborns tilstedeværelse i Danmark er *ikke* bevist. Nærmere begrundelse udelodes, det betonedes blot, at Schmitt ... »må levere et modbevis for, at Herborn på den tid ikke var andetsteds«,

et modbevis, der dog er for svagt til at omstøde . . . »Mandens Alibi«. Man savner imidlertid også nærmere påvisning af, *hvori* svagheden ved Schmitts modbevis skulle bestå.

3) Argumentet om, at Herborn, selvom han havde været i København, dog var blevet alt for kort tid i landet til, at han havde kunnet *nå* at skrive et værk af »Confutatio«s betydelige omfang. N. K. Andersen har her forbedret Oscar Andersens indvending ved at henvise til, at Herborn vides at have været i Nijmegen igen allerede 8. oktober, hvilket atter vil sige, at han siden herredagens slutning 2. august har haft mindre end to måneder til affattelsen af det (i moderne tryk) 233 sider store teologiske værk.

4) Jørgen Sadolins vidnesbyrd om, at »Confutatio«s forfattere har været i Danmark endnu i november 1530. Det gengives her i sin helhed fra »Viborgberetningen«. Han sammenligner de katolske bispers modskrifts tilblivelse i tidens smag med »den babyloniske bruds« barn med uretfærdigheden o. l. »Og dette hendes arme vanskabte foster (tror jeg) havde end aldrig kommet levende til verden, havde hendes venner ikke betids tilforn med svar gulds og pennings spild forset sig med nogle ægyptiske jordemødre, som hende skulle i hendes nød gøre bistand, *hvilke de endnu (formoder jeg) til stede haver* at love og pynte samme arme ting, førend de fører hende til kirke« [7]. Viborgberetningen er dateret 19. november, hvilket er grundlaget for, at Oscar Andersen mente at kunne slutte, at Stagefyr da endnu var i landet og således ikke kunne være identisk med Herborn.

5) Endelig hævdede Oscar Andersen, at Schmitts forklaring af øgenavnet Stagefyr–Stagebrand »absolut ikke tilfredsstillende«, men at man stadig burde håbe at finde en person, der havde en større navnelighed dermed end Herborn. Han afviste også ganske, at Stagefyr og Dr. af Bombo eller Bomberig kunne være samme mand. Nogen egentlig diskussion af Schmitts grunde indlod han sig dog ikke på.

III

Når man i al almindelighed sammenligner denne kritik med Schmitts omfattende og omhyggelige undersøgelse (i »Der Kølner Theologe . . .« side 1–51 og i udgaven af »Confutatio« side 1–20)

[7] »Danmarks christelige Prædikanters Gjensvar på Prælaternes Klagemaal« påny udgivet af H. F. Rørdam 1885 side 29.

er det umiddelbart påfaldende, at den ikke hviler på fremdragelsen af een eneste kilde, der havde været Pater Schmitt ukendt, og endda knap fremfører eet eneste argument, som Schmitt ikke allerede havde taget hensyn til og selv besvaret, ja endog til overflod. Dette skal i det følgende søges dokumenteret i enkelt-heder.

ad 1) Trods Oscar Andersens eget senere meningsskifte må det først og fremmest understreges, hvor uretfærdigt det var, når han påstod, at Schmitts påvisning af forfatteridentiteten »bevæger sig alt for meget i common places fra datidens teologi«. – Som udgiver af »Confutatio« havde Schmitt et indgående kendskab til denne tekst, hvilket til fulde fremgår af de 18 sider, han udelukkende benytter til at udføre sammenligningen med Herborns forfatter-skab[8]. Han fremdrager her 14 forskellige *områder*, indenfor hvilke lighederne findes, og underbygger disse med talrige tekst-citater, hvoraf de fleste tilmed er gengivet både i den latinske grundtekst og i en tysk oversættelse. Og ikke eet eneste af de 14 områder kan med nogen ret betegnes som »common places fra datidens teologi«, hvad blot en summarisk oversigt over, hvilke det drejer sig om, er nok til at vise: det erasmiansk prægede latin, måder hvorpå bibelen citeres, mange påfaldende ens ord, ord-former, udråb, ordsprog og omskrivninger, citater af samme latinske klassikere, samme græske vendinger, tilsvarende betegnelser af kætterne (skældsordslyrik), egentlige parallelsteder, særlig gennem-gås behandlingen af den katolske kirkes eenhed i modsætning til den reformatoriske splittelse (»Confutatio« stilles overfor Herborns »Tractatus«[9]), lighed i teologisk karakteristik af frafaldne præ-sters sakramentsforvaltning, agtelse for og benyttelse af Erasmus bibeloversættelse, og – sidst, men ikke mindst – fuld overens-stemmelse med hensyn til de indenfor katolicismen frie teologiske meninger.

Overfor dette brede og alsidigt benyttede bevismateriale slår heller ikke Oscar Andersens senere tese om, at lighederne skulle kunne forklares ved, at Stagefyrrer havde *benyttet* Herborns skrifter, på nogen måde til. Lighederne beror nemlig ikke på lejlighedsvis

[8] Schmitt: »Der Kölner Theologe . . .« side 30–47. Citeres i det følgende blot som »Schmitt« og sidetal.

[9] N. Herborns: »Tractatus de generalibus notis veræ ecclesiæ Christi«. Tillæg til hans vigtige »Enchiridion«, 2. udgave. Schmitt side 101–3. Ikke medtaget i P. Schlagers nyoptryk i »Corpus Catholicorum« XII 1927 Münster, Westfalen.

citater eller kan på anden måde afsløres som et blot sekundært afhængighedsforhold. Der er tværtimod tale om ligheder, der typiske for forskellige værker af een og samme forfatter, de er hver for sig originale og selvstændige frembringelser, men præget af samme ånd og pen. Dette ændres ikke af, men understreges snarere ved, at Poul Heliæ har påvirket »Confutatio«s tilblivelse, hvilket Schmitt også vidste[10].

ad 2) Schmitt var selvfølgelig den første til at indrømme, at Nikolaus Herborns ophold i Danmark ikke lader sig påvise direkte i kilderne. Havde dette været tilfældet, havde han jo også kunnet spare sig den meste øvrige ulejlighed. Dog er det urigtigt, når Oscar Andersen i sin fodnote gav det udseende af, at »modbeviset for, at han ikke samtidig var andetsteds«, var Schmitts væsentlige argument. Denne omtaler, hvorledes Herborn 8/8 1529 i Dorsten blev valgt til minister for provinsen »Colonia«. I fasten 1530 prædikede han i domkirken i Köln, og endnu 27/4 modtog han et brev fra Holland. Herefter nævner de tyske kilder ingen dato i hans liv, før han 8/10 var til stede i klosteret i Nijmegen. Der er således netop det fornødne tidsrum for rejsen til Danmark. Schmitt har selv nøje drøftet den eneste reelle indvending, der kunne rejses fra kendte tyske kilder, nemlig dateringen af Antonius von Königsteins prædikensamling, der havde en fortale af Herborn som provincial, til 19/7 1530. Denne datering kan ikke benyttes som bevis for, at Herborn da selv personlig har været i Köln, hvor bogen tryktes, indre kriterier viser, at fortalen må være affattet i hvert fald noget før, og da enten kan være blevet antedateret af Herborn selv eller dateringen kan være foretaget af trykkeren[11].

Hertil kommer de positive grunde, der taler for, at det var Herborn, der skjultes bag øgenavnet »Stagefyv«. Schmitt gør omhyggeligt rede for dem: Fornavnet Nikolaus, der næppe førtes af nogen anden tysk kontroversteolog, at han var munk, og at han var en lærd tysker. Titlen Dr., som de danske kilder bruger, er her en vanskelighed, men Schmitt har i høj grad rimeliggjort, at denne også var en del af øgenavnet og havde en spottende betydning, således, at den ikke behøver at opfattes bogstaveligt, men blot udtrykker den protestantiske almues spot med den

[10] Schmitt, 51.

[11] Schmitt, 48–50.

akademiske modstander[12]. Så vidt vi ved, var Herborn nemlig ikke virkelig Doktor. Så er der en interessant dansk tradition om, at den tyske teolog ved herredagen kom fra Köln, vi finder den hos Hvidtfeldt og Pontoppidan m. fl. Schmitt har dog muligvis uret i at se denne tradition som noget selvstændigt. Han har selv gjort opmærksom på, at »Confutatio«s tekst på en slående måde omtaler Köln, »Felix Agrippina Colonia«. Dette udtryk svarer nøje til Herborns lovord om byen på grund af dens troskab mod katolicismen, han havde jo siden sin fordrivelse fra det protestantiske Hessen her fundet et nyt åndeligt hjemsted, efter hvilket også hans ordensprovins havde navn, skønt observanterne ikke havde noget kloster i selve byen, men i det nærliggende Brüel[13]. Det kan nu meget vel være fra selve »Confutatio«, at den senere danske tradition om den tyske teologs komme fra Köln stammer, trods al ubemærkethed har denne jo i hvert fald været kendt i de kredse, der sørgede for dens afskrivning og bevarelse i Danmark. – Kölns gejstlige historie på den tid er så vel kendt, at det er ganske usandsynligt, at en apologet af dette format skulle være os ubekendt. Confutatio har også flere antydninger af, at dens forfatter har skrevet andre lignende værker. Især må det bemærkes, at der antydes noget om et skrift mod verdslige autoriteters kompetence i trosspørgsmål, et emne, der blev helt afgørende under herredagen i København 1530, men netop Herborn havde tidligere skrevet herom[14]. Blandt to gamle lister over Herborns værker nævnes også en ellers ukendt: »apologia veræ fidei«, hvormed »Confutatio« kan være ment[15].

Hovedpunktet i Schmitts argumentation for, at Stagefyv er lig med Herborn, er dog analysen af det københavnske øgenavns betydning. Oscar Andersens femte indvending var også rettet imod denne, men Schmitts udgangspunkt er det bedst mulige, nemlig selve den københavnske nidvises tekst:

[12] Schmitt, 47–8.

[13] Schmitt, 46–7.

[14] Schmitt 45–6. Især handlede herom Herborns redegørelse for, hvorfor han havde vægret sig ved at disputere i Marburg: »Assertationes aliæ, quibus excusatur Guardianus Marpurgensis, quod in Hombergiana congregatione disputare noluerit neque respondere Francisco Lamberto hæretico.« dec. 1526. Netop denne holdning indtog også biskopperne på herredagen i København.

[15] Schmitt, 29.

- vers 5. Her er oc komen saa lærd en mand
doctor staagefyr saa heder han,
sit naffen vil han bewise.
6. Somme mett ild oc somme mett vand
vil han fordriffue for gutz sandt
ther mett vil han gudt priise.
11. Han skræper oc banner oc er saa bold
han roser aff stort offuerwoldt
i tyskland han haffuer brwgett.
12. I ildt att brende, i wand giøre koldt
the ther slog modt papisters woldt,
thennom haffuer han sønder knwgett. [16]

Disse forestillinger om den tyske teologs hensigter svarer imidlertid nøje til, hvad vi finder flere steder i Herborns værker. Han gik virkelig ind for anvendelsen af radikale midler til standsning af reformationen, i hvilken han så kætteriets og kirkesplittelsens onde. Da ingen fredelige midler havde vist sig virksomme, såsom religions-samtaler, teologisk polemik eller praktisk tålsomhed, men da tværtimod det kirkelige oprør stadig bredte sig videre ud, ja, da man så landfyrsterne anvende politiske midler til dens støtte, således som han selv var blevet fordrevet sammen med sine franciskanske medbrødre fra Hessen i 1526 af landgrev Filip, gik Herborn ind for det standpunkt, at det nu måtte være kejserens opgave at skride ind – om nødvendigt med magt – for at genoprette kirkens eenhed. Denne argumentation findes flere steder i Herborns værker [17]. Med »Enchiridion« ville han dæmme op for den truende lutherske indflydelse i Jülich-Cleve i den tidligere franciskaner Myconius person og anbefalede hertug Johann III om fornødent at bruge sin øvrighedsmagt mod kætteriet. I værkets anden udgave udvidede han i fortalen opfordringen til at gælde kong Ferdinand af Tyskland. Schmitt citerer desuden, hvad han havde sagt i et andet værk fra 1529 (Enarratio): »Die Sectierer muß man aus der Welt schaffen. Zu Grunde gehen sollen sie, durch Feuer oder durch Wasser, die da den Frieden der Christenheit stören und zerreißen« [18]. Man må sikkert forestille sig, at dette sted har været

[16] H. Grüner Nielsen: »Danske Viser« I 1912 nr. 7.

[17] Schmitt, 27–9. Således i fortalen til »Enchiridion«, »Assertationes« 326 m. v.

[18] Herborns »Enarratio lamenti«. H. 7. Måske også i »Ob eine weltliche Oberkeydt bynnen eren Landen vnd Stetten es moege halten oder machen in ordenung

kendt af de evangeliske prædikanter i København og har afgivet stof til nidvisens kærnepunkter, der ordret svarer hertil.

Denne overensstemmelse er så slående, at den alene næsten kunne være nok til at bevise Stagefyrs identitet med Herborns. Selve tankegangen var et vigtigt trin i den udvikling, vi kan følge i løbet af reformationstiden m. h. t. forholdet mellem stat og kirke. Den religiøse splittelse af kristenheden blev sørgelig hurtigt til et eminent politisk problem. Den konfessionelt ensrettede landskirke, hvor fyrsten anså det for sin kristenpligt at sørge for undersåtternes »ortodoxi« afløste i løbet af få år bevægelsens oprindelige individualisme, hvilket gjaldt både i den katolske og i den protestantiske lejr. Således havde Luther selv agiteret mod »oprørske« sværmere, men det må fremhæves, at Herborns radikalisme var noget ret enestående blandt katolske teologer på et så tidligt tidspunkt, og da gennemgående heller ikke fulgtes af kejser Karl V eller kong Ferdinand før delvis under den schmalkaldiske krig i slutningen af 1540erne. Herborns ry som en voldsom »kætterjæger« var altså ikke ubegrundet på en tid, hvor de fleste endnu håbede på de åndelige kræfters egen styrke, og man kun nølende og med dårlig samvittighed inddrog den verdslige arm i opgøret. Paradoksalt er det, at Herborn samtidig på det skarpeste fordømte tendensen til, at borgerlige øvrigheder på egen autoritet tog stilling til, afgjorde og gennemtvang løsningen på stridsspørgsmålet mellem katolicismen og protestantismen, hvad der dog egentlig kun var den anden konsekvens af samme tendens. Allerede på synoden i Homburg, hvor Hessens fremtidige tilslutning til lutherdommen afgjordes, havde han af denne grund taget afstand fra fremgangsmåden, og i sine senere skrifter advarede han på det skarpeste herimod. Også i »Confutatio« afvises øvrighedens ret til at anmasse sig kirkelig autoritet, ja der henvises udtrykkelig til, at forfatteren andetsteds havde udredt sit standpunkt herom nærmere, hvilket passer på Herborn. Denne har da uden tvivl en stor del af æren for, at det evangeliske forsøg på at foranstalte en disputats på den københavnske herredag med følgende domsafsigelse fra kongens og rigsrådets side klart og konsekvent afvist fra katolsk hold.

der hilligen Kirchen, wie sie nach erem gewyssen bedunket zu verantworten vor Got und Keyserlich Maiestet«. Tabt, mens dens titel viser problematiken. Skrevet få dage før de protestantiske prædikanter Adolf Clarenbach og Peter Fliestedens henrettelse i Köln 28. september 1529. Også herom kan rygtet være nået København.

Nidvisen og de forskellige andre ytringer mod Dr. Stagefyr i den danske evangeliske litteratur viser, at Herborn i særlig høj grad lagdes for had. Udover hans farlighed som teologisk modstander og hans ry som kætterjæger er det sandsynligt, at denne agitation også kan have haft et vist politisk motiv. Der har i borgerskabet været stærke længsler efter Christian II's tilbagekomst. Ganske vist havde Frederik I været i stand til at vinde borgerne delvis for sig ved at støtte de evangeliske frimenigheder og prædikanterne. Men netop dette forår var Christian II for at udsone sig med kejseren atter i hvert fald pro forma blevet katolik igen. Åbnede dette ikke nye farlige muligheder for at han ville kunne tænkes at prøve at vinde katolsk-sindede borgergrupper for sig? Kunne denne Herborn være agent for en sådan alliance? Blot denne mulighed måtte få de af kong Frederik protegerede evangeliske prædikanter til at gøre alt for at hindre, at Herborn fik nogen mulighed for at vinde indflydelse i den danske befolkning. Nidvisen har været et udmærket egnet middel hertil, den har tjent til at stille Herborn i det dårligst mulige lys i befolkningens øjne og har effektivt hindret denne i at se noget andet i den fremmede munk end en fjende af friheden, retfærdigheden og Guds ord. Af hans egne ord i »Confutatio« ved vi, hvor ubehageligt opholdet i København blev for ham, ja at han havde grund til at føle sit liv truet[19].

Til slut et par ord om, hvorledes han var kommet til Danmark, et emne, Schmitt også har bidraget til at opklare. Bisperne havde fået kontakt med ham gennem Århus-kantoren, Jørgen Samsing, der i det ærinde at finde en egnet teologisk ekspert til herredagen var blevet sendt til Tyskland[20]. Det er desuden højst sandsynligt, at deres hjælper har været den fordrevne ærkebisp, Jørgen Skodborg, der katolsk set stadig var landets rette primas og som sådan anerkendtes af flere af bisperne, bl. a. århusbispens Ove Bille. Endnu 1529 var Jørgen Skodborg i Lübeck, men i hvert fald fra december 1530 er hans ophold i Köln sikkert bevidnet[21]. Han blev boende i denne by indtil sin død 1551. Hvad kontakten med Nikolaus Herborn angår vides to interessante ting. For det første boede Jørgen Skodborg i den første tid hos Dr. jur. Johannes Rinck.

[19] Confutatio, Schmitts udgave side 32.

[20] »Malmøberetningen« Rørdams udgave side 13. A. Hvidtfeldt: »Da. Ri. Kr.« II. 1322.

[21] J. Oscar Andersen »Jørgen Skodborg« DBL XXII side 130. Schmitt, 27.

Men denne mand var franciskanerobservanternes bedste ven i Köln, de boede altid hos ham, når de som gæster fra andre klostre, især det i Brüel, var på besøg i Köln. Dette gjorde også Herborn, f. eks. når han fungerede som prædikant ved domkirken. I dette ivrigt katolske patricierhjem har kontakten mellem Herborn og Skodborg let kunnet sluttet[22]. Senere, da franciskaneren som cismontan vikar opholdt sig i Spanien, sendte han 11. december 1534 et brev til sin efterfølger som minister for »Colonia«, hvori findes følgende hilsen: »Hils alle de højærværdige herrer, ærkebisperne af Köln og af Lund, Hr. Kapellanen af Tongern af familien Rinck etc.«. Herborn ville næppe i dette (sit sidste kendte) brev have hilst Jørgen Skodborg uden særligt bekendtskab[23].

ad 3) Selvom det var Herborn, der deltog i herredagen, havde han så tid nok til i den korte tid at skrive et værk af »Confutatio« omfang? Dennes egen tekst siger nu for det første, at forfatteren har haft hastværk og derfor beder den lidet forfinede stil undskyldt. Endvidere beklager han sig over den sig nærmende nordiske vinterkulde, hvilket viser, at han har skrevet om efteråret[24]. Alt dette passer udmærket med, at Herborn ikke noteredes i Tyskland før han 8. oktober var i klosteret i Nijmegen, Holland.

At han har kunnet magte et sådant værk på mindre end et par måneder, vidner ganske vist om en usædvanlig begavelse, men er dog ikke uden fortilfælde i litteraturen. Desuden kunne netop Herborn bygge på, hvad han allerede havde tilegnet sig af erfaringer som kontroversteolog. Han hørte til de bedste, den katolske kirke i Tyskland kunne fremvise i 1520erne. Fra 1527–29 havde han skrevet en forbavsende række tildels betydelige og originale apologetiske værker, og det synes kun at have været hans embedspligter som provincial for »Colonia«, der hindrede ham i at fortsætte i samme tempo[25]. Ikke blot har han været i besiddelse af en usædvanlig arbejdskraft som skribent, han har også været en for den tid meget hurtig rejsende. Herom vidner hans visitationer først som provincial for »Colonia«, senere hans høje embeder indenfor

[22] Schmitt, 19–21.

[23] Schmitt, 182.

[24] Schmitt, 51.

[25] Schmitts og Kurtens biografier er de nyeste levnedsskildringer. Schmitt har side V en oversigt over hans værker.

ordenen nemlig som kommissær og til slut generalvikar for det halve Europas franciskanere i årene 1532–35[26].

Med støtte af Poul Heliæ og nogle tyske kolleger har en sådan mand i Århus bispegård meget vel kunnet magte den relativt enkle opgave punkt for punkt at besvare de evangeliske teologers replikker på bispens 27 klagepunkter fra herredagen. Dette er jo indholdet af »Confutatio«s tredje hoveddel. Anden del er kun på få sider, og hvad første del angår, har han allerede kunnet påbegynde den i København, da den er et principielt opgør med reformatorernes kompetence, selve deres ret til, i modsætning til de katolske bisper, at kalde sig evangeliske prædikanter. Her har han kunnet fortsætte og videreudvikle tanker, han i tidligere værker, især »Monas« og »De notis ecclesie« havde været inde på. Trods den korte tid er der da intet i vejen for, at Herborn har kunnet løse den opgave, de danske bisper ved herredagen havde stillet ham: den teologiske gendrivelse af de danske lutheraneres lære.

ad 4) Ovenfor citeredes Jørgen Sadolins tekst fra »Viborgberetningen«, der af Oscar Andersen ansås for at bevise, at »Confutatio«s forfattere endnu i november 1530 må have været i Danmark, hvorfor Herborn ikke kan have været iblandt dem. Samme tekst citeres af Schmitt, uden at han dog har hæftet sig ved dateringsspørgsmålet[27]. Er hermed hans svage punkt endelig fundet??

Dateringen står til slut i Viborgberetningen og lyder således: »Teg, frumme læser then evig Gudt befalendes aff Viborg S. Elisabeth Affthen 1530«[28]. Havde der ikke været mange andre indicier, der talte for Herborns forfatterskab, ville man være berettiget til at tage Sadolins ord nogle sider inden om, at »de ægyptiske jordermødre« til modskriftet stadig var til stede hos bisperne, som en god grund til at afvise dette, for i slutningen af november var Herborn forlængst atter i Tyskland.

Men som sagen ligger, må vi underkaste Sadolins vidnesbyrd nøjere prøvelse for at blive helt sikre på, hvad der kan sluttes deraf, og hvad ikke.

For det første er det usikkert, om datoen stammer fra Jørgen Sadolin selv, da han sluttede manuskriptet eller fra trykkeren,

[26] Schmitt 25–6. Han visiterede på godt 1½ år franciskanerprovinserne i Spanien, Portugal, Italien, Frankrig og Belgien. Hans død 15/4 1535 kan vist meget vel have skyldtes overanstrengelse!

[27] Schmitt, 7.

[28] »Prædikanternes Gjensvar« Rørdams udgave side 40.

da han trykte det. Selv om den er Sadolins egen, har vi ikke fuld vished for, at det afsnit, hvori han omtalte modskriftet (Rørdams udgave side 29) virkelig er skrevet samtidig med afslutningen og datoen, (side 40). At dette kan være usikkert, fremgår endnu mere ved en betragtning af »Viborgberetningen«s karakter, sammenstykket af uensartede dele, aktstykker fra herredagen og tekstafsnit, som den er. Dernæst er det påfaldende, hvor ubestemt Sadolin selv udtrykker sig om spørgsmålet, to gange i sin omtale af modskriftets tilblivelse indskyder han i parentes først et »(tror jeg)«, dernæst et »(formoder jeg)«, et tydeligt bevis for, at han selv betragtede sin viden om sagen som usikker. Endelig må man spørge sig, hvad der ligger i det hånende udtryk »ægyptiske jordemødre«. Som vi også ved fra anden side, er »Confutatio« resultatet af et team-work. Stagefyr-Herborn har været hovedforfatteren, men foruden Poul Heliæ har der været flere andre tyske teologer med både ved herredagen og i Århus[29]. Selvom Herborn vendte hjem allerede i september, kan de andre meget vel have fortsat arbejdet, således at Sadolin kan have haft ret i sin »formodning« endnu i november. Det bør også bemærkes, at han omtaler deres arbejde som bestående i at »love og pynte samme arme ting«, hvad der utvungent kan udlægges derhen, at de har færdigbearbejdet og renskrevet det værk, som Herborn havde efterladt kladden til ved sin afrejse.

»Confutatio«s tilblivelse nævnes også andetsteds i »Viborgberetningen« (Rørdams udgave side 35). Det omtales her som bispernes værk, og Sadolin mener, at det var deres hensigt at benytte Chrystomus' latinske oversættelse af prædikanternes apologi ». . . til en hielp At forøge syn kostelig bog medt Ther the nw saa lengi sidhen muxen een halff aar haffuer haffde til smidie, Vulcanus hielpe alde syne smede swennæ«. Bemærkningen om det halve år viser, at *dette* sted i »Viborgberetningen«s sidste del i hvert fald er skrevet samtidig med dateringen, men understreger også Sadolins uvished om, hvad der egentlig foregik i Århus. Det saglige indhold er, hvad vi i forvejen ved, nemlig at modskriftet endnu ikke var udkommet, hvad det jo også først gjorde i form af Heliæ's delvise oversættelse fra 1533, »Biskoppernes gensvar«.

Således viser også Jørgen Sadolins vidnesbyrd sig at være ude af stand til at rokke de øvrige indiciers vægt, dette eneste Schmitt

[29] Således den udenlandske Dr. juris, der i Århus skrev om coelibatet Schmitt 50-51. Herom også N. K. Andersen: »Confessio Hafnienses« 1954 side 207.

selv ubekendte argument kan heller ikke skade hans tese om Herborns forfatterskab til »Confutatio«.

ad 5) Tydningen af øgenavnene »Stagefyr« eller »Stagebrand« har vi allerede drøftet i forbindelse med nidvisens karakteristik af Herborns planer. D. Simonsen har efter fremkomsten af Schmitts arbejder ydet et bidrag til forståelsen af øgenavnet Stagebrand idet han citerer Rickeys »Idiotikon Hamburgense« (1755 side 281): »Een Stakebrand heisset ein Mensch, der alles herum rühret, und so hitzig arbetet als einer, der eine grosse Glut zu unterhalten hat«. Ifølge dette skal Herborns tilnavn derfor ikke behøve at betyde kætterbrænder, men blot en ivrer eller zelot for sin kirke og sin tro [30].

Filologisk kan denne tydning nok have sin interesse, men historisk må man dog fastholde som mere sandsynligt, at Stagefyr og Stagebrand snarere skal forstås som samtiden selv gjorde, idet vi holder os til nidvisens udlægning, ifølge hvilken der ikke er tvivl om, at man ville have stemplet Herborn netop som en kætterjæger og -brænder.

Et andet spørgsmål er, om det er den samme eller en anden person, Sadolin kalder »Dr. af Bombo eller Bomberig«. Oscar Andersen hævdede, at »Viborgberetningen vel næppe kan mene, at de to er identiske«. Schmitt mente imidlertid netop, at de sandsynligvis var identiske og henviste til, at Bruun og Bricka var af samme opfattelse [31]. Der kan dog ikke nås fuld klarhed, når man betragter selve teksten. Stedet hos Sadolin indgår i hans beskrivelse af den evangeliske prædikenoffensiv hen imod herredagens slutning: »... saa begynde wij och rettelig medt alvare At hjælpe them ther til, Boede aff predicke stoelen proucerede och trassede them huer aff theres falsche Propheter ved naffn Doedor Stagefyer Doedor aff bombo huade ssier aff bomberig Lector vende kobe Then nye høye verdig Sacramentes kietter i Alborg Closter vor: Mester Morsing aff then Røffuer kule wij end nw haffuer i Wiberge . . .« [32]. Tegnsætningen og brugen af store bogstaver er temmelig forvirret og giver ingen sikker læsning, den er vel iøvrigt bevidst tilsigtet for at understrege det nedsettende indtryk af modstanderne.

[30] D. Simonsen KS 5. rk. 4. bd. 1907-09 side 385-6.

[31] Schmitt, 8.

[32] »Prædikanternes Gjensvar«, original på K. Bibl. L. N. 73.

Det må dog siges at være det rimeligste at opfatte »Docdor aff bombo huadt sier aff bomberig« som en tilføjede nærmere karakteristik af »Docdor Stagefyrer« og ikke som en ny selvstændig person. »Dr. af« eet eller andet sted kan vanskeligt stå alene som et eget navn, selv ikke når det som her er et øgenavn. Hvad tydingen af det angår, siger Schmitt med rette, at det »uvilkårligt minder om synoden i Homburg, hvor Herborn, efter de rygter prædikanterne udstrøede, skulle have lidt et forsmædeligt nederlag« [33]. Faktisk havde Herborn ved denne lejlighed vist sig som den eneste betydelige indenlandske modstander af Filip af Hessens reformationsplaner, og der er intet underligt i, at dette kan have været lige så kendt i Frederik I's København (der var samme forår sluttet en mod kejseren rettet alliance med Filip) som Herborns agitation for lutherdommens undertrykkelse med magt. Derved ville Sadolins sammenstilling af de to øgenavne også få en klar mening. At Homburg i så fald sarkastisk blev fordrejet til »Bombo« og »Bomberig« svarer godt nok til det psykologiske indtryk, man iøvrigt havde af Herborn i protestantiske kredse, og har kunnet give anledning til megen ironisk latter i den fjendtlige københavnske befolkning.

Også Schmitts navnetydning må da siges at have overordentlig meget for sig, skønt en argumentation, der hviler på fordrejede øgenavne, jo nødvendigvis må indebære usikkerhed.

Der lå et meget stort og grundigt arbejde bag L. Schmitts tese om, at »Germani doctoris responsum« i Københavns kongelige Bibliotek var forfattet af franciskanerprovincialen Nikolaus Herborn. Hensigten med nærværende har kun været at vise, at det ikke var godt begrundet, når en del danske historikere efter fremkomsten af Oscar Andersens fodnote i 1909 betvivlede denne tese. Herredagens Dr. Stagefyr, der bagefter skrev det store katolske gensvar, var faktisk Nikolaus Herborn.

[33] Schmitt, 28.

Hartvig Huitfeldt og Daniel Krag

To jesuiternovicer fra begyndelsen af 1600-tallet

Af Vello Helk

Omkring år 1600 besøgte jesuiterkolerne i Braunsberg, Vilna og Olmütz af mange danskere og nordmænd[1]. Kun de færreste valgte at blive jesuitter. Blandt dem var københavneren Johannes Kydius, der indtrådte i Vilna 1604[2]. Alle ordenskandidater eksamineredes omhyggeligt efter et i forvejen fastlagt skema[3], og oplysningerne indførtes i en særskilt protokol. Desværre er der ikke bevaret ret mange af disse optagelsesprotokoller. De hørte til ordensprovinsernes arkivalier og er for en stor del bortkommet sammen med andre lokalarkivalier under urolige forhold. Men der hvor de er bevaret, er det muligt at få værdifulde oplysninger om de enkelte ordensemmers familieforhold, hidtidige levnedsløb og baggrunden for indtræden i ordenen. I Kirkehistoriske Samlinger 7. rk. V. bd. gav jeg på grundlag af en sådan optagelsesprotokol fra Braunsberg, som nu opbevares i Uppsala universitetsbibliotek, en oversigt over flensborgenserens Henrik Mandixens livsbane. En senere optagelsesprotokol fra Olmütz giver oplysninger om yderligere to unge mænd fra Danmark-Norge. Denne protokol blev fundet af den norske professor Oluf Kolsrud under hans omfattende forskningsrejser i mellemkrigsårene i Moravsky Zemsky Archiv i Brno (Brünn). Han lod de pågældende sider affotografere, og nu findes fotografierne i hans samling i Norsk Historisk Kjelde-skrifts-Institut i Oslo, hvor jeg har fået lov til at benytte dem[4].

[1] Flere enkeltheder hos V. Helk, *Laurentius Nicolai Norvegus S. J.* (1966), kap. 22.

[2] Kirkeh. Saml. 7: V, s. 482 f.

[3] Spørgsmålene findes trykt i *Constitutiones et declarationes examinis generalis Societatis Jesu* (Rom 1570 og flere senere udgaver).

[4] Jeg vil på dette sted gerne sige instituttet tak for dets venlige imødekommenhed, som muliggjorde denne artikel.

Protokollen, som bærer arkivsignaturen Cerroni II, 148 og er betitlet »Examina candidatorum S. J. ab anno 1605 ad annum 1638 Olomucii suscepturum«, begynder dog allerede noget før end angivet i titlen.

Den første nordiske ordens kandidat i denne protokol er den norske adelsmand Hartvig Huitfeldt. Han var det første barn i ægteskabet mellem Anders Huitfeldt til Trondstad på Hudrum og Margrethe Pedersdatter Litle og blev født 2. december 1582 på Fossesholm på Eker[5]. Om hans ungdom og skolegang savnes oplysninger, men han synes at have fået boglig uddannelse. Den 7. juni 1600 blev den 18-årige Hartvig immatrikuleret ved universitetet i Wittenberg[6], som var rejsemål for mange danske studerende. Samtidig med ham indskreves hans næstsøskendebarn Peder Hundermark, søn af Claus Hundermark til Gjerdrup, og deres præceptor Johannes Malachius. Den sidste var blevet optaget i det pavelige alumnat i Braunsberg i oktober 1598. Allerede i maj 1599 vendte han hjem[7] og har sandsynligvis derefter studeret ved Københavns universitet. I september 1599 indskrev han sig i en andens jesuiterelevs stambog[8]. Malachius har antagelig propageret for besøg ved jesuiter skolerne. Da han fik præceptorhvervet, var det nok fra første færd meningen, at Wittenberg kun skulle være den første station på vejen, et udmærket alibi ved hjemkomsten. De opholdt sig kun et halvt års tid i byen, men nåede dog at disputere med Malachius som præses og de to adelsmænd som respondenter[9]. Henimod slutningen af året 1600 fik de sidste deres testimonier og rejsen gik videre mod Olmütz, hvor Malachius blev optaget i alumnatet nytårsdag 1601[10]. Alle tre

[5] Udførlig biografi af H. H., se H. J. Huitfeldt-Kaas, *Efterretninger om familien Huitfeldt* (Kristiania 1908), s. 17 ff. Se også *Dansk Biogr. Lex.* udg. af C. F. Bricka, VIII, s. 154 f. og *Danm. Adels Aarb.* 1887, s. 221, ny bearbejdelse 1949, s. 59.

[6] *Album Academiae Vitebergensis*, ed. C. E. Foerstemann. Vol. II usque ad a. 1602 (1894), s. 469. Ludvig Daae oplyser, at han blev indskrevet 5. juni og opholdt sig i Wittenberg også 1602, (*Norsk*) *Historisk Tidsskr.* 3: III, s. 348 f.

[7] G. Lühr, *Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578-1798* (1925), s. 53.

[8] Jacob Falsters stambog i Stadtbibliothek Trier, Ms. 1944/1506, 8°, f. 79v.

[9] *Johannis Malachii theses logicæ duabus disputationibus post privatam lectionem disputatæ, respondentibus Petro Hundermarchio & Hartvico Witfeldio, Wittebergæ 1600.* Bogen har i sin tid været i Hielmstiernes samling i Det kgl. Bibl., men synes nu tabt. Se også Worms leksikon over lærde mænd, II, s. 7.

[10] *Archivum Romanum Societatis Jesu* (cit.: ARSI), Fondo Ges. 1477-26-18 C.

blev samme år indskrevet ved universitetet[11]. Malachius var længst fremme med sine studier. I begyndelsen fulgte han med god fremgang forelæsninger i det øverste filosofikursus. Sidst på året 1601 skiftede han over til teologien og blev uddannet i kasuistikken og kontroverserne[12]. Han var altså begyndt at forberede sig til præstegerningen. Det er ikke klart, om han var færdig med sin uddannelse, da han i 1602 vendte hjem, men sandsynligvis er denne hjemrejse kommet i stand på Hartvig Huitfeldts ønske. Den sidstnævnte skrev i april 1602 sit navn i en anden jesuiterlevs stambog. Denne indførsel kan betegnes som afskedshilsen, da stambogens ejer endnu nogen tid forblev i Olmütz[13]. Hjemrejsen faldt sammen med Huitfeldts moders død. Den egentlige årsag kan måske findes i den omstændighed, at den unge adelsmand, der havde konverteret kort efter ankomsten til Olmütz, netop 1602 fattede ønske om at indtræde i jesuiterordenen. Det var naturligt, at han inden det afgørende skridt ville besøge sin familie og ordne sine private mellemværender. Malachius og Huitfeldt kom imidlertid hjem til et pesthærgt land. Den første faldt temmelig hurtigt som offer for sygdommen[14], mens den sidste nogen tid efter vendte tilbage til Olmütz for at føre sit forsæt ud i livet.

Hartvig Huitfeldts eksamination er ikke forsynet med dato, men kun med årstallet 1603. På grundlag af konversionstidspunktet – for $2\frac{1}{2}$ år siden – kan man slutte, at eksaminationen må have fundet sted i løbet af sidste halvdel af året. De afgivne svar er i det hele taget meget kortfattede. Hartvig Huitfeldt oplyste i modsætning til flere andre ordenskandidater intet om sin familie bortset fra faderen. Han forsikrede, at ingen havde tilskyndet ham til at indtræde i jesuiterordenen, at han ikke havde afgivet nogen løfter eller bundet sig på anden måde, således at det kunne betyde en hindring for indtræden, at han ikke skyldte noget væk, bortset fra det beløb, konviktet skulle have, og at han ikke led af nogen sygdom, men tværtimod kunne rose sig af godt helbred. Hans sprogkundskaber omfattede dansk, norsk og latin. Desuden oplyste han om sin uddannelse, at han gik i den øverste gymnasieklasse. Han ansås for at være godt begavet. Til sidst erklærede han i overensstemmelse med ordenens sædvaner at ville under-

[11] Ročenka Cyrilo-Metodejské fakulty bohoslovecké v Olomouci 1918–1928 (1929), s. 77.

[12] ARSI Fondo Ges. 1477–26–18 C.

[13] Jacob Falsters stb., f.34v.

[14] ARSI Fondo Ges. 1477–26–19, sml. Lühr, s. 53.

kaste sig ordenens bestemmelser og være rede til at følge dem.

Denne optagelsesbegæring er det eneste vidnesbyrd om Hartvig Huitfeldts direkte forbindelse med jesuiterordenen. I ordenens centralarkiv i Rom findes ingen oplysninger om en novice af dette navn[15]. Han må snart være kommet på andre tanker, måske allerede kort efter sin eksamination, idet hans eventuelle novicetid ikke synes at have varet længe. Om årsagerne kan man kun gisne. Måske har hans adelige sindelag ikke kunnet bære en novices selvudslettende daglige gerning, måske var der andre betænkeligheder. Hvorom alting er, betød hans ændrede beslutning ikke et brud med katolicismen. Om hans senere levnedsløb er der ikke meget opsigtsvækkende at berette, og det adskiller sig ikke fra andre adelsmænds. Efter hjemkomsten giftede han sig før 1608 med Bente Jensdatter (Skak) til Skjelbred. I det nævnte år fik de en datter. I 1616 blev han kannik i Oslo og Hamar, i årene 1618–26 var han forlenet med Sem, Eker og Drammens tolderi og betegnedes 1620 som berghauptmand. Efter sin første hustrus død giftede han sig o. 1622 påny med Maren Skram (Fasti) til Rammegård i Jylland og blev dermed også jysk godsejer[16]. I alle de år synes han ikke at have sluppet kontakten med katolicismen. Han stod i brevveksling med andre katolikker, deriblandt med københavneren Jacob Kydius, der havde en broder i jesuiterordenen. I et brev af 1625 til Jacob Kydius, der med propagandakongregationens støtte studerede jura ved universitetet i Perugia, udtrykte Huitfeldt sin bekymring over, at der i Norge ingen præster var til at varetage katolikkernes sjælesorg. Denne henvendelse refererede Kydius til propagandakongregationen, men selv om det besluttedes straks at sende præster, synes kejserkrigen og Jyllands besættelse at have afledt opmærksomheden fra Huitfeldts anmodning[17].

Fra 1626 og til sin død 1637 havde Huitfeldt Marie kirkes provsti i forlening. Hans enke overlevede ham en lang årrække og døde først 1673[18].

Seks år efter Huitfeldt, 12. juli 1609, anmodede Daniel Krag fra København i Olmütz om optagelse i jesuiterordenen og blev

[15] Venligst meddelt af ordensarkivaren P. Josef Teschitel S. J.

[16] I øvrigt henvises til den i note 5 omtalte udførlige biografi.

[17] Nærmere behandlet Kirkeh. Saml. 7: V, s. 488 f.

[18] Huitfeldt-Kaas (s. 17) afviser temmelig bestemt mistanken om Huitfeldts katolske sympatier.

indført i samme protokol. Som sin fader nævnte han den kongelige historiograf Niels Krag; moderen var Kønne, hans første hustru. Daniel Krag opgav sin alder til 20 år og må i så fald være født o. 1589. Dette rimer imidlertid dårligt med de faktiske forhold. Niels Krag blev gift med Kønne i 1578, men allerede 1582 forlod han familien for at drage ud på en længere udenlandsrejse, som førte ham også til de egne, hvor Daniel kom til at færdes; rejsen gik til Polen, Italien og Tyskland, og en overgang var Niels Krag præceptor for en mährisk adelsmand, Carl v. Zierotin[19]. Først henimod slutningen af 1585 var han atter hjemme, men synes hurtigt at være kommet til udlandet igen. I slutningen af 1586 lå han i strid med sin hustru og hendes slægt. Det oplystes ved samme lejlighed, at Kønne fornylig havde født en søn. Det lykkedes hustruens slægt ved rettens hjælp at lægge beslag på Niels Krags gods, idet det anførtes, at han ville rejse ud igen uden at træffe anstalter til familiens underhold. Krag beskyldte fra sin side hustruen for tyveri og utroskab. Sagen endte til sidst, antagelig 1588, med skilsmisdom. Der har næppe været samliv mellem ægtefællerne i de år. I 1590 holdt Krag fæstensøl i Odense med Else Mule, enke efter Iver Bertelsen; brylluppet stod året efter[20]. Der kan være tale om forskellige muligheder: måske er Daniel Krags aldersangivelse forkert og han flere år ældre, muligvis den ovenomtalte søn, eller også har Niels Krag haft ret i sine beskyldninger mod hustruen for utroskab. Daniel fortalte intet om skilsmisken, men nævnte kun, at faderen var død og moderen gift på ny. Af søskende havde han tre brødre: Samuel, Iver og Peder, den første katolik, de andre lutheranere, men ingen søstre. Brødrenes aldersmæssige rækkefølge er usikker. Det var vel mest nærliggende at gå ud fra, at den var som anført af Daniel. Samuel var også fra første ægteskab, mens Iver havde Else Mule til moder. Peder, der er opkaldt efter bedstefaderen på fædrene side, skulle efter tidens navneskik være det første barn, men muligvis har der været andre børn, der er døde som små og derigennem har forrykket navnegivningen.

[19] Denne oplysning stammer fra Sivert Grubbe (*Danske Magazin* 4: II, s. 373) Peter von Chlumecky nævner ikke Niels Krag i sin udførlige biografi af Carl von Zierotin (*C. v. Z. und seine Zeit 1564–1615*, Brünn 1862).

[20] H. Fr. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie 1537–1621*, III, 524, 526, 529; se tillige *Dansk Biogr. Lex.* XIII, s. 224 ff.

I 1598 nægtede Niels Krag at anerkende børnene i ægteskabet med Kønne som sine. Hustruens sag førtes ved konsistoriet af Fabian Linov. Ved et møde i konsistoriet 25. november 1598 mødte Linov op med to børn, som han hævdede at være Niels Krags. Disse børn var muligvis netop Samuel og Daniel. Historiografen, der var ved at drage afsted til en gesandtskabsrejse til Polen, holdt fast ved sin nægtelse at lyse børnene i kuld og køn[21].

Samuel var den ældste af de to; han var født o. 1582–83. Han kan være identisk med den Samuel Nicolai Krage, der 1597 fik testimonium fra professor Johannes Stephanius efter at han i 5 år havde været discipel i Sorø[22]. Den 15. juni 1601 blev han optaget som alumne ved det pavelige seminar i Olmütz og anbragtes i gymnasiet på det tredje trin – i syntaxklassen. I januar 1602 var han avanceret til det næste trin, men på den næste årlige fortegning over alumner fra januar 1603 noteres: »Samuel Kragius

[21] Ny Kirkeh. Saml. I, 65; V, 105, 111 f. Det er uklart, hvilken slægtsforbindelse Linov havde til Kønne. Det oplystes ved sagens behandling, at han var gift med Mikkel Tolders hustru. Mikkel Lang von Chemnitz blev tolder i København i 1573 (Kanc. Brevb. 1571–75, s. 262). Han krævede i april 1587 Niels Krag for nogle penge, som han havde formidlet som lån hos en anden. At der er en forbindelse til Kønne, fremgår tydeligt af det svar, som Niels Krag gav. Han fastslog, at han ikke kunne betale, og tilføjede: »Ved hand Mikkel Lang selff, om hand oc hans radgiffuere oc Kønne og hendis haffuer verit aarsag eller ey» (Rørdam, IV, s. 493 ff.). Mikkel Lang er død inden sept. 1593; da fik hans enke Magdalene Arildsdatter ordre til at betale sin afdøde mands restancer for regnskabet for tiden indtil nytårsdag 1593 (Kanc. Brevb. 1593–96, s. 151). Magdalene Arildsdatter har først været gift med præsten ved St. Nicolai kirke Jacob Nielsen, efter dennes død med Mikkel Lang og endelig med Fabian Linov, der døde 1603 (H. U. Ramsing, Københavns Ejendomme 1377–1728. VIII. Købmager Kvarter, s. 49). Hun har muligvis været i familie med Kønnes moder. Ifølge Hegelunds kalenderoptegnelser (afskrift af C. F. Bricka i Det kgl. Bibl., Ny kgl. saml. 604, 8^e) var Kønne datter af Mikkel Skriver. Denne er muligvis identisk med den københavnske borgmester af samme navn, der var i embedet 1557–61. Han stod i forbindelse med Peder Oxe og et opsnappet brev til denne resulterede i en forræderisigtelse og dødsdom, som blev fuldbyrdet ved halshugning 25/7 1565 (O. Nielsen, Kjøb. Hist. og Beskr., III, s. 178 f.). Hans enke Marine blev senere gift med Bernt thor Westen, der 1567–69 var byfoged i København og 1575 tolder i Mollesund (Nielsen, III, 253). Han var død i 1577, da hans enke skulle have et beløb, som kongen skyldte hendes første mand Mikkel Skriver (Kanc. Brevb. 1576–79, s. 203). Dennes efternavn synes at have været Sell eller Zeel. Endnu i 1584 ejede Marine det hus i Vester kvarter, som hendes første mand havde erhvervet (Ramsing, IV, s. 52).

[22] Kirkeh. Saml. 3: I, s. 763.

profectus est in Daniam reversurus«[23]. Han opholdt sig i Olmütz samtidig med den ovennævnte Hartvig Huitfeldt, og også deres hjemrejse falder inden for samme år. Samuel Krag synes imidlertid aldrig at være vendt tilbage til Olmütz. Muligvis er han identisk med den Samuel Kragius fra København, der 1603 søgte ansættelse i Århus stift som præst eller lærer[24].

Samuel Krags hjemrejse i 1602 kan have forbindelse med faderens død 14. maj 1602. Broderen Daniel oplyste i sin eksamination, at arven var blevet delt mellem de nævnte fire brødre. Daniel selv havde ellers til at begynde med villet gå handelsvejen, men efter at han var blevet grundigt plyndret af sørøvere, var han begyndt at studere. Han kom først til Braunsberg, sandsynligvis o. 1603, hvor han frekventerede de lavere gymnasieklasser. Han er ikke med blandt alumnerne og har altså selv måttet bekoste sit ophold. I Braunsberg gik han også over til katolicismen. Da Christian IV i efteråret 1604 udstedte en forordning, der udelukkede jesuiterelver fra skole- og kirkeembeder, lod også Daniel sig smitte af opbrudsstemningen. I 1613 oplyste en norsk præst ved navn Herman Hansen Ringe, der var anklaget for katolicisme, ved rettergangen i Gjerpen, at han efter forordningens bekendtgørelse var flygtet fra alumnatet sammen med Daniel Krag[25].

I 1605 blev en af Niels Krags sønner sendt til Spanien med jesuitternes anbefaling, hvad de højlærde professorer ved Københavns universitet var meget opbragte over[26]. Den pågældende kan vel næppe have været Daniel, der på dette tidspunkt ikke synes at have været over 15–16 år gammel, men sandsynligvis den 5–6 år ældre broder Samuel, der også var kommet betydelig længere med sine studier hos jesuitterne og derfor havde bedre forudsætninger for et godt testimonium fra dem.

Daniel genoptog snart sine afbrudte studier hos jesuitterne, måske efter sin broders anbefaling i Olmütz. Omkring 1605–06 blev han optaget i alumnatet og anbragt på samme trin som i sin tid broderen – i syntax-klassen. Han gjorde hurtige fremskridt og blev 1607 immatrikuleret ved universitetet[27]. Fra samme år stammer hans faste forsæt at blive jesuit. Efter sit eget udsagn

[23] ARSI Fondo Ges. 1477–26–18 C og 19.

[24] Kirkeh. Saml. 3: II, s. 747.

[25] Norsk Slekt. Tidsskr. XII, s. 368.

[26] Ny Kirkeh. Saml. IV, s. 755.

[27] Ročenka, s. 88.

blev han ikke tilskyndet dertil af nogen. Allerede tidligere, under et uvejr på havet, havde han afgivet et løfte om at blive præst. Da han i juli 1609 underkastede sig den sædvanlige eksamination oplyste han endvidere, at han egentlig havde aftalt at giftes med en pige hjemme, men allerede for fire år siden havde han skrevet til hende, at han ikke kunne vende tilbage, og hvis hun ville, måtte hun gerne gifte sig med en anden. Ellers var han ikke bundet af nogen løfter. Han kunne både læse og skrive latin, tysk, dansk og noget græsk. Det var hans ønske at fortsætte med studier: i øvrigt lovede han i et og alt at rette sig efter ordenens bestemmelser, idet han betegnedes som ligevægtig, omgængelig og stabil.

Efter eksaminationen fortsatte Daniel, der på dette tidspunkt gik i den sidste gymnasieklasse, sine studier i Olmütz. Han gik dernæst over til filosofien, blev baccalaureus i maj 1611 og magister i september 1612[28]. Efter endt filosofistudium ansås tidspunktet for modent til at sende ham til noviciatet i Brno (Brünn), hvilket skete 24. september 1612. Kort før afslutningen af den foreskrevne toårige novicetid døde han 20. maj 1614, kun 24 år gammel. Han fik det bedste skudsmål – han sov ind, mens han favnede krucifikset [29].

Året efter Daniels død, 24. juli 1615, begærede hans moder Kønne konsistoriet om tilladelse til at sælge en ligsten, som lå på hendes børns grav i Vor Frue kirke, men det blev hende benægtet[30]. Daniel har i hvert fald ikke været begravet under denne sten, men måske nogle af hendes andre børn, hvis der overhovedet var begravet nogen, hvis ligstenen ikke blot var en forberedelse til begravelse, som nu blev overflødig, da en af sønnerne var død i det fremmede. Hvad de af Daniel anførte brødre angår, så savnes der yderligere oplysninger om Peder. Om Samuel har vi hørt ovenfor, men også han forsvinder ud af billedet på et temmelig tidligt tidspunkt. Længst og bedst kan vi følge Iver, der var født 1594. I en temmelig ung alder blev han immatrikuleret ved universitetet, allerede 1607 møder vi ham i konsistoriets protokol som indblandet i en drukkenskabssag i Hans Poulsen

[28] Morawsky Zemsky Archiv, Brno, Cerroni II/6, s. 383, 618 (fotokopier i Oluf Kolsruds samling i Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt i Oslo).

[29] Ibid., Cerroni II/230, s. 328 (fotokopier ibid.); Univ. Bibl. Praha, Ms. Lobkowicz 281 (fotokopier ibid.); ARSI Hist. Soc. 43, f.193v.

[30] Rørdam III, s. 539.

Resens hus, mens professoren selv var i Roskilde[31]. Senere har han muligvis studeret i Skotland, idet han 1612 i nogen tid blev fængslet af universitetet på grund af en temmelig betydelig pengefordring, som en borger i St. Andrews havde på ham[32]. Han blev senere rektor i Slangerup og sognepræst i Oure-Veistrup på Fyn, hvor han døde 1629[33].

[31] *Ibid.*, s. 188.

[32] *Ibid.*, s. 539.

[33] *Personalhist. Tidsskr.* 5: VI, s. 10 f.

To engelske Opbyggelsesbøger fra det 17. Aarhundrede

Af Bjørn Kornerup

Udgivet og forsynet med Efterskrift ved Urban Schrøder

Den utrættelige Forsker af vor Kirke- og Aandshistorie, Dr. Bjørn Kornerup efterlod sig ved sin Død en betydelig Række større og mindre utrykte Arbejder. Da Manuskriptet til den følgende Afhandling fra 1957, som nu opbevares i Institut for Dansk Kirkehistorie, bærer Paaskriften »Til Kh. Saml.«, fortjener den formentligt at offentliggøres i nærværende Tidsskrift, for hvilket Dr. Kornerup betød saa meget. Udgiveren, som herved takker Fru Else Kornerup for velvillig Tilladelse til Afhandlingens Offentliggørelse, har foretaget ganske faa Rettelser i Manuskriptet og gjort nogle Tilføjelser til Udbylse af det behandlede Emne.

U. S.

En vigtig Forskningsopgave i dansk Kirkehistorie, som endnu henstaar uløst, er at tilvejebringe en Redegørelse for den Indflydelse fra England, som gjorde sig gældende i det 17. Aarhundrede, og som særligt viste sig gennem en Fornyelse af Prædikeformen og ved en bred Strøm af engelsk Opbyggelseslitteratur. Medens der paa Svensk foreligger en højst fortjenstfuld Monografi over et beslægtet Emne i Bengt Hellekants »Engelsk oppbyggelseslitteratur i svensk översättning intill 1700-talets mitt« [1], findes intet tilsvarende Arbejde paa Dansk [2]. En saadan Undersøgelse maatte i første Række bringe en nøjagtig, saa vidt muligt fuldstændig, Oversigt over, hvilke engelske Forfattere og hvilke Skrifter

[1] Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, utg. av Hilding Pleijel, 10, 1944.

[2] Jvfr. dog H. F. Rørdam, Om Kjendskabet til engelsk theologisk Litteratur i ældre Tid, i Kh. S. 5. R. II, 363–71 og J. Oskar Andersen, Dansk Syn paa Fromhed og »Gudfrygtigheds Øvelse« i ældre luthersk Tid (Indledning til Udgaven af Thomas Kingos Aandelige Siunge-Koor, 1931), S. LVII ff. samt Erik Jacob Petersens maskinskrevne Specialopgave over samme Emne i Institut for Dansk Kirkehistorie.

der blev overført til Dansk, dernæst en Karakteristik af den Fromhedstype, som nu vandt Indgang i Landet.

I

Det var især efter 1660, at den engelske Paavirkning for Alvor gjorde sig gældende i Danmark, bl. a. støttet ved de stadigt talrigere Studiebesøg i England. Men allerede længe før dette Tidspunkt fremkom Vidnesbyrd om, at man havde Øjet aabent for, at der var Værdier at hente i engelsk Fromhedsliv. Et af de første er vistnok den danske Oversættelse af Bogen »The practice of pietie« af den engelske, puritanske Biskop *Lewis Bayly* (d. 1631). Medens den engelske Original udsendtes første Gang før 1613[3], gik der over en Menneskealder, før Bogen omlantedes til Dansk, idet der først 1646 kom en Oversættelse med Titelen:

PRAXIS PIETATIS. Det er: Gudfryctigheds Øffuelse/ Huorledis en Troendis Christen oc it GVds Barn/ udi Guds oc sin egen Kundskab kand forfremmis/ sit Liff daglige udi en sand Gudsfryct anstille/ med en roelig Samvittighed fremdrage/ oc saligen Ende. Sampt der hosføyede skøne Aandectige oc trøstige Bønner. Først beskreffuit paa Engelsk/ siden paa Tydsk/ oc nu paa Danske vdsat. Cum Gratia et Privileg. Ser. Reg. Majest. Prentet i Kiøbenhaffn/ aff Georg Lamprecht/ Aar 1646. Oc findis hos Jochim Moltken til kiøbs. (Fortale + Ærevers + 775 Sider samt Register)[4].

Som saa ofte i ældre Tid drejer det sig her ikke om en Oversættelse direkte fra Originalsproget, men om en Gengivelse af et tysk Forlæg[5]. Oversætteren var en Adelsdame ved Navn *Mette Gjæe* (1599–1664), der efter sin Moders Død 1619 sammen med sine fem Søstre var blevet optaget i Huset hos Holger Rosenkrantz

[3] Jvfr. hertil Hellekant, anf. Skrift S. 34–36 og David Lindquist, Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet, 1939, S. 59–68. I mange engelske og tyske Udgaver findes en anden Del af Praxis Pietatis indeholdende »The art of Divine meditation« forfattet af Biskoppen i Norwich Joseph Hall (død 1656).

[4] Paa Forsatsbladet i Det Kgl. Biblioteks Eksemplar staar med en Haand fra det 17. Aarhundrede skrevet »Ide Daa«, men det er uvist, hvilken Person af dette Navn Paaskriften gælder.

[5] Det Kgl. Bibliotek besidder et Eksemplar af The practice of pietie. London 1629, og af en tysk Udgave fra 1649.

den Lærde, hvor hun var til dennes Død 1642[6]. Utvivlsomt har Opholdet i dette ejendommelige, saa stærkt religiøst prægede Hjem været af stor Betydning for Jomfru Mette Gjøs Udvikling. Hun omtales som en Dame, der tilbragte det meste af sin Livstid med at læse Bøger, og som tilegnede sig et ikke ubetydeligt Kendskab til fremmede Sprog[7]. Fra hendes Haand findes endnu flere Arbejder, der viser hendes religiøse Interesse, deriblandt en haandskreven Samling af trøsterige Skriftsprog mod Døden, paabegyndt netop i Holger Rosenkrantz' Dødsaar[8].

Den nævnte Oversættelse af Praxis pietatis er efter Tidens Skik forsynet med Ærevers til Oversætterinden, bl. a. af den kendte Sognepræst ved Vor Frue Kirke i København Erik Olufsen Torm, Sognepræsten ved den nye Kirke udenfor Nørreport Peder Iversen Munk, Andreas Thomæus (vistnok Sognepræst i Højelse Anders Thomsen, død 1657) og af en vis Jacobus Raben aus Berlin. Mette Gjøs Oversættelse udkom igen 1666 og 1705 (med Optryk af Fortale og Ærevers).

Praxis pietatis indeholder i 45 Kapitler en Vejledning til dagligt at gøre Fremskridt i Kundskaben baade om Gud og om sig selv og derved naa frem til en Livsførelse præget af sand Guds frygt. Den er i mange Henseender typisk for den praktiske Moralisme, som kommer til Orde i saa mange engelske Opbyggelsesskrifter, men den adskiller sig fra de fleste ved den stærke Vægt, den lægger paa Nadvernydelsen som en Kraftkilde for Kristenlivet[9].

Naar det er en adelig Dame, der optræder som Oversætterinde af det her omtalte Skrift, er det sikkert temmelig karakteristisk. Ikke faa indenfor Adelen var i det 17. Aarhundrede levende optaget af Beskæftigelse med det religiøse Liv, og ikke mindst kan der nævnes en Række adelige Damer, der sysselsatte sig med

[6] Oluf Wind, Ligprædiken over Holger Rosenkrantz, 1643, S. 26–27. Mette Gjøs egenhændige Optegnelser om sit Vita i Karen Brahes Bibliotek A VI, 63 Fol. 58v.

[7] Jvfr. Albert Thura, Gynæceum Daniaë litteratum, 1732, p. 65–68. F. C. Schönau, Samling af Danske Lærde Fruentimmer I, 668–78; II, 1547–51. Baade Thura og Schönau citerer en Ligprædiken over Mette Gjõe, udgivet i Trykken af Biskop Erik Grave (død 1691), men den synes nu forsvunden. – I en Fortsættelse af det ovennævnte Vita taler Søsteren Anne Gjõe (Fol. 61) om Mette Gjøs »læsning bode i bibelln och andre gudelige böger huor udj hun megt uel uaar belæst och effuæt«.

[8] Karen Brahes Bibliotek A VI, 65; 63.

[9] Jvfr. D. Lindquist, anf. Skrift S. 59 ff. Hellekant, anf. Skrift S. 229 ff.

at sammenskrive Andagtsskrifter, hvoraf nogle blev trykt, medens andre blot foreligger i Haandskrift[10].

Mette Gjæes Oversættelse er forsynet med en Fortale, der vel ikke er undertegnet, men antagelig forfattet af hende selv. Her fremhæves, at blandt andre »drabelige oc nyttige Bøger«[11]:

»denne Praxis Pietatis eller Gudfryctigheds øffuelse/ icke den ringeste befindis at være/ men udi Sandhed huem den ellers med nogen ret Actsomhed oc flid læser/ nocksom skal fornemme den ad være fuld aff saadan Gudelig oc jffrig Vndervisning/ Lærdom/ Trøst oc Formaning/ at den icke vden med største Fruct[12] oc Gudfryctigheds opbyggelse kand læsis/ huilcket oc saa at være/ forfarenheden nocksom vdviser/ saa at den deroffuer for sin store nytte skyld/ med stor Begierlighed er efftersøgt/ oc derfor fast wtallige gange paa adskillige Tungemaal/ Engelsk/ Frandtzøysk oc Tysk/ paa ny er trøct oc udi alle Lande er førdt/ oc effterdi ingen tuiffel er/ at ligesom den aff mange Nationer saa oc aff nogle voris Danske er blefuen høyt skatted/ oc megen Fruct haffuer skaffet/ at der jo endnu vel dennem findis som fremmede Sprog icke forstaa/ hos huilcke den ellers kunde bliffue vel antagen/ oc meget got vdrette/ da er den dennem til villie oc beste/ i sønderlighed Vngdommen til øffuelse nu paa Danske vdsat/ udi den forhaabning at icke faa her udi Landet saa vel som andenstedtz skeed er/ den med Fruct skulde kunde oc ville læse/ oc alt saadan vel meente Arbeide aff den største oc beste deel/ vel oc udi beste Mening maa bliffue optagen/ der om bedis Læseren/ oc ligesom den Gudfryctigheds øffuelse kaldis/ saa ynskis her med flitig/ at den med[13] saadan Hiertelag maa brugis/ at mand stadig setter sig fore/ sig der efter at rette oc skicke/ saa er der ingen tuil/ at Gud jo oc sin H. Aands naadige Hielp dertil skal forleene/ huileken hand os alle for Christi skyld skencke oc giffue/ Amen«.

II

Et ikke mindre betydningsfuldt Andagtsskrift var det 1651 udgivne:

GVds Børns Gyldene Klenod. Det er: Den Sande Vey til Christendommen/ Som først aff Engelsken i Tydsk Sprog er ofversæt/ Ved EMANUEL SONTOMB, Oc nu den meenige Mand til Nytte/ aff Kierlighed til Bogen/ Paa Danske Verteret Aff K. J. – Lege totum & releges. Prentet i Kiøbenhaffn/ Aff Peder Hake/ Paa Jørgen Holsts Bogf. Bekostning. Aar 1651. (Dedicatio + Ærevers + 893 Sider + Register).

[10] Jvfr. saaledes Anne Riising, Katalog over Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn. Håndskriftsamlingen, passim.

[11] Bl. b7 ff.

[12] Orig.: Fryct.

[13] Orig.: maa.

Forfatteren af denne Bog var næppe kendt herhjemme i Datiden, idet man kun vidste, at Sonthomb var den, der havde overført Bogen fra Engelsk til Tysk. Man har senere været tilbøjelig til at opfatte Navnet som et Pseudonym, maaske en Omdannelse af Thompson, idet Navnet vel ved første Øjekast kunde synes at have et engelsk Tilsnit[14]. Imidlertid viser Fortalen til den første kendte tyske Udgave (1612), at Sonthomb virkelig har eksisteret, men blot har gengivet en engelsk Original paa Tysk. Det Forlæg, som Sonthomb havde benyttet, havde som Forfattermærke kun Forbogstaverne R. P.. Nyere Undersøgelser har vist, at det drejer sig om en Fortyskning af den engelske Jesuit Robert Parsons' *A booke of Christian exercise*, I–II, 1582, som senere var blevet bearbejdet til Brug for protestantiske Læsere af Edmund Bunny. Bogen vandt overordentlig Udbredelse paa Tysk og Svensk – i Sverige var den det første engelske Opbyggelsesskrift, der oversattes (1635)[15].

Den, der nu indførte Bogen paa Dansk paa Grundlag af et tysk Forlæg, var en Lægmand. Det var Raadmand, siden Borgmester, i Odense *Knud Jacobsen (Blanchenborg)* (død 1677), en anset Repræsentant for Byens Patriciat[16], fra hvis Haand der dog ikke foreligger andre litterære Arbejder.

Oversættelsen er forsynet med en Dedikation, dateret Odense den 29. Maj 1651, til Fru Karen Krabbe (død 1662), Enke efter Holger Rosenkrantz (den Rige) til Vemmetofte (død 1647)[17], som Tak for de Velgerninger, hun og hendes Mand havde vist Oversætteren. Han oplyser heri, at han for nogle Aar siden var blevet bekendt med den tyske Oversættelse – »en meget nyttelig Bog«[18] – og glædede sig over, at det blev stillet i Udsigt, at den skulde overføres til Dansk. Da der imidlertid hengik det ene Aar efter det andet, uden at der i saa Henseende skete noget, paatog han sig selv Arbejdet med at fordanske denne Bog, som han satte meget højt. Som et særligt Fortrin ved den fremhæver han, at

[14] British Museum. Catalogue of printed books. Smithæus-Soildus p. 163.

[15] Hellekant, anf. Skrift S. 23–33. Nævnte Forfatter har (S. 24) kunnet fremdrage et historisk Vidnesbyrd om den ellers helt ukendte Sonthomb.

[16] Personalhistorisk Tidsskrift II, 366.

[17] Jvfr. især Chr. H. Brasch, *Vemmetoftes Historie* I, 159 ff.

[18] Det Kgl. Bibliotek ejer et Eksempplar af »Gülden Kleinod der Kinder Gottes . . . zu erst aus dem Englischen ins Deutsche vbergesetzt/ durch Emanuel Sonthomb. Jetzo aber auffs neue in etlichen Vndeutschen/ vnd der Lehre halber verdächtigen Reden/ . . . verbessert«, Lüneburg 1636.

Forfatteren »haffver . . . icke strugen sactelig offver med mutvillige Synder« [19].

Som saa mange Andagtsskrifter tilsigter »Guds Børns gyldne Klenod« at drive Mennesker til et gudfrygtigt Liv. I den første af de tre Parter, Skriftet bestaar af, lægges der Vægt paa at fremhæve det nøjeregnende Regnskab, Gud fordrer af Mennesker, og i mørke Farver skildres den evige Pine og Straf, der vil blive de ubodfærdige til Del. Anden Part gennemgaar især de mange Hindringer, der taarner sig op for den, som vil naa til en ret Omvendelse. Dennes Nødvendighed og Karakter beskrives nærmere i den afsluttende tredie Part, der ogsaa indeholder mange Anvisninger for Gennemførelsen af et Gud velbehageligt Liv. Fremstillingen er ofte overordentlig bred og kan ikke frikendes for en vis Svulst [20].

Hvilket Indtryk en Bog af denne Karakter kunde gøre paa en religiøst grebet Natur i det 17. Aarhundredes Danmark, der med vagtsomt Øje havde fulgt Tidens Udvikling, derom vidner den danske Oversætters Fortale. Han har aabenbart følt sig meget tiltalt af de strenge Bodstøner, der her lod sig høre. Et karakteristisk Stykke af hans Fortale handler herom. Tidens Hovedskavanker omtales saaledes [21]:

»Thi aff gandske Hierte sættis icke Fortrøstning oc Tillijd paa GVd/ men til atskillig Forfængelighed/ som Mact/ Rigdom/ Gunst/ Skickelighed oc dets lige. Trylderij er endnu mange slags: En deel tilskriffve sig sielff .Ære aff de forlænte Gaffver/ som de ere GVd Regenskab skyldig for/ oc det som verre er/ at der tviles paa den naadige GVds Løffter. Om GVd oc hans Ord tale faa Menniske med ret Fryet oc Reverentz/ men banden oc svergen hørís uden ophør eller undseelse. Mange vanhellige Sabatsdagen/ det er/ de forsømme GVds Ordis hørsele/ Læsning/ Loff oc Tacksigelse/ oc i det Stæd forrette andre Ting der den Dag icke burdes/ som Reisen/ Lediggang/ u-fornøden Pancketer/ Druckenskab/ oc anden Letfærdighed oc Vellyst. Forældrene Æris icke altid aff Hiertet/ eller med Taalmodighed i deris Alderdom/ Øffrighedens besværlig Embede vil mand icke mindis/ med Forbøn/ oc den skyldige Vndsætning gifvis offté u-villigen. Mangen er ferdig at Skade sin Næste paa Legem oc Ljff: Vrede/ Had/ V-taalmodighed oc Trette er meget giengse/ men faa ere bereede at hielpe den Fattige naar hand betrængis. V-tuchtighed hørís blant alle Stater/ mand skulde vel spørge Legemet med Arbeyd oc affhold/ men de fleeste pleye dem til Lössactighed. Foruden det/ at der hørís aabenbare tiuffverj/ da foraarsager Gierighed oc

[19] Bl. a2v.

[20] Jvfr. det fyldige Referat hos Hellekant, anf. Skrift S. 29–33.

[21] Bl. a4v–a6.

Miss-gunst megen Synd/ med Fordeel/ u-ret maade/ falske Vaare/ bedragelig Arbejd/ u-flittig Tieniste/ u-tienlige Personers Befordring/ oc undertiden besværges den Fattige at maa udgifve lige saa meget aff de Penge hand haffver Lont til sit Ljffs ophold/ som den velformuende Aagrer aff hannem. Der hørís falske Vidne/ bedragelige Løffter/ Efftertaelse/ onde Domme offver den Næste/ egen Berømmelse/ oc andre feyls oc mangels Vdbredelse. Begierlighed forbiudis i de to sidste Bud/ oc sees at end de som ere høyt begaffvede med dette timelige Gods/ de hafve dog saadan atraa til meere at samle/ at en deel icke ophøre at stræbe effter andris Gods til sidste Ende/ naar de end icke formaa sielff at kunde nyde noget der aff. Saadanne GVds Buds Ofvertrædere findes vel i en hver Menighed/ oc mange af de samme/ ville dog formeene at føre sin Christendom vel/ der de dog icke prøffve sig rettelig/ eller betracter Syndsens farlige Tilstand/ oc Diefvelens listig Bedrægerj/ betencker icke hvor i den sande GVds Tienniste bestaar/ hvad Regenskab GVd vil fordre/ oc hvorledis hand saa hader Synder/ forglemmendis hvilcken høy Mayestetiske GVd hand er/ til at straffe de V-gudelige/ oc bevijsse de Fromme store oc u-sigelige Velgierninger oc Herlighed. Om alt dette handlis grundeligen oc herligen i denne Bogs første Part/ som er en fornøden Lærdom for de Sickere«.

Som et Vidnesbyrd om, hvor megen Pris man har sat paa denne Bog, kan anføres, at det Eksemplar, der nu findes i Det Kgl. Biblioteks Eje, i sin Tid gennem fire Generationer har været i samme Slægts Eje. Herom underrettes man ved, hvad der paa Forsatsbladet findes skrevet:

»Denne Bog er Mig Kierligen af Min Hierte Kiere Moder Chatarina Ludvigs daatter Munthe Foræret, Til En Sand gudeligheds forfremmelse, och Saligheds Bestyrkelse, dend 18. Octobris. 1660
Ludvig Otthesen Stud.
manu propria«.

Derunder findes Navnetrækket »Erasmus Studt«, og paa Forsatsbladets Bagside følgende Indførsel:

»Denne Bog er Mig Otthe Lodvigss: Stud behændiget kiærligen af min Hierte Fader Bisshop udj Christiansand: Lodvig Otthesen Stud A^o 1699: d. 26. Julij Saa denne bog haver vaarit min Far Moders, min Faders, min Farbroders og endnu Min 1708«.

Den første af de her nævnte Personer, Catharine Munthe (c. 1628–74) var første Gang gift med Sognepræst ved Nykirken i Bergen Otto Stoud (død 1657) og kaldes »en meget gudfrygtig og fornuftig Kone«[22]. Den næste Ejer, hendes Søn, Mag. Ludvig

[22] Hartvig Munthe, Efterretninger om Familien Munthe i ældre og nyere Tid, 1883–88, S. 94–98.

Stoud (1649–1705) var en velstuderet og berejst Mand, der bl. a. havde opholdt sig i Oxford. Senere var han i 23 Aar Stiftsprovst i Odense, hvor han sluttede sig nær til Thomas Kingo, indtil han 1699 blev Biskop over Christianssand Stift. I denne Stilling skal han have virket med megen Nidkærhed, men beredte sig adskillige Vanskeligheder ved sit heftige Temperament[23].

Uvist hvornaar maa Biskoppen have overladt Bogen til sin yngre Broder Erasmus Stoud, der oprindeligt skulde have gaaet den studerende Vej – han blev 1679 Student fra Bergens Skole – men foretrak senere den militære Bane og døde 1695 i Bergen som Kaptajn[24]. Den sidste Indførsel viser, at Bogen senere igen maa være overgaaet til Biskoppen og 1699 fra denne til hans Søn, Mag. Otte Ludvigsen Stoud (1677–1731). Han blev Student fra Frederiksborg Skole 1699, siden Kapellan i Christianssand og tilsidst – 1715 – Sognepræst i Kviteseid, ligeledes i Faderens Stift. Hans ubændige Temperament førte ham her ind i en Række bitre Stridigheder, og ved sine Processer satte han sin oprindelige Velstand over Styr. Han døde i København 1731, medens han afventede Udfaldet af en Højesteretssag[25].

Medens den danske Gengivelse af »Gyldene Klenod« modsat den svenske ikke oftere blev oplagt i det 17. Aarhundrede, oplevede den i det 18. en Renaissance, idet der 1732 kom en ny Udgave med Titelen:

Guds Børns Gyldene Klenodie, Det er: Den Sande Vey Til Christendommen, Udi det Engelske Sprog udgiven Af Emanuel Sonthomb. Og for rum Tiid siden i det Danske Sprog oversat; Men nu paa nyt med flid igiennemseet, og rettet, og til almindelig Opbyggelse til Trykken befordret. – København 1732 (Waisenhusets Bogtrykkeri). (Fortale + 827 Sider + Indholdsfortegnelse).

Denne Udgave er dediceret til Prinsesse (Kronprinsesse) Louise (død 1756), Christian VI's Datter, af dem, der havde foranstaltet

[23] A. Faye, Christianssands Stifts Bispe- og Stiftshistorie, 1867, S. 280–84. Reidar Bolling, Kyrkjeliv i Christianssands stift i attande hundreåret, 1947, S. 20–23. A. C. L. Heiberg, Thomas Kingo, 1852, S. 219.

[24] Kjøbenhavns Universitets Matrikel ved S. Birket Smith II, 94 (Erasmus Studenus). H. Munthe, anf. Skrift S. 98.

[25] Kjøbenhavns Universitets Matrikel II, 246. Faye, anf. Skrift passim, især S. 271–77. J. L. Qvisling, Magister Otto Stoud, Skien 1887.

Bogen udgivet, nemlig Grev Johan Ludvig v. Holstein, den kgl. Confessionarius Johan Frauen, Etatsraad Johann Wilhelm Schrøder og den teologiske Professor Hans Steenbuch, alle den Gang fuldgode Repræsentanter for Pietismen. Dedikationen oplyser paa talende Maade om Aarsagen til Nyudgivelsen: ». . . hvor slet det staaer til i vore Tider med den sande Christendoms Øvelse og Beviisning«. Det var da som et Middel til at hjælpe »den forfaldne Christendom« paa Fode igen, at man mente, at en Genudgivelse af den gamle Bog kunde være tjenlig til »mange Siæles Oplysning, Omvendelse og større Alvorlighed i den sande Christendoms Øvelse«.

En mærkelig Skæbne har saaledes hvilet over »GVds Børns Gyldene Klenod«. Oprindeligt et katolsk Opbyggelsesskrift, inspireret af spansk Jesuitisme, tilkæmpede Bogen sig en sejrrig Position i omarbejdet Skikkelse i den tyske, svenske og danske Ortodoksi for at ende som et højt prist Middel til at opvække større Andagt i den hallensiske Pietismes Dage. Habent sua fata libelli!

Efterskrift

Ved Urban Schroder

Naar Dr. Kornerup ovenfor (S. 71) nævner den engelske Biskop Lewis Bayly som Forfatter af det engelske Forlæg for »Praxis Pietatis« og senere (S. 72) betegner Bogen som typisk for den praktiske Moralisme indenfor engelsk Opbyggelseslitteratur, er det interessant at forsøge at gaa bag om denne Formulering og spørge, om den engelske Forfatter eventuelt – som det saa ofte skete i Datiden – skulde have bygget videre paa anden Mands Arbejde. Dette er her netop Tilfældet. Og uden at der her kan gives en udtømmende Redegørelse for Kilderne til Lewis Baylys Bog, skal det blot nævnes, at han i nogen Grad synes at bygge paa romersk-katolsk Stof. Og den Forfatter indenfor Romerkirken, hvis Skrifter først melder sig som en Kilde for den puritanske Biskop, er Spanieren *Luis de Granada*, som efter i en Aarrække at have været Provincial for Dominikanerordenen i Portugal døde

1588, og hvis talrige Skrifter allerede i hans Levetid oplevede at blive oversat til flere europæiske Sprog[1].

Dette lyder i første Øjeblik som en overraskende Paastand. Men læser vi »Praxis Pietatis« med Luis de Granada's Skrifter ved Siden af os paa Bordet, bliver vi ofte slaaet af den parallelle Tankegang, af de begge Steder optrædende Bibelord og Kirkefædrecitater og af den fælles Brug af Udtryk og Billeder. Lewis Bayly har ganske givet benyttet den spanske Dominikaners Skrifter, omend han nok ikke har vidst, hvilken Kilde han øste af[2]. Ja, vi kan adskillige Steder i hans Bog – ogsaa som den foreligger paa Dansk – konstatere direkte litterær Afhængighed af Spanierens Skrifter.

Saaledes har det lange Capitel 13 i »Praxis Pietatis« om »Atskillige Forhindrings Betræctelse/ huor ved en arm Syndere sig lader affholde og forhindre/ at hand sig icke alvorlig/ oc aff ganske Hierte paa Guds Fryct beflitter« (S. 156–228) stor Lighed med, hvad Luis de Granada udvikler om samme Emne i sin »Guia de Pecadores« 1556[3]. En »ydmyg Syndens Bekiendelse/ huor udi en arm Synder Skriffter oc bekiender sin Synd for Gud« (S. 483 ff.) er næsten direkte laant fra Spanierens »Memorial de la Vida christiana« 1565[4]. Og en »Tacksigelse efter Nadveren/ som en Christen hoss sig self kand læse« (S. 543 ff.) er delvis ordret bygget over en tilsvarende Betragtning i samme Skrift[5]. F. Ex. er Ligheden tydelig mellem følgende to Texter:

[1] Om Luis de Granada se min Afhandling »En Spanier i Danmark. Litterær Krypto-Katholicisme i ældre dansk Lutherdom« i »Dansk Teologisk Tidsskrift« 1961, S. 24 ff., særligt S. 28 f. og den der anførte videre Litteratur.

[2] De to svenske Forskere Lindquist og Hellekant, til hvem Kornerup henviser i sin Note 3, og som begge har behandlet den svenske Oversættelse af Lewis Baylys Skrift, »Praxis Pietatis Thet är: Gudachtigheetz Öfning«, Stockholm 1644, har ikke været opmærksomme paa eller interesseret sig for denne den puritanske Englands katolske Kilde, som kaster et særligt Lys over hans Skrift. Kun rent en passant taler Lindquist i en Note (S. 68, N. 7) om den engelske Andagtslitteraturs Paavirkning fra katolsk Side.

[3] Se den engelske Oversættelse af »Guia de Pecadores«: »THE SINNERS GUYDE«, London 1598, S. 136, 198, 219, 242, 250, 254 og 265 ff. (findes i British Museum).

[4] Se »Obras del V. P. M. Fray Luis de Granada, por Don José Joaquin de Mora« (Biblioteca de autores españoles VIII) II (Madrid 1851), S. 223 ff. og »Les œuvres spirituelles du R. P. Louis de Grenade« (Paris 1690), S. 530 ff.

[5] Se »Obras« II, S. 264 ff. og »Les œuvres« S. 585 ff.

Praxis Pietatis, 546:

Obras II 265

Alle Creatur forundre sig billig
der ofuer/ at Skaberen selff/ Ni
Maaneder hafuer vilt været skiult
udi Jomfruens Liff/ endog det
med den H. Aand vaar opfyldt/
saa at det for Gud skinte kla-
rere end Himmelens Stierner.
Men der offuer O H ERre/ maa
alle Creatur meget billigere for-
undre sig/ at du vilt drage ind
udi mit wreene Hierte oc der
giøre Bolig.

(Les œuvres spirituelles 585):

Maravillase toda la naturaleza
criada de ver á Dios hecho hom-
bre, de verlo bajar del cielo á
la tierra, y andar nueve meses
encerrado en las entrañas de una
doncella; y es razon que se mara-
ville, pues esta fué tan grande
maravilla. Mas aquellas entrañas
virginales estaban llenas del
Espiritu Sancto, estaban mas
limpias que las estrellas del
cielo, y asi aparejaron morada
digna para Dios. Mas que este
mesmo Señor quiera morar en
las mias, que son mas impuras
que el cieno, mas oscuras que la
noche, cómo no será esta grande
maravilla?

Men tydeligst viser vor Bogs Afhængighed af Spanierens Skrifter sig maaske i dens sidste Capitel, der bringer »nogle Bønner/ udi huilcke en andectige Siæl/ sin Frelseris Jesu Christi Liff oc Leffnit/ saa vel som hans Død oc Pjne betracter« (S. 707 ff.). Disse lange Bønner – 7 ialt, hver bestaaende af en Række kortere Bønner, foruden »En Bøn om det hellige/ oc trøsterige Jesu Naffn« (S. 772 ff.) – genfindes nemlig alle i den hollandske Jesuit Michael von Isselts Bønne-Antologi »PARADISVS PRECVM, R. P. F. LVDOVICI GRANATENSIS SPIRITVALIBVS OPVSCVLIS . . . concinnatus«, Köln 1589, eller – som Bogen hedder i sin franske Oversættelse Paris 1602 – »LE PARADIS DES PRIERES DV R. P. F. LOVYS de GRENADE« [6]. De bærer her (Bl. 295) Overskriften »Sept Oraisons de la vie & passion de nostre Sauueur Jesus Christ« og efterfølges alle af et Ave Maria, nogle tillige af Fadervor.

[6] Om Michael von Isselt og de forskellige Udgaver af hans »PARADISVS PRECVM« se J. Møller: *Cimbria Litterata II* (København 1744), S. 402 ff. Da det er den franske Oversættelse af Bogen, jeg i British Museum har haft Adgang til at benytte, gælder de følgende Henvisninger denne.

Over de fem første Bønner findes tillige særlige Overskrifter: »Premiere Oraison de la vie de Jesus-Christ: & le premier Dizain du Rosaire«; »Seconde Oraison à Jesus: & second dizain du Rosaire« (Bl. 297 og 301) o. s. v. Disse lange Bønner, indenfor hvilke hver enkelt, kortere Bøn tager sit Udgangspunkt i et af de Glædens, Smertens og Herlighedens Mysterier i Jesu Liv og Død og Op-højelse, som den katolske Rosenkrans-Andagt gennemgaar, udgør m. a. O. en Slags udvidet Rosenkrans, en Række i Bønner formede Betragtninger over Frelsens Mysterier. Det er altsaa – som Michael von Isselt ogsaa bemærker – Rosenkrans-Andagten, der ligger til Grund for disse Bønner. Og da han i Margin henviser til Luis de Granada's »Memorial de la Vida christiana«[7], har vi let ved at genfinde dem her[8]. I vor danske Oversættelse af Lewis Baylys Skrift er blot Ave Maria og de fleste Fadervor – det typiske Rosenkrans-Tilbehør – udeladt. Og Bønnerne har faaet en sproglig Overbrodering, ligesom enkelte særligt romerske Udtryk er udeladt. Men ellers er det den romersk-katolske Kirkes Rosenkrans-Bønner, vi her i udvidet Skikkelse kan bede efter i en engelsk-puritansk og en dansk-luthersk Opbyggelsesbog!

Men ogsaa om den anden af Dr. Kornerup her behandlede engelske Opbyggelsesbog, »GVds Børns Gyldene Klenod«, gælder det – som Kornerup selv nævner (S. 74 og 78) – at den har en tydeligt katolsk Baggrund. Blot er denne vor Kirkehistoriker ikke trængt helt tilbage til Skriftets Hovedkilde, der ved nærmere Analyse viser sig ogsaa at være vor Spaniers Luis de Granada's Forfatterskab. Jeg skal her tillade mig at henvise til og kort recapitulere det Resultat, som jeg selv ved et tidligere Studium af »GVds Børns Gyldene Klenod« er naaet til[9].

Det er rigtigt, hvad Kornerup nævner (S. 74), at Skriftet er en bearbejdet Oversættelse af et Arbejde af den engelske Jesuit Robert Parsons. Dog er det ikke Parsons' første Arbejde »The First Booke of the Christian Exercise appertayninge to resolution« fra 1582, men dettes senere, udvidede Udgave med den ny Titel »A Christian Directorie guiding Men to Their Salvation« fra Aaret 1585, der – efter den anglikanske Præst Edmund Bunnys Bearbejdelse – er blevet omplantet først til Tysk under Titelen

[7] Saaledes f. Ex. Bl. 297: »Grenade liu. 5 du Memorial«.

[8] Se »Obras« II, S. 305 ff. og »Les œuvres« S. 642 ff.

[9] Se min ovenfor i N. 1 nævnte Afhandling S. 33 ff.

»Güldenens Kleinot der Kinder Gottes« og efter denne Udgave senere til Dansk.

Men ikke engang Robert Parsons kan helt gøre Krav paa Forfatterskabet til »A Christian Directorie«. Thi – som vor danske Johann Arndt-Oversætter, Præsten Samuel Jensen Ild bemærker allerede 1690 – »GVds Børns Gyldene Klenod«, »som for en tredive Aars Tid siden er tryckt her i Kiøbenhavn paa Danske/ er jo fast gandske og aldeelis taget af den Muncgis Ludovici Granatensis Skrift/ som hand kalder Dux peccatorum«[10]. Og denne Paastand er senere blevet understøttet af den tyske Forsker Maria Hagedorn i hendes interessante Arbejde »Reformation und spanische Andachtsliteratur. Luis de Granada in England«[11]. Her paavises det, at Robert Parsons har fundet Stoffet til sin Bog i Luis de Granada's »Guia de Pecadores«, der i sin latinske Udgave kom til at hedde »Dux peccatorum«[12]. Han har af sin Kilde foretaget lange Uddrag, som han har bearbejdet og delvis gengivet med sine egne Ord. Men Exemplerne, Billederne, Citaterne og Tankegangen er de samme hos begge Forfattere.

Det er saaledes trods Jesuitten Parsons' Bearbejdelse og hans anglikanske Landsmand Edmund Bunnys protestantiske Korrektion og den senere tyske Oversætter Emanuel Sonthoms fortsatte Korrektion med Henblik paa de lutherske Læsere stadigt den spanske Dominikaner fra Modreformationens Dage, der taler til os i Knud Jacobsen Blanchenburgs danske Oversættelse »GVds Børns Gyldene Klenod« midt i vor lutherske Orthodoxis Tid! Kun eet Exempel til Bevis herpaa vil vi anføre til Slut: Naar vi saaledes i »GVds Børns Gyldene Klenod« S. 193 f. i Capitelet »om de V-gudelighis ævige Pine« læser følgende: »Ah sagde en gammel Lærefader i en gudelig Betenckning/ om en Synder som er fordømt i Helffvede/ end haffde sig dette at formode/ at hand den Pine oc Smerte som hand skal lide/ ickun skulde udstaa saa mange tusinde Aar/ som det er Sand i Haffvet/ Græsstraa paa Marcken/ Stierner paa Himmelen/ eller saa mange tusinde maal tusinde Aar/ som der er Creature i Himmelen oc paa Jorden/ saa kunde hand end trøste sig lidet der med/ at det engang maatte faa Ende: Men nu siger den

[10] Smst. S. 34.

[11] Udgivet i Leipzig 1934 som B. XXI i Serien »Kölner Anglistische Arbeiten, herausgegeben von Herbert Schöffler«.

[12] Se især Maria Hagedorns Sammenstillinger af Texter hos Luis de Granada og hos Parsons i hendes anførte Arbejde S. 116 ff.

samme Lærefader/ at ved det Ord *Aldrig* sønderbrydes Hiertet gandske/ naar mand tencker der paa: Thi naar hand end skønt tusinde gange tusinde Aar haffver lidt den store Marter oc Smerte/ saa er hand dog icke enden nærmere/ end den Dag der hand først begynte« – saa hører vi her gennem alle mellemliggende Bearbejdelser Spanierens Røst fra det tilsvarende Capitel »De las penas del infierno« i hans »Guia de Pecadores«, hvor han siger følgende: »El cual espacio es tan grande, que (como dice un doctor), si uno de aquellos malaventurados en cada mil años derramase una sola lágrima material, mas agua saldria de sus ojos, que cupiese en todo el mundo. Pues, qué cosa mas para temer? Verdaderamente cosa es esta tan grande, que si todas cuantas penas hay en el infierno, no fueran mas que una sola punzada de un alfiler (habiendo de durar para siempre), solo esto debiera bastar para que los hombres se pusiesen á todos los trabajos del mundo por evitar esta pena. Oh si esta duracion, oh si este para siempre hiciese manida en tu corazon, cuánto provecho te haria!«[13].

Denne romersk-katolske Forfatter, hvis Skrifter baade har leveret Stof til de to af Dr. Kornerup ovenfor behandlede Opbyggelsesbøger og har udgjort Hovedkilden for endnu et af vore gammel-lutherske Opbyggelsesskrifter – nemlig for Philipp Kegels »Aandelige Weyviser til det Himmelske Fædreneland oc evige Liff«, der udkom i København 1625[14] – har i Sandhed øvet

[13] Se »Obras« I, S. 44 og »Les œuvres« S. 42. To andre Exempler findes i min Afhandling S. 37 f.

[14] For Kegels Bog og dens Afhængighed af Luis de Granada er der rede-gjort i min anførte Afhandling S. 25 ff. Til Luis de Granada's i denne Afhandling behandlede to litterære »Besøg« i vort lutherske Danmark kan altsaa efter det ovenfor om hans Betydning for Lewis Baylys »Praxis Pietatis« paaviste føjes, at han ogsaa en tredie Gang har »gæstet« vort Land. Og maaske har hans Indflydelse endda gennem andre Skrifter været endnu større end her paavist. Iøvrigt vilde en Undersøgelse af romersk-katolske Forfatters direkte saavel som indirekte Indflydelse paa vor ældre Lutherdoms Fromhedsliv være en interessant og paa-krævet kirkehistorisk Opgave. Det skal her blot nævnes, at f. Ex. den tyske Jesuit Jeremias Drexelius i 1681 fik sit Skrift »De aeternitate considerationes« oversat til Dansk, endda med Forfatterens Navn aabenlyst trykt øverst paa Titelbladet (Bibliotheca Danica I, Sp. 450). Og hvor yndede denne katolske Forfatters talrige Skrifter var her til Lands i Datiden, ses bl. a. af deres hyppige Forekomst i Tidens Bogauktions-Kataloger. Og af en anden romersk-katolsk Forfatter, nemlig den franske Kardinal Johannes Bona er et Skrift – »Manuductio ad coelum« – i Aar-tierne omkring 1700 ikke mindre end tre Gange blevet oversat til Dansk af ligesaa mange forskellige Penne, den ene Gang endda i bunden Stil (Bibliotheca Danica I, Sp. 308, 353, 406 og 407).

Indflydelse paa luthersk Fromhed! Og idet vi slutter denne Efterskrift med at gentage det af Kornerup brugte Citat: »Habent sua fata libelli«, kan vi sige, at ogsaa vor Kirkes gamle Fromhedsliv har haft sin mærkelige, ved nøjere Eftersyn ikke altid helt lutherske fatum.

Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie

Af Johan Jørgensen

Sammen med portrætter af storkansler Frederik Ahlefeld, feltherren Hans Schack og generalløjtnant Carl von Arnstorff prydede også et maleri af ærkebiskop Hans Svane det såkaldte *Helden Kammer* i det gamle Kunstkammer [1].

At finde Abraham Wuchters storartede billede af den danske kirkes primas i dette politisk-martialske selskab er meget betegnende. Det er først og fremmest biskoppens politiske indsats, der har haft betydning for hans eftermæle, hvilket meget tankevækkende demonstreres i Nationalmuseets »Kunstkammer-rum«, hvor man side om side med »Absalons store kårde, forgyldt« og sammes »Casket af sølv« kan se »en Esponton af det Slags som Officererne og navnlig Capitainerne brugte paa Vagt. Bladet, som er langt og zirlig udarbejdet, har paa den ene Side mellem Rosetter: Doctor Johannes Svaningius Theologus Hafniensis, og under to Roser: Broby in Fionia anno 1651 . . . « [2] Med føje er det jo sagt om Svane, at han »næst Absalon« er den kirkes mand, som har ydet den følgesvangreste indsats i landets politiske historie [3].

Medens Hans Svane jævnlgt har været genstand for den politiske historieforsknings opmærksomhed, har hans historie kun i beskedent omfang formået at fængsle kirke-

[1] F. R. Friis, *Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie*, 1872—78, s. 166. Maleriet er nu på Frederiksborg.

[2] Nationalmuseet inventar nr. 4933, espontonen skænkedes 1838 af en vis Student Hornbek, den er formodentlig et vidnesbyrd om, at Svane havde stukket penge i den af rigsmarsk Anders Bille og andre adelige anlagte våbenfabrik jfr. Arne Hoff i *Svendborg Amt Aarskrift* 1933, s. 75 ff.

[3] C. O. Bøggild Andersen i *Dansk biografisk Leksikon* red. af Povl Engelstoft XXIII, 1942, s. 163.

historikerne. Ejendommeligt er det således, at der i H. F. Rørdams og Bjørn Kornerups omfangsrige og ikke mindst for det 17. årh.s vedkommende fortjenstfulde forfatterskaber er så lidt at hente angående Danmarks eneste protestantiske ærkebisp. Den biografi, Jens Møller skrev i sin og Laurids Engelstofts Historisk Calendar I, 1814, er naturligvis ganske forældet efter de mange års forløb. En udtømmende monografi turde i høj grad være påkrævet, thi det kan dog umuligt være kirkehistorien ligegyldigt, hvem den mand var, som i Svenskekrigenes og statsomvæltningens bevægede år stod i spidsen for den danske kirke.

Forklaringen på dette forhold er dels, at dette i kirkens som i landets historie så barske tidsrum i almindelighed ikke er yndet af forskerne, og dels, at kilderne er om ikke få så spredte [4]. En af de første og vigtigste opgaver bliver da at søge at få et overblik over kildematerialet, og som et bidrag hertil vil i det følgende blive fremlagt nogle hidtil utrykte breve fra Svane [5].

Helt ubenyttede har disse breve vel ikke været [6], men det er næppe for meget at sige, at der er langt igen, før de er udnyttet til bunds.

Det er ikke just theologiske spørgsmål, der optager den største plads i brevene. Gods og guld spiller en stor rolle, så stor, at den ene halvpart af skrivelserne drejer sig om forretningsanliggender. Dette forhold må naturligvis tages i betragtning ved vurderingen af Hans Svanes personlighed og position, det må også erindres, fordi han som biskop

[4] Sjællands bispearkiv fra Svanes tid er så godt som fuldstændigt gået til grunde ved den fatale brand 1728, men væsentlige partier deraf lader sig rekonstruere gennem Danske Kancellis arkiv i Rigsarkivet. En del af dette materiale foreligger allerede trykt i O. Nielsens Kjøbenhavns Diplomatarium især bd. V og VI jfr. H. F. Rørdam, Danske Kirkelove III.

[5] En del breve er allerede trykt således 1631, 2. aug. Danske Magazin 5. Rk. I s. 151—1656, 20. maj ibid. 5. Rk. II s. 240—1660, 6. april Kirkehistoriske Samlinger 3. Rk. II s. 343—1663, 21. maj Ny Kirkehist. Saml. V, s. 697—1663, 16. november Kirkehist. Saml. 3. Rk. III s. 82f. jfr. 92—1666, 8. maj Ny Kirkehist. Saml. II, s. 813.

[6] Således har C. O. Bøggild Andersen i sin bog Statsomvæltningen i 1660, 1936, gjort brug af Svanes breve til Hannibal Sehested og s. 142 note 469 givet en nyttig fortegnelse over disse.

gav tonen an. Svanes nære tilknytning til borgerstandens øverste lag må huskes. Han var borgmestersøn fra Horsens, hvor broderen Oluf siden beklædte samme embede som faderen. Selv ægtede Svane 1639 Marie Fuiren af den hovedrige københavnske patricier- og akademikerslægt [7]. 1650—52 finder vi dr. Svane virksom på det københavnske låne-marked, 6. maj 1650 fik han f. ex. prioritet i snedker Henrik Hagemands gård i Skindergade for 500 rd. og i Lauge Iversens våning sammesteds for 100 slettedaler, ialt udsatte han det år 1.166 rd. på denne måde og det følgende år nåede hans udlån op på 4.800 rd [8].

I 1659 fik Svane endvidere skøde på bogtrykker Melchior Martzans gård i Skindergade [9] og af grundtaxten 1661 kan man se, at han var ejer af 7 (udlejede) våninger i Tegl-gårdsstræde, medens grundtaxten 1668 nævner to småhuse, et i Kongensgade og et i Skindergade, samt 12 våninger i Åbenrå [10]. Men allerede flere år forinden havde biskoppen vendt sig til andre interesseområder. 23. juni 1656 overdrog han således fru Anne Ramel noget pantegods [11]. 1658 havde han fået Trørød m. m. i pant af kronen [12], samme år fik han tillagt et kannikedømme i Roskilde [13] og 5. september 1659 udgik kongebrev om, at det efter underdanigst anmodning og begæring tillodes Svane med hustru og børn i deres livstid kvit og frit for landgilde og al anden tyngde at måtte nyde en gård i Hørsholm birk, Ebberød gård med mølle, skove, fiskevand etc. [14]. Endelig hører vi i oktober 1659, at den københavnske borger Hans Pedersen Klein.

[7] 1657 kan familien Fuirens formue anslås til mindst 153.000 rd. hvori Svanes og Marie Fuirens c. 17.000 rd. ikke er medregnet (se Johan Jørgensen, *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, 1957, s. 27).

[8] LA. f. Sjæll. m.m. Københavns bytings pantebog.

[9] P. M. Stolpe, *Dagspressen i Danmark I*, 1878, s. 153.

[10] O. Nielsen, *Kjøbenhavns Diplomatarium I*, s. 747 og II, s. 809, 829 og 837.

[11] LA. f. Sjælland m. m. Sjællandsfar landstings pantebog under anf. dato.

[12] C. F. Wegener, *Historiske Efterretninger om Frydenlund*, 1950, s. 15 ff.

[13] RA. Sjæll. Reg. 1658, 8. august.

[14] Ibid. anf. dato.

der havde fået anvist et tilgodehavende hos staten i de norske toldindtægter, da der var blevet disponeret over disse på anden vis, var blevet tilfredsstillet af Svane for 5.040 rd. af beløbet, og at Svane skulle have gods for disse penge [15].

Denne skildring af Hans Svanes godserhvervelser kan give anledning til at søge at belyse det interessante, men unægtelig vanskelige spørgsmål, om hvilken opfattelse han selv havde af forholdet mellem økonomisk aktivitet og alvorlig religiøs overbevisning. Vejledende er her den lig-prædiken Svane holdt 14. juli 1659 over rigsråd Christen Albertsen Skeel [16], hvor dette problem drøftes. »Endog hand aff Vngdommen selff saaledis aff Gud haffver været meget velsignet ved hans K. Forældris gode Forsiun; Saa haffver hand dog icke enten med Ladhed eller Forsømmelse sin Fæderne Arff ladet forkomme, langt mindre med utilbørlig Offverdaadighed (huilcket nu omstunder er alt for gemeent) det fordoyet, men med tilbørlig Flijd og Forsiunlighed det saaledis forøget, at hand med Job haffver kundet toet sine Trin i Smør, oc Klipperne haffver udgydet hannem Oliebecke. Endog, siger jeg, at Herren haffver giffvet hannem hans Hiertis Begiering, Dog alligevel er det saa langt fra, at denne S. Velb. Mand haffver sat Guld til sin Tilljd oc sagt til det beste Guld: Du est min Forhaabning, Eller der aff hofmodet sig, at hans Gods var meget, oc at hans Haand haffde forhuervet saare meget, at hand stedse med største Ydmyghed hafver bekiendt, at det var Herrens Velsignelse, som gjorde hannem rjg, oc sagt med den gode Jacob, at hand var ringere end alle Herrens Mis-kundheder. Hans hafver derforuden ladet see, at hand var af deres Tal, huilcke udspreder oc gifver de Fattige: i det hand med andre de Skiellers høyadelige Familie haffver perpetueret til fattige Studenter oc Huus-arme en Capital paa 10.000 Rix Daler«. Hans Svane har øjensynlig været den gyldne middelvejs mand i denne sag, hvor han — uden at engagere sig for stærkt — udtaler sig med ikke ringe bon sens; og når han efter 1660 fortsatte sine godserhvervelser,

[15] Kjøbenhavns Diplomarium V, s. 662f.

[16] C. F. Bricka og S. M. Gjellerup, Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede, Første Samling, 1874—75, s. 312f.

kan man sikkert gå ud fra, at han handlede i bevidstheden om at vise »tilbørlig Flijd og Forsiunlighed«.

— 1. juni 1661 måtte Svane få godtgjort af oldengælden af skovene på hans pantegods 600 rd., for hvilke han var gået i kaution for Gunde Rosenkrantz, der interessant nok tre uger derefter var blandt dem, der skulle dømme Universitetet og Svane imellem [17]. 6. oktober s. å. fik Svane som *gave* overladt Ebberød gård, som han hidtil havde haft som pant [18]. 9. marts det følgende år fik han i Norge udlagt Sundfjords fogderi m. m. for 37.314 rd. og den påfølgende 15. april dertil den kgl. del af tienden sammesteds for yderligere 5.545 rd. I 1666 fik Hans Svane dernæst udlagt Svendstrup gård i Borup sogn, Københavns amt for 38.162 rd. Knap et år senere, 15. januar 1667, fulgte som *gave* relutionsretten til samme og 21. februar også som *gave* patronatsretten til Borup og Kimmerslev, samt endelig 28. april 1668 ligeledes som *gave* fri birkeret til Svendstrup [19]. Værdien af det gods, der af staten blev overdraget Hans Svane, androg således — når vi ser bort fra gaverne — 81.021 rd. medens hans krav på statskassen syv år tidligere, ved årsskiftet 1660—61 havde udgjort 59.000 rd. [20]. Som det også fremgår af de her fremlagte breve, var den nye ærkebiskop en i ejendomshandel kyndig mand, der vel vidste at gøre brug af sin indflydelse. Det måtte Københavns magistrat sande. En del af det gods, Svane erhvervede, var nemlig oprindelig tiltænkt København by som en del af den bekendte kongelige gave til staden af Bistrup gods, men var af staten pantsat til Svane. Det var imidlertid gods, der var vel ved magt, og ærkebispen havde ikke den mindste lyst til at lade sig indløse, hvad det også lykkedes ham at undgå [21].

[17] RA. Fortegnelse over kgl. resolutioner gennem Rentekammeret 1660—1719 ved S. Nygaard nr. 258, Chr. Bruun, Gunde Rosenkrantz, 1885, s. 166.

[18] Kronens Skøder II, 110.

[19] RA. Rtk. Extrakt over udlagt gods i Danmark og Norge (212.36) fol. 531, Kronens Skøder II, 241, 250f. og 275 jfr. 264f. — I Trap, Danmark 5. udg. Frederiksborg amt s. 265 anføres, at Svane 1666 af kongen fik overdraget Farumgård, hvilket ikke fremgår af Kronens Skøder. Meddelelsen kan spores tilbage til Pontoppidans Danske Atlas (VI,20).

[20] Johan Jørgensen i Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 155.

[21] Axel Linvald, Bistrup, 1932, s. 17ff.

I Ringkøbing amt overtog Svane 1661 Grubbesholm fra Erik Kruse, men solgte den snart efter igen til Jens Lassen, landsdommeren i Fyen, der var begyndt som skriver hos lensmanden i Kristianstad, og som blev en af statens største kreditorer [22]. I 1659 var Svane blandt fadderne til Jens Lassens datter Anna Margrethe [23] og af brevet til Jacob Bircherod kan vi se, at forbindelsen eksisterede endnu 1663.

Endelig kan det anføres, at Svane 1661 var blandt kreditorerne i boet efter Lave Beck til Førslev og Herlufstrup med en fordring på 1.000 rd. [24].

Er det tydeligt, at Svanes politiske indflydelse er kommet hans virksomhed som godssamler til gode — i så henseende er det vel nok at pege på det af Svanes sekretær skrevne og af Svane selv gennemrettede udkast til gavebrevet på relutionsretten til Svendstrup — så må man omvendt sikkert også sige, at Svanes politiske stilling afstivedes betydeligt ved hans egen og familiens formue.

Som indledning til en betragtning af denne side af Svanes virksomhed, kan der være grund til at standse ved hans forhold til den gamle adel. Vi har allerede i et par tilfælde set biskoppen optræde i rollen som kreditor. Der kan dernæst peges på, at Svane ikke synes at have været yndet af kansler Christen Thomesen Sehested, der dog i mangel af bedre måtte indstille ham til et professorat i Theologi [25]. Derimod stod han sig tilsyneladende godt med to opportunister af den gamle adel nemlig oversekretæren i Danske Kancelli Erik Krag og rigsskatmester Hannibal Sehested, hvilken sidste han havde kendt i drengeårene, uden at det dog tør siges, at der var tale om noget nærmere forhold.

[22] Trap, Danmark 4. udg. VIII, s. 336, Erik Kruse levede sine sidste år i fattigdom i Viborg se Chr. Bokkenheuser i Personalhist. Tidsskr. 10. Rk. IV, s. 205.

[23] G. L. Wad. Fra Fyens Fortid IV, 1924, s. 78 (noten).

[24] RA. Privatarkiver, Lave Beck (d. 1659).

[25] Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve udg. ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia VI, 1885—86, s. 132f.: her går kongen i et brev af 3. februar 1646 ind for at Svane udnævnes til professor i theologi, men at Sehesteds indstilling ikke har været præget af begejstring ses tydeligt af kongens ord: »Paa ded at du beklagede ded, at man haffuer sa faa at welle yblandt. Naar man uyl haffue sadan folek...«

De her gengivne breve fra Svane til disse to er i hvert fald alt for forretningsmæssige og formelle til at der ud fra dem kan drages videregående slutninger i retning af dybere meningsoverensstemmelse endsige venskab [26].

Mest interessant forekommer dog et vidnesbyrd fra det store stændermøde i 1660.

Det er kendt nok, hvorledes Hans Svane spillede en afgørende rolle ved statsomvæltningen. Til de foreliggende fremstillinger er der dog grund til at føje nogle træk, der viser, hvorledes bisperne arbejdede for gejstlighedens og borgerstandens sag mod adelen. Medens Odensebispens Lauritz Jacobsen i flere skrivelser ligesom stillede sig i spidsen for den store flok af præster, der klagede deres nød og bad om hjælp, gik Ribebispens Peder Jensen Kragelund i sin klage til direkte angreb mod adelen [27]. En anden fremgangsmåde brugte Hans Svane, der som god taktiker holdt sig i baggrunden, men hvem vi alligevel øjner bag et indlæg af 9. september fra 24 bønder — af hvilke de to var i stand til at skrive. Med påfaldende veltalenhed skildres her de skadelige følger af adelsfolks strid om patronatsretigheder. Deres sognepræst var død, og siden havde der været »Irring og Tvistighed, og Menighederne derover ikke saa fuldkommelig, som ellers ske kunde, er bleven betjent; og saadant sker formedelst den Tvistighed, velb. Fru Karen Krabbe og velb. Mand Tønne Juel til Søgaard og velb. Frue Anne Ramel til Birkholm haver med hverandre om Præsten at kalde her til Nørre Jerløse og Qvandløse Sogne . . . « De henvendte sig derfor »ydmygeligen« hos kongen om hjælp til at få den af kaldsmændene og menige sognemænd kaldede til sognepræst. »Og eftersom vi for nogen Tid siden

[26] Anderledes C. O. Bøggild Andersen, *Statsomvæltningen i 1660*, 1936, s. 33 og oftere. Selv om det virkelig lod sig fastslå, at det sammesteds s. 386 note 1049 omtalte brevkoncept i Langebeks excerpter 181, Kgl. Bibl. 1) er blevet endeligt udfærdiget i uændret skikkelse 2) at skrivelsen er kommet Hannibal Sehested i hænde 3) at den skyldes Hans Svane — så er der ikke hermed skabt noget som helst bevis på et vensabeligt forhold mellem Sehested og Svane, da man bør huske, at Svane meget vel kan have haft andre end venskabelige motiver til at skrive brevet.

[27] *Ny Kirkehist. Saml. V*, s. 119ff og 301ff. jfr. *Kirkehist. Saml. 7. Rk. V*, s. 161.

baade skriftligen og mundtligen hos den ærværdige Her Biskop hæderlig og højlærd Mand Doctor Hans Svane, haver anholdet og begjæret, han herpaa vil gjøre Ende, at vi samme Person til vores Sognepræst og Sjælesørger maatte nyde og beholde efter Kaldsmændenes og menige Sognemænds Vilje og Begjæring; hvilket ikke endnu er sket, formedelst disse forbemeldte trende adelige Personer ikke kan stemmes og komme overens en Præst at kalde . . . «[28].

Sandsynligheden for at vi her står overfor et led i Svanes kampagne mod adelen, er så meget større, som ikke alene tidspunktet for klagen passede udmærket, idet de ikke-adeliges propaganda, der kulminerede med det store agitationsindlæg af 17. september[29], netop da var under udvikling, men også fordi de 24 bønders indlæg åbenbart ramte et svagt punkt hos modparten, eftersom Højesteret 1662 afsagde følgende kendelse: »Efterdi det jus patronatus, formedelst hvilket jus vocandi til Nørrejernløse og Qvandløse Sogne Prætenderes haver for dum ligget til rota præbenda i Roskilde Capitel og ikke bevises, hvorledes det derfra er kommen, og hvad Vederlag derfor er givet, det og bevises siden den Tid afg. Eske Brock sig samme jus haver tilholdt, Kald efter Ordinantsen i Nørrejernløse at være gaaet, er her for Retten afsagt, at Eske Brocks Arvinger bør inden 3 Maaneder efter denne Doms Dato at bevise og fremskikke afg. Eske Brocks jus til samme Kald . . . «[30]. Denne sag er måske ikke blot et skaktræk i det store spil; Chr. H. Brasch, som udførligt har behandlet den siger, at den synes at angå reklamationsretten, retten for adelen til — mod bevis — at tilbagetage rettigheder og gods, som forfædrene havde skænket kirken i katholsk tid. Hvorvidt gik i grunden denne ret? var stunden ikke inde for kirken og dens mænd til at kræve den revideret? den

[28] Ny Kirkehist. Saml. V, s. 689f.

[29] Svanes politiske indsigt og hans kendskab til økonomiske anliggender gør ligesom hans nære borgerlige forbindelser den antagelse nærliggende, at han har haft en betydelig andel i dette indlægs affattelse eller snarere redaktion; thi at dømme efter de af Sv. Christiansen fremdragne oplysninger (Randers købstads historie, 1952, s. 432 ff.) synes der nærmest at have været tale om en behændig sammenstilling af en række borgerlige ønsker med passende indrømmelser til modparten.

[30] Chr. H. Brasch, Vemmetoftes Historie I, 1859, s. 167ff.

var af Christian III givet og tilsikret adel og ridderskab, dengang gejstligheden blev fortrængt fra den fornemste plads blandt stænderne. Endnu lå rundt om ved gejstlige stiftelser og embeder gamle breve og optegnelser, der kunne minde om fordums herlighed [31], og nu da nemesis var over ridderskabet, måtte en revision tegne sig som et lokkende mål for gejstlighedens repræsentanter.

Vil man erkende muligheden af en sådan ideal stræben hos Svane uden derfor at nægte, at hans smag for personlig magt var særdeles veludviklet, så må den opfattelse, efter hvilken Svane alene var magtsyg og pengekær, en klog politiker (men en mindre fremragende theolog) revideres [32].

Det er navnlig i forholdet til Universitetet, vidnesbyrdene til ugunst for Svane er mange. En sag, som allerede Rasmus Nyerup [33] har fremdraget, om en pasquill, der 1653 var blevet fundet i Svanes port, viser tydeligt nok, at han ikke var elsket af studenterne som inspector for Kommunitetet, og det tør vel anses for givet, at dette var almindeligt bekendt. Her skal yderligere blot omtales den vidtløftige strid om kaldsretten til degneembedet i Tårnby, hvorom flere af brevene drejer sig. Svanes indlæg er unægtelig ikke blide, men modparten strittede imod så godt som muligt, og sagen tjener ingen af deltagerne til ære. Tilsyneladende meningsløst har sammenstødet stor interesse som forpostfægtning for det store slag, som kom til at stå i efteråret 1660. »Os elskelig hæderlig oc høylærd D. Hans Svane«, der så tidligt som i februar 1660 selv leverede koncepter til kongebreve, prøvede her kræfter med sine konservative kolleger. Thi universitetsprofesso-

[31] Gunnar Olsen i *Fortid og Nutid* XIX s. 433 jfr. samme i *Afhandlinger* tilegnede . . . Axel Linvald, 1956, s. 292 ff.

[32] I *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder I*, 1937, s. 43 f., 77 ff., 114, 147 og 195 skildrer William Norvin Svane som Universitetets fjende nr. 1. Indtil der foreligger en tilfredsstillende skildring af Universitetets historie, kan der m. h. t. Svanes forhold til dette henvises til Henning Matzens meget indholdsrige *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie I*, 1879, s. 94, 210 f. 215 og 250 f. II, 1879, s. 275, 318 f. (om Tårnby-sagen) og 340.

[33] Rasmus Nyerup, *Hist.—stat. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge* III, 2, 1805, s. 135.

terne levede i utilgivelig uvidenhed om, hvem der nu i adelsvældens allersidste dage sad med trumferne på hånden; til skade for institutionen, de skulle tjene, og til skade for sig selv gik de ind for opretholdelsen af det bestående, dødsdømte regeringssystem.

Nok så meget klarsyn og realitetssans besad Hans Svane. Allerede i 1659 gjorde han sig til talsmand for et samarbejde mellem akademikerne og borgerstanden. I forbindelse med spørgsmålet om påligningen af kontributioner havde Københavns borgmestre nemlig foreslået »at Professorerne vilde holde god Korrespondens og fortroligt Venskab med dem udi de Sager, som deres fælles Gavn og Interesse kunde angaa, paa det, naarsomhelst de deres Resolution i fælles angaaende Sager, som om Kontributioner og andet mere, skulde give, de da ej skulde være saa meget ulige i deres Resolutioner, dem selv til Præjudice og Skade«. Svanes stilling til dette spørgsmål er lærerig. Først erklærede han, at han ikke uden videre kunne forpligte sig på gejstlighedens vegne, da det ville være »Ministerio præjudicerligt, dersom han dennem uadspurgt i slige Tilfald gav sin Betænkning«. Men efter således at have demonstreret sin usvigelige loyalitet måtte han forøvrigt mene, at det var rådeligt »at man holder god Enighed med de Dannemænd, som saadant ere begiærendes« [34].

Medens Hans Svanes forhold til de privilegerede stænder i 1660 var køligt og, for så vidt Universitetet angår, ligefrem fjendtligt, var relationerne mellem ham og borgerstanden særdeles cordiale.

Svanes familieforhold trak som allerede antydte stærkt i denne retning. Vi ser bispens som administrator af sin svigermoder dr. Jørgen Fuirens enke Margrethe, født Finckes anselige formue (se brevene nr. 22 og 24). Gunde Rosenkrantz, der som vi har set, skulle være opmand mellem Universitetet og Svane, skyldte allerede 1650 Margrethe Fuiren 7.100 rd.[35] og det endte med, at Gunde Rosenkrantz' gård Vindingegård via broderen Jørgen Rosenkrantz 1663 blev købt af Margrethe Fuiren og fik navnet Fuirendal

[34] H. F. Rørdam i *Nyt Hist. Tidsskr.* VI, s. 525.

[35] LA. f. Sjælland, *Sjællandsfar Landstings pantebog 1650 fol. loov.*

[36] Trap, Danmark 5. udg. Sorø amt, s. 931.

[36]. Gunde Rosenkrantz var langt fra den eneste. 17. april 1663 anmodede Margrethe Fuiren om, at Henning Quitzow til Quitzowholm, Jakob Grubbe til Røgle, Niels Kruse til Engeltoft og jomfru Anna Catharina Normand til Selsø ved kongens autoritet og myndighed måtte blive tilholdt at efterkomme de Højesteretsdomme, hun havde erhvervet over dem for adskillige summer penge, og som de til hendes største skade »intet vil bekvemme til nogen Betaling« [37]. For Jakob Grubbes vedkommende førte Svanes indgriben senere på året til et missive til Erik Rodsten og Morten Lauritsen om at gøre Svane og hans familie indførsel for de 700 rd. med rente, som Grubbe var blevet dømt til at betale. Også Quitzow faldt til føje og udstedte s. å. en obligation på 2.630 rd. med sikkerhed i jordegods på Sjælland og Fyen til Margrethe Fuiren [38].

Så vidt rakte familiens indflydelse, at rentemester Christoffer Gabel året efter på statens vegne betalte Margrethe Fuiren 1.972 rd. *kontant* [39].

Føjer vi hertil, at Jørgen Fuirens brorsøn Villum (Hensrik d. y.s søn) i 1659 blev en af de 32 mænd og i august 1660 udnævntes til rådmand i København [40] og at Svanes svigerinde Søster Fuiren, der var død 1648, var gift med diplomaten Cornelius Lerche af den kendte fynske patriacerslæggt [41], må det siges, at Svanes ægteskab havde givet ham en solid basis for at øve indflydelse.

Hvor meget Svanes kontakt med storhandelsmændene Jens Lassen og Hans Petersen Klein betød, er strax vanskeligere at afgøre. Det bør dog fremhæves at forbindelsen i begge tilfælde var kommet i stand før statsomvæltningen, at Klein i det mindste efter sin egen opfattelse spillede en vigtig rolle ved denne, og at Jens Lassen hørte til de største statskreditorer. At der var tale om interessefællesskab mellem bispem og disse to storborgere er tydeligt.

[37] RA. Da. Kanc. Henlagte Sager 1663, 17. april.

[38] Samlinger til Fyens Historie og Topographie X, 1890, s. 354.

[39] RA. Rtk. Kopibog over kgl. miss. til rentemestrene 1. august 1664.

[40] O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V, 1 889, s. 436, sammes udg. af Henrik Fuirens autobiografi i Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 26.

[41] Jfr. Johan Jørgensen, Patriat og Enevælde, Hist. Medd. om København 1963—64.

Anderledes sikkert kan man udtale sig om de borgerlige kontakter, som Svane skyldte sin egen herkomst. De her fremdragne breve viser, hvor smukt biskoppen hjalp sin broder, Horsensborgmesteren Oluf Hansen Svane — en tidstypisk patricier, der gjorde sig sit erhverv og sit embede så nyttigt, han kunne. Oluf Svane var i august 1660 kommet til København for ligesom ved tidligere stændermøder [42] at repræsentere sin by, og da hans egen ansøgning (brev nr. 7a) ikke syntes at blive imødekommet hurtigt nok, greb broderen ind, og det hjalp. Blot et par dage efter, 6. september, fik Henning Powisch besked om, at borgmester Oluf Svanes ønske om at fæste Hatting korn-tiende skulle opfyldes. Desværre vides der ikke noget om Oluf Svanes optræden på stændermødet, men det er nærliggende at antage, at samarbejdet mellem brødrene har strakt sig ud over privatøkonomiske interessers røgt og pleje.

Også Hans Svanes fætter Clemend Clemendsen havde grund til at være tilfreds med at være i familie med ærkebiskpen, der gik hans ærinde hos rigsskatmesteren og således skaffede ham den attråede forpagtning af Skanderborg len. Familiens position i det østjyske havde ikke skade af Svanes indflydelse. Men om Clemend Clemendsens bestyrelse af Skanderborg len var særlig heldig, det er rigtig nok et spørgsmål. 1665 lod den nye amtmand, Corfitz Trolle indlede proces imod ham. Tingbøgerne var blevet slet ført i Clemendsens tid, og det følgende år afsattes tingskriveren [43]. Selv synes Clemendsen at have klaret skærene. I oktober 1668 fornyedes hans forpagtning mod en årlig

[42] Fr. Barfod, *De borgerlige Rigsdagsmænd 1660, 1925*, s. 193—201, *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III.s Tid . . .* ved C. Rise Hansen I, 1959, s. 212 og 219.

[43] Karl Hansen, *Beskrivelse over Skanderborg Bye og Slot, 1833*, især s. 69f. Om Clemendsen kan iøvrigt oplyses, at han 1637—39 nævnes som slotsskriver på Skanderborg, hvor han 1639 havde fået skøde på en øde plads (Kancelliets Brevbøger 4. november 1639), omkring 1653 skændede han Skanderup kirke en prædikestol og sammesteds fik han siden sin begravelse prydet med et stort epitafium, hvor han fører tilnavnet Fischer (Trap, *Danmark 4. udg. VII*, s. 277). 17. januar 1672 blev der givet tilladelse til at han måtte begraves fra slotskirken (Jyske Registre anf. dato nr. 12.)

afgift på 7.200 rd. samt 4.708 rd. til udredelse af pensioner og bekostninger [44] og 1670 fik han sin afsked i nåde [45].

Hans Svanes indflydelse mindskedes ikke under det nye styre, til hvis sejr han havde bidraget så meget. Endnu i 1682 hedder det i et missive til Kammerkollegiet, »at Kongen af sær Naade og i Henseende til den gode og tro Tjeneste, som forrige Ærkebiskop, afgangne Dr. Hans Svane, har gjort Kongens Fader, har bevilget hans Efterleverske Fru Marie Fuires og deres Børn« at Svendstrup må anses som en hoved- og sædegård [46]. Betegnende er det, at Svanes famulus Peder Andersen, der havde repræsenteret ham under striden med professor Christen Ostenfeld om svogeren, dr. Henrik Fuires testamente til Universitetet, nu i 1661 skulle rejse rundt og præsentere den gejstlige stand Arveenevoldsregeringsakten til efterretning og underskrift [47]. 30. oktober 1660 havde Svane aflagt ed som ærkebiskop, råd, assessor i Statskollegiet og præsident i Konsistorialkollegiet, og regeringen tøvede ikke med at gøre brug af hans administrative evner. 3. december fik han ordre til sammen med Ove Bjelke at dømme Oluf Mentsen [48] og Erik Oppdal imellem angående et præstekald i Trondhjem len. Det følgende år var han blandt prins Christians ledsagere, da denne drog til Norge for at blive hyldet, hvilket for Svanes vedkommende førte til fornyet beskæftigelse

[44] RA. Fortegnelse over kgl. resolutioner gennem Rentekammeret 1660—1719 ved S. Nygaard nr. 918. jfr. nr. 2043 og Carl Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie. . I, 1908, s. 149.

[45] J. Bloch, Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark. . 1895, s. 123 f. — Der kan være grund til at gøre opmærksom på, at Gunde Rosenkrantz også her kom i berøring med Svane og hans familie, idet han var lensmand over Skanderborg indtil Clemensden fik lenet i forpagtning.

[46] Kronens Skøder II, 1908, s. 507.

[47] J. Møller i Hist. Calender I, s. 306; en anden famulus Søren Christensen Lemvig omtales af C. O. Bøggild Andersen, Statsomvæltningen i 1660, 1936, s. 142.

[48] Norske Kongebrev, Register ved H. K. Schutter, Rolf Fladby og Sølvi Sogner I, 1962, s. 5. om Oluf Mentsen jfr. Svanes brev af 23. oktober 1660 (nr. 8). 17. november 1661 nævnes Svane i forbindelse med en anden kommission ibid. s. 30. 12. juli 1661 havde et missive til rentemestrene bestemt, at Svane skulle have assignation i nogen af »vores visseste intrader i Norge« for 14.000 rd. forstrakt under krigen, så at kapital og rente fuldkommen blev betalt. (RA. Rtk. Kopibog over kgl. missiver).

med norske forhold. 13. december 1661 fik Svane sæde i en kommission, der i øvrigt bestod af Frederik Ahlefeldt, Kørbitz og Chrf. Gabel, og som skulle deltage i arbejdet med en nyindretning af Kancelliet [49]. 1664 finder vi ærkebispens som medlem af en kommission, der skulle undersøge visse tvivlsspørgsmål i Statskollegiets betænkning om lavene i København [50]. Og endelig må det nævnes, at Svane i 1667 skulle deltage i revisionen af Skattekammerets regnskaber [51].

Det var da intet under, om det kunne knibe med varetagelsen af de biskoppelige forretninger. Århusbispens Erik Mogensen Grave skriver således i sin selvbiografi, at Svane havde ladet ham forstå, at han i samme år 1664 eller i det seneste 1665 ville »holde Doctoratz-graden« — men »som samme dend S. Mands forsæt formedelst mange hans høje Embedis forrætninger ei bleff effterkommet« behagede det *kongen* at udnævne Grave til doctor theologiæ per bullam [52].

På den anden side gav det meget administrationsarbejde unægtelig indflydelse. Bjørn Kornerup har fremdraget et tankevækkende eksempel på, hvorledes selv en mand som Ribebispens Peder Jensen Kragelund mente at måtte anvende af sin diplomatiske kunst (og den var stor) for at opnå ærkebispens støtte i en vanskelig sag [53]. Og ikke mindre interessant er den skildring generalløjtnant Jørgen Bjelke i sin selvbiografi [54] giver af Svanes optræden, da Bjelke i hans og Joachim Irgens' nærværelse på Skattekammeret over for kongen fremførte en klage over »sin og sine u-myndige Med Arfuingers Fortrøchelse fra deris timelige Welfærdt«. Thi »Da berettede Bispen om, huor mange tusinde Rixdr. hand og hans Suoger Seigr. Fyren hafde lefuert ind i hans May.ts egit Cammer . . . «

[49] Knud Fabricius i Den danske Centraladministration.. red. af Aage Sachs, 1921, s. 201.

[50] *ibid.* s. 247.

[51] Carl Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie I, s. 98.

[52] Kirkehist. Saml. 3. Rk. III, s. 326.

[53] Bjørn Kornerup, Ribe Katedralskoles Historie . . II, 1952, s. 117.

[54] Generallieutenant Jørgen Bjelkes Selvbiografi udg. af I A. Fridericia. 1890, s. 182f. En sammenligning med de her meddelte suppliker fra Svane (brev nr. 18 f.ex.) styrker tilliden til Bjelkes fortælling.

Her står vi ved en af grundpillerne for Svanes indflydelse. Sagen var nemlig, at ærkebispen og hans familie havde midler at stille til rådighed for staten ikke blot før og under Belejringen — som så mange — men endog derudover. Ikke alene ved galant i al underdanighed at overlade hendes majestæt dronningen Bogø som en »ringe Præsent« (brev nr. 12), men, hvad der betød nok så meget, ved at stille rede penge til disposition for majestæterne. 1. oktober 1664 skulle således Svane af skriveren over Trondhjem amt have godtgjort de 5.000 rd. som han havde udlagt til Kastellets bygning [55].

Trods al kongegunst og indflydelse havde Hans Svanes stilling også sine skyggesider. Forholdet til præstestanden var således ikke uden vanskeligheder; ganske vist havde ærkebispen ved personlig indgriben fået udvirket et reskript om at præsterne i Sælland måtte forskånes for virkelig indkvartering mod at betale en månedlig afgift [56], men i juni 1661 skrev den svenske resident hjem, at præsterne på landet var utilfredse med accisen og mølletolden, som de skulle oppebære af bønderne og svare for indbetalingen, og de klagede over, at ærkebispen ikke bedre iagttog deres tarv men samtykkede i, at de besværedes med dette odieuse hverv [57].

Om den menige gejstlighed har påskønnet, at standens privilegier af 24. juni 1661 gav præsterne støtte på det punkt, hvor biskop Kragelund under stændermødet det foregående år havde rettet sit angreb nemlig inddragelsen af bondegårde under tiendefri hovedgårde [58], det er et åbent spørgsmål. At Svane har haft sin del af æren for denne paragraf, er dog vel utvivlsomt. Heller ikke ved vi, om Svane har høstet ros i videre kredse for sin bestemte

[55] RA. Rtk. expeditionsprotokol nr. 8 s. 26f. Om et kortvarigt lån på 3.100 rd. i 1665 til dronningen: RA. Partikulærkammeret, dronning Sophie Amalie, regnskabsbog litr. A. 1662—67 fol. 5 v. og 7.

[56] Originalt reskript af 14. december 1660, paraferet af Hannibal Sehested i RA. Landetaten, Fr. III.s Reskripter til enkelte Personer, Otto Pogwixch 1660—64.

[57] P. W. Becker, Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regiering. .I, 1847, s. 243 med henvisninger, jfr. brev nr. 13.

[58] Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård, 1957, s. 212.

afvisning af selve kong Frederiks ønske om at indkalde fremmede theologer [59]. I det hele taget har man næppe i tilstrækkelig grad været opmærksom på Svanes arbejde for at hævde standens position. Svanes og Kragelunds afregning med den gamle adel i 1660 løste jo langtfra alle kirkens problemer. Nok så betydningsfuld var vel ret beset den front, der vendte mod kongemagten. Thi lige så lidt som adelen havde kirken let ved at stå sig over for den stadig expanderende centralstyrelse, der grupperede sig om majestæten. Og her kunne selv ikke Svane trænge igennem med sine og standens krav. Den udvikling som havde gjort sig så kraftigt gældende under Christian IV (kongen foretog som oftest bispekaldelsen, kalenderne forbødes 1618, der afholdtes ikke nationalkoncilier efter 1629 [60]) lod sig ikke standse.

I denne sammenhæng må man se Hans Svanes forsøg på at få etableret sit Collegium Consistoriale, hvormed ikke blot bestyrelsen af kirkelige anliggender skulle emanciperes fra Danske Kancelli men tillige ledelsen af skole- og fattigvæsen med eet slag tilbageerobres til gejstligheden fra den verdslige magt [61]. Forsøget lykkedes som bekendt ikke, og selv om sorgen i gejstlige kredse over at ærkebispens myndighed ikke yderligere forøgedes nok har været behersket, så faldt dog Svanes nederlag tilbage på hele standen. Kontrasten mellem den pompøse udskrift på Næstvedpræstens brev [62] og dettes rutinemæssige behandling i Kancelliet er meget betegnende. På ganske lignende måde forløb en sag af samme art (om en dåb forrettet med øl) fem år senere. Her erklærede Svane: »Nu kand eller tør Jeg her udi inted

[59] Ny Kirkehist. Saml. III, 221 f. Danske Mag. 5. Rk. II, 62f. og III, 195.

[60] H. J. H. Glædemark, Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark indtil 1874, 1948, s. 9. På den anden side tog det naturligvis sin tid inden fyrstens indgriben i kirkelige anliggender blev noget selvfølgeligt, se interessante iagttagelser hos Svend Borregaard, Danmarks og Norges kirkeritual af 1685, Teologiske Studier nr. 13, 1953, s. 39f. og s. 100 note 90, jfr. også Kirkehist. Saml. 5. Rk. I, s. 361.

[61] Instruxen for Collegium Consistoriale er trykt af H. F. Rørdam i Ny Kirkehist. Saml. V s. 239ff. en grundig kirkehistorisk kommentar til dette aktstykke er meget at ønske.

[62] Se tillæg.

ordinere, med mindre Jeg tilforn vedste hans Kongl. Ma. naadigste Villie« [63]. Når Svanes Collegium Consistoriale ikke blev til noget, er forklaringen naturligvis som ofte fremhævet bl. a. den, at det blandt alle af indflydelse har været en almindelig anskuelse, at ærkebispens i forvejen besad mer end tilstrækkelig magt og myndighed. Hans Svanes livsindstilling og moralkodex var desuden trods alt slet ikke konform med de kredses, som nu førte det store ord i dansk politik og administration [64]. Baggrunden for Svanes kritiske holdning til det nye regime i fortalen til det i 1666 udkomne bind af den store kommentar til Daniels bog er således ikke til at tage fejl af. Her læste ærkebispens »blodiglerne« i statsembederne texten, og de til ørkesløshed og overdådighed hengivne »hvepse« og »droner«, der allerede i ligprædiken over Christen Skeel havde fået en alvorlig formaning, fik nu påny en påmindelse. Samtidigt opfordrede Svane, hvad der var meget naturligt for en statskreditor og talsmand for borgerlige dyder som flid og sparsommelighed, til orden i statsfinanserne [65].

Der har muligvis været endnu en grund for Svane til at være mindre tilfreds med tingenes tilstand. Men på dette punkt vil man lede forgæves efter blot den mindste antydning i hans skrifter og breve. Kongen selv var det naturligvis aldeles udelukket at laste på nogen som helst måde. Et og andet tyder imidlertid på, at kong Frederik III personlig var en alvorlig hindring for virkeliggørelsen af Svanes ønske om både af navn og af gavn at være den danske kirkes primas i dette begrebs videste betydning.

Det er vel bekendt, men det fortjener at understreges i denne sammenhæng, hvor dyb en interesse denne den lærdeste af Danmarks konger nærde for theologien. »Gerne overværede han theologiske Disputationer ...

[63] Ny Kirkehist. Saml. II, s. 813.

[64] Jfr. Johan Jørgensen, Bilanz 1660, Adelsvældens bo, i Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 153—71, Svanes regnskaber kom siden til revision i Den store Revisionskommission uden at denne — så vidt det kan afgøres — fandt angribelige punkter jfr. Carl S. Christiansen i Hist. Tidsskr. 7. Rk. IV, s. 60 og 86, jfr. det ovenfor nævnte missive til Kammerkollegiet om Svanes fortjenester af kongehuset.

[65] C. O. Bøggild Andersen, Statsomvæltningen 1660, 1936, s. 387 f. bringer en gennemgang af fortalen.

Han var i den Grad hjemme i Kontroverstheologien, at han drev mangan en højlærd Doctor theologiæ Sveden af Panden« skriver Bjørn Kornerup [66]. Desværre savnes stadig en undersøgelse af de danske kongers opfattelse af deres forhold til kirkestyret efter reformationen [67]. Som allerede antydet, tør det dog siges, at Christian IV for sit vedkommende i høj grad følte sig som kristen øvrighed og med væld varetog sine pligter i så henseende [68], således at sønnen og efterfølgeren kun behøvede at fortsætte efter de allerede fastlagte retningslinier for til gavns at virke som kirkens øverste leder. Når slige magtbeføjelser tilmed skulle udøves af en mand, der både var interesseret og besad virkelig sagkundskab, er det ikke så mærkeligt, at selv Hans Svane måtte komme til kort. Her har vi vel den egentlige grund til konsistorialkollegiets forlis; der var simpelt hen ikke plads til det, når kongen var en virkelig SUMMUS EPISCOPUS [69]. Derfor ser vi også Svane henskyde mere dubiøse sagers afgørelse til majestætens vilje. Og derfor fastslog Danske Lov 1683, byggende på Kongeloven af 1665: Kongen haver og eene Høyeste Magt over ald Clericiet, fra den Høyeste til den Laveste, at beskikke og anordne ald Kirke og Gudstieniste, Moder, Sammenkomst og Forsamlinger om Religionssager efter Guds Ord og den Augburgiske Confession, naar hand det raadeligt eragter, at byde og forbyde [70].

[66] Den danske Kirkes Historie under Redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup IV, 1959, s. 295 f.

[67] Jfr. J. Oskar Andersen i Kirkehist. Saml. 7. Rk. V, s. 3ff.

[68] Bjørn Kornerup i det i note 66 anførte værk s. 187.

[69] Den gunst og agtelse Svane nød hos kongehuset og den hæder, dette viste hans minde, taler for, at kongens uvilje mod konsistorialkollegiet skyldtes principielle grunde.

[70] Frederik III.s efterfølger holdt stærkt på deres rettigheder i denne som i anden henseende, Christian V fastslog således: »... den Høyhed oc Rettighed, som ellers til den Geistlige Jurisdiction oc Jus Episcopale henhører, kommer alleene Kongen til, som det ypperste oc høyeste Hoffvit her paa Jorden, saa wel i Geistlige som i werdszlige sager.« (Kong Christian den Femtes Testamenter... udg. . . ved J. J. A. Worsaae, 1860, s. 21). Og hertil svarer en af Erik Pontoppidan overleveret beretning om en strid i 1716 mellem biskop Worm og provst Jacob Lodberg om principperne for fattiglovgivningen, i hvilken Lodberg havde fået medhold hos Geheimsekonsillet; Worm skal i den anledning have sagt til kongen »Paa

Ved Hans Svanes død 1668 indberettede den svenske resident Gustav Lilliecrona, at ærkebisen pludselig i gode venners selskab var blevet syg og kort efter var afgået ved døden. »Denne ærkebiskop« fortsatte svenskeren »var også en af dem, der havde hjulpet kongen i Danmark til souverainiteten, altså er 3 af dem, som havde ladet sig bruge som instrumenter til denne forandring, nemlig hr' Hannibal Sehested, præsidenten her i staden Hans Nansen og endelig ærkebisoppen hensovede ved meget hastige dødsfald« [71]. Denne svenskerens insinuation understreger, omend lovlig dramatisk, det stærke indtryk som både samtid og eftertid har modtaget af Svanes politiske indsats. Dette indtryk er, som vi har set, i og for sig ganske rigtigt, men det bør ikke være enerådende. Hans Svane var ikke alene den kloge, selvhævdende, penge- og godskære politiker. Et aktstykke som brevet fra den kendte skolemand Hans Mikkelsen Ravn viser ved sin ligefremme, venlige tone at Hans Svane besad andre egenskaber end den traditionelt fremhævede myndighed. »Oprictighed, Kiærlighed oc Huldhed, mod hans mange Hæder-værdige, oc meget Fornemme beslectede oc besuogrede, Venner, Collegas oc andre Bekiendte« var blandt de egenskaber hos Svane, som sognepræsten ved Vor Frue kirke Jacob Faber priste i sin ligprædiken over ærkebisen »En Ypperste Præstis levende Contrafey« [72]. Det bør erindres overfor de mange vidnesbyrd, der peger i modsat retning. Der er også grund til at mærke sig Fabers øvrige karakteristik »Hans Retsindige oc Uforfalsked Lærdoms Reenhed til hans Døde-Dag, hans Troeskab oc Flittighed i hans Høy-Anseeliige, Hæderlige Kald oc Embede, hans Nidkerhed for Guds Æris Befordring oc Forfremmelse, hans Underdanigste Troeskab mod hans Allernaadigste Herre oc Konning« [73]. Thi så meget man

den Maade kan jeg ej regjøre mit Præsteskab«, hvortil kongen ikke uden skarphed replicerede »Den Umage har Vi ogsaa paataget Os selv« (Suhm, *Nye Samlinger III*, 1794, s. 295).

[71] P. W. Becker, *Samlinger*. .II, 1857, s. 232f.

[72] trykt 1676, jfr. Bjørn Kornerup i *Frue Kirkes og Menigheds Historie*, 1929—30, s. 269 og H. F. Rørdams velafvejede karakteristik i *Dansk biografisk Lekkikon* udg. af C. F. Bricka XVI, 1902, s. 597—605.

[73] *En Ypperste Præstis levende Contrafey* s. 68f. M. h. t. Svanes af

end må give ærkebispens kritikere ret i, at han ikke kan frikendes for tilbøjelighed til at identificere sit høje embedes værdighed og sin stands position med sin personlige magt og myndighed, må man have blikket åbent for de positive sider ved Hans Svanes personlighed, som Faber har nævnt, som også spores i de her fremdragne kilder, og som var blandt de vigtigste forudsætninger for hans enestående karriere og vel især for, at hans mæglerhverv ved den store statsforandring kunne gennemføres med held.

Efterfølgende breve og aktstykker er så vidt muligt gengivet ord- og bogstavret, idet dog brugen af stort begyndelsesbogstav er normaliseret undtagen i Svanes eneste egenhændige udfærdigelse (brev nr. 21) samt i broderens egenhændige indlæg (brev nr. 7a).

1.

Memorial.

Gunstige H. Secreterer.

Endog at det uvisse aff samme Godtz iche sig meget kand beløbe, en Deel formedelst att Godtzit siunis vel nu at skal bliffue øde; en Deel att Bygningen paa Gaardene er Bøndernes Arff oc Eje; oc derfor giffuer gandske ringe Stedtzmaal. Dog alligewell, paa det jeg iche skal siunis at vere Cronen for nær, er jeg gierne tilfredtz att det maa effterregnis, ochuis det iche høyere taxeris, end jeg kand vere uden Skade, seer jeg gierne at det udi Summen inddragis.

Faber fremhævede nidkærlighed kan der være grund til — med henvisning til brev nr. 2. — at gøre opmærksom på, at Svane sikkert har været i overensstemmelse med vide kredse, hvis indstilling nødvendigvis måtte præges stærkt af tidsalderens mange ulykker (pest, krig, erhvervskrise). Jfr. hertil et interessant vidnesbyrd om massepsykose, som den senere biskop Jens Bircherod bringer i sine dagbøger (udg. ved Christian Moebch, 1846, s. 101) »Saae jeg en meget stor Mængde Mennesker . . . communicere. Det samme ogsaa skeete udi flere Kirker, saavel uden som inden Byen. Alt formedelst den utidige og daarlige Indbildning, som de havde fattet sig, om en usædvanlig og fatal Ødelæggelses Forventelse paa St. Lauritzes Dag.«

Iliigemaade att Oldengielden aff Skouffuerne til samme Byer liggendis maatte effterslais.

M. H. Secretærens P. T.

Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Da. Kane. B. Konc. og indk. sager vedk. kgl. maj. pantsatte jordegods 1652—60 nr. 254.

2.

Gunstige Velb. H. Secreterer.

Efftersom jeg kommer i Forfaring, att udi denne bedrøfelige Beleiringstid, her udi Byen skal findis, hvilcke med Comoedier at agere, giffuer maaskee Andledning til Sickerhed oc adskilligt, som bedre var lat end giort, oc hvorved den høyeste Gud til videre Straff tilbørligen kand opveckis: kunde jeg icke effterlade saadant Gunstig Velb. H. Secreterer att giffue til kiende, med tienistvillig Begiering, att saadant for hans kongl. Mayst. voris allernaadigste Herre maatte andragis, paa det betimeligen kunde forekommis, hvis heraf i Lengden til Guds fortørnelse, oc maaskee, anden Ulempe kunde geraade. Oc vil jeg haffue hermed gunstig Velb. H. Secreterer aff Hiertet ønsket et lycksaligt nyt Aar, oc Hannem med gandske adelige Familie, til Liffs oc Siels trygge Beskiernelse, den gode Gud troligen befalet, forblifuendis stedtze gunstig H. Secreterers

P. T.

Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1660, 10. jan. nr. 34 jfr. O. Nielsen, Kjøbenhavns Diplomatarium V, 690 f. og Hans Svane. De hellige Lectier aff Guds Ord, som paa de trende alm. Bede oc Bedrings Dage udi Danmarck d. 29., 30. April oc 1. Maii 1657 skulle fremsettes.

3.

Gunstige H. Secreterer, Høyærede gode Ven.

Efftersom den Tvistighed, som Universitetet mig paa Kjøbenhavns Skolis Veigne for nogen Tid siden paaført haffuer,

dagligen tiltager, oc alle aff mig foreslagne billige Midler mig benectis, idet Professores hvercken Commissarier haffuer villet samtycke, icke heller mig enten Protocollerne eller Udskrifter deraff meddele, som dog ingen Professori hidindtil haffuer veret veigrit; oc jeg derfor nødvendig er aarsaget, Sagen for den høyeste Ret att lade indsteffne, hvilchet dog icke vel skee kand, med mindre tilforn derudi er skeed nogen Opliusning, hvortil jeg en Deel Professorum Vidnisbiurd nødvendig behøffuer. Er jeg paa det underdanigst begierendis en kongelig Befalning til M. Rasmus Envoldson Brockmand naadigst at maatte meddelis, at hand Vidnisbiurdene som Prorektor afhører, eftersom Rector Academiae sit Vidne selff skulle afflegge; oc att Professores derhos maatte befalis, att de sig med det omtvistede Degnekald indtil Sagens Uddrag intet befatte. Vil hermed hafue gunstige velb. H. Secreterer under den Høyestis Beskiermelse til Siel oc Lif troligen befalit, forblifuen dis stedtze

Velb. H. Secreterers

Kiøbenhavn 23. Febr.
1660.

P. T.
Hans Svane

Udskrift: Erlig oc velbiurdig Mand, Erick Krag til Bramming, hans kongl. Mayst. øffuerst Secreterer, oc Befalningsmand offuer Lundenes Slot oc Lheen, min gunstige oc høyærede Ven dette tienistviligen.

[kun underskriften egenhændig]

RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1660, 28. febr. nr. 219.

3a.

Vor synderlig Gunst tilforn.

Efttersom for os underdanigst haffuer andragit os elskelig hæderlig oc høylærd D. Hans Svane, Superintendent offuer Sielands Stift at der skal vere opkommen imellem voris Universitet her i Byen, oc hannem paa Skolens Veigne her sammesteds [rettet fra: i Byen] nogen Irring andlangendis Tornby Degnekald paa Amager, oc hand til Sagens Oplius-

ning nødvendig behøffuer Rectoris Academiae oc en Deel de andre Professorum Vidnisbiurd.

Thi bede vi eder oc naadigst [overstreget: ville] befale at I som Pro-Rector Academiae samme deres Vidnisbiurd med fordeligst lader afhøre, oc att imidlertid indtil Sagens Uddrag Professores sig med det omtvistede Degnekald intet befatte. Dermed skeer vor Villie etc.

RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1660, 28. febr. nr. 219 [med samme hånd som foregående]

4.

Gunstige Velb. H. Secreterer, høyærede gode Ven.

Jeg fremskicker, effter Affskeed, baade min venligst skriftlig Begiering til Rectorem Academiae, hannem for offuer fem Vger siden tilskicket, andlangendis Commissarier i den imellem Academiet oc mig omtvistede Sag att begiere; saavel som Rectoris mig derpaa giffuen Svar, hvorudi mig min billig Begiering aldels benectis. Jeg haffuer siden den Tid søgt adskillige Midler, til samme Sags Endskab at befordre, er mig dog imod Forhaabning alt saadant affslaget. Beder derfor paa det underdanigst, att det maatte behage Hans kongl. Mayst. min allernaadigste Herre, enten ved Commissarier, eller anden Middel samme omtvistede Sag att befordre, paa det med fordeligste dermed maatte komme til Endskab, efftersom dagligen ny Misforstand opvoxer. Thi enoc i gaar haffuer Rector Academiae fremskicket en Person, som i Torneby Kircke icke alleniste Degnens Bestilling haffuer forvaltet; (endog en Skolis Person, efter Rectoris Scholæ Anordning, som Tienisten en Tid lang upaaanchet, efter Ordinantzen, oc Friderici 2di, høylofflig Ihukommelsis aabne Bref, haffuer ladet forsiune, paa samme Tid i Kirken var tilstede, Degnens Embede att betiene) men endocsaa effter Tienisten var forrettit, selff det hannem aff Professorerne giffuen Kaldsbref for Meenigheden oplest, imod all hidendtil vedtagen Brug oc Skick. Huis hans Excell. H. Rigens Hoffmester for Svagheds Skyld ey skulle kunde vere offuerverendis i denne Sags Decision, ønskede jeg gierne, enten deres Excel. Excell. Excell. [sic!] velb. Mogens Høg, velb. Gunde

Rosenkrantz, velb. H. Axel Vrop, velb. Peiter Reedt, eller oc hvilche aff de andre gode Herrer høyvise Rigens Raad, hans kongl. Mayst. self naadigst behagede, til Commissarier maatte forordnis. Gud veed, det gjør mig hierteligen ont, att jeg skal foraarsagis hermed den høye Øffrig-
hed at besverge; men efftersom min Eed, oc Embedis nød-
vendig Forrettelse mig saadant afftrenger, formoder jeg
paa det underdanigst, at hans kongl. Mayst. denne min
dristig Anmodning med kongelig Naade optager.

Vil hermed haffue Velb. H. Secreterer under den Høyestis
Beskiermelse troligen befalet forbliffuendis stedtze

Kiøbenhafn den 27. Febr.
1660.

Velb. H. Secreterers

P. T.

Hans Svane

Udskrift: Erlig oc velbiurdig Mand, Erick Krag til Bram-
ming, hans kongl. Mayst. øffuerst Secreterer, oc
Befalningsmand offuer Lundenes Slott oc Lheen,
min gunstige oc høyærede gode Ven, dette
tienistvilligen.

[kun underskrift egenhændig]

RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1660, 28. febr. nr.
219, hvoraf det fremgår, at Jørgen Seefeld, Mogens Høg,
Gunde Rosenkrantz og Peder Reedt denne dag fik ordre
til at dømme Universitetet og Svane imellem i denne sag.

4a.

Salutem in Christo et amore.

Kiere H. Hans Clausøn, gode Ven, efftersom vi erfarer, at
hæderlig oc høylærd Mand, Doct. Hans Svane, Biscop offuer
Sielands Stifft, oc S. S. Theologiæ Professor paa dette
kongelige Universitet, imod all Forhaabning haffuer til-
skicket Eder et skriftlig Forbud den 26. Januarij udi ner-
verende Aar, andlangende Niels Nielsøn, som aff Uni-
versitetet er kaldit til att vere Degn til Torneby Kirke,
effter den Rettighed, som Universitetet aff Arilds Tid for-
medelst Jus Patronatus haffuer til samme Kirke; om
hvilchen siden aff Rectore Academiæ ved Pedellen er Eder
tilkiendegifued, att I hans Kaldsbref Sognemendene vilde

forlese, oc hannem Meenigheden commendere; hvilcken Rectoris Academiæ Befalning Bispen ved bemelte sin Skrifuelse forbiuder Eder att efterkomme, advarendis Eder, att I den aff Skolemesteren tilsendte Person, oc aff Bispen samtyct, ligesom I hidindtil til Eders Medhielpere brugt haffuer, saa oc indtil paa videre Ordre brugendis vorder etc.

Da ligesom bemelte Bispens Forbud kommer os samptlig meget fremmed for, vi som ey haffde formodet, att Bispen, som voris k. Collega, oc præcipuum universitatis membrum skulde frem for alle hans s. berømmelige Formænd, haffue søgt att giøre os nogen Indpas udi voris ældgamle Rettigheder: Saa ville vi oc hermed haffue Eder advarit, att effterdi saadan Bispens Forbud strider directe imod dette kongl. Universitets gamble oc vel henbragte jura oc Friheder, I da samme hans Forbud u-andseet, retter Eder effter voris Kaldsbref til Niels Nielsøn, under Sigillo Rectoris udgifuen; saa fremt I ey vil haffue Eder selff att tilskrifue, hvad Ulempe oc Skade deraff for Eder selff vil følge, om I imod Eders Kaldsbref, oc den aff os Eder gifuen Reversal, os som Eders rette Patroner, ey den tilbørlig Respect oc Observantz beviser.

Hvad ellers en Medhielper andgaar, som Bispens Skrifuelse ommelder, da veed I Eder vel dermed efter Recessen at forholde: men en Degn til Kircken kommer os til att kalde; oc den som aff os er louligen forordnet, oc Eder tilskicket, bede vi Eder, att I uden Ophold anammer oc bruger, oc hannem udi hans loulige Kald for Eders Person i ingen Maade forhinderlig vorder. Til Bispens tvende Arguementer, som udi hans Skrifuelse til Eder findis, giøris ey fornøden nu at svaris; men til dennem skal, med Guds Hielp, paa tilbørlig Tid oc Sted skee nøyactig Erklæring. Dette vi Eder til Efterretning ey kunde forbigaa at forstendige, befalendis Eder under Guds Beskiærmelse.

Kiøbenhavn den 19. February Aar 1660.

Rector oc Professores.

At dette er en rictig Copie aff Originalen, vidner Jeg underskrefuen med egen Haand. Kiøbenhafn den 22. Febr. 1660.

Hans Claussen Jeger

Egen Haand.

[Kun underskriften egenhændig]

RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelse 1660, 28. febr. nr. 219.

5.

Gunstige Velb. H. Secreterer.

Efftersom den gode Gud os med Freden naadeligen haffuer velsignet, er jeg paa det underdanigst begierendis, mig en kongelig skriftlig Befalning naadigst maatte meddeelis til velb. Hoff-Marschal, velb. Johan Christoffer von Cørbidtz, kong. Mayst. Befalningsmand ofuer Kiøbenhafns Lheen; saavelsom til velb. Landsdommer, velb. Oluf Brockenhuus, velb. Offe Skade, saavelsom velb. Christoffer Lindenou, at hvis Godtz jeg udi forgangen Feidetid i en hvers Lheen til Underpant bekommit hafuer, det mig effter Panteskiodens Formelding med fordeligste maa blifue ved tilbørlig Siun ofuerlefueret. Oc vil jeg hermed hafue gunstig velb. H. Secreterer under den høyetis Beskiermelse til Lif oc Siel troiligen befalet, forblifuedis

Velb. H. Secreterers

Hafniæ. 3. July 1660.

P. V.

Hans Svane

Udskrift: Erlig oc velbiurdig Mand, Erick Krag til Bramming, kongl. Mayst. Ober-Secreterer, oc Befalningsmand ofuer Lundenes Lheen, min gunstige oc høyærede Ven tienistvilligen.

Kancellipåtegning: Bispen b; til indbenefnte Lehnsmand d. 6. Juli 60

[kun underskriften egenhændig]

RA. Danske Kanc. B. 162 Skånske, Sjællandske, Fyenske, Smålandske og Jyske henlagte sager.

Det er ikke lykkedes at finde de breve, som iflg. Kancelliets påtegning skulle være udfærdiget, indført i registranterne under den pågældende dato.

6.

Magnifice Pro-Rector, Vir clar. M. Erasme Brockmand, collega et Affinis honoratissime.

Efttersom jeg kommer i Forfaring, att hæderlig oc høylærd Mand, D. Christen Ostenfeld med fordeligst skal ville forreise til Judland, er jeg paa det tienistvilligst begierendis, at, paa det den Tvistighed, som imellem hannem oc mig er opkommen, oc hafuer hengt udi Proces offuer 8 Maaneder, kand enten ved amicam compositionem, eller endelig Dom komme til Endskaab, hand maa tilholdis, enten self imidlertid at blifue tilstede, eller en anden at Fuldmæctigis, formedelst att jeg paa mit Embedis Veigne udi Landet hafuer at bestille, oc Sagen derfor ufortøffuit Endskaab behøfuer. Jeg forblifuer stedtze

Magnif. Pro-Rect.

Hafniæ 11. Julij 1660.

P. S.

Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Universitetets arkiv nr. 722, Dokumenter ang. Tårnby kirke.

7.

Memorial.

At gunstig velb. H. Secreterer vilde erindre sig sit gode Løfte, oc vere min k.[ære] Broder, Borgemester Oluf Hanssøn aff Horsens beforderlig med Hattinge Tiende, at hand oc hans Hustru deres Lifs Tid den maa niude paa den Maaneer, som min Svoger Ernst Erntsøn, oc hans Hustru efter hannem den niudit hafuer, hvorpaa min Broder forventer med fordeligste it ønskeligt Svar, paa det en anden icke hannem skal forekomme, eftersom min Søster ligger for Døden. Jeg beder tienistvilligen, at velb. H. Secreterer mig for de[n]ne Erinding ey vil fortæncke, oc forblifuer stedtze Hans Velb.

P. T.

Kiøbenhavn 3. Sept. 1660

Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Indlæg til Jyske Tegnelser 1660, 6 sept., nr. 153.

7a.

Wnderdanigst Memorial

Omb dend Fromme H. Secreterer gunstligen Behagede att

anmeldte hos hans kongl. May. omb hans kongl. May. allernaadigst schulle vilde Behage, effter min Søsters Ane sl. Ernst Ernstsøns affgangh, omb ieg hende offerleffer och epter hendes død att Niude Hattingh tiende,

Københaff 18 August

E. W. 1660

wnderdanigste och wellvilligste Tienere

Olluff Hansøn

Eg. Hand

RA. Indlæg til Jyske Tegnelser 1660, 6. sept., nr. 153.

8.

Gunstige Velb. H. Secreterer, høyærede gode Ven.

Efftersom Præsten aff Ørsløf, M. Hans Raun, mig hafuer tilskrefuit, andlangendis en casum, som sig udi hans Sogn er tildragen, hvorledis Hans Jensøn en ung Karl aff Bierre Sønder, hans Annexe Sogn, hafuer besoffuit Bodel Hemmingsdaatter, da værende Jørgen Nielsøns Hustru. Nogle vger efter Barnefødselen oc Skriftemaal er bemelte hendis Ectemand Jørgen Nielsøn ved Døden afgangen; hvorfor for.e Personer nu efter Mandens Død, begierer att de maa trolofuis sammen; hvilket Præsten ey hafuer tørt understoit sig at giøre, oc hafuer derfor mit Betenckende herom været begierendis. Da, førend jeg Præsten paa hans Skrifuelse vilde svare, siuntis mig raadeligst dette tilforn gunstig H. Secreterer at tilkiendegifue, om det Hans velb. vilde behage, herom hans kongl. Mayst. naadigst Villie at fornemme; oc hvis hans kongl. Mayst. for.e Personer til Ecteskab vilde naadigst samtycke, efftersom de det begge saa gierne er begierendis, oc var heller at ønske att de kom til sammen, end att de uden Ecteskab skulle holde sig til hver andre, til Guds Fortørnelse, oc andris Forargelse; da tuifler jeg icke paa, at gunstig H. Secreterer fattige Præste Encker jo hafuer i Tancke, att for.e Personer noget til en Kiendelse, dennem kunde gifue. Herhos vil jeg hafue gunstig H. Secreterer paa det tienistvilligste erindret Hans gode Løffte, andlangendis Oluf Mentsøn, Con-Rectorem udi Trund-

hiemb [74], hvis Skrifuelse jeg herudi indlagt Velb. H. Secreterer tilskicker, med tienistvillig Begiering, oc Forhaabning, at E. Velb. hannem udi denne hans underdanigst Begiering, gunstig vilde befordre, paa det hand, førend Vinteren paa-kom, med ønskelig Expedition herfra kune forreise . . . Jeg beder om Forladelse for jeg Hans Velb. hermed besverger, oc forblifuer stedtze Hans Velb.

Kiøb. 23. Oct. 1660

Plictvilligste Tiener
Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Indlæg til Sjæll. Registre 1660, 7. november, nr. 283.

Sa.

α/ω

Ærværdige Her Biscop, høyærede Patron.

Efter som jeg sidst forleden androg for Eder[s] værdighed en Ecteskabs Casum, eders gode raad oc betenkende derudi begiærendis, oc maaskee, om E. W. det icke alt saa lige kand mindis; da at E. W. dis bedre kundskab om den sags beskaffenhed kand hafve, siunis mig raadeligt eder end engang der om at erindre, oc skriftligen berette, saa hafver det sig med samme folk efter følgende maade:

Hans Jensen en ungarl af Bierre Søndre min Annex sogn hafver besofvet Boel Henningsdaatter, værende da Jørgen Niensens hustru, som med hende tilforn hafde boed i Urby [75] Nu vaar hand aldre[n]de, oc dem var Armod tilslagen, saa hand maatte ofvergifve Gaarden. Qvinden saa tog hiem til sin Fader i Bierre oc hand gick om oc tigde. Midlertid besofvis hun af Hans Jensen, oc udlagde hannem for Barnefader, hvilket hand oc vedgick, oc stoed aabenbare Skrifte med hende. Nogle uger efter Barnefødsel oc Skrifte-maal døde hendis mand Jørgen Nielsen. Nu efter mandens død begiære de at trolofvis, huor udi jeg mig hafver vegret, anseende, det er imod Bogstafven. Er derfor Ærværdig

[74] Om Oluf Mentzen (Darre) som en mulig forbundsfælle til Svane i kampen mod Universitetet se Andreas Erlandsen, Biografiske Efterretninger om Geistligheden i Trondhjem Stift, Christiania-Levanger 1844—55 I, 117, jfr. ovenfor note 48.

[75] Urby: landsbyen Oreby i Høve sogn, V. Flakkebjerg hrd. ?

Her Biscops betenkende her om begiærendis. Bønlig oc paa det flittigste bedendis, ad[!] den gode H. Biscop vilde være mig med raad oc daad her udi behielpelig, oc disse bedrøfvende Samvittigheder saa vit mueligt gafnlig oc trøstelig.

Vil her med hafve Ærværdig Fader med alle sine Gud i vold befalet. Af Ørsløe præstegaard den 7 7bm. Anno 1660

Æ. Plictskyldig
Hans Raun
Egen haand.

Udskrift: Ærværdige, oc høylærde Doctor Hans Svane Biscop udi Seland min høyærede Patron ganske tjenstvilligen.

RA. Indlæg til Sjæll. Registre 1660, 7. november, nr. 283.

9.

Gunstige, gode, welb. H. Cantzeler høyærede och fornemme Wen.

Effttersom neruerende hæderlig och wellerd wngs Mand, Sigvard Andersøn er for nogen Tiid sijden kaldet till att uere Sognepræst udi Jørlund Kald under Friderichsborg Leen och hand, formedelst att Generall Krigs Commissarius welb. Othe Powisk /: som Lehnsherre der paa Steden :/ er bortreyst till Jutland, icke kand uden wtløfftig Reyse och stor Bekostning, aff hannem derpaa faa Collatz; och jeg dog gierne saae, att hand tillige med andre, som jeg nest Guds Hielp tilkommende Fredag, agter till dett hellige Embede, effter foregaaende Examen, och derudi befunden Dychtighed, att indvie, kunde bliffue ordinerit; helst effterdi, det baade formedelst Kaldetz Wijtløfftighed, saa och saa den Besuærlighed som Præsterne der udi Herredet med samme Kalds Betienelse maa haffue, icke vell kunde taale lang Dilation: Bad jeg thienistuilligen och gierne det Eders Excellentz motte behage, saadant for hans kongl. Maytt. voris allernaadigste Herre att andrage om en anden goed Mand udi welbem.te welb. Othe Powischis Sted icke motte substitueris, hos huilchen hand for.ne Sigvard Andersøn sin Æed kunde afflegge och med Collatz till mig

worde befordreth. Jeg for min ringe Person forblifuer welb.

Hr. Cantzellers

Kiøbenhafn dend

Plichtschyldig Tienere

20. Febr. 1661.

Hans Svane

[Kancellipåtegning:] Siff.t Anders. anl.

b. til Offe Schade d. 26. Feb. 61

[kun underskriften egenhändig

Indl. til Sjæll. Tegn. 1661, 26. febr. nr. 96, — Ove Skade fik ved dette missive befaling til at collationere Sivert Andersen (og Peder Pedersen).

10.

Allernaadigste Herre och Konge.

Efftersom jeg aff underdanig Schyldighed udi forgangen Feyde 1657 till Eders kongl. May.tt och Cronens Nødvedighed forstragt haffuer en Summa Penge paa 14000 Rixdlr. Capitall, huorfore mig er giort forsichring udi Roeskilde-Capitels geistlig Gods, naar nogit leedigt vorder; och samme geistlig Gods ved disse Tijders Besuærlighed saaledis er bleffuit forarmt och ødelagt, att jeg udi min Liffstiid iche kand haffue Renten aff for.ne Capitall at formoede, langt mindre Summen at skulle kunde bliffue afflagt: Er jeg derfor paa det underdaanigste aff Eders kongl. May. begierendis, at det motte behage E. kongl. May.tt mig nogen anden Assignation paa reede Penge till samme Gields Afleggelse, naadigst at beuilge, paa det jeg ved dette middell en Deell aff de Capitaler kunde hos mine Creditorer igien afflegge, huor jeg, paa huis forstræchning jeg Cronen giort haffuer baade udi for.ne Tiid saa och siiden min Haand haffuer udsatt. Och ligesom jeg visseligen formoeder paa denne min underdaanigst Supplication et naadigt och milt Suar: Saa vil jeg haffue ønskit offuer Eders kongl. May.tt ald den Lychsalighed, huilchen Kongernis Konge, de Konger pleyer at meddeele, som ere Konger effter hans egit Hierte.

Kiøb. 27. Martii
1661

E. kongl. May.tt

allerunderdannigste

Tiener

Hans Svane.

[kun underskriften egenhændig]

RA. Rentekammeret, Diverse Breve, Dokumenter og Akter vedkommende partikulære Personer 1660—79 (215.24).

11.

Høistærede Hr. Rigens Sckatzmester [76]

Efftersom min kiere Fetter Clemen Clemensøn hafver for mig berett Eders Excellentz hannem at hafve for nogen kort Tid siden tilbudet Sckanderborg Lehen udi Forpactning, huorpaa hand skall hafve giort effter Befalning it skriffthlig Forslag, oc effter dets ofverlefvering forventet Eders Excellentzis videre Villie at fornemme: Imidlertid da hand for nogle Dage siden talede med Her Rentemester welb. Mogens Friis, hafver hand gifvet for.n min Fetter denne Resolution, at hand ickun skulle reise hiem igien, efftersom med den foretagen Capitulation paa denne Tid formedelst andre Gesckeffter inted kunde forrettis. Men jeg for sær Aarsagers Sckyld, huilcke jeg mundtlig Eders Excellentz skall berette, naar Gud vill, min Helbrede vill tillstede ad [sic] jeg kand self tale med Eders Excellentz, hannem raad hafver at hand ingenlunde skall forreise, førend hand fick nogen videre Resolution fra Eders Excellentz self efftersom ieg suspicerer herunder noget andet at være forborgen. Beder derfor Eders Excellentz paa det tjenstvilligst at for.n min kiere Fetter maatte tale med Eders Excellentz self, oc huis Lehet skall forpactis, hand da frem for nogen anden des Forpactning niuder, naar hand vill gifve ligesaa megit som nogen anden; men huis Lenet endnu fremdeelis som hidindtill skall forvaltis hand derved maa forblifve efftersom jeg visselig formoder hand hidindtill hafver giort saa god Regensckab som nogen anden der lige forvaltning hafft hafver. Oc efftersom dette angaar hans timelige Vellferdt formedelst hand en stoer Deel af hans Middeler hafver standendis hos Bønderne, at Goedtzet som vaar megit øde oc forarmet kunde komme paa Fode

[76] Før 19. april 1661 på hvilken dag der udgik ordre om at Skanderborg slot og len overleveres Clemen Clemensden (J. Bloch, Stiftamtmand og Amtmænd. . s. 123).

igien, hafver jeg icke villet sparet min egen Helbred, men mig fuldkommelig resolverit her om med Eders Excellentz at tale huis icke Medici mig det hafde forbudet: Sckall dog sckee saa snart Helbreden det nogenlunde vill tillstede. Oc saa som for.n min Fetter hafver bekommet samme Leen i Forvaltning formedelst Eders Excellentzis egen Befordring oc Recommendation hoes hans kongl. Mayst. oc som jeg formoder samme sit Embede midlertid med tillborlig Flid oc Trosckab forrettet hafver: Saa vill jeg endnu fremdelis hafve hannem, huilcken jeg elsker som min egen Broder Eders Excellentz paa det tjenstvilligste recommenderit oc forblifver indtill Døden

E. Excell. P. T.

Hans Svane

[udskrift:] Hans kongl. Ma. til Danmarch och Norge
høybetroede Mand

den høyædle och welbaarne Herre

Hr. Hanniball Sehested til Nøraggergaard
Ridder, kongl. Ma. Raad, Rigens Schatz-
mester, Præsident udi Cammer-Collegio
och Assessor udi Collegio Status
Min høyestærede fornemme hulde

Wen dette

thienistschuldigen

[kun underskrift egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære Personer (215.24).

12.

Allernaadigste Dronning

Effttersom jeg kommer udi Erfahring, att Eders May.tt haffuer bekommit Laaland och Falster till Liffgeding, [77] och den Æ Bogøe huilchen jeg udi forgangen Byes Beleyring till Wnderpandt bekommed haffuer, er en Annex till Falster; Da min wnderdaanig Devotion imod Eders May. nogenlunde af giffue tilkiende, tilstiller jeg herhos Eders

[77] Dette skete i maj-juli 1661 jfr. J. Bloch, Stiftamtmand og Amtmænd. s. 57 ff.

May. Pante Schiødet paa samme Øe med Hiertens inderlig ønske, at den højeste Gud Eders May. ved langvahrig Helbrede naadelig vill bevare, at Eders May. samme Øe udi mange Aar med det gandske Liffgeding udi fredelig och ønskelig Welstand maa niude, dog saa at det enten seent eller aldrig bliffuer E. May.tt Liffgeding. Och efftersom de Svenske udi forgangen Feyde effter Tingswindens Liudelse skall haffue ladit felde hen ved 3000 Træer der paa Øen, och jeg fornåm samme Træer een Deell aff fremmede at bortstiælis, een Deell aff Bønderne at distraheris, haffuer hans kongl. May.tt min allernaadigste Herre effter wnderdaanigst Ansøgning aff kongl. Naade mig samme roodhugne Træer forundt och beuilget, som in Originali hosføyede Benaading udvijsjer; huor aff jeg forgangen Aar bekom tvende smaa Skuders Ladning som kostede mig ligesaa megit till Fragt som Væden der paa Stæden kunde gielde; Och udi Aar haffuer jeg en lijden Skuude ladet aff samme roodhugne Træer och forgangne Vinters Vindfelder afhente: Befindis endnu herforuden at vere aff Bønderne saa megit tilhuggen, som for.ne Skude ladit haffuer, hvilched om aff mig maa affhentis, jeg udi ald Wnderdaanighed indstiller till Eders May. egen naadigste Betenchende; Och beder udi ald Wnderdaanighed at denne ringe Præsent iche aff Hendseende till detz Wærd, som er ingen, bliffuer æstimerit, men med Naade maa optagis, som en Tilkiendegiffuelse paa wnderdaanigst Plicht aff den huilchen indtill Døden forbliffuer

E. May.
wnderdaanigste
Thiener
Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Kongehuset,
Dronning Sophie Amalie, Adkomstbreve.

13.

Memoriall till hans Excellentz

Hr. Rigens Schatzmester, anlangendis huis dubia, som Præsterne allerede haffuer fundet udi den paabudne Consump-

tions Annamelse och Underretning der om aff mig vnder-
schr. ne haffuer begi. . .

Er
saaledis
best	1. Om Præsterne i Kiøbstæderne huor ingen Møller ere schall uddeele Accise-Sæddeler till Borgerskabit at lade maale udi deris Annexer paa Landsbyerne huor Møller findis, och derforre Accise opbærge.
Att tagis
dobbel
bewiis	2. Om en huer Præst i sit Sogn skall udgiffue Sæddeler till sine Sognefolch, alligevell Møllerne ere i et andit Sogn beliggende.
Er
vformøden	3. Om Accise-Sæddeler skal vere paa trøcht Papiir.
Er
saaledis
best	4. Om paa de Græsgangs Penge som allereede ere udgi. .ne och i Kisten indlagde, schall Specification aff Accis. . . Mesteren till Præsten i Sognit, som Resten opbærger laff. [ø: leveres]
Liigerwiis.	5. Om Indvaanerne udi Hillerød ved Fridrichsborg huor ingen Borgemester eller Raad findis, schall annamme deris Accise Sæddeler aff Præsten eller ey.

Kiøb. 25. Maii
Anno 1661

Hans Excellencis P. T.
Hans Svane

[Med . . betegnes bortslidte bogstaver. Kun underskriften er egenhændig.]

RA. Rtk. Diverse Korrespondancesager VIII, 3 (215.7).

14.

Efftersom jeg er bleffuit anmoedit, att den Tvistighed imel-
lom mig och Professorerne, anlangendis Tornbye-Degne-
kald, maatte komme til Composition: Da endog jeg for-
meener Professores med samme Degnekald sig inted med
Rette kand haffue at befatte / huilched om Sagen ved
Retten bliffuer udført nøyacteligen schal vorde beviist /
Dog alligevell paa det jeg iche skal siunis at staa paa den
yderste Rætt vill jeg mig med saadan Condition till For-
ligelsemaall beqvenne, at huis med Eggitzløffmagle Degne-
kald er passerit, Episcopo Dn. Doct. Johanne Resenio, nu

værendis Professoros med det omtvistende Tornbye Degnekald det samme indgaar, efftersom de iche kand tilegne sig større Rettighed till Tornbye-Degnekald end deris Formænd till Eggitzløffmagle Degnekald: Och at Niels Nielsen, huilchen Professoros imod min Protestation haffuer indsatt, som en Scholens Substitut paa tilbørlig Stæder bekommer ny Kaldsbreff. Huis Professoros imod forhaabning dette iche schulle ville indgaa, er jeg thienistvilligen Dom i Sagen begierendis.

Kiøbenhaffn den
3 Juliy 1661

De gode Herrer Commissariers
beredvilligste
Thiener
Hans Svane.

[kun underskriften egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære Personer (215.24).

15.

Ihm.

Er jeg paa det thienistvilligste aff Eders Excell. begierendis:

1. At jeg maatte haffuis udi Hukommelse till Befordring med den Controvers imellem mig och Universitetet Torneby Degnekald andgaaende.
2. At Degnen i Hiembech under Holbechs Lehn maatte bekomme effter kongl. Benaading, Breff paa det Huus hand iboer att perpetueris till en Degneboelig.
3. At maa haffuis udi Consideration, at Præsten i Holbech ved det Mageskiffte med velb. Hendrich Tott iche skeer nogen Forfang imod Ordinantzen, Tienden aff Ladegaarden belangende. Huilched jeg visselig formoeder, huis till andre Cronens Ladegaarde enten ere affhendte eller her effter affhendis iligemaader skall tagis i Agt.
4. At maa effterseeis, effter kongl. May.tt naadigste Villie, huis Kongethiender Skolen och Hospitalen udi Helsingøhr, imod dennem de udi Skaane mist haffuer, her i Landit kunde beuilgis.
5. Om mig iche ved hans Excellentzis gode Befordring kunde tilveje bringis en Assignation till Johan Gaardmand och Nicolaus Poffuelsen, at de mig maa betale den

forstræchning, huor paa jeg expectantz udi Roeschilde Capitels geistlig Gods bekommit haffuer, och udi min eller min Hustruis Liffs Tiid iche ellers er at bekomme. Huilche forne. Poster jeg Eders Excellentz paa det fligtigste vill haffue recommenderit. Forbliffuer altid

Kiøb. den 9. Julij
1661

E. Excellentz
P. T.
Hans Svane

[kun underskriften er egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære Personer (215.24).

16.

Allernaadigste Herre och Konge.

Efftersom Christiani 4ti høylofflig ihukommelsis Recess pag. 14 [78] udtrøcheligen formelder, At Ecteskabs Indvielse bør i den heele Forsamling at bestillis, baade andre till Exempell och till fellis Bønners Krafft, och det under 50 Rixdlrs Straff, saa frembt nogen der imod schulde giøre, och jeg fornemmer hans kongl. Maytt. for iidelige Supplicationer sin naadigste Villie och mig giorte Tilsagn førend jeg forreyste till Norge [79], hiidindtill iche haffuer kundet effterkomme: Er jeg vnderdaanigst begierendis paa min egen och samptlig Ministerii Vegne, att det maatte behage hans kongl. May.tt en trøgt Forordning med forderligst at lade udgaa, at ingen sig effter den Dag tilfordrister i den Tilfald nogen sær Benaading at begiere, med mindre, naar de saadant begierer, de da strax udlægger 100 Rixdr, de 50 till Fiscum regium; de resterende 50 i trende lige Parter till Kirchen, Scholen och de fattige at deelis: Thi ved dette middell vil jeg formoede att hans kongl. May.s hr. Faders høylofflig Ihukommelsis christelig Betenchede detz bedre skall bliffue effterkommed och Eders kongl. May: for iidelig Offrløb forschaaned. Saadan Eders kongl. May. christelig Omsorg for god Schich och Ordning udi Kircherne at be-

[78] Se Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1558—1660 udg. ved V. A. Secher V, 1903, s. 152.

[79] Norgesrejsen fandt sted i august 1661.

fordre, den gode Gud med timelig och ævig Velsignelse
naadeligen vill belønne

E. kongl. May

vnderdaanigste Thiener

Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære
Personer (215.24)

17.

Allernaadigste Herre och Konning.

Tacker jeg Eders kongl. May. paa det allerunderdaanigste for den stoere kongl. Naade, Eders kongl. May. mig beviiste førend jeg i den mig anbefalede Commission forgangen forreyste op till Norge; Idet E. kongl. May maadigst sambtychte ,at jeg i Stæden for det Capitels Goeds mig udi Roeschild Capitell vahr pantsatt for forstragte Reedepenge maatte bekomme Assignation i Norge; Effter huilchen kongl. Benaading hans Exc. Hr. Rigens Skatzmester udi Bergenhuusis Lehns Indkomme mig haffr giort Indviisning. Men efftersom samme Indviisning aff Lehnsmandens Fuldmegtig iche schall vere bleffuen accepterit er jeg allerunderdaanigst begierendis, att det naadigst maatte behage E. kongl. May, den mig meddeelte Rigens Skatzmesters Ordre att bekræfftige, och till Norrigis RigetZ Cantzeler welb. Ofue Bielcke Eders kongl. May. Lehnsmand der sammesteds en schrifftlig Befaling att meddeele, den aff welb.te Hr. Rigens Schatzmester udstædde Assignation uden Ophold att fyllistgiøre. Anseendis at den Pante Schiøde jeg haffde paa samme Capitels Gods for rum Tiid siiden udi E. kongl. May. Skat Cammer er leffuerit, och den aff mig udi den besuærlig Krigs Tiid giort forstræchning, iche haffuer verit nogen Leverantz, huor med Proift kunde søgis, men rede Pengis Erleggelse.

E. kongl. May.

Allerunderdaanigste Thiemer

Hans Svane [80]

[80] Kan dateres til november 1661, idet Svane 22. november fik assignation i Bergenshus lens intrader (RA. Rtk. Expeditionsprotokol nr. 4 (212.5) nr. 1053).

[kun underskriften egenhændig].

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære Personer (215.24)

18.

Høytærede Hr. Rigens Sckatzmester!

Jeg beder om Forladelse, att jeg Eders Excell. sit mig igoer giorte Tilsaugn Sundfiords Kongethiende anlangendis erindrdrer, efftersom jeg gierne der paa haffde en Ende, førend E. Excell. Reyse anchich.

Den fattig Mand M. Lauritz Christensen Sognepræst udi Odense sl. D. Christens Søn [81] formoeder och wnderdaanigst ved E. Excell. goede Recommendation och forige goede Løffte i Stæden for de tvende Præbender hand udi Thrundhiemb haffuer hafft, saavelsom det Vicarie hand i Lund Capitell haffde, at niude en ringe Kongethiende udi Fyen naffnlig Muncheboe Thiende uden Affgiffit sin Liffuis Tiid, som dog iche siunis lenge at schulle uere, saavelsom och sin Hustruis Liffs Tiid.

Herforuden anholder och en anden vng Mand ved Naffn Severin Christensen, som en Tiid lang haffuer tient for en General Krigs-Commissarie Schriffuer udi Norge och giort god Tieniste, huor om hans rigtig Pass nochsom vidner, huilchen jeg gierne E. Exc. till Befordring ilige Maader vilde recommendere; hans Begiering som hand underdaanigst fremfører, ehr, at hand for en billig Løn maatte bekomme Bradzbiereg Lehn i Forualtning, som hand nu paa welb. Jørgen Bielchis Wegne forualter :/ om hans Exc. den ellers schulde qvitere :/. [82] Item at hand maatte bekomme hans kon. Ma. naadigst Ratification paa en Domsaug ved Scheen Saavelsom en øde Pladz ved Giønsøe-Closter hans Exc. welb. Jørgen Bielche ham fest haffuer, huor aff Originalerne hos mig findis och hans Ex. welb. Jørgen Biel-

[81] Lauritz Christensen var som påpeget af C. O. Bøggild Andersen (Statsomvæltningen i 1660 s. 385f.) Svanes søstersøn og søn af deres fælles lærer Christen Jensen Vejle.

[82] 13. april 1662 modtog Jørgen Bjelke ordre til at overlevere amtet til Johan Friderich Marschalck til Hutloh (Generallieutenant Jørgen Bjelkes Selvbiografi udg. af I. A. Fridericia s. 171f.).

chis Testification om hans Forhold. Jeg beder paa det
 tienistuelligste for dristig Andmoding och forbliffer

Hafniæ 8 Aprilis
 1662

E. Excell. P. T.
 Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære
 Personer (215.24)

19.

Allernaadigste Herre och Konge.

Tacker jeg udi ald Vnderdaanighed for den stoere Naade
 Eders kongl. Maytt. mig naadigst haffuer bevijsst, med det
 Goedtzis Offuerdragelse udi Sundfiords Fougderie under
 Bergenhuus Lehn i Norge. Men efftersom jeg till detz For-
 ualtning udi samme Fougderie icke letteligen nogen kand
 bekomme, med mindre de Fougdens Bestilling tillige maatte
 niude, huor till sig haffuer hos mig angiffued en ved Naffn
 Christopher Mentzøn; da huis dett maatte behage Eders
 kongl. Ma. hannem Fougderiet at betroe, erbyder hand sig
 det troligen att ville betiene och Eders kongl. Ma. tilbørlig
 Cavtion stille, for huis Læding, Schatter och andit Eders
 kongl. May. kand tilkomme, och ellers sig saaledis udi
 samme Bestilling at anstille, saa ingen sig schall haffue
 offer hannem tilbørligen at besuærge.

Och efftersom jeg till en Deell mine Creditorer at con-
 tentere nødvendig forarsagis nogit aff samme Goeds at
 affhende; er jeg paa det underdaanigste begierendis, at
 ligesom andre, huilche sig aff Eders kongl. Ma. Goeds till
 Eyendomb haffuer tilforhandlet, er tillat, samme Goeds
 till huo dennem lyster at selge, mig iligemaade naadigst
 det samme motte forundis, efftersom udi den mig giffuen
 Schiøde der om inted formeldis.

E. kongl. Ma.

Kiøb. 30. Juni
 1662

allerunderdaanigste
 Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære
 Personer (215.24).

20.

Salutem in Christo Jesu!

Vir Clarissime, D.ne Mag. Jacobe Bircherod,

Amice certissime,

Ved M. Laurids Christensens [83] Capellan Hr. Morten Grønbech blef Eders Skrivelse mig tilstillet, anlangende Eders Løns Forringelse. Saa haver jeg icke alleeniste talt med M. Jørgen Eilersen, hand derudi, efter min Begiering, hos Jens Lassen vilde negociere, at saadant motte forandris, men endog med Landsdommer Jens Lassen self, som igaar var hos mig, og berettede, det hand paa Skat-Kammeret allerede hafde indleveret en Memorial om det samme, og lovede mig, at drive paa Resolution alt det hand kunde; saa jeg vil formoede, Dn. Professor skal naae sin Villie der med inden kort Tiid. Kand jeg ellers beviise hannem nogen anden Velgefald, vil jeg det gjerne gjøre. Og befaler hannem med alt kiertelskende udi Guds trygge Beskiermelse, forblivendis stedse

Hafnia raptim d. 11. Octobr. Hans gode og Villige Ven

A.o 1663

Hans Svane

Afskrift i Jens Bircherods dagbøger 1663, Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 4° 1986 c, 6

21.

Høitærede Hr. Rigers Skatzmester

E. Excellenzis tuende angenemme Skrifvelser hafver ieg bekommet effterat ieg paa en fiorten dags tid var forreist til Landemode och ellers vdi Landet, och tacker paa det tienistviligst for den sær och synderlig affection E. Excellenz bærer til mig, ieg forsichrer E. Excellence igien et redlig gemyt och skyldig redebonhed om ieg ellers [?] for min ringe person nogen kunde forrette E. Excell. til angenemme tieniste. Gud gifve ieg maatte være saa lykkelig med forderligst at fornemme E. Excell. glædelig hiemkomst til os igien skulle det være icke mig alene med alle dennem som E. Excell. och det gemeene beste gjerne seer en stor glæde, hvilket

[83] jfr. note 81, om Svanes forhold til Jacob Bircherods broder Jens se Bjørn Kornerup i Kirkehist. Saml. 7. Rk. III, s. 420f. hvor et responsum fra Svane refereres.

och vdi particularer Cammer-Raad Bollich [?][84], och Jochum Ergens som igaar hid til byen ankom af hiertet ønsker. Hvad her er passeret siden Chur-Prinzens ankomst tuifler ieg iche paa af andre E. Excellenz at være notificeret. Welb. H. Christoffer Wrne er for nogle faa vger siden ved døden afgangen och effterlod sig atschilligt geistlig gods i Roskild Capittel och anden steds hvilket siunis at skulle blifve secularizeret /: M. Ifver Provst i Guldbrandsdalen i Norge er effter kongelig ordre hid til byen ankommen at forsvare sig imod atschillige beschyldinger hvorfor hand er blefven angifven och ved retten forfuldt. I blandt andre beschyldinger schal det ochsaa imod hannem drifvis anlangendis de signeter hand skall hafve misbrugt sig det imellem hannem och Jørgen Philipsøn omtvistede Jernverch at tilegne: Endog jeg mig icke rettere kand erindre end den sag udi seeniste Herredag udi Christiania kom til fuldkommen endschab. Nicolavs Pavlsøn haffver ochsaa de hannem hoiligen effterstræben, endog ieg sandelig for Gud aldrig andet hafer kundet fornemme e[n]dd hand io haffver en ærlig intention til hands kong: Mayst: interesse af modigste flid at befordre: Saa det siunis endog for hannem høiligen fornøden at E. Excellenz var her tilstede. Her hafver for otte dage siden været en meget stor Storm, hafver giort temelig skade ved Helsingborg haffver der borttagen bryggen med Stycker och all tømervercket, saa vel som slagen i synder hvis skuder och ferge der laa ved broen, paa denne side Gud være lofvet er det afgangen vden merkelige Skade. Vil hermed hafve E. Excellenz med alt kierthafvende vnder den højestis beskermelse til lif och Siel troligen befalet. [overstreget: Kiøbenhaf] forblifver indtil døden

E. Excell. P. tiener

Hans Svane

[84] C.O. Bøggild Andersen, Statsomvæltningen i 1660, s. 386 note 1049 bringer citater af dette brev og identificerer vistnok med rette »Bollich» som livlægen Peter Bülche og »Ergens» som storhandelsmanden Joachim Irgens. Om den her og andetsteds forekommende Jørgen Philipsøn kan henvises til bl.a. Dansk biografisk Lexikon 1. udg. se også artiklerne om denne, hans kontrapart provst Ivar Pedersen Adolph og om landkommisær Nikolaj Paulson i Norsk biografisk Leksikon I, 1923, s. 93f., X, 1949, s. 618ff. og XI, 1952, s. 95f.

Kiøbenhafn 27. Oct. 1663.

RA, T. K. U. A. Frankrig C. Hannibal Sehesteds gesandt-
skabsarkiv, indk breve 1662—66.

22.

Stormegtig etc. [!]

Efftersom at Welb. Jachob Grubbe, effter sine thuende Obligationer Capital siuff Hundrede Rixdr. med een Deell resterende Rendte, och stor til foraaarsagede Ombkostning, som med Høyeste Redts och andre Domme, med derhos hørende Documenter schyldig ehr.

Saa fordi at jeg hans Boepell Espegaard her udi Landet wed thuende gode Mend som Ridemend om Indførsell eller Vdleg besøgt haffuer; huor da Indtet effter Welbe.te gode Mendz her hos haffuende Kundschaffs Formelding, endten Løsøre eller Jordegoudz war at bekomme, och jeg nu erfahrer at welbe.te Jachob Grube baade i Jydland och paa andre Steder endnu noget schall haffue beholden, da er jeg vnderdanig bedende, at Eders kongl. Mayt. ville beuilge mig naadigst Befalling till erlige och welb. Mend N. N. til N. N. at de giøre mig Indførsell udi alt huis som endnu kand findis aff dend gode Mand's beholden, indtil saa lenge, at jeg for Hoffuitstoell, Rendte och alle tilforaaarsagede Ombkostninger effter Eders kongl. Mayt.s sidst naadigste om Geldzsager vdgangne Forordning skadisløs till aarlig Rendtis Erleggelse aff Godset kand worde fyldist giort.

Herpaa foruendter ieg vnderdanig Eders kongl. May.tz naadigste Befahlingh her udi; Gud will det rigelig her thimelig och siden æuig vel belønne
Datum Kiøbenhaffn d. [dato mangler]

E. k. M. underdanigste tiener
Hans Svane paa sin egen samt[?]
Margrete Finche d. Jørgen Fuirens
och Thomas Fuirens vegne.

[kun underskrift egenhändig]

RA. Indlæg til Sjæll. Tegnelser 1663, 2. november, nr.
494.

23.

Tienistvillig Memorial!

At min megit høyærede Wen Hr. Ober Secreterer welb. Erich Kragh vilde welgiøre och hos hans kongl. Ma. voris naadigste Herre underdaanigst fornemme om det høyestb. hans kongl. Ma. naadigst maatte behage at disse effters.ne hæderlige Personer, nemblig Hr. Hans Poschulanus Medtiner udi Friderichsburg, Peder Pedersen Siv Scholemester i Nestued och Anders Jespersen, alle trei Academici ved 14 eller 16 Aar, som deris Tiid berømmeligen in Studiis hafuer . . . lagt, maatte lade sig høre paa det nu vacerende Helsted Præstekald [85] udi Stefnsherrid, huor til hans kongl. Ma. hafuer Jus, at een af dem effter Guds Villie kunde kaldis til at uere Sogne Præst udi afgangen M: Hans Po-fuelsens Sted; mig da hans kongl. Ma. naadigst schriftlig Villie der om maatte med fordeligst meddeelis. Jeg blifuer igien stedtze

Havnia d. 29 Febr.
A. 1664

Hr. Ober Secreterers
plichtschuldigste
Hans Svane.

[kun underskriften er egenhændig]

RA. Indlæg til Sjæll. Tegn. 1664, 4. marts, nr. 90

24,

Thienistvilligst Memorial for hans Escell.

Hr. Rigens Schatzmester.

Efftersom min Hustruis Moder Margrethe s. Doctor Jørgen Fuirens af hans kong. Ma. sig underdaanigst hafver tilfor-handlet en By liggendis under Corsør Ampt udi Flachebiere Herrid ved Nafn Haasløf for Redepenge och gifuet for huer Tønde hart Korn 50 Rixd. Och samme Byes Marcher grændser ind paa Windinge Hofvedgaards Fang. Saa til Windingegaards bedre Indrettelse wilde behøfvig en Deel af samme Byes Marcher at incorporeris med Gaardsens Fang. Saavel som ochsaa at ligne Marcherne imellem Bye-

[85] Til mag. Hans Poulins efterfølger som sognepræst i Hellested, Stevns hrd., Præstø amt udpegedes s. å. den bekendte rektor i Næstved Peder Pedersen Syv.

mændene, at Hofferie til Gaarden kand blifue en huer dis lettere och lijdeligere, huilched dog icke kand schee med mindre Reluitionen hans kong. Ma. udi Skiøden sig naadigst hafuer forbeholden af hans kongl. Ma. naadigst maatte afstaais. Er hun derfor underdaanigst begierendis hende paa den Bye alleene saadan kongl. Naade maatte wederfaris. Och formoder hun detz naadige Suar at samme Bye er tuende Mijle fra Corsør Slot beliggendis.

‡ Oct. 1664.

Eders Excellenzis indtil døden
pligtskyldig tiener
Hans Svane

[kun datering og underskrift egenhændig]

RA. Rtk. Div. Breve, Dok. og Akter vedk. partikulære Personer (215.24).

25.

Højestærede Hr. Obersecreterer
Velb. Erich Krag
højestærede fornemme Ven!

Der er it Præstekald blefuen leedig her udi Landet huor til hans kongl. Ma. voris allernaadigste Herre hafuer Jus, och det samme heder Gierløf och Draabye Sogner. Maatte det behage hans kongl. Ma. at disse trænde Personer, nemblig Hans Pedersøn, Hans Dinesøn och Henning Allexøn sig der paa maatte lade høre, var jeg udi ald thienistvillighed af Hr. Ober-Secreterer begierendis mig et Ord schriffelig der paa maatte meddeelis. Forblifvendis igien altid

Hr. Ober-Secreterers
Havnæ dend 25. Octob. Plichtskyldige Thiener
1664 Hans Svane

[86] 24. oktober 1664 ansøgte Hans v. Meulengracht, der havde en del af Abrahamstrup amt i pant, om at kongen som patronats herre til Gerlev og Dråby ville kalde hans børns skolemester Tage Pedersen »Rett Enn fromb Lehd och Gudfrygtig vng Mand« men lige så lidt som Svanes kandidater opnåede denne kaldet, idet Svend Jensen Bødker under 1. november s.å. udnævntes til sognepræst (RA. Sjæll. Reg. anf. dato, nr. 165 med indlæg).

[kun underskriften egenhændig]

Kancellipåtegning: Memor. om nogle at lade sig høre
Miss. til Bispen d. 26. 8br.

RA. Danske Kancelli, Henlagte Sager.

26.

Vnderdaanigst Memorial.

1. Om det naadigst maa behage hans kongl. Ma. at saa vijt den Forstrækning sig belanger, huor paa mine Panteschiøder liuder mig maatte sambtyckis huer Tønde hart Korn for 40 Rdr. efftersom det hans Excell. Hr. Statholder iche er vbevist, at den største Deel af samme Forstrækning bestaar udi den Betalning, huor med jeg Hr. Rigens Admiral paa hans kongl. Ma. Vegne, effter naadigst Ansøgning contenterit hafuer: Saavel som anden Forstrækning udi Guld, rede Penge och dets lige huor ingen Gevinst hafuer været som ellers ved Leverantzer och Rest Seddeler pleyer at schee. Goetzit derforuden er høyt skyldet och bestaar en stor Deel udi Smør Landgilde. Befindis och en Deel der af øde. Thill med niuder jeg iche enda nær Renten af samme Capitaler, och kand bekommis der udi nerverelsen got adelige Goeds for ringere Prijs.

Der imod jeg adldlis inted prætenderer paa nogen Melioration, anlangendis huis jeg paa Svendstrupgaard hafuer ladet forfærdige, som var nesten gandsche øde, eller schadislidelse af det øde Gods, huilched jeg dog effter de kongl. Panteschiøders Formelding billigen kunde hafue at prætere. Resten af samme pantsatte Goeds, som beløber sig nogle hundrede Tønder hart Korn, huis det schulle behage hans kongl. Ma. vil lade mig beregne huer Tønde hart Korn for 50 Rdlr. och der med indløse fra Præsidenten huis Jordegøeds hand i Kiøbenhavns Lehn hafuer til Underpant for giorte Forstrækning, som meenis at schall bedrage sig ofuer 6000 Rdr., sampt andre deris Fordring hoes hans kongl. Ma. saavijt samme Rest kand tilstrække. Formoeder dog vnderdaanigst at huis Løn mig til denne Tiid resterer effter min Bestallings Formelding mig naadigst bevilgis her udi

iligemaader for 50 Rdr. huer Tønde att maa vorde beregnet. Hvis det schulle behage hans kongl. Ma. i stæden for det pantsatte Goeds at giøre mig Anviisning paa de Stæder huor rede Penge vaar at bekomme, vilde jeg vnderdaanigst een Deel afstaa af Capitalen.

2. At jeg det geistlige Goeds maa bekomme ved Mageschiffte, efftersom samme Goeds ved Mageschiffte er kommen under Capitulet for 40 Aar sijden.

3. Goedtzit tilsammen at maatte niude uden nogen Reluition thi eller kunde jeg huerchen giøre nødvendig Bekostning paa Biugningen, som største Deelen er forfalden, eller paa Goedtzit tilbørligen at indrette.

4. At jeg, mine Børn och deris Arfvinger, maa giøre os Goedtzit saa nyttigt, som vi best veed och kand, med Lade-gaarde at oprette och andet des lige. Saavelsom niude och selge Gaarden och Goedtzit med adelige Privilegier.

5. Att huis Solidarii i Roeschilde-Schole hafuer aarlig bekommed af det geistlig Goeds, maatte udi min Fordring indførís och dem der imod af mig en Capital forordnis, som aarligen samme Afgifft kunde forrente, de fattige Scholebørn til nogen Hielp och Ophold.

6. Med Jagten saavijt de Schove angaar som ligger til samme Goeds, huorledis her effter schulle forholdis, vil jeg vnderdaanigst forvendte hans kongl. Ma. naadigst Betenchende.

7. Huis det schulle behage hans kongl. Ma. at jeg for. ne Pantegoeds til Eyendomb schal Anamme, er min vnderdaanigst Begiering att hans kongl. Ma. tillige naadigst vilde tillade at det Goeds udi min Panteschøde indført, hørendis under det Goeds huor med Magistraten her i Byen af hans kongl. Ma. er benaadiged mig at tilforhandle naadigst maatte sambychis, efftersom Magistraten er der med tilfrids, formedelst de ere nu icke ved Middeler det fra mig at indløse, och samme Goeds ligger dennem temmelig vijt fra och der imod mig megit beleyligt efftersom det ligger dicht ved Svendstrup och udi de samme Byer, huor en Deel af Svendstrup Goeds er beliggendis.

[ikke egenhændigt, underskrift mangler]

RA. Indlæg til Sjæll. Tegnelse 1665, 14. november, nr. 569—70.

27.

Imod huis som resterer af det min Hustruis sl. Moeder af kongl. Ma. pantsatte Goeds och jeg effter kongl. Ma. naadigste Tilladelse til Eyendom bekommendis vorder refuenderis

1. En hans Excell. Hr. Statholders Obligation dat. den 1. Octobr 1664 paa 5.000 Rdr. in Sp.
Derpaa resterende Rente fra Brefuids Dato indtil denne Tiid 450 Rd.
2. Noch en velbem.te Hr. Statholders Obligat. daterit den 14 Martii 1665 paa 2.000 Rd. Sp.
Imidlertiid forfalden Rente 125 Rd.
3. Huis det naadigst schulle behage hans kongl. Ma., som jeg underdaanigst formoeder, att min Bestallung mig her udi maa beregnis, angaar den fra Martini 1660 och bedrager sig til Martini sidst forleden 1665 7.500 Rd.
4. Huis jeg paa Biske Residentzens nødvendigst Reparation forgangen Aar effter Hr. Rentemester Møllers Beuilling och Begiæring hafuer udlagt beløber sig effter Regnschabitz Formelding 160 Rd.
Huad meere jeg her paa blifuer schyldig schal underdaanigst vorde contenterit, naar jeg faar Summen at vijde.

Kiøbenhavn
den 31 Martii 1666.

Hans Svane

Påtegning: Er affbetaldt meed Jordegodtz till Eyendomb udi Suendstrupgaardts Ampt. Den 14 Aprilis 1666.

Jens Søfrensøn
Mpria

[Kun underskrift egenhændig]. Gl. signatur: Svenstrup nr. 32 a

RA. Rtk. Koncepter og Indlæg til Skødebøgerne 1660—79 (212.58).

28.

Højestærede Hr. Ober Secreterer
megit fortroede gode Wen!

Efttersom det nu naadigst hafuer behaget hans kongl: Ma. min allernaadigste Herre at forunde mig Svendstrupgaard med tilliggende Goeds til Eyendomb, och Sogne Præsten der sammesteds Hr. Ifuer Brochmand altid er suag och schrøbelig, ja nu fornemmelig har Siugdømmen saa tiltagit, at hand neppelig trois til Lifued. Da beder jeg Hr. Obr. Secreterer som min hulde Wen her med thienistvilligen, at hand ved forderligst Leylighed vil andrage denne min underdaanigst Begiering for hans kongl. Ma. min naadigste Herre, att det naadigst maatte worde tillat samme Kald effter bem.te Prestis Død at maatte schee effter Ordinantzen; och dersom da hans kongl. Ma. naadigst der udi consenterer, huilched jeg udi ald underdaanighed formoeder, var jeg gierne begierendis mig maatte et Breff der paa forfærdigis och udi saadan Stiil forfattes at inted andet for eller sijden udgaæt, det schulle kunde omstøde. Hr. Obr. Secreterer obli gerer mig sig høylig ved detz forretning; dersom det vorder proponerit och hans Excell. Hr. Statholders Neruerelse tviler jeg ey paa god Expedition, efftersom jeg tilforn hafuer talt med hans Excell. her om, som da lofuede alt got.

Havnæ den 14. Aprilis
1666

Hr. Ober Secreterers
plichtuilligst T.
Hans Svane

[kun underskriften egenhændig]

RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelse 1666, 17. april, nr. 195.

29.

Giøre alle vitterligt. At efftersom vi for nogen kort Tijd siden till os elschelige N. N. schiødt och avhændet hafuer Svendstrups Gaard med dertill liggende Goetz samt Diaconatet som tilforn haffuer ligget under Roeschild Capittel. Och det med slig Vilchor at vi ville haffue os och vore arff Succesorer forbeholdne ^aJus Reluitionis^a effter Schiødens videre Formeldning. Da formedelst Gaardens Biugning schal være

meget brøstfeldig, til Vengerne och Marcherne at indige och indheigne, samt Goedtzet at indrette stor Vmage och Bekostning behøffuis. Gaarden med Ladegaarden och en stor Deel af Godtzet haffuer ligget under Capittelet i Roeskilde, det øfrige befindis at haffue været Strægodtz. Hafuer vi af synderlig Gunst och Naade vndt och bevilget, saa som vi och hermed vnder och bevilger for. ne N. N. hans Hustrue, Børn och Arfvinger, at de samme Gaard och Goedtz med huis dertill^b lagt vorder maa^c niude och beholde^d vden nogen Reluition af os och voris Arff Successorer at præ-tenderis. Saavelsom ocsaa med lige Condition^e her och udi Schiøden formeldis, til andre at selge och afhænde.

[med Svanes sekretærs hånd, flg. rettelse er foretaget af Svane egenhændigt:] ^{a-a} overstreget og erstattet med: at naar vi naadigst bliffer sindet eller os til pas kommer, forschreffne gods os igien at tilforhandle da det at komme os igien til løsen [herefter nogle atter overstregede, praktisk talt ulæselige ord],

^b rettet til: dervnder,

^c indføjjet: til evindelig ejendom,

^d tilføjjet: och,

^e tilføjjet: som forschreffvet staa

RA. Koncept til Sjællandske Tegnelser 1666, 24. dec. nr. 709.

Tillæg.

Salutem in Ch.o Jesu perenne . . [87]

Reverendissime ac Eminentissime D.ne Archiepiscopo, Patrone et Affinis humili animi cultu ætatem colende, suspiciende, efftersom en casus inopinatus hafr sig her vdi St. Peder Kirche, nest affvigte D.nico Reminiscere sig tildraget, at *er.* hen ved 40 Personer ved Alteret bleven comunicerede med fransch Brendevin, oc sacramentet aff min Medtiener H. Eyler administreret samme tid, da kand jeg iche andet end lade Eders Eminentz Saadant betimeligen

[87] Afslidte bogstaver betegnes med . . , udfyldninger med *kursiv*. — Missivet til Svane, der godtog forklaringen og bestemte, at drengen skulle slippe med at stå åbenbart skrifte og betale en lille bod til de fattige, er trykt af H. F. Rørdam, Danske Kirkelove III, 1889, s. 428f.

med sine Omstendigheder *vide*: At ieg iche effter min flittige inquisition kand fornemme den fattige Mand H. Eyler nogen schyld at haffve Ej heller Klocheren, som Vinen vdi Kirchens Sedvanlige Kande paa Vinkielderen hafer affhentet, Ej heller Vintapperen, som vaar self vpasselig oc laa ved Sengen samme dag, Men Kielderdrengen, som vdi stor vbetenksomhed tappet Vinen aff et fransch Brendevins fad oc viste iche andet end det var Reen Vin, Samme dreng hafr ichun en gang veret til Guds Bord, oc ellers aff Naturen en from oc meget stille oc Gudfryctig dreng, huilchet mig med hans vmaadelig hiertens anger oc graad meget moverer. Jeg derfor meget ydmygeligen begierer Eders Eminentzis gode betenchede huorledis denne casus kand best modereris. Jeg hafr formeent drengen Sacramentetz deelachtighed til hans store forargelse bliffr publice depreceret, oc noget lidet effter sine ringe vilchor, aff sin Løn giffr til de fattige; dog alle ting hafr ieg henstillet til Eders høyærværdighedz gode gunstige oc Milde Kiendelse oc Vilie.

Den dannemand H. Jørgen i Tybjerg lengis oc hiertelig effter Eders højærværdighedz gode resolution paa det, hand self oc Jeg paa hans Vegne, nogle gange hafr Eders Eminentz, hans Gifftermaal anlangendis, andragit, Jeg beder ydmygeligen oc Sønligen hand maatte dog med et ynscheligt giensvar bliffve aff Eders Eminentz recreeret, Sandelig, Gud scheer en behagelig tieniste.

Vil her med haffve V. R. et Emin. med Kierriste hustru, Børn oc alt kierthaffvende den høyeste Gud til langvarig Velgaaende ydmygeligen oc troligen befalet, forbliffvendis

Hans høyærværdighedz oc Eminentzis

ved [!] villigste Tiener

Nestvedt d. 14. Martij

Hans Bacher

1661

Udskrift: Høy-ær-Værdige, høyhæderlig oc høylerdt Mand D. Hans SVane kongl. Mayt. Raad, Assessor i Collegio Stat, Erchebiscop vdi Danmarch oc Norge, Præsident i collegio Consistoriali oc Superintendent ofr Sædlandz Stifft min høyærede Patron dette meget ydmygeligen

Kiøbenhafn.

**Kancellipåtegning: Memorial om en i Nasted som haver
faad Brendevin i stedet for Vin til Sacramented.
B. til Bispen dend 23. martj 61**

**RA. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1661, 23. marts,
nr. 175.**

Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser[1]

Af H. P. Clausen

Dansk kirkehistorisk forskning har ved sit arbejde i de senere år med de religiøse vækkelser i 1800-tallet rørt ved problemer af vidtrækkende betydning for forståelsen af det danske samfunds udvikling. Det gælder, hvadenten man anlægger et kirkehistorisk eller et profan-historisk synspunkt på udviklingen.

Det nye og dermed også det betydningsfulde ved den kirkehistoriske indsats har ligget i, at de gudelige vækkelser er blevet betragtet i deres samfundsmæssige sammenhæng. I kirkehistorien er gennem de sidste 10–15 år en socialt orienteret historieforskning ført frem med en intensitet, som næppe har sin lige på andre områder af vor historieskrivning. Ordet »social« har været kodeordet i adskillige af de kirkehistoriske arbejder, der har beskæftiget sig med vækkelserne.

Vor indsigt i vækkelsernes historie er derved blevet væsentligt udvidet. Gennem det store og påskønnelsesværdige arbejde, der nu udføres for at samle og bearbejde kilderne til de gudelige vækkelsers historie i første halvdel af det 19. århundrede, styrkes yderligere vore muligheder for at nå til en mere omfattende forståelse af vækkelsesbevægelsernes problematik. [2].

Men denne indsats og det synspunkt, der har været bærende for en del af den, har ført os frem til forskningsproblemer, som efterhånden træder tydeligere og tydeligere frem. Det er problemer, som har krav på opmærksomhed af to grunde. Den ene er af mere principielt-metodisk art, den anden knyttet til selve beskrivelsen

[1] Hovedsynspunkterne i denne artikel har været fremlagt i et foredrag i Theologisk Forening i februar 1964. Manuskriptet er, med undtagelse af en enkelt tilføjelse s. 166, afsluttet i efteråret 1964.

[2] Hermed sigtes til: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede*. Udg. af Institutet for Dansk Kirkehistorie under redaktion af Anders Pontoppidan Thyssen (1960 ff.). Hertil slutter sig: *Forsamlinger og Mormoner*, ved Knud Banning (1960).

og forståelsen af det konkrete fænomen: de religiøse vækkelsesbevægelser og deres placering i samfundet før 1850.

Man må rejse spørgsmålet om det metodiske indhold og rækkevidden af de forklaringer, der er givet i de tilfælde, hvor en social terminologi er anvendt ved beskrivelsen af den gudelige forsamlingsbevægelse. Dermed rører man ved selve det metodiske grundlag for socialhistorien, og netop den nyere kirkehistorie opfordrer til principielle metodiske overvejelser, som rækker videre ud til en stor del af den historieforskning, der på en række felter udføres under et socialt synspunkt.

Sammenhængende hermed står problemet om, hvordan vækkelsesernes placering i det danske samfunds udvikling skal opfattes. Der er f. eks. det vigtige spørgsmål, om de gudelige vækkelser har forbindelse med almuens udvikling til politisk selvstændighed, og i givet fald, hvordan denne forbindelse er beskaffen. Skal man begrunde et svar på dette spørgsmål, føres man ind på en overvejelse af baggrunden for eller – om man vil – årsagerne til vækkelsernes opkomst og særegne forløb. Netop på dette punkt bliver den sociale betragtningens indhold og rækkevidde af største betydning for udforskningen af vækkelserne i praksis.

Sammenhængen mellem den metodiske og den praktisk-historiske side af de problemer, der her skal analyseres lidt mere indgående, er tydelig nok. Tanken er i det følgende at give en oversigt over den forskning, som har lagt vægten på at forstå vækkelserne i første del af 1800-tallet ud fra deres sammenhæng med samfundets udvikling iøvrigt, specielt deres afhængighed af økonomisk-sociale forskydninger i samfundet. Denne betagtningsmåde vil i det følgende almindeligvis blive kaldt »det sociale synspunkt«, »den sociale tese«, »den sociale forklaring« o. s. v.

Dernæst skal der gøres et forsøg på at drøfte nogle af de problemer og vanskeligheder, de hidtidige sociale forklaringer af vækkelsesbevægelsen har afdækket. Bl. a. må det være af interesse at overveje disse forklarings frugtbarhed, sammenholdt med det traditionelle krav til historien om at beskrive de fortidige fænomener med deres særpræg og i deres fulde individuelle udfoldelse. Endelig skal der antydes en afgrænsning af den sociale synsmåde, d. v. s. en specifikation af betydningsindholdet i begrebet »social«, som muligvis vil kunne danne udgangspunkt for en adækvat beskrivelse af den gudelige forsamlingsbevægelse i dens samfundsmæssige sammenhæng.

Nu er en betragtning af de religiøse og kirkelige fænomener i deres sammenhæng med og afhængighed af samfundsstrukturen naturligvis ikke noget nyt. Også i studiet af vækkelserne og de kirkelige retninger har denne synsmåde gjort sig gældende tidligere, omend sporadisk. Alligevel følte det som et temmelig voldsomt nybrud, da den kirkehistoriske forskning i 1950'erne for alvor flyttede tyngdepunktet fra de religiøse kategorier til de sociale ved beskrivelsen af vækkelserne.

Antagelig spillede det her en rolle, at ændringen i forskningsretningen fandt sted under en vis polemik mod den ældre forskning, der overvejende havde interesseret sig for det religiøse indhold i de vaktets forkyndelse [3]. I mange kirkelige kredse måtte det vække forargelse, at den kirkehistoriske forskning nu bevidst så bort fra vækkelsernes eventuelle forhold til det himmelske og i stedet næsten demonstrativt interesserede sig for »de sinds- og samfundstilstande som i forbindelse med en bestemt forkyndelse danner og former bestemte tidsbundne folkelige bevægelser« [4]. At synspunktet videnskabeligt set var frugtbart, skal vi se i det følgende, men dets udformning og dermed også udnyttelsen af det blev præget af, at det tilspidsedes polemisk for bedre og hurtigere at kunne trænge igennem.

Allerede i 1926 skrev forfatteren Hans Kirk i den første årgang af tidsskriftet *Clarté* en kort, men meget læst artikel: »Religion og Hartkorn« [5]. Titlen peger tydeligt på den vej, man senere i forskningen er gået for at trænge ind i vækkelsesbevægelsernes sociale sammenhæng. Kirk behandlede her de økonomisk-sociale forudsætninger for livssyn og religiøs holdning i Grundtvigianismen og *Indre Mission*. I 1928 gav han synspunktet kunstnerisk udtryk i romanen »Fiskerne«.

Lidt senere tog historikeren Hans Jensen problemet op, da han skrev sit værk om stænderforsamlingernes historie. Han mente, at der i de tidlige religiøse vækkelser forberedtes noget af det, som ved siden af de samfundsøkonomiske drivkræfter skulle skabe væksten for de demokratiske bevægelser i vort samfundsliv [6].

[3] Se de flg. citater fra P. G. Lindhardt: *Vækkelse og kirkelige retninger* (1951) – 2. udg. 1959. Henvisninger vil normalt være til 2. udg.

[4] Lindhardt, op. cit. 17.

[5] *Clarté*, 1. årg. (1926), 135–39.

[6] Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlingers Historie I* (1931), 59.

Tilsyneladende satte Hans Jensen her den religiøse bevægelse og de samfundsøkonomiske drivkræfter ved siden af hinanden. Han opfattede dem vel snarere som parallelle fænomener end som fænomener, der var afhængige af hinanden i den forstand, at ændringen i den samfundsøkonomiske struktur betingede udviklingen af den religiøse almuebevægelse.

Hans Jensen pegede på, at selv om det 19. århundredes første egentlige folkebevægelse altså var udpræget religiøs, »indremissionsk«, så har den dog, når den ses i et historisk perspektiv, sin ejendommelige plads i vor politiske udvikling. »I al denne modige salmesang lød fra fattige hytter de første toner, der varslede den gamle almues åndelige rejsning«[7].

I en stor, men ikke i alle henseender lige vægtig afhandling om »Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864«[8], gentog Hans Jensen i 1943 dette synspunkt. For ham var forsamlingsbevægelsen ikke blot en indsats i det religiøse liv, men i det hele taget udtryk for en stærkere selvhævdelse fra den gamle landalmues side. Derfor måtte vækkelserne betragtes som en forberedelse af den politisk-demokratiske bevægelse, som prægede det 19. århundrede. I den religiøse autodidakts opposition mod den akademisk uddannede sognepræst – og det er jo et vigtigt træk i forsamlingsbevægelsen – så Hans Jensen »et tydeligt socialt moment«. I denne sammenhæng fremhævede han den nære forbindelse mellem kirkehistorien og den politiske og sociale historie.[9].

Afhandlingens tyngdepunkt lå imidlertid, som titlen antyder, i tiden efter 1864, hvor den bl. a. beskæftigede sig med dannelsen af de kirkelige retninger, som prægede den sidste del af århundredet. Hans Jensen antog med al mulig forsigtighed, at Grundtvigianismen og Indre Mission hver havde sin specifikke sociale og økonomiske baggrund[10]. Her drages det økonomisk-sociale ind i en snævrere sammenhæng med det religiøse, end Hans Jensen havde gjort for de tidligere vækkelsers vedkommende. Der havde han nøjedes med at henvise til deres betydning som forberedelse af eller parallel til den politiske udvikling.

[7] Ibid.

[8] Kirkehistoriske Samlinger 6. rk. IV. bd. (1942–44), 270–349.

[9] Ibid., 286.

[10] Jfr. Hal Koch i: Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. årh. under redaktion af Hal Koch (1960), 10.

Ganske tilsvarende tanker træffer vi, da den sociale betragtningsmåde for alvor kommer til at gøre sig gældende i kirkehistorien. Det sker med professorerne P. G. Lindhardt og Hal Koch, og først med dem kan vi sige, at vækkelserne blev gjort til genstand for en i egentlig forstand socialt orienteret beskrivelse. Lindhardts og Hal Kochs synspunkter er imidlertid ikke identiske, og det har en vis betydning, at man præciserer afvigelserne mellem deres opfattelser.

Hos P. G. Lindhardt synes det sociale, når han bruger ordet, nærmest at stå for det *økonomisk-social*e, selv om han i »Vækkelse og kirkelige retninger« ikke er helt klar og skarp i terminologien. Dog mere end antyder han det økonomiskes primat i sine overvejelser ved at skrive om det brud, som vækkelse er »i *social*, i *økonomisk* og *dermed* i *politisk* forstand« [11]. Bogen igennem giver han tydeligt økonomisk-socialt forklaringer på vækkelserne og på andre kirkelige fænomener.

Det træder skarpt frem i selve definitionen på en vækkelse. Det hedder hos Lindhardt, at vækkelsesbevægelse *kun* kendes »når – i forbindelse med ændringer i samfundsstrukturen – nye sociale lag dannes og befolkningsgrupper som hidtil har levet upåagtet eller uden at kunne gøre sig gældende begynder at kæmpe for en plads i solen«. Han peger på politiske og religiøst motiverede frihedsbestræbelser i det 19. århundrede, som sammen med den tekniske revolution gav forudsætninger for vækkelsesdannelse. Men det afgørende, fremhæver Lindhardt, er, »at vækkelsernes tilblivelse, vækst og konsolidering falder sammen med den radikale ændring af de *social*e forhold som indledtes med *bondereform*erne« [12].

Det skal forstås på den måde, at med udskiftningen og selvkøbet opstod en ny individualistisk bondekultur i pagt med bondestandens nye sociale stilling, dens politiske aspirationer og økonomiske styrke. Bonden blev økonomisk, socialt og politisk set personlig myndig, og tilsvarende løsnedes hans traditionelle åndelige afhængighed af kirken. Følgen var »en *personlighedsreligion* som fungerede i nye, socialt eller psykologisk betingede, gruppefællesskaber og vækkelsesbevægelser . . .« [13].

Hos P. G. Lindhardt går altså det sociale element ind i selve definitionen på en vækkelse, og »social« må her betyde »økonomisk-

[11] Lindhardt, op. cit., 9. Fremhævelsen af *dermed* er foretaget af mig.

[12] Ibid., 18. Hvor intet andet nævnes, er fremhævelserne Lindhardts.

[13] Ibid., 23.

social«. Religiøs vækkelsesbevægelse ses som en funktion af ændringer i den økonomiske samfundstilstand og lader sig kun forklare og beskrive på denne sociale baggrund. F. eks. mener Lindhardt, at bønder og præsters optræden mod hinanden i de gudelige vækkelsers tid og også senere i århundredet var et udtryk for, at de optrådte »som *stænder* der kæmpede for hver deres klasseinteresser«[14].

Vækkelsen er for Lindhardt det sociale gennembruds od og til dels dets drivkraft. Han finder det naturligt, at den socialt betingede rejsning mellem 1800 og 1840 var mest karakteristisk på det religiøse felt, fordi vi netop der har med det mest personlige at gøre[15].

I konsekvens heraf hedder det i Lindhardts bog, at den kirkehistoriske forskning skal holde sig til det, »som lader sig iagttage og erkende, først og fremmest da de *social*e og *psykologiske* realiteter«[16]. Teologiske kampe, skriver han, »afspejler altid med sikkerhed visse sinds- og samfundstilstande og er i den forstand udtryk for solide realiteter«. Om de kirkelige retninger hedder det i fortsættelse heraf, at »bag alle teologiske formuleringer er forskellen på de grundtvigske og de andre *begrundet i forskellige livs- og menneskesyn som igen binder i håndfaste sociale og psykologiske realiteter*«[17].

Her er formuleret synspunkter, som i høj grad var tiltrængte, men som også har fået en polemisk tilspidsning, der har gjort dem vanskelige at håndtere.

Endelig må det nævnes, at Lindhardt i lighed med Hans Jensen fremhæver vækkelsernes forbindelse med almuens politiske gennembrud. De gudelige forsamlinger er vore første folkemøder, og hvor vækkelsen bredte sig, aftog almuemandens frygt for de store. Lindhardt konkluderer: »*Den gudelige vækkelse er de kirkelige retningers og det folkelige selvstyres vugge*«[18].

Mange af disse synspunkter går igen hos Hal Koch, der navnlig har taget problemerne op i 6. bind af »Den danske Kirkes Historie« fra 1954. Her ligger det samfundsmæssige aspekt i, at Hal Koch

[14] Ibid., 24.

[15] Ibid., 45.

[16] Ibid., 17.

[17] Ibid., 66 f.

[18] Ibid., 46.

så vækkelserne som led i den store bevægelse, der i løbet af 1800-tallet havde til resultat, »at almuen, den brede umyndige befolkning, er blevet myndig og selvstændig og på alle punkter, religiøst, politisk, økonomisk, erhvervsmæssigt og kulturelt har vænnet sig til selv at tage ansvar og træffe bestemmelser«[19].

Sikkert med rette peger Hal Koch på, at denne selvstændiggørelse, almuen opvågnen, giver det danske folks historie sit særpræg i det 19. århundrede. Den brede almue gjorde sig på alle livets områder selvstændig, tog sin skæbne i sin egen hånd og satte sig op mod godsejernes og akademikernes formynderstyre, skriver han i en anden forbindelse[20]. Vækkelserne og de folkelige bevægelser var da den form, hvorunder forandringen fandt sted[21].

De religiøse vækkelser bliver derved et udtryk for, at folket selv »vågner til aktivitet og ryster den besiddende formynderklassen åg af sine skuldre«[22]. Her knyttede Hal Koch forbindelsen til den politiske udvikling. Han betragtede vækkelserne som »en førstegrøde af den åndelige rigdom, som bondemulden skulle bære«, og i deres spor fulgte den politiske opvågnen[23].

Men Hal Koch nøjedes ikke med som Hans Jensen og Lindhardt at pege på sammenhængen mellem vækkelsesbevægelsen på den ene side og den politiske og sociale udvikling på den anden. Han overvejede også, hvori denne sammenhæng bestod. For det politiske livs vedkommende antydede han det kronologiske forløb: først kom vækkelserne, derefter almuen politiske opvågnen. Og han nævnede, at adskillige af mændene fra den gudelige forsamlingsbevægelse tog skridtet over i det politiske[24].

Derimod afviste Hal Koch at genoptage den principielle diskussion om, hvorvidt den økonomisk-materielle udvikling har betydning for det åndelige liv. I stedet formulerede han som sit synspunkt, at den udvikling, der fik den danske bonde til uden revolution at bevæge sig bort fra de patriarkalske forhold og naturaløkonomien over til den moderne tids økonomisk-sociale individualisme med tilhørende pengeøkonomi, »i en aldeles åbenbar

[19] Da. Kirk. Hist. VI (1954), 17.

[20] Et kirkeskifte, 24.

[21] Da. Kirh. Hist. VI, 170.

[22] Ibid., 18.

[23] Ibid., 18 f.

[24] Som note 23.

og overvejende grad havde været med til at bestemme også det åndelige liv«[25].

Landboreformerne var altså også for ham baggrunden for vækkelsesbevægelsens vækst. Især lagde han vægt på, at overgangen til selveje og udflytningen af gårdene sprængte det gamle landsbyfællesskab, så bonden blev tvunget til at blive individ, enkeltperson. Derfor blev udflytningen forudsætningen for og til dels drivkraften i almuens selvstændiggørelse. »Økonomisk og socialt foregår gennem landboreformerne den samme frigørelse og opvågningen til selvstændighed, som religiøst giver sig udtryk i vækkelserne og deres skarpe modsætningsforhold til gejstligheden«[26].

Dog understregede Hal Koch, at hele samspillet mellem økonomisk-social udvikling og åndelig selvstændiggørelse endnu var udforsket. Det var derfor svært at sige, hvad der gik forud, og hvad der fulgte efter. Desuden anså han det for mere end vanskeligt at udrede de vidt forskellige træk i vækkelsesbevægelsens økonomisk-sociale baggrund, som vekslede fra egn til egn, ofte endda fra sogn til sogn, under indflydelse af lokale forhold og særprægede personligheder[27].

Dette synspunkt skærpede Hal Koch senere, idet han fandt det svært at afgøre, om den kirkelige udvikling gik forud og påvirkede den politisk-sociale, eller det var omvendt. Han foretrak derfor at tale om en »parallelisme« mellem demokratiseringen og den kirkelige udvikling.

Han fandt det utvivlsomt, at vækkelsen havde været med til at forberede og opdrage almuen til politisk virksomhed. Men han mente på den anden side, at den kirkelige demokratisering og ikke mindst den kirkelige partidannelse havde den politiske udvikling til forudsætning[28]. Man skal mærke sig, at de sidst nævnte fænomener så afgjort hører hjemme i 2. halvdel af 1800-tallet. Det har sin betydning, fordi man nok i betydeligt omfang har været tilbøjelig til uden nærmere prøvelse at overføre synspunkter og resultater fra sidste til første halvdel af 1800-tallet[28a].

Vendt mod professor Lindhardt advarede Hal Koch desuden mod for ensidigt og for ivrigt at opspore en økonomisk-social

[25] Op. cit., 28 f.

[26] Ibid.

[27] Op. cit., 258 f.

[28] Et kirkeskifte, 24.

[28a] Se ndf. s. 154 ff.

baggrund eller forklaring på så at sige alle fænomener [29]. Denne bemærkning giver os anledning til at præcisere forskellen i opfattelsen hos de to fremmeste talsmænd for en social betragtning af vækkelsesbevægelserne.

For begges vedkommende er det klart, at det sociale synspunkt har i hvert fald to forudsætninger. For det første det faktum, at den gudelige forsamlingsbevægelse i begyndelsen af 19. århundrede i modsætning til den tidligere pietistiske vækkelse havde sit udspring i almuen selv og førte sig frem som en almuebevægelse. Det må kalde på en undersøgelse af samfundsstrukturen, når man vil beskrive forsamlingsbevægelsen og de senere kirkelige retninger. En sådan undersøgelse er så meget mere naturlig, som historieforskningen i almindelighed har sat de socialhistoriske undersøgelser i forgrunden i den sidste menneskealder. Denne metodiske udvikling i forskningen er netop den anden hovedforudsætning for den sociale opfattelse i kirkehistorien.

Hos Hal Koch udkrystalliserede betragtningsmåden sig da i en skildring af det 19. århundredes kirkelige og religiøse fænomener på en bred samfundsmæssig baggrund. For ham var det afgørende at få karakteriseret det 19. århundrede som de folkelige rørelses århundrede og bringe den kirkehistoriske udvikling i samklang hermed. Derimod veg han tilbage for en mere direkte samfundsmæssig eller »social« forklaring på de kirkehistoriske fænomener.

Sådanne sociale forklaringer finder vi derimod hos P. G. Lindhardt. Også hos ham spores det bredere samfundsmæssige aspekt, men hans bog er dog først og fremmest præget af en ret håndfast tendens til at pege på de økonomisk-sociale forudsætninger for vækkelse og forklare de konkrete vækkelsesbevægelser ud fra sådanne forudsætninger. I den forbindelse må det understreges, at Lindhardts arbejde i højere grad er et inspirerende forslag til en tolkning af det 19. århundredes kirkehistorie, end det er en beskrivelse af de konkrete vækkelsesfænomener [30].

Lindhardts og Hal Kochs synsmåder er her refereret så forholdsvist indgående, fordi det må gøres klart, at begrebet »social« hos dem begge anvendes med et helt uspecificeret betydningsindhold. Ordet »social« har jo et særdeles bredt betydningspektrum, og hverken Hal Koch eller P. G. Lindhardt afgrænser nærmere

[29] Et kirkeskifte, 11.

[30] Jvfr. min anmeldelse af 2. udg. af *Vækkelse og kirkelige retninger*. *Jyske Samlinger*, ny rk. V (1960), 219–22.

ordet, når de bruger det. Mest præcis er vel Lindhardts sprogbrug, idet han som nævnt oftest tænker på det økonomisk-socialt, mens Hal Koch bevidst holder sig til et bredt samfundsmæssigt aspekt og en tilsvarende uafgrænset brug af ordene »samfundsmæssig« og »social«.

Konsekvensen af denne terminologiske vaghed må naturligvis blive, at der i realiteten siges meget lidt konkret om, hvordan den samfundsmæssige udvikling influerede på vækkelserne. Det ses klart, når man betragter nogle af de værker, som med inspiration fra Lindhardts og Hal Kochs synsmåder opererer med en samfundsmæssig betragtning af de tidlige vækkelser. Her skal fremdrages to af disse arbejder.

Kaj Baagø har i sin disputats om Jacob Christian Lindberg selv sagt i høj grad måttet beskæftige sig med Lindbergs forhold til de vakte[31]. Baagø overtager her direkte Lindhardts definition på en vækkelse og betragter de folkelige vækkelser som »- i alt fald til en vis grad - udtryk for en social rejsning af samfundsklasser, som i århundreder havde været holdt nede«[32]. Med støtte hos Knud Banning[33] kalder Baagø de vaktens »præstehed« socialt betinget, »et udtryk for lærerens og bondens trang til at træde op mod gejstligheden«[34].

En nærmere specifikation af begrebet »social« gives ikke, men det betyder også mindre i Baagøs sammenhæng, fordi hans ræsonnement ikke anfægtes af, om ordet social skal tolkes i den ene eller den anden retning. Derimod kan hans bog tjene som eksempel på den vægt, den sociale betragtning af forsamlingsbevægelsen meget hurtigt har fået.

Lindhardts syn på vækkelserne har kunnet gå lige ind i Baagøs fremstilling som en vel etableret og acceptabel karakteristik af bevægelsen. I virkeligheden har Baagø ikke undersøgt, om den lindhardtiske definition på vækkelse nu også var adækvat for den del af den gudelige forsamlingsbevægelse, han vil skildre. Derved har han rent faktisk givet definitionen et mere bindende indhold, end den behøver at have i Lindhardts kontekst, hvor den kan tolkes som et forslag til en forklaring[35].

[31] Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg. Studier over den grundtvigske bevægelses første kampår. (1958).

[32] Ibid., 58 med note 12.

[33] Sml. ndf. s. 148.

[34] Baagø, op. cit., 252.

[35] Sml. ovf., s. 145.

I Knud Bannings bøger om skolelæreren Rasmus Sørensen og hans stilling i den sydvestsjællandske vækkelse[36], er den sociale argumentation tydeligere og også af større betydning for hele fremstillingen. Bannings opfattelse af Rasmus Sørensen bygger på den tese, at Rasmus Sørensens stræben var socialt bestemt eller havde et socialt sigte. Gennem Rasmus Sørensen vil dr. Banning forstå tendenserne i en gren af den sjællandske forsamlingsbevægelse. Han vil vise, at Rasmus Sørensens gerning ikke blot bygger på religiøse og sociale bestræbelser, »men at de religiøse og sociale Tanker indgaar en intim og uopløselig Forening«[37].

Bannings arbejder kan derfor betragtes som et forsøg på at overføre Lindhardts og Hal Kochs betragtningsmåder på et konkret udsnit af vækkelsesbevægelsen og på en mand, der søgte at præge denne del af vækkelsen i en kort periode. Dr. Banning mener, at Rasmus Sørensen gennem sit forsvar for menighedens ret til på egen hånd at ordne det religiøse liv netop repræsenterer den frigørende tendens i tiden, som Hal Koch talte om. Rasmus Sørensen er, skriver Banning med Hal Kochs formulering, »i stort og småt . . . almuesmanden, der ryster formyndernes åg af sig«[38].

Det er helt klart, at Banning ud fra dette synspunkt har givet os en indtrængende analyse af grundtrækkene i Rasmus Sørensens tankeverden – i hvert fald som Sørensen selv gerne så den udlagt, da han prøvede at overskue sin virksomhed[39]. Rasmus Sørensen gav tidligt og tydeligt udtryk for den opfattelse, at de højere samfundsklassers tid var ved at være forbi i Danmark[39a]. Både i sin religiøse og i sin politiske agitation byggede han på denne anskuelse.

Men spørgsmålet er, om det sociale synspunkt giver en adækvat beskrivelse af Rasmus Sørensens personlighed og hans virksomhed. Tilsyneladende kommer man ikke tilstrækkeligt i dybden med analysen, når man blot karakteriserer Rasmus Sørensens syn og

[36] Knud Banning: En landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensens ungdom og lærergerning 1799–1814. (1958); sm.: Degnekristne. En Almuerejsning. En Studie over den gudelige Vækkelse paa Sydvestsjælland med særligt Hensyn paa Skolelærer Rasmus Sørensens Virke. (1958). – Jvf. min anm. i Jy. Sml., ny rk. V, 88–96.

[37] Degnekristne, 20. Fremhævelserne er Bannings.

[38] En landsbylærer, 97. – Degnekristne, 261.

[39] Jvf. Jy. Sml., ny rk. V, 95.

[39a] Pontoppidan Thyssens indledn. t. 1. bd. af Vækkelsernes Frembrud i Danmark etc. (1960), XXV.

kamp som socialt bestemt. Bruger man i denne forbindelse ordet »social« uden nærmere specification, slører man den historiske virkelighed mere, end man tydeliggør den. Ved anvendelsen af en ensidig social betragtningsmåde på en enkelt mand og hans virksomhed, nås grænserne for den sociale terminologis nytte i historien, og man tvinges til en nærmere overvejelse af, hvad man konkret skal lægge i begrebet »social«.

Hos Banning finder man intet steds en forklaring på, hvad han vil forstå ved ordet »social«. Ser man nærmere til, opdager man dog, at han dermed i al almindelighed hentyder til, at forsamlingsbevægelsen var en almuebevægelse, og at de vakte ofte stod i et vist modsætningsforhold til gejstligheden. Det vil med andre ord sige, at »præstenaget«, som også Hans Jensen talte om, sættes lig med en social modsætning.

Det er naturligtvis at give begreberne et indhold, eftersom to samfundsgrupper står over for hinanden i denne modsætning. Men man må gøre sig klart, at man ikke får beskrevet konflikten indhold og baggrund ved uden nærmere specification at kalde den social. Højest kan man dermed give en karakteristik af Rasmus Sørensens forklaring på sin egen optræden. Den vækkelsesbevægelse, han en tid deltog så ivrigt i, beskrives ikke adækvat ved, at man gentager ordet social, hver gang de vakte og præsterne står i opposition til hinanden. Vækkelsens placering i samfundet og de samfundsmæssige forudsætninger for den afdækkes ikke.

Der vindes ikke noget i klarhed ved at tale om en social konflikt, hver gang en af de vakte i forsamlingsbevægelsen kommer i modsætning til en præst. En religiøs strid i første halvdel af 19. århundrede må næsten pr. definition have en præst som den ene part. Det interessante må da ligge i at bestemme baggrunden for og indholdet i striden og se, hvad der i det pågældende tilfælde forårsagede præstenaget. Vil man hefte betegnelsen »social« på modsætningsforholdet, må man enten kunne eftervise en social argumentation hos en af parterne eller hos dem begge, eller man må kunne sandsynliggøre, at de stridendes engagement virkelig kan have været bestemt af deres sociale placering. Først da siger den sociale forklaring noget om de vakte og vækkelserne.

Det er let nok at pege på tilfælde, hvor den sociale etikette i virkeligheden kommer til at stå i vejen for den dyberegående forståelse af bl. a. Rasmus Sørensens personlighed og af vækkelsesernes egenart. F. eks. kan stridigheder mellem en præst og de

vakte udmærket skyldes forståelig personlig krænkelse hos den præst, der hårdt og uforsonligt blev angrebet af de gudelige forsamlingsfolk.

Netop den stærke selvretfærdighed og den umilde fordømmelse af anderledes tænkende, som i en vis udstrækning var et særkende for de vakte[40], kunne virke udfordrende på mere forsonligt og individualistisk indstillede præster og lægfolk. Ret beset passer kategorien »individualisme« kun på de pietistiske vækkelser, når de betragtes fra den religiøse side, hvor subjektivismen er tydelig. Men ser vi på den uforsonlighed, hvormed de vakte krævede ganske stramme adfærdsnormer overholdt af de enkelte mennesker, bevæger vi os langt bort fra, hvad der kan sammenfattes i begrebet individualisme.

Vækkelserne var set indefra snævre i deres normer for tolkning af skriften og for den sande kristelige livsførelse. Både som enkeltpersoner og som gruppe var de vakte antagelig adskilligt mindre individualistisk indstillede end deres modstandere, specielt de rationalistiske præster, som de angreb. Det individualistiske element ligger på det teologiske plan: Vækkelserne var udtryk for en personlighedsreligion. Set i en samfundsmæssig sammenhæng var vækkelserne ikke udtryk for individualisme, og det vil være meget vanskeligt at give en acceptabel beskrivelse af vækkelserne ud fra det synspunkt, at de var en reaktion i retning af individualisme på den samfundsmæssige udvikling.

Det betyder for det første, at man må regne med religiøse og psykologiske bevæggrunde i mange af de konflikter, de vakte kom i med folk fra andre sociale lag. Om man vil kalde det sociale stridigheder bliver naturligvis en smags sag, men en særlig praktisk brug af ordet er det næppe.

For Rasmus Sørensens vedkommende er det særlig tydeligt, at hans person blev en anstødssten, som udløste adskillige af de stridigheder, han kom ud for. Hans personlige forfængelighed og hans stridbarhed måtte støde mange[41]. Præsternes kritik af ham kan derfor udmærket i mange tilfælde forklares ud fra en menneskeligt forståelig reaktion på hans person. Der skulle ofte mere end almindeligt kristeligt tålmod til at bære hans optræden[42].

[40] Da. Kirk. Hist. VI, 15 f.

[41] Ibid., 268.

[42] Jvf. eksempler i min anm. af Bannings bog i Jy. Sml. (se note 36).

Det kan være rigtigt, som dr. Banning skriver, at man ved at fæstne sig for stærkt ved Rasmus Sørensens utålelige opførelse let overser hans mange tiltalende egenskaber [43]. Men man må ikke af den grund gå uden om at se hans optræden også som udslag af hans demonstrative selvtilid og trang til at vise, at han var mindst lige så begavet som de præster, skæbnen eller tilfældet havde givet mulighed for at studere. Han følte det som en uretfærdighed, at han ikke var blevet præst, og en af hans drømme var, at hans søn skulle blive præst for at indfri de forhåbninger, han selv havde haft.

Her er naturligvis fra hans side tale om en reaktion på en social uretfærdighed, men de konflikter, han førtes ud i af den grund, forstås dog først til bunds, når man tager hensyn til hans særegne sind. Og man kan ikke fra Rasmus Sørensen slutte til de vakte i almindelighed. Modsætningen mellem dem og præsterne kan oftest bedre beskrives uden en social terminologi, fordi den har sit udspring i de vaktens syn på, hvad der gjaldt deres sjæls frelse, og præsternes ofte ægte følte kristelige reaktion på hovmodet og den manglende kristelige ydmyghed, der fik de vakte til med hellige miner at foragte deres medborgere og tale nedsættende om deres trosiver [44]. Stridighederne kan ikke bare opfattes som på den ene side de vaktens forsøg på at krænke præsteembedet og på den anden præsternes tendens til at føle embedet gået for nær.

Man kan med andre ord komme til med en løs social terminologi at lukke for forklaringer på vækkelsesfænomener, som ville betyde en langt mere udtømmende beskrivelse. Dette synspunkt kan måske yderligere klargøres med udgangspunkt i et eksempel fra P. G. Lindhardts behandling af Tidehvervsbevægelsen [45].

Lindhardt skriver, at denne bevægelse jo aldrig slog igennem folkeligt eller folkekirkeligt, og deri ser han noget afgørende for den kirkelige retningsdannelse vilkår i det 20. århundrede [46]. Der eksisterede efter Lindhardts opfattelse ikke mere en »sociologisk situation«, så vækkelse kunne opstå: Den sociale nivellering hindrede, at der fremstod nye sociale grupperinger, som en bevægelse kunne knytte til ved.

[43] En landsbylærer, 97.

[44] Jfr. Degnekristne, 79.

[45] Lindhardt, op. cit. 195 ff.

[46] Ibid., 200 f.

Med andre ord: Betingelserne for vækkelse, som de er forudsat i Lindhardts definition, er ikke til stede. Altså kan der ikke opstå vækkelse; Tidehverv kan ikke få folkelig tilslutning. Antagelig er dette at presse den sociale hypotese lovlig meget [47].

Argumentets kraft afhænger af, hvad vi ved om sammenhængen mellem de to vagt definerede fænomener social nivellering og religiøst liv i 1920'erne og 30'erne. Vi ved vel ikke stort andet, end at en forkyndelse som den tidehvervske ikke fik tilslutning i bredere kredse, men det berettiger ikke uden videre til at sige noget om sammenhængen mellem Tidehvervs folkelige fiasko og den manglende »sociologiske baggrund«. Det kan man kun gøre under forudsætning af, at man enten er helt sikker på definitionens bæreevne, eller at man kan vise, at den påståede sammenhæng faktisk er til stede. I hvert fald må man, hvis man vil undgå en tautologi, være helt på det rene med, hvad man mener, og hvad man vil bevise: tesen om baggrunden for vækkelsen eller Tidehvervs situation. Begge dele kan ikke eftervises på samme gang.

Det for os interessante er, at P. G. Lindhardt i umiddelbar fortsættelse af overvejelserne over Tidehvervs manglende samfundsmæssige grundlag gennemfører en skarp analyse af de elementer i Tidehvervspræsternes forkyndelse, der stod i skærende kontrast til den vage blanding af »missionsk« bestemt pietisme, rationalisme og idealisme, der kan siges at karakterisere flertallet af danske folkekirkekristne. Her har vi en fuldt dækkende forklaring, der afslører mere om Tidehvervs manglende succes, end den sociale terminologi kan vise. Man får atter her sagt en del mere om den konkrete situation end ved blot at klæbe den sociale etikette på.

Hensigten med disse referater har været at pege på, at så længe man anvender en uspecifik social terminologi, får man ikke sagt meget af vægt om baggrunden for vækkelserne og om deres placering i samfundet. Man opnår heller ikke en særlig indtrængende analyse, hverken af vækkelserne som folkelig bevægelse eller af de vakte selv. Man narres af den sociale betragtningsmådes nyhed til at tro, at man har fået mere at vide, end man faktisk har.

Men det betyder ikke, at en social problemstilling er uden betydning ved arbejdet med de tidlige vækkelser i 1800-tallet. Anvendelsen af den kræver imidlertid en vis overvejelse af det metodiske indhold i den sociale betragtning samt af, hvad vi i

[47] Sml. Jy. Sml., ny rk. V, 221.

det hele taget ved om den sociale udvikling og den religiøse bevægelse. Et fingerpeg om overvejelsernes retning får man ved at læse dr. theol. A. Pontoppidan Thyssens indledningskapitel til første bind af værket om Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af 19. Århundrede[48].

Med dette værk er, kan man sige, indtrådt en tredje fase i den moderne udforskning af vækkelserne mellem ca. 1800 og 1850. P. G. Lindhardt og Hal Koch begyndte med at formulere den samfundsmæssige holdning i forskningen. Dernæst fulgte undersøgelser, som udnyttede denne synsmåde. Det gav ståstedet og den første afgrænsning af, hvor langt man kunne række derfra. Tredie fases indsats består i at fremlægge og bearbejde hele kildestoffet, så vi får materialet til en bedømmelse og placering af vækkelserne i samfundshelheden. Når på denne måde de hidtidige mere tentative forklaringsforsøg skal omsættes til en dybtgående forskningsindsats, melder sig naturligt ønsket om en besindelse på de praktiske og metodiske problemer i denne forbindelse.

Pontoppidan Thyssen understreger, at man står over for et meget stort forskningsprogram, der vil række langt ud over det kirkehistoriske plan, hvis man skal have udbytte af de sociale teser om vækkelserne. Spørger man, hvorfor vækkelserne fik særlig tilslutning i folkets brede lag, hvordan de opstod, og hvilke forudsætninger de havde, vil man opdage, at en lang række faktorer, som ikke bare er økonomisk-sociale, har gjort sig gældende. Pontoppidan Thyssen peger bl. a. på, at 1700-tallets pietisme har haft en indirekte indflydelse, og at rationalismens ændring af forholdet mellem kirke og folk samt denne åndsretnings betydning for folkeoplysningen må tælles med blandt vækkelsens forudsætninger[49].

Det er ikke nok at bringe det hele på en ukompliceret, social formel. Vi har – i hvert fald endnu – ingen virkelig mulighed for at afveje de enkelte elementer i baggrunden for vækkelsesbevægelsen mod hinanden. Hertil kommer, at vi stadig ikke har løst problemet med at give ordet »social« et indhold, som gør det til et effektivt instrument ved beskrivelsen af vækkelserne.

Også Pontoppidan Thyssen anfører landboreformerne som en af de vigtigste forudsætninger for vækkelsesbevægelsen[50]. Ud-

[48] Se note 2.

[49] Op. cit., XX ff.

[50] Ibid., XXIV.

skiftningen, overgangen til selveje, den økonomiske fremgang o. s. v. fik vidtrækkende følger for bondestandens økonomiske og sociale stilling, og det har rimeligvis også influeret på bøndernes holdning til religiøse spørgsmål.

Men samtidig fremhæver Pontoppidan Thyssen, at vækkelserne i 19. århundredes første halvdel kun for en ringe del omfattede de bønder, der havde gavn af landboreformerne [51], og som altså med Lindhardtts ord var på vej frem mod en plads i solen. Vækkelserne kan kun med store forbehold kaldes en bondebevægelse. Af det til nu fremlagte materiale fremgår, at tjenestefolk og andet tyende, husmænd og inderster, fiskere og fattige landhåndværkere udgjorde den faste stok blandt de vakte. Ofte ser man, at et stort antal af de vakte boede på overdrev, hvor de som husmænd og udflyttere antagelig har hørt til den dårligst stillede del af landbobefolkningen.

Desuden fandt vækkelserne også tilslutning i byerne, hvor de økonomiske og sociale strukturændringer ikke uden videre kan parallelliseres med udviklingen på landet. Imidlertid ser det ud til, at også i en by som København hørte de vakte til i de økonomisk dårligst stillede klasser. Dr. Baagø har vist, at den københavnske vækkelse havde sit tyngdepunkt i handels- og håndværkerstanden med et meget betydeligt islæt af svende og karle [52]. Det vil sige, at der også her er tale om samfundsklasser uden større udsigt til social opstigning.

Man tør derfor antage, at de tidlige vækkelser især er karakteriseret ved at være båret af de fattigste i samfundet [53]. »Den udvikling, der begyndte med Landboreformerne, kan derfor ikke forklare Vækkelsernes Opstaaen«, skriver Pontoppidan Thyssen [54]. Nedenfor skal nærmere drøftes, om der dog trods alt ikke er plads til en hypotese, som forklarer noget af sammenhængningen mellem vækkelserne og samfundsudviklingen efter landboreformerne. Men det er i hvert fald klart, at man ikke som det har været tilfældet, kan regne med den forholdsvis direkte sammenhæng mellem bondefrigørelse og vækkelse. »Det nøje Samspil mellem Bondens politisk-økonomiske-sociale Fremrykning og den grundtvigske Vækkelse

[51] Ibid. XXVI.

[52] Vækkelsernes Frembrud I. Vækkelse og Kirkeliv i København og Omegn af Kaj Baagø (1960), 116 f.

[53] Jvf. Johan Jørgensens anm. af Døgnekristne i Fortid og Nutid XX (1957–59), 232.

[54] Som note 51.

hører en senere Tid til«, hedder det hos Pontoppidan Thyssen[55], og dermed tænker han på tiden efter 1850.

Skal man undersøge sammenhængen mellem den økonomisk-socialle og den religiøse udvikling for de tidlige vækkelsers vedkommende, er man vanskeligt stillet. Vi kender ikke takten i de økonomisk-socialle ændringer efter landboreformerne med de lokale forskelle, der kan have gjort sig gældende. Vi ved for lidt om de sociale skel inden for almuen, og vi kender kun grove omrids af reformernes indflydelse på mentalitet og tankegang. Vi har et almindeligt overblik, og vi har en idé om udviklingens foreløbige politiske kulmination i 1849, men vi har ikke det detailkendskab, som må være forudsætningen for med udbytte at sætte den religiøse og den sociale udvikling i relation til hinanden.

Hertil kommer den vanskelighed, at man kun sjældent træffer en social argumentation hos de vakte. Politisk-socialle bimotoiver hører til undtagelserne i deres udtalelser[56]. Man finder i kilde-materialet kun få og næppe repræsentative udtryk for, at en social bevidsthed, en klassefornemmelse lå bag den religiøse udfoldelse. De vakte vendte sig nok skarpt og respektløst mod præsterne, men fra vækkelsens synspunkt fandt opgøret så godt som altid sted på et religiøst grundlag. Det religiøse engagement var det primære for forsamlingsfolkene. Kunne de ikke få forkyndt, hvad der for dem var den sande kristendom, måtte de for deres saligheds skyld vende sig mod statskirken.

Vi kan da i grove træk skitsere den situation, vi står i, når vi skal komme til rette med forsamlingsbevægelsen. Vi har at gøre med en almuebevægelse, tilsyneladende overvejende med tilhold i de fattigste samfundsgrupper, som religiøst sætter sig op mod præsterne og statsmagten. Modsætningerne fandt udtryk i en religiøs, ikke i en politisk-social argumentation.

De forsøg, vi har set på at forklare dette fænomen ved hjælp af sociale kategorier, har ikke taget tilstrækkeligt hensyn til de faktiske muligheder for at sætte social og religiøs udvikling i forbindelse med hinanden og har for upræcist peget på landboreformernes betydning. Desuden har de i et vist omfang stillet sig i vejen for en mere indtrængende analyse af vækkelserne selv og deres placering i samfundsudviklingen.

Helt tydeligt er det, at den sociale betragtning i flere henseender

[55] Ibid.

[56] Ibid.

har sit udspring i interessen for den sidste halvdel af det 19. århundrede. Som det bl. a. er tydeligt hos Hal Koch, har man villet anskue det 19. århundrede som de folkelige bevægelseres århundrede, og da man kendte resultatet af denne udvikling i århundredets senere del, har man projiceret erfaringerne herfra tilbage. Hovedinteressen har ligget i at vise forudsætningerne for den senere udvikling og udpege træk, der viser hen imod den. Derved har man i nogen grad forvekslet udviklingens resultat med dens årsager, og man har gjort det vanskeligt at beskrive de tidlige vækkelser ud fra deres egne forudsætninger.

Det hænger sammen med en almindelig tendens til at se det 19. århundredes danske historie som et forløb, der via den frie forfatning i 1849 over provisorietiden ender med systemskiftet i 1901. Det 19. århundrede ses som historien om folkestyrets vækst, og alt indrangeres på denne linie. Det kan blive en fare, når man vil have det fulde indtryk af tiden før 1848, som i mangt og meget er interessant, når man ikke vil se den som en periode, der har sin væsentligste betydning ved at være optakt til den efterfølgende halvdel af århundredet.

Det er også helt klart, at hypotesen om en forholdsvis enkel sammenhæng mellem økonomisk-sociale fænomener på den ene side og religiøs vækkelse på den anden er særdeles anvendelig og frugtbar i analysen af det kirkehistoriske forløb fra århundredets midte og fremefter. Her er den brugbar, og det er forståeligt, at man ved udforskningen af de tidlige vækkelser har været tilbøjelig til at bruge ordet »social« med bitoner af erfaringer fra anden halvdel af 1800-tallet.

I det hele taget ligger der et metodisk problem gemt i, at den socialhistoriske betragtningsmåde netop har tiltrukket sig opmærksomhed og vundet sin første tillid, fordi den er så udmærket et instrument til at beskrive tiden efter den industrielle revolution i Vesteuropa og USA. Man kunne da iagttage en omformning af samfundet og de menneskelige livsvilkår, som meget tydeligt hang sammen med den økonomisk-tekniske udvikling.

Det var let at se, hvordan industrialiseringen og den økonomiske ekspansion fik meget store samfundsmæssige konsekvenser og også virkede ind på ånds- og kulturlivet. Det gav basis for en bredt samfundsorienteret historisk interesse. I første omgang havde den et kulturhistorisk sigte, men kom senere til at give plads for en mere udpræget samfunds- eller socialhistorie[57].

[57] Sml. den korte oversigt i min *Hvad er historie?* (1963), 38 ff.

Dermed rejser sig det spørgsmål, som den tyske historiker, Theodor Schieder, har formuleret: Har man nu blot med socialhistoriens betragtningsmåde opdaget et heuristisk princip til at beskrive industrialismens verden med adækvate midler, eller har man virkelig fået nye principper til tydning af enhver historisk epoke overhovedet? [58] Med andre ord: Kan de kategorier og den metode, hvormed man beskriver samfundet efter den industrielle revolution uden videre overføres til andre perioder, eller skal kategorier og begreber i hvert enkelt tilfælde drøftes i forbindelse med det konkrete udsnit af den historiske virkelighed, man vil analysere?

Problemet skal ikke løses her. Blot skal det bemærkes, at hvad der i det foregående er sagt og i det følgende siges om arbejdet med vækkelserne, bygger på den opfattelse, at en del af den sociale betragtnings utilstrækkelighed netop skyldes, at man for mekanisk har overført begrebsapparatet fra sidste til første del af århundredet uden at omjustere det. For en opfattelse af historien, der går ud fra, at historikerens opgave er, så vidt det er muligt, at beskrive den historiske virkelighed med dens særpræg og i dens fulde udfoldelse, må det være en selvfølge, at forklaringsprincipper ikke uden overvejelse og eventuelt modifikation lader sig flytte fra periode til periode eller fra forskningssituation til forskningssituation.

Men de metodiske overvejelser fører os videre endnu -- også med vort specielle problem, de tidlige religiøse vækkelser. Styrken i den moderne, socialt orienterede historieforskning, som den bl. a. har udfoldet sig i Frankrig, har været dens arbejde med strukturer, systemer eller langtidsprocesser, der opviser permanente eller i hvert fald stabile træk over en længere periode [59]. Varigheden, »le mystère de la durée« [60], er et vigtigt element i fransk socialhistorie.

Nu er strukturbegrebet ikke særlig klart defineret i den sociale historie, men det er givet, at med skellet mellem en strukturhistorie og den mere traditionelle begivenhedshistorie rykkes

[58] Th. Schieder: *Strukturen und Persönlichkeiten*. Hist. Zeitschrift, bd. 195 (1962), 266.

[59] Jvf. Ottar Dahl: *Om årsaksproblemer i historisk forskning*. Forsøg på en vitenskapsteoretisk analyse (1956), 166 ff.

[60] Udtrykket brugt af Philippe Ariés, citeret af Schieder, op. cit., 266 med note 1.

problemet om enkeltindividets handlinger i deres samfundsmæssige sammenhæng ind i en særlig belysning. Derfor bliver overvejelserne over struktur-historiens muligheder af betydning for os i vor sammenhæng bl. a. i forbindelse med den manglende sociale argumentation hos de vakte.

Den franske historiker Fernand Braudel har talt om en »histoire structurale«, som han sætter lig med en »histoire lentement rythmée« og definerer som gruppernes og gruppedannelsernes historie [61]. I modsætning til den politiske historie, begivenhedshistorien, beskæftiger den sig med de dybereliggende sammenhænge og årsager, ikke med de mere tilfældige, overfladiske begivenheder. Man vil vise mennesket i relation til og i afhængighed af dets fysiske og psykiske omgivelser og se de menneskelige handlinger som bestemt af sociale og psykologiske faktorer. Man interesserer sig for det, der i dybden er bestemmende for en gruppes adfærd, for en åndelig bevægelse o. s. v.

Heri er for så vidt intet nyt for historieforskningen. Den har altid måttet beskæftige sig med problemet om forholdet mellem samfundsstruktur og enkeltindivid, omend dette problem i tidens løb har antaget forskellig skikkelse. Men historieforskningen har ikke kunnet fastlægge et bestemt skema for, hvordan forholdet skal opfattes [62]. Nordmanden Ottar Dahl har peget på, at graden af personlig handlingsfrihed og indflydelse udefra er forskellig for forskellige personer og i forskellige situationer. Vi har derfor ikke at gøre med »deterministiske« og »indeterministiske« alternativer, der udelukker hinanden, men med gradforskelle fra situation til situation [63].

Det medfører imidlertid, at man fra situation til situation må tage stilling til, hvordan balancen skal opfattes. I selve forskningsforløbet skal historikeren afdække, hvordan relationen i det givne tilfælde falder ud. Forholdet mellem individet og dets sociale omverden kan i historien aldrig betragtes som et fastslået princip, men må betragtes som et åbent problem, der skal løses i hver enkelt forskningssituation. Påstanden om sammenhæng mellem den sociale udvikling og den menneskelige adfærd skal prøves

[61] Fernand Braudel: *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1949), XIII. – Citeret af Schieder, op. cit., 273 note 2.

[62] Schieder, op. cit., 272 f.

[63] Dahl, op. cit., 171.

i hvert enkelt tilfælde. Kun på den måde beskrives de historiske forløb og tilstande i deres særegenhed.

For vort eget konkrete problem betyder det, at vi ikke må lade os forlede til at se vækkelserne som udtryk for hypotetiske, sociale og psykologiske kræfter. Vor opgave må være at betragte de vakttes individuelle og fælles reaktion på en bestemt økonomisk eller politisk samfundsstruktur. Vi kan ikke nøjes med at pege på de sociale og psykologiske træk i en bestemt situation, vi må også sandsynliggøre, at de sociale påvirkninger faktisk omsættes til religiøs adfærd.

R. G. Collingwood har sagt det på den måde, at det ikke er de menneskelige omgivelser i sig selv, der betinger en bestemt kultur, men hvad mennesket kan få ud af sin fysiske og sociale omverden [64]. Det vil sige, at når man under et socialt aspekt arbejder med typebegreber (vækkelser f. eks.) eller forklaringsmodeller som Lindhardts påstand om sociale omlejringer som forudsætning for vækkelse, ligger betragtningens videnskabeligt-metodiske nytte for historien i den rigdom af konkrete træk i den historiske virkelighed, historikeren sættes i stand til at efterspore og påvise. Nyttens ligger ikke primært i selve opstillingen af typebegrebet eller modellen.

Det er givet, at den menneskelige adfærd kan være socialt betinget, endda så den enkelte mister sin individualitet og kun fremstår som en bestemt type i samfundet [65]. Man kan i den sociale historie se bort fra enkeltindividernes motiver og tale om gruppemotiver, klassebevidsthed o. s. v. Der kan være tale om, hvad man har kaldt »motivationskæder«, som tillader os at slutte også til motiver hos mennesker, hvis egne motiveringer ikke er overleveret i kilderne [66]. I realiteten er det, hvad man gør, når man tillægger det sociale eller andre kræfter betydning for vækkelserne.

Heri er intet illegitimt. Ingen moderne historiker kan undgå at interessere sig for de samfundsmæssige sammenhænge i det, han beskæftiger sig med. Han må arbejde med typer, strukturer, gruppemotiver, gruppebevidsthed etc. Afgørende er det imidlertid, at historiske begreber kun har mening, når man opfatter dem

[64] R. G. Collingwood: *The Idea of History* (1946), 79.

[65] Schieder, op. cit., 283.

[66] Ernst Pitz: *Geschichtliche Strukturen. Betrachtungen zur angeblichen Grundlagenkrise der Geschichtswissenschaft*. *Hist. Zeitschrift*, Bd. 198 (1964), 270.

som beskrivelse af faktisk forekommende menneskelige realiteter, bestemt ved tid og sted[67].

Strukturer, typer o. s. v. kan bruges til at bestemme, hvad Schieder kalder det »overpersonligt-almene« i historien[68]. Her ligger den moderne socialhistoriske forsknings store muligheder. Men man må holde fast ved, at de begreber, man da arbejder med, ikke har en egen eksistens, uafhængigt af den epoke, man behandler, og de mennesker, der lever i den. Man har f. eks. ikke at gøre med sociale normer eller sociale kræfter af en højere objektivitet, som tvingende bestemmer den menneskelige adfærd. Lindhardts sociale og psykologiske realiteter[69] er hverken mere eller mindre reelle end hvilke som helst andre historiske begreber, som viser sig egnede til at beskrive et konkret udsnit af den historiske virkelighed.

Samfundsmæssige strukturer eller normer eksisterer kun i og med de mennesker, som bærer dem eller bøjer sig under dem. Klassebevidsthed må f. eks. forstås ud fra mangfoldigheden af faktisk givne individuelle og gruppemæssige reaktioner på en bestemt klasse- eller samfundstilstand[70]. At de kan bestemme menneskelig adfærd skyldes alene, at enkeltindividerne er villige til at følge påbuddet. Den sociale determinering af de menneskelige handlinger må opfattes som en appel til individuel opfyldelse[71].

For historieforskningen vil det frugtbare ligge i den mangfoldighed, der kendetegner menneskets møde med de normer og strukturer, det selv har skabt, og som præger det[72]. Denne relation kan ikke fikseres i en enkelt formel, som kan dække alle eventualiteter. I hver enkelt situation må en analyse, en beregning af situationens elementer til, og netop derved føres historikeren videre fra opstillingen af påstande om sammenhængen mellem strukturerne og de sociale påvirkninger på den ene side og den menneskelige adfærd på den anden. Han tvinges til en beskrivelse af selve den konkrete adfærd på den givne sociale baggrund.

Det betyder i vort tilfælde, at det ikke har større interesse i almindelighed at tale om sociale konflikter i forbindelse med vækkelserne. Opgaven må være at betragte de vaktens individuelle

[67] Ibid., 272.

[68] Schieder, op. cit., 277.

[69] Ovf. s. 142.

[70] Schieder, op. cit., 278.

[71] Ibid., 281.

[72] Ibid., 284.

og fælles reaktion på en bestemt social tilstand. Det afgørende er at vise, hvordan de vakte i praksis fulgte en impuls under påvirkning af en bestemt påvirkning udefra.

Hvis vi vil anlægge en social betragtningsmåde, må vi altså gøre os klart, at den skal bruges til helt konkret at vise de vantes reaktion på den sociale udfordring eller på anden måde lægge et indhold i ordet social, så det virkelig dækker det stykke virkelighed, vækkelserne repræsenterer.

Henter vi et økonomisk-socialt betydningsindhold fra århundredets sidste halvdel, vil man opdage, at vækkelserne ofte er mest interessante ved deres *afvigelse* fra forklaringskemaet. I egne med tilsyneladende samme økonomisk-socialt struktur optræder f. eks. vækkelse i det ene sogn, men ikke i det andet. Nogle steder er udflytterne det bærende element i bevægelsen, andre steder deltager de ikke; til gengæld træffer man så undertiden gårdmænd i forsamlingerne, hvor ellers den fattigste landalmue skulle ventes. I jyske egne med mange selvejerbønder og enegårde finder man ikke vækkelse, skønt det som nævnt ofte forudsættes, at udflytning og opløsning af landsbyfællesskabet andre steder fremmede vækkelserne.

En beskrivelse af detaljerne i en historisk situation, opnået ved at betragte de faktiske afvigelser fra den opfattelse af sammenhængene, man startede med, kan være særdeles udbytterig og metodisk anbefalelsesværdig. Men der bliver dog problemer tilbage, som ikke kan løses ad den vej. Derfor må man også prøve at anlægge en beskrivelse, som i et vist omfang dækker de fænomener, der skal beskrives. I det foreliggende tilfælde vil det sige at give begrebet social et betydningsindhold, som gør det til et bedre analyseinstrument.

De hidtidige forsøg på at anlægge en social betragtning på vækkelserne er overvejende blevet i det abstrakte plan, og man har ikke i tilstrækkelig grad stillet de begreber, man arbejdede med, over for den historiske virkelighed, som den kan nås gennem kildematerialet. Det kan gå ved oversigter efter de store linier som hos Hal Koch, eller når en ny forklaringsmåde skal præsenteres som hos P. G. Lindhardt. Men ved detailundersøgelser slår det ikke til. Da må man prøve at give begrebet »social« et betydningsindhold, som gør det til et effektivt analyseinstrument i den givne periode over for de givne fænomener.

Vil man opretholde den økonomisk-socialt betragtning af

vækkelserne, skal man nok i højere grad end hidtil interessere sig for de økonomisk-sociale skel inden for landalmuen selv [73], og ikke først og fremmest beskæftige sig med modsætningerne mellem præster og vækkelsesfolk. Denne side af stridighederne beskrives først tilfredsstillende, når man lægger et politisk aspekt ind i den socialt orienterede analyse. Derved kan modsætningsforholdet forklares under hensyntagen til den manglende eller svage sociale argumentation fra de vaktets side.

Det bliver også i dette tilfælde væsentligt at tage sit udgangspunkt i de forandringer, der fandt sted i samfundet før og under vækkelsernes frembrud. Følgerne af landboreformerne er naturligvis her helt centrale, især udflytningerne og den begyndende overgang til pengeøkonomi. Hertil må lægges kommunikationsudviklingen, de forbedrede samfærdselsmuligheder, den hurtigere postgang o. s. v. Og man må pege på den øgede læseevne og i fortsættelse heraf på den øgede produktion af religiøs og anden pjeclitteratur – senere også en øget avisproduktion og avislæsning. Større og større dele af befolkningen sattes både gennem læsning og gennem personlige kontakter i stand til at orientere sig om, hvad der skete i andre af landets egne. De lokale grænser sprængtes i mere end én forstand [74].

Dette er altsammen i videste forstand samfundsmæssige faktorer af betydning for vækkelserne. Ikke fordi de kan have været ophav til en mere eller mindre vagt defineret udvikling af bøndernes selvstændighedsfølelse og frihedstrang, men fordi de helt konkret omformede livsvilkårene, samtidig med at der skabtes nye skel i almuen. Det gav baggrund for vækkelse, og det var forudsætningen for, at bevægelsen kunne brede sig ud over de gamle sogneskel.

Landboreformerne resulterede bl. a. i en ganske følelig økonomisk betinget modsætning mellem gårdmandsstanden og de lavere samfundsgrupper på landet, og kløften uddybedes under landbrugs-krisen i 1820'erne. De fattigste lag af landalmuen kom til at stå alene uden den tryghed, som fællesskabet dog havde givet dem. Drevet af den religiøse impuls fandt da netop disse småkårsfolk sammen i vækkelsesbevægelserne, som bandt dem ind i en ny medmenneskelig solidaritetsforbindelse til afløsning af den gamle, der var sprængt. Tilmed rakte det ny fællesskab helt ind i det hinsidige og gav vel derfor de vakte fornemmelsen af en erstatning

[73] Johan Jørgensen i *Fortid og Nutid XX* (1957–59), 325.

[74] Pontoppidan Thyssen, op. cit., V og VII.

for den delvise materielle tryghed, landsbysamfundet hidtil havde givet.

Der kan let i ældre historie findes tilsvarende eksempler på, at opløsning af ét fællesskab fører de bortsprængte samfundsgrupper ind i et andet, ofte med religiøst vækkelsespræg. Synspunktet er her naturligvis kun formuleret som en antydning, der kræver nøjere overvejelse og konfrontation med kildematerialet, før det fikses. Men anlægger man dette synspunkt, vil man ud fra det også kunne beskrive baggrunden for vækkelse i byerne, og man kan forklare, at så mange udflyttere fra overdrevene var med i vækkelsen i Københavns omegn.

Desuden vil man have udgangspunktet for en hypotese til forklaring af den snæverhed og intolerance, der prægede mange af de vakte. Den kan, som vi har set, henføres til et religiøst motiv, eftersom deres egen måde for de vakte var den eneste måde, man kunne opnå den evige salighed på. Men snæverheden kan også hænge sammen med, at man følte trang til skarpt at markere sammenholdet i de nye grupperinger, man var fundet sammen i. Samfundsudviklingen opfordrede måske nok til individualisme og selvstændighed, men de vakte tog ikke konsekvenserne af denne udfordring. Tværtimod søgte de støtte hos hinanden i et i en vis forstand lukket fællesskab, som samfundsmæssigt ikke var symptom på individualisme.

Set på den måde bliver det stadig vigtigt, at vækkelsesbevægelsen i sit udspring og sin rekruttering var en almuebevægelse, og at den var den første gruppedannelse, som ikke var knyttet til landsbyfællesskabet, men byggede på fælles åndelige interesser [75]. Det helt afgørende er imidlertid, at kategorien »social« og kategorien »individualisme« må specificeres på en anden måde end senere i århundredet, hvis disse kategorier skal rumme de tidlige vækkelser.

Dermed er ikke taget stilling til, om den samfundsmæssige udvikling da er ophav til den religiøse vækkelse. Der er blot peget på de samfundsmæssige forudsætninger for, at en religiøs impuls med de forudsætninger af vidt forskellig art bag ud i tiden, som Pontoppidan Thyssen har opregnet, kunne udvikle sig til vækkelsesbevægelser netop i de første årtier af 1800-tallet.

Men hertil kommer en anden samfundsmæssig konflikt, som måtte opstå, når enkeltpersoner selv eller i fællesskab med andre som følge af et religiøst engagement tog de religiøse spørgsmål op

[75] *Ibid.*, XIX ff.

på egen hånd. De stødte da mod det enevældige samfunds statslige ramme.

Det var i strid både med det enevældige systems ånd og med dets skrevne bestemmelser, at der eksisterede gudelige forsamlinger, hvor en fri debat af allehånde kirkelige spørgsmål kunne finde sted. Øvrigheden måtte principielt vende sig imod en sådan ukontrolleret offentlig debat, i hvilke samfundsklasser den så end førtes. Men i særlig grad måtte man naturligvis frygte et brud på samfundsordenen, når grupper, der hidtil havde holdt sig i ro, begyndte at røre på sig.

Mange præster følte som statens embedsmænd en naturlig forpligtelse til at forsvare det bestående. Derfor måtte de reagere mod de vakte. Hos tilhængerne af den bestående samfundsorden spores netop af politiske grunde et ubehag ved tendenserne til en separatisme, der kunne sprænge statskirken. Man måtte modarbejde eller i hvert fald overvåge de vaktets gøren og laden for at begrænse virkningen af dette brud på den århundredgamle samfundstilstand.

Derfor kan det ikke undre, at den politiske argumentation netop hyppigst træffes hos vækkelsesbevægelsens *modstandere*. Det kan ikke bare skyldes, at de vel er ophavsmænd til den største samlede del af kildematerialet om forsamlingerne, og specielt den del, hvor de politiske og samfundsmæssige konsekvenser af vækkelsen berøres. Det må også hænge sammen med, at den politisk-social problemstilling opstod ved sammenstødet mellem de religiøst engagerede og dem, der forstod de politiske konsekvenser af de religiøse krav. I hvert fald skal man være varsom med uden dækning i kilderne at se modstanden mod vækkelserne som et bevis på, at kritikerne og modstanderne betragtede bevægelsen som mindre-værdig, alene fordi den var opstået i almuen.

Givetvis kan der findes eksempler på, at nogle bekæmpede vækkelserne ud fra et standssynspunkt for at holde stænder-samfundet intakt. Mange tilhængere af landboreformerne og almueskoleloven var vel ikke alle lige villige til at acceptere konsekvenserne, når det så ud til, at reformerne kunne bane vejen for, at almuen blev andet end almue. Men en sådan motivering kan ikke med grund søges bag al modstand mod vækkelserne.

Selv hvor det er tilfældet, vil der være en væsensforskel på, om man ser en social selvhævdelsestrang i den religiøse almuebevægelse, eller om man – som det er sket her – går ud fra, at det politisk-social

aspekt dukker op ved bekæmpelsen af vækkelserne. Det er først og fremmest bag *modstanden*, den politisk-social holdning kan påvises.

I dette perspektiv kan det ikke mere virke påfaldende, at en politisk-social argumentation er sjælden hos de vakte. Indholdet i de vaktens forkyndelse skulle heller ikke gøre dem særlig åbne for interesser, rettet mod dennesidige problemer. De kæmpede for deres religiøse synspunkt, og de kunne da, når de stødte på modstand, blive nødt til at argumentere mod staten. Det var statens indflydelse på det religiøse liv, de vendte sig imod.

Selv for en mand som Rasmus Sørensen gælder det, at hans polemik er rettet mod statsmagtens indgriben i troslivet. I sin afhandling, »Om det sande Lærerkald i den christne Menighed« [76]. som af Banning med rette kaldes væsentlig for forståelsen af ham. taler han om modsætningsforholdet mellem stat og kirke [77]. Han underbygger kravet om adskillelse af de to med teologiske og historiske påstande om statens vold mod den levende kristendom, som den manifesterede sig i »menigheden«. Men det er højst uklart, hvad Rasmus Sørensen her og andre steder forstår ved »menigheden«, og man har ikke lov til at tolke ham ud fra en forenklet social terminologi, der sætter menighed lig almue og lader staten stå for de besiddende klasser [78].

Afgørende er, at man skal søge den samfundsmæssige spænding i modsætningen mellem vækkelse og statsmagt. Her lå udfordringen, og den måtte tages op, enten der var tale om standsbevidsthed, der fandt udløsning gennem vækkelsen, eller ej. Sammenstødene mellem de vakte og det enevældige systems præster kan udmærket tolkes socialt, uden at der indiceres det mindste om en klassebestemt bevidsthed, som omsattes til religiøs aktivitet.

Med en sådan mere nuanceret brug af begrebet »social« får det en frugtbar operationel funktion i vækkelsesforskningen. Vi kan bruge det uden automatisk at implicere en antagelse om, at det sociale er nærmeste eller vigtigste forudsætning for religiøs vækkelse overhovedet. På samme måde kan man antagelig løse forbindelsen mellem den religiøse og den politiske udvikling i første halvdel af 19. århundrede for også på dette område at undgå en forpligtelse til på forhånd at se sammenhænge dér, hvor det er vor opgave at påvise dem.

[76] Theologisk Maanedsskrift, 13. bd. (1828), 97–111.

[77] Degnekristne, 44.

[78] Jvf. Jy. Sml., ny rk. V, 94.

Det er allerede nævnt, at et politisk engagement ikke lå i naturlig forlængelse af vækkelsesforkyndelsen. Den politiske bondebevægelse begyndte da også i Holbæk amt i egne, hvor forsamlingsbevægelsen ikke havde haft indflydelse. Af det foregående vil det desuden være fremgået, at man ikke med føje kan ligestille de vaktres stridigheder med den enevældige stat med de senere politiske angreb på systemet. Resultatet var vel i meget det samme, men udgangspunktet for modsætningerne var forskellige, og en direkte forbindelse mellem religiøs og politisk folkebevægelse kan derfor ikke knyttes, blot fordi begge havde fælles modstandere.

I denne forbindelse betyder det antagelig mindre, at flere navne fra vækkelserne går igen i det politiske røre[79]. Atter her træder naturligvis Rasmus Sørensen frem som det vigtigste eksempel. Dr. Banning har utvivlsomt ret i, at han stræbte videre end mod sognebåndsløsningen. Han ville en sprængning af statskirken, og det ikke blot af religiøse grunde[80]. Der lå et politisk moment i hans agitation.

Med sit politiske instinkt, som ingen kan afdisputere ham, sporede Rasmus Sørensen på linie med de mænd, der bekæmpede vækkelserne, de politiske konsekvenser af den religiøse udvikling. Han forudså som de resultatet af de indre spændinger, der opstod i den enevældige stat. Enten Rasmus Sørensen ville have brudt sig om det eller ej, må vi derfor i denne henseende placere ham ved siden af de gejstlige modstandere, han foragtede så dybt.

I sin bedømmelse af det politiske moment i vækkelsesbevægelsen viste han nøjagtig samme indsigt og forståelse som sine modstandere. Han drog blot en anden konsekvens. Derfor kunne han allerede som vækkelsesmand lægge et politisk aspekt ind i sin agitation, og han kunne uden besvær glide over i den politiske bevægelse.

Men da det skete, var hans indflydelse i vækkelsesbevægelsen jo også svundet ind, antagelig fordi han netop med sit politiske perspektiv skilte sig ud fra vækkelsesfolkene i al almindelighed. At han kunne flytte fra den ene lejr til den anden siger derfor mere om ham og hans synspunkter end om de to bevægelser og deres mulige sammenhæng.

Det frugtbareste vil nok være i det 19. århundredes første

[79] Pontop. Thyssen, op. cit., XXV og Banning i Et kirkeskifte, 83.

[80] Degnekristne, 254 og 282.

halvdel at se det politiske og det religiøse røre som udtryk for, at vi må regne med det, den tyske historiker Ernst Pitz, har kaldt en »motivhorisont«[81]. Dermed mener han, at en periode ofte er karakteriseret ved, at man på en række områder kan pege på overensstemmende motivationskæder[82], uden at der kan eftervises en kausal sammenhæng mellem dem.

I enevældens sidste periode op til 1849 er det tydeligt, at der skete en omformning og gradvis opløsning indefra af det enevældige system. Over for vækkelserne viste det sig ved, at der i praksis herskede langt større frihed i de kirkelige spørgsmål, end man kunne have ventet ud fra systemets formelle struktur.

Her har vi et af symptomerne på, at statsmagtens greb om både de åndelige og de verdslige livsytringer svækkedes. Der opstod derved en situation, som mere end noget andet er karakteristisk for den sene danske enevælde. Vi må i årtierne op til 1849 regne med en indre spænding i staten som følge af den øgede ret, borgerne i praksis fik til fri udfoldelse, samtidig med at systemets rammer opretholdtes.

Denne situation fik økonomiske, politiske, nationale, religiøse og flere andre konsekvenser, men interrelationen mellem disse forskellige områder af udviklingen beskrives formentlig bedst ved postuleringen af en fælles motivhorisont, som ikke hæmmer den videre forskning ved at indicere en håndgribelig sammenhæng. Det religiøse og det politiske røre bindes da kun sammen af, at de to fænomener kan ses som parallelle træk i den sene enevældes samfundsstruktur. Det er stort set den samme opfattelse, som Hal Koch med en anden begrundelse standsede ved.

Som et enkelt eksempel kan anføres, at det nationale udmærket lader sig indrangere på denne linie. I de modsætninger, man f. eks. i århundredets første par ti-år kan spore mellem tilhængerne af støtte til det danske sprog i Slesvig og modstanderne af denne tanke, træffer man hos modstanderne en argumentation, der alene tager hensyn til at bevare det bestående for ikke at så splid mellem borgerne i samme stat. Den statslige ramme ville sprænges, hvis de nye tanker vandt frem. Derfor – og ikke af andre grunde – måtte man kæmpe dem[83].

De sidste 15 års forskning navnlig med henblik på vækkelserne

[81] Pitz, op. cit., 276 f.

[82] Ovf. s. 158.

[83] H. P. Clausen: Dansk og tysk på Als 1812–48. I. Sønderj. Årb. 1965. 17 ff.

har gjort skellet mellem kirkehistorien og profanhistorien flydende. Derfor vil en omfattende behandling af den religiøse udvikling op til 1850 under et samfundsmæssigt aspekt få indflydelse på vor opfattelse af hele den danske samfundsudvikling. En tilfredsstillende behandling af denne periode vil stille krav til både kirkehistorikere og profanhistorikere om at finde frem til betragtningmåder, som for alvor kan kaste lys over det danske samfund i en periode, der nok kan trænge til en socialhistorisk forskningsindsats.

Hvad til dels skitse-mæssigt er fremlagt i det foregående, er tænkt som en antydning af en betragtningmåde, som dels giver den sociale terminologi et indhold, så den kan bruges meningsfuldt i en beskrivelse af vækkelserne før 1850, dels fører bort fra en a priori-antagelse om en forholdsvis enkel sammenhæng mellem social og religiøs udvikling samt om en kronologisk-årsagsmæssig sammenhæng mellem vækkelse og politik. Det er klart, at megen detailforskning står tilbage, før disse problemer kan løses tilfredsstillende. Men det er også klart, at denne forsknings resultater vil afhænge af de overvejelser, man gør sig om dens retning og indhold. Betragtningerne i denne afhandling skulle være et bidrag til disse overvejelser.

Et fragment

Hal Kochs bidrag til Den danske Kirkes Historie 1920-60

Udgivet af P. G. Lindhardt

Ved sin død i august 1963 var Hal Koch begyndt at renskrive det afsnit af Den danske Kirkes Historie VIII, hvori han skulde behandle tiden 1920–60. Mellem hans papirer findes der ret udførlige forelæsningsmanuskripter til perioden 1920–40, men de er hverken formelt eller sagligt så gennemarbejdede at de kan trykkes. Til tiden efter 1940 foreligger kun spredte og ret tilfældige notater. Forelæsningsmanuskripterne vil der i videst mulige omfang blive taget hensyn til i det bind af ovennævnte værk som det efter Kochs død blev overdraget mig at gøre færdigt, men trods den fragmentariske karakter har det forekommet rimeligt at udgive den renskrift han selv nåede at udarbejde. Den er på alle måder karakteristisk for ham, og er formentlig det eneste af hans efterladte papirer som egner sig til udgivelse. Fragmentet gengives her som det foreligger – dog med enkelte rettelser af oplagte skrive- og huskefejl, udfyldelse af nogle lakuner og med tilføjelse af et par noter.

FORORD

Nemo nisi per amicitiam cognoscitur.

Augustin.

Da Bjørn Kornerup og jeg for mange år siden drøftede planerne til det værk, som nu afsluttes, »Den Danske Kirkes Historie«, var den periode, der voldte os de største vanskeligheder, tiden efter 1920. I første omgang udskød vi afgørelsen af, hvem der skulle skrive dette afsnit, men i løbet af sommeren 1951 blev vi enige om at bede sognepræst Carl Weltzer påtage sig den vanskelige og krævende opgave. Efter nogen betænkningstid sagde Weltzer ja, selv om han på grund af andet arbejde ikke kunne gå i gang med det samme. Allerede på det tidspunkt stod det imidlertid klart, at »Den Danske Kirkes Historie« ikke ville kunne afsluttes inden

for den tid, vi oprindeligt havde planlagt, og vi kunne derfor give Carl Weltzer god tid at løbe på. Lidet anede vi, at denne forlængelse af tidsfristen skulle føre til, at han aldrig fik arbejdet gjort. I foråret 1961, midt under forarbejderne, døde han. For dansk kirkehistorisk forskning i almindelighed, men ganske særligt for dette værk betød hans død et smerteligt tab. Weltzer var inden for nyere dansk kirkehistorie kyndigere – tror jeg – end nogen anden – dertil jernflittig. Jeg er da heller ikke i tvivl om, at hans fremstilling af perioden 1920–60 ville have været af højere kvalitet end den, som nu bydes værkets læsere.

Efter Carl Weltzers død stod jeg, der ved Bjørn Kornerups død kort i forvejen var blevet værkets eneredaktør, i en meget vanskelig situation, som yderligere kompliceredes derved, at en anden af værkets medarbejdere, professor J. Oskar Andersen døde uden at efterlade sig et brugbart manuskript til tredje bind (reformationshistorien). Dette bind påtog mine to kolleger, professorerne P. G. Lindhardt og N. K. Andersen sig at skrive – hvilket jeg i forordet til bd. III har haft lejlighed til at sige dem tak for[1]. Med hensyn til bd. VIII har jeg ikke kunnet finde nogen anden løsning end selv at skrive det, vel vidende, at jeg ikke har de samme forudsætninger som Carl Weltzer for at give en grundig og vel underbygget fremstilling.

I en vis forstand gør det naturligvis opgaven lettere, at det drejer sig om min egen tid – jeg blev student i 1921 – som jeg bevidst har levet med i. De fleste af de personer, der skildres, har jeg kendt personligt, og meget ofte har jeg personlig været begivenhederne på temmelig nært hold. Men disse »fordele« opvejes unægteligt af betydelige vanskeligheder. Perspektivet er for kort til, at der kan foretages en blot nogenlunde sikker historisk vurdering. Det er næppe muligt – når det drejer sig om samtidshistorie – at afgøre hvilke begivenheder og personer der vil få en langt-rækkende indflydelse, og hvilke der vil forsvinde som ringene i vandet. Og lige så usikkert står man over for tanker og bevægelser – er de døgnfluer eller vil de sætte sig dybe spor ind i fremtiden? Hvor usikker dommen om ens egen tid er, har jeg selv måttet erkende – og givet udtryk for – i min lille bog »Danmarks Kirke gennem Tiderne«, der er kommet i en række oplag, fordelt over en længere årrække. Bogen som sådan har kun undergået mindre og uvæsentlige ændringer, men slutningskapitlet er gentagne gange

[1] Koch nåede ikke at se dette bind færdigt og hans forord blev aldrig skrevet.

blevet skrevet helt om. Behandlingen af samtidens historie kan ikke blive virkelig kritisk historieskrivning. Dertil er som nævnt perspektivet for kort, men samtidig er forfatteren – det gælder i hvert fald her – for meget engageret i begivenheder og anskuelser, ofte tillige i personer til at give en uafhængig og afklaret bedømmelse. Det kan lige så godt siges rent ud, at det, de følgende sider bringer, er – og med nødvendighed må være – en blanding af historieskrivning, journalistik og memoirer. Alene stoffets mængde og art bevirker dette. Kilderne er utallige og uoverskuelige og hidtil så godt som ubearbejdede. Det samme gælder persongalleriet. Særlige vanskeligheder volder skildringen af mennesker – for en stor del mennesker, der endnu lever – her kræves både forståelse og megen varsomhed. I det store og hele har jeg søgt at undgå vurderende skildringer af endnu levende, men selvfølgelig kan man ikke undgå at vurdere, og det vil da sige at udtale domme om de pågældendes værk – undertiden endda om deres menneskelige værdi og karakter.

Et særligt problem har det været, at jeg et par gange selv perifert har været med i begivenhederne på en sådan måde, at det ikke kan lades uomtalt, og at min kone gennem de sidste ti år har været landets kirkeminister og at hendes arbejde afgjort må behandles med en vis udførlighed. Vanskeligheder og betænkeligheder er der således nok af ved arbejdet, men bindet skal jo skrives, og det er ikke mange, man med kort varsel kan få til at påtage sig en så utaknemlig opgave. Derfor har jeg da valgt at gøre arbejdet selv, vel vidende, at resultatet er højst angribeligt. Det er mit håb, at læserne vil betragte det med velvillig overbærenhed.

Erkendelsen af bd. VIII.s særlige karakter som samtidshistorie har i værkets redaktion givet sig til kende i det sideantal, dette bind er begrænset til. Tiden fra 1800 til 1920 har pr. tiår fået c. 70 sider, medens der efter 1920 ikke er regnet med stort mere end 40 sider pr. tiår. Heri ligger på forhånd en erkendelse af, at tiden ikke er inde til en endegyldig løsning af opgaven. Der kan kun være tale om at prøve på at indordne begivenheder og strømninger under visse ledende og orienterende synspunkter og derved give de enkelte personer og begivenheder den rette vægt. Det vil blive fremtidens forskning, der kan afgøre i hvor høj grad det forsøg, der her er gjort, kan godkendes eller må forkastes. Af vejledende forarbejder findes kun ganske få. Den eneste sammenfattende fremstilling af perioden er givet af P. G. Lindhardt i »Kirken igår og idag«, 1955. Dette værk har været mig til uvurderlig

hjælp. På en række punkter har jeg ikke kunnet følge Lindhardts vurderinger og synspunkter, men des mere er det mig magtpåliggende at understrege, hvor meget jeg har lært ved læsning af denne bog og adskillige andre af Lindhardts afhandlinger. Han vil altid – trods manges kritik – blive stående som grundlæggeren af et virkeligt studium af dansk kirkehistorie i slutningen af 19. århundrede og 20. århundrede. Stor nytte har jeg haft af pastor Paul Nedergaards forskellige arbejder, ikke mindst bogen om den danske præsteforening (1946). Også biskop C. I. Scharlings småskrifter om kirkelige og teologiske forhold i tyverne og trediverne skal her omtales med tak. En værdifuld vejledning har tillige været at finde i de talrige årsberetninger og jubilæumsskrifter, som de kirkelige organisationer har udsendt. De omtales ofte med et skuldertræk. For historikeren er de uvurderlige.

Med dette bind er den Danske Kirkes Historie ført til ende. Det er ikke gået så hurtigt, som redaktionen oprindeligt havde planlagt, men det er dog på den anden side heller ikke trukket ud i det uendelige. 8 bind på 14. år er trods alt en ganske antagelig præstation, og jeg vil derfor slutte med at bringe medarbejderne en varm tak for deres indsats. Den gælder også pastor Knud Ostermann, der har udarbejdet person- og sagregistret. Frem for alt går min tak ved afslutningen af værket dog i tankerne til min afdøde medarbejder, Bjørn Kornerup. Hans personlige elskværdighed, hans enestående viden og hans sikre historiske forståelse var af den største betydning for værket, og jeg har i de sidste bind som redaktør i højeste grad savnet hans råd og bistand.

Endelig skal der til sidst lyde en varm tak til Gyldendals forlag, som – takket være Ingeborg Andersens vidsyn – vovede at gå i gang med denne i økonomisk henseende lidet lokkende opgave, og som har givet værket dets smukke form. Denne tak omfatter tillige Statens almindelige videnskabsfond samt undervisningsministeriet, som i fællesskab har givet en væsentlig støtte til de sidste fem bind.

At udgive en kirkehistorie som den, der hermed er afsluttet, medfører et ikke ringe ansvar. Efter al sandsynlighed vil den – som i sin tid Helvegss – komme til at stå i flere slægtled som den næsten officielle og alment benyttede fremstilling af den danske kirkes historie. Nu da værket er færdigt, er det ikke vanskeligt at se, at mangt og meget kunne have været gjort bedre. Velvillige og mindre velvillige anmeldere og læsere har gjort opmærksom

på fejl og svagheder. Men i det store og hele forekommer det mig dog, at det er lykkedes at give en brugbar samlet fremstilling, der har forstået at drage nytte af det sidste århundredes forskning. Mit håb er, at denne fremstilling i fremtiden vil virke tilbage på det egentlige forskningsarbejde, virke igangsættende og inspirerende for yngre kræfter.

1963

Hal Koch

I. INDLEDNING

1. *Periodens politiske og sociale hovedtræk.*

For den, der beskæftiger sig med ældre tiders kirkehistorie, er det klart, at kirke og stat, religion og politik hører sammen og at man ikke kan skildre kirkens historie uden tillige at omtale hele samfundets liv, så lidt som en politisk historiefremstilling kan undgå at tage kirken med. Noget anderledes ligger det, når talen er om den nyeste tids historie. Stat og kirke bliver mere og mere skilt fra hinanden, religionen bliver en »privatsag« og det politiske liv »sækulariseres«. Det er vel forklaringen på, at man i de fleste fremstillinger af moderne historie vil kunne konstatere, at kirken får en yderst beskedne, om overhovedet nogen omtale – således i de sidste bind af Politikens Danmarkshistorie. Til gengæld holder de kirkehistoriske fremstillinger sig som oftest til det »religiøse« og lader kun i ringe grad kirken fremtræde som et integrerende led af en politisk-social enhed. Denne måde at fremstille historien på er en art »optisk« bedrag. Sækulariseringen med dens nogenlunde klare adskillelse mellem kirkens og statens områder bidrager hertil, men for den, der ser nærmere til, er trods alt de tråde, der forbinder »det verdslige« og »det åndelige« både stærke og tydelige. Kirkens eksistens er trods al frigørelse ikke ligegyldig for forståelsen af det europæisk-amerikanske samfund – det skal den, der har beskæftiget sig med asiatisk-afrikansk historie nok erkende – og omvendt kan kirken både hvad angår dens indre og ydre liv, kun forstås i sammenhæng med det politisk-sociale-kulturelle milieu, den har sin rod i. I den periode, vi her skal beskæftige os med, har det uden tvivl været indflydelsen fra samfundet på kirken, der har haft størst betydning, medens bevægelsen den modsatte vej dels har været svagere, dels er vanskeligere at konstatere. Men netop derfor må en fremstilling af den danske kirkes

historie fra 1920 til 1960 begynde med at karakterisere det danske samfund i dets hovedtræk siden den første verdenskrig. I disse år bliver den moderne »velfærdsstat« til, og ingen kan være i tvivl om, at der herved skabes en ny situation, et nyt klima for kirken.

Ved klog balancering, ved en fornuftig politik og – navnlig – begunstiget af ydre forhold lykkedes det regeringen Zahle at holde Danmark uden for krigen 1914–18. Gennem social-liberale kriseforanstaltninger, kontrol med erhverslivet og med priser og lønninger, lykkedes det tillige at afbøde de værste økonomiske og sociale konsekvenser af krigssituationen, trods de vanskelige forhold for udenrigshandelen og de stadigt stigende priser. Her mødte det danske samfund for første gang en planøkonomisk kontrol- og indgrebspolitik, gennemført af mennesker, om hvis liberale grundindstilling man ikke kunne tvivle. Grunden til den nyere social-liberalisme blev lagt i disse år. Men samtidig voksede dansk politik, trods ydre vanskelige kår, i sit eget væsen. 1915 gennemførtes den nye grundlov. Den betød, at man for alvor vedkendte sig demokratiet, som udadtil havde sejret ved systemskiftet 1901. Den privilegerede valgret til Landstinget blev afskaffet, og kvinderne fik valgret. Først med den nye grundlov nåede dansk demokrati til »mands modenhed«, og fremtiden skulle vise, at det nu havde styrke til at hævde sin stilling, også i de storme, der i tyverne og trediverne brød ud mange steder i Europa. Et vigtigt skridt i demokratisk retning var også den retsreform, som Zahle gennemførte 1915.

Det var i første linie det radikale parti, der havde fortjenesten af, at landet kom så nogenlunde tåleligt gennem krigen vanskelige år, men den regering, det havde skabt, var også af en usædvanlig kvalitet. Her var virkelig tale om et samarbejde ministrene imellem. Ikke mindre betydningsfuldt var det imidlertid, at det »revolutionære« og »samfundsomstyrtende« arbejderparti gav den social-liberale politik sin tilslutning og dermed bekendte sig som social-reformatorisk, ikke revolutionært. Det var i dansk arbejderbevægelse ikke nogen ny linie, men den blev i disse år trukket klart op, og det blev fastslået, at det var dette synspunkt, ikke revolutionens, som beherskede partiet. Hovedpersonen var allerede nu – og næsten 30 år frem i tiden – Thorvald Stauning. Arbejderbevægelsen markerede hele krigen igennem sin holdning ved at støtte den radikale regering. Til et direkte regeringssamarbejde var tiden derimod endnu ikke moden, men et vigtigt skridt i den

retning var det, at Stauning i 1916 sagde ja til – sammen med J. C. Christensen og den konservative godsejer Chr. Rottbøl – at indtræde i regeringen som »kontrolminister«. K. K. Steincke har i sine erindringer understreget, hvor meget dette tilsyneladende lille skridt betød inden for partiet, hvor man hidtil strengt havde stået på det standpunkt ikke at ville deltage i regeringssamarbejde med »borgerlige« partier.

I ikke mindre end syv år havde regeringen Zahle ledet landets politik. Ikke så sært, at der i denne lange tid opsamlede sig megen kritik og utilfredshed. Fra arbejderes og de lavere funktionærers side skyldtes vreden især, at lønningerne kun langsomt og utilfredsstillende havde fulgt prisstigningerne. Først efter krigen – i 1919 – lykkedes det at bringe arbejderlønningerne nogenlunde à jour, samtidig med at 8-timers arbejdsdagen blev gennemført. Utilfredsheden blandt arbejderne skyldtes imidlertid også en påvirkning fra begivenhederne i Rusland. Her voksede et nyt samfund op, hvor man virkelig havde afskaffet den forhadte private kapitalisme og dermed udbytningen af arbejderne. Det var vejen, mange så frem til, og derfor forbitredes de over den »social-demokratiske« samarbejdspolitik, det danske parti førte. Ikke mindre var vreden mod regeringen fra Venstre og de Konservative. Her rettede kritikken sig først og fremmest mod de kontrollerende indgreb i erhvervslivet; man indså vel deres nødvendighed, så længe krigen varede, men efter fredsslutningen ville man hurtigst muligt tilbage til »normale« forhold, hvilket for dem betød en nogenlunde gennemført liberalisme. Hertil kom nationale synspunkter. Tiden var nu inde, hvor det var muligt at få i hvert fald en del af Sønderjylland tilbage, men hele dette spørgsmål ønskede man ikke at overlade til de radikales afgørelse. Det var – som bekendt – også det nationale, som i 1920 fik gryden til at koge over. Her skal ikke fortælles om de bevægede påskedage og om kongens afskedigelse af regeringen Zahle, dannelsen af to på hinanden følgende forretningsministerier og om valget i efteråret 1920, som med klart flertal bragte partiet Venstre til magten. Kun så meget skal siges, at alle vel snart erkendte, at kongen i de bevægede dage tiltog sig en indflydelse, som var uforenelig med den parlamentariske statsskik, der efter provisorietiden var ved at danne sig – utvivlsomt som den rimeligste fortolkning af Grundloven. Så meget mere overraskende var det, at heller ikke dette skridt fra kongemagtens side fik Stauning og den socialdemokratiske partiledelse til at vige fra den

demokratisk-parlamentariske linie. Bestemt og uden forbehold afviste man den syndikalistiske, senere kommunistiske revolutionære holdning, der vandt betydelig tilslutning, ikke mindst inden for partiets ungdomsbevægelse. Fremtiden skulle vise, at Staunings politik var alvorligt ment, og at man havde kraft til at føre den igennem.

I efteråret 1920 dannedes den nye regering med Neergaard som »konseilspræsident« (således kaldtes dengang statsministeren). Programmet var klart: tilbage til de frie forhold før krigen, afskaffelse af rationeringen og navnlig af kontrollen med erhvervslivet, d. v. s. de mange »ordninger«. Den stærke mand inden for regeringen var landbrugsskolemanden Madsen-Mygdal, en repræsentant for den klassiske liberalisme med en til tider forbløffende mangel på evne til at forstå nødvendigheden af at tilpasse principperne til de faktiske forhold. Kræfternes frie spil ville ikke rigtigt fungere. Handelen syd- og østpå kom kun langsomt igang. Følgen var at store handelsfirmaer og banker krakkede. Arbejdsløshed og arbejdskampe kom til at spille en fremtrædende rolle. Den i hvert fald i propagandaen skarpe liberalisme måtte under disse forhold vække forbitrelse i arbejderkredse. Modsætningerne i dansk politik skærpedes, og man kunne nok være i tvivl om, hvor vidt den Stauningske linie kunne holdes. Mange af partiets yngre folk vendte begejstrede hjem fra besøg i Rusland, og det var ikke nemt at fastholde ungdommen. På mange måder kunne det se ud, som om man nu stod over for den endegyldige kamp mellem socialisme og liberalisme.

Ved valget i 1924 mistede Venstre sit flertal, og som det største og sejrende parti dannede Socialdemokratiet nu en rent socialdemokratisk mindretalsregering. Hele landet holdt vejret i spænding. For første gang sad socialistiske arbejdere i kongens råd. Ville dette føre til et fuldkomment systemskifte? Men snart beroligedes man – en beroligelse, der fik sit klassiske udtryk i den Nørrebrovise, hvori Frederik Jensen, tidens mest fejrede revyskuespiller, præsenterede den nye regering for kongen, der endte med at sige: »Ja, men de er jo gode gamle Akademikere alle sammen« – faktisk var der kun få egentlige arbejdere blandt ministrene. Slet så harmløs, som det lod til, var regeringen dog ikke. De fleste af ministrene følte sig virkelig som socialister i skarp modsætning til det »borgerlige« samfund. Men mulighederne for at udrette noget var ikke store, da man hverken rådede over et flertal i Folke- eller Landsting.

Efter valget i 1926 fik landet atter en Venstre-regering, under Madsen-Mygdals ledelse. Det var programmet nu for alvor at føre liberalistisk politik, og i modsætning til tidligere begunstigedes den nu ved gode forhold på verdensmarkedet. Omsider syntes krigens vanskeligheder at være overvundet. Arbejdsløsheden gik ned, landbruget fik gode kår, og den almindelige produktion var i fremgang. Over for den næsten krigerske liberalisme, som navnlig Madsen-Mygdal stadig proklamerede, skærpedes holdningen i Socialdemokratiet. Der kom i disse år en række nye folk ind, som virkelig havde noget Marxisme i sig. Det gjaldt både den klassiske filolog Hartvig Frisch og højskolemanden Julius Bomholt. Den sidste kæmpede i slutningen af tyverne og begyndelsen af trediverne, bl. a. som redaktør af »Rød ungdom«, for at skabe en ny »arbejderkultur« (titlen på en meget omstridt bog fra 1932). Grundtanken var den – vel i og for sig rigtige – at den hidtidige kultur var skabt af og for de hidtidige magthavere i samfundet, godsejerstanden og borgerskabet. Nu bar det frem mod samfundets socialisering, og samtidig kaldtes arbejderne til at skabe en ny kultur – ikke blot overtage borgerskabets aflagte ideer og kulturvaner. Denne nye kultur skulle bygge på det kollektive samfund og mennesket, og ideen var den, at mennesket skulle være herre over kapital og produktion og stå i et tjenende fællesskab til sine medmennesker. Ideen om fællesskab er det centrale. Ud fra sådanne tanker opstillede Bomholdt et praktisk kulturprogram for at give den brede befolkning adgang til bogens verden, til kunsten og til tænkningen – gennem det i 1924 stiftede og meget virksomme Arbejdernes Oplysningsforbund, gennem studiekredse, biblioteker, kurser af mangfoldig art – så omtrent det program, som siden er blevet virkeliggjort og i dag betragtes som en selvfølge. Bogens mere filosofisk-marxistiske profetier om en helt ny, af arbejderne skabt kultur, som i samtiden vakte den store opsigt – og vrede, har derimod ikke haft den samme medgang. Indholdsmæssigt kan man vel vanskeligt sige at arbejderklassen som klasse har tilført dansk kulturliv et nyt præg.

Men tilbage til slutningen af tyverne: alt pegede i retning af en skærpelse af modsætningen mellem liberalismen og socialismen. I 1929 brast samarbejdet mellem Venstre og de Konservative (på forsvarsordningen), og resultatet blev efter valget en socialdemokratisk-radikal regering, der ganske vist havde et solidt flertal i folketinget, men stod over for et landsting, der takket

være den højere valgaldet, den langsommere udskiftning og de såkaldte kongevalgte medlemmer[1] bevarede borgerligt flertal helt til 1936. Foreløbigt betød det, at regeringen ikke kunne få sine lovforslag igennem uden samarbejde med i det mindste eet af de andre partier. Dette måtte i sig selv gøre en vis indbyrdes forståelse ønskelig. Men når det i trediverne ikke kom til en skærpelse af den ovenfor nævnte modsætning, men tværtimod til en stadig stigende tilnærmelse og et ofte nyttigt samarbejde, skyldtes det dog i første række to faktorer, der meldte sig ude fra og satte deres præg også på dansk politik. Den ene var rent politisk, den anden fortrinsvis af økonomisk art.

Overalt på det europæiske fastland rejste der sig i tyverne stærke kræfter mod det parlamentariske demokrati, som i de fleste lande først havde kunnet slå igennem efter den første verdenskrig. I første omgang kom modstanden mod demokratiet stærkest til orde inden for »højre«-orienterede kredse. Fascistiske grupper og organisationer dukkede op både her og der. Allerede i 1922 foretog Mussolini sin march mod Rom og overtog hurtigt regeringsmagten i Italien. Her udformedes nu mønstret for det fascistiske styre, som siden skulle blive så vel kendt i Europa, og som fik sin uhyggeligste, mest forbryderiske udformning i den tyske National-socialisme. Men også fra modsat hold var demokratiet truet. Mere eller mindre stærke kommunistiske partier dannedes i alle vesteuropæiske stater, og ingen kunne være i tvivl om, at kommunisterne, med samme hensynsløshed og mangel på respekt for spillets regler som fascisterne, ville benytte enhver given lejlighed til at »overtage magten«. I denne situation, mellem to yderpartier, der begge syntes at være voksende, blev de fleste steder de demokratiske partier tvunget sammen i en fælles front. Man måtte trods modsætningen mellem liberalisme og socialdemokrati erkende, at det, der bandt sammen, var stærkere end det, der skilte. I nogle lande lod arbejderbevægelsen sig friste af samarbejdet med kommunisterne; man dannede den såkaldte »folkefront«, rettet mod de borgerlige partier, men i de fleste tilfælde kom dette eksperiment til at koste socialdemokraterne dyrt. Denne udvej tænkte imidlertid ingen på her hjemme, mindst af alt Stauning. Den kommunistiske gruppe var hele tiden for talsvag til at spille en virkelig politisk rolle, og med den Stauningske linie var Socialdemokratiet fast

[1] De kongevalgte landstingsmedlemmer bortfaldt ved grundloven af 1915; efter den tid valgtes 18 af de 72 landstingsmedlemmer af det afgående landsting.

forankret i det bestående samfund. Her i landet måtte den europæiske situation tvinge til samling imod midten, så meget mere som det efterhånden blev klart, at end ikke arbejderpartiet kunne regne med at opnå det absolute politiske flertal.

I samme retning virkede den anden faktor – af økonomisk art. Medens slutningen af tyverne som nævnt betød en økonomisk fremgang, skiftede den følgende periode brat karakter. Det begyndte med den voldsomme amerikanske børskrise i 1929. Den blev indledningen til en langvarig verdensomspændende depression. Vigende priser betød mindre produktion, og dette havde som sin naturlige følge stigende arbejdsløshed, der atter omsatte sig i faldende købekraft og derfor bevirkede mindre produktion og ny arbejdsløshed. Denne »onde cirkel« magtede forretningslivet ikke at gøre sig fri af. Krisens forløb og virkninger skal ikke nærmere skildres. I Danmark blev situationen lige alvorlig for landbruget, hvis udenlandske markeder svigtede, og for industrien. I lange perioder kunne man sætte spørgsmålstejn ved, om landbrugsproduktionen overhovedet betalte sig, og tvangsauktionerne hørte til dagens orden. I byerne steg arbejdsløsheden samtidig til hidtil ukendte højder (30–40%). I en sådan alvorlig krise var det i høj grad at frygte, at yderpartierne ville få vind i sejlene, som det jo klart skete i Central- og Sydeuropa, men netop derfor tvang den økonomiske krise – på samme måde som den politiske antiparlamentarisme – de demokratiske partier til samarbejde. Det blev så at sige prøven på demokratiets levedygtighed, at det kunne magte de foreliggende opgaver. Samarbejdet blev da også den fremherskende linie i tredivernes politik – ikke tyvernes tendens til at trække modsætninger skarpt op.

Det første udslag af denne samarbejds ånd var kriseforliget, som regeringen 1931 sluttede med de Konservative. Året efter gennemførtes Valutaloven med Venstres tilslutning, men det afgørende var dog det såkaldte »Kanslergadeforlig«, som regeringen i vinteren 1932–33 sluttede med Venstre. Her sænkedes kronkursen til fordel for landbrugets rentabilitet, og samtidig forbød man ved lov den truende arbejdskamp – arbejdsgiverne, der mente at stå stærkt havde varslet lockout for mere end 100.000 mand. Endvidere gav Venstre tilsagn om gennemførelse af den store reform af sociallovgivningen, som skyldtes K. K. Steincke, og som vel betegner det største samlede skridt frem imod velfærdsstaten. Men også på andre punkter satte samarbejdet sig i disse

år spor. Man fik en ny seminarielov (1930) og 1937 den nye folkeskolelov, som afskaffede det gejstlige tilsyn med skolen [1] – under stor protest fra en del af gejstligheden. Da regeringen 1936 fik flertal også i Landstinget, var tiden inde til at tage større opgaver op, og man udarbejdede et forslag til en ny grundlov – denne gang i samarbejde med de Konservative. Forslaget strandede imidlertid – til Staunings store skuffelse – ved folkeafstemningen 1939.

Tredivernes samarbejde betød naturligvis ikke, at man her hjemme helt undgik de politiske yderpartier, som spillede en så stor rolle ude i Europa. Stærkest sporede de, som naturligt var, hos ungdommen. En ret stor gruppe inden for K.U. (Konservativ Ungdom) følte sig draget af og efterlignede til en vis grad Mussolinis og Hitlers ungdomsorganisationer. En tid lang var det almindeligt, at det ved politiske møder – ganske som i Tyskland – kom til slagsmål mellem K.U. og socialdemokratiske eller kommunistiske unge. Det uhyggelige var, at man fra Tyskland vidste, at netop sådanne fænomener havde været indledningen til magtovertagelsen i 1933. En for alvor truende karakter nåede modsætningerne dog ikke, og det skal ikke glemmes, at de tendenser i fascistisk retning, som utvivlsomt – og ganske naturligt – fandtes inden for K.U., længe før besættelsen blev kvalt af konservative politikere som Christmas Møller og Aksel Møller, der med stor klarhed ønskede at gøre partiet til et virkeligt »folkeparti« med udbrydelig fastholden ved parlamentarismen og forkastelse af enhver form for fascisme.

Ikke mindre håndfast afviste ledende socialdemokrater de kommunistiske tendenser, der gjorde sig gældende i arbejderungdommen. I slutningen af tyverne havde man måttet omorganisere hele ungdomsbevægelsen fra bunden af, og den antikommunistiske holdning var sikker nok hos de yngste ledere, som man spøgende kaldte »Staunings drenge«, og hvor Hedtoft-Hansen og H. C. Hansen allerede stod i første række. I grunden var det overraskende, at arbejderklassen ikke under krise og arbejdsløshed radikaliseredes mere, end tilfældet var. Det skyldtes foruden Socialdemokratiets faste ledelse, at man trods alt magtede at bekæmpe krisen, og at arbejderne kår gennem tyve år gradvis var forbedrede. Fra midten af trediverne var det værste overstået, arbejdsløsheden i

[1] Det skete ved tilsynsloven af 20/5 33.

langsom tilbagegang, samtidig med at den ny sociallovgivning betød et virkeligt fremskridt. Det er i det hele taget væsentligt at slå fast, at det ikke var krigen, som bragte en ende på landets økonomisk-sociale problemer. Man var i slutningen af trediverne atter inde i en fremgangsperiode, og arbejderne fik deres del i fremskridtet i form af højere lønninger og større social trykthed. De følte sig ikke længere som samfundsfjendtlige proletarer, men som ligeberettigede parthavere i det samfund, som de gennem en halv snes år havde haft den politiske ledelse af – måske nok som parthavere, der ikke altid blev behandlet som ligestillede, og som derfor måtte kæmpe for deres rettigheder, men på den anden side slet ikke som besiddelsesløse, der kun kunne sætte deres håb til en revolution. Man har ofte harcelleret over denne arbejderes borgerliggørelse, over den røde farves falmen, efterhånden som arbejderne fik egne huse eller i hvert fald kolonihaver. En sådan ironi er ilde anbragt. Der er tværtimod grund til at glæde sig over, at den økonomiske og sociale udligning, som i 1800-tallet gjaldt bønderne, nu fortsattes over for arbejderne. Frugten heraf så man under besættelsen: inden for arbejderstanden var der ingen vaklen. Man følte sig solidarisk med det samfund, som trods alt havde givet gode livsvilkår.

Den voldsomste kritik mod det bestående politiske system kom ikke fra byerne, men fra landboernes side. Partiet Venstre havde yderst vanskeligt ved at holde sammen på sine tropper. Den økonomiske depression, tvangsauktionerne, lang arbejdstid og ringe udbytte tog modet fra mange og skabte forbitelse mod den byprægede socialdemokratisk-radikale regering. »Landboernes Sammenslutning« (L.S.) og adskillige andre oppositionsgrupper var stærkt tilbøjelige til at lytte til tonerne syd fra og i hvert fald meget kritiske over for »systemet« og »politikkerne« med deres statsregereri og socialisme. Til denne kritik sluttede sig de ikke helt fåtallige kredse, som i trediverne stod uden for det politiske samarbejde, og som i mere eller mindre skarpe vendinger erklærede, at demokratiet havde spillet uigenkaldeligt fallit; man måtte tage ved lære af Italiens og Tysklands erfaringer; man måtte have en »stærk mand« til at overtage ledelsen, folk måtte lære at yde noget i stedet for altid at kræve – rettet imod den sociale forsyng. Ud af denne jordbund groede en hel række små partier, som ofte kaldtes »genrejser-partier«, fordi de for alvor mente, at Danmarks sunkne hus skulle rejses på en helt ny grundvold. Den demokratiske

parlamentarisme havde vist sig ude af stand til at klare de foreliggende opgaver.

Var trediverne en politisk, økonomisk og moralsk forfaldsperiode eller betegnede den en på partidelingen grundet demokratisk fremskridtspolitik, der trods alle kriser havde evne til at bygge en bedre fremtid for hele folket med større frihed og tryghed? Således spurgte man allerede dengang, og denne modsætning i vurderingen, der ikke mindst var at spore i kirkelige kredse, skulle få en vidtrækkende betydning. Under og efter krigen var det inden for modstandsbevægelsen et gængs slagord: aldrig mere tilbage til tredivernes Danmark. Med dette slagord vendte man sig mod den begyndende social-liberale velfærdsstat, der var negativt indstillet over for forsvaret, uden national bevidsthed med en stærkere understregning af individets rettigheder end dets forpligtelser.

I modsætning til »tredivernes politik« henviste man efter krigen til »modstandsbevægelsens politiske program«, som krævedes gennemført til sidste punkt, og som skulle betyde en fornyelse af det politiske og offentlige liv, en ny begejstring og idealisme hos den næste generation. Her trådte det tydeligt frem, at modstandsbevægelsen havde sine stærkeste rødder i tredivernes antiparlamentariske partier, kommunismen og Dansk Samling, men det viste sig tillige, at de, der førte ordet, efter krigen som før, havde meget lidt kontakt med det faktiske politisk-socialt liv i landet og derfor også måtte anlægge en forkert vurdering af det moralske indhold i landets politik.

Allerede under krigen blev det fra modsat hold sagt ganske tydeligt og nøgternt: kunne vi endda blot efter ragnarok vende tilbage og knytte til ved tredivernes gode og sunde udvikling. Faktisk var det da også noget sådant, der skete i slutningen af fyrrerne. Rent politisk har krig og modstandsbevægelse næppe tilført dansk politik nogen fornyelse i ideer eller programmer. Man taler ofte om tyverne og trediverne som »mellemkrigstiden«. Mere sagligt ville det i grunden være at betegne begyndelsen af fyrrerne som »mellemfredstiden«. Da besættelsen afsluttedes 1945, blev trådene omgående knyttet til det, som var før. Det viste sig allertydeligst på det personlige område. Det var de »gamle« politikere, de samme mænd, som havde været ledende i tredivernes politik og hele besættelsestiden igennem, som nu efter krigen fik landets ledelse betroet. Man kan jo godt tale om »pampere«, der masede sig frem igen og klæbede ved taburetterne. Men selv

stærke ord kan ikke skjule den kendsgerning, at valgene efter 1945 med al tydelighed viste, at det var de gamle partier og de gamle politikere, der – efter mit skøn med god grund, men under alle omstændigheder rent faktisk – havde befolkningens tillid, ikke de nye strømninger, som dels havde deres rod i tredivernes politiske kritik, dels havde fået deres form i besættelsestiden. Det vakte hos modstandsfolk megen bitterhed. Her var man overbevist om, at partipolitikken havde været mere eller mindre korrump, og at den tilmed under besættelsen havde svigtet ved at føre den såkaldte »samarbejdspolitik«; derfor var en fornyelse absolut nødvendig, måtte have karakter af en udrensning og vel endda noget i retning af et »systemskifte«. Man forstod i disse kredse ikke, at man i virkeligheden ikke havde noget andet »system« at bygge på – bortset fra kommunisterne. Man talte nok om »modstandsbevægelsens politiske program«, der skulle gennemføres til punkt og prikke, men et sådant program eksisterede ganske simpelt ikke – bortset fra en helt tåbelig »udrensningspolitik«[1].

[1] I sine sidste år syslede Koch med planer til en bog: *Fra besættelsens år. Sådan kunne de også opleves*. Kun enkelte fragmentariske optegnelser er bevaret, men forordet – som han nåede at få skrevet – er ikke uden interesse: »Helt uventet blev jeg – der altid havde levet et udpræget privatliv, aldrig havde deltaget i offentlige anliggender, dårligt nok været på en offentlig talerstol, kort efter besættelsen 1940 hvirvlet ind i begivenhederne. Tidligt på efteråret 1940 blev jeg valgt til formand for Dansk Ungdomssamvirke, og denne stilling bevarede jeg hele krigen igennem. Den gjorde dels at jeg lærte en stor mængde mennesker fra det politiske og kulturelle liv at kende, dels at jeg gang på gang blev tvunget til i de vanskelige situationer at formulere et klart standpunkt, som kunne udtrykke samvirkets holdning. Kort sagt: jeg kom til at leve med i landets og folkets historie i de år, oplevede begivenhederne på nært hold, og derfor har jeg – omend med megen tøven – besluttet mig til at give en kort redegørelse for, hvorledes jeg kom til at opleve disse begivenheder, som mange andre gennem deres oplevelser har opfattet og vurderet på anden vis. Når denne lille bog nu ser dagens lys – næsten 20 år efter krigens afslutning – skyldes det ikke ønsket om at polemisere mod andre, der har skildret begivenheder og mennesker ud fra andre synspunkter. At føre en sådan polemik igennem vilde kræve et grundigt forskningsarbejde og en omfattende dokumentation. Jeg vil ikke sige, at noget sådant ikke kunne friste mig, ikke mindst fordi det meste af, hvad jeg har læst af den omfattende litteratur om besættelsestiden – men jeg skylder dog at sige, at jeg ikke har læst så forfærdelig meget – mere kan kaldes mytologi end historieskrivning. Eller lad mig udtrykke det på en anden måde: mødet med denne næsten samtidige skildring af begivenhederne 1940–45 har gjort det lettere at forstå, hvor nødvendigt det er at stå med kritik og mistænksomhed over for fortidens beretninger. Når man som jeg gennem mange år har beskæftiget sig med Saxo-kritik, har der nu været mulighed for at lære og forstå i en helt uventet form.

Enten man nu synes om det eller ej, må man rent faktisk erkende, at den social-liberale politik, som i tyverne og trediverne var under fremmarch, forment af det radikale parti og socialdemokratiet, blev ført til sejr efter 1945 og har nået sin rigeste udfoldelse i efterkrigstidens velfærdssamfund. Derfor er det også helt naturligt, at denne udvikling angribes hårdt dels fra kommunistisk orienterede kredse, dels fra folk, der tænker på linie med tredivernes halv-fascisme. Derfor skiller dette synspunkt også nu som dengang langt ind i de kirkelige kredse, hvor kritikken af velfærdsstaten har fundet god jordbund. »Velfærdspolitikken« er vor tids afgørende politiske begivenhed, og man kan ikke skildre tiden uden at tage stilling til det centrale problem, denne politik betegner. Linien selv er klar og sammenhængende – her er ikke tale om en ny politisk periode, om »en ny middelalder«, om det modernes nederlag – og hvad det nu altsammen er blevet kaldt både i trediverne og efter besættelsen. Det betyder naturligvis ikke, at man har skabt det fuldkomne samfund – måske ikke engang at mennesker er blevet lykkeligere. Det kan nu engang ikke være staten eller politiske foranstaltninger, der skal gøre mennesker »lykkelige«, hvad så ellers ordet dækker over. Men der er faktisk sket det, at det moderne velfærdssamfund giver langt den overvejende del af befolkningen gode ydre levekår. For første gang i menneskehedens historie kan man – i en række af disse »velfærdsstater« – tale om, at den egentlige fattigdom næsten er overvundet.

At et sådant samfund har kunnet skabes, har naturligvis sine forudsætninger i mange forhold. I vid udstrækning skyldes det naturvidenskaben og tekniken, som der er grund til at betragte med dybeste taknemlighed, ikke med den mærkelige blanding af mistænksomhed og tværhed, der kendetegner mange, ikke mindst kirkelige kredse. Politisk har de fire traditionelle partier i dansk

Dette omfattende kritiske opgør har jeg imidlertid ikke ønsket at foretage. Dels vilde det kræve meget omfattende studier, dels føler jeg mig ganske inkompetent over for en sådan opgave: notater har jeg så at sige ikke bevaret fra de år, ud over enkelte breve, og min hukommelse er den slettest tænkelige. Det mål, jeg har sat mig, er da betydeligt mere beskedent. Det forekommer mig rimeligt, at den næste slægt, de, der er unge idag og intet har oplevet af disse vigtige begivenheder, får et indtryk af, at man har kunnet opleve dem på en helt anden måde end den, der afspejler sig i den mere officielle historieskrivning, og at man uden at være landsforræder eller noget i den retning kan vurdere både mennesker og begivenheder på en måde, der ikke stemmer med den »modstandsbevægelsesfilosofi«, der foreløbig har slået igennem i det meste af, hvad der er skrevet.«

politik været enige om at fremme denne udvikling – uenigheden har fortrinsvis stået om de former, man skulle vælge, og med hvor stor fart man skulle gå frem. Men ledende i udviklingen har dog det radikale parti og det reformistiske, ikke-revolutionære socialdemokrati været. Hvad man har nået, er ikke et socialistisk, ikke-kapitalistisk samfund, men kan vel bedst karakteriseres som en social-liberal ordening på den private kapitalismes grundlag med vidtgående statslig indflydelse på det økonomiske liv. Ordningens indhold har været, at der i vid udstrækning er givet mennesker tryghed over for fattigdom, arbejdsløshed og sygdommens socialt katastrofale følger. Samtidig er den almindelige levestandard steget helt overraskende, og adgangen til uddannelse og til kulturelle goder er blevet åbnet for næsten alle, der ønsker den. Hermed skal, som lige nævnt, ikke siges noget om, hvor vidt mennesker er blevet lykkeligere, selv om jeg – trods efterkrigstidens venstre-orienterede kulturpessimister – personligt mener, at spørgsmålet kan besvares med et ja. Det afgørende er, at summen af goder – materielle og åndelige – som stilles til menneskers rådighed, er vokset stærkt, og at antallet af dem, der har mulighed for at udnytte disse goder, ikke er steget mindre.

2. *Periodens kulturelle præg.*

Under og efter den første verdenskrig opstod der, ude i verden og her hjemme, en stærk bølge af religiøsitet. Den var måske også kommet uden krigen – den var i hvert fald på vej før 1914. På mange måder var den en reaktion imod den positivisme og udviklingslære, som havde gjort sig stærkt gældende i slutningen af 1800-tallet, og som her i Danmark fik sit midtpunkt i den af Brandes prægede kreds i hovedstaden. Allerede før århundredskiftet var Johannes Jørgensen brudt ud og gået over til den katolske kirke, og der kunne nævnes adskillige andre, som pegede hen imod et skifte i den kulturelle »atmosfære«. Men alle sådanne tendenser blev utvivlsoft forstærket gennem krigstidens voldsomme rystelser, der bidrog til at rokke den vidt udbredte optimisme og fremskridtstro.

Allerede 1917 havde Helge Rode skrevet en lille bog med titlen »Krig og Ånd«, som viste, at han følte sig stående i et opgør med sin samtid. Til fuld udfoldelse kom dette opgør i »Pladsen med de grønne træer« (1924) og i mere programmatisk form i »Regenera-

tionen i vort Aandsliv«. Det grundsyn, som Rode fremfører, har C. I. Scharling rammende karakteriseret således: »Det er kirkens sag som den førende åndsmagt at stå midt i åndslivet; religionen bør være hjertet, hvorfra livet udgår til alle samfundslegemets dele. Kirken skulde være os som et drømmeslot midt i de hårde kendsgerningers verden; den bør give hele samfundet livsvisdom og moralsk indvielse, omstrålet af skønhed. Her skulde de unge indvies i livets mørke og strålende mysterium, her skulde de gamle hæves over tilværelsens elendighed, og et højere liv fremstkes. Hvad vilde ikke en samlet og fornyet kirke kunne betyde for det sønderrevne Europa – her vilde politikerne få det rygstød, de behøver i deres arbejde for verdensfreden, og her vilde vi få den internationale institution, vi drømmer om, og det på historisk grund med en 1000 år gammel traditions værdighed.«

Man møder her en smuk poetisk religiøsitet, som hævder, at det alene er religionen, ikke naturvidenskaben, som formår at besvare menneskesjælens evige spørgsmål og tilfredsstille dens dybeste længsler, og som søger til kirken, der i sin kultus giver plads for skønhed, for følelse, for mystik. Ikke så sært, at Rode ud fra disse synspunkter havde mere sympati for den romerske kirke på grund af skønheden og rigdommen i dens gudstjeneste og på grund af klosterlivets indadvendte fromhed. Den protestantiske kirke er og bliver jo trods alt en »prædikekirke«, og trods alle påstande om dens rummelighed og dens dogmatiske løshed – som Rode i rigt mål bebrejdede den – står den i langt højere grad end Romerkirken for noget ganske bestemt, er mindre varieret og facetteret, medens den romerske kirke med rette er blevet kaldt for huset med de mange boliger. Trods dette fandt Helge Rode dog ikke en bolig der. Han vedblev til sin død at være en af kirken uafhængig fri religiøs person.

En religiøsitet af lignende art møder man gang på gang i tyvernes livlige debat om religiøse spørgsmål. Et religiøst budskab om åbenhed over for livets rigdom og om mystisk fordybelse i sig selv var således hovedtemaet for den store roman, »De Vises Sten«, hvormed Anker Larsen 1923 vandt Gyldendals store Romankonkurrence. I den sammenhæng bør også Chr. Reventlows »Breve fra Skærsilden« nævnes – mere fordi de i deres blanding af mystik, fantastisk spekulation og rationalisme er typiske for tiden, end fordi de har krav på nogen større opmærksomhed.

Som reaktion mod denne bølge af religiøsitet må man vel opfatte

de tre småskrifter, som Brandes i disse år udsendte om kristendommens oprindelse, »Sagnet om Jesus« (1925), »Petrus« (1926) og »Urkristendom« (1927). Nogen egentlig værdi har disse småskrifter ikke. De står som et monument over den gamle mesters bitterhed mod den yngste generation, der brød med hans paroler, mod den religiøsitet, hvis død han havde profeteret, og som nu atter rejste hovedet.

En plads for sig i tyvernes religiøse røre indtager Vilhelm Grønbech, som i modsætning til de før nævnte skulle få en fremtrædende betydning for store kredse i det følgende slægtled. Han var ganske simpelt en begavelse af usædvanligt format. Han var begyndt som filolog (elev af Vilh. Thomsen), men blev 1915 professor ved universitetet i religionshistorie. Ved det store værk »Vor Folkeæt i Oldtiden« (I–IV, 1909–12), der indeholder en ny og original tolkning af Nordboernes religion og samfundsliv, havde han slået sit navn fast som en banebryder inden for sit fag. Han stod 1800-tallets oplysnings- og fremskridtstro ganske fjernt. For ham var den primitive i sin religiøse oplevelse virkeligheden lige så nær, måske endda nærmere end den moderne videnskabsmand. I tyverne fordybede Grønbech sig i Indiens og Europas mystik, og hans bøger herom var kun skrevet for den snævre kreds. I den offentlige debat, endsige polemik, deltog Grønbech aldrig. Kun tilsyneladende hørte han hjemme i tyvernes modereligiøsitet. Det skulle senere vise sig, at han havde en helt anderledes central placering i mellemkrigs- og efterkrigstidens åndelige liv.

Den religiøsitet, der gjorde sig gældende i årene efter første verdenskrig, var imidlertid ikke begrænset til de snævre litterære kredse. Den havde – i hvert fald en tid – en vis folkelig bredde, som gav sig udtryk i stigende tilslutning til mærkelige religiøse sekter og småkredse, frem for alt til spiritismen, som i disse år fik en betydelig udbredelse. Man holdt »ånde-seancer«, hvor svindel og overtro indgik en mærkelig blanding, og man lyttede til bordbenenes dans. Det var herom Ludvig Holstein skrev de unægtelig rammende ord: »Jeg tror ikke spor på en ånd, der er avlet i hor med et bord«, men dansen gik uanfægtet sin gang.

Hele denne bølge af religiøsitet blev, som man kunne vente, hilst med glæde og forventning i kirkelige kredse. Slægtledet efter 1870 havde været vant til at stå i en hård kamp for at forsvare kristendommen mod angreb fra videnskabeligt, særlig naturvidenskabeligt hold. Ikke så sært, at man vejrede vårklima, da pludselig

en række af åndslivets fremtrædende mænd stillede sig på religionens side. Mere eller mindre triumferende tilbød man sig som vejledere for de nye troende, for at de kunne finde vej til kirkens faste grundvold i stedet for deres egen mere tågede og ubestemte religiøsitet. Ikke mindst var den mere intellektuelle del af den kristne ungdomsbevægelse stærkt optaget af det nye, som skete, og man lovede sig en virkelig kristelig fornyelse. Alt dette skulle imidlertid snart vise sig at blive een stor skuffelse. For det første viste de nye fromme sig ikke særlig taknemlige for eller påvirkelige af den velmenende kirkelige vejledning. I hvert fald var der ingen af de mere kendte navne, som virkelig accepterede kirken – måske med undtagelse af kritikeren Henning Kehler, der oplevede en omvendelse, som førte ham fra »Politiken« til »Kristeligt Dagblad« og for en tid holdt ham fast i det kirkelige milieu, hvor han da også blev tilbørligt fejret. Men hertil kom som det andet – og væsentligere: hele denne nye religiøsitet havde ingen virkelig åndelig kraft i sig. Det var ikke – som man højlydt profeterede – den, der pegede imod fremtiden. Her groede ikke stærke nye livsimpulser, her skabtes ingen ny kunst. Og det hjalp ikke, at man fra kirkeligt hold med iver citerede, at »en af vort kulturlivs ledende mænd har sagt« o.s.v. De var ganske simpelt hen ikke ledende i nogen henseende. Inden mange år var både deres værker og deres navne glemte. Læser man dem idag, virker de mærkeligt blodfattige. Omtrent på samme måde gik det med den mere folkelige religiøsitet. Den spiritistiske bølge tabte sig, og ingen af de nye religiøse smågrupper fik varig betydning.

Tyngdepunktet i dansk kulturliv i disse år lå faktisk et helt andet sted, nemlig hos en gruppe af forfattere, bildende kunstnere og moralister, som var udpræget venstre-orienterede, for manges vedkommende med en tydelig hældning mod kommunismen. Historisk følte de sig som arvtagere efter 1700-tallets klassiske oplysningsfilosofi og efter Georg Brandes. Det var ikke nogen afgrænset gruppe; til den hørte forfattere som Tom Kristensen, Otto Gelsted og Hans Kirk, blandt billedhuggerne kan nævnes Kaj Nielsen og Gaugin, blandt malerne mænd som Giersing, Weie, Salto og Lundstrøm. Det afgørende var ikke disse kunstners individuelle indsats – kun få om overhovedet nogen af dem var vel kunstnere i det store geniale format – men at i denne kreds blev tidens virkelige spørgsmål drøftet og gennemarbejdet i oprør mod fortidens konventioner og med mod til at gå nye veje. Eet navn

må dog særskilt fremdrages, arkitekten Poul Henningsens. Ikke fordi han var betydeligere eller mere skabende end de andre, men fordi alle tidens ideer og impulser så at sige samlede sig hos ham, og han havde mere end nogen anden evne til at forme dem og give dem udtryk på en sådan måde, at mennesker lyttede snart med begejstring snart med forargelse. Han blev – i ordets franske betydning – tidens store »moralist«. Til orde kom kredsen først og fremmest i dagbladet »Politiken«, men tillige i en række tidskrifter, af hvilke det betydeligste uden tvivl var det af Henningsen grundlagte, men desværre kun kortlivede arkitekttidsskrift »Kritisk Revy«, der for de mere vågne iblandt ungdommen klang som en fanfare, der var værd at følge.

Spørger man om indholdet i denne bevægelse, er der i første række to ting, som falder i øjnene. Få mennesker var så tidligt og så tydeligt klar over den fare, der truede fra de autoritære stater. På en tid, hvor store kredse endnu i træthed over for det politiske kævl med begejstring så hen til den stærke mand og en handlekraftig politik, forstod Poul Henningsen-kredsen at råbe vagt i gevær, så det gav genlyd. Det var i tyvernes og tredivernes åndsliv ikke nogen ringe fortjeneste. Det andet, som straks falder i øjnene, er kredsens tilknytning til arkitekturen netop i de år, hvor den moderne arkitektur blev til. Vigtigt var det her, at arkitektur ikke blev opfattet som æstetik, men som et socialt fænomen: at huse skulle bruges først og fremmest til boliger for mennesker, og at derfor arkitekturen måtte vokse i sammenhæng med en forståelse af familielivet og af de krav, mennesker med rette kan stille til livsudfoldelse.

Hermed føres vi imidlertid over til det afgørende i hele den moderne debat: det var selve det menneskelige liv, dets daglige form og dets mest fundamentale udtryk, man tog op til debat, ofte i nær tilknytning til den nyere psykologi, hvor for øvrigt indflydelse fra Freud her i Danmark ikke synes at have været særlig stærk. Man drøftede ikke blot bolig og møbler, kunst og kunsthåndværk, men tillige klædedragt og frisure, de daglige omgangsformer i familie og samfund. Opdragelsen blev et hovedpunkt, og man gjorde front mod det ældre slægtleds mere autoritære synspunkter. Naturligvis måtte tillige forholdet mellem de to køn, hele det seksuelle spørgsmål træde i forgrunden. Den frihed, man ønskede i forholdet mellem forældre og børn og i skolens liv, skulle naturligvis fortsættes for den opvoksende ung-

dom, der ikke måtte lade sig binde af religiøse og borgerligt ned-
arvede hæmninger. Ofte kunne man få det indtryk, at Henningsen
og andre mente, at hvis man blot kunne lære ungdommen at leve
uden moralske hæmninger eller skyldfølelse, ville lyksaligheden
være nået. Det var naturligvis ikke meningen, men man kan ikke
nægte, at spørgsmålet om seksuel frigjorthed spillede en frem-
trædende rolle – og derfor naturligvis bidrog til at skubbe mange
gammeldags tænkende væk. Men hvad man nu end kan mene om
denne seksuelle »radikalisme«, kan det ikke nægtes, at kredsen
i langt videre forstand rejste det moderne familielivs afgørende
problemer: boligen, opdragelsen, børnebegrænsning, kvindens fri-
gørelse og selverhverv. Alt dette var i ordets egentligste

*

Her slutter fragmentet.

For at opnå en slags afrunding hidsættes følgende fra Kochs
kladde:

»Som alt nyt der virkelig vil kritisk efterprøve det selvfølgelige
og konventionelle i samfundet, måtte også disse folk virke revolu-
tionære, ofte rent ud umoralske. Til stadighed beskyldtes de for
at være »salonkommunister« – og ikke helt med urette. Det var
derfor også naturligt, at kirkens mænd, ikke bare præsterne, men
måske i endnu højere grad kirkeligt vågne lægmænd, betragtede
alt dette som en farlig fjende, der måtte bekæmpes. Man havde
ingen anelse om, at det trods alt var her og ikke hos Helge Rode
og Anker Larsen, at fremtiden groede. Og i deres afvisning af alt
dette nye, i deres kamp mod denne form for moral – og her var jo
virkelig tale om en moralsk anskuelse – kom man meget ofte til
at søge sine forbundsfæller, hvor de var at finde, hvilket betød
i reaktionære og politisk temmelig farlige anskuelser. I trediverne
var det ikke ualmindeligt at høre folk sige, at de måtte beundre
den moral, som gav sig tilkende både i den italienske fascisme og
i Tysklands Hitler-jugend. Det var ikke bare de berømte tog, der
gik til tiden, men det var en moral, der stillede krav og hævdede
autoriteten, man sympatiserede med. Det er ikke vanskeligt
bagefter at se begrænsningen i den moralisme, der hørte hjemme
i det, vi med et kort ord kan kalde den Poul Henningsenske kreds,
men det forhindrer ikke, at den for det første tvang til eftertanke,
at den satte spørgsmålstejn og rokkede ved meget af det over-

leverede, som i høj grad trængte til fornyelse, og at den var med til at bygge den moderne velfærdsstat op«.

I det følgende vilde Koch have skildret den tilknytning de kirkelige kredses reaktion på kulturradikalismen fandt i Arne Sørensens bog *Det moderne Menneske* (1936) og i partiet Dansk Samling.

Smaastykker.

I.

TO BREVE FRA MELANCHTHON

og lidt om deres baggrund

Ved Jens Glebe Møller

Som et lille bidrag til dansk og sønderjyds kirkehistorie og som et beskedent supplement til vor viden om Melanchthon aftrykkes her to breve fra ham. De findes begge på Det kgl. Bibliotek[1] og er begge skrevet i Melanchthons karakteristiske hånd[2]. Men først vil det være rimeligt at give nogle oplysninger om baggrunden for brevene.

Det ældste af dem er skrevet til kongens kansler Johan Friis (1494–1570), med hvem Melanchthon tidligere havde brevvekslet[3]. Dog er det ikke Friis, som er brevets hovedperson, men Hans (Johannes) Frandsen. Hans Frandsen fødtes i 1532 i Ribe, hvorfra han efter endt skolegang begav sig til Wittenberg. Her blev han indskrevet ved universitetet 15/5 1551[4], og her udgav han to år senere sin første latinske digtsamling. Efter tidens målestok var Frandsen en poetisk begavelse, som det også fremgår af Melanchthons brev. 19/9 1554 tilstod Chr. III ham 30 daler til fortsatte studier i Wittenberg[5]. Disse penge skulle overbringes ham af en vis Rasmus Sørensen, som ved samme lejlighed selv modtog en understøttelse[6]. Rasmus Sørensen er antagelig identisk med Frandsens bysbarn, den ellers ukendte Erasmus Severini, som

[1] Bøll. Brevs. U, fol. (indlagt mellem 215 og 216) og Bøll. Brevs. U, fol. 216. Afskrift af sidstnævnte i Bøll. Brevs. D, 4to, 1279 – se her note 11.

[2] I begge originalbrevene findes enkelte senere, delvis uvedkommende tilføjelser. – Iøvrigt gengives brevene med den oprindelige retskrivning, idet dog diverse forkortelser opløses.

[3] Se Corpus Reformatorum IV, 1048 f.

[4] Ny Kirkehist. Samlinger I, 470.

[5] H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Historie II, 543. På denne og de følgende sider biograferes Hans Frandsen.

[6] Rørdam, anf. skr. I, 701.

17/5 1552 blev indskrevet ved universitetet i Wittenberg[7]. Begge ripensere kan sikkert takke Melanchthon for deres understøttelser, for ligesom Melanchthon her anbefaler Frandsen, havde han 15/8 1554 til kongen anbefalet Sørensen[8].

Om Hans Frandsen skal iøvrigt bemærkes, at han lagde sig efter medicinen og efter et omflakkende rejseliv overtog det medicinske professorat i København i 1561 og derefter bestred dette og andre akademiske hverv med stor dygtighed, til han døde i 1584. – Selve brevet fortæller os desværre lidet om Hans Frandsens person og endnu mindre om den travle Melanchthon, som samme dag fik både breve og lange forord fra hånden[9]. Dog lægger man mærke til, at Frandsen prises for sin »moderatio« – en af de gamle græske dyder, som Melanchthon åbenbart har lagt særlig vægt på (jfr. brevet til Stanhufius).

Det næste brev er skrevet til Michael Stanhufius, og det er ham, som her samler opmærksomheden om sig. Stanhufius stammer fra Heidingsfeld i Bayern[10]. Han studerede i Wittenberg og trådte øjensynligt i nær forbindelse med Melanchthon[11]. I begyndelsen af året 1556 tilegnede han en »Oratio« til hertug Frederik[12], som siden 1549 havde været verdslig biskop over Slesvig Stift. Resultatet udeblev ikke. Fyrstebiskop Frederik kaldte Stanhufius til rektor for domskolen i Slesvig[13], og forsynet med et meget smukt testimonium fra Melanchthon[14] kunne han – vel i sommeren 1556 – rejse til Slesvig. Stanhufius er nok blevet slemt skuffet, da han tog sit rektorat i besiddelse. Domskolen var efter

[7] Ny Kirkehist. Samlinger I, 471.

[8] Corpus Reformatorum VIII, 326 f.

[9] Se Corpus Reformatorum VIII, 337 ff.

[10] D. C. Rolfs, Zur Geschichte der Lehrstreitigkeiten in Schleswig-Holstein, Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, 2. Reihe, 7. Band, 299, jfr. 304.

[11] Th. Wotschke, Die Beziehungen des Schleswig Rektors Stanhufius zu den Wittenbergern, Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengesch. 2. R., 7. Bd. 396 ff. Bemærk, at Melanchthon kalder Stanhufius »frater«, hvilket har medført, at den i note 1 nævnte afskrift er blevet registreret som et brev fra Philippus Stanhufius.

[12] Wotschke, anf. skr. 398.

[13] Mich. Stanhuffius, De instauratione scholæ slesvicensis liber, Wittenberg 1557, fortalen A V verso. På denne post har han efterfulgt mag. Hieronymus Koppersmit (Cypræus), se Aug. Sack, Die schola trivialis . . . und das paedagogicum publicum in Schleswig, Slesvig 1873, 2 f.

[14] Wotschke, anf. skr. 399, Corpus Reformatorum VIII, 757 f.

den slesvig-holstenske kirkeordning af 1542 tænkt som en højere skole, fælles for begge hertugdømmerne, men den var ikke blevet til andet end en simpel latinskole. Og ovenikøbet befandt den sig ifølge Stanhufius selv i en sørgelig forfatning[15].

Og nu døde så hans herre og velynder, fyrstebiskop Frederik, 27/10 1556, kun 27 år gammel. Der var al mulig grund for Stanhufius til at sørge og for Melanchthon til at trøste ham, som det sker i brevet her.

M. h. t. Stanhufius' videre skæbne skal nævnes, at efterhånden tog Frederiks broder og efterfølger, hertug Adolf, planerne om en højere skole op påny[16]. I 1566 udstedtes et forelæsningskatalog for en sådan skole, ifølge hvilket Stanhufius – meget passende – bl. a. skulle forelæse over Melanchthons *Loci communes*[17]. Skolen, »Pædagogiet«, kom igang i 1567 og eksisterede til et sted mellem 1580 og 86[18], og Stanhufius, som var blevet medlem af domkapitlet, var dens sidste rektor. Derefter vides om Stanhufius kun, at han døde i Slesvig som »senior capituli« 7/3 1608. Tilbage til Wittenberg (jfr. Melanchthons slutbemærkninger) kom han altså aldrig. – Brevet til ham er skrevet, mens Melanchthon var fuldt optaget af striden med flacianerne, og det vidner ligesom det foregående om hans interesse og omsorg for sine studenter[19]. Karakteristisk er Melanchthons motivering for at ønske sig himmelen. Vægten ligger så åbenbart på, at han dér vil få lærdommens forunderlige kilder at se. Ikke for ingenting var Melanchthons livsindsats foreningen af humanisme og kristendom, lærdom og evangelium.

Melanchthon til Johan Friis 1/9 1554.

S(alutem). D(icit). Amplissime D(omine). Cancellarie. Scio vos pro excellenti sapientia vestra, et grauissime iudicare de ingeniis, et libenter opem ferre iis quorum Naturae sunt modestae et

[15] Nævnte fortale A (VI) recto.

[16] Se særligt Ny Kirkehist. Samlinger IV, 660 ff.

[17] Stanhufius har ikke efterladt sig noget egentlig teologisk forfatterskab, men målsætningen i det i note 13 anf. skrift er klart teologisk.

[18] Sack, anf. skr. 18.

[19] Hvem den omtalte Lukas er vides ikke – med mindre han skulle være en anden trofast Melanchthon-discipel, pædagogen Lucas Lossius i Lüneburg.

placidae, ac simul doctrinarum capaces. Etsi autem Johannis Francisci Ripensis Naturam elegantia versuum ostendit, tamen quia a me testimonium ad vos scribi petiuit, nolui deesse adolescenti cuius et studia et mores probo. video naturam esse placidam et amantem moderationis in omni actione. Et quanquam carmina eius Specimen ostendunt praecipue, eruditionis tamen et mores inde iudicari possunt, Laudat virtutes, et recitat historias et praecipua membra doctrinae christi. Et ipsa perspicuitas orationis, animi candorem et iudicii rectitudinem significat. Quare cum spes sit eum deo iuuante, vsui et ornamento patriae futurum esse, reverenter eum vobis commendo, et vos oro, vt pietate et autoritate vestra eius studia iuuetis, quia pater qui eum inde vsque ab infantia liberaliter aluit, diutius suppeditare sumptus non potest. Etsi autem in multis maximis rebus optime de toto Regno mereris, tamen non dubito velle te etiam hac in re bene mereri de patria fovendis et ornandis bonis ingeniis. Et deus vicissim tibi pro his officiis benefaciet, quem oro vt vos et vestras clementer protegat et animi et corporis vires diu servet integras. Bene et foeliciter valete. Anno 1554. Calendis Septembris

Philippus Melancthon

Udskrift: Amplissimo viro Sapientia et virtute praestanti D(omino). Johanni Frisio Cancel/lario Inclyti Regis Daniae etc. patrono Suo colendo.

Melancthon til Michael Stanhufius 15/11 1556.

S(alutem). D(icit). Clariss(ime). vir et cariss(ime). frater. vtrumque vult deus, et vt doleamus orbat iis quos diligere debuimus, et vt dolorem moderemur. Causas autem graves et multas habemus moeroris, orbat principe Friderico. Nam Ecclesiae et haec nostra Studia patronum non vulgarem amiserunt, Est et miserabile adolescentem in ipso flore aetatis extingui. Adficior itaque dolore haec cogitans. Sed moderationis argumenta etiam queramus. voluntati dei obtemperandum est. Et Inuocatio Principis testatur hanc migrationem ei iter fuisse ad dulciss(imam). coelestis Ecclesiae consuetudinem, cuius desiderio profecto sic adficior, vt viator noctu in tenebris densissimis iter faciens auroram et lucem desiderat. Coram (e)n(im). cernere deum et mirandos

fontes doctrinarum de qui(bus) exiguas scintillas habemus, quæ magna caligine impediuntur, cupio. In illam Lucem cum transierit Princeps Fridericus, hoc ei bonum gratulemur. cogito et physica. genesis morbos periculosos significavit. denique sumus homines, simus igitur ad humana ferenda parati. Vbi erit occasio te reuocandi non obliuiscor tui. Salutem opto Lucae. Bene vale. 15 die Nouemb. 1556
Philippus.

Udskrift: Clarissimo viro eruditione et virtute præstanti D(omino). Michaelo Stanhufio, fratri suo cariss(imo). In veteri urbe Sleswico.

II.

HOLGER ROSENKRANTZ OG HENRIK ERNST

En note i etikkens historie

Af Jens Glebe Møller

Til kredsen omkring Holger Rosenkrantz hørte også en indvandret tysker, professor Henrik Ernst i Sorø. Henrik Ernst har særlig gjort sig bemærket som filolog og jurist. I sidstnævnte egenskab toges han i tjeneste af den unge enevælde og sad bl. a. i et par af de kommissioner, som forberedte Danske Lov[1]. Her er det imidlertid forbindelsen med Holger Rosenkrantz, som interesserer os[2]. Ernst havde i 1634 boet hos den lærde Holger og af dennes stadige henvisninger til skriften og til kristendommen som en vækst i fromhed modtaget indtryk for livet. Man skulle nu tro, at Ernst i sine mangfoldige skrifter ville gengive mesterens tale. Skriftprincippet fremsætter Ernst naturligvis overalt, og i sit opbyggelige forfatter-

[1] Se om Henrik Ernst (1603–65) Dansk biografisk Leksikon 1. og 2. udgave.

[2] 3 breve fra Holger Rosenkrantz til Ernst (2 fra 1635 og 1 fra 1642) er bevaret i afskrifter i Gl. kgl. Samling 131, fol., p. 69b–80b og registreret af H. F. Rørdam under numrene 205, 206 og 240 i »Breve til og fra Holger Rosenkrands«, Kirkehist. Saml. III,6. Den rigtige rækkefølge er dog 206, 205 og 240, idet det fremgår af indholdet af det udaterede brev 206, at det må være fra juli 1635. Den i brevet omtalte begravelse af von Reibnitz fandt sted i juli – se Nyt Dansk Adelsleksikon, Kbh. 1904, under Reibnitz.

skab forkynder han med alt muligt eftertryk en fides operosa[3] – uden at han dog dermed adskiller sig fra reformortodokse som f. eks. Johann Michael Dilherr[4]. Om denne opbyggelige del af forfatterskabet vil man da kunne sige, at den måske skylder Rosenkrantz sin tendens, men hverken sit indhold eller sin udformning. Men spørger vi efter indflydelse fra Rosenkrantz, bliver sagen straks mere spændende, når vi vender os til Ernsts etiske forfatterskab[5]. Ifølge J. Oskar Andersen har Ernst nemlig efter Rosenkrantz' anvisninger gjort udkast til en etik (den i note 5 nævnte *Introductio*), som ud fra kristelige principper »skarpt bryder med den gængse filosofiske Sædelære i kristelig tjeneste«[6].

Nu kan det i og for sig ikke have haft større interesse for Holger Rosenkrantz at udvikle en etik. Det gjaldt for ham om læren, hvis form er fromhed (*doctrina secundum pietatem*), om evangeliet, som i sig rummer åndens lov – og hvor dette evangelium forkyndes og tros, der lever man *eo ipso* efter loven og har ingen brug for en særlig etik. Men nu blev etikken altså doceret som fag på Sorø Akademi[7] som »den del af filosofien uden hvilken ingen stat, intet hjem (*domus*) kan retteligt bestå«[8], og Ernsts spørgsmål tvang Rosenkrantz til principielle udtalelser om etikken. Noget inkonsekvent i forhold til sine strenge åbenbaringsteologi skriver Holger Rosenkrantz således i 1642 til Ernst, at den etiske undervisning ikke kan bygge på de hedenske »observationer« *alene*, men også må bygge på skriften[9]. Det er Ernst åbenbart klar over, og han har allerede tidligere spurgt,

[3] F. eks. i Haus Büchlein, Sorø 1644.

[4] I sit skrift *Sontags Fragen*, Sorø 1656, citerer Ernst Bayly's *The Practice of Piety* og Dilherr's *Heilige Sonntagsfeier* vidt og bredt.

[5] M. h. t. dette hersker der megen forvirring i diverse bibliografier, Det kgl. Biblioteks kataloger etc. Det består i det væsentlige af følgende: *Ad Veram Vitam Introductio*, Sorø 1649 (1. del udkom særskilt sammesteds i 1646). Ernst udarbejdede en slags kommentar eller tillæg til dette skrift, men p. gr. a. krige etc. kunne han først i 1660 lade de første 10 kapitler heraf trykke i *Introductionis ad Veram Vitam Pars II. In qua continentur ad eandem Addenda* (u. st. o. å.). Dette skrift kaldes også *Moralia maxima. Et kompendium* af begge skrifter, *Philosophiæ Moralisc Compendium*, udkom i Sorø 1658.

[6] Holger Rosenkrantz *den Lærde*, s. 388.

[7] At dømme efter Ernsts udtalelser i talen *ПРОГРАММА ad Doctrinæ de Moribus Studiosos*, Sorø 1654, A 3r. (også optrykt i *Addenda*) har Ernst først i 1654 fået hvervet officielt overdraget.

[8] *Ibid.*

[9] Gl. kgl. Saml. 131, fol., p. 76a.

hvilken forskel der da bliver på teologi og etik, på *doctrina pietatis* og *doctrina morum*, når begge discipliner har skriften som norm? Rosenkrantz' svar går ud på, at der egentlig ingen forskel er. Men det er teologiens sag at belære om lasters og dyders oprindelse (i henholdsvis arvesynd og Kristi død og opstandelse), mens etikken tilpasser skriftens forskrifter og eksempler – sammen med de naturligt bekendte forskrifter – på det daglige liv. Blot må etikken aldrig være i modstrid med teologien, men skal vise hen til den, aldrig glemme det højeste, men indpasse det i sit eget [10].

Det er tydeligt, at Rosenkrantz ikke har tænkt problemerne konsekvent igennem. Hvor stammer f. eks. de »naturligt bekendte« forskrifter fra, hvis dyderne har deres oprindelse i Kristi død og opstandelse? Og det er også tydeligt, at disse henkastede bemærkninger ikke kan begrunde en selvstændig etisk undervisning og derfor heller ikke tilfredsstillende en lærer i faget. I *Introductio* citerer Ernst følgelig først Rosenkrantz' bemærkninger næsten ordret [11] – i sit eget navn! Men så bryder han af og erklærer, at han alligevel vil foretrække at udtrykke det samme på en anden måde. Derpå opregner han forskellene på de to discipliner, teologi og etik, således at etikkens selvstændige karakter bevares [12]. Etikken er efter Ernsts opfattelse en praktisk videnskab, hvis *finis* er *felicitas civilis*. Dens subjekt er mennesket, for så vidt det kan nå denne *finis*. Dens *media*, dyderne, kan erhverves ved *habitus* og *industria*, og endelig er dens princip ikke alene skriften, men også *recta ratio* – selv om Ernst i tidens løb stærkere og stærkere understreger, at *recta ratio*, overladt til sig selv, ikke formår at virkeliggøre det gode [13].

Ved denne bestemmelse af etikken med anvendelse af tidens filosofiske terminologi har Ernst bevaret etikkens selvstændighed. Nok bygger den på skriften, men den går dog ikke op i teologien, for den har sin egen dennesidige *finis*. *Finis* udlægges som vor fuldkommenhed i dette liv, så vidt en sådan ved Guds hjælp, »*promensura divinæ gratiæ*«, kan nås [14]. – Når man ser helt bort fra, at Ernst (ligesom Rosenkrantz) synes at tage det naturlige men-

[10] Ibid. p. 76b–78b.

[11] I paragrafferne 26–39. Efter sammenhængen må også paragraf 40 stamme fra Rosenkrantz, muligvis fra slutningen af brevet, som savnes i afskriften.

[12] Ibid. paragraf 41.

[13] I *Addenda*, *prologomena* 16, hedder det endda, at *recta ratio* kun kendes ud af skriften!

[14] *Addenda* II.

neskes formåen med ind i etikken, er der så i disse etiske udkast brudt med den filosofiske etik? Sammenligner man *Introductio* med f. eks. Conrad Horneius' *Ethicæ sive civilis doctrinæ de moribus Libri IV* (Frankfurt 1625), som Ernst har kendt og benyttet [15], vil man se, at den eneste væsentlige forskel på de to etikker består i, at Horneius' *recta ratio* og naturlov hos Ernst er udskiftet til fordel for skriften (og det endda ikke konsekvent). Men en stadig påvisning af *recta ratios* utilstrækkelighed som moralsk vejleder og en stadig fremhævelse af skriften som etikkens norm skaber ingen kristelig etik. At mene at »den moralske lære doceres og læres bedre og heldigere af Guds ord end af den profane visdoms tjener« [16] er ikke at motivere en teologisk etik. Dertil kræves, at man med Johan Gerhard beskriver etikken under synsvinklen: *bodens frugter* eller den nye lydighed, *bodens og troens frugt* [17] eller med Calixt ser etikkens formål i bevarelsen af troen og *status gratiæ* »ut homo fidelis in fide et statu gratiæ perseverat, nec eo per peccata --- excidat« [18] eller simpelthen – som Ernsts samtidige, Erik Eriksen Pontoppidan, – erklærer etikken for en del af teologien [19].

I sin bestemte hævde af etikkens selvstændighed er Henrik Ernst da ikke nået til et principielt brud med den filosofiske etik – og Holger Rosenkrantz' sparsomme bemærkninger har ikke kunnet hjælpe ham dertil. En indlevelse i Rosenkrantz' *hele* tankeverden kunne måske have bragt ham videre, men Ernsts forfatterskab i dets helhed bærer ikke præg af en sådan indlevelse. Ernst hører til de mange, som modtog et uforglemmeligt indtryk af den lærde Holger [20] – han hører ikke til de ægte disciple.

[15] ΣΟΦΟΣ ΑΣΟΦΟΣ sive dissertatio --- de vera philosophia ---, Hamburg 1665, paragraf 49.

[16] Addenda, prologomena 4.

[17] Om Gerhards etik, O. Dittrich, *Geschichte der Ethik IV*, Leipzig 1932, 294 ff.

[18] *Epitome theologiæ moralis*, ed. Helmstedt 1662, p. 3. Hermed skal iøvrigt intet være sagt om Calixts teologi!

[19] *I Theologiæ Practicæ seu Ethicæ Sacræ Synopsis*, Sorø 1656.

[20] Jfr. Henrik Ernsts brev i soranernes mindeskrift fra 1642, J. Oskar Andersen, *anf. skrift* s. 395.

1965

En oversigt

Ved Carl Trock

»Vi står idag ikke - som mange unge præster gjorde det i 30'erne - med en fornemmelse af at have »genopdaget« evangeliet, så vi blot skal forkynde det ... Vi står famlende på mange måder - som dem, der ved, hvor svært det er at høre og give evangeliet videre«, udtalte en yngre præst (Erik Kyndal, Sjt 31/7). En anden og mere erfaren grundtvigsk præst gjorde situationen således op: »Fra de sejrige tidehvervsk-grundtvigsk-fladkirkelige kanoner tordnes der stadig mod bodsfromheden, skønt man skal lede med lup efter den. Og Indre Mission prædiker stadig omvendelse for de omvendte. Men den egentlige vanskelighed går man fra alle sider udenom. nemlig at man ikke kan finde det forløsende ord, som den kristne tro må have at sige til vor tid. Vor nød i dag er, at vi mangler dette forløsende ord« (Otto Bertelsen, DKt 109).

Midt i denne spørgen, »om evangeliet lader sig forkynde?« (Holger Brønsted, KD 23/7) satte folkene bag »Kirkens Ja og Nej« ind. De rejste røre, ikke fordi de fremførte uhørte synspunkter, men i kraft af den skarphed og ihærdighed hvormed de kæmpede for deres genopdagne, forløsende ord. Det kaldte andre frem, som mere stille havde næret de samme synspunkter, og de ligesindede bestyrkede hinanden. Derfor blev det først og fremmest folkene omkring pjecen, som satte præg på 1965. I årets løb fór de frem, bestandigt angribende og hurtigt parerende. Efterhånden mærkede man dog mindre til dem, og til sidst var det Indre Missions ledende folk der førte kampen videre, men for et mere afgrænset forum.

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: DKt Dansk Kirketidende; DMbl Dansk Missionsblad; Ft Folketingstidende; IMT Indre Missions Tidende; JyPo Jyllands-Posten; KC Kirkeligt Centrum; KD Kristeligt Dagblad; KP Kristeligt Pressebureau's udsendelser; MrBl Menighedsrådenes Blad; PrfBl Præsteforeningens Blad; Sjt Sjællands Tidende; AAST Aarhus Stiftstidende. Årstal angives kun, når det ikke er 1965.

Lader evangeliet sig forkynde?

Kredsen bag »Kirkens Ja og Nej« tog ordet med martyrmine, som forfulgte og undertrykte (jfr. Regin Prenter: Vi er genstand for diskrimination, KD 11/12 64). Men både massemedier og kirkelige talerstole og tidsskrifter stod lige så åbne for dem, som for kirkens venstre fløj. De fik rig lejlighed til at gøre sig gældende. Og som tiden gik beholdt kun få frimodighed til at tale om diskrimination (Ulsdal, Reformatio 84, Højlund, KD 20/7). Der var også andre som havde større grund til beklagelse. De der ikke hører hjemme på fløjene kom nu som før til at erfare, at modererende synspunkter ikke fængsler (KD 15/1).

Standpunkterne her har dog størst interesse. Her skulle det vise sig, hvor langt ud pjecen ville møde forståelse. Og der er mindre grund til at standse ved indlæg fra erklærede modstandere, så meget mere som vi i nogen grad kan fornemme deres kritik gennem de indlæg der kom fra folk mellem fløjene. (Hele debatten kan i nogen måde følges i de af kredsen udgivne »Presseklip«).

Professor N. H. Søbørgers lagde for med et velkommen til pjecen. Venstrefløjen i kirken – som pjecen dog gjorde nogen uret – havde domineret gennem årtier. Og den kunne han godt ønske ringere indflydelse, »vel at mærke, hvis vi andre evnede at få de kirkefremmede i tale, som den ... kreds vitterligt i nogen måde gør«. Men hvis pjecen ville give retningslinier for, »hvad folkekirken bør være, et program som man vil kæmpe for at få gennemført, er der formentlig endnu flere, der enten vil anmelde alvorlige betænkeligheder eller direkte protester« (KD 23/11, 14/12 64, jfr. 11/12 64). Betænkelighederne gjaldt embedssynet (KD 8/12 64), ja egentlig hele pjecens sigte. Den kaldte næsten ene til troskab mod det overleverede; men »de gamle ord høres ikke. En gentagelse af de hævdede bekendelser og salmer og liturgiske bønner« hjælper ikke i kirkens situation (KD 17/5).

Når pjecen trods sin kategoriske form skal opfattes som oplæg til en dialog, så er forfatterne urealistiske, hvis de ikke tror, at fællesskabet kan bære den spænding som er i kirken. Den ikke bare hører med til den kirke, som jeg ikke vil bytte med nogen anden, skrev forstander Johs. W. Jacobsen, det er en frugtbar spænding (Nyt fra Diakonissestiftelsen 1 ff.). Og som debatten skred frem, måtte domprovst Verner Hansen have luft for en advarsel mod »bibelpanik og bekendelses-hysteri«. Måske skal vi ikke have noget af det, vi forstår ved »fast«, men »nøjes med« en Bibel, hvor

skrøbelige mennesker bevidner det guddommelige ord. Man kunne i iver for »at afgrænse og give klar besked ... gøre menigheden til en sekt i stedet for det Guds hus, hvor ikke blot vinduerne ud til verden er blankt polerede, men hvor døren står åben – for alle« (KD 1/5).

Skønt pjecens folk angreb *Indre Mission* og *Kirkefondet* for folkekirkelig valenhed (KD 17/6, *Reformatio* 88, her V 200, 621), så var det klart at de håbede på støtte herfra. Til de anbefalinger fra betydende folk i IM, som kom ret omgående (jfr. her V, 621) føjede formanden, sognepræst Kr. Friis sin: »Det var godt, at denne pjeces kom«. Vi vil »glæde os over, at den gamle troens grund blev ridset op een gang til«. Pjecen var dog ikke »et forlovelseskort« som meldte om forlovelse mellem højkirkelige og IM. Den var »en hilsen fra et rejseselskab til andre, som *agter sig til det samme mål*«. Og man kan godt være i kupé sammen, uden at man forlover sig, (KD 22/1, jfr. Dalum Christensen i »Det nye år: Vi står bag pjecen fuldt så meget som da den kom, (46 ff.) dog med forbehold overfor embedssynet, 56, jfr. V 408, 615).

Professor Søe havde i pjecen fundet højkirkelige tendenser, dog mindre end ventet (KD 23/11 64). Da nu nogle højkirkelige præster udsendte bogen »Præsten i tjeneste« følte han sig foranlediget til at advare IM, hvor kendte folk var ivrige for at gribe den hånd, som højkirkelige udstrakte. »Hvis den bog er nogenlunde typisk, var der dog et og andet at overveje, før håndtrykket blev for fast«. Selv om der var værre ting indenfor kirkens mure end det, så havde bogen chokeret Søe. Den var mere romersk end han havde troet det muligt (»fyldestgørende gerninger«; der tales ganske romersk om messen og nadveren) og her taltes med foruroligende megen sikkerhed og overlegenhed[1].

Den formaning fandt IMs næstformand, Edv. Jensen malplaceret. Hans anbefaling af »Kirkens Ja og Nej« betød ikke tilslutning til de højkirkelige. Og der var ikke i pjecen noget, som var IM frem-

[1] KD 1/2. Om bogen jfr. bl.a. Aalborg Stiftstid. 2/3, Berl. Aften. 8/3, Nyt fra Diakonissestiftelsen 25, PrfBl 380, samt Børge Riisgaard: Det mest bedrøvelige er den nedladdenhed, hvormed vor egen kirke omtales. Vi har ikke råd til at ende i højkirkelig selvglæde. Der er i bogen ting som er vel meget romaniserende, men i det store og hele er jeg enig med forfatterne. Den er dog ikke udtryk for den samlede højkirkeligheds meninger, men et bidrag fra én side. Mange synspunkter kender vi fra Kristi Legems Broderskab (FFC). Der er vi nogle, som ikke er med, fordi det står for ting opå grænsen af, hvad der kan kaldes ægte højkirkeligt«, *Reformatio* 9 ff.

med, omend man nok ville have udtrykt sig lidt anderledes. »Det kirkesyn, vi møder i pjecen, er også vort, og bekymringen for den folkekirkelige udvikling deler vi også«. Hvis IM stod overfor udflydende folkekirkelighed eller høj Kirkelighed, så valgte jeg det sidste, svarede Edv. Jensen. »Men jeg står ikke overfor dette alternativ. Der er et tredje standpunkt« (KD 12/2, jfr. 16/2). – De stærke anbefalinger står dog ikke alene. Hvis pjecen varsler forlovelse mellem IM og de høj Kirkelige, »så er vi mange fra den gamle vækkelsesbevægelse, der må sige fra. Vi er og bliver lav Kirkelige«, skrev en præst (P. Brogaard Andersen, e. KD 14/1). Og der er også i IM folk som sætter pris på folkekirkens rummelighed og vil værne om den (forstander Aksel Nielsen, Hoptrup, e. KD 4/1). Det er vel det samme pjecens folk antyder, når de klager over, at det venstreorienterede folkekirkensyn er trængt frem i IM (jfr. V. 621), og over at IM er verdsliggjort, selv missionærerne »står og siger de samme ting som præsterne, når først de har været på bibelkursus« (Reformatio 88, jfr. KD 17/6).

Det gjorde indtryk, at Kirkefondets tidligere formand, højesteretsdommer Mogens Hvidt, sagde fra. Klagerne over kirkens »mangelende frihed, endsige antydninger af, at der begås overgreb« fra statens side forekom ham ubegribelige. Sandheden lod sig heller ikke udtrykke så enkelt, som det skete i pjecen. Den sprænger alle forsøg på at udtrykke det, der ikke lader sig udtrykke. I sin ungdom havde Hvidt måske ladet sig hverve til korstog mod de vantro, nu var der adskilligt som han ikke mere var så sikker på som før, og det var ham en fremmed tanke, at han ikke skulle kunne være i kirke sammen med venstre-fløjen. Meget af det, de elleve sagde, fortjente at blive hørt, og de havde nok solidt følge i kirken. Men det stærkt polemiske ville næppe vinde genklang »hos de mange – formodentlig de fleste – som kvier sig ved at tage plads på fløjene, det være sig til venstre eller højre« (KD 28/1).

Det indlæg kaldte sognepræst Asger Højlund frem: Staten »binder kirken i den forstand, at den holder den nede i en tilstand af forvirring, splittelse og uklarhed og dermed nede i afmagt«. I frihedens navn var kirken blevet tvunget til at opgive sin status som bekendelseskirke, nu var den en religionsanstalt der håndterligt lod sig indføje i velfærdsstatens helhedsløsning[2]. Dermed var be-

[2] Indvendinger nødte pjecens folk til direkte at nævne hvem og hvad, der havde kaldt dem frem. Lindhardts forkyndelse måtte holde for (KD 11/12 64, 25/4), mens

kendelsestroskaben illusorisk. De, der ville stå på Bibelens og bekendelsens grund, tålttes, men de kunne »ikke gøre det [de] forkynder til andet og mere end privatmeninger«, fordi den forkyndelse, som er imod Guds ord i Bibelen kan gøre sig gældende med samme ret. Og »bekendelsestroskab er jo da at stå for en forkyndelse, som ikke er [ens] egen privatmening, men kirkens svar til dem, der søger og spørger«. Højlund bad Hvidt svare på det spørgsmål: »Kan kirken tilkende dem hjemstedsret, der baserer deres forkyndelse på en holdning af mistillid til Bibelen og egenmægtighed overfor den, og som derfor forkynder i modstrid med det præsteløfte, deres kirke har afkrævet dem?« (KD 4/2). Hvidt svarede, at Højlund påkaldte statens monopol for den forkyndelse, han anså for ret. Og nok indeholdt Bibelen tydelig tale om Guds vilje med menneskers liv og hans tilbud om frelse, men den gav ikke en bastant norm for kirkens indretning og mange menneskelige forhold. Han forstod Højlund et langt stykke, men lod sig ikke tvinge ud på fløjen (KD 5/2, jfr. 9/2).

Debatten viste spændinger mellem de elleve præster, hvad de også selv havde sagt at der var. Det gjaldt en række hovedpunkter (hvad der forklarer »uldne« vendinger i pjecen) og det gjaldt det arbejde, som pjecen indbød til. Provst Svend Aage Nielsen ønskede ikke blot en samling af IM og højkirkelige men forståelse og abenhed overfor andre synspunkter; andre syntes mere at søge kamp. kætterjagt og udsmidning ville de ikke, men så dog ret til at tildele og frakende andre »hjemstedsret« i kirken (t.eks. Glentehøj, KD 1/3). Begge standpunkter havde talsmænd blandt de ca. 250 interesserede (omkring 1/3 var præster), som fulgte pjecens indbydelse til *modet i Nyborg* 19.–20. april. Her var fremtrædende højkirkelige, en bred tilslutning fra IM og folk fra Moralsk Oprustning og Luthersk Missionsforening. Efter den åbne del »for inter-

redaktør Ole Malmqvist leverede bevis for, hvor nødvendig kampen for kirkens frihed var og blev takket for det. Nu var stillingen klar, enten går man ind for Malmqvists service-kirke, hvor folket er herre, eller for pjecens standpunkt, at Guds ord er autoriteten (Aktuelt 26/11, 9/12 64). – Det syntes overset, at Malmqvist skrev i anledning af pjecens udgivelse, og at det var bemærkninger fra en ikke-kirkelig. Jfr. Johs. W. Jacobsen: Også de som betragter folkekirken som en bgl. indretning vil bevare forkyndelsens frihed og uafhængighed overfor folkeopinionen (Nyt fra Diakonissestiftelsen 3 f.), se iøvrigt Glentehøj: Kirken og demokratiet, AASt 19/3.

esserede« blev henvend 150 til det afsluttende lukkede møde »for tilsluttede«.

Det endte med at indbyderne fik fuldmagt til at forestå arbejdet endnu et år. Men det forløb ikke uden brydninger. Den rummelige folkekirke havde enkelte fortalere; det store flertal kom dog fra IM og det var »mere interesseret i at føre en kirkekamp end i at ekspandere kirkeligt«, mange forstod ikke indbydernes tanker og følte, at de ikke stod ved deres ord. Nu videreføres arbejdet gennem arbejdsgrupper rundt om i landet – som et åbent fællesskab om forbøn, samtaler om kirkens nød og samarbejde mellem dem, der erkender den. Sv. Aa. Nielsen fandt, at der var grund til at glæde sig over mødets forløb; andre mener, at man ikke rigtigt kom videre, mødet bragte ikke en udbygning af arbejdet på et bredere grundlag (KD 14/4 20–21/4, 15/5, 24/9, Fyns Tid. 25/4, KC 52; mødet uomtalt af Dalum Christensen i »Det nye år«).

Der er oprettet stiftsudvalg i alle stifter. De arbejder »mere eller mindre«, resumerede Sv. Aa. Nielsen ved årets udgang, og »adskillige« steder er studiekredse igang (KD 30/12, jfr. 30/8. 21/9). Men der er rigtignok mere ro om bevægelsen, enten det nu er fordi kræfterne blev brugt op under den første store kampagne, eller fordi mere stille arbejde i kredsene nu tager tid og kræfter. Det ændredes ikke af, at initiativtagerne sendte samtlige menighedsrådsmedlemmer en ny pjece til advent, med kirkens bekendelsesskrifter – samtidig med at de begyndte at udsende deres eget blad, »Kirkelig Information«.

»1965 vil gå over i nyere kulturhistorie som det store porno-år«, hed det i et dagblads årsoversigt. »I løbet af de sidste fire–fem år er der, med stærkest acceleration i 1965, vundet større frihed end i de foregående fire–fem årtier tilsammen« (Politiken 2/1 66, jfr. KD 4/11). Alligevel blev sidste års *seksualadresse* ikke fulgt op. Asger Højlund begrundede det sådan:

Når adressen mange steder var mødt med afslag, så skyldtes det en moderne kristendomsforståelse. Derfor var »Kirkens Ja og Nej«s opgør med modernismen det første fornødne. Det var nok heller ikke muligt at stemme op mod den tiltagende pornografi. Måske var det også en bedre »taktik« at lade den have frit løb, jo før ville umoralen afsløre sig i al sin hæslighed og jo hurtigere og stærkere ville der komme en reaktion. Højlund sporede allerede tegn på det. Han ville i hvert fald selv vie sine kræfter til kampen om pje-

cen (»Nyhedsbreve« jan. og okt., jfr. Sv. Aa. Nielsen, KD 15/12).

Der var dog andre kendsgerninger. En foredragsholder sluttede et foredrag om abort-spørgsmålet med komplimenter »til den nuværende generation for dens evne til at føre en virkelig alvorlig og saglig debat og for først og fremmest at bruge kendsgerninger, mens tidligere slægtled havde kæmpet med »ideologier, trosbekendelser og forudfattede meninger« (Information 6/5). Og en gallup-undersøgelse viste stort flertal i befolkningen for friere adgang til abort (Berl.Tid. 27/6). Mens enkelte kirkefolk stiltfærdigt rørte ved problemerne (KD 25/5, IMT 303, 411, KC 54), så tog Bartholdy udfordringen op: Vi er nået frem til, at der sker en storstilet masseudryddelse af børn i moders liv. Hundre tusinder af kvinder går om som mordersker. Lovgivning og skik og brug har helt gennemhullet det femte bud. Læger og sygeplejersker undslår sig ikke for den bøddelgerning, men er så vant til at se det som en pligt at slå ihjel. at de overvejer at gøre ende på uhelbredeligt syge og sindssyges unyttige tilværelse. Og folk vil ikke komme for at høre Gud sige: I er en morderslægt (KD 26/5). Bartholdys ord blev næsten stående alene, kun taget op af katolikkerne (Katolsk Ugeblad 25/6 og KD 2/7 ff.).

Omkring *Billy Graham* blev der bygget en storstilet økumenisk vækkelseskampagne op i hovedstaden. Også folkekirke-præster medvirkede. Det forlød, at møderne samlede henved 65.000, hvoraf 6–700 meldte sig efter møderne for at få nærmere vejledning. Nogle talte om succes; andre mente ikke at der kom nye folk, det var frikirkernes og IMs folk, der arrangeredes vækkelseskampagne for (KD 10/5 ff., IMT 299, 339).

Måneden efter samledes IM mere stiltfærdigt til årsmøde i København. De fik kritik af Asger Højlund. I stedet for at sparke ud efter Billy Graham skulle man lære af ham. Han forstod at holde vækkelsesmøder, »det er man vist ved at glemme i IM« (Berl.Tid. 27/6, KD 16–17/6). IM har ikke glemt at arbejde for vækkelse, forsikrede Kr. Friis. Derimod var det meget mærkeligt at se »en af hovedpersonerne bag Kirkens Ja og Nej gå i brechen for Billy Graham-kampagnen. Det tyder på at kompasnålen roterer lidt« (KD 1/7, jfr. 20/7). Også på den front stod IM fast og afskedigede en missionær, der samarbejdede med baptisterne[3].

[3] Kr. Friis om afskedigelsen af missionær Herb. Neimanas: Den forvirring, der på mange måder råder inden for vor folkekirke, ønsker vi ikke at give indpas

Men hovedslaget for bekendelsen står indenfor folkekirken og rettes mod den *rationalisme*, som »er over os«. Også her lagde Bartholdy for (KD 16/2), og nu fik han efterhånden solidt følge: Mens folkene bag »Kirkens Ja og Nej« fralagde sig at drive kætterjagt, så mener IM bestemt, at der »skal være kætterjagt, hvis der findes kættere i kirken«. »Denne vagttjeneste skal varetages af den dertil forordnede instans: bispeembedet«, skrev Dalum Christensen. Han tænkte ikke »på kætterske røster i folket eller for det teologiske forum. Det skal afbalancerende modrøster nok klare«, men på kætteriet »på prædikestolen, kirkens officielle lærestol, og i konfirmandstuen«. Her vildførtes de umyndige uden modsigelse. Det drejer sig om Bibelens klare tale som skal hævdes overfor den eksistentiale modeteologi. Den lemlæster Bibelen, »Guds ord helt igennem«, gør den til en historiebog og Kristus til en tidløs idé (Det nye år 49ff.). Op over den følgende tids mange undsigelser af rationalismen fra IMs side høres Bartholdys: Det lyder hårdt med kætterjagt, men »det er tegn på åndelig død, hvis kættere ikke anholdes«. »Det er et mærkeligt tidens tegn, at det er de grundtvigske, der fører an i angrebene på Bibel og trosbekendelse« (KD 28/10, jfr. bl. a. Tage Lunn's ord om Dansk Kirketidende, »et tilholdssted for al slags kristendomsforfalskning«, IMT 115 og Kr. Friis, IMT 381).

Det varede lidt inden der blev rejst bestemte sigtelser, men de kom. Selvfølgelig måtte Lindhardt igen holde for; han var måske ikke rendyrket rationalist, men hans forkyndelse var mere end rationalistisk anløbet. Heller ikke biskop Th. Kragh var rationalist, han havde dog begået en rationalistisk juleprædiken, som Bartholdy måtte anholde (KD 9/12). Sigtelserne samlede sig især om den grundtvigsk-tidehvervske kreds, som samlede lærere og præster til drøftelser om kristendomsundervisningens problemer[4] og om en

i IM (IMT 586). Jfr. Dalum Christensen: IM og baptisterne kan godt holde vækkelssesmøder sammen, men der kommer spektakel bagefter. For vi kan ikke bygge kirke sammen, når baptisterne praktiserer gendåb. Det er ikke bagateller, der skiller. Og hvis en medarbejder i IM begynder sådant samarbejde, så får han at vide at bestyrelsen ikke tør tage ansvaret for det. »Illoyalitet på dette punkt fører uvægerligt til afsked«. Det var ikke noget forsvar at sige: Høllere se sine børn som baptister end som vantro. Det var et falsk alternativ, vi har det hele i vor kirke («Det nye år» 63 ff.).

[4] Fra det første møde på Båring Højskole i 1964 udsendtes »Religionsundervisningen til debat«, som også rejste debat: Skulle Tidehverv, ja måske afmytologisering, ind i skoletimerne, spurgte rektor Tolderlund-Hansen (KD 30/6, 19/7, 22/7).

af Dansk Kirketidendes faste »prædikanter«, pastor Ole Rydal (DKt 343, KD 28/10, 2/11, 16/11). Det voldte dog også flere grundtvigske uro, at han ikke anså fortællingen om enken i Nain for historisk sand. Det havde også fået provst Carl Hermansen til at tænke på de gamle rationalister. Han ville dog ikke være med til kamp, historien viser at den slags kommer og forsvinder igen. Men det ærgrede ham, at de ad bagvejen »skulle listes ind i den grundtvigske verden« (KD 29/10, jfr. DKt 377, 404, 421, 439. – Det er Bultmanns omhyggelige og ærlige arbejde, »som i dag gør N.T. til en spændende og aktuel bog«, Riemann, DKt 406).

Det er altså ikke isolerede tilfælde, som IM drog i felten mod, men væsentlige strømninger. Der er blandt studenterne »en stigende interesse for de hermeneutiske problemstillinger, som Bultmann og hans elever er eksponenter for«, skrev en kender af forholdene (Theodor Jørgensen, KD 27/11). Just derfor kom indsigelserne, og uden personsanseelse. De gjaldt selv et værk som »Gads danske Bibelleksikon«. Akademikere kunne have glæde af de mange dygtige medarbejderes oplysninger, men på almindelige bibellæsere ville det virke uopbyggeligt og nedbrydende, skrev Bartholdy. Selv om forfatterne vil forholde sig redeligt til Bibelen, så bliver sigtet alligevel negativt, når de fornægter verbalinspirationen. Vist er der fejl i Bibelen, men når man læser den for at styrke sin tro og finde vejledning, så må man tage ordret, hvad der står skrevet. »Et er, at verbalinspirationslæren som teori er gal, et andet praksis. Jeg kan ikke udrede det«. Men sådan er det, sluttede han (IMT 1966, 5). IMs linie er »at holde fast ved bekendelsen«, skrev Kr. Friis i en nytårshilsen, fordi vi lever i en tid, »hvor evangelierne beskæres

Der var på mødet tendenser til at nedskrive de afgørende frelseskendsgerninger (KD 28/7, jfr. 28/9, Reformatio 119). Der kom også tak, fordi der blev talt åbent om problemerne. Mange præster har bevidst forholdt menighederne det moderne syn, som nu vælter ud over befolkningen. »Ingen ansvarlig børneopdrager kan her blot lukke øjnene«, situationen »byder os at tale om det« (Karl Rønne, KD 13/7). Og Dansk Kirketidendes redaktør, Peter Riemann var ikke i tvivl om, at skal faget interessere unge lærere, så er den her anviste vej »ikke bare god at følge, men ganske simpelt hen den nødvendige« (DKt 289, jfr. 312). – 1965 samledes ca. 100 lærere og 20–30 præster igen til kursus i Båring, hvor den teol. forskning (Børge Diderichsen skelnede mellem lignelser, som noget af det pålideligste vi har, og de ofte upålidelige, legendariske undere) og de problemer, som den stiller skolens undervisning overfor, påny drøftedes (Lindskrog: Metafysiske forestillinger er blevet hjemløse i vor tid, jfr. Religionslæreren 86, KD 18/8. – Andre »kættere« se Poul Saxe i KD 27/3, 9/9 og Holger Brøndsted, KD 23/7, contra IMT 267 (Saxe), »en af dem der er med til at forgifte den kommende lærerstand«) og IMT 447.

for underet, frelseskendsgerningerne reduceres til at være udtryk for den første menigheds misforståelser, og håbet fornægtes«, mens dåbsforkyndelsen »nærmer sig det magiske, idet nemlig nødvendigheden af modtagelsen af dåbens gave i tro forties« (IMT 1966, 3).

Hvor mange er så med i den kamp for Bibel og bekendelse og mod rationalisme, som »Kirkens Ja og Nej« indledte og IM tog op og skærpede? Det er bygget på fornemmelser, når der svares, at en del præster på landet gik med, i byerne færre; tilslutningen blandt lægfolk (selv ikke indenfor IM) står ikke i forhold dertil. Bestyrelsesvalget i præsteforeningen gav, med mange usikkerhedsmomenter, et fingerpeg. Den liste, som står IM nær, vandt et mandat. Her fik den højkirkelige Børge Riisgaard, medunderskriver af pjecen, 51 personlige stemmer, mens Henrik Christiansen, der varmt anbefalede den (jfr. V, 621f.), fik 144 stemmer, langt mere end nogen andre (PrfBl 742).

Det var dog en enkeltperson, som helt stjal billedet ved årets udgang, sognepræsten i Sebber, *Ludvig Husum*. I dyb bekymring over folkekirkens sorgløse dåbspraksis prøvede han at praktisere, hvad flere troede »Kirkens Ja og Nej« sigtede mod (jfr. V, 619). Han begyndte at afkræve forældre et løfte om regelmæssig kirkegang, før han ville døbe deres børn. Det var oplagt pressestof (fra 8/12), også på grund af hans skarpe, men ret modstridende kommentarer. De tydede en overgang på, at han ville stå fast på sit krav for at tvinge ærlighed frem i kirken, uanset om det medførte dens sprængning.

Pastor Husum handlede som han gjorde, fordi det var ham en nødvendighed, og uden at overveje om han fik følgeskab. Og hverken biskop Chr. Baun eller den øvrige kreds bag »Kirkens Ja og Nej« billigede den ny praksis. Det er uændelig tvang, skrev biskoppen (KD 5/1 66), de andre tilføjede, at ingen præst på egen hånd kan fastsætte vilkårene for dåb (KD 14/1 66). At de og mange andre delte ængstelsen over kirkens dåbspraksis overskyggede for en tid sagens realitet. -- Der var også videre perspektiver. Da sagen kom for, måtte departementschef August Roesen omgående udtale sig. Biskop Baun tog fat på de udtalelser, der var tillagt denne, at præsterne uden videre er forpligtede til at forrette barnedåb for deres sognebørn. De meget statskirkelige synspunkter kan blive skæbnesvangre, dersom ministeriet vil tvinge en præst til at forrette

dåb, når han skønner at forudsætningerne mangler[5]. Det kan ikke blande sig i sådanne »indre sager«, hævdede Baun. Han havde advaret pastor Husum mod at føre sagen over på et disciplinært plan, men fra hans side ville der ikke blive givet tilslutning til afskedigelse. Sålænge Husum fastholder sit standpunkt, vil bispen ved en nødløsning lade nabopræsterne forrette de dåb, som han vægrer sig ved at foretage. Skulle det være en endelig ordning, da sprænges sognet som en kirkelig enhed. Dermed er da »i ydre iøjnefaldende forstand begyndelsen til Folkekirkens sprængning indledt« – en ikke lykkelig, men måske nødvendig ting (KD 5/1 66).

Modernisering af »gæstekammeret«?

Det går fortsat meget tungt med *kirkebyggeriet*. Kun i provinsen blev der indviet kirker (Kolding, Dokkedal og vandrekirken i Skalborg). Dér kom yderligere nogle byggerier igang, mens der i hovedstadsområdet opføres 3 kirker, foruden 2 selvbyggerier. Her »venter man bestemt« at kirken i Gladsaxe snart bliver opført efter den nye lov skulle kirken opføres samtidig med boligerne, de står færdige, men ikke kirken – og begge steder håber man meget på helt nye kår som følge af kommissionsarbejdet med finansieringen af kirkebyggeriet (Kirkefondets årbog 67 ff., KD 13/5, 20/10, Meddelelser fra Århus Stift 3, 16). Det arbejde er ikke afsluttet. Det lader dog næppe vente længe på sig, da der i trontalen blev lovet et lovforslag herom (Ft 14).

Præstemangelen forværredes ikke afgørende, skønt der blev oprettet en del nye embeder. Det skyldtes ikke at der blev nedlagt et tilsvarende antal, for landsognene vil oftest ikke af med deres

[5] Biskop Baun drog paralleller ud fra præsternes stilling ved fraskiltelse og ligbrænding samt ud fra at kirkeministeriet »officielt« havde fastslået at præsterne havde ret til at skønne om det var forsvarligt at konfirmere et barn. – Han sigtede til at ministeriet havde modtaget en klage fra en far, fordi hans søn ikke kunne blive konfirmeret, da han ikke havde deltaget i gudstjenesterne. Det svarede, at efter den kgl. anordning skal præsterne skønne om et barn er modent og velforberejdet og ved det skøn kan de tage hensyn til om barnet er fortroligt med gudstjenesten. Ministeriet fandt det rejste krav, »om at de børn, der går til konfirmationsforberedelse ... regelmæssigt indfinder sig [til] gudstjeneste ... ganske naturligt og stemmende med hidtidig kirkelig tradition« (MrBl 151). – Kirkeligt Forbund undrede sig: Det var det vi i 1960 bad bisperne om at præcisere; vi havde været gladede, om de, og ikke ministeriet, havde truffet den afgørelse (KD 24/9, jfr. Dansk Kirkeliv 89).

præst, og er der ikke teologer at få, så tager de lægfolk (SjT 9/10, 6/1 66; om et sogn, der gik med til nedlæggelse uden at have Damoklessværdet over hovedet, se Meddelelser fra Århus Stift 3, 12). Der var en overgang furore om de ret mange lægfolk, der blev præster. Der kunne godt være undtagelser, når de var så oplagte at de bekræftede reglen om, at præcis og kontant viden var nødvendige. Men nogle, men »der trænges til en helt ny og virksom værdsættelse af det teologiske arbejde« (PrfBl 377, IMT 445, DKt 308). Andre så deres økonomiske stilling truet og ønskede tilgangen bremsed ved at ikke-teologer fik lavere løn (PrfBl 354 ff., KD 21/6 ff.). Når der nogenlunde blev balance mellem årets afgang og tilgang, skyldtes det især at der blev lidt flere teol. kandidater. Da der samtidig påny var væsentlig flere, der tog fat på studiet, kan der måske være grund til at se på fremtiden med fortrøstning. Men i de nærmeste år vil præstemangelen volde sogne og kirkeligt arbejde store kvaler (KD 27/11, 31/12, Havnen 175, DMbl nr. 5)[6].

Og så kan udviklingen stille krav om endnu flere præster. For sammen med de stærke ønsker om at bevare de små landsogne – hvor kirken skal »overvintre« indtil det bliver forår (Rich. Teislev, AAST 14/2) – så stilles kravet om mindre bysogne med voksende styrke. Nu bestemte strukturkommissionen sig for at se på de problemer i større perspektiver uden at beskæftige sig med midlertidige nødløsninger. Men menighedsrådene kan ikke »lade problemerne hvile ... og blot afvente »de vise mænds« betænkning. Hvor dagens nød brænder på, må dagens gerning gøres. Såvel i de små som i de store sogne [må de] finde frem til den i øjeblikket bedst forsvarlige løsning«, skrev biskop Henning Høirup. Og dagens gerning betød for de små pastorater enten »en lempelig og lejlighedsvis reduktion« så de kom op på 1.000–2.000 indb. eller at præsterne her aflaster nabopræster med større arbejdsbyrde; det

[6] Der blev i 1965 oprettet 15 nye embeder, mens afgangen af præster var 52. Det modsvarede af 4 nedlagte embeder, 9 lægfolk og 55 teol. kandidater. Dertil kom et væsentligt antal fra organisationer og anden virksomhed (uanset at »Kirkeligt Magasin« i sine »hårdt optrukne« udtalelser fortsat taler om præsteflugt, SjT 24/8), som dog delvist vil blive modregnet. Enkelte embeder står vakante for længere tid, mens spørgsmålet om nedlæggelse står i bero.

Til det teol. studium meldte der sig 129, heraf 43 kvinder. – Om universiteternes umådelige frafaldsprocent, de mindre »studiefaste« unge piger og de, som dyrker teologien som interese-fag uden at tænke på at blive præster, se Lindhardt, Berl. Tid. 21/11, jfr. KD 9/9.

kan gøres fordi sognegrænserne har mindre betydning for mange arbejdsopgaver og meget arbejde må gøres udenfor sognet. Biskoppen fandt, at menighedsrådene allerede i udpræget grad havde »vist vilje til at forstå forholdene som helhed og tage hensyn også til nabopastoraterne«. Mange steder i byerne var forholdene helt uforsvarlige – flere sogne med over 8.000 indb. må nøjes med een præst – og det lod sig ikke gøre »i vort slægtled fuldt ud at råde bod« på det. Man må begynde i forstadsområderne, hvor forholdene er værst, og for fremtiden må der som »absolut minimum« ikke regnes med sogne på over 9.000 indb., og ikke være mere end 3.000 indb. for hver præst. Der er lang vej igen, før der er rimelige vilkår, men det må være en »fundamental og uopgivelig målsætning« for folkekirken (Meddelelser fra Århus Stift 3, 5 ff., tilsvarende biskop Schiøler, KD 27/11 jfr. biskop Dons Christensen, DKt 177, KD 20/3. – Om kritik af præsters samarbejde over sognegrænserne, se KD 31/12, anbefalinger Sjt 20/12, KD 27/12).

Man skal ikke vente løsninger på problemerne fra *strukturkommissionen* med det første, skønt den lagde de store principielle stridsemner som kirkesyn og kirkeforfatning til side for at gå i gang med mere nærliggende problemer. Disse skal først kulegraves (KD 28/8, Kordegnenes Blad 89). Kommissorierne for de 7 underudvalg giver nogle antydninger af emner og sigtet med arbejdet, omend det står i uforpligtende form.

Alene oplægget om sognestrukturen vakte almindelig interesse. »De små sogne skal ikke slagtes« var landet over overskrifter i pressen (28/8 ff.). Tilføjelsen, at man herudover »tilstræber en inddeling i større administrative enheder«, blev derimod glemt, skønt der deri ligger »(muligvis?) epokegørende forslag til omstruktureringen« (kommissionens sekretær, Per Salomonsen, Liberal Debat nr. 12). – De andre emnekredse var: 2) valgmenighedernes stilling, 3) tilgangen til præstegerningen (deltidsansatte præster?), 4) det frivillige kirkelige arbejdes stilling (i forbindelse med diakonien siges det, at overvejelser om en »sogneråd giver-ordning« fremmes mest muligt), 5) folkekirkens repræsentation udadtil, 6) forskning af og undervisning i praktisk-teologiske emner og spørgsmål vedrørende kristendomsundervisningen og 7) betjening af befolkningsgrupper, som ikke dækkes af sognestrukturen (der nævnes studenterpræster og betjeningen af større industrivirksomheder).

Selv om kommissionen ønskede størst mulig offentlighed omkring arbejdet og bad om alles medvirken, så vakte kommissorierne ikke

større interesse, bortset fra det om sognestrukturen (DKt omtalte dem knap nok, 344; de aftryktes i MrBl, PrfBl og Højskolebladet, men affødte så godt som ingen indlæg). Arbejdet følges dog med forventninger eller skepsis, det kom frem så snart der rørttes nærmere ved de bestående forhold: Kordegne og kirketjenere spørger ivrigt, om der kommer en sognemedhjælperordning. Det får indflydelse på deres stillinger, åbner for nye arbejdsfelter, ja kan måske blive et overgangsled til præstegerningen, mente nogle (jfr. Kordegnenes Blad og Kirketjenernes Blad). Og allerede før kommissionen spurgte de kirkelige organisationer om deres synspunkter, var der overvejelser igang her (Sankt Lukas Stiftelsens årbog 20, Diakonhøjskolen KD 11/9, 11/10. »Fra Menighedsplejen« 63, KFUM KD 20/3, 10/11, 30/12).

Debatten kom dog, udfra arbejdet i kommissionen – så småt da den gik ind for, at der oprettedes en stilling som *studenterpræst* i København. Der var tale om en forsøgsordning, skabt ved oprettelse af et embede ved Trinitatis kirke. Formelt set altså ikke noget afgørende nyt. Modstandere som tilhængere af milieu-præster så vejen åben for en hel række specialstillinger (Lindhardt. JyPo 1/11, DKt 421; »Kirkeligt Magasin«), det var dog formodninger som kommissionen ikke havde givet anledning til[7]. Den næste sag skabte mere røre. Der var i kommissionen sympati for et forslag, hvorefter en *vicebiskop* skulle varetage kirkens internationale forbindelser i samråd med et af ministeren udpeget råd. Han skulle også aflaste Københavns biskop ved at overtage tilsynet med danske præster i udlandet. (Bortset fra sømandskirken, præster under DKU og missionselskaberne, hvis organisationerne ønskede det, iøvrigt blev deres selvstændighed uantastet).

De, der havde videregående ønsker, var tilbageholdende (biskop Halfdan Høgsbro, KD 30/11). Skønt forslaget skyldtes biskop Dons Christensen – han så det som en rent praktisk løsning, en nødvendig

[7] Jørgen Bøgh: Ønsker om idrætspræster, arbejderpræster o.s.v. strider »både mod evangeliets og folkekirkens væsen. Der er ikke brug for andre specialpræster end dem, der kræves til ganske specielle milieuer, som absolut ikke lader sig indpasse i sognestrukturen« (Den invaliderede folkekirkede 88 f.), jfr. Helge Skov, Højskolebladet 584, Dons Christensen DKt 179. – Forsigtigere nærmer Westergaard Madsen sig det problem (KD 31/12) og H. Højsgaard (Kirkefondets årbog 99) på baggrund af H. C. Lorentzens beskæftigelse som slagteriarbejder, »et interessant forsøg, som måske kan være med til at bane vej for industripræster« (Cai Rasmussen, ibid. 72, jfr. Lorentzen, MrBl 168, KD 18/10, 14/12).

deling af arbejdsopgaver, der umuligt kunne tillægges teologisk betydning – så indeholdt det sprængstof. Der kunne godt være kontakt til udlandets kirker uden forslaget. Men »det er mod folkekirkens væsen at vælge et råd, der på hele folkekirkens vegne varetager en sådan opgave«. fandt Helge Skov. Den er ikke »en åndelig enhed og bør ikke gives udseende af at være det. Den er kun den borgerlige ramme om en række sognemenigheder« (KD 3/12)[8].

Man kan ane konturerne af en *grundtvigsk-tidehvervsk front*, som står højest betænkelig overfor det hele, og som støtter Helge Skovs indsigelser i og udenfor kommissionen (Højskolebladet 583 ff.)[9]. Ved Kirkeligt Samfunds årsmøde fandt formanden, pastor Birkedal Nielsen sig foranlediget til »fra grundtvigsk side« at sige noget om overvejelserne »om ikke også det kirkelige arbejde må underordne sig« samfundsudviklingen. Først måtte han dog beklage, at ministeren ved at udvide kommissionen havde vist sig »svag over for de organisationer, der straks meldte sig med krav om indflydelse«. – De grundtvigske kunne godt være med til at drøfte, hvordan »gæstekammeret« for Guds menighed skulle indrettes. Lidenskabelig blev den drøftelse kun, »såfremt den tilsigtede forandring af de kirkelige arbejdsformer medfører en krænkelse af kirkesynet. – Hvis de enkelte menigheders frihed skal gøres afhængig af en centraliseret kirkeledelse, og hvis repræsentative organer skal kunne tale og handle på kirkens vegne«, hvis man vil give kirken

[8] Dons Christensen svarede, at han var kommet med forslaget for at undgå et større, repræsentativt valgt organ (KD 10/12), alligevel vejrede »Vestkysten« kirkeforfatning (11/12). Birkedal Nielsens støtte til Skov, se DKt 465; Lindhardt, Højskolebladet 838. – Forslaget får næppe lettere vilkår efter den omtale, som Westergaard Madsen og Halfdan Høgsbro gav sagen i deres anbefaling af det økumeniske Råds kollekt dag 16. jan. 1966: Kommissionen drøfter »hvordan dette arbejde kan få en mere officiel karakter, så det kan placeres som hele folkekirkens arbejde«, jfr. »Kirken på vej« 1966, nr. 1. Efter bispemødet kom der en forunderlig avisnotits: »Biskopperne fik forelagt [forslaget], men dette vandt ikke tilslutning og blev vist tilbage til omarbejdelse i et udvalg under strukturkommissionen« (Berl. Tid. 7/1 66).

[9] Af bisperne hører Th. Kragh med: Jeg synes ikke, at der skal laves så meget om på det ydre. Jeg er ikke for at reformere, da jeg ikke tror på det (Vejle Amts Folkebl. 22/10). Jfr. bl.a. de 5 Århus-præster: Endnu har folkekirken den struktur, at der er frihed for den enkelte menighed og dens præster (KD 6/10), Vilh. Krarup (PrfBl 647) og Peter Riemann (DKt 460), samt de vripne anmeldelser af Jørgen Bøghs »Den invaliderede folkekirke«, PrfBl 768, Højskolebladet 883, DKt 1966, 24. Se også V, 602.

»en fast og klar »struktur« må det komme til modstand« (DKT 386 f.).

Problematikken melder sig således i og udenfor kommissionen. og så er de politiske muligheder ikke taget i betragtning. Der var enkelte, som mente at det beroede på Bodil Koch, om der kom noget ud af det (Berl.Tid. og Landsbladet 11/9, Det nye år 45). Der er dog forståelse andre steder. Der trænges nok mange steder »til hovedrengøring og udluftning og modernisering«, skrev seminarirektor Poul Hartling (ham er det utvivlsomt) i en kommentar til Venstres nye program. Hvis et kommissionsarbejde med »kirkens administration og praktiske apparat kan inspireres af (og inspirere til) en livlig meningsudveksling og idevirksomhed i den danske menighed, kan det kun hilses med glæde, men samtidig bør de ydre rammer holdes i orden, for der er hverken noget særligt kristeligt eller noget særligt liberalt i at være upraktisk« (På frihedens grund 210 ff., jfr. PrfBl 396, 429).

Fra *Folketinget* er der kun grund til at fremdrage et svar fra kirkeministeren[10]. Folkesocialisten Skræppenborg-Nielsen mente – som tidligere Aksel Larsen (Ft 2768) – at den kirkelige ligning burde bære en større del af folkekirkens udgifter. Selv om staten efter Grundloven var forpligtet til at understøtte folkekirken, og måske også burde yde erstatning fordi den havde reduceret kirkens indtægter, så var der ved en ny lønningslov mulighed for at lade den kirkelige ligning overtage en større del af udgifterne, svarede Bodil Koch (Ft 2095, 2123, 2158). – Der foreligger ikke afgørende nyt om *feltpræsteordningen*. Efter at forsvarsministeren påny havde bragt sig ud af de vanskeligheder, som Humanistisk Forbund satte ham i (jfr. V. 610 og KD 23/1ff.), så blev det økonomien som sin-

[10] Der blev fremsat forslag til ny seminarielov. Og der var tilfredshed med den placering *kristendomskundskab* får, både som fag og m.h.t. timetal. – Under I. behandling i Folketinget rejste dog både seminarirektor Poul Hartling og højskoleforstander Edv. Jensen spørgsmålet, om det var rigtigt, at de lærerstuderende, som står udenfor folkekirken fritages for undervisning i kristendomskundskab (jfr. V, 405). Alle lærere burde dog være fortrolige med kristendommen, en forudsætning for hele vor kultur. Det drejer sig jo her om undervisning og kundskab, ikke livsanskuelse og forkyndelse (Ft 999, 1007). Edv. Jensen bemærkede: Jeg har ikke holdt fast på, at skolen er en kristen skole, men sagt et kristent folks skole. Undervisningsministeren svarede, at her drejer det sig om »et omstridt fag, og vi ved alle sammen, hvad det er for en hvesperede, vi stikker hånden i, hvis vi begynder at pille for meget ved kristendomskundskaben, dens indhold og dens stilling i skolen«. Men når der var enighed om, at det ikke gjaldt elevernes tro, men deres viden, så kunne man drøfte, hvilke konsekvenser det skulle have (Ft 1047).

kede og den vil medføre at der bliver tale om en gradvis gennemførelse, efterhånden som der bliver penge til det (KD 5/8, 21/10. Berl.Tid. 15/8).

Årets *menighedsrådsvalg* gav anledning til fornyet kritik af de mange fredsvalg (forstærket til parodi i fjernsyn og radio). Det var bemærkelsesværdigt, at fremtrædende folk fra IM sluttede sig dertil (MrBl 91, IMT 477, 625). Der blev vel også afstemninger flere steder end i 1961. En samlet opgørelse vil så nok vise, at tendensen fra de foregående valg med en nedadgående stemmeprocent blev fortsat. Og det syntes i hvert fald klart, at socialdemokraterne også denne gang led følelige tab (KD 25/11, AAST og Demokraten 24/11, Sjt 24/11 ff.). Enten det nu skyldes ligegyldighed, blufærdighed eller slet agitation (hvad der ofte er tale om, t.eks. Sj-Aktuelt 18/11), så får de ikke deres folk til at møde op ved valgene i samme grad som de »kirkelige«. Det har man bemærket andre steder og er ikke så bange for afstemninger, mens socialdemokraterne sjældnere fremkalder afstemninger og også ved fredsvalg har fået en slettere forhandlingsposition (KD 3/11, 15/11).

Ud af de mange drøftelser blev der stående et klart udtalt ønske om, at menighedsrådene får større beføjelser, hvad der også vil fremme interessen ved valgene (MrBl 147, IMT 645, KD 26/11, 27/11, 4/12, 31/12, Roskilde Stiftsblad 90), nok også om lovændringer, som skaber større åbenhed omkring valgene (MrBl 147, KD 23/11). Muligheden af at påbyde afstemninger – eller fremme dem ved at afholde menighedsrådsvalg på samme dag som kommunalvalgene berørtes næsten ikke (KD 3/11, 26/11). Kirkeministeren bevidnede på ny sin interesse for det. Men – i overensstemmelse med sit grundsyn – havde hun ikke planer om at fremsætte lovforslag om det. Det forudsatte udtalte ønsker i kirken, fra menighedsrådene (Sjt 24/11).

Præstehøjskolen kom igang. Det tager dog tid inden den får sine endelige rammer, det betyder at man kan eksperimentere sig frem med hensyn til arbejdsform. Foreløbig indbød man til 4 månedskursus på Refugiet i Løgumkloster. Trods præstemangel og usikre muligheder for at deltagende præster kan få deres embeder betjent, så samlede efterårets kursus efterhånden tilstrækkelig tilslutning (PrfBl 265, 402). Alle deltagerne syntes uanset kirkeligt stade enige om, at starten var succes. Uden at sætte præstehøjskolen i forbindelse med andet arbejde for at hjælpe præster (og menigheder)

til at slå til under nutidens udfordringer, kaldte Peter Riemann det en »ubetinget succes«. Det skyldtes lærerne, som forstod deres opgave og forenede undervisningen med rig menneskelighed, men også kammeratskabet bidrog til det. Det opstod uanset at danske præster ellers er individualister (DKt 385, jfr. KD 9/10).

Midt i al sin foreløbighed indgår præstehøjskolen som et centralt led i videregående planer: Den bør blive et center for det forskningsarbejde og den erfaringsudveksling, som er forudsætninger for at præsterne ikke bliver fuskere i deres mangesidige arbejde (Kordegnes Blad 93, Den invaliderede folkekirke 76 ff.). – Og bisperne henstillede, at højskolen tager en opgave op som mødested for drøftelser om kirke og kunst (KD 7/1 66).

Kommissionsarbejdet med en omordning af *pastoralseminariet* står stadig på, men afsluttes måske i løbet af foråret 1966 (ibid.). Samtidig har de teol. fakulteter, som et led i gennemgående drøftelser af universitetsundervisningen, taget det *teol. studium* op til overvejelse. Det ser dog ikke ud til at betyde helt ændrede forudsætninger for pastoralseminariet, idet der mere er tale om en praktisk omlægning af studiet, ikke om en principiel ændring, hvor nye fag tages med (Lindhardt, JyPo 26/1, Prenter, KD 16/11, Søe, Berl.Tid. 21/11).

Derimod har man fra mange sider tumlet med tanker om en *uddannelse for lægfolk*, som skal være præster (KD 8/1, 14/9, 16/11, IMT 30/8). Det blev kun til tanker, vel fordi man var betænkelige ved at lave en bredere vej til præstegerningen udenom universitetet: »Man har åbenbart ikke i kirkeministeriet eller andre steder lyst, mod eller midler til at iværksætte en sådan undervisning, som forhåbentlig kun skal være et overgangsfænomen«, konkluderede biskop Schiøler (KD 27/11).

Teologisk forskning og forskningsresultater.

Planer om at udgive et udenlandsk bibelleksikon tillempet vore forhold førte til »Gads danske Bibelleksikon«. Redaktørerne, professorerne Eduard Nielsen og Bent Noack, fandt medarbejdere blandt universitetsfolk og præster til at udnytte værkets ca. 1200 sider, et vidnesbyrd om både kvalitet og bredde i dansk teologisk forskning. Andre værker bekræfter det samme, 1964 afsluttedes »Luthers skrifter«, mens undersøgelserne af »Vækkelsernes frembrud« skrider støt frem. Til professor Søes 70-årsdag samlede hans kolleger et

festskrift, selv udsendte han en gennemgang af »Dansk Teologi siden 1900«. To disputatser er forsvaret, K. E. Bugges studier over Grundtvigs pædagogiske tanker, »Skolen for Livet« og Børge Ørstedes afhandling om Steffens betydning for J. P. Mynster, 3 antagne disputatser behandler emner udenfor vort forrige århundrede.

Professor Prenters »kristenlære for lægfolk« kom i 2. oplag, samtidig med at han udsendte en afhandling om »Kirkens embede«. Og efter flere års overvejelser om, hvordan en kirke skal bygges for at svare til sit formål, nedfældede en kreds af arkitekter, kunstnere og teologer deres tanker i »Kirkebygning og Teologi«.

Ydre mission og økumenisk arbejde.

Lidt gnidninger ude mellem missionærer og folk fra u-landshjælpen (KD 9/12, DMbl nr. 24) ændrer ikke, at en gensidig forståelse er på vej. »Endnu ligger forbindelsen mellem u-landshjælpen og dansk mission forholdsvis løst, men nogle af de første misforståelser er klaret«. Missionen har på flere måder nydt godt af samarbejdet (DMS's årbog 28). Og da staten mente det nødvendigt at holde igen på u-landsbevillingerne (det kneb med økonomien, og der var ingen folkevilje bag tanken, sagde udenrigsministeren), så holdt venner af ydre mission sig ikke tilbage for at omstemme regeringen. Det går også lettere for Folkekirkens Nødhjælp at appellere til privat hjælpsomhed, på kort tid indsamledes der næsten 1.300.000 kr., der sikrede en del af »svinepuklen« for hjælpearbejdet.

»Hvorlænge skal europæiske kirker tænke for os«, spurgte biskop Josiah Kibira på en kirkekongres i Afrika og fortsatte: Vore kirker må ændres, så de ikke er fremmede for befolkningen. De er stadig afhængige af Vestens kirker og afspejler deres teologi (KD 13/10, DMbl nr. 23). De nye landes kirkelige (og politiske) selvbevidsthed volder missionsselskaberne stigende problemer (Taiwan, Tanzania og Arcot-kirken, se DMbl; Santalposten 174, Østerlandsmissionen. KD 22/12). Og på hjemmefronten er der problemer nok endda. Det kan knibe for missionsvennerne at følge med, når nye arbejdsformer hjemme drøftes, samtidig med at hele problematikken for arbejdet ude lægges åbent frem. Hjemmekredsene ved praktisk talt ikke, hvad vi står overfor ude, sagde en missionær og appellerede til dem om at sætte sig ind i det (Ellen Laursen, Santalposten 120, jfr. Sudan nr. 3, Spedalskhedsmission nr. 33). Vi må være rede til at gøre op med hjemlig vanetænkning, som ikke kan binde under

andre forhold, føjede pastor Palle Dinesen til. »En tilfældig tankegang fra Vendsyssel skulle nødig hindre en kirke i Afrika i at finde sammen med andre kirker« (KD 8/12). Også her får bekendelsestroskaben konsekvenser. Den må afvise de ansatser til en teologi som »påstår at kristen dåb ikke er nødvendig til frelse« for hinduer, og »hvor ordet om Jesus som Guds søn er en for muhamedanere anstødelig og derfor uantagelig og unødvendig teologisk formulering« (Kr. Friis. IMT 1966. 3).

Missionselskaberne glæder sig over en jævnt stigende støtte, hvoraf missionskredsene nok stadig yder det meste. Men der er uudnyttede arbejdsmuligheder på sognebasis, og de må tages op. Det kan de enkelte selskaber ikke gøre, da færre og færre præster ønsker at privilegere et enkelt selskab (Dansk Missionsblad nr. 23). Samarbejde mellem selskaberne er derfor et fast programpunkt, ligeså grundtvigske betæneligheder ved det (KD 24/5, Santalposten 63, 94, 149). På ét punkt nåedes et resultat, som et forsøg ansatte 5 missionselskaber cand. teol. Helmer Sørensen som »stiftspræst«. Han skal sammen med lokale udvalg støtte og udbygge arbejdet for ydre mission i Århus stift (se især Medd. fra Århus Stift 3, 49 og DMbl nr. 8). Flere håber på stiftspræster i alle stifter og aflønnede af folkekirken, som udtryk for at den vedkender sig sin missionsforpligtelse (Høgsbro, »Dansk Kirkeliv« 32, jfr. Kirken på vej, nr. 2). Men så længe man lever af indsamlede gaver, behøver man naturligvis ikke at fremme et ordentligt og effektivt samarbejde. Det går dog heller ikke af andre grunde an at udsulte Dansk Missionsråd. For det betyder at vi kommer til at stå udenfor den internationale missionsdebat med de spørgsmål, som vi står overfor ude og hjemme. Nu kender vi ikke forholdene. Vi tror vi er med, indtil vi tilfældigt belæres om det modsatte af en af dem, som virkelig har fingeren på pulsen (Græsholt, DMS's årbog 26 ff.).

Den katolske kirke herhjemme fik ny biskop, Hans Martensen afløste Th. Suhr. Det gav anledning til følgende status: De ca. 22.000 medlemmer i 1938 var blevet til ca. 27.000 ved udgangen af 1963. Når der ikke var nogen væsentlig fremgang, så skyldtes det, at en jævn tilvækst af konvertitter næsten opvejedes af de, der er holdt op med at praktisere som katolikker. Det er ikke let at være katolik i protestantiske og verdsliggjorte omgivelser, sagde biskop Martensen[11]. Han var taknemlig over den broderlige ånd,

[11] KD 15/1, 15/6, KP 23/2, jfr. AAST 19/1 64: I de 25 år er tallet på præster

der prægede danske forhold. Og Vatikanerkonciliet viste, at den katolske kirke var ved at overvinde sin rent negative holdning til andre kirkesamfund og åbne sig for de værdier, de har (KD 15/6).

Der er endnu nogen tilbageholdenhed overfor resultaterne fra det afsluttede koncil. De mange vedtagelser står kun på papiret, »og de kan forblive død tekst. Alt afhænger af katolikkernes holdning, og hvordan de fører dem ud i livet«, skrev pater Martin Drouzy. Men han mente, at der var sat noget igang, som ikke lod sig standse. Ved tidligere konciler havde konservative kræfter stået på vagt for at værne og beskytte troen, nu vidnede så meget om, at kirken »ønsker at opgive enhver form for magtposition for igen at blive en kirke midt i verden og i verdens tjeneste«. Konciliet har gjort noget, »som intet tidligere kirkemøde har gjort, nemlig taget sig af sin samtids problemer – slet ikke for at bevare dem, men for sammen med alle mennesker af god vilje at *soge* efter en løsning« (Berl.Tid. 12/12).

Forventningerne om en ny udvikling får støtte fra andre sider. I meget vil den katolske kirke forblive den samme, skriver professor K. E. Skydsgaard. »Den vil ikke opgive et eneste af sine dogmer, den vil være en hierarkisk opbygget kirke med biskoppen i Rom som sin højeste autoritet. Den vil stadig betragte sig selv som den legitime fortsættelse af urkirken og som en fuldbyrdelse af Jesu egen vilje med sin kirke på Jorden«. – Men dermed er ikke alt sagt, ikke engang det afgørende. Thi den katolske kirke har vovet sig ind i en selvkritik, både hvad dens teologiske selvforståelse og dens rent konkrete skikkelse angår. »Dens ansigt er blevet et andet, og det vil de andre kirker også i fremtiden få at mærke« (KD 6/12, jfr. IMT 101, KP 16/11,16/12).

øget fra 97 til 134, hvoraf de 98 dog er ordenspræster. I Stor-København er der nu 10 sogne, mod før 5, mens tallet i provinsen uforandret er 26. Skolerne har 5.892 elever, de 3.780 kommer fra protestantiske hjem.

Votum
over besvarelsene af Selskabets prisopgave
1964–65.

Ved indleveringsfristens udløb den 1. september 1965 var der modtaget fire besvarelser af den prisopgave, som Selskabet udskrev i 1964 over emnet »Erik Pontoppidans Collegium Pastorale, undersøgt som udgangspunkt for en karakteristik af orthodoxiens og pietismens præsteideal og pastoraltheologi«.

*

Afhandlingen, der er indsendt under mærket »Kierlighed bliver dog Lovens allerstørste Bud«, fylder 83 maskinskrevne sider i formatet A 4, hvortil kommer en litteraturliste med 13 titler. Afhandlingen indledes med en kort biografi over Pontoppidan (p. 1–4). I det følgende stykke behandler forfatteren Pontoppidans indstilling til ortodoksien ved at fremdrage enkelte begivenheder fra Pontoppidans første år som præst og referere den opfattelse af den kirkelige udvikling, der findes i Collegium Pastorales første kapitler. I de følgende 13 afsnit gennemgås hovedpunkterne i Collegium Pastorale, og referaterne giver i det store og hele et godt indtryk af værket. Under gennemgangen gøres der af og til bemærkninger om Pontoppidans anskuelse, når det f.eks. nævnes, at han ikke redegør for sakramenternes betydning, fordi de ingen rolle spiller for ham, eller når det fremhæves, at det subjektive element i ordo salutis spiller en for stor rolle for ham. Udviklingen i tiden mellem reformationen og Collegium Pastorale belyses hist og her ved enkelte eksempler fra Confessio Augustana. Apologien, Den danske Kirkeordinans og enkelte andre kirkelove samt Palladius' Visitatsbog, Niels Hemmingsens og Jesper Brochmands postiller samt Hemmingsens »Pastor«. Men opfattelserne heri refereres kun som baggrund, og til en virkelig konfrontation af pietisme og ortodoksi kommer

det ikke. I en lille efterskrift understreger forfatteren bl.a., at Pontoppidan fremhæver omvendelsen på bekostning af dåben, men han kan billige, at der lægges vægt på helliggørelsen forstået som menneskets vilje til at tjene Gud. Sådanne vurderinger er opgaven uvedkommende, og da afhandlingen i alt væsentligt indskrænker sig til at referere »Collegium Pastorale« og nævne enkelte eksempler på den forudgående udvikling, kan vi ikke indstille den til nogen belønning.

*

Den afhandling, der er indsendt under mærket »Mauritius«, er skrevet med en letlæselig håndskrift og fylder ialt 366 små kvart-sider. I litteraturfortegnelsen opregnes der 35 titler på benyttede værker, hvortil kommer nogle ikke nærmere specificerede leksika og tidsskrifter m.v.

Afhandlingens første afsnit (p. 8-96) er en almindelig gennemgang af hovedpunkter i den danske kirkes historie fra reformationen til ca. 1775. Den bygger på de gængse fremstillinger, men udvides hist og her med referater f.eks. af L. Hejselbjerg Paulsens disputats om sønderjysk salmesang og L. J. Kochs værker om H. A. Brorson. Derpå redegøres der for Pontoppidans levned og eftermæle på grundlag af Michael Neiiendams biografi, hvortil kommer et stykke om »de stærke jyder« og Pontoppidans katekismeforklaring (p. 99-131). Collegium Pastorale gennemgås derpå kapitel for kapitel (p. 132-352), og referatet er disponeret særdeles overskueligt i fire hovedafsnit om kirken, præsten og forkyndelsen samt om sjælesorgen og præstens øvrige gerning. Efter gennemgangen af det første kapitel og i slutningen af hvert af de tre sidste afsnit gives der en karakteristik og vurdering af det netop refererede. Men disse stykker - 21 sider ialt - er lidet indgående, og karakteristikken holder sig til almindeligheder, der ikke klart præciserer forskellene på ortodoks og pietistisk tankesæt, når det f.eks. hedder p. 193, at det ortodokse syn lagde mere vægt på den rene lære end på det personlige, der var hovedsagen for pietisterne, og p. 257, at modsætningen mellem de ortodokses kamp for at bevare det rene evangelium og Pontoppidans krav om omvendte og genfødte præster var en forskel i eftertrykket. Bedst er bemærkningerne i slutningen af det fjerde hovedafsnit, hvor nogle af forskellene i de ortodokses og pietisternes syn på katekisation, skriftemål og gudelige forsamlinger rides op, men de er kendte i forvejen og giver ingen udtøm-

mende vurdering af de pågældende afsnit hos Pontoppidan. Når behandlingen af materialet er så svag, hænger det ikke mindst sammen med, at der ikke er givet nogen egentlig fremstilling af de ortodokse forestillinger om præsteidealet og af deres pastoralteologi – den bemærkning, som fremføres i afslutningen, at Pontoppidans værk skal vurderes på baggrund af det, der er skildret i indledningen, har ingen gyldighed, da indledningen ikke lægger særlig vægt på de emner, der skal behandles i opgaven. Fremstillingen bærer også et fortællende og refererende præg. Til trods for den flid, der er anvendt på udarbejdelsen, kan vi ikke indstille afhandlingen til nogen belønning.

*

Under mærket »vita brevis, ars longa« er der modtaget en afhandling, der er delt i to dele på henholdsvis 91 og 108 maskinskrevne sider i formatet A 4, hvortil kommer nogle ark med noter til en del af afhandlingen. Mange af siderne i afhandlingen er kun delvis udfyldte, og på enkelte findes slet ingen tekst. Der er også talrige udstregninger og tilføjelser på siderne, og manuskriptet er i det hele uordentligt.

I den første del søger forfatteren, efter nogle indledende bemærkninger om Pontoppidans person og hans daglige omgivelser, at belyse Pontoppidans vurdering af ortodoksien og fremhæver bl.a. hans positive indstilling til teologer som Brochmand, Rosenkrantz og Arnd. Ifølge forfatteren ligner Pontoppidans pietistiske indstilling mere Spencers end Franckes, fordi bodskampen ikke methodiseres, og det er den, der kommer til udtryk i Collegium Pastorale, hvor der også fejdes mod sekterisk pietisme, hykleri og overtro samt mod vantroen i tidens filosofi. I kap. 2 gennemgås de nærmere årsager til, at Pontoppidan holdt de forelæsninger, der ligger til grund for Collegium Pastorale, og der berettes kort om universitetets pastoralteologiske undervisning i tiden omkring 1750. I kap. 3 redegøres der noget mere indgående for Pontoppidans udvikling og hans pietistiske forestillingsverden samt for hans polemik mod de ortodokse og den interesse for pastoralteologien, der spores i flere perioder af hans liv. I kap. 4 gøres der nogle kritiske bemærkninger om Pontoppidans sprog og tankegang, og først i kap. 5 – efter at p. 1-39 er medgået til behandlingen af ovennævnte ret perifere emner – begynder forfatteren at beskæftige sig mere indgående med Collegium Pastorale, hvori p. 1-171 skal omhandle

præsteidealet og resten pastoraltheologien. Dog er denne opdeling ikke konsekvent gennemført hos Pontoppidan, og den får øjensynligt ingen følger for afhandlingens disposition.

Forfatteren har nemlig især heftet sig ved Collegium Pastorales kap. 19 om saliggørelsens orden, som efter hans opfattelse er værkets kerne, og han refererer dels Pontoppidans egen opfattelse, dels polemikken mod den ortodokse forståelse deraf. Men dermed ophører gennemgangen af Collegium Pastorale brat, og indholdet af de forudgående kapitler er refereret springende og tilfældigt og ofte uden at blive belyst nærmere. Nogle steder er der lagt vægt på polemikken mod ortodoksien, men et andet sted gennemgås og kritiseres f.eks. de skriftsteder, hvormed Pontoppidan begrundet præsteembedets nødvendighed. Til tider forfalder referatet til at være yderst kortfattet og helt utilstrækkelig parafrase.

Med den første del af afhandlingen har forfatteren åbenbart haft til hensigt at redegøre for Pontoppidans synspunkter og for hans opfattelse af ortodoksien. I afhandlingens anden del vil han lade de ortodokse selv komme til orde, og det sker først ved en gennemgang af embedssynet, som i alt væsentligt bygges på nogle kirke love og et stykke af Brochmands fremstilling i Systema, som skal godtgøre, at for ham er evangeliets sandhed uafhængigt af embedsindehaverens personlige kvaliteter. Hertil føjes et langt citat af en tidsskriftsartikel af R. Askmark, et stykke om donatisme omkring 1700 og et uddrag af en theologisk disputats. Det følgende stykke (p. 21–60) handler om prædikenen. Også her begyndes der med forskrifter fra den kirkelige lovgivning, nogle homiletiske grundbegreber fra Brochmands postil opregnes og derpå gengives indholdet af et utrykt, homiletisk arbejde fra Morten Reenberg, som forfatteren har gjort sig fortjent ved at fremdrage. Af P. Rosenstand-Goiske gives der et indtryk, og kapitlet slutter med referater af nogle ortodokse prædikener fra det 17. årh., hvortil føjes en polemik mod Pontoppidan. De følgende stykker om katekisationen og sjælesorg, skriftestol og kirkedisciplin (p. 61–66) er ikke andet end løse rids, men behandlingen af præsteidealet er noget udførligere (p. 67–101). Det bygger på udsagn i kirkeordinansen, hos Palladius og Brochmand, og særligt fortjenstfuldt er det, at forfatteren inddrager biskop Hans Hansen Resens »Idea boni pastoris« i fremstillingen. Andre værker nævnes, en enkelt ortodoks prædiken fra 1733 refereres, et lille stykke om præsters symbolforpligtelse flettes ind i kapitlet, og efter nogle spredte iagttagelser slutter stykket

med at fremhæve, at de ortodokse aldrig har benægtet, at præsten skulle være genfødt og leve et nyt liv – forskellen på ortodoksi og pietisme beror på den betydning som præstens person har for hans gerning. I det afsluttende stykke (p. 104-8) søger forfatteren endnu engang at argumentere for, at det er i synet på ordo salutis, at ortodoksiens og pietismens veje skilles. Der gives flere momenter til en uddybelse af emnet, men ikke nogen tilbundsgående redegørelse derfor.

Sammenfattende må vi fremhæve, at der øjensynligt er arbejdet ihærdigt med at besvare opgaven, og at forfatteren er fortrolig med nogle fundamentale forskelle på ortodoks og pietistisk tænkesæt. Hist og her påviser forfatteren nogle problemer, der nok kunne fortjene en nærmere uddybning, og det er fortjenstfuldt, at der i afhandlingen er inddraget enkelte hidtil upåagtede værker. Alligevel kan den hverken i indhold eller form betragtes som andet end en bredt anlagt skitse. Gennemgangen af Collegium Pastorale er helt utilstrækkelig og de kilder, der henvises til i anden del kan ikke give mere end spredte og tilfældige indtryk af udviklingen. Der er ofret alt for meget arbejde på perifere emner, navnlig i afhandlingens første del, sproget savner ofte tilstrækkelig klarhed og referaterne er af højst forskellig værdi, men dominerer fremstillingen i alt for høj grad. Litteratur, der kunne belyse emnet, er kun benyttet i beskedent omfang, væsentlige værker er slet ikke anvendt. En litteraturfortegnelse findes ikke, og notesystemet er i grov uorden. Argumentationen, hvor den findes, er så svag, at den på ingen måde kan overbevise. Disse mangler er så fremtrædende, at vi ikke kan indstille afhandlingen til nogen belønning.

*

Under mærket »Veritas et Pietas« er der indleveret en afhandling på 326 maskinskrivne sider i formatet A 4. Noterne fylder 40 og litteraturfortegnelsen 5 sider.

I indledningen påpeger forfatteren den omfattende karakter, pastoraltheologien havde i ortodoks og pietistisk tid. Han redegør for den opfattelse af den kirkelige udvikling, der findes i de første kapitler af Collegium Pastorale og dernæst for sit kildemateriale og den placering, de enkelte skrifter har inden for hovedstrømningerne i kirkehistorien fra det 16. til det 18. årh. Derpå følger selve afhandlingen, som er delt i følgende kapitler: 1. Ministerium, 2. Vocatio, 3. Habilitas, 4. Fidelitas, 5. Officia.

Kap. 1 begynder med en principiel redegørelse for det lutherske embedssyn, hvis dobbeltsidighed forfatteren genfinder hos Pontoppidan, og som gør det naturligt først at behandle opfattelsen af det særlige og det almindelige præstedømme. Forestillingerne herom gennemgås hos de ortodokse teologer, der lægger vægten på embedet og fremhæver dets herlighed, ærværdighed og guddommelige oprindelse samt understreger den magtbeføjelse, der hos J. Gerhard er embedets »forma«. Derpå følger udviklingen hos reformteologer i det 17. årh., hos Arnold, Baumgarten og Mosheim m.fl., hvor vægten i stadig højere grad ligger på personen fremfor på embedet. I afsnittet om det almindelige præstedømme behandles især Rostockteologernes, Speners og de radikale pietisters forståelse og den måde, hvorpå de omformer og fremhæver forestillingen om det almindelige præstedømme, som var skudt i baggrunden af de ortodokse. Også ved at iagttage de betegnelser, som teologer fra de to epoker foretrækker, kan der gives en nærmere forståelse af, hvorledes præsteidealet skifter. Endelig fremstilles opfattelsen af præsteembedets grader, af bispeembedet og den meget betydelige rolle, som præsternes indbyrdes forhold kommer til at spille i pietismen.

Kap. 2 skildrer kaldelsen, og der gives til indledning en oversigt over synspunkterne i Collegium Pastorale. Derpå redegøres der i fire afsnit for den retmæssige, middelbare, guddommelige og indre kaldelse, som den opfattes i efterreformatorisk og ortodoks tid og efter at have påpeget den kritiske indstilling dertil hos bodsbevægelsens og pietismens ledere gennemgås der nogle »casus«, som hos Pontoppidan har forbindelse med kaldelsen, og indholdet af nogle betænkninger, som ortodokse teologer har afgivet over samme emne. Meget detailleret og udførligt redegøres der for det pietistiske syn på kaldelsen, hvor det er personen, der skal legitimere ordningen, og hvor *vocatio interna* og *puritas intentionis* kommer til at spille en ny og væsentligere rolle. I de følgende afsnit behandles ordinationen og den betydning, der tillægges kaldelse og håndspåleggelse samt eksamen og formaning i ortodoks tid. Det vises, at pietisternes interesse herfor er aftagende og at de lægger vægt på at kunne skildre præstegerningen på baggrund af offerforestillinger fra det gamle og det nye testamente. Endelig gives der en redegørelse for »*vinculum pastorale*« og de bevæggrunde, der anses for afgørende, når præster søger forflyttelse eller afsked, og det vises, at pietisternes opfattelse i alt væsentligt følger den ortodokse linie.

Kap. 3 indeholder en indgående skildring af de krav, der skal

stilles til præster, for at de kan anses for egnede til at bestride deres embeder. Hovedsynspunktet er her, at ortodokse teologer især hefter sig ved naturlige og erhvervede egenskaber, medens pietisterne fremfor andet kræver, at præsten skal være omvendt og genfødt. De generelle og specielle krav, der fremføres i tyske kirkeordninger fra det 16. årh. og hos ortodokse teologer i tiden før 1675, gennemgås, og det vises, hvorledes kravene til de personlige erfaringer og oplevelser vokser i reformbevægelsen, således at Spener kommer til at bygge på en stærk tradition. Hertil knyttes en redogørelse for de krav om reform af det theologiske studium, som blev stillet fra forskellige sider, og som det blev et væsentligt anliggende for pietisterne at efterkomme, så præsternes åndelige dygtighed kunne udvikles. De fremmede også skriftstudiet, men det var først Pontoppidan og hans samtidige, der påny fremhævede de almene kundskabers betydning for præsten. En særlig skildring gives der af striden om de uigenfødtes theologi og præstegerning, som fik betydning for den almindelige indstilling til de pietistiske præster. Speners standpunkt refereres, men hovedvægten ligger på opgøret mellem J. Lange og V. E. Löscher og på striden mellem Strandiger og J. Trellund.

Kap. 4 udfolder endnu et hovedpunkt i Collegium Pastorale, nemlig den troskab, som præsten må udvise i sin embedsførelse. Den indskærpes både af ortodokse og pietister – dog mest af de sidste – men de ortodokse taler ud fra embedstheologien, pietisterne ud fra deres forestillinger om den genfødte præst, uden at grænserne dog kan trækkes skarpt op. Niels Hemmingsen kræver, at præsten i et og alt skal være et eksempel for sin hjord, og i nogle særlige afsnit om præstens studier og levned benyttes netop hans »Pastor« som udgangspunkt for en gennemgang af udviklingen i den ældre lutherdom og ortodoksien, hvor man mere og mere interesserer sig for præstens fidelitas. Det er forfatterens opfattelse, at ortodoksien især ved opgøret med pietismen om dette emne blev tvunget til at fremhæve, at ordets kraft er uafhængigt af præstens levned. I den pietistiske pastoraltheologi kom stykkerne om præstens troskab til at spille en stor rolle, og der gøres i særlige afsnit rede for puritas intentionis, for incitamenterne til at udvise den, for den store rolle som bøn, meditation og selvprøvelse kom til at spille, for præsten som forbillede for de troende i kraft af de pastorale dyder, samt for klogskaben og den udholdenhed, der er selve livsnerven i den pietistiske præsts virke.

Kap. 5 behandler præstens praktiske virksomhed, hvor pietisterne har været mindre interesserede end de ortodokse i en bebrejlsmæssig afklaring af, hvad embedet skal omfatte. Hvad først prædikenen angår, gennemgås dens teori i nogle tyske kirkeordninger og hos flere ortodokse teologer, og det fremhæves, at den skarpe pietistiske kritik først og fremmest er bestemt af ændringer i kravet til præstens habilitas, således at det nu bliver genfødselen og hvad den kan udvirke, der pointeres. Angående sakramenter og sakramentforvaltning følger pietisterne ortodokse baner, men fraråder f.eks. indgreb af den verdslige øvrighed mod sakramentforagtere. I spørgsmålet om kirketugt kan pietisterne også være tilbageholdende over for mere håndfaste fremgangsmåder, og hvad skriftemålet angår, kan de nok rette en hvas kritik mod de ortodokse, men det ser ud til, at den pietistiske opfattelse af skriftemålets egenart har tydelige forbilleder tilbage til efterreformatorsk tid. Ved at lægge megen vægt på katekisationen indfører pietisterne et nyt element i pastoraltheologien, hvis betydning navnlig var indskærpet af anglikanere, reformerte og reformbevægelsen. Også i den personlige sjælesorg gennemfører pietisterne i den lutherske kirke, hvad der var begyndt andetsteds, og den omfatter ikke blot omsorg for syge, men også sjælepleje, og den har mange facetter, hvor husbesøgenes betydning bliver indlysende. De gudelige forsamlinger kan for pietister blive et frugtbart led af embedsgerningen, hvortil kommer fattigforsorgen, som allerede hos Niels Hemmingsen og Brochmand udgjorde en særlig embedsfunktion, og hvis betydning indskærpes af pietistiske teologer. —

Det benyttede kildemateriale er særdeles omfattende og alsidigt. Forfatteren har anvendt kirkeordninger, kirkeretslig litteratur, dogmatiske værker, periodica, samlinger af prædikener og taler foruden mangfoldige monografier vedrørende pastoraltheologien og dens forskellige dele. Det er værker, som ofte har et betydeligt omfang, og forfatteren har tydeligt nok gjort et stort arbejde for at finde dem frem i danske og udenlandske biblioteker. Vægten er lagt på tysk litteratur fra den lutherske ortodoksi og pietisme, men også flere teologer fra andre kirkesamfund er behandlet. På denne måde inddrages Pontoppidans værk i en sammenhæng, hvor det ubestrideligt hører hjemme i kraft af sine kvaliteter, men der er langt flere danske og norske kilder at tage stilling til, end afhandlingen giver indtryk af – ikke mindst burde Herslebs ordinationstaler og den danske kirkelovgivning være udnyttet bedre. En væ-

sentlig kilde, Erasmus af Rotterdams »Ecclesiastes«, som Pontoppidan selv henviser til, er ikke taget i betragtning. Flere andre værker, ikke mindst af Spener og Francke, er øjensynligt heller ikke anvendt, og nogle er ikke benyttet i den udstrækning, det havde været rimeligt. Alligevel må udvalget anses for at være hensigtsmæssigt, og man må anerkende, at forfatteren har evnet at fremdrage gode og typiske eksempler, og at han er i stand til at skelne mellem de nuancer, på hvis forskydning udviklingen ofte beror.

Det må ubetinget påskønnes, at forfatteren har undgået at fortabe sig i de detaljer, som Collegium Pastorale er fuldt af. Men på den anden side har hans forkærlighed for at beskæftige sig med ideerne og deres udvikling bevirket, at Pontoppidans værk undertiden trænges for stærkt i baggrunden. Således er kap. 5 om præstegerningen mindre udførligt, end man ville vente; det samme gælder behandlingen af prædikenen og de sidste afsnit om forsamlinger og fattigforsorg. Men disse og andre mangler – f.eks. savnes der en oversigt over den hidtidige forskning og et forsøg på en kritisk vurdering deraf, kendskabet til litteraturen om emnet kunne være større og litteraturfortegnelsen mere fuldstændig – kan ikke tilsløre, at der i denne afhandling er givet en overordentlig dygtig redegørelse for væsentlige sider af emnet. Forfatteren har beskæftiget sig intensivt og metodisk med det store og forskelligartede kildemateriale, han er i stand til at arbejde selvstændigt på områder, som hidtil kun er flygtigt berørt, og er fortrolig med mangfoldige emner, som tilsammen giver et indtryk af udviklingen. Hans sprog er tydeligt og sagligt, omend noget tørt, og han kan forme en afhandling, som i det store og hele er veldisponeret. Vi må derfor indstille, at prisen ubeskåret tildeles forfatteren af denne afhandling, og at der ikke uddeles andre belønninger.

Knud Banning.[1]

P. G. Lindhardt.

Bestyrelsen tilsluttede sig ovennævnte indstilling. Forfatteren til afhandlingen mrk. »Veritas et Pietas« viste sig at være stud. theol. *Carl Christian Jessen*. Prisen blev overrakt ham ved en Sammenkomst på »Institut for dansk Kirkehistorie« den 3. marts 1966, hvor bestyrelsen og repræsentanter for pressen var til stede.

[1] Da professor N. K. Andersen havde frisemester i efteråret, indtrådte Knud Banning iflg. bestyrelsesbeslutning i bedømmelsesudvalget.

Prisopgave 1966–67

Bestyrelsen for »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« har vedtaget at udskrive følgende prisopgave for 1966–67:

En analyse af Thomas Kingo's forfatterskab på baggrund af tidens teologi og fromhedsopfattelse.

Besvarelsen af opgaven indsendes til »Institut for Dansk Kirkehistorie«, Vodroffsvej 8, København V, inden 1. september 1967. Afhandlingen skal være skrevet med tydelig håndskrift eller på maskine. Den må kun betegnes med motto eller mærke, medens forfatterens navn, stilling og adresse skal angives på en seddel i en vedlagt, lukket kuvert, der er betegnet med samme motto eller mærke som afhandlingen. Navnekuverten vil ikke blive åbnet, såfremt den ledsagende afhandling ikke belønnes.

Adgangen til at besvare opgaven er ikke indskrænket til akademiske borgere eller Selskabets medlemmer, men står åben for alle, uanset alder.

For at en afhandling kan belønnes, kræves det, at den har samme kvalitet som besvarelser af universiteternes prisopgaver, der opnår guldmedaille eller accessit. Prisen sættes til kr. 2000,-, men dommerkomiteen kan henstille, at prisen deles eller at der uddeles flere beløb af den anførte størrelse. Selskabet forbeholder sig ret til at offentliggøre en eller flere af de belønnede afhandlinger mod almindeligt forfatterhonorar.

En bedømmelse af indsendte afhandlinger vil fremkomme i »Kirkehistoriske Samlinger«.

Institut for Dansk Kirkehistorie

Københavns Universitet

Vodroffsvej 8, København V. – Telf. Hilda 2272

Institut for Dansk Kirkehistorie, der blev oprettet i 1956, er et forskningscentrum, hvorudfra det er tanken at organisere og igangsætte en systematisk udforskning af den danske kirkes historie. Desuden udgiver Institutttet »Kirkehistoriske Studier« og en række andre publikationer.

I serien »Kirkehistoriske Studier« er hidtil udkommet

- 1956: 1. *H. P. Christensen*: St. St. Blichers Tro, 134 s. Kr. 9,00.
- 1957: 2. *S. Giversen*: Sandhedens Evangelium, 123 s. Kr. 12,00 (Udsolgt).
- 1958: 3. *K. Banning*: En Landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensens ungdom og lærergerning 1799–1844, 131 s. Kr. 8,00.
4. *K. Banning*: Degnekristne. En studie over den gudelige vækkelse på Sydvestsjælland med særligt henblik på skolelærer Rasmus Sørensens virke, 357 s. Disputats. Kr. 18,00 (Udsolgt).
5. *Kaj Baagø*: Magister Jacob Christian Lindberg, 380 s. Disputats. Kr. 24,00.
- 1959: 6. *N. O. Jensen*: Luthers Gudstro, 235 s. Kr. 18,00.
- 1960: 7. *P. G. Lindhardt*: Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun, 209 s. Kr. 12,00.
8. *K. Banning*: Forsamlinger og Mormoner. Redegørelserne fra gejstligheden i Sjællands stift for den gudelige forsamlingsbevægelse og mormonismen i henhold til biskop H. L. Martensens cirkulære af 16. juni 1854, 302 s. Kr. 18,00.
9. *N. Thomsen*: De stærke Jyder og Haugianerne. Breve fra en vækkelse, 128 s. Kr. 10,00.
10. *Et Kirkeskifte*. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det nittende århundrede under redaktion af Hal Koch. 403 s. Kr. 22,00.
- 1961: 11. *Johs. Pedersen*: Fra Friskolens og Bondehøjskolens første Tid, 153 s. Kr. 12,00.
12. *Arne Schmidt*: L. P. Larsen's Teologi og Missionssyn. 78 s. Kr. 6,00.
13. *K. E. Bugge*: Theologi og Pædagogik historisk belyst. 189 s. Kr. 14,50.
14. *K. Gjesing*: En missionspioner. H. P. Børresens liv med særligt henblik på hans missionsvirksomhed. Disputats. 380 s. Kr. 24,00.
- 1962: 15. *Curt Hahn Kristensen*: Seminarium Pædagogicum. Det pædagogiske Seminarium ved Københavns Universitet 1800–1811. 109 s. Kr. 13,50 incl. omsætningsafgift.

- 1963: 16. *Paul C. Nyholm*: A Study in Immigrant History: The Americanization of the Danish Lutheran Churches in America. 480 s. Kr. 24,00 i.o.
17. *Emil Larsen*: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer med særligt henblik på Haderslevtiden, 211 s. Kr. 22,00 i.o.
18. *T. Dahlerup*: Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation. 186 s. Kr. 19,50 i.o.
19. *K. E. Bugge (red.)*: Tro og Tale. Studier over Hans Tausens Postil. 240 s. Kr. 25,75 i.o.
- 1965: 20. *H. B. Hansen*: Fynske Præstekonventer. Studier over den fynske geistlighed 1809–1848. 224 s. Kr. 12,00 i.o.
21. *N. H. Søe*: Dansk teologi siden 1900. 240 s. Kr. 24,00 i.o.

Andre udgivelser:

- 1960: *A. Pontoppidan Thyssen (red.)*: Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. I, indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Vækkelse og kirkeliv i København og omegn i første halvdel af det 19. århundrede, ved Kaj Baagø. 30 + 203 s., Kr. 16,00 (indb.). (Dette værk fås kun indbundet).
- 1961: *Jakob Rod*: Folkereligion og kirke. 124 s., Kr. 11,25 i.o.
- A. Pontoppidan Thyssen (red.)*: Vækkelsernes frembrud. Bd. II indeholdende Knud Banning: De Sjællandske Vækkelser. 202 s. Kr. 17,25 inclusive omsætningsafgift.
- 1962: *Liss Davidsen (udg.)*: Krigerliv og Bondesind. Erindringer fra Treårskrigen af Møller Peder Christensen. 216 s. Kr. 20,00 i.o.
- Lis Jacobsen og Holger Brøndsted (udg.)*: En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889–1901. Bd. I–II. 362 + 306 s. Kr. ialt 63,50 i.o.
- Erica Simon*: De l'union culturelle du Nord. Fransk kommenteret oversættelse af N. F. S. Grundtvig »Om Nordens videnskabelige Forening«. 220 s. Kr. 23,25 i.o.
- Luthers Skrifter i Udvalg* ved Torben Christensen, Niels Nøjgaard, E. Thestrup Pedersen og Regin Prenter. Bd. I, De reformatoriske Hovedskrifter, red. af Niels Nøjgaard. 423 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i.o.
- A. Pontoppidan Thyssen (red.)*: Vækkelsernes frembrud etc. Bd. VI indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Den Baptistiske vækkelse i Nordjylland ved Henry Petersen. 198 s. Kr. 17,25 i.o.
- 1963: *Luthers Skrifter i Udvalg* Bd. II, Skrifter om Kirke og Gudstjeneste, red. af Regin Prenter. 435 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i.o.
- 1964: *Luthers Skrifter i Udvalg* Bd. III, Bibelfortolkning og Prædikener, red.

af E. Thestrup Pedersen. 424 s. Kr. 53,00 uindb., Kr. 85,00 indb., begge priser i.o.

Religionshistorisk brevveksling. Udg. af Lis Jacobsen og Holger Brøndsted. 306 s. Kr. 34,25 i.o.

T. Gudmand-Høyer: Kritik af et Kirkesyn. 191 s. Kr. 25,75 i.o.

Luthers Skrifter i Udvalg Bd. IV, Evangelium og Samfundsliv, red. af Torben Christensen. 472 s. Kr. 53,00 uindb., Kr. 85,00 indb., begge priser i.o.

A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. III, 1–2, indeholdende: De fynske vækkelser, Herrnhutismen, forsamlingsbevægelsen og den langlandske vækkelse. Af Knud Ottosen, Johannes Pedersen og Anders Pontoppidan Thyssen. 441 s. i 2 bd. Pris Kr. 17,25 pr. bd. i. o.

1965: *K. E. Bugge*: Skolen for Livet. Studier over N. F. S. Grundtvigs pædagogiske tanker. Disputats. 377 s. Kr. 30,00 i.o.

Børge Ørsted: J. P. Mynster og Heinrich Steffens. Disputats. 694 s. Kr. 66,50 i.o.

1966: *Jens Glebe Møller*: Doctrina secundum pietatem. Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi. Disputats. 187 s. Kr. 34,00 i.o.

Under trykning og forberedelse er:

Vello Helk: Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. Disputats.

Gustav Brøndsted: Historie og Evangelium. Afhandlinger, Foredrag og Udkast. Udgivet og indledet ved Niels Thomsen. 608 s. Kr. 48,00 i.o.

Biskop P. O. Boisens visitatsbøger. Udg. af Telma Jexlev og Emil Larsen.

Grundtvigs pædagogiske Skrifter I–II. Udg. af K. E. Bugge.

A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes Frembrud etc. Bd. IV–V + VII.

Danske medlemmer af *Selskabet for Danmarks Kirkehistorie* kan købe alle de ovenfor nævnte studier og andre udgivelser (bortset fra Kirkehistoriske Studier nr. 1–7 incl.) med 20 % rabat. Ved køb af Martin Luthers værker i oversættelse kan dog kun ydes en rabat på 10 %. Bøgerne kan bestilles hos alle boghandlere, men en meddelelse om medlemmets navn og adresse må ledsage boghandlerens bestilling til G. E. C. Gads Forlag.

Indmeldelse i Selskabet (kontingent kr. 17,00, der tillige er betaling for abonnement på Kirkehistoriske Samlinger) sker ved skriftlig henvendelse til G. E. C. Gads Forlag, Vimmelskaftet 32, København K. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken boghandler man ønsker Kirkehistoriske Samlinger og de bestilte bøger leveret.

I *Norge* har forlaget »Nomi« eneforhandling af udgaven af Martin Luthers værker i oversættelse. De øvrige skrifter i serien kan norske medlemmer købe med 20 % rabat og uden at betale dansk omsætningsafgift. Fra Norge sker indmeldelse i selskabet og bestilling af skrifter ved direkte henvendelse til selskabets hovedkommissionær, G. E. C. Gads Forlag, Vimmelskaftet 32, København K.

Rumindretningen i romanske landsbykirker

Af Olaf Olsen

De systematiske arkæologiske udgravninger, som siden 1953 er foretaget i danske kirker, har koncentreret sig om eftersøgningen af de romanske kirkers forgængere – missionstidens og den tidlige middelalders trækirker. Her har arkæologien kunnet føje et helt nyt kapitel til vor ældste kirkehistorie. Men også om de nustående kirker har kirkegulvsundersøgelserne bragt værdifulde oplysninger. Således har man hyppigt kunnet supplere den bygningshistoriske viden, der kan aflæses i kirkemurene, f. eks. ved påvisningen af standsninger i byggeriet, provisoriske indretninger og forsvundne bygningsdele[1]. Stolpehuller fra bygningsstilladser bringer os på nært hold af selve byggeriet[2], og blysmeltningssgruber i gulvet inden for kirkedørene viser ret overraskende, at kirkerne ofte fra første færd har været forsynet med kostbare blytage[3]. Talrige fragmenter af middelalderligt vinduesglas fortæller, at glasmalerier har prydet kirkerummene i langt større omfang, end man tid-

[1] Som eksempel kan fremdrages Hørdum kirke, Hassing hrd., hvor en undersøgelse 1955 viste, at den tilsyneladende homogene kvaderstenskirke var opført i flere tempi: først koret, dernæst et provisorisk skib af træ og sluttelig romansk skib og vesttårn. Dette tårn blev senere i middelalderen nedrevet til skibets tagfodshøjde og underrummet inddraget i skibet. På grund af omsætninger i murværket gav tårnet sig ikke til kende ved studium af væggene, men det dokumenteredes ved fundet af fundamenter for den arkadedelte mur mod skibet i gulvet. Jfr. Elna Møller og Olaf Olsen: Danske trækirker. Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, p. 43.

[2] Knud J. Krogh: Stilladser til et kirkebyggeri i 1100-tallet. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1959, p. 201 ff. Endv. Elna Møller: Den middelalderlige kirke som byggeplads. Fortid og Nutid XXI, 1961, p. 264 f, og Olaf Olsen: Sankt Ibs kirke i Vindebode. Fra Københavns Amt 1962, p. 78 f.

[3] Knud J. Krogh: Arkæologiske undersøgelser i Nørre Nebel kirke. Fra Ribe Amt 1957, p. 297 ff og 331 f; Vilh. Nielsen: Nogle optegnelser fra restaureringen af Rimsø kirke. Fra Randers Amt 1957, p. 74, og Mogens Bencard: Arkæologiske undersøgelser i Ølgod kirke. Fra Ribe Amt 1962, p. 366.

ligere har erkendt[4], og i gulvene findes også hyppigt rester af forsvundne inventarstykker – et enkelt sted endog stumper af et volde- ligt nedbrudt gyldent alter[5]. Til dateringen af de enkelte byg- ningsdele i kirkerne bidrager de mange mønter, der så at sige altid fjæler sig i gulvene, og som isøvrigt også numismatisk er af betydelig værdi[6].

Her skal imidlertid berettes om en enkelt side af kirkegulvs- undersøgelserne: iagttagelserne vedrørende den oprindelige ind- retning af de romanske kirkerum. Til en indledning bør der falde nogle ord om vilkårene for disse fund.

Vistnok især for at modvirke gulvfugt har det ved kirkerestau- reringer siden middelalderen været en udbredt praksis at lægge nye gulve i et højere niveau end de gamle. Ude på kirkegården hævedes terrænet langsomt ved den stadige omgravning af jorden, ofte til- lige ved jordfygning. Inde i kirken fulgte man med, og det er ikke ualmindeligt at møde gulvhævninger på sammenlagt mellem en halv og en hel meter. Denne niveauhøjning er en af de vigtigste forudsætninger for de gode arkæologiske vilkår i kirkegulvene[7]. De yngre gulve ligger som en beskyttende kappe, der værner de ældre forekomster mod slid og nedbrydning. Misteltenen er begravelserne, der i tidens løb har afstedkommet voldsomme indgreb i kirkegulvene. De middelalderlige grave frembyder de færreste pro-

[4] Olaf Olsen: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark. Nationalmuseets Arbejdsmark 1958, p. 26 f. Aage Roussel: Die Glasmalerei des Mittelalters in Skandinavien. Dänemark (Corpus Vitrearum Medii Aevi Skandinavien, Stockholm 1965), p. 302 f. Olaf Olsen: De spedalskes kapel. Fynske Minder 1963, p. 26 f. – En fuldstændig registrant over fundene af middelalderligt glasmaleri i Danmark, med tegning af hvert enkelt skår i 1:1, udarbejdes for tiden af museumsassistent Birgit Als Hansen, Nationalmuseet.

[5] I Malt kirke, Malt hrd. Endvidere er i Rom kirke, Skodborg herred, fundet et prydbeslag fra et skrin ell. lign., forarbejdet i samme teknik som de gyldne altre.

[6] Olaf Olsen i Nationalmuseets Arbejdsmark 1958, p. 20 ff; samme: St. Jørgensbjerg kirke. Aarbøger 1960, p. 54 ff. Om fundenes numismatiske betydning, se Fritze Lindahl: Valdemarernes mønter, især Anno Domini MCCXXXIII-mønten, belyst ved løsfund fra kirkerne. Nordisk numismatisk Årsskrift 1963, p. 50 ff.

[7] I vore dage har man fået et effektivt middel mod gulvfugten i dræning om- kring kirkerne. Dette har mange steder haft til følge, at man har kunnet grave af gulvet og derved gengive kirkerummene forøget højde. Ved ukontrollerede afgravn- inger er der i dette århundrede ødelagt store arkæologiske værdier i hundreder af kirker, og hertil kommer, at nye undergulve af beton ofte forsegler jordlagene i kirkerne. Først i årene 1955–57 blev de ukontrollerede afgravninger standset.

blemer – de er smalle og lidet dybe, der er sjældent ret mange af dem i almindelige landsbykirker, og de kan til tider selv være af betydelig arkæologisk interesse[8]. Men efter reformationen blev kirkerne i langt højere grad end tidligere begravelsessted. Christian IV's »Store Reces« tilstod præsten og kirkeværgerne fri begravelse i kirken, når de kaldtes bort i bestillingen[9], og præsterne har i vid udstrækning benyttet sig af denne rettighed. Kirkernes ejere og patroner er ligeledes ofte stedt til hvile i kirkerne, og i købstæderne havde kirkerne store indtægter af salg af gravsteder i kirkegulvene til velstillede borgere. Først i 1805 blev det forbudt at begrave inde i kirkerne[10].

De store og brede kister fra 1600- og 1700-tallet er i reglen sat så dybt ned i jorden, at nedgravningerne gennembrøder alle kulturlag i kirkens gulv, og især i købstadskirker kan gravene ligge så tæt, at der næppe er uomgravede partier mellem dem. Mest generende for det kirkearkæologiske arbejde er de murede gravkrypter, som herremænd og storborgere lod opføre; hvor sådanne krypter er anlagt, er ældre forekomster sjældent levnet.

I de almindelige landsbykirker har stolestaderne dog ydet et værn mod begravelsesens udbredelse i kirkerummet. At skille stoleværket ad var både besværligt og bekosteligt, og begravelserne i skibet har derfor en klar tendens til koncentration i gangarealerne mellem stolerækkerne, hvor man uden besvær kunne komme til at grave i gulvet. I koret var kun alteret og altersranken i vejen ved begravelser. Alteret blev oftest respekteret, men altersranken var det let at flytte, og man vil derfor gerne finde grave i hele området mellem korbuen og alteret.

Dette er fremhævet, fordi gravenes koncentration i disse områder bevirker, at vi i de fleste kirker vil savne spor af middelalderlige indretninger umiddelbart inden for indgangsdøren, i skibets midtgang, under korbuen samt i korets vestlige del – et forhold som må holdes i erindring, når vi i det følgende skal se på kirkeudgrav-

[8] En grav i koret i Højby kirke, Ods hrd., der indeholdt en tinkalk og rester af guldbroderet silkebånd, rummer antagelig ærkebiskop Niels Jacobsen Finkenow af Nidaros († 1386); se Willy Johannsen: Et gravfund i Højby kirke. Frå Holbæk Amt 1963, p. 53 ff. Andetsteds er identiteten af gravlagte personer fastslået ved signetfund, se f. eks. Olaf Olsen i Aarbøger 1960, p. 47 f, og i Fynske Minder 1963, p. 30.

[9] Store Reces I.4.41. – Corpus Constitutionum Daniæ V, p. 198 f.

[10] Vitus Gay: Guds Agre (Ligbrændingens Historie i Danmark, Kbhvn 1931), p. 182 f.

ningernes vidnesbyrd om de romanske landsbykirkers ældste indretning.

Da M. Mackeprang i 1944 gjorde status over kendskabet til *de oprindelige gulve* i kirkerne, havde han kun få eksempler at henviser til. I St. Laurentii kirketomt i Roskilde et mosaikgulv af brændtlersfliser. I tre andre fornemme kirker – Sæby (ved Tissø), Bjernede og Tveje-Merløse – havde man iagttaget gulve af frådstensfliser. Tre steder var gulvene af »en slags kalkbeton«, og i en jysk kirke lå en simpel brolægning af piksten[11].

I dag har vi et langt bedre overblik over disse forhold. St. Laurentii er stadig ene om sit prægtige mosaikgulv, og gulve af frådstensfliser synes ikke at have haft større udbredelse; fra de nyere kirkeundersøgelser kan Mackeprangs eksempler kun suppleres med ét: flisegulvet i 1000-tals krypten under Vor Frue kirke i Århus[12]. Benyttelsen af frådstensfliser har sikkert nogen sammenhæng med forholdene i de frådstensbrud, man har hentet sten i. Kildekalken udviser i naturen en udpræget horisontal lagdeling, og det er denne, der bestemmer kvadrenes højde[13]. Har man mellem de bedre lag måttet bryde tynde flager, var det naturligt at udnytte disse som gulvsten. Når en prominent frådstenskirke som f. eks. St. Jørgensbjerg kirke i Roskilde ikke har frådstengulv, kan dette derfor anses for et vidnesbyrd om, at kirken har hentet sine frådsten i et brud med gode sten.

Almindeligere er gulve af ler, ikke mindst i Jylland. Kirkernes lergulve er næsten altid af meget magert ler med et stort sandindhold, der har hindret gulvene i at blive for bløde ved fugtpåvirkningen. Et særlig smukt eksempel er fundet i St. Olai kirke i Hjørring, hvor det kun få cm tykke lergulv er udslemmet i 20–30 ganske tynde lag[14]. I Viborg domkirke er det romanske lergulv i skibet ca. 10 cm tykt, også med tydelig lagdeling[15]. I St. Ibs

[11] M. Mackeprang: *Vore Landsbykirker*. 2. Udg., København 1944, p. 72 og 167.

[12] Aksel Skov: *Kirken under jorden*. Skalk 1962, no. 1, p. 26. – At der o. 1910 konstateredes et gulv af frådstensfliser i Starup kirke, Haderslev hrd. (*Danmarks Kirker*. Haderslev amt I, p. 404), nævnes ikke af Mackeprang.

[13] Olaf Olsen i *Aarbøger* 1960, p. 36 f.

[14] Olaf Olsen og Palle Friis: *Sankt Olai kirke i Hjørring*. Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, p. 123 f.

[15] Olaf Olsen i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1958, p. 21; jfr. indberetning i Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv.

Fig. 1. Gulvlag i Stenløse kirke, Ølstykke herred. Det romanske mørtelgulv er i forgrunden afbrudt af begravelser i skibets midtgang. Billedet giver et indtryk af de stadige hævnninger i kirkens gulvniveau. Hans Stiesdal fot. 1956.

kirke i Roskilde er lergulvet derimod millimetertyndt, men til gengæld lagt på et solidt undergulv, udstøbt af kalkmørtel og med et rigeligt indhold af små flintesten [16].

I St. Jørgensbjerg kirke forholder det sig lige omvendt: her er lergulvet – både i den ældste kirke fra o. 1040 og den nustående fra o. 1100 – afpudset med en tynd skal af kalkmørtel [17]. Synsmæssigt har dette gulv altså fremtrådt som en kalkpudsflade. Egentlige kalkpuds-gulve har været overordentlig almindelige. Blandt de bedst bevarede skal nævnes gulvene i Stenløse kirke, Ølstykke herred [18] (fig. 1), Højby kirke, Ods herred og Blistrup

[16] Olaf Olsen i *Fra Københavns Amt* 1962, p. 70.

[17] Olaf Olsen i *Aarbøger* 1960, p. 10 f og 40.

[18] Hans Stiesdal: *Stenløse kirke og dens restaurering 1956–57*. *Fra Frederiksborg Amt* 1962, p. 13, hvorfra illustrationen fig. 1 er hentet.

kirke, Holbo herred (fig. 3). I Højby er kalkgulvet i vid udstrækning armeret med håndstore marksten, og nogle steder træder disse frem i gulvoverfladen, antagelig på grund af slid. Det samme gælder i mindre omfang i Blistrup. Kalkpuksen er i sig selv for sårbar til at anvendes i trin, og både i Højby og Blistrup vil man da også se, at gulvtrinene er udført af rækker af små, planhugne granitsten eller frådsten.

Når man betragter resterne af disse kalkpuksgulve, kan man ikke undgå at undres over den gode bevaringstilstand. Hist og her forekommer vel reparationer og lapninger, men som helhed virker gulvfladerne særdeles slidstærke – et vidnesbyrd om den romanske kalkmørtels høje kvalitet. Dertil er overfladen ofte meget smuk – nedslidningen kan have gjort den helt terrazzo-agtig – og ved de kirkearkæologiske undersøgelser bestræber man sig i videst muligt omfang for at skåne disse gulvresten mod tilintetgørelse ved den videre udgravning.

Ret udbredte er også pikstensgulve. I ædlere kirker – f. eks. Snoldelev, Tune herred – kan stenene være indstøbt i mørtel. Hyp-pigt er de dog blot lagt i sand. Oprindelige gulve af munkesten kan findes i romanske teglstenskirker; i Nykøbing Sj. kirkes senromanske kor var det ældste munkestensgulv lagt i mønster[19]. Fra Sjælland kendes som bekendt ornamenterede og glaserede teglstensfliser allerede i 1200-tallet, men ved udgravninger i landsbykirkerne er disse hidtil ikke fundet i de ældste gulvlag. Derimod forekommer de ikke sjældent i sekundære gulve fra middelalderen, der så godt som altid er af teglstensfliser eller munkesten.

I nogle kirker, hvor bevaringsforholdene er sådanne, at man ville forvente at finde rester af oprindelige gulve, har disse manglet. Forklaringen kan være, at de første gulve har været af træ, således som man tidligere havde brugt det i trækirkerne[20]. I to kirkegulve, Nørre Nebel, V. Horne herred[21], og Hemmet, N. Horne herred[22], er fundet genanvendt bygningstømmer i gulvet – i begge tilfælde planker fra bul- eller stavbygninger, og disse *kan*

[19] Forf.s indberetning i Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv.

[20] Kun i én trækirke, Sankt Olai i Hjørring, er fundet et jordgulv; Olaf Olsen og Palle Friis i Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, p. 124 f.

[21] Knud J. Krogh i Fra Ribe Amt 1957, p. 304 f.

[22] Indsendt af arkitekt V. Hardie-Fischer 1956.

hidrøre fra ældre trækirker og have tjent som gulv i stenkirkerne[23].

Som hovedregel ligger gulvet i koret ét eller to trin højere end skibets gulv[24]. Heri er for så vidt intet overraskende. Denne niveauforskel er i de fleste tilfælde opretholdt ved de senere gulvhævninger og således stadig karakteristisk for de romanske kirker. Derimod har man i reglen givet afkald på den aftrapning af korgulvet, der i lidt større kirker ofte har været etableret fra første færd. I Nykøbing Sj. var der rester af et oprindeligt munkestenstrin tværs over koret foran alteret. I Højby kirke fandtes en påfaldende stærk graduering af gulvhøjden (fig. 6). Her var der i korets østlige del foran alteret to trin[25]. I korbuen var der atter to trin, og endnu et trin fandtes tværs over skibet kun 120 cm fra korbuen, d. v. s. umiddelbart foran de sidealtre, der har stået op mod triumfvæggen. I resten af skibet er der ingen trin, men gulvet ligger her med et stærkt fald mod vest – ca. 50 cm over en strækning på 15 meter. Forskellen i gulvniveau mellem skibets vestende og korets østende er ikke mindre end 140 cm, og den udprægede skråretning må i meget høj grad have præget interiøret i kirken. Dog ikke længe; ret snart efter kirkens opførelse har man foretaget en kraftig opfyldning i skibets vestlige del, således at gulvet kom til at ligge horisontalt.

Om kirkernes *højaltre* har udgravningerne ikke bragt væsentlige nyheder. Adskillige kirker har jo endnu deres romanske højalter, og fra disse ved vi, at alteret har stået så langt fra østvæggen, at præsten ubesværet kunne gå bag om det. De altre, der støtter sig op ad korbæggen, hører den senere middelalder til[26]. Alteret er i reglen funderet på ét eller to skifter kampesten, men det hænder også, at det er sat uden fundament, direkte på det romanske gulv

[23] Dette kendes i ret stor udstrækning i Sverige, hvor f. eks. den interessante stavkirke i Hemse har kunnet rekonstrueres alene ved hjælp af genanvendte planker, fundet i kirkegulvet. Jfr. Emil Ekhoff: Svenska stavkyrkor. Stockholm 1914–16, p. 22 ff.

[24] I den ældste St. Jørgensbjerg kirke lå korets og skibets gulv dog i samme niveau; Olaf Olsen i Aarbøger 1960, p. 11.

[25] I St. Laurentii kirke i Roskilde fandtes ved udgravningen i 1931 ikke mindre end tre trin foran alteret. Det øverste af disse løb dog ikke tværs over koret, men omgav alteret og dannede således en forhøjning for dette. Jfr. Hugo Matthiesen: St. Laurentii kirke i Roskilde. Fra Københavns Amt 1931, p. 160 f.

[26] Efter hvad Knud J. Krogh har meddelt mig, stod det oprindelige alter i Malt kirke dog op ad østvæggen i det lille kor.

(Højby). I St. Jørgensbjerg var der hverken i første eller anden kirke de ringeste spor af et muret alter på lergulvene; i den ældste kirke fandtes imidlertid to stolpehuller, der gennembrød lergulvet, og som *kan* hidrøre fra et alterbord på stolper [27]. To stolpehuller, der fandtes i den nustående St. Jørgensbjergs kirkes kor, stammer derimod utvivlsomt fra et *ciborium* – en baldakinopbygning omkring det romanske alter, 1,80 meter dybt og 2,80 meter bredt. Fundforholdene viste klart, at ciboriet har været opstillet, allerede inden det romanske lergulv blev lagt. Dette er så meget mere påfaldende, som alteret selv først kan være rejst efter gulvlægningen [28].

At der i talrige kirker fra første færd har været *sidealtre* i skibets østre hjørner, fremgår allerede af forekomsten af alternicher i triumfvæggen adskillige steder [29], og hist og her står endnu rester af selve altrene, især som understøttelse for prædikestole eller prædikestolstrapper. Ved udgravningerne findes da også til tider spor af sidealtre. De er gerne af ringe størrelse – i Blistrup kirke således ca. 100 × 130 cm – og ligesom højaltrene opført med kasse-mure, d. v. s. med opmurede facader til de frie sider, men indvendigt opfyldt med rå sten, brokker og mørtel. Selv om altrene støder direkte op til kirkens murværk og næsten altid er opført, inden gulvet blev lagt, er det dog tilsyneladende et ufravigeligt krav, at de skal være uden egentlig bygningsmæssig forbindelse med murværket. Altrene hører til kirkens inventar, ikke til bygningen som sådan.

I Ølgod kirke, Øster Horne herred, der har smukt udformede sidealternicher i triumfvæggen, fandtes som venteligt spor af sidealtrene i gulvet: ensartede flader af håndstore sten, indstøbt i kalkmørtel. At alterbordene var oprindelige, sås deraf, at det ældste gulv i skibet var lagt op mod dem. Triumfmuren er imidlertid usædvanlig fornemt opbygget bag altrene – bl. a. findes i begge sider en høj lodretstillet kvader, der bryder skiftegangen over hele seks skifter – og udgraveren slutter heraf, at altrene næppe har skjult murværket og derfor snarest har haft form af borde med

[27] Olaf Olsen i Aarbøger 1960, p. 10 f.

[28] Ibid. p. 40 f. – I Trans kirke, Vandfuld hrd., har Knud J. Krogh fundet stolpehuller fra kirkens romanske ciborium, hvis rester opbevares på Nationalmuseet.

[29] Alene i Københavns amt findes en halv snes kirker med sådanne nicher (Danmarks Kirker. Københavns Amt IV, p. 2194).

fire ben, således at muren var synlig bag dem[30]. At sidealtrene kunne være udformet på denne vis, antydes af et fund i St. Jørgensbjerg kirke, hvor der fandtes to kraftige stolpehuller med en indbyrdes afstand af ca. 70 cm foran triumfvæggen nord for korbuen. I St. Ibs kirke, Roskilde, var levnet ubetydelige rester af det sydøstre sidealter, deriblandt to frådstenskvadre, der er formet som en halv rundstav[31]. Her har alteret om ikke stået på ben, så dog i hvert fald i sin udsmykning bevaret en mindelse om denne alterform.

I St. Laurentii kirke i Roskilde fandt Hugo Matthiessen et oprindeligt alter i korets nordvesthjørne. Ved senere kirkeundersøgelser er der ikke nogetsteds fundet alter på dette sted. Derimod har man i Stenløse kirke, Ølstykke herred, påvist svage, men sikre spor af et ikke mindre end 275 cm bredt alter, der har haft sin plads direkte foran korbuen, og som er opmuret, inden skibets første gulv blev lagt[32]. Alteret foran korbuen – *helligkorsalteret* eller *lægmandsalteret* – er veldokumenteret for en del dom- og klosterkirkers vedkommende[33], men om dets udbredelse i landsbykirker er vi kun slet underrettet. To nordsjællandske kirker, Tikøb og Uggeløse, samt to bornhomske kirker, Øster Marie og St. Peder, har i triumfmuren mindelser om murede korskranker, hvis fagdeling næsten forudsætter tilstedeværelsen af et helligkorsalter[34]. Om der i forbindelse med alteret i Stenløse har været en muret skranke i korbuen, kan ikke afgøres, eftersom hele triumfmuren er nedbrudt ved en korudvidelse i gotisk tid.

Ved udgravning er der aldrig tidligere påvist alter foran korbuen i almindelige landsbykirker. Dette kan i nogen grad skyldes, at der – som indledningsvis nævnt – netop på dette sted næsten altid findes nyere grave, der har ødelagt de ældre spor. Helligkorsalteret i Stenløse er da også gennemskåret af grave, og havde det blot været en snes centimeter smallere, ville det være udslettet helt af disse. Det er iøvrigt værd at bemærke, at Stenløse-alteret på et tidligt tidspunkt er nedbrudt og erstattet af to sidealtre på

[30] Mogens Bencard i *Fra Ribe Amt* 1962, p. 364 ff.

[31] Olaf Olsen i *Fra Københavns Amt* 1962, p. 80.

[32] Hans Stiesdal i *Fra Frederiksborg Amt* 1962, p. 9 ff.

[33] Elna Møller: *Om danske lektorier*. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1950, p. 129 ff.

[34] Se *Danmarks Kirker*. Bornholm p. 465 og 559 f. Også i Skåne er fænomenet påvist, jfr. Monica Rydbeck: *Skånes stenmästare före 1200*. Lund 1936, p. 201 ff.

Fig. 2. Romansk vægbænk i Højby kirke, Ods herred. Forf. fot. 1962.

de traditionelle pladser nord og syd for korbuen. Tør vi da tro, at alle kirker, som ikke fra begyndelsen har været udstyret med sidealtre i skibets østhjørner, i stedet har haft alter foran korbuen? Næppe. I St. Laurentii kirke, hvor det oprindelige gulv er velbevaret i skibets østlige del, kan det definitivt fastslås, at der i den ældste tid overhovedet ikke fandtes noget alter på denne plads, og samme indtryk får man i andre kirker uden oprindelige sidealtre. Man gør nok klogt i at regne med, at forholdene kan have artet sig meget forskelligt. Der fandtes øjensynligt ingen faste regler for, hvor mange sidealtre en kirke skulle have, og hvor de skulle stå.

Råder der således endnu nogen usikkerhed med hensyn til sidealtrene, kan vi til gengæld konstatere, at *murede vægbænke i skibet* har været en næsten universel foreteelse i de romanske kirker. Tal-

rige steder er rester af sådanne bænke dukket frem. De har flankeret skibets vægge, dog med undtagelse af triumfvæggen, hvor sidealtrene jo ofte stod[35]. Bænkene har været anset for en så fast bestanddel af interiøret, at de så godt som altid er opført, endnu inden gulvet blev lagt i skibet[36].

Vægbænkene er opmuret af to eller højst tre skifter sten med tilhugget forside. Materialet er gerne den stenart, som kirken selv er bygget af. Stenene ligger i en enkelt række og er sjældent så store, at de når helt ind til væggen; mellemrummet er da opfyldt med stenbrokker i kalkmørtel eller – sjældnere – ler. Forsiden er oftest afpudset med kalkmørtel. Bænkenes bredde er aldrig under 30 og sjældent over 40 cm, og i to kirker, Højby og Blistrup, hvor de stedvis var bevaret i fuldt omfang, er højden målt til henholdsvis 30–33 og 40 cm[37]. I begge kirker har bænkene haft glatpudsede oversider (fig. 2). Der er altså tale om smalle, lave og kolde siddepladser, som dog kan have været gjort mere bekvemme ved udlægning af siddehynder; herom véd vi intet. Lige så lidt vides om deres benyttelse under de kirkelige handlinger. I en middelstor landsbykirke kan der have været ialt ca. 30 meter vægbænk, hvilket giver siddeplads til mere end et halvt hundrede personer. Det er såldes ikke en helt ubetydelig del af sognefolket, der kunne bænkes her, og det må på baggrund heraf være berettiget at sætte et spørgsmålstegn ved den traditionelle opfattelse, ifølge hvilken disse bænke skulle være forbeholdt sognets gamle og svagelige.

Ved vurderingen af vægbænkenes funktion i kirken er det vigtigt at holde i erindring, at de i almindelighed tilhører den ældre middelalder alene. Som hovedregel gælder, at bænkene er nedbrudt allerede i forbindelse med den første gulvhævning i kirken, der sædvanligvis har fundet sted i senromansk eller gotisk tid. De gotiske gulve er oftest ført helt ind til væggene hen over det nederste skifte af bænkene, og der er vist ikke et eneste sted fundet vidnesbyrd om, at man har bygget nye vægbænke i tilslutning til sekundære gulve. Vi kan da notere, at hvorledes bænkene end har været benyttet, synes de tidligt at være blevet overflødige.

[35] I St. Laurentii kirke i Roskilde var der dog også bænke langs triumfvæggen, men disse blev tidligt afløst af sidealtre. Hugo Matthiessen i *Fra Københavns Amt* 1931, p. 160.

[36] Kun i Højby kirke kendes vægbænke sat på det romanske gulv.

[37] Dette svarer til forholdene i St. Laurentii kirke i Roskilde, hvor vægbænken var 35–40 cm høj.

Det må formodes, at nordsidens bænke i reglen har været kvindernes, sydsiden mændenes – dette såfremt den liturgisk foreskrevne adskillelse af kønnene i kirken har været praktiseret inde i bygningen[38]. Normalt synes bænkerne at være identisk opbyggede og af ganske samme dimensioner på begge sider. Kun i Vig kirke, Ods herred, er der konstateret en afvigelse. Her har der øjensynligt været to lave gulvtrin foran bænken i syd[39], som derved er blevet hævet over nordbænken, der kun har ét trin foran sig. Dette forklares bedst som et vidnesbyrd om mændenes fortrinnsstilling i kirken, svarende til den ikke ualmindelige forskel mellem portalerne, hvor syddøren kan være rigere udformet end norddøren[40].

Forskellige forhold lader os ane, at bænkerne i skibets vestende, vest for indgangsdørene, i visse tilfælde, om ikke altid, har været forbeholdt særligt privilegerede personer. Som bekendt findes på Sjælland en række landsbykirker fra romansk tid med oprindelige vesttårne – som regel to – i hvilke der er eller har været indrettede gallerier i andet stokværk med arkader ind mod skibet[41]. Bedst bevaret og derfor mest kendt er gallerierne i Tveje Merløse og Fjenneslev[42] kirker, der begge er opført af medlemmer af den mægtige Hvide-slægt. Næppe med urette formodes det, at disse tårnanlæg er inspireret af den frådstensdomkirke, som o. 1080 opførtes i Roskilde, og hvor kongen sandsynligvis efter tysk forbillede har haft sit galleri i vestværket. I landbykirkerne må gallerierne analogt hermed opfattes som herskabspulpiturer, forbeholdt kirkernes ejere og deres familier.

Det er karakteristisk for disse tidlige tårnanlæg, at de er ganske smalle. Betragter man deres grundplan, vil man bemærke, at den i det ydre ikke adskiller sig fra tidens tårnløse kirkers, og at tårnanlægget så at sige er indbygget i skibet. Det optager kun den plads,

[38] Hvad begravelserne i kirkegulvet angår, er skellet ikke respekteret, hverken i middelalderen eller senere.

[39] I Vig kirke er der ikke foretaget en egentlig gulvundersøgelse. Ved kirkens restaurering i 1960 afdækkedes imidlertid dele af den romanske gulvflade. Kirkens arkitekt, professor Mogens Koch, anmeldte fundet til Nationalmuseet, som derefter foretog en skitse-mæssig opmåling af forekomsterne.

[40] Jfr. M. Mackeprang: *Jydske Granitportaler*. København 1948, p. 2 f.

[41] C. G. Schultz: *Bidrag til de danske Tvillingtaarnes Udviklingshistorie*. Fra Københavns Amt 1935, især p. 130 ff. Jfr. *Danmarks Kirker*. Københavns Amt IV, p. 2194 ff.

[42] I Fjenneslev er tårnet undtagelsesvis ikke oprindeligt, men en tidlig tilføjelse.

Fig. 3. Udgravning i Blistrup kirke, Holbo herred. Billedet viser skibets sydvesthjørne, set fra nordøst. Det ses, hvorledes trinnet foran syddøren (øverst t.v.) fortsætter i en forhøjning i skibets vestende. I hjørnet er der rester af den murede vægbænk, og det ses, at den gotiske hvælvingspille er anbragt direkte på bænkens overside. Hullet nederst t.h. er fremkommet ved udgravning i en grav. Forf. fot. 1966.

der i almindelige landsbykirker findes vest for indgangsdørene i skibet, og det er påfaldende, at indgangsdørene i de ældste tårnkirker af denne type altid er anbragt snært op mod tårnpartiet [43]. På denne baggrund er det yderst interessant, at der i gulvet i tre romanske kirker uden tårn – og flere vil utvivlsomt følge – er konstateret *forhøjninger i skibets vestende*, der netop omfatter det område, som i samtidige tårnkirker optages af herskabsindretningen.

De tre kirker med vestforhøjning – Blistrup, Trans og Vig – er alle nævnt tidligere i denne artikel. Fælles for dem er, at forhøjningen kun er hævet ét trin – mellem 15 og 22 cm – over gulvet i den øvrige del af skibet.

Både i Vig (fig. 4) og Blistrup (fig. 5) løber dette trin tværs over kirken i ret linie mellem nord- og syddørens vestvanger, dog således at det i begge ender tunger ud foran dørene (jfr. fig. 3).

[43] Se C. G. Schultz's eksempler i *Fra Københavns Amt 1935*, p. 132.

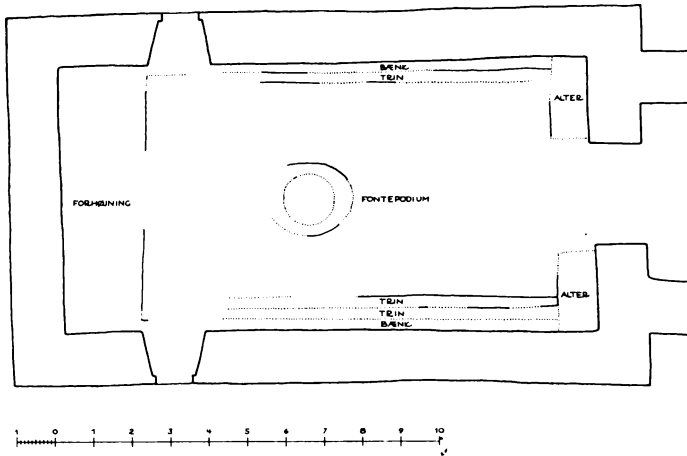

Fig. 4. Vig kirke, Ods herred. Rekonstruktion af skibets oprindelige indretning. Plan 1:200. Tegnet af forf. efter skitse-mæssig opmåling af Aage Roussell 1960.

I Højby kirke[44] fandtes ved udgravning i skibets vestende spor af et beslægtet, men rigere udformet anlæg. Her var gulvet ikke hævet, men i stedet for gulvtrin fandtes vest for dørstederne tværs over skibet en ca. 50 cm bred muret skranke, bevaret i en højde af indtil 45 cm over romansk gulvniveau (fig. 6). Skrankens oprindelige højde kan ikke bestemmes, men eftersom den er uden fundament, blot sat på mørtelgulvet, må det anses for udelukket, at den har været ført helt op til loftet i den anselige kirke, ligesom den næppe har båret et pulpitur. Med skibets mure har den, så vidt det kunne konstateres, ikke haft bygningsmæssig forbindelse. I skranken er der to smalle åbninger, henholdsvis 46 og 40 cm brede, placeret med samme afstand, 200 cm, fra nord- og sydvæggen. Åbningerne har lige gennemløbende karme uden dørfalse. Om der tillige har været åbning på midten, kunne ikke afgøres, eftersom skranken her var ødelagt af begravelse, men dette må anses for mindre sandsynligt. Skranken har muligvis overlevet den første store gulvhævning i skibet, men spor af kalkmalerier på væggen over skranken lader formode, at den må være faldet senest i forbindelse med opførelsen af kirkens gotiske hvælvinger.

[44] Højby kirke blev undersøgt 1961–62 af forf., der blev bistået af sognepræst A. Dahlerup Koch, arkitekt Johs. Hertz og stud. mag. Willy Johannsen. En supplerende undersøgelse i tårnrummet blev foretaget af museumsinspektør Erik Skov.

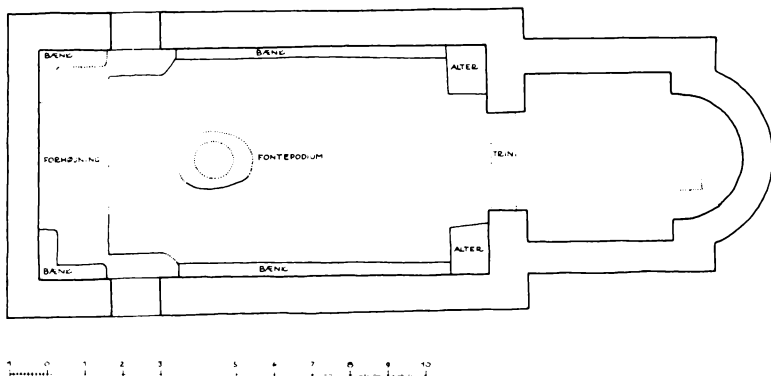

Fig. 5. Blistrup kirke, Holbo herred. Rekonstruktion af kirkens oprindelige indretning. Plan 1:200. Tegnet af forf. efter opmåling ved Morten Aaman Sørensen og Elna Møller 1966.

De smalle åbninger mod skibet har ikke været eneste indgang til området bag skranken. Der har også været dør i vest. Den romanske vestmur er gennembrudt af buen til det gotiske tårnrum, og døren er derfor væk, men i gulvet under buen fandtes rester af nederste skifte af dørens karmsten. Den har været ca. 120 cm bred i døråbningen og er – hvad der er ret usædvanligt for romanske døre – forsynet med en bred smig, således at bredden ved den indvendige murflugt var 180 cm.

Om der på samme måde har været vestdør i kirkerne med lav vestforhøjning, må indtil videre forblive et ubesvaret spørgsmål. I de undersøgte kirker er de eventuelle døre gået tabt ved gennem-brydningen af arkaden til det senere tilbyggede tårn, og begravelser i gulvene har ødelagt, hvad der måtte have været at finde her.

I Højby kirke er der bag skranken murede bænke ved nordvæggen, og ved vestvæggen findes de på begge sider af døren. Ved sydvæggen har en moderne fyrgrav udslettet alle spor, men der er ingen grund til at betvivle, at der også her har været bänk. Tilsvarende findes der bænke i Blistrup kirkes vesthjørner (fig. 3). Disse bænke er i nord og syd ført frem til dørene, d. v. s. ca. 220 cm fra hjørnet, medens de langs vestvæggen kun er 130 cm lange [45]. Ud for det midterste parti af vestvæggen synes der ikke at have været nogen bänk. I Højby adskiller bænkene bag skranken sig på ingen måde fra de øvrige vægbænke i skibet, men i Blistrup er

[45] Kun den sydvestre hjørnebänk kunne påvises. På den nordvestre bænks plads var gulvlagene forstyrret.

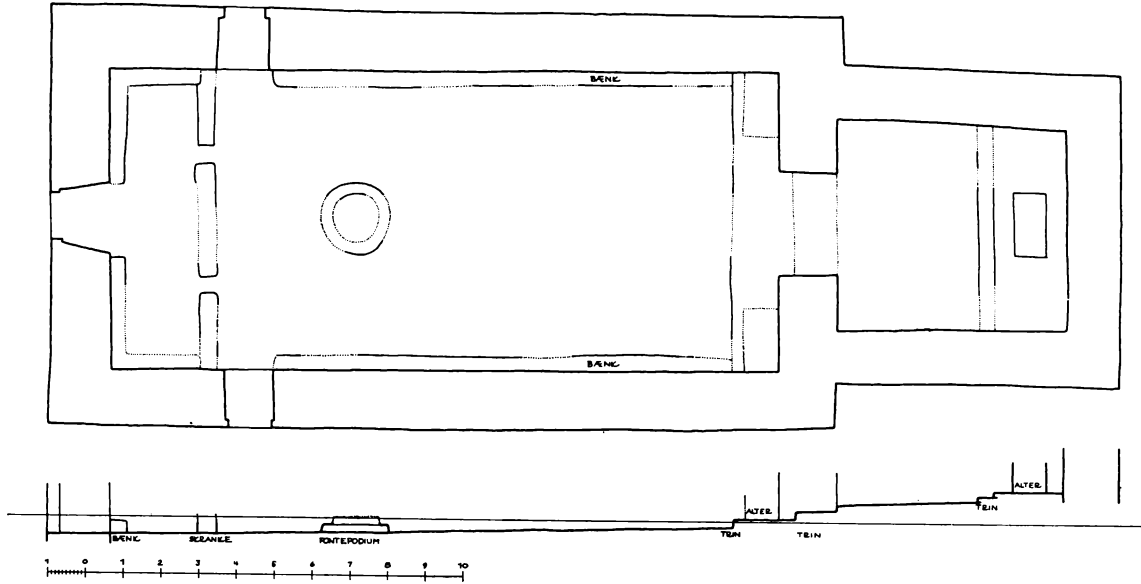
bænkene på forhøjningen tilsyneladende bevidst gjort 5–10 cm bredere end bænkene nede i skibet.

Disse forekomster i kirkernes vestpartier optager som nævnt nøjagtigt den plads, som i samtidige tårnkirker er anvendt til herskabs-galleri. Allerede af denne årsag er det nærliggende at tolke dem som kirkeejers-tribuner. De antyder, at det i den tidlige middelalder ikke blot var kirkerne med tårnanlæg og muret galleri, der kunne være stormandsbygninger, og yder derved et ikke uvæsentligt bidrag til den gamle diskussion om, hvem der rejste vore romanske stenkirker. En kirke som f. eks. Blistrup har hverken ved sin ydre fremtoning eller væggenes udsmykning udmærket sig frem for så mange andre små landsbykirker. Alligevel ser vi altså, at den rimeligvis er rejst af en stormand eller gruppe af storbønder, som har manifesteret deres særrettigheder blandt kirkefolket ved at etablere deres egen afdeling af kirken.

Dette er lærerigt. Spørgsmålet om tilstedeværelsen af stormandsindretninger i en kirke kan i så fald ikke besvares alene ved omhyggelige studier i murværket. Kirkegulvet kan give oplysninger, der ikke kan hentes i murene. Og endda kan vi ikke være sikre på at have fundet hele sandheden. Andre steder kan kirkeejere have undladt at markere deres privilegier ved at rejse forhøjninger, skranker eller gallerier, idet de ganske simpelt kan have forudsat, at vestenden af skibet var deres. Med andre ord: udgravningerne i kirkegulvene kan bringe nye vidnesbyrd om stormændenes kirkebyggeri; men hvor sådanne spor mangler, kan man ikke modsat slutte, at kirkerne ikke har haft stormænd som bygherrer.

Fra vestforhøjningerne bevæger vi os atter ned i skibet, denne gang for at eftersøge spor af døbefontens anbringelse i rummet. Ifølge almindelig opfattelse stod fonten i middelalderen »i umiddelbar nærhed af en af kirkens indgange« [46]. At dette skulle være det almindelige i landsbykirkerne, er ikke blevet bekræftet ved udgravningerne. Selv om områderne øst og vest for indgangsdørene sædvanligvis er ret uforstyrrede af begravelser, er der kun i én kirke, Rimsø, Nr. Dyrs herred, fundet spor i det ældste gulv, der kan tydes som fonteplads. I pikstensbrolægningen findes her rester af en lav forhøjning af uregelmæssig form øst for den tilmurede syddør og maksimalt 1,6 meter fra væggen. Forhøjningen, der har været ca. 1 × 1 meter stor, er dannet af små kampesten og opmuret med an-

[46] M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte. København 1941, p. 69.

*Fig. 6. Højby kirke, Ods herred. Rekonstruktion af kirkens oprindelige indretning. Plan 1:200.
Tegnet af forf. efter opmåling ved Johs. Hertz 1962.*

Fig. 7. Udgravning i Højby kirke, Ods herred, set fra vest. Resterne af det romanske fontepodium – i nordsiden det nederste trin, i syd kun nogle småsten – ses midt i billedet, gennemskåret af begravelser. Gravene i kirken er så talrige, at det lyse romanske mørtelgulv kun er bevaret pletvis, bedst nær væggene. Nederst t.v. ses rester af den murede skranke i skibets vestende. Forf. fot. 1962.

vendelse af mørtel. Til det omliggende gulv er der ikke naturlig forbindelse, og det må anses for sandsynligt, at forhøjningen er en sekundær indretning i kirken.

I tre andre romanske kirker – Vig, Højby og Blistrup – er der imidlertid fundet spor af et oprindeligt *fontepodium* i skibets midte, anbragt nøjagtigt i længdeaksen øst for dørstederne [47]. For alle tre kirker gælder, at kun små fragmenter af fontepladsen er bevaret. Langt det meste er ødelagt af de uundgåelige begravelser i skibets midtgang. Bedst er bevaringsforholdene i Højby (fig. 7). Her er

[47] Efter hvad Knud J. Krogh har meddelt mig, er der i Trans kirke fundet rester af en forhøjning på samme sted i kirken. Også denne må antagelig anses for at hidrøre fra et fontepodium.

levnet den nordligste og sydligste del af et øjensynligt cirkulært podium med en diameter på 180 cm, opmuret af tilhugne kampesten og afpudset med hård kalkmørtel. I nord fandtes det nederste trin, der er 30 cm bredt og 20 cm højt, målt fra oprindeligt gulvniveau; af det øvre trin er kun levnet et svagt aftryk i det nedre trins overkant, og dets højde kan derfor ikke angives. I syd indskrænker sporene sig til en meget ødelagt stump af podiets nederste trin. Det ses her, at podiet er sat på det færdige romanske gulv, antagelig umiddelbart efter dets færdiggørelse.

Også i Vig kirke er der rester af podiet både nord og syd for midtgangens begravelser. Podiet, der er opbygget af kampesten og puds på samme måde som i Højby, er imidlertid brudt ned til under nedre trins niveau, således at hverken trindhøjden eller et eventuelt øvre trins placering kan fastslås. Podiet har været af oval form: i nord-syd med udstrækning omtrent som i Højby, 190 cm, men i øst-vest mindst 220 cm langt. Også her er podiet opmuret på det romanske gulv.

I Blistrup kirke[48] var kun levnet den yderste sydlige kant af podiet. Det har været opbygget af ret rått tilhugne granitsten, af hvilke kun to endnu lå på plads, men ved aftryk i mørtelgulvet kunne podiets omkreds dog følges over ialt 140 cm. Trindhøjden har været 22 cm, svarende til trinnet foran dørene og vestforhøjningen i kirken. De dårlige bevaringsforhold gjorde det umuligt at afgøre, om der har været flere trin. Podiet har været ovalt som i Vig, og udstrækningen kan anslås til ca. 160 cm i nord-sydlig retning, 200-240 cm i øst-vest[49].

De her nævnte kirker med fonteplads midt i skibet tilhører alle den gruppe, der har stormandstribune i vestenden. Fonten kan da være sat midt i kirken, fordi vestenden ikke var til rådighed. Men det er dog i høj grad et spørgsmål, om udbredelsen af fontepodier midt i skibet ikke rækker væsentlig videre. I de fleste kirker har begravelserne i midtgangen udslettet, hvad der måtte have været af vidnesbyrd om fontepodier. Ved dørene, hvor bevaringsvilkårene

[48] Blistrup kirke undersøgtes i 1966 af forf. i samarbejde med arkitekterne M. Aaman Sørensen og Elna Møller og med bistand af stud. mag. Else Roesdahl.

[49] Det må tilføjes, at der i en fjerde kirke, St. Laurentii i Roskilde, kan findes indici for tilstedeværelsen af et fontepodium midt i skibets vestlige del. Kirkens oprindelige flisegulv er lagt i mønster omkring rosetter, og den vestlige roset i skibet (se Danmarks Kirker. Københavns Amt I, p. 35) kan have indrammet døbefonten. Rosettens diameter har været ca. 240 cm.

Fig. 8. Romansk døbefont på middelalderligt podium. Väskinde kirke, Gotland.
Forf. fot. 1960.

i gulvet er bedre, er der som nævnt intetsteds fundet spor af oprindelige fontepladser. Lad os da se, hvad den katolske kirke foreskriver med hensyn til fontens placering.

Allerede i oldkirkens tid foregik dåben i kirkens vestlige del eller i et baptisterium ved kirkens vestende. Fra 300-tallet vides, at gravkirken i Jerusalem havde baptisterium i vest, og i den konstantinske basilika i Lateranet fandtes i vest et fornemt udstyret rum med dåbskumme i gulvet. At denne placering ikke var tilfældig, viser kirkefædrenes forskrifter for katekumenatet. Ifølge patriarken Kyrillos skulle katekumenen vende sig mod vest, når de i baptisteriets forrum påhørte belæringen, thi vesten er mørkets område, og mørket bor i den udøbte. Pseudo-Dionysios lader katekumenen strække armen afværgende mod vest, medens Ambrosius ligefrem foreskriver, at dåbskandidaten skal vende sig mod

vest og spyttede djævelen i ansigtet (*in os sputare*) [50]. Dåben var indgangen til kirken, og fonten fandt da sin naturlige plads i vest, ved kirkens grænse mod de mørke magters område. De fritliggende karolingiske baptisterier lå derfor oftest vest for kirken, og da man siden gik over til at anbringe fonten i selve kirken, blev den sat i vest, hvor indgangen til kirken jo også var. I de kirker, der fik vesttårn med galleri, stod fonten gerne i tårnets underrum [51].

I Vesteuropas store kirker møder vi i romansk tid en række variationer med hensyn til fonteopstillingen. Den kan stå både øst og vest for en af dørene, i sideskibet eller midt i kirken [52]. For de mindre kirkers vedkommende foreligger ikke megen viden, men kun den formodning, at fontene her i almindelighed har stået lige ved døren. Bag denne formodning ligger vel dels de almindelige liturgiske forskrifter om fontens plads i kirkens nederste ende, dels måske en lidt for håndfast tiltro til, at læren om det udøbte barns urenhed måtte afstedkomme, at man satte fonten lige inden for døren for at reducere besmittelsen af kirken til det mindst mulige. Her overser man imidlertid, at den katolske dåb indledes med magtfulde exorcismer foran kirkens tærskel, inden dåbsbarnet indlades i kirken med præstens stola over sig. I de større kirker kunne der være adskillige skridt fra døren til fonten. Hvorfor skulle småkirkerne da absolut have haft fonten lige ved døren?

Fontepladsen midt i skibets vestlige del kunne næppe give anledning til liturgiske betænkkeligheder. Tværtimod understregede denne anbringelse dåbens centrale betydning i kristenlivet. Hertil bidrog også podiet. Trinene op til fonten synes ikke at være tillagt nogen symbolsk betydning, men de har tjent til at fremhæve og forherlige dåbens sakramente.

Mange steder i udlandet står fontene endnu på høje podier. I England er de særlig talrige, men her antages de først at have nået deres store udbredelse i slutningen af middelalderen [53]. På Gotland findes den dag i dag høje middelalderlige fonte-podier i adskillige kirker. Det efterreformatoriske stoleværk har ganske vist i reglen fordrevet fonten fra skibet [54], men f. eks. i Väskinde kirke

[50] Romuald Bauerreiss: *Fons sacer*. Abhandlungen der bayerischen Benediktiner-Akademie Bd. VI, München 1949, p. 8 f.

[51] *Ibid.* p. 41 ff.

[52] J. G. Davies: *The Architectural Setting of Baptism*. London 1962, p. 61 ff.

[53] *Ibid.* p. 76.

[54] Landsantikvarie Gunnar Svahnström, Visby, har meddelt mig, at man ved

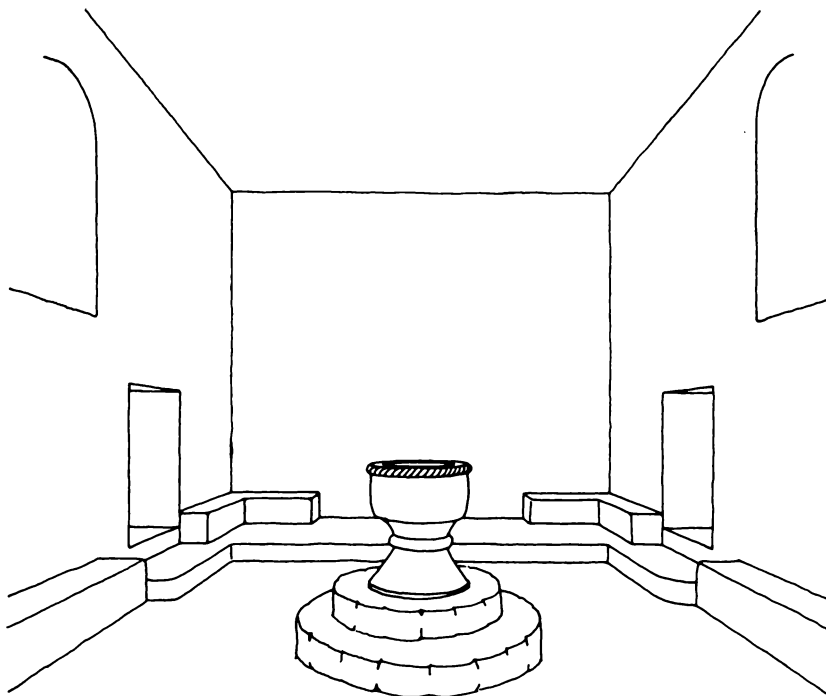

Fig. 9. Den oprindelige indretning af Blistrup kirkes vestlige del. Rekonstruktionstegning af Morten Aaman Sørensen.

(fig. 8) står podiet med fonten stadig i midtaksen, nu i tårnet. At også den danske kirke har kendt det høje fontepodium, har ikke været påagtet. I M. Mackeprangs store værk om Danmarks middelalderlige døbefonte nævnes muligheden overhovedet ikke. Men efter fremkomsten af sikre vidnesbyrd om fontepodier i mindst tre danske kirker ligger det nært at rejse det spørgsmål, om disse podier ikke snarere har været en regel end undtagelser.

Betragter man de mange fonte, især i Jylland, der er udsmykket med relieffer, vil man fornemme, at de er skabt til at stå højt. Billedfremstillingerne på kummens sider skal ses fra siden, ikke skråt oppefra som vi må det idag, hvor fontene er plantet direkte på gulvet. For at få det fulde indtryk af reliefferne må vi bøje os ned (fig. 10). Dette kan ikke have været meningen. Podierne har bragt billederne op i øjenhøjde.

en nyligt foretaget udgravning i Garda kirke har fundet et cirkulært fontepodium på samme sted som podiet i Højby kirke.

Fig. 10. Romansk døbefont i Nationalmuseet. Øverst set fra øjenhøjde; nederst ret fra siden. Bent Rud fot.

Podierne har – som vi kan se – krævet ganske megen plads, og i vore små landsbykirker ville det være svært at finde en både praktisk og æstetisk tilfredsstillende anbringelse af dem ved kirkedøren. Den midtplacering, vi møder i Højby, Vig og Blistrup, forekommer umiddelbart at være indlysende rigtig, og jeg vover at påstå, at således har fontene antagelig til en begyndelse stået i de fleste romanske landsbykirker[55]. Er dette tilfældet, må vi revidere den traditionelle opfattelse af den romanske kirkes skib som et øde rum, hvor alt inventar – altre, bænke, font – trænges ved væggene. På sit høje podium midt i skibet har fonten, ofte bemalet med stærke farver, domineret rummet, været dettes samlende punkt, et modstykke til højalteret i koret. Ikke blot i skibets møblering, men i hele kirkerummets arkitektur har fonten været en væsentlig bestanddel.

[55] I kirker med oprindeligt tårn har fonten dog sikkert fra begyndelsen normalt været anbragt i tårnrummet eller under tårnarkaden, og omflytningen af de romanske fonte er i almindelige kirker sandsynligvis indledt ved opførelsen af de gotiske tårne, hvis underrum vel ofte indrettedes som dåbskapeller.

Ribe Domkantorat paa Reformationstiden

Af Troels Dahlerup

Blandt vore i Almindelighed saa slet bevarede middelalderlige Arkiver indtager Aktstykkerne fra Domkapitlerne gerne en Særstilling. Forlængst har Roskilde Domkapitels righoldige Arkiv givet Anledning til en Redegørelse for dettes ældre Historie[1]; men skønt ogsaa Domkapitlet i Ribe har et velbevaret Arkiv, er der for dettes Vedkommende endnu blot Tale om Forarbejder og Skildringer af Enkeltafsnit, omend ofte af særdeles vægtig Art[2].

Af særlig Interesse er her den Afhandling, som J. Kinch for godt 100 Aar siden skrev til nærværende Samlinger betitlet »Vedkommende Riber Domkapitel før Reformationen«[3], idet vi dér finder samlet saa at sige alt, hvad der dengang fandtes af hjemligt Kildemateriale, det vil i Hovedsagen sige, paa Grundlag af Kapitelsarkivet. Højst naturligt kunde adskillige Spørgsmaal ikke endeligt besvares, saaledes var der en Lakune i Kantorrækken ca. 1508–15; men i Begyndelsen af dette Aarhundrede blev et nyt og paa talrige Punkter meget givende Stof tilgængeligt for Forskningen, da L. Moltesen og A. Krarup begyndte at udsende *Acta Pontificum Danica*, dvs. en Udgave af de Danmark vedrørende Pavebreve m.m., paa Grundlag af hvilke J. Lindbæk (1907) skildrede »Pavernes Forhold til Danmark under Kongerne Kristiern I og Hans«.

Heraf fremgik ikke blot, hvad man umiddelbart kunde vente, de hjemlige Kilders Utilstrækkelighed; men omvendt viste det sig Gang paa Gang, at disse Efterretninger fra Curien i Rom maatte benyttes med overordentlig Varsomhed, idet især de pavelige

[1] J. O. Arhnung: Roskilde Domkapitels Historie I (1937), som gaar til 1412, men tildels er fortsat i sammes: De hellige tre Kongers Kapel ved Roskilde Domkirke (1965), og Roskilde Kapitels Jordebog 1568 (1965).

[2] Saaledes i J. Kinch: Ribe Bys Historie I–II (1869–84) samt Victor Hermansens Skitse i Ribe Bispesæde 948–1948 (1948), jfr. ogsaa flg. Note.

[3] Kh.S. 2 I (1857–59) p. 388–418.

»Embedsudnævnelser« (Provisionsbreve o.lign.) langt fra altid afspejler de virkelige Forhold[4]. Man må hertil gøre sig klart, at netop de pavelige Provisionsbreve i og for sig ikke som ofte antaget er egentlige Udnævnelsesdokumenter, men snarere maa betegnes som Aktstykker, der repræsenterer forskellige Stadier i en Proces om det paagældende Embede[5], og i nogen Grad kan man her jævnføre med Kongebrevene i den hjemlige Forfølgingsproces, hvor selv et saakaldt »kongeligt Stadfæstelsesbrev« paa fast Ejendom ikke er det Pergament værd, som det er skrevet paa, før det efter at være tinglæst paa rette Tid og Sted viser sig ikke at give Anledning til lovlig Indsigelse[6].

Naturligvis kan man komme et godt Stykke videre frem, hvor som her Pavebrevene tit og ofte kan sammenholdes med de hjemlige Diplomer; men ikke sjældent er Kildematerialet trods alt for spinkelt til, at vi kan opnaa et blot nogenlunde paalideligt Indtryk af det undersøgte Forholds rette Natur. Specielt med Hensyn til Ribe Domkapitels Historie er vi dog i den gunstige Situation at besidde nok en Kildegruppe, der skønt ofte overset langt bedre end Diplomernes gerne eensidige Fremstilling giver os et Indblik i »wie es eigentlich gewesen«.

De ripensiske Prælater var – i flere Tilfælde fra meget gammel Tid – i Besiddelse af Lokaljurisdiction, dvs. at de foruden som Prælater at have Opgaver, Pligter og Rettigheder i selve Kapitlet ogsaa hver besad et Sysselprovsti, og til Varetagelsen af de hertil knyttede lokaladministrative Hverv maatte de nødvendigvis besidde et egentligt Embedsarkiv. Ganske vist er disse Provstearkiver i Hovedsagen gaaet tabt; men ikke faa Brudstykker er dog i Behold. Saaledes har vi fra Hardsyssels Provst endnu saavel et Jordebogsbrudstykke (fra ca. 1512–13) som et Itinerarium, en Liste over den Orden, hvori dette Syssels Sognekirker 1512 og 1513 visiteredes af Sysselprovstens Befuldmægtigede[7], medens vi fra Kapitlets Leder, den postpontificale Prælat Ærkedegnen,

[4] Talrige Exempler i Lindbæk 1907, jfr. desuden Troels Dahlerup: Hardsyssels Provsti i Senmiddelalderen (Hardsyssels Aarbo 1960).

[5] Se herom bl.a. Geoffrey Barraclough: Papal Provisions (1935) og samme: The Constitution »Execrabilis« of Alexander IV (English Historical Review 49, 1934) p. 214 ff., samt P. Hinschius: Kirchenrecht III (1883) p. 157 ff.

[6] Jfr. f.Ex. Det kongelige Retterings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid I (udg. Troels Dahlerup 1959) p. 674, p. 803 og p. 819 f.

[7] Se Hardsyssels Aarbo 1960 p. 82 ff. og 105 f.

har en »Regnskabskontrolbog«, hvorefter fremgaar, at denne (det være sig personligt eller ved Stedfortræder) 1514–43 besøgte Kirkerne i sin Jurisdiction og dér reviderede Kirkeværgernes Regnskaber og i det Hele taget grundigt kontrollerede disses Virke[8].

Der kan ikke være Tvivl om, at disse tilfældigt overleverede Rester af Forvaltningsarkiver paa ingen Maade har været enestaaende; men vi har Grund til at formode, at hver eneste Sysselprovst til Varetagelse af sit Embede nødvendigvis har maattet besidde saadanne Regnskabsbøger, Fortegnelser over Jordegods m.m., som Tilfældet vitterligt var i Tiden efter Reformationen[9]. Men selvom vi ikke er i Besiddelse af originale middelalderlige Administrations-sager fra Ribe Domkantor, har et lykkeligt Tilfælde overleveret os fyldestgørende Efterretninger om et Embedsarkivs Existens.

Idet den nordvestlige Del af Hertugdømmet Slesvig kirkeligt set hørte under Ribe Stift, havde saavel Ribe Bisp som Domkapitel Interesser at varetage her, hvorved der efter Reformationen opstod rige Muligheder for Strid mellem disse kongerigske Institutioner og Kongehusets yngre Sønner, der som Hertuger hver i sit Omraade i Slesvig ønskede at gennemføre en langt videregaaende Secularisering og Centralisering, end Tilfældet blev nord for Kongeaaen[10]. Da netop Ribe Ærkedegn og tildels Kantor havde Lokaljurisdiction i Stiftets sønderjyske Dele, berørtes disse Prælater kraftigt af den nye Kirkepolitik, hvad der er Aarsagen til, at man fandt det nødvendigt bedre at tage Vare paa disse Embeders Arkivalier end ellers almindeligt. Og som i 1570erne

[8] RA, Hansborg D. 40, Pk. IV. Om denne Protokol se Carsten Pedersen: Kirker i Tønder Provsti (Sønderjyske Aarbøger 1941) p. 1 ff. En Fortegnelse over det Ærkedegnen tilkommende Gæsteri med Oversigt over een ripensisk og 13 sønderjyske Kirkers Jordejendom (vist fra 1520erne) er udg. i Kh.S. 2 I p. 668–673.

[9] Jfr. Hardsyssels Aarvog 1960 p. 81. Om en 17. Aarh.s Jordebog fra Varde-syssel se ib. p. 97 Noten. Fra Anders Sørensen Vedels Virke som Sysselprovst i Vardesyssel er bevaret en Oversigt over Kirkeregnskabsrevisionen 1587 (RA, Ribe Kapitel 1587). Om Sysselprovsternes Forhold i det Hele taget se mit kommende Arbejde om »Det danske Sysselprovsti i Middelalderen«.

[10] Om denne Strid se Johanne Skovgaard i Sønderjyllands Historie II (1937–39) p. 354 ff., Johan Hvidtfeldt i Sønderjyske Aarbøger 1941 p. 53 ff. samt H. F. Rørdam: Bidrag til M. Hans Tavsens Levned (Kh.S. 2 III p. 292 ff., jfr. specielt p. 298 med Henvisning til ældre Arkivalier).

Striden mellem Hertug Hans og Kongen (som Repræsentant for de kongerigske Interesser) kulminerede, sattes en Kancelliskriver til paa Grundlag dels af Ærkedegnens endnu bevarede Regnskabsbog, dels af Kantoratets nu forsvundne Akter at redegøre for, hvorledes Administrationsforholdene forhen havde været[11].

(TKIA A 99 IV Læg 3)

Hues jordbøger og registre, som haffue weritt paa kirckernis jorde och eyendom wdi Almindsøssel (før Jenns Kooß, cantor wdi Riiber domkircke, ther paa haffuer giordt enn clar register och jordbog) findes nu icke, enndog Jens Kooß wdi sinn jordbog nogen sinde schuider sig tiill the gamble bøger.

Anno 1508 haffuer for^{ne} Jenns Kooß giordt enn clar register och jordbog paa ald kirckernis jorde saa well wdi Kalslundherridt och Frødtzherridt som wdi alle anndre herrether wdi kongdømmit, och haffuer hannd weritt cantor wdi Riiber domkircke och hørdt kirckern[i]s regenschaff wdi Kalslundherridt och Frøtzherridt wdi aar ·././. 1508, 1509, 1510, 1511, 1512, 1513 ·././. wdenn ald hinnder eller giennsigelse, som hanns jordbog, met hanns egen hand schreffuett och tiilstede er, wduiser, och wor met cantordømmitt forleenntt af bispenn aff Riibe.

Mester Peder Anndersenn haffuer weritt cantor och hørdt regenschaff wdi samme herrether ·././. vdi 1514, 1515, 1516 ·././. som hans register och egen hand och wduiser, wdi liige maade forleenntt aff bispenn aff Riibe.

Mester Pouell Anderßenn wor cantor och hørde regenschaff i samme herrether ·././. 1517, 1518, 1519, 1520, 1521, 1522 ·././. forleentt aff bispenn aff Riibe.

Oluff Munck wor cantor och hørde regenschaff wdi ·././. 1524, 1525, 1526, 1527, 1528 ·././. forleenntt aff bispenn aff Riibe.

Efftther Oluff Munck wor bleffuett electus tiill bischop wdi Riibe, och om religionen wor thuespalt, hørde prelaterne paa enn thiid lang icke regenschaff wdi Sønnder Juttlanndt, liige som bispenn ey heller visiterit kirckerne, aff thennd aarsage, att the

[11] RA, TKIA A 99 IV Læg 3 (heri to Afskrifter, hvoraf een rettet) samt ib. Pk. III Læg 4 (heri en slet Afskrift). Det tilsvarende, men langt mere kortfattede Notat vedr. Ærkedegnens Rettigheder i Hansborg D. 40 IV Læg 2 (Gl. Sign. XXII 18).

hoß salig konning Christian, som thend thid wor herthug, for religionens schyld wore mistenchte, men herridtzprouesterne huer wdi sitt herridt høre tha kirckern[i]s regenschaß, tiill att prelaterne komme huer egien till sinn herlighet.

Effthter thennd dag hørde cantor wdi Riiber domkircke regenschaß i Kalslund herridt och Frødtzherridt wformeentt i alle maade.

Mester Jens Wiiborg bleff først cantor ther effthter och hørde regenschaß wdi aar ·./·. 1539, 1540 ·./·. effthter konning Christians befalinge.

M. Mogens Kooß wor cantor och hørde regenschaß wdi aar ·./·. 1541, 1542, 1543 etc. ·./·. och met cantordømmitt aff konning Christian forleentt.

Jørgen Renthemester wor cantor och hørde regenschaß wdi aar ·./·. 1548, 1549, 1550, 1551, 1552, 1553 ·./·. och wor forleentt met cantordømmitt aff konning Christian.

Anthonius Brysche wor cantor och hørde regenschaß wdi aar ·./·. 1555, 1556, 1557, 1558, 1559, 1560, 1561, 1562, 1563, 1564 ·./·. och wor met cantordømmitt forleentt aff konning Christian.

Chrestenn Lange haffuer nu weritt cantor och hørdt regenschaß wdi for^{ne} herrether fran aar 1564 och nu tiil forgangen aar 1574 wformeentt wdi alle maade, och nu wdi for^{ne} 1574 aar formeente herridtzfogetherne hannem att høre regenschaß.

Dog haffuer ther althiid weritt hoß regenschaß en aff herthug Hansis schriffuer, som och haffuer hørdt och schreffuett regenschaß, och sig tiill en rettighet thagitt aff huer kircke 8 β lubsch, och thagett tiill studenters wnderholdning aff huer kircke aarlig 1 daler[1].

Wdi aar 1568 anammede hand tiill Hadersleffs scholis bøgning aff huer kircke effthter formuen aff somme 40 daler, somme 25 daler, somme 10 daler etc.[2].

Eer Christiern Lange met cantordømmitt aff konning Frederich thend andenn forleentt.

Umiddelbart fremgaar af dette Aktstykke, at Skriveren (ca. 1575) foran sig maa have haft en Protokol, der anlagt 1508 henviste til

[1] Jfr. om tilsvarende Afgifter i Haderslev Provsti Jørgen Boies Beretning af 1564 (Kh.S. 2 II, specielt p. 281).

[2] Jfr. De Hansborgske Registranter I, Forordninger (udg. af Emilie Andersen 1943) p. 159 f.

endnu ældre, men allerede da tabte Arkivalier. Ud fra Betegnelsen »Register og Jordebog« tør vi antage, at den i Lighed med den bevarede Bog fra Ribe Ærkedegn har indeholdt Oversigter over den til hver enkelt Sognekirke i Kantors Jurisdictionsomraade hørende Jordejendom, og desuden kan vi af Meddelelserne om, hvem der paa et givet Tidspunkt havde »hørt Kirkeregnskab«, slutte, at ogsaa Kantors Register indeholdt Bemærkninger om den aarligt afholdte Prælatvisitats, antagelig som i Ærkedegnens Bog i Form af Status- og Revisionsantegnelser. Men om den dér ud over har meddelt Fortegnelser over Kirkernes Klenodier, hvad Ærkedegnens Bog i hvert Fald tildels gør rede for, eller Afskrifter af Adkomstbreve paa det i Jordebogen opregnede Fabricagods, som den efterreformatoriske Protokol fra Varde-ssyssel gør det, kan dette Notat ikke oplyse os om.

Dernæst faar vi bekræftet, at endnu her mange Aar efter Reformationen besad Kantor sine gamle Regnskabsdistrikter, saavel det ham 1321 over Frøs og Kalvslund Herreder (i Sønderjylland)[1] som det ham 1330 over Almindsyssel tildelte[2], dvs. netop det Omraade, som i Ribe Oldemoder (Avia Ripensis) som Overskrift har *Cantoria*[3]. I disse Fundationsbreve siges det, at Kantor herefter skal besidde *jurisdictio* i disse Omraader, og selv om der herved strengt taget blot forstaas »Embedsmyndighed« i Almindelighed (det være sig dømmende eller udøvende), er det i ældre Tid fortrinsvis Prælaternes Ret til at udøve kirkelig Retspleje, som vi har Kendskab til[4]. Endnu 1397 ser vi Kantor *sententialiter* trække Grænsen mellem Mensa- og Fabricæjendom i et Sogn i Almindsyssel[5]; men betegnende nok maa dette i allerhøjeste Grad siges at være et Fabricaanliggende, og i hvert Fald i Senmiddelalderen (hvor Danmark over Prælaternes Retspleje vist var vigeende overfor Bispernes og disses langt mere effektive Officials-administration) indtager Fabricatilsynet og Kirkeregnskabsrevisionen den fornemste Plads blandt Kantors lokaladministrative Opgaver.

Da saaledes Farup Kirke (i Kalvslund Herred) 1448 af Bispen

[1] DD 2 VIII 340 (dvs. de til Ribe Stift hørende Dele heraf).

[2] DD 2 X 261.

[3] Oluf Nielsens Udgave (1869) p. 108 f.

[4] Om Roskildepælaternes Jurisdiction se J. O. Arhning op. cit. (1937) p. 25 f., p. 47 f., p. 58 f. og p. 69 f.

[5] I Vidisse af 1484 (Repertorium 2 III 5443).

med Domkapitlets Billigelse incorporeredes i Domkirkens St. Lucii Alter, toges der følgelig udtrykkeligt Forbehold, saavel hvad angik Bispens som Kantors Ret til Visitation og Gæsteri[6], og da Biskop og Domkapitel 1452 sammen med den daværende Kantor vedtog Oprettelsen af et Succentorat, var i hvert Fald den formelle Begrundelse derfor den, at Kantor var saa bebyrdet af alle de Kirkeregnskaber, som han havde at revidere, at han nødvendigvis maatte have en fast Stedfortræder ved Domkirken[7].

At et nyt Register eller Jordebog anlagdes netop i 1508, skal utvivlsomt ses paa Baggrund af, at Embedet lige havde skiftet Indehaver, idet den gamle Kantor Jacob Vind var død[8]. Dette gav naturligvis interesserede Supplikanter Lejlighed til at melde sig, saaledes selve Dronningens Kansler Mester Hans Reff, til Fordel for hvem saavel kongelig Majestæt som Ribebispen henvendte sig til Domkapitlet[9]. Men selvom det i Senmiddelalderen i stadig stigende Grad var ved at være Reglen, at Kapitelsprælaturer besattes efter pavelig, respektive kongelig Indblanding, synes Kapitlerne at vise betydelig Selvstændighed, naar det drejede sig om det for Kapitlets indre Liv (Katedralens Gudstjeneste m.v.) saa vigtige Kantorembede[10], og lige saa lidt som Kapitlet 1466 rettede sig efter Bispens Anmodning om at antage den kongelige Kandidat til Kantoratet, tog man denne Gang Hensyn til det være sig Konge, Dronning eller Biskop. Skønt endnu Kinch var i Vildrede med, hvem der efterfulgte Jacob Vind som Kantor[11], fremgaar det af den ovenfor aftrykte Redegørelse, at Sejrherren blev Jens Kaas, der 1508 til 1513 reviderede Kirkeregnskaberne i Kantors Distrikter og til Brug herved anlagde »en clar register eller jordbog«, paa Grundlag af hvilken denne Redegørelse i 1570erne udarbejdedes.

Allerede 1496 havde denne opnaaet pavelig Provision paa et

[6] Repertorium 1 III 7800 (procuracionibus et juribus visitationis ac aliis oneribus debitis semper salvis).

[7] Ib. 2 I 162 (cum circa racionia ecclesiarum in cantoria situatarum sit quampluries occupatus).

[8] Denne havde været Kantor lige siden 1466. Mssiver fra Kongerne Christiern I's og Hans' Tid, udg. Will. Christensen, II p. 38 f.).

[9] Ib. I p. 192 ff., II p. 230 f.

[10] Jfr. det pavelige Privilegium til Slesvig Domkapitel af 1485, at der kun maatte udnævnes residerende Kantorer her (Acta IV 2938).

[11] Kh.S. 2 I p. 339, jfr. Kinch: Ribe By I p. 434 f. Ib. I p. 449 f. nævnes dog, at Jens Kaas var Zutfeld Wardenbergs Forgænger.

Præbende i Ribe[12], og i hvert Fald 1505 omtales han i hjemlige Kilder som Domkannik her[13]. 1507 fik Jens Kaas pavelig Tilladelse til ikke foreløbig at modtage de højere Vielser, da han led af »den galliske Syge«, ved hvilken Lejlighed det udtrykkeligt siges, at han var af adelig Fødsel[14], en nyttig Oplysning, idet han ikke er opført i Adelsaarbogens Stamtavler. I 1506 kaldes han Provst i Jellingsyssel[15], saavel det mindst kendte[16] som i det Hele taget det ringeste af Stiftets Sysselprovstier, hvilket tænkeligt er Aarsagen til, at han kort efter søgte over i Kantoratet, og i Betragtning af, at de hjemlige Kilder aldrig omtaler Jens Kaas som Kantor[17], faar »Notatet« af ca. 1574 alene derved betydelig Værdi.

I 1514 ser vi, at Jens Kaas som Kirkerevisor var afløst af en Mester Peder Andersen, og takket være Pavebrevenes Oplysninger kan vi gaa ud fra, at han var død allerede i 1513, idet saavel den adelige Claus Gjordsen[18], senere Kansler hos Frederik I, som en Curial Zutfeld Wardenberg, der ved forskellige Lejligheder virkede i Christiern II's Tjeneste[19], søgte at opnaa det ved Jens Kaas' Død ledigblevne Kantorat[20]; men i første Omgang synes den paa Stedet værende Kandidat Ribekanniken Mester Peder Andersen, der formentlig var indstillet hertil af Domkapitlet, at være kommet sine Medbejlere i Forkøbet[21], idet han ifølge »Notatet« udøvede den aktuelle Lokaljurisdiction fra 1514 til 1516.

[12] Acta V 3534.

[13] Repertorium 2 VI 10451.

[14] Acta V 4115.

[15] Scriptorum Rerum Danicarum VIII p. 210.

[16] En af hans Forgængere var Kanniken Hennike Saxe(sen) fra 1483 (Acta IV 2871) og som endnu 1492 kaldes Provst i Jellingsyssel (Repertorium 2 IV 7069, 7118). Selvom denne først døde kort før 1507 (Acta V 4127, jfr. Kinch: Ribe By I p. 533), havde hans Ret til Provstiet længe været omstridt (Acta IV 2861, V 3358, 3459).

[17] At han i et kortfattet Brevudtog af 1512 nævnes umiddelbart efter Mester Mads Markvardsen (dvs. Ærkedegnen), er dog et Indicium om, at han da var Kantor (Repertorium 2 VII 12382).

[18] Denne, der 1513 kaldes Provst i Jellingsyssel (Repertorium 2 VII 12455), opnaede 1514 Domprovstiet og 1526 Ærkeidiaconatet (Dansk Biografisk Leksikon, udg. P. Engelstoft, VIII p. 123 f.).

[19] Lindbæk 1907 p. 201.

[20] Acta VI 4375, 88, 90, 4404, 4539.

[21] 1514 førte han Proces ved Curien imod Zutfeld Wardenberg (Acta VI 4420). Om hans senere Levnedsløb se Kh.S. 2 I p. 401 og p. 409 samt Kinch: Ribe By

Nu var dog den Tid forbi, hvor et nok saa selvstændigt Domkapitel kunde lade haant om Curiens og Kronens forenede Ønsker, og den endelige Ordning af Kantoratets Forhold synes løst ved et af de Kompromisser, der utvivlsomt var uhyre almindelige, omend de kun alt for sjældent med Sikkerhed lader sig fastslaa. Thi Mester Peder, der 1515 8/8 tituleres Kantor, da han som Kirkeværge ved Domkirken udstedte et Lejebrev [22], maatte vige Pladsen for sin Medkannik, den noksom bekendte Curial og Kongetjener Mester Poul Andersen, der allerede 1514 var kommet overens med Zutfeld Wardenberg, som overlod ham sine Krav paa Kantoratet [23], utvivlsomt imod en klækkelig Erkendtlighed, og følgelig henvendte Kongen sig i Foraaret 1515 til Ribekapitlet til Fordel for Zutfeld Wardenberg, for hvem Mester Poul skulde fungere [24].

Snart efter maa Kapitlet have opgivet at tvinge sin egen Kandidat igennem, og ifølge vort Notat var det fra 1517 til 1522 Mester Poul Andersen, der Aar efter Aar reviderede Kirke-regnskaberne. Hertil maa det dog anføres, at vi ikke har nogen Mulighed for at afgøre, hvorvidt Kantor altid virkede personligt, eller om han maaske betjente sig af Fuldmægtige, og i Betragtning af at han af Christiern II anvendtes til diplomatiske Sendelser, saaledes var han 1520 i Rom [25], kan man have sine Tvivl om, hvor ofte han opholdt sig ved sit Embede i Ribe.

Som typisk Curial undgik han ikke de Vanskeligheder, som saadanne gerne kom ud for, for Exempel paastodes det 1519 i Rom, at Mester Poul var blevet excommuniceret, hvorefter en Italiener omgaaende søgte Provision paa Kantoratet [26]. Af større Betydning blev dog Udviklingen hjemme i Danmark; thi som ivrig Kongetjener blev han inddraget i Begivenhederne omkring Christiern II's Fald. Medens hans Broder Ribekanniken Lambert Andersen fulgte med Kongen i Landflygtighed [27], var det vist Meningen, at Poul Andersen skulde rejse til Rom for dér at virke

I p. 448, hvor Kinch stiltiende frafalder sin tidligere Opfattelse, at han var Broder til den i flg. nævnte Mester Poul Andersen.

[22] RA, Ribe Stiftskiste Nr. 494.

[23] Acta VI 4452 f.

[24] Kh.S. 2 I p. 400 (RA, Ribe Stiftskiste Nr. 493).

[25] Acta VI 4816, Suhms nye Samlinger I p. 368.

[26] Acta VI 4678.

[27] Dansk Biografisk Leksikon I p. 377.

for Kongens Sag. Men dette fik Kongens Modstandere forpurret, idet Ribebispen Iver Munk simpelthen lod ham fængsle[28]. Og nok kom Mester Poul snart efter paa fri Fod; men Prisen var vist dyr; thi af vort Notat lærer vi, at Kantoratet nu skiftede Indehaver, og fra 1524 var det Bispens Brodersøn Mester Oluf Munk, der som ny Kantor reviderede Kirkeregnskaber.

Det er unægtelig et kraftigt Vidnesbyrd om de nationalkirkelige Tendenser, der fulgte med Frederik I's Tronbestigelse, at Ribebispen saa egenmægtigt kunde tildele sin Nevø et Prælatur, uden at Curien ses at være blevet ulejliget, og i den følgende Tid var Iver Munks Politik i høj Grad bestemt af Ønsket om at se Oluf Munk som sin Efterfølger. Her kommer ganske vist et Punkt, hvor vort Notat er mindre vel underrettet; thi selvom Iver Munks Forhandlinger med samtlige i Sagen interesserede Parter strakte sig over adskillige Aar, opnaaede han først 1533 Kapitlets højst modvillige Samtykke hertil[29], hvorpaa Aaret efter en diskret Henvendelse til den Curie, som man herhjemme i hvert Fald siden 1527 officielt havde afbrudt Forbindelsen med, sikrede Pavens Bifald til, at den aldrende Iver Munk under Henviisning til den danske Kirkes truede Stilling maatte faa Ribekantoren Oluf Munk til Koadjutor med Successionsret[30].

At Oluf Munk i 1528 for sidste Gang lod sine sønderjyske Kirkers Regnskaber revidere, kan derfor ikke som i Redegørelsen anført skyldes, at han allerede da skulde være blevet Electus; men trods alt giver »Notatet« ogsaa her den korrekte Forklaring, at *religionen wor thuespalt*. Thi netop nu indledte Hertug Christian (III) sin private Reformation i Nordslesvig, hvorom vi er særdeles godt underrettet gennem den Skildring, som Sognepræsten i Hygum Hr. Thomes Knudsen har givet os om Tidens bevægede Kirkeforhold[31], og et af Hertugens Træk imod de papistiske Prælater i Ribe var netop gennem fyrsteligt udnævnte Herredsprovster at overtage Visitationen af de sønderjyske Kirker, blandt andet ved Hr. Thomes, der blev Provst i Frøs Herred.

Formentlig har Oluf Munk dog fortsat revideret Kirkeregnskaerne i Almindsyssel, idet selve Kongeriget endnu ikke berørtes

[28] Acta VI 4930, jfr. desuden Dansk Biografisk Leksikon I p. 389 f.

[29] J. Kinch: Ribe Bys Historie I p. 480 f.

[30] Acta VI 5080 ff.

[31] Trykt i (Krag-Stephanus) Christian III's Historie (1776-79) Tillæg II p. 5 f. Jfr. Dansk Biografisk Leksikon XII p. 626 f.

af Reformationen, og vort Notats Tavshed herom skyldes formentlig alene, at man i 1570erne udelukkende interesserede sig for de sønderjyske Kirkeforhold, dvs. for Visitationen af Kirkerne i Frøs og Kalvslund Herreder. 1536 gennemførtes omsider Reformationen ogsaa i selve Danmark; men selvom Bispemagten afskaffedes, var der foreløbig ikke Tale om at gøre væsentligere Forandringer med Domkapitlerne.

For Kantoratets Vedkommende varede det dog adskillige Aar, inden det kom til en Klaring. Meget tyder paa, at Mester Poul Andersen nu hævdede blot at have afstaaet Kantoratet til Oluf Munk personligt, hvorfor det ved dennes Ophøjelse til udvalgt Ribebisp atter burde tilfalde ham, og allerede 1535 finder vi ham tituleret Kantor i Ribe, tilmed i en Strid med Oluf Munk[32]. Ingen var dog for Alvor interesseret i paa denne Post at se en saa ivrig Tilhænger af Christiern II, og Stiftslensmanden Hr. Johan Rantzau ønskede at belønne sin trofaste Tjener Oluf Pedersen med Embedet, medens den energiske Ribekannik Mester Jens Viborg[33] fiskede i rørte Vande for at sikre sig kongelig Udnævnelse[34].

Enden paa Sagen blev dog, at Jellingsyssels Provst Mester Mogens Kaas »stillede Mester Poul tilfreds«, dvs. udkøbte denne, hvorefter Oluf Pedersen opnaaede det derved ledigblevne Jellingsyssels Provsti, medens Jens Viborg fik den beskedne Tilfredsstillelse i den svagelige Mogens Kaas' Sted at udføre selve Embedsforretningerne, og følgelig finder vi, at det var denne, der 1539 og 1540 ifølge Notatet var i Funktion som Kantor, da Visitationen af Kirkerne i Sønderjylland atter genoptoges. Sagen gav dog fortsat Anledning til Gnidninger, idet vi vedblivende ser Mester Jens kalde sig Kantor[35], skønt han 1539 blot havde faaet en rent midlertidig Konstitution af Bisp og Lensmand, og først 1541 afstod han omsider fra alle Krav paa dette Embede, hvorefter han forligtes med Mester Mogens Kaas om Oppebørslen af Kantoratets

[32] Danske Magazin 3 IV p. 204, V p. 37. Jfr. ligeledes en Forfølgning af 1539 paa Grundlag af et 1537 af Ribe Byting udstedt Brev (Det kgl. Rettertings Domme II p. 583 f.).

[33] Om denne se Kh.S. 2 I p. 410ff. og Dansk Biografisk Lexikon (udg. Bricka) XVIII p. 522 f.

[34] Kh.S. 2 I p. 402 f. (RA, Stiftskisten Nr. 534).

[35] Saaledes i Retssager, der 1540 kom for Rettertinget (Det kgl. Rettertings Domme I p. 700, II p. 194 f.).

Indtægter fra Lokaljurisdictionen (Regnskabspenge og Gæsteri, Indfæstning, Tiende m.m.)[36].

I Henhold til vort Notat skulde det derefter, fra 1541 til 1543, have været Mogens Kaas selv, der visiterede Kantoratets Kirker; men hvorvidt dette skete ved Kantor personligt, eller om denne anvendte en Stedfortræder, siger Kilden intet om[37], og i Begyndelsen af 1543 naaede han til Enighed med Mester Jens Viborg om, at denne nu skulde være Kantors Procurator og modtage de til Administrationen nødvendige Registre og Jordebøger. Samtidig indgik de en Aftale om, at Mester Jens skulde være Kantors *coadjutor in vita et immediatus successor post mortem*[38], og da Mogens Kaas kort Tid efter døde, valgte Domkapitlet Jens Viborg til Kantor, hvorefter denne forpligtede sig til at holde Kapitlet skadesløst, specielt for de Krav, som man havde Grund til at vente, at den altid proceslystne Mester Poul Andersen endnu en gang vilde fremkomme med[39].

Men atter skuffedes Mester Jens' Forhaabninger om dette Prælatur[40], idet kongelig Majestæt uden Hensyn til Kapitlets gamle Rettigheder udnævnte sin Kancellisekretær Herman Skeel til Kantor. At denne egenmægtige Optræden følte som et Brud paa gammel Koutume, kan udledes af det Brev, som denne straks sendte til sine nye Kolleger i Ribe, idet Herman Skeel – vist let nervøs overfor Domkapitlets Reaktion – saare høfligt skrev og tilbød, saafremt hans Valg var et Brud paa Domkapitlets Statuter, at ville fremskaffe Kongebrev paa, at dettes Valgret i Fremtiden vilde blive respekteret[41]. Hvor om alt nu er, ønskede Herman Skeel alligevel ikke at beholde Kantoratet, men overdrog det omgaaende til Rentemester Jørgen Pedersen, der som indfødt Ripenser[42] vel bedre kunde komme til Rette med Domkannikerne. Mærkeligt nok indtræder her en Lakune i vort Notat, idet Mogens Kaas' Visitation i 1543 afsluttes med et *etc.*, og først 1548 nævnes Jørgen Pedersens Revision.

[36] Jfr. Breve i Stiftskisten (RA) Nr. 535, 536, 537, 538, 542, 543 og 548.

[37] Der udstedtes dog 1541 Fæstebreve paa Fabricagods Mogens Kaas' Navn (Det kgl. Rettertings Domme I p. 700).

[38] Stiftskisten (RA) Nr. 558 og 557.

[39] Ib. Nr. 559 og 560.

[40] Aaret efter opnaaede han dog selveste Ærkediakonatet (Kh.S. 2 I p. 392).

[41] Stiftskisten (RA) Nr. 561.

[42] Dansk Biografisk Leksikon XVIII p. 101 f., jfr. Kinch: Ribe By II p. 12f.

Endnu 1553 revideredes de sønderjyske Kirker i Jørgen Peder-sens Navn; men efter dennes Død 22/2 1554[43] udnævnte Kongen blot to Dage senere (24/2) Rigens Kansler Antonius Bryske til Kantor[44], og om ikke før blev i hvert Fald fra nu af dette Embede en ren Sinecure. De lokaladministrative Forretninger er utvivlsomt blevet udført ved Fuldmægtige, og idet Reformationen i høj Grad havde overflødiggjort Kantors Deltagelse i Ordning af Cathedralens Gudstjeneste m.v., har Antonius Bryske formentlig ikke følt sig forpligtet til at udrede de gamle Kantoratets paahvilende Ydelser til Succentoren, hvad der flere Gange gav Anledning til Gnidninger[45]. Efter Antonius Bryskes Død 11/7 1566 udnævnte Kongen nok en Kancellisekretær Christen Nielsen (Lange) hertil[46], og efter at denne havde besiddet Kantoratet en halv Snes Aar, tilspidsedes Forholdet til Hertug Hans i Haderslev, hvad der som ovennævnt gav Anledningen til, at det her aftrykte Notat ved-rørende Kantoratets lokaljurisdictionelle Rettigheder affattedes.

Hvor summariske Kancellinotatets Oplysninger end kan fore-komme, forøger dette Partsindlæg i Striden om den gejstlige Jurisdiction i Sønderjylland paa talrige Punkter vor Viden om dette i Domkapitlets Organisation saa betydningsfulde Prælatur, for Exempel ved at udfylde »Lakunen« 1508–13 samt især ved i væsentlig Grad at uddybe vort Kendskab til Kantoratets aktuelle Lokaladministration i Tiden omkring Reformationen. Samtidig konstaterer vi, at den pavelig Indblanding i dette Embedes Besæt-telse var forholdsvis beskeden; men skønt Kantoratet ikke hørte til de Prælaturer, hvortil Kongen havde Patronatsret, er det klart at se, hvor stor Betydning Kongehusets Støtte havde, især i Aarene op imod Reformationen, og man fristes til at formode, at for adskillige højere Kirkeembeders Vedkommende betød »Kirkeforbedringen« i Realiteten blot, at de kongelige Protegéer nu undgik et generende og bekosteligt Mellemspil i Rom, inden de pavelige Ansøgere blev fjernet. Kapitlets egen Indflydelse,

[43] Kh.S. 2 III p. 490.

[44] Kancelliets Brevbøger 1551–55 p. 297, jfr. Stiftskisten (RA) Nr. 592.

[45] Jfr. Stiftskisten (RA) Nr. 593 (1554), 605 (1561) og 607 (1562). Formentlig nedlagdes Succentoratet kort efter (Kinch: Ribe By II p. 508).

[46] Kancelliets Brevbøger 1566–70 p. 70. Om denne se Dansk Biografisk Leksicon (udg. Bricka) X p. 17.

der endnu viste sig 1508, var derimod allerede 1514 paa Retur og faldt snart helt væk, omend en kongelig Kandidat (Herman Skeel) saa sent som 1543 af Høflighedsgrunde opererede med Kapitlets mulige Valgret.

Om Kantors Opgaver i Domkapitlet, det være sig specielt som Prælat eller som almindelig Kannik, faar vi i denne Forbindelse intet at vide[1]; men til Gengæld bliver vi saa meget bedre underrettet om hans Virke som »Sysselprovst«. Ligesom Domprovsten lod sine hardsysselske Kirker visitere 1512–13, og Ærkedegnen fra 1514 Aar efter Aar lod Kirkeregnskaberne revidere i sit sønderjyske Distrikt, havde Kantor fra 1508 og frem til 1574 sørget for, at Kirkeregnskaberne i Frøs-Kalvslund Herreder og i Almindssyssel blev »hørte«, og netop Lakunen 1529 til 1538 er den Undtagelse, der bekræfter Reglen. Ad anden Vej ved vi, at Kantor naturligvis ligesom sine Prælatkolleger besad samtlige Herlighedsrettigheder over disse Sognekirkers Gods, og 1553 sagdes det, »at ærkedegne og cantores haver altid haft deres fri jurisdicts til samme kirker (dvs. i Sønderjylland) og at forfeste kirkernes gaarde, agre og enge, som med gammel jordbøger og register bevises kan«[2]. Specielt Akterne fra Striden mellem Jens Viborg og Mogens Kaas uddyber dette; saaledes gik Jens Viborgs Konstitution af 1539 ud paa, at han skulde »høre Kirkernes Regnskab udi samme Cantorii, at de ikke skulde forsømmes«[3]. I hans samtidige Revers lovede han at »omdrage og gøre Regnskab at Kirkerne, som der til ligger, og desligeste at indkræve Kirkens Gæld og anden Rettighed af Kirkens Tjener og Gods«[4], ligesom han ved Forliget med Mogens Kaas i 1541 fik Kvittring for Indfæstning af alle Kirketjenere samt af Præstegaarde (vel i Kantoratets to Annekssogne Smidstrup og Skast), for Tienden af de samme to Sogne, samt for Regnskabs- og Gæsteripenge af Almindssyssels Kirker[5]. Og ikke blot forudsætter en effektiv Administration nødvendigvis et egentligt Embedsarkiv; men saavel i vort Notat som i disse Breve omtales Gang paa Gang »Registre og Jordebøger«.

[1] Se herom i Almindelighed J. O. Arhnung op. cit. (1937) p. 65 ff. samt p. 306 ff.

[2] Kh.S. 2 III p. 298.

[3] Stiftskisten (RA) Nr. 536.

[4] Ib. Nr. 538.

[5] Ib. Nr. 548.

Men først og fremmest giver denne Kilde os Anledning til nok en Gang at fremhæve, med hvilken Forsigtighed det eksisterende Kildemateriale bør benyttes, selv for Tiden efter Reformationen. Vel turde det være bekendt, at isolerede Diplomers Kildeværdi kan være saare tvivlsom, ikke mindst naar det – som Tilfældet er ved Embeds- og Institutionshistorie – gælder om at fastslaa en »Normaltilstand«, og i endnu højere Grad maa denne Tvivl omfatte de pavelige Provisionsbrevs Meddelelser. Men, som det fremgaar af ovenstaaende Skildring, er ikke engang Kombinationen af hjemlige Diplomer og Pavebreve altid i Stand til at skaffe fyldestgørende Klarhed, for Exempel end ikke komplette Embeds-liste.

Følgelig er det af allerstørste Vigtighed til sin Raadighed at have den her anførte tredje Kildegruppe, originale Forvaltnings-akter, eller som i nærværende Tilfælde i hvert Fald Efterretninger om saadanne, paa Grundlag af hvilke man i nogen Grad kan »rekonstruere« ikke blot Embedsarkivet, men ogsaa Embeds-myndigheden. Men selv disse overmaade vigtige Akter, der paa adskillige Omraader langt maa gives Fortrin for Diplommaterialet, har deres Mangler, herunder især, at vi vel kan konstatere, hvem der paa en given Tid vitterligt udøvede Embedets Funktioner, men ikke, om han gjorde det med rette, ej heller om han hævdede Myndigheden paa egne Vegne eller blot fungerede i en andens Sted. Det er saaledes sandsynligt, at Mester Peder Andersen optraadte som Domkapitlets Kandidat, da han 1514–16 udførte Revisionsarbejdet; men hvornaar hans Efterfølger Mester Poul Andersen virkede i Stedet for Zutfeld Wardenberg, og hvornaar det var lykkedes ham at udkøbe denne, giver en saadan Kilde os ingen Underretning om. Følgelig meddeler Notatet os rent ud om Mester Jens Viborg, at denne 1539–40 var Kantor (og virkede efter kongelig Befaling), skønt vi ad anden Vej ved, at han uden Held havde søgt dette Embede, og at hans Optræden her alene skyldtes en midlertidig Konstitution.

Kun hvor vi som her er i den usædvanligt gunstige Situation at have samtlige tre Kildegrupper til vor Disposition, et velbevaret Kapitelsarkiv, de pavelige Aktstykker samt Efterretning om Embedsarkivet, kan vi med nogenlunde fast Grund under Fødderne vove en Skildring af dette Prælatus Historie, og trods alt bliver der ikke faa uløste – og vel uløselige – Detailproblemer tilbage.

Paulus Helie og Thomas More om bibeloversættelse, brug og misbrug

Af Th. Lyby Christensen

Reformationskampen begyndte med en klart afgrænset og præcist formuleret protest mod et enkelt kirkeligt misbrug, men udviklede sig med eksplosiv hast til et almindeligt opgør over en bred front med den katolske kirke. Dette opgør måtte også komme til at omfatte en lang række andre spørgsmål, som allerede i nogen tid havde været debatteret. Idet disse nu blev stillet og besvaret ud fra et luthersk-reformatorisk grundsyn, og idet svarene blev båret frem af det voldsomt voksende, lutherske røre, kunde selve spørgsmålene undertiden komme til at stå i et ganske nyt perspektiv, der kunde virke nok så overraskende på de mænd, der tidligere havde arbejdet med dem. Men i langt de fleste tilfælde var det perspektiverne, ikke spørgsmålene, der var nye.

Blandt disse enkeltproblemer indtager spørgsmålet om lægfolkets adgang til læsning af bibelen på modersmålet en fremtrædende plads. Det kom i en vis forstand bag på kirken, idet det i kraft af en teknisk opfindelse allerede var ved at blive besvaret i praksis, inden det blev taget op til principiel afgørelse af kirken. Ved hjælp af bogtrykkerkunsten kunde man nemlig i en ganske anden grad end nogen sinde før imødekomme efterspørgslen efter bibler på folkesprogene. Hvor stor denne efterspørgsel var, får man et indtryk af ved at se på udbudet. En moderne, katolsk bibliograf regner med, at der fra 1466, da den første tyske bibel tryktes i Strasbourg, til 1522, da Luthers oversættelse af Ny Testamente udkom, kan påvises 63 helbibel-udgaver på europæiske folkesprog foruden et langt større antal udgaver af enkelte bibeldele[1]. Men når mulighederne for at tilfredsstille behovet således begyndte at nærme

[1] Hans Rost: Die Bibel im Mittelalter (Augsburg 1939), s. 363–78, jfr. s. 418. – De 63 udgaver fordeler sig med 18 tyske, 4 nederlandske, 23 franske, 12 italienske, 1 katalansk, 3 tjekkiske, 1 russisk samt 1 polsk, der dog kan være senere end 1522.

sig det ubegrænsede, måtte også de for kirken betænkelige sider af sagen antage ganske andre dimensioner end før. Hvis man affandt sig med en ukontrolleret trykning og spredning af oversættelser, vilde man i virkeligheden have udleveret bibelen til lægfolket på nåde eller unåde. Ikke alene måtte man forudse, at der vilde blive trykt oversættelser, der hverken sprogligt eller dogmatisk var forsvarelige; men med de oplag, den nye teknik kunde præstere, vilde man være ude af stand til at kontrollere, af hvem og til hvad bøgerne blev brugt, når de først havde forladt trykkeriet, og man måtte derfor også forudse, at uangribelige oversættelser vilde blive læst og fortolket uden kirkelig vejledning og på højst angribelig måde. Under sådanne forhold kunde bibelen blive til et skarpt våben i en mulig lægmandsoppositionens hånd. Det havde man set ganske alvorlige eksempler på før; men nu vilde disse perspektiver være uoverskuelige.

For tidens store reformbevægelse, bibelhumanismen, måtte spørgsmålet selvsagt være af stor interesse. Det lod sig blot ikke gøre på forhånd at regne ud, hvordan den vilde besvare det. Det var humanismens mål at genrejse og forædle den europæiske kultur ved at søge tilbage til dens antikke kilder og med dem som grundlag rense den for de »barbariske« vildskud, der i tidens løb havde bredt sig over den. Overført til kirkelig grund blev dette til bibelhumanisme, idet bibelen er kristendommens grunddokument, og bibelstudium blev således en simpel mulighedsbetingelse for bevægelsen. Men hermed er endnu intet sagt om lægfolkets adgang til bibellæsning. Bibelhumanisterne var selv klerikere eller akademisk uddannede folk. For dem personligt måtte det være underordnet, om bibelen blev oversat, idet de alle kunde læse den latinske tekst, mens et stadigt stigende antal også kunde læse grundteksterne. Det var måske naturligt, om mange vilde tolke bevægelsens principper således, at bibelen burde gøres tilgængelig for så mange som muligt og derfor oversættes; men det var ikke en nødvendig konsekvens af disse principper. Bibelhumanismen sigtede jo ikke mod nogen kirkelig revolution, men håbede på, at dens ideer vilde sejre ved, at hierarkiet efterhånden overtog dem. Kunde man opnå, at kirken ledelse gennemførte den tilstræbte renselse af kirke- og fromhedslivet med bibelen som grundlag, behøvede spørgsmålet om oversættelse ikke at være noget kardinalpunkt.

Bibelhumanismen blev imidlertid fra første færd betragtet med stor mistænksomhed fra indflydelsesrige, konservative kredses side.

Indtil den lutherske bevægelse opstod, spillede den rollen som det urovækkende, for halv- eller helkætteri mistænkte element i kirken. Det var derfor ikke alene en af bevægelsens dygtigste, men også en af dens dristigste bedrifter, at Erasmus af Rotterdam i 1516 udgav »Novum Instrumentum Omne . . .«, den kritiske udgave af Ny Testamente på græsk[2]. Det risikable lå i, at udgaven kunde opfattes som et forsøg på at rokke ved Vulgataetekstens anerkendte stilling, den Vulgata, som gennem den firfoldige eksegese var blevet knyttet så nært til den skolastiske dogmatik, at endog små ændringer i dens ordlyd kunde få vidtrækkende konsekvenser på det dogmatiske område. Dertil kom, at konservative kirkemænd betragtede selve studiet af græsk som mistænkeligt. De klassiske, græske forfattere var jo hedninger og derfor i bedste fald interesseløse[3]. De græske bibeltekster havde man heller ingen brug for, når man i Vulgata havde den tekst, traditionen havde udpeget som den korrekte. At antage, at den skismatiske græske kirke skulde have bevaret teksterne i bedre form end den rettroende katolske, vilde være urimeligt. Snarere måtte man regne med, at de græske tekster var bevidst forfalskede, så at de kunde dække den græske kirkes kætteri ind[4]. Ifølge Erasmus mente nogle endog, at det blotte kendskab til græsk nødvendigvis måtte være forbundet med kætteri[5]. At udgive Ny Testamentes græske tekst og aftrykke en latinsk, fra Vulgata afvigende oversættelse ved siden af kunde derfor, bortset fra, hvad sprængstof der måtte findes i noterne, meget vel opfattes som en revolutionær handling. Det var vel for at forebygge denne opfattelse, at Erasmus dedicerede værket til Leo X selv, hvis velvillige indstilling over for hans arbejde var kendt,

[2] Udkommet hos Joh. Froben, Basel, i marts 1516. Herefter betegnet som NT 1. – Da udgaven ikke har været tilgængelig for mig, er henvisninger til den anført efter W. Schwarz: Principles and Problems of Biblical Translation (Cambridge 1955).

[3] Jfr. diskussionen i »Antibarbarorum liber primus«, Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia (Leiden 1703–6), bind X, sp. 1691 ff., specielt 1710 D-E. – Denne udgave betegnes herefter »Opera« med henvisning til bind og spalte, evt. fol.

[4] Se f. eks. Louvain-professoren Martin van Dorps advarsler til Erasmus før udgivelsen og den deraf følgende meningsudveksling, Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami, udg. af P. S. Allen m. fl. (Oxford 1906–58), bind II nr. 304,86-140 – 337,713-874 – 347,169-237 samt Erasmus' referat af Edward Lee bind III nr. 843,342-3. – Denne udgave betegnes herefter »EE« med henvisning til bind, brevnummer samt evt. linje.

[5] Opera X, 1699 E, jfr. EE V, 1334,834-6.

ligesom han forsynede det med en »Apologia«, hvori han betonedede, at det ikke var beregnet til at erstatte Vulgata, kun til at lede til bedre forståelse af den[6]. Det viste sig da også, at om end værket straks modtoges med begejstring og anerkendelse fra mange sider, skulde det med tiden skaffe Erasmus fortrædeligheder nok[7].

Skønt værket således i sig selv var lidt af et vovestykke, drager Erasmus, da han i fortalen »Paraclesis« behandler spørgsmålet om oversættelse, klart og utvetydigt den radikale konsekvens af sit syn. For ham er skriften Kristi rene og enkle filosofi, der overgår alle andre dels derved, at den har absolut gyldighed, fordi den er himmelsk, dels derved, at den i lige grad er tilgængelig for lærde og ulærde. Konsekvensen må blive, at alle får adgang til læsning af den: »Thi voldsomt uenig er jeg med dem, der ikke vil have, at de guddommelige skrifter, oversatte til folkets sprog, læses af lægfolk . . . Jeg vilde ønske, at alle kvinder læste evangeliet og de paulinske breve. Og gid disse var oversat til alle sprog, så at de kunde læses og kendes ikke blot af skotter og irer, men endog af tyrker og saracener . . . Gid det stammede herfra, hvad bonden kvad ved sin plov og væveren nynnede ved sin skyttel, at det var med den slags fortællinger, den vejfarende lettede rejsens kedsomhed«[8]. Hvis Kristi lærdom således blev dagligt brød, vilde efter Erasmus' mening al strid forsvinde og fred og endrægtighed komme til at herske.

Men var det ikke netop bønder, vævere, kvinder og deres lige, der på grund af bibellæsning havde sluttet op om de middelalderlige kætterbevægelser, valdeserne, lollarderne osv.? Der havde bibellæsningen netop ikke fremmet endrægtighed, men protest og oprør mod kirkeautoriteten. Og få år efter, at Erasmus havde skrevet

[6] Apologia, NT 1, fol. bbb 7r, jfr. Opera VI, fol. ++2v. – Dedikationen fremkaldte et meget nådigt svar, som Erasmus aftrykte i de følgende udgaver, se Opera VI, fol. +1v.

[7] Se f. eks. A. Bludau: Die beiden ersten Erasmus-Ausgaben des Neuen Testaments und ihre Gegner (Biblische Studien, hrsgg. von O. Bardenhewer, bind VII, Freiburg Br. 1902).

[8] Vehementer enim ab istis dissentio, qui nolint ab idiotis legi divinas Literas, in vulgi linguam transfusas . . . Optarim ut omnes mulierculæ legant Euangelium, legant Paulinas Epistolas. Atque utinam hæc in omnes linguas essent transfusa, ut non solum a Scotis & Hibernis, sed a Turcis quoque & Saracenis legi cognosci possint . . . Utinam hinc ad stivam aliquid decantet agricola, hinc nonnihil ad radios suos moduletur textor, hujusmodi fabulis itineris tædium levet viator. (NT 1, fol. aaa 4v, jfr. Opera VI, fol. +3v).

ovenstående, var den lutherske bevægelse en realitet. At den måtte gå ind for lægfolkets uindskrænkede adgang til bibellæsning, var klart. Det fulgte ikke alene af den centrale stilling, bibelen indtog i Luthers personlige udvikling og i den lutherske teologi. Men som Luther selv udviklede^[9], var et gejstligt monopol på udlægning af bibelen et af de bedste værn om det bestående og dermed en af de stærkeste hindringer for den lutherske frelsesforståelses og den lutherske reformations udbredelse. Det naturlige modstykke hertil måtte, både ud fra en teologisk og en mere taktisk synsvinkel, blive læren om det almindelige præstedømme, anvendt på bibelfortolkningen. De lutherske bibeloversættelser blev således ikke alene et naturligt led i reformen af kirkelivet; de blev tillige et af de bedste våben i selve kampen for reformens gennemførelse. At dette måtte mangedoble de kirkelige betænkeligheder ved lægfolkets frie bibellæsning, er indlysende.

For mere konservative ånder måtte spørgsmålet derfor ikke være, hvordan man fik bibelen udbredt så vidt som muligt, men snarere, om man ikke helt skulde udelukke lægfolk fra læsningen af den. Af lokale myndigheder var det forsøgt før. Synoden i Toulouse 1229 havde forbudt, at lægfolk ejede bibelen, bortset fra ganske enkelte skrifter eller skriftstedsamlinger til andagtsbrug; og end ikke disse måtte ejes i oversættelse. På mødet i Tarragona 1234 nedlagde Jakob I af Aragonien og det lokale episkopat forbud mod, at nogen, gejstlig eller læg, ejede bibelen i oversættelse, og påbød endvidere, at eksisterende oversættelser afleveredes til opbrænding. Oxfordersynoden 1408, ledet af ærkebiskop Thomas Arundel, forbød, at nogen herefter egenmægtigt oversatte nogen bibeltekst til engelsk eller andre sprog, ligesom den forbød, at oversættelser, stammende fra Wyclifs tid eller senere, læstes helt eller delvist, offentligt eller privat, medmindre de var godkendt af den pågældende biskop eller i særlige tilfælde af provinssynoden. Forbudet var tydeligt nok rettet mod wyclifitterne, men begrundedes med vanskelighederne ved at oversætte præcist fra et sprog til et andet. Endelig kan nævnes ærkebiskop Berthold af Mainz' dekret af 1485, der forbød tryk, salg eller fremstilling af enhver tysk oversættelse af en hvilken som helst bog fra et hvilket som helst sprog uden forudgående godkendelse af universiteterne i Mainz eller Erfurt. Det fremgår klart af sammenhængen, at det i første række er bibelen, der tænkes

[9] »An den christlichen Adel –«, Weimar-udgavens bind 6 (1888), s. 411–2.

på, og forbudet motiveres med, at det tyske sprog ikke er mægtigt at gengive de hellige teksters nøjagtige mening, hvorfor faren for misbrug øges ved oversættelser[10]. I alle disse tilfælde var det frygt for eller kamp mod kætteri, der havde drevet de kirkelige myndigheder til at regulere bibellæsningen. Et almindeligt forbud var aldrig kommet[11]; men man havde heller aldrig stået over for så omfattende en oppositionsbewægelse med så ypperlige tekniske hjælpemidler som den med bogtrykkerkunsten bevæbnede lutherdom. — Og da nu bibelhumanismen virkelig havde vundet indpas blandt folk, hvis kirkelighed var betydelig mere markant end Erasmus', kunde det for disse blive et alvorligt spørgsmål, om man også på dette punkt skulde følge mesteren. Vi skal her drage nogle sammenligninger mellem de overvejelser, to mænd gjorde sig, der hver for sig følte sig både som kirkens tro sønner og som disciple af Erasmus, nemlig danskeren Paulus Helie og englænderen Thomas More.

At Paulus Helie var bibelhumanist, reformkatolik og Erasmus-discipel, kunde der ikke være tvivl om. Det tidligste værk af ham, vi har vidnesbyrd om, var et angreb på forfald i kirken. Det næste er en Erasmus-oversættelse. Selv var han fra 1519 lector in sacra pagina ved Københavns universitet, og i brevet til Petrus Ivari (1524) beklager han sig bittert over sine angribere, fordi de udråber den som kætteri, der i skolerne fortolker Kristus, Paulus eller Peter, dvs. evangelierne eller apostelbrevene[12]. Gang på gang henviser han til skriften, ofte suppleret med fornuften (naturligt, redeligt

[10] De refererede bestemmelser findes i J. D. Mansi: *Sacrorum Conciliorum Nova, et Amplissima Collectio*, bind XXIII (Venezia 1779), sp. 197 (kap. XIV), sst. sp. 329 (kap. II), sst. bind XXVI (1784), sp. 1038 (kap. VII) samt i C. Mirbt: *Quellen zur Geschichte des Papsttums* (5. Auflage, Tübingen 1934), s. 245–6.

[11] Først i 1559 udsteder Paul IV (Caraffa) et generelt forbud mod at trykke, læse eller eje bibelen på folkesprogene uden inkquisitionens tilladelse, se herom Fr. Heinrich Reusch: *Der Index der verbotenen Bücher I* (Bonn 1883), s. 266.

[12] Skrifter af Paulus Helie, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (1932–48), bind I, s. 182,26-8. De andre to skrifter er »De Simoniaca pravitate« (1517) og »En cristen førstis lære« (1522). Det sidste findes i samme bind, s. 3–159. Om det første se bind VII, s. 3. — Henvisninger til P. H.'s skrifter anføres herefter med bind, side samt evt. linje i denne udgave. Da der i den følgende fremstilling hovedsageligt bygges på »Svar til Hans Mickelsen« (1527), »Svar til Kong Gøstaf« (1528) og »Mod Malmøbogen« (1530), forkortes disse i noterne til henholdsvis SHM, SKG og MMB. De øvrige skrifter vil blive betegnet med udgavens forkortede titler.

eller kristeligt skel), som autoriteten. Til den har han så stor tillid, som om han »hørde Christum selff tale mett leffuendis røst«[13], og når hans modstandere i reformationskampen spiller skriften ud imod ham, kan hans forsikringer om, i hvor høj grad han selv føler sig bundet til den, næsten antage karakter af det barokke[14]. I skriftet »Mod Malmøbogen« erklærer han endog, at han vil »for alle thenom wiige, som kwnne mett scrifftt oc christelige skiell andett betyge end ieg nw tror, oc then hellige kircke haffuer lærtt for meg«[15], hvilket jo, hvis det skal tages for sit pålydende, må indebære, at skriften er hans højeste autoritet, og at endog kirkelæren må indtage en underordnet stilling i forhold til den.

Helt så enkel er sagen dog ikke. En nærmere undersøgelse[16] vil vise, at hans skriftsyn, specielt hans syn på forholdet mellem skrift og kirke, er så kompliceret, at det næppe er muligt at bringe det på en absolut entydig formel. Lettere bliver det ikke af, at næsten alle hans bevarede teologiske skrifter er mere eller mindre polemiske indlæg i dagens debat, ikke systematiske lærefremstillinger. Men så meget er i hvert fald klart, at der hverken er tale om et luthersk sola scriptura-princip eller en wyclifitisk biblicisme. Skriftens autoritet begrundes med, at den er inspireret af Helligånden, som har åbenbaret al sandhed[17]. Det er derfor ikke bogen som sådan, de »soorthe oc døde bogstaffue«, der er den egentlige autoritet, men Guds ord, formidlet af Helligånden; og det åbenbares også andre steder end i bibelen. Hvad Gud har åbenbaret for hundrede eller to hundrede år siden, hvad han åbenbarer i dag eller vil åbenbare i fremtiden, er lige så vist Guds ord som det, der blev åbenbaret for tusind år siden, for apostlene eller profeterne[18]. Ganske vist hævder han, at han bruger bibelen som prøvesten for senere åbenbaringers ægthed, hvorved den synes at bevare en særstilling. Men han stiller dog kun det krav til de senere åbenbaringer,

[13] SKG, II, 325.

[14] Forordet til »Martin Luther: Bedebog«, I, 189,18-21. SHM, II, 102,12-5. SKG, II, 325,28-326,2. MMB, III, 124,29-31.

[15] MMB, III, 60,26-9.

[16] Af hensyn til sammenligningen med Thomas Mores tanker opridses i det følgende hovedtrækkene af P. H.'s kirke- og skriftsyn, uanset at grundigere redogørelser foreligger. Især henvises der til J. Oskar Andersen: Paulus Helie I (1936), s. 50-72.

[17] SHM, II, 53,21-4 - 57,18-21.

[18] SKG, II, 139,10-7, jfr. 136-7.

at de ikke må stride mod den[19]. Der synes intet at være i vejen for, at de kan gå ud over, hvad den siger — i modsat fald vilde de jo også være overflødige —, og deres stilling i forhold til bibelen bliver derfor alligevel ret selvstændig.

Hertil kommer hans tanker om skriftens rette forståelse, der betyder en yderligere, væsentlig modifikation af dens særstilling. Han erkender, at den undertiden er »diwb oc wklar«, at den kan være tvetydig, og at der kan være spørgsmål, den slet ikke udtaler sig om[20]. Fortolkning kan da blive nødvendig. Og vel ved han, at ret skriftfortolkning kræver visse rent menneskelige forudsætninger[21]; men der vil dog blive steder tilbage, hvor den er så dyb og uklar, at den simpelt hen ikke kan forstås ud fra de blotte ord[22]. Hvad er da rimeligere end at henvende sig på de steder, hvor den samme Helligånd, som inspirerede skriften, i øvrigt har givet sig udtryk, og således bede Helligånden fortolke sine egne ord[23]? — Helligånden opfattes altså som ophav både til de selvstændige åbenbaringer og til den rette fortolkning af de uklare steder i skriften. Herved øges den betydning, der må tillægges de instanser, der betragtes som talerør for Helligånden, idet skriften altså i visse tilfælde kun kommer til orde gennem dem. Og samtidig mindskes værdien af skriftens funktion som kontrolinstans, idet Helligåndens talerør legitimeres som sådanne på grundlag af, at de ikke strider imod den skrift, som de på visse steder selv fortolker.

Det er i virkeligheden yderst tvivlsomt, om der i Paulus Helies tænkning overhovedet findes et skarpt skel mellem begreberne åbenbaring uden for skriften og fortolkning af dens uklare steder. I »Svar til Kong Gøstaff« opregner han helligdagens flytning fra lørdag til søndag, Sønnens væsensenhed med Faderen, Helligåndens udgang fra Faderen og Sønnen, påskens fejring på en søndag samt anerkendelsen af kætterdåbens gyldighed som eksempler på kirkelig lære og praksis, der ikke kan begrundes ud fra skriften. Således, fortsætter han, findes der mange ting vedtaget fra første begyndelse, »ther icke ere saa aff scriffthens bare text, att then mene mand kan

[19] SKG, II, 138,10-8 – 139,17-22 – 296,7-8 – 313,7-11.

[20] SHM, II, 62-3. SKG, II, 138,18-27. »Biskoppernes Gensvar« (1533), IV, 124,27-31.

[21] Om dette se J. Oskar Andersen, anf. skr. s. 57-9.

[22] SHM, II, 55,23-6 – 102,10-2.

[23] SHM, II, 54,4-16 – 55,26-30. MMB, III, 113,18-24. »Om Canon i Messen« (1531), IV, 99-100 (Frit efter Fridericus Nausea Blancicampianus, se VII, 112).

thenom ther wddrage, men findis dog saa wdi scriffthens sande oc diwbe mening, ther Gudt haffuer saa tith obenbaridt som behoff giøris . . .»[24]. At skriften er dyb, betyder således ikke blot, at den er uklar, men tillige, at der ligger en skjult mening i den, som kun kan oplyses ved en særlig åbenbaring. Det samme indtryk får man, når man ser, at han i »Biskoppernes Gensvar« gengiver forlæggets »quaecunque per Ecclesiam catholicam nobis credenda proponuntur« med »hwess then menige christhen kircke er aff scrifften hemelige obenbaritt«[25]. Det er klart nok, at denne gengivelse går ud over originalen for at fastholde skriften som grundlag for alt, hvad kirken lærer. Men dette lader sig netop kun gøre ved at lade forståelsen af skriften være resultat af åbenbaring[26]. — Men når skellet mellem fortolkning af skriftens dybe steder og åbenbaring i den grad fortøner sig i det uvisse, og når åbenbaringerne i øvrigt indtager en så selvstændig stilling i forhold til skriften, så bliver også forholdet mellem skriften og de øvrige Helligåndens talerør i den grad en vekselvirkning, at skriften i praksis er suppleret med en hel række andre læreautoriteter. Det kan endog diskuteres, hvilken af parterne, det står stærkest i denne vekselvirkning. Det er derfor nødvendigt at undersøge, hvilke disse andre autoriteter er, og hvordan de erkendes som Helligåndens redskaber. Først herved kan det blive klart, i hvilken forstand bibelen virkelig er hans højeste autoritet.

Han gør selv adskillige steder rede for det første af spørgsmålene, dog med nogen variation i valg af eksempler og med så liden præcision i afgrænsningen, at en inddeling i grupper ikke kan blive særlig skarp. Det vil dog næppe kunne kaldes en fortegning, om man regner med tre hovedgrupper, nemlig 1. Den kirkelige tradition, 2. Koncilieafgørelser og 3. Karismatiske enkeltpersoners liv og lære[27].

[24] SKG, II, 228–30.

[25] IV, 157,3-4, jfr. »Confutatio Lutheranismi Danici anno 1530 conscripta a Nicolao Stagefyr seu Herborneo«, udg. af Ludwig Schmitt (Quaracchi 1902), s. 108.

[26] Jfr. SHM, II, 54–5, hvor han udtrykkeligt nævner kirkefædrenes (herunder Cyprians!) anerkendelse af Roms primat, deres faste og deres ihukommelse af af dødes sjæle som eksempel på fortolkning af »dybe stycker wdi scrifften« – uden at noget tyder på, at han har tænkt på bestemte bibelsteder.

[27] Tilløb til en sådan inddeling findes f. eks. i svaret til Petrus Ivari, I 180,8-11, hvor han udfordrende spørger, om hans lære afviger så meget som en fingersbred »a scripturis et patribus, a conciliis aut canonibus« (foruden skriften altså gruppe 1 og 2). Endvidere i SHM, II, 102, hvor der som skriftfortolkere op-

Den kirkelige tradition kan her defineres som en sum af lære-punkter og anvisninger, der er overgivet kirken af Kristus og apostlene ved siden af skriften, overleveret af aposteldisciplene og de oldkirkelige fædre og efter senere nedskrivning bevaret af kirken gennem tiderne[28]. Behandlingen af dette punkt viser en ejendommelig kombination af en ægte humanistisk søgen efter kilderne med en mere kirkeligt-dogmatisk holdning. Han har overmåde respekt for oldkirken og dens kirkefædre alene af den grund, at de i tid stod Kristus og apostlene så meget nærmere, end vi gør. De er vore primærkilder til, hvad disse måtte have lært ud over det, der står i skriften; og han søger da også med rent historiske og eksegetiske overvejelser at godtgøre, at deres lærdomme naturligt forstås som stammende fra apostlene[29]. Men skønt sådanne sandsynlighedsbeviser er stærkt fremtrædende i polemikken, turde det afgørende dog være den rent dogmatiske antagelse, at Helligånden er bærer af og således garant for den oldkirkelige læreoverlevering [30]. Dette kan for ham at se slet ikke drages i tvivl, hvilket blandt andet ses af en ofte forekommende anvendelse af modsigelsens grundsætning: Skulde reformatorerne have ret i deres påstand om kirkens vildfarelse i lære og praksis, måtte Gud jo have ladet sin kirke skøtte sig selv i fjorten-femten hundrede år[31]. Det absurde i denne tanke er for ham egentlig nok til at vise den kirkelige traditions principielle legitimitet. Men når det således på

regnes »then christen kirckes seeder, hellige mēdz bøger oc leffnet« og senere »then hellige kirckis gantscke Raad« (gruppe 1, 3 og 2). Ydermere i SKG, II, 125,11-2, hvor der som autoriteter efter skriften nævnes »then hellige kirckis dom . . . martyrum blodt, oc helligemēdtz lerdome« (gruppe 2 og 3), samt II, 313-4, hvor et skriftbevis søges opstillet, efter at følgende autoriteter, der burde have været tvingende, først er anført: »Birgitte obenbarilse . . . then menighe cristen kirckis seedwaane . . . alle the hellige mentz lerdomme, som nw tilfornet ere be-neffende« (gruppe 3, 1 og 3. – De omtalte hellige mænd betegner en glidning fra 1 over i 3, jfr. s. 283, note 32). Endelig kan nævnes MMB, III, 60,18-21, hvor der på linje med skriften nævnes »then gamle christen kircke« og »the christelige raad oc forfædre som haffue brugett scrifftt oc skiell« (gruppe 1 og 2).

[28] Almindeligt fremsættes teorien i SKG, II, 314,5-12 og i MMB, III, 104,25-105,9 samt 134,18-21.

[29] »Undervisning om Luthers Handel« I, 272-4. SKG, II, 227, 305. MMB, III, 104.

[30] MMB, III, 60: »then gamle christen kircke (som war raad oc regeerett aff Gud)«. Jfr. SKG, II, 56,28-32. »Om Canon i Messen«, IV, 71,31-73,14 (Frit efter Blancampianus, se IV, 327).

[31] SHM, II, 52, 102. MMB, III, 135,29-136,7 (jfr. 141,1-2) m. fl. st.

forhånd er givet, at den har Helligåndens autoritet bag sig, er det også ganske følgeret, at han dels omtaler den som fortolkning af skriften, dels som selvstændig åbenbaring[32]. Og det er ligeledes ganske naturligt, at de ovenfor citerede ord om eventuelt at lade kirkelæren stævne for skriftens domstol umiddelbart følges af en erklæring om det utilbørlige, ukristelige og uredelige i at fremføre ny og usædvanlige lærdomme »then gamble christen kircke wberaad oc wattspord, nar ieg er wiiss giortt att hwn war bode raad oc regeerett aff then helliand, altiid befwnden wdi stoer wskyldighed . . .« og desuden altså første generation efter apostlene. Men da denne regel utvivlsomt også skal gælde for forståelsen af skriften, så kan der jo overhovedet ikke opstå nogen konflikt mellem denne og den kirkelige tradition – eller med andre ord: Skriften er autoritet, for så vidt som den fortolkes i overensstemmelse med den kirkelige tradition – ellers ikke[33].

Man må da spørge, om Helligånden ikke fortsat vejleder kirken, om denne ikke stadig sidder inde med en gudgivet, absolut læreautoritet, og hvor denne i givet fald kommer til udtryk. Tanken er så meget mere nærliggende, som han jo netop ikke betragter åbenbaringen som afsluttet. Men spørgsmålet turde være et af de vanskeligste i hele hans teologi, og det har derfor også været et af de mest omstridte. På den ene side står C. T. Engelstoft, der ikke mener, at han tillægger kirken nogen egentlig læremyndighed. For Engelstoft er fremhævelsen af skriften som »Troens Regel« det faste punkt, idet han dog er klar over, at traditionen samt »senere Aabenbarelses gennem Profheter eller Sendebud« er selvstændige kundskabskilder ved siden af denne. Han erkender, at konciliet er højeste autoritet i spørgsmål om skriftfortolkning eller om kirkens styrelse; men skønt han ser, at Helligåndens bistand til koncilierne nævnes, vil han dog ikke tillægge dette nogen virkelig betydning, men

[32] Jfr. tankeeksperimentet i SKG: Selv om skærsilden ikke kunde bevises af skriften, »oss burde en tha att troo, att the gode helghen som haffue lært saadan lerdøm wdi then hellige kircke, haffde noghet merckeligt fundament paa ath staa, oc fordi om thennom haffue then mening att the haffue inthe lærtt eller screffuet for wdhen wnderwiisning aff then hellige scriff, eller oc Gudtz besynderlige obenbarilse . . .« (II, 304). De derefter opregnede eksempler på sådanne gode helgener er Clemens, Dionysios og Tertullian, der nævnes som aposteldisciple, samt Augustin, Athanasios, Chrysostomos, Hieronymus, Ambrosius, Gregor, Bernard og Birgitta (II, 307–13). Jfr. »Om Canon i Messen«, IV, 99–100.

[33] Jfr. »Biskoppernes Gensvar«, IV, 116,15-20 og »En kristelig Forligelse« (1534), V, 320,19-25.

mener, at koncilieafgørelserne først og fremmest betragtes som udslag af koncilfædrenes rent menneskelige visdom. Konkiliet har således ingen egentlig, inspireret læremyndighed, endsige da mulighed for at formidle åbenbaringer. Dets virksomhed er slet og ret fortolkende. Endnu mindre mener han, at der tillægges det enkelte kirkelige embede nogen læremyndighed, heller ikke paveembedet, idet paven blot betragtes som den første af biskopperne[34]. – På den anden side står Ludwig Schmitt, der regner skriften, traditionen samt »Privatoffenbarungen« med til Paulus Helies »Glaubensquellen«, men som dog mener, at der tillægges både paven og konciliet ufejlbar læreautoritet, hvorfor de vel må regnes med. Troen på »Privatoffenbarungen« som alment gyldige trosregler opfattes som en undskyldelig fejltagelse, og der konkluderes, at Paulus Helie principielt står på samme dogmatiske, bibelske og historiske grundlag som Eck, Emser og »dr. Stagefyr« uden nogen form for tillem্পning til »den renere bibellære«. Han er kort sagt »ganz katholisch« [35]. – Spørgsmålet er altså, i hvor høj grad Paulus Helies bibelhumanistiske holdning anfægter hans afhængighed af kirkeinstitutionen. Engelstofts opfattelse, hvorefter kun skriften, traditionen og de senere, individuelle åbenbaringer hører med til læregrundlaget, vil i virkeligheden betyde, at han dogmatisk står helt frit over for den. Hans anerkendelse af samtidens kirkelære er i ethvert givet øjeblik afhængig af hans personlige skøn over, om den er tro mod grundlaget. Hvis derimod Schmitt har ret i, at der findes kirkelige instanser, hvis afgørelser på forhånd opfattes som inspirerede af Helligånden, så må jo også disse til enhver tid regnes med til læregrundlaget. I så fald kan der være god grund til at betegne ham som »katholisch«.

Det er nødvendigt at skelne skarpt mellem Paulus Helies udtalelser om kirkens kollektive organ, konciliet, og om det enkelte kirkelige embede, hvilket under hensyn til diskussionens forløb især vil sige paveembedet. Med hensyn til det sidste har Schmitt uret. De citater, han anfører for at påvise læren om pavens ufejlbarhed, er ikke tvingende. Nogle af dem drejer sig om kirken, ikke om paven. Andre drejer sig om hans myndighed som kirkens sty-

[34] C. T. Engelstoft: Paulus Eliæ (Nyt historisk Tidsskrift II, 1848), s. 416–21, og De confutatione latina (Københavns universitets program 1847), s. 15–7.

[35] Ludwig Schmitt: Der Karmeliter Paulus Heliä (Freiburg Br. 1893), s. 121–30.

rer, ikke om hans eventuelle dogmatiske autoritet. Det afgørende citat – fra »Biskoppernes Gensvar« – har Paulus Helie ikke forfattet, kun oversat. Og betragter man denne oversættelse i sin helhed, synes dens afvigelser fra originalen, der dog vel må være vigtigere end overensstemmelserne, netop at vise, at oversætteren har befundet sig ilde ved den strenge papalisme og søgt at modificere den[36]. Snarere kunde man være i tvivl et par steder i »Svar til Kong Gøstaff«; men her bør man nok følge J. Oskar Andersens fortolkning, hvorefter der normalt ikke tillægges de enkelte bisper eller paver andet end en styrende myndighed. Når der i visse tilfælde også tillægges dem læremyndighed, sker det ikke for embedets skyld, men fordi de pågældende tillige besidder de særlige kendetegn, der nærmere skal omtales under den næste gruppe[37]. Hvad angår bispernes og pavernes styrende myndighed, regner Paulus Helie aldeles ikke med nogen ufejlbarhed under deres udøvelse af den. Det fremgår af, at han taler om misbrug af embedet og endog holder muligheden for lydighedsnægtelse åben[38]. Over for det kirkelige embede er hans personlige skøn ud fra det bibelske og patristiske grundlag altså virkelig en effektiv begrænsning.

Vanskeligere er spørgsmålet om de kirkelige lederes fælles optræden som kirkens repræsentation, specielt på det økumeniske koncilium[39]. Her gør det tvetydige hos Paulus Helie sig så stærkt

[36] Se herom Engelstoft: *De confutatione latina* s. 33–5.

[37] J. Oskar Andersen, *anf. skr.* s. 66–9.

[38] SHM, II, 103–4, især randnote s. 104. SKG, II, 225,2-11. »Om den Lutherske Handel« (1532), V, 14,12-22.

[39] Når der i det følgende tales om konciliaefgørelser, skal udtrykket ikke tages i streng, kanonisk forstand. P. H. synes ikke at skelne skarpt mellem det økumeniske koncilium og lokale synoder. I MMB (III, 105) taler han således om »the første fijre christendoms raad«, og sammenhængen viser, at det drejer sig om de første økumeniske, således at det ældste er konciliet i Nikæa 325. Men i samme skrift (III, 158) taler han om synoden i Ankyra 314, som synes at blive ligestillet med konciliet i Nikæa. Og i SKG (II, 229) taler han om stadfæstelsen af kætterdåbens gyldighed på »thett menige cristhendoms raad, som war holdhet wdi Carthagine stadt«. Formodentlig er der sket en forveksling med synoden i Arles 314, hvor kætterdåbens gyldighed virkelig blev stadfæstet, mens den netop blev underkendt på synoderne i Karthago 255–6. Men uanset om man ser på bynavnet eller på sagen, føres man altså tilbage til et menige kristendoms råd, som er ældre end det første. Sprogbrugen er upræcis, og udtrykket konciliaefgørelser er da valgt som en praktisk betegnelse for kirkelige lederes kollektive optræden som kirkens repræsentation, specielt på det økumeniske koncilium. – Det følger i øvrigt af denne uklarhed, at det til tider kan være et spørgsmål, hvor grænsen mellem gruppe 1 og 2 går.

gældende, at det endog slår igennem i J. Oskar Andersens referat af ham. Adskillige steder betoner dette nemlig hans overbevisning om Helligåndens inspiration af koncilierne, der i praksis må lige- stille deres afgørelser med skriften; men et enkelt sted hævdes det, at koncilierne kun betragtes som inspirerede, »naar de bøjer sig for Skrift og Apostellære og giver denne Fasthed ved Forklaring eller ved Bud, som virkelig fremmer Guds Bud i Skriften«[40]. Efter dette skulde altså det individuelle skøn alligevel være stillet over konciliet. – Men denne fortolkning er næppe rigtig. Det står dog fast, at Paulus Helie tror, at Helligånden vil være med kirken til evig tid, således som Jesus selv har lovet det[41]. Det står lige- ledes fast, at han betragter kirken, dvs. romerkirken, som hersker- inde over vor tro, hvilket også efter J. Oskar Andersens mening må indebære en læremyndighed[42]. Men hvis denne ikke kommer til udtryk gennem noget enkelt, kirkeligt embede, så må det dog være betænkeligt at indføre det individuelle skøns forbehold over for konciliet, med mindre man kan finde det udtrykkeligt nævnt i forbindelse med det. Jeg har ikke kunnet finde et sådant sted, og J. Oskar Andersen anfører ingen eksempler på det [43]. Derimod findes der adskillige steder, hvor der tales ganske uforbeholdent om den guddommelige bistand, der gives til konciliet[44]. To steder an- føres der et regulært skriftbevis for dets inspiration[45]. Og som J. Oskar Andersen selv indrømmer, findes der også steder, hvor konciliaafgørelser udtrykkeligt ligestilles med skriften[46]. Når her-

[40] Anf. skr. s. 61, jfr. s. 81. – Uden forbehold nævnes konciliernes autoritet s. 53, 55 (her er der dog kun tale om oldkirkens), 59, 60 samt 68–9.

[41] SHM, II, 56,28-32. »Biskoppernes Gensvar«, IV, 115,17-21.

[42] »Chronicon Skibyense«, VI, 86,2-8. I, 180,26-32. SHM, II, 12. Jfr. J. Oskar Andersen, anf. skr. s. 65.

[43] Ganske vist henviser han på næste side til tre steder i svaret til Gustav Vasa (II, 207, 210, 235), hvor der unægtelig opereres med en individuel skelnen mellem de kirkelige anvisninger, der er givet Gud til lov, og som skal overholdes som hans egne, og dem, der er givet for at fremme menneskers formål. Men denne skelnen er det principielle svar på det sjette og syvende spørgsmål, der dels drejer sig om aflad, dels om kirkelige anvisninger for tjeneste for Gud i videste forstand. Det er altså ikke specielt konciliets anvisninger, der skelnes imellem.

[44] SHM, II, 23,15-20 – 55,26-30. SKG, II, 227,32–228,10 – 238,32–239,13 – 261,20-32. MMB, III, 95,17-25.

[45] SKG, II, 210: »kirckins raadt oc forstandere« og MMB, III, 126: »saa mange christelige raad som wærett haffue wdi then hellige kircke fra første begyndilsee. – Skriftbeviset er Mt. XVIII, 20.

[46] SKG, II, 227,26-9 – 261,27-30. – Når P. H. et enkelt sted, hvor han i øvrigt

til kommer, at Helligåndens inspiration på flere af de anførte steder netop sættes i forbindelse med konciliets fortolkning af skriftens dybe steder, og at der undertiden også antydes en dobbelt funktion, således at det også skulde kunne føje nyt lærestof til [47], så ser jeg ikke rettere, end at man må regne conciliet med i den række af fortolknings- og åbenbaringsformidlere, som Paulus Helie i praksis ligestillede med skriften. – På en vis måde kan han endog siges at stille det over den, idet han, godt katolsk, gør opmærksom på, at det jo er kirkens forstandere og prælater, der med Guds råd har fastslået, hvad der skal regnes for hellig skrift og hvad ikke [48]. I denne forbindelse citerer han med fuld tilslutning Augustins berømte ord, at han ikke vilde tro evangeliet, hvis han ikke først havde troet »kirkins samburde raadt oc samtycke« [49], og straks efter gør han i øvrigt opmærksom på, at det også er kirkens forstandere, der har stadfæstet aposteltraditionen. Men hermed er jo hele skriftens autoritet afledt af kirkens. Sammenligner vi med de tidligere nævnte skriftbeviser, står vi altså over for en veritabel cirkelslutning: Skriften legitimerer konciliets autoritet, men det er conciliet, der har legitimeret skriftens. – Det turde herefter være klart, at de af Helligånden inspirerede concilier og den af Helligånden inspirerede skrift for ham er så nært sammenknyttede, at en konflikt mellem dem så vel som en konflikt mellem skriften og traditionen principielt er umulig. Tilbudet om at lade kirkelæren stævne

udtrykker sig meget kraftigt om konciliets autoritet, specielt nævner de fire første (MMB, III, 105), må det ses i sin sammenhæng. Dels bevæger han sig her i grænseområdet mellem gruppe 1 og 2, dels henviser han til »kirkelow oc kejsere low«, der netop nævner disse fire; men at der ikke er tale om en begrænsning af autoriteten til disse fire, ses af steder som de s. 286, note 44 nævnte, der alle taler om conciliet i almindelighed.

[47] Således især SKG, II, 228,7-10. MMB, III, 126,4-8.

[48] SKG, II, 226. – J. Oskar Andersen hævder i fortolkningen af dette sted, at det for P. H. afgørende har været, at »Oldkirkens Ledere endnu sad inde med en historisk Viden for de nytestamentlige Skrifers Vedkommende, som en senere Kirketid ikke kan have« (anf. skr. s. 61). Men det nævner P. H. netop på dette sted ikke et ord om. Han anfører kun den begrundelse, at kirken »haffde dess magt hooss sijne forstandere, at hwn schulde met Gudtz raadt dømme paa alle scriffter . . . « Det må dog vel opfattes som en dogmatisk og ikke som en historisk begrundelse.

[49] Således gengiver P. H. Augustin. I originalen: Ego vero Evangelio non crederem, nisi me catholicæ Ecclesiæ commoveret auctoritas (J.-P. Migne: Patrologia Latina XLII (Paris 1841), sp. 176).

for skriftens domstol er, også når det gælder koncilieafgørelser, rent retorisk.

Det vil allerede være fremgået, at jeg finder Engelstofts bestemmelse af konciliets funktion som rent fortolkende for snæver. Jeg tror ikke, at Paulus Helie drog så skarpt et skel mellem fortolkning og åbenbaring. Ligeledes mener jeg, at Engelstoft i urimelig grad undervurderer hans afhængighed af konciliet, når han skriver: »Kirkens dogmatiske Auctoritet opløses . . . i enkeltstaaende Mænds Læremening, og den kan kun føie Sædvanens og Aarhundreders Hævd til de hellige Mænds Yttringer.« Engelstoft henviser til et sted i »Svar til Kong Gøstaff«, der skal »antydde alle hans Støtter for en Lære«[50]. Men som påvist[51] nævner dette sted netop ikke alle støtterne. Og når man ser på Paulus Helies bemærkninger til den tidligere refererede række af koncilieafgørelser, som dels er af dogmatisk, dels af praktisk art, kan man dårligt være i tvivl om, at han tillægger konciliet en selvstændig, dogmatisk autoritet. Han erklærer nemlig udtrykkeligt, at disse punkter ikke kan bevises af skriften, at man derfor før konciliets stadfæstelse af dem nok kunde drage dem i tvivl »for wden syndt«, men at man derefter ikke kan bestride dem »wdhen seg till fordømmilse«[52]. – Jeg ser heller ikke, hvorledes Engelstofts opfattelse skal kunne forliges med, at Paulus Helie i »En kristelig Forligelse« hævder, at konciliet har korrigeret vildfarelser hos kirkefædre som Cyprian, Hieronymus og Augustin[53].

Når J. Oskar Andersen så kraftigt fremhæver Paulus Helies »pietistiske« kristendomsforståelse og dens betydning for hele hans teologi[54], rører han uden tvivl ved et meget væsentligt punkt. Det er utvivlsomt også berettiget, at han på dette grundlag skelner mellem forskellige kirketider, der i ulige grad har levet op til den apostolske tids ideal og derfor i ulige grad kan tjene til forbilleder for Paulus Helie. Men når han – i polemik mod Schmitt – går så vidt som til at lade den pietistiske kristendomsforståelse begrænse kirkens autoritet, således at samtidens kirke, herunder et eventuelt koncilium, kun anerkendes under visse omstændigheder, så tror

[50] Engelstoft s. 420. – Stedet er II, 313.

[51] Se s. 281–2, note 27.

[52] SKG, II, 228–9.

[53] V, 321.

[54] Se f. eks. anf. skr. s. 60: »Kristendom er for ham i første Række Liv og Livsførelse som Frugt af Trosforholdet til Kristus«, jfr. sst. s. 71–2.

jeg, han drager en konsekvens, der ikke findes hos Paulus Helie selv. Teksterne gør oprør mod denne fortolkning, og herved opstår uoverensstemmelsen i Andersens referat.

Vanskeligheden ligger i, om man kan forene den pietistiske holdning med et så realistisk kirkebegreb, som læren om konciliets ubetingede autoritet forudsætter. I sig selv passer den jo nok så godt til et spiritualistisk kirkebegreb. Og dette er netop, hvad Andersen søger at tillægge Paulus Helie. Det sker, når han hævder, at kirken, dvs. den empiriske kirke, for ham kun er Kristi kirke under visse omstændigheder. Det sker, når han skelner mellem »den aktuelle Kirke« og »den Kirke, som giver Skriftlæren »Bestand« og lever i Overensstemmelse med den og Apostellæren«. Og det sker, når han henviser til det sted, hvor kirken beskrives som »eett aandeligt riige . . . alle christen mennischirs samfwnnd« og opfatter dette som definition på »Kirken i egentlig Forstand«. Herved bliver kirken til en rent åndelig størrelse, en congregatio sanctorum, som er uerkendelig, fordi den enkelte hører til den i kraft af et personligt, direkte trosforhold [55].

Ikke desto mindre viser Andersens referat klart, at Paulus Helie også opererer med et realistisk kirkebegreb. Andersen erkender nemlig, at han »identificerer »den hellige Kirke« med *Romerkirken*«, at han tillægger den læremyndighed, at han betragter dens embede som en legitim videreførelse af det af Kristus indstiftede apostolat, samt at Guds nåde kun formidles i kirken, hvorfor brud med denne betyder frelsesfortabelse [56]. Herved bliver kirken på god katolsk vis til en guddommeligt indstiftet, objektiv frelsesanstalt, hvis dom den enkelte selvfølgelig må underordne sig.

Der behøver ikke at være nogen fejl i denne opstilling. Det er ikke umuligt på en gang at hævde begge disse kirkebegreber. Det berømteste eksempel herpå er vel Augustin. Men når det spiritualistiske kirkebegreb gøres til baggrund for et pietistisk forbehold over for den empiriske kirkes autoritet, så bliver det i så eksklusiv forstand identificeret med kirken, at det kommer til at udelukke det realistiske kirkebegreb. Dette ses, når man fører Andersens tankegang ud i dens konsekvens. Efter hans opfattelse er den empiriske kirkes autoritet betinget af, at den vedkender sig det apostolske ideal så vel i liv som i lære. Afgørelsen af dette spørgsmål, dvs. anerkendelsen

[55] Sst. s. 60–3, jfr. s. 81.

[56] Sst. s. 65–6, 69, 82–3.

eller forkastelsen af den empiriske kirke, er resultatet af et individuelt skøn ud fra det bibelske og patristiske grundlag. Men når denne sætten sig til doms over den empiriske kirke *begrundes* med, at kirken i egentlig forstand er en rent åndelig størrelse, så bliver jo den empiriske kirke, den guddommeligt indstiftede, objektive frelsesanstalt, alligevel kun kirke i uegentlig forstand. Sat på spidsen kan det udtrykkes således: Hvis Paulus Helies bibelhumanistisk-pietistiske censur over den empiriske kirke virkelig giver som resultat, at den har svigtet sit grundlag – hvilket Andersen anser for en mulighed –, så kan man kun fastholde det realistiske kirkebegreb – hvilket Andersen anser for en nødvendighed – ved at lade Paulus Helie stå i et valg mellem at blive i frelsesanstalten, hvor nådemidlerne forvaltes, og således anerkende en falsk og kættersk kristendomsforkyndelse – eller at bryde med kirken for at praktisere ægte kristendom, hvorved han forspilder mulighederne for frelse.

Jeg skal ikke bestride, at sådanne uløselige konflikter kan forekomme hos ham. Det er rigtigt, at hans pietistiske kristendomsforståelse er udtryk for en individualistisk tendens i hans tænkning, som i sin konsekvens kunde komme i konflikt med det realistiske kirkebegreb. Utvivlsomt findes der i hans tænkning en latent spænding mellem disse to tendenser. Jeg tror blot ikke, den kommer til udtryk i forholdet mellem hans to kirkebegreber. Var det tilfældet, kunde han næppe have optrådt som en så lidenskabelig forsvarer af den empiriske kirke. – Andersen vil udligne spændingen og dermed forklare hans standpunkt ved at indføre den ejendommelige skelnen mellem den aktuelle kirke og den kirke, der giver skriftlæren bestand. Men det var jo dog netop den aktuelle kirke, han skulde forsvare som den eneste sande. Standpunktet forbliver egentlig uforståeligt – fordi Andersen i virkeligheden – imod teksterne – har ladet det realistiske kirkebegreb falde.

Der findes imidlertid en mulighed for at fastholde det samtidig med, at den pietistiske kritik af kirkens fejl får frit løb. Man kunde nemlig gøre gældende, at kirken på en gang kan være et åndeligt rige, stiftet af Kristus og styret af den Helligånd, og en samling af syndige mennesker [57]. For så vidt som den er det første, er den en

[57] Jeg mener ikke, at P. H.'s beskrivelse af kirken som et åndeligt rige udelukker denne fortolkning. Udtrykket behøver næppe på hans tid og i hans mund at betyde, at den er et *rent* åndeligt rige, som ikke samtidig kan fremtræde i en meget

manifestation af gudsriget på jorden og derfor selvfølgelig ufejlbar. For så vidt som den er det andet, kan det slet ikke undgås, at dens medlemmer, endog dens embedsmænd, fejler både i liv og lære, endog i dens navn og under udøvelse af en myndighed, der er givet af Gud. I stedet for at skelne mellem den aktuelle kirke og den egentlige kunde man da skelne mellem kirken som kollektiv og kirken som en sum af enkeltindivider. Der savnes ikke tilknytningspunkter for denne skelnen, idet Paulus Helie selv flere steder advarer mod at sætte det individuelle skøn op mod helhedens[58]. I virkeligheden er jo hans stadige henvisninger til alle århundrederne og alle de lande, der endnu ikke er faldet fra, ikke andet end en betoning af kollektivets ret over for individet. Men dette giver mulighed for at hævde, at kirken sidder inde med en ufejlbar læreautoritet samtidig med, at man angriber dens fejl. Paulus Helie er ubetinget lydige mod den aktuelle kirke, vel at mærke, når han er sikker på, at det virkelig er kirken, der taler. Og hvor kan man være mere sikker på det end der, hvor kirken optræder som en enhed? Hvis gudsriget på jorden nogen sinde skal kunne blive manifest, må det være der. Når kirken ifølge forjættelserne er under Helligåndens stadige, aktive ledelse, så må Helligånden nødvendigvis være til stede på koncilierne. Derfor er deres afgørelser under alle omstændigheder autoritative, uanset deres enkelte medlemmers syndighed. Men at kirkens eller Helligåndens røst lyder gennem den enkelte, tilfældige biskops eller paves udtalelser, er aldeles ikke sikkert. På baggrund af hans næsten luthersk pessimistiske syn på menneskets muligheder over for synden må man snarere sige tvært imod. Her, over for den enkelte, må den pietistiske prøvelse og selvprøvelse da sætte ind med fuld skarphed. Her har alle hans straffe- og bodsprædikener deres rette adresse. Men gælder det konciliet, bør man følge de steder hos Andersen, der taler ubetinget om dets autoritet: »Her staar Kirken atter samlet, og her tror han, at Helligaanden vil vejlede . . . naar Kirken trues af Strid og Splitelse, er Konciliet højeste Autoritet; der er Helligaanden til Stede – om Paven har den, er ikke givet«[59].

håndgribelig, jordisk skikkelse. Schmitt nærer da heller ingen betænkeligheder ved at anføre det selv samme citat til støtte for sin opfattelse – og mener altså, at det gælder romerkirken.

[58] F. eks. SKG, II, 125,26-32 – 228,4-8 – 260,25-31. MMB, III, 93,24-30.

[59] Det er formodentlig Andersens overbetoning af det spiritualistiske kirkebegreb, der et enkelt sted får ham til at citere fejlagtigt: »Kirken er paa faldende

Der er altså god grund til at betegne Paulus Helie som katolsk, om end ikke som papalisk. På den anden side lader det sig ikke nægte, at hans tredje gruppe af fortolknings- og åbenbaringsformidlere, de karismatiske enkeltpersoners liv og lære, stiller hans katolicisme i et lidt ejendommeligt lys. Det var ikke uden grund, at Schmitt fandt det fornødent at anføre undskyldende bemærkninger om den. – Som vi allerede så under behandlingen af den kirkelige tradition [60], danner de oldkirkelige fædre, der rent historisk stod apostlene nærmest, for ham indledningen til en række af »helgener«, der – ganske vist med store spring – strækker sig ned gennem hele kirkehistorien. Disse af Helligånden særligt udvalgte personer formidler ligesom konciliet den fortsatte udfoldelse af åbenbaringen. Det skal forstås ganske bogstaveligt, når han siger, at som Gud under den gamle pagt har forkyndt sin vilje gennem profeter, således har han også gjort det under den ny gennem profeter, martyrer, hellige biskopper og fædre [61]. Idet disse taler under Helligåndens inspiration, kan deres udsagn dels opfattes som selvstændige åbenbaringer, dels som fortolkning af skriftens dybe steder [62]; men i begge tilfælde har de samme almene gyldighed som den: »– the

Fod« (anf. skr. s. 63). I teksten står: »werden ganger paa faldinde fode«, og denne sætning er udtryk for en almindelig betragtning af verdensløbet som et stadig fortsat fald (MMB, III, 175). – Når Andersen fortsætter: »og han peger truende paa, at Gud kan udvælge sig et nyt Folk (II,202)«, er referatet korrekt, men sammenhængen tyder på, at Andersen tager ordet »folk« i overført betydning og lader det gælde kirken. Således er han da også blevet forstået i den nyeste fremstilling af emnet (Niels Knud Andersen og P. G. Lindhardt: Den Danske Kirkes Historie III, s. 255), hvor der refereres: »Gud kan vælge et nyt folk og forkaste kirken«. Men dette er en fejltolkning. På de to foregående sider henviser P. H. til Grækenland, Rusland, Bøhmen »oc andre mange landt«, som er gledet ud af kristenheden og kommet under tyranni, fordi gejstligheden blev foragtet. Langt mere af Europa vilde have lidt samme skæbne, erklærer han, hvis ikke gejstligheden havde været holdt i ære. Og så følger advarslen: Han frygter, at som Gud har forladt andre, tidligere kristne lande for deres synders skyld, således vil han også forlade os og udkåre sig et andet folk, der vil være mere taknemligt mod ham, end vi har været. Det er således aldeles klart, at »folk« skal tages i ligefrem betydning. Der er tale om at flytte kirken fra det danske folk til et andet, ikke om at stifte en ny kirke.

[60] Se s. 283, note 32.

[61] SKG, II, 209, jfr. 137.

[62] Som skriftfortolkere nævnes inspirerede enkeltpersoner SHM, II, 14,18-27 – 16,7-11 – 54,4-16 – 102,6-10. SKG, II, 209,26-9. Som formidlere af selvstændige åbenbaringer nævnes sådanne SKG, II, 137, 296, 304. MMB, III, 129. Men ifølge sagens natur er grænsen også her flydende.

hellige mendtz gierninger, bud, oc befaling [er] oss scrifftht nock«[63]. – Det springende punkt er nu udvælgelsesprincippet, kriteriet for, at de profetiske skikkelser virkelig er under Helligåndens inspiration. Dette søger han nemlig ikke i kirkens anerkendelse af dem, men i det vidnesbyrd om hellighed og fromhed, han selv kan aflæse i deres liv. Efter hans mening må nemlig dette, at en person er under Helligåndens indflydelse, nødvendigvis give sig udtryk hos ham[64]. Af sådanne udtryk har jærtegn eller martyrier en ganske særlig bevismagt[65]; men til andre tider nøjes han med en simpel henvisning til et fromt levned: »Then som gør thet hand lær fraa seg om thet er got, hannwm tro wij wære een sand lære far«[66]. Når han vil gardere sig mod falske profetier, kan han opstille visse betingelser for, at de skal kunne anerkendes. Han kræver således, at jærtegnene skal sigte på at bevise, at Gud er Gud, ikke blot på at forundre menneskene. Han forlanger, at profeternes udsagn skal være forligelige med skriften, med redeligt skel og vor kristne tro, samt at angreb på synd skal ske uden personsanseelse. Han kan tilføje, at profeterne ikke må søge egen fordel, ligesom han naturligvis kræver overensstemmelse mellem liv og lære[67]. Men det kendetegn, der skulde være det sikreste, kirkens anerkendelse, spiller stadig ikke nogen afgørende rolle. – Naturligvis regnede han ikke med, at nogen af de profeter, han anførte, stod i modstrid med kirkens lære. Det fremgår alene af, at han kræver forligelighed med vor kristne tro. Alligevel indtager han en ret selvstændig stilling til det almindeligt anerkendte. Han kan f. eks. hævde, at kættere har indført falske beretninger om undere og jærtegn i kirkens bøger[68]; og han kan fra sin egen tid eller den nærmest foregående nævne profeter, der aldeles ikke var anerkendte, eller som der stod betydelig strid om. Han vidste, at Birgitta af Vadstenas åbenbaringer var

[63] MMB, III, 125.

[64] Utvivlsomt er det et præcist udtryk for hans egen mening, hvad han i 1532 oversatte efter Erasmus: »The som regieris aff then helligaandt haffue teghn med seg icke allene udi tale oc gierninger men ocsaa udi øghen oc ansicht, disligest udi fachter oc lader« (»Om den Lutherske Handel, V, 23, jfr. Opera X, sp. 1594 A).

[65] SHM, II, 14 – 102–3. SKG, II, 210,11-9 – 224–5. MMB, III, 128,12-25 – 192,8-14.

[66] SHM, II, 54,27-8, jfr. 54,15-6. MMB, III, 129,1-5 – 190–1. Jfr. de negative bestemmelser SKG, II, 132 og 203 (»Jeg er icke prophet, inthe wedt ieg heller aff Gudztlønligedomme fordi ieg er een syndig mandt«).

[67] SKG, II, 291, 293, 296. SHM, II, 54.

[68] SKG, II, 289.

blevet alvorligt anfægtet; men selv bruger han de kraftigste udtryk om deres troværdighed [69]. Og med begejstring kan han omtale Erasmus som Helligåndens talerør, skønt denne endnu var udsat for hårde angreb fra kirkeligt-konservativ side [70]. Når han føler, at han står over for ægte, kristen fromhed – og herved må man forstå den form for fromhed, han havde erkendt som aposteltidens –, så behøver han ikke at afvente kirkens dom for at erkende, at den pågældende er under Helligåndens førelse.

Men hermed bevæger han sig ud på gyngende grund. Fromhed var dengang så lidt som nu et entydigt begreb. Vil man nærmere bestemme det som aposteltidens fromhed, føres man lige ind i en af høj- og senmiddelalderens heftigste stridigheder, der netop drejede sig om, hvori denne egentlig bestod. Som et resultat af denne strid havde man fået officielt fastslået, hvad der ikke var apostolsk livsførelse. Hvad den var, stod mere hen i det uvisse. – Når Paulus Helie med dette mangetydige begreb som grundlag udpeger de profetiske skikkelser blandt folk, som ikke var eller ikke kunde være anerkendt af kirken, så er det i sidste instans en rent personlig fromhedsforståelse, der gør udslaget. Vil man end afvise den negative funktion, J. Oskar Andersen tillagde det pietistiske skøn, nemlig at begrænse konciliets autoritet, så må det dog indrømmes, at her, i sin positive funktion, er det en levende realitet af største betydning. Hans tredje gruppe af læreautoriteter hviler på det.

Men hermed har han på betænkelig vis bragt sig på linje med en af høj- og senmiddelalderens mest problematiske, åndelige strømninger, som man – trods dens mangfoldighed i udtryksformer – under et kunde betegne som den religiøse individualisme. Karakteristisk for denne er tendensen til at gøre forholdet mellem Gud og den

[69] SKG, II, 175: »Thet er wmøieligt at Gudtz kan liwge«. II, 296: »The gode engle som føre Gudtz bwdscaff, kwnne icke liwge«. – Teoretisk indrømmer han muligheden af, at hun kan fejle; men hans egen redøgørelse herfor viser med al ønskelig tydelighed, at han ikke har regnet med denne mulighed før i yderste nødsfald. – P. H. kendte Gersons angreb på åbenbaringerne, som han affærdiger med, at Gerson jo ikke havde set de opfyldelser af hendes profetier, som eftertiden havde (SKG, II, 300–1). Derimod lader det sig næppe afgøre, om han har vidst, at Baseler-konciliet havde fordømt den påstand, at de havde samme krav på tiltro som evangelierne. Man har næppe fra Vadstena udfoldet store anstrengelser for at gøre dette kendt i Norden (Se Carl Silverstolpe: Om kyrkans angrepp mot Revelations Sanctæ Birgittæ (Kungl. vitterhets historie och antiqvitets akademien handlinger, Ny följd 12:4, 1895), s. 48–50, jfr. s. 32–4).

[70] I, 6.

enkelte til det centrale i kristendommen og den enkeltes religiøse følelse til højeste instans i spørgsmålet om, hvad ret kristendom er. To ting skal her fremhæves ved denne strømning: dels, at den kunde give sig udslag i flere forskellige, specielle bevægelser, dels, at dens forhold til kirken præges af en mærkelig dobbelthed. – Fra slutningen af 11. århundrede – med rødder helt tilbage til lothringerreformens dage – optræder den i pietistisk skikkelse i tanken om *imitatio pauperis vitæ Christi*, ofte forbundet med fri vandreprædiken, som idealet for den kristnes liv. Hurtigt gik denne pietisme i forbindelse med en anden, udpræget individualreligiøs bevægelse, nemlig mystikken, og den religiøse individualisme kunde nu i begge disse skikkelser gå i kirkeinstitutionens tjeneste og virke som en af dens stærkeste støtter, således som det især skete i munkeordnerne. Men tendensen til at gøre det individuelle gudsforhold til det afgørende kunde endnu lettere føre til en svækkelse af interessen for kirken som institution eller endog til opposition imod den, f. eks. mod dens opgåen i storpolitik. Hertil kom, at både mystikken og den fri vandreprædiken vanskeligt lod sig kontrollere af de kirkelige myndigheder. Den religiøse individualisme måtte ifølge selve sit væsen pådrage sig en principiel mistanke fra hierarkiets side. I virkeligheden er det middelalderlige kætterbegreb og middelalderkirkens principielle stilling til kætteriet først og fremmest et resultat af brydningen mellem kirken og den religiøse individualisme. Heraf kommer dobbeltheden i bevægelsens skæbne. I 12. århundrede kunde fattigdomsidealet således inspirere både en Bernard af Clairvaux og en Arnold af Brescia. Da det samme ideal i slutningen af 12. og begyndelsen af 13. århundrede gav sig udtryk i valdesernes vandreprædiken, her forbundet med *biblicisme*, erklærede kirken det krig, hvorved valdeserne blev tvunget ud i sektvæsen og kirkefjendskab. Men da det samme ideal toges op af den til det yderste kirketro Frans af Assisi, accepterede kirken det og gjorde tiggerordnerne til sit modtræk mod den kætterske opposition, hvorved den religiøse individualisme fik afløb inden for kirkens mure, og truslen forvandlede til et aktiv. Selv i denne stilling kunde imidlertid bevægelsens farlige tendenser udvikles. Det ses netop af den omtalte, store strid, der begyndte inden for franciskanerordenen, og som drejede sig om, hvor radikalt fattigdomsidealet skulde opfattes, hvor absolut den apostolske fattigdom var. Forholdet kompliceredes ved, at den radikale retning, *spiritualerne*, lod sig påvirke af endnu en udpræget individualistisk strømning,

nemlig apokalyptikken, der gennem Joachim af Fiore og hans disciple havde fået sit afgørende gennembrud i den vesterlandske kristenhed. Da paven i 1323 tog definitivt parti imod spiritualerne og erklærede læren om Kristi og apostlenes absolutte ejendomsløshed for kætteri, dreves de i stort tal ud af kirken og blev som i sin tid valdeserne til kirkefjendtlige sekter. Et eksempel er fraticellerne, der endte med at betragte kirken som det store Babel. Men samtidig kunde en moderat pietisme leve videre inden for de kirketro dele af ordnerne, især hos de såkaldte observanter. – Vi ser altså den religiøse individualisme glide af sted gennem højmiddelalderen, placeret hen over kirkens grænse med udløbere helt ind i dens centrum, men dog stadig med betydende dele uden for den eller i kamp mod den. I denne placering fortsatte den gennem senmiddelalderens rige opbud af individualreligiøse strømninger, indtil den brød afgørende igennem på reformationstiden, hvor både bibelhumanismen og reformationsbevægelserne i vid udstrækning kan forstås som udtryk for religiøs individualisme. I samme, tvetydige stilling finder vi de nævnte, specielle strømninger, den af fattigdomsidealet påvirkede pietisme, biblicismen, mystikken og apokalyptikken. Og af alle disse fire strømninger viser Paulus Helie sig at være påvirket.

Hans interesse for bibelen trænger ikke til nærmere påvisning. Ligeledes er det nærliggende at forstå hans virksomhed som pietistisk kirkerevser som udslag af observantisk påvirkning[71]; og hentydninger til mystikere eller apokalyptikere dukker op adskillige steder i hans skrifter. Et enkelt, særlig interessant sted skal fremdrages, nemlig den ejendommelige profetkatalog, vi finder i »Svar til Hans Mickelsen«. Han erkender her, at Luthers klager over kirkelige misbrug i vid udstrækning er berettigede. Men det undskylder ikke Luthers voldsomme fremfærd. Der har før været sendebud fra Gud, der har klaget over de samme misbrug, dog i bedre mening end Luther. Af sådanne Guds sendebud nævner han følgende: »Sanctus Bernhardus . . . sancta Birgitta, Elizabeth, Hildegardis, Mektildis, Cyrillus, Methodius, Telesphorus, Katharina Senensis, Robertus«[72]. De syv af disse navne identificeres af kommentaren[73] med middelalderlige skikkelser, og holder vi os foreløbig til disse

[71] Den danske karmeliterprovins menes at have anerkendt observansen, dog i moderat form, se J. Oskar Andersen, *anf. skr.s.* 39.

[72] II, 22.

[73] VII, 38.

identifikationer, der må betragtes som sikre eller overvejende sandsynlige, føres vi lige ind i den individualistiske tradition, her repræsenteret ved pietisme, mystik og apokalyptik. Ydermere demonstrerer listen klart det tvetydige i bevægelsens forhold til kirken, idet den spænder fra Bernard, der øvede den største indflydelse på kirkens øverste ledelse, til skikkelser, hvis profetiske nådegave kun delvist eller slet ikke var anerkendt af kirken, eller som endog havde været udsat for hårde angreb. Striden om Birgittas åbenbaringer er omtalt. Også Elisabeth af Schönaus åbenbaringer blev anset for tvivlsomme og aldrig officielt anerkendt. Det lykkedes heller aldrig at få Robert af Arbrissel kanoniseret, og skønt Hildegard af Bingen efterhånden blev anerkendt som helgen, skete det dog på irregulær måde og først efter flere fejlslagne forsøg [74].

Måske er den fra et kirkeligt synspunkt tvivlsomme tendens i listen stærkere, end Paulus Helie selv var klar over. På baggrund af det nære åndelige slægtskab, der er mellem de syv navne, og på baggrund af, at de alle stammer fra tiden ca. 1050–1380, virker det ikke overbevisende, at kommentaren identificerer de tre resterende med oldkirkelige skikkelser, nemlig henholdsvis kirkefaderen Kyril af Alexandria, origenisternes fjende Methodios af Olympos og den romerske biskop Telesforus [75]. Det er ikke let at se noget specielt fællesskab mellem Kyril af Alexandria og de middelalderlige mystikere, især ikke, hvis det skal bestå i kritik af kirkens, hvilket vel her vil sige gejstlighedens, synder. Det vilde være langt rimeligere at antage, at Paulus Helie tænker på det apokalyptiske skrift »Oraculum angelicum Cyrilli«, som han udtrykkeligt henviser til et andet sted [76]. Alene kommentarens oplysninger om dette etablerer en naturlig sammenhæng mellem det og de øvrige navne. Det er præget af joachimitisk apokalyptik, det angriber forfald i kirken, og det forsvarer spiritualerne over for deres forfølgere, idet det håber på reformer ved den tyske kejsers hjælp. Det menes at være skrevet i 13. århundrede, og det nød en særlig popularitet blandt karmeliterne, idet det efterhånden blev tillagt den formodede karmelitergeneral Kyril af Konstantinopel. Det måtte være meget nær-

[74] Se de pågældende artikler i M. Buchberger: *Lexikon für Theologie und Kirche* (2. udg. Freiburg Br. 1957 ff.), henholdsvis bind III, sp. 818–9, bind VIII, sp. 1335 og bind V, sp. 341–2.

[75] VII, 38, jfr. 306.

[76] MMB, III, 229, jfr. VII, 93–4.

liggende for Paulus Helie at lade netop dette skrift glide ind i listen.

Heller ikke den romerske martyrbiskop Telesforus, om hvem man kun ved meget lidt, synes at have nogen særlig berettigelse i denne sammenhæng. Ypperligt passer derimod den fra 14. århundrede stammende forfatter Telesforus af Cosenza, hvis traktat »de causis, statu, cognitione ac fine instantis scismatis et tribulationum futurarum« er bevaret i flere udgaver, bl. a. i den samling af apokalyptiske skrifter, der udkom hos Lazarus de Soardis i Venezia i 1516, og som på titelbladet bærer et billede af Joachim af Fiore samt ordene »Abbas Ioachim magnus propheta«. Telesforus' skrift profeterer om, hvordan kirken efter skismaets katastrofe vil opleve en fornyelse ved, at en tysk kejser Frederik III udsætter den for svære forfølgelser og således tvinger den tilbage til den apostolske fattigdom. Herved banes der vej for dens genrejsning, der vil blive gennemført af en pave, der betegnes som »pastor angelicus«, og som vil støtte sig til et nyoprettet fransk kejserdømme. Disse begivenheder danner indledning til Antikrists komme og verdens ende. – Skriftet er stærkt afhængigt af joachimitisk og pseudojoachimitisk apokalyptik, især af ovennævnte »Oraculum angelicum Cyrilli«. Det menes at være blevet til i 1386 ved en overarbejdning af et skrift fra ca. 1360. Om end forfatteren i indledningen bevidner sin loyalitet mod kirken, er der almindelig enighed om, at han skal søges i spiritualernes mere yderliggående kredse, blandt clarenerne eller fraticellerne[77].

Hvad angår »Methodius«, kan det ikke helt afvises, at navnet dækker over Methodios of Olympos, dog kun i uegentlig forstand. Sandsynligvis drejer det sig om en apokalypse, der blev tillagt ham, men som i virkeligheden er blevet til i Syrien i 7. århundrede under indtryk af araberstormen. I vældige visioner skildres her de ulykker, som »Ismaels sønner« skal bringe over de kristne, idet det dog betones, at Gud ikke lader dette ske af kærlighed til de fremmede, men udelukkende for at straffe de kristne for deres synder, der udmales i drastiske skildringer. Igennem bølger af katastrofer,

[77] Se Emil Donckel: Studien über die Prophezeiung des Fr. Telesforus von Cosenza, O. F. M. (Archivum Franciscanum Historicum XXVI, Firenze – Quaracchi 1933, s. 29–104 og 282–314). Efter dette skrift (s. 81) er titlen citeret. – Donckel mener, at navnet er ægte, og at Telesforus var clarener, mens A. Posch (LThK IX, sp. 1347) er tilbøjelig til at opfatte navnet som et pseudonym og forfatteren som fraticeller.

hvorunder »romernes konge« spiller en central rolle som kristenhedens forsvarer, føres det kosmiske drama frem til Kristi genkomst og den endelige dom. – Oprindeligt skrevet på syrisk blev skriftet senere oversat til græsk, derfra igen til latin, hvilket skete i et frankisk kloster på den tid, da den arabiske flodbølge var nået dertil. Således overført til den vestlige verden levede det videre her og blev med mellemrum fremdraget, når nye katastrofer som f. eks. tatarernes fremtrængen gav det fornyet aktualitet, indtil det i 15. og 16. århundrede oplevede en renaissance med adskillige trykte udgaver, denne gang under indtryk af tyrkerfaren. For den middelalderlige apokalyptik har det spillet så stor en rolle, at Ernst Sackur endog kan hævde, at »die Methodiusschrift hat einen so universellen Einfluss gehabt wie kaum eine andere des Mittelalters, vom Kanon und den Kirchenvätern abgesehen« [78]. Pseudomethodios danner således bro mellem en tradition, der går helt tilbage til de hedenske sibyller, og den vesterlandske, kristne apokalyptik, der fra højmiddelalder strækker sig gennem senmiddelalder ind i renessancen og utvivlsomt endnu længere frem.

At dette skrift har påvirket den tradition, Paulus Helie øser af, er klart. At det også på hans tid kendtes som et selvstændigt led i denne tradition, ses af samtidige, apokalyptisk inspirerede skrifter. Som eksempel kan nævnes det anonyme »Onus ecclesiae«, der udkom hos Johannes Weyssenburger, Landshut, i 1524, og som i sine social- og kirkepolitiske synspunkter står Paulus Helies tanker ret nær. Det nævner blandt sine kilder Telesforus og de af ham benyttede profetier – herunder Kyrils –, og endvidere Hildegard af Bingen, Katharina af Siena samt – med særlig respekt – Birgitta og Pseudomethodios [79]. Det forekommer mig derfor, at de her foreslåede identifikationer er de sandsynligste [80]. Men dermed bliver Paulus Helies afhængighed af den senmiddelalderlige apokalyptik, endog i dens halvt eller helt hæretiske former, yderligere understreget. Det skal blot tilføjes, at han næppe selv var klar over, hvor tvivlsomme disse »Guds sendebud« var. Det viser hans afsluttende ka-

[78] Ernst Sackur: *Sibyllinische Texte und Forschungen* (Halle a. S. 1898), s. 6. – Foruden til dette skrift, hvori der findes en udgave af teksten s. 59–96, henvises der til Michael Kmosko: *Das Rätsel des Pseudomethodius* (Byzantion VI, Bruxelles 1931, s. 273–96), hvor problemet om originalsproget løses.

[79] Se f. eks. »Onus ecclesiae« kap. 2–3.

[80] Identifikationen af Methodius skyldes cand. theol. Frands Ole Overgaard.

rakteristik: »– dog ath the hwerc kin foractedede embede eller magt som Luther hand gør, oc thijn fwle kettere«.

Men når Paulus Helie så ubekymret om kirkens anerkendelse, blot på grundlag af sit individuelle skøn over, hvor den ægte, af Helligånden inspirerede fromhed findes, kan etablere en med skriften, traditionen og konciliet ligestillet gruppe af læreautoriteter, og når han ydermere i den grad udfylder den med navne fra den kirkeligt tvivlsomme, individualistiske tradition, så må det erkendes, at vi her står over for en tendens i hans tænkning, som både formelt og reelt peger i helt modsat retning af hans respekt for det overleverede og for kirkeautoriteten. I forholdet mellem denne gruppe og de to andre findes den latente spænding mellem individualisme og kirketroskab, som i J. Oskar Andersens referat blev til en konflikt mellem to kirkebegreber og en faktisk opgivelse af det realistiske. Det var en fejltolkning. Det spiritualistiske kirkebegreb er ikke baggrunden for Paulus Helies individualisme, og det er ikke nødvendigt at regne med en konflikt mellem de to kirkebegreber. Men spændingen mellem hans forskellige læreautoriteter er en realitet. Hvis den individualistiske tendens drives ud i sin konsekvens, vil grunden være taget bort under kirkens autoritet, og hans »system« vil være sprængt.

Det er derfor ikke underligt, at der kommer noget tvetydigt over hele hans teologi, eller at det er så vanskeligt at stille den på en entydig formel. Hans udgangspunkt er at søge Helligåndens oplysning om, hvad der er ret, kristen tro og livsførelse. Da han mener, at denne først og fremmest kommer til udtryk i bibelen, betragter han sig selv som skriftteolog og bibelen som sin højeste autoritet. Men denne påstand kan kun anerkendes, hvis man samtidig anerkender både hans opfattelse af, hvor Guds ord i øvrigt er at finde, og det uopredelige vekselvirkningsforhold, han etablerer mellem bibelen og de øvrige formidlere af Guds ord. Hermed modificeres skriftprincippet til ukendelighed. – Vil man søge den egentlige autoritet blandt fortolkerautoriteterne, der forklarer bibelens rette mening, støder man på den vanskelighed, at disse repræsenterer modstridende tendenser. Man kan ikke gøre nogen af dem til det overordnede princip, hvorunder de øvrige må indordne sig, uden at komme i konflikt med teksterne. Resultatet bliver en fortegning, hvilket både Engelstofts og Schmitts forsøg viser.

Men når det ikke lader sig gøre at ordne hans tanker i et logisk sammenhængende system med et klart fikseret grundprincip, så

skyldes det netop, at teorien for ham var noget sekundært. Den var et nedslag af praksis, som var hans personlige fromhedsliv. Det afgørende er derfor, at han kunde forene de to tendenser i praksis. Utvivlsomt var hans fornemste redskab i hans søgen efter Helligåndens oplysning en umiddelbar, religiøs og etisk følelse [81]. Derfor kunde han så ureflekteret bøje sig for de skikkelser, i hvis liv han fandt sit fromhedsideal realiseret, og i hvis udsagn han mente at høre Helligåndens røst. Men da han med al sin selvstændighed og sin reformiver dog var en ret konservativ natur [82], måtte han også omfatte den fra fædrene nedarvede kirkeinstitution, hvorigennem Guds ord er nået til os, med religiøs ærefrygt. Selve sit fromhedsideal opfattede han som en kirkelig arv, som den ægte kirkelige livsform, og troede derfor også, at de profeter, der forkyndte det, alle var kirkens tro og lydige børn. Den religiøse følelse retter sig mod institutionen, og den individualistiske tendens virker således med til at bekræfte kirkeautoriteten. Når man da i den teoretiske opstilling kan påvise modstridende tendenser, så må det ikke glemmes, at dette netop er teori. Selv gjorde han ikke disse tendenser til principper, der måtte konfronteres, og som man måtte vælge imellem. Spændingen var udlignet i praksis – til fordel for kirkeautoriteten. I teorien forblev den uudlignet, fordi den var ubevidst.

På denne baggrund vil det forstås, hvorfor Paulus Helie måtte blive en ensom mand under reformationskampen. Ud fra sin dybe følelse af det forpligtende i sit fromhedsideal kunde han følge reformatorerne endog et meget langt stykke i deres kritik af misbrug og forfald i kirken og i kravet om reform. Men hans eget reformprogram sigtede mod en reform af det enkelte menneske [83]. Når reformatorerne vilde reformere selve de institutioner, der havde givet anledning til så megen misbrug, måtte han regelmæssigt svare:

[81] Jfr. Engelstofts rammende formulering: »magis sensum animi pii quam certum systema more Mysticorum sectatus ex utraque parte dimicantium quædam assumsit et magis rem practicam quam theoreticam disquisitionem curæ cordique habuit« (De confutatione latina s. 35).

[82] Ikke uden grund bemærker Engelstoft: »Respect for det Bestaaende er en Grundsætning i al hans Færd«; sml. f. eks. MMB, III, 144: »Inghen ting kand forbedris bode hastelliige oc well«.

[83] Se f. eks. SHM, II, 108,16-9. »Om Canon i Messen«, IV, 27,19-22. »Om den Lutherske Handel«, V, 19,12-6. »Biskoppernes Gensvar«, IV, 125,21-4.

Misbrug ophæver ikke brug[84]. At kirken var fuld af synd, betød ikke, at dens herre havde opgivet den. Den var stadig den institution, hvorigennem Helligånden virkede og talte, og brud med den var derfor brud med den Helligånd. – Og fuldt ud kunde han samstemme med reformatorerne i at lægge skriften til grund for det teologiske arbejde. Også han mente, at skriftens forsømmelse og vrang brug var et af de tydeligste tegn på forfaldet i kirken. Hans motto »*pia eruditio et erudita pietas*« knyttede fornyelsen af skriftstudiet og udrensningen af misbrugene sammen, ganske som reformatorerne gjorde det. Brevet til Petrus Ivari viser, hvor bittert han i den anledning blev angrebet af de konservative. Men en endnu bitrere modsætning lå gemt i hans evige indvending mod reformatorerne: Vi er ikke uenige om skriften, dvs. om dens autoritet, men om dens rette mening. Mens de forstod skriftprincippet eksklusivt, måtte hans opfattelse af forholdet mellem kirke og skrift føre til, at hans skrifttroskab udfoldede sig inden for de rammer, som hans kirketroskab satte. Skulde disse to hensyn synes at skære hinanden, vilde det for ham være ret skrifttroskab at lade kirkens fortolkning afgøre sagen – idet man således fulgte Helligåndens fortolkning af dens egne ord. Trods al nødvendig kritik kunde han derfor drive sit skriftstudium i det håb og i den forvisning, at det kun vilde ramme misbrugene og således rense og styrke kirken, ikke skade eller ødelægge den. Men dertil brugte efter hans skøn reformatorerne skriften og forvandlede således det, han betragtede som lægemidlet for kirken, til et dræbende våben imod den. Da måtte han erkende, at vrang brug af skriften kan være værre end slet intet brug[85], og fjendskabet måtte blive uforsonligt.

Det kan ikke umiddelbart udledes af det foregående, hvordan Paulus Helie har stillet sig til den beundrede Erasmus' krav om bibelens oversættelse til modersmålene. Men man tør i hvert fald regne med, at han har kendt det. Kommentarbundet til hans skrifter oplyser, at han har brugt Erasmus' 1523-oversættelse af Ny Testamente til latin, hvori også »Paraclesis« er aftrykt[86]. Alene

[84] Kommentarbundet anfører 11 henvisninger for denne sætning (VII, 327). Med samme ret kunde man tilføje følgende: I, 265. II, 33, 143, 176, 275–6, 279, 283. III, 91, 98–9, 127, 181–2, 216–7, 261. V, 85,13-7. Evt. også 319,13-23.

[85] MMB, III, 251.

[86] VII, 184, 188, 189 m. fl. st. – Ganske vist kom der ifølge Bibliotheca Erasmi, Nieuwkoop 1961, 2e serie s. 57–8 i 1523 ni udgaver af Erasmus' latinske oversættelse, hvoraf kun et komplet eksemplar har været tilgængeligt for mig, nemlig Frobens udgave, som kom i Basel i januar. De side 276 citerede ord står her fol. Bb 1–Bb 2.

det, at Erasmus så stærkt fremførte dette krav, må have gjort indtryk på ham. Og vi har da også i det mindste et vidnesbyrd om, at han på et vist tidspunkt virkelig har ønsket, at bibelen måtte blive oversat til dansk, nemlig fortalen til Frans Wormordsens oversættelse af salmerne, som kom 1528, og hvortil Paulus Helies egen oversættelse »Om Psalterens Kraft« var føjet [87]. Frans Wormordsen beklager her, at han er så uvant med dansk, og siger, at dette vilde have kunnet ses på oversættelsen, »Ther som then gode fader Lector Paulus mijn gamble mestere haffde icke met sijn twngē som met een gran fæll hiwlpitt meg til at føge thette mit arbeijde effter danske maals naturlige eijedom. hwilcked han tilbeden gjorde møget heller en mange aff hans wwenner skule troo som hanwm nw berobe thett hellige Euangelij fiende oc modstandere Nar han altijdt giffuer thette arbeijde stor magt som wdi een retsindig mening wdtrycker then hellige scrifft paa wor almenelige tale. Att han aff sijn fornwfft merckelige besinder huess fruct ther wdaff kan fødis. icke alsomeniste alle Danske mendt till gode. Men oc saa Swenscke oc norgscke. oc om nogre andre findis. huess maall som haffuer almenig eijedom mett then danske tale –« [88].

Nu er der adskillige uopklarede spørgsmål forbundne med denne udgivelse. Det er uklart, hvor omfattende Paulus Helies revisionsarbejde har været, og hvornår det er foretaget. Det er uklart, hvorvidt han var vidende om og billigede, at hans oversættelse blev udgivet sammen med Wormordsens. Det er et spørgsmål, hvordan forholdet mellem de to i det hele var, da udgivelsen fandt sted; og følgelig er det også et spørgsmål, hvordan Wormordsens tilsyneladende så venlige ord egentlig skal forstås [89]. Jeg finder det dog rimeligst at følge Kristen Valkner, når han opfatter dem som en velment apologi for Paulus Helie over for de bibelhumanistiske karmeliteres mistanke om, at han ikke længere var deres mand. Havde Wormordsens egentlige hensigt været at bringe Paulus Helie i vanskeligheder, måtte han kunne finde langt enklere måder at gøre det på. – Men det er yderst tvivlsomt, om Paulus Helie i 1528

[87] Jfr. III, 39–55.

[88] Davids psaltere paa danske wdsat aff B. Francisco Wormordo Carmelita (Rostock 1528), fol. A 4. – I citatet er forkortelser opløste. I lighed med, hvad der er sket i Paulus Helie-udgaven (se VII, 202), er tegnet y med to punkter over opfattet som identisk med tegnet ij.

[89] Se herom Kristen Valkner: Paulus Helie og Christiern II. Karmeliterkollegiets opløsning (Oslo 1963), s. 90–7.

kunde godkende dette referat af sin stilling[90]. Det kan derimod meget vel være dækkende for en tidligere fase af hans udvikling. Henvisningen til betydningen af det skandinaviske sprogfællesskab bærer afgjort ægthedens præg. Det turde være ulige mere sandsynligt, at den virkelig stammer fra hallænderen Paulus Helie, hvis moder var af svensk afstamning, end at hollænderen Frans Wormordsen selv skulde have opfundet den, det være sig nu i god eller i ond hensigt. Og selve samarbejdet tyder da også på, at han virkelig, da det fandt sted, var venligt indstillet over for bibeloversættelser.

Men Paulus Helie skulde snart lære, at spørgsmålet om skriftens rette mening ikke alene var et spørgsmål om fortolkning, men i høj grad også et spørgsmål om oversættelser. I 1524 udkom i Wittenberg den første komplette danske og dermed den første komplette nordisksprogede oversættelse af Ny Testamente, iværksat af den landflygtige Chr. II og udført af hans tro mænd Christiern Vinter, Hans Mikkelsen og Henrik Smith[91]. Hermed var det, der for Paulus Helie havde stået som en tiltalende mulighed, blevet til en højst ubehagelig virkelighed. Oversættelsen var stærkt afhængig af Luthers, hans to fortællinger var aftrykt i den, og der var tilføjet randnoter og ordforklaringer af umiskendeligt reformatorisk præg. Dertil kom det brev til alle danske mænd og kvinder, som Hans Mikkelsen havde forfattet og indsat som fortælle til apostelbrevene[92], og hvori der rettedes voldsomme angreb på gejstligheden, mens reformationen på det nøjeste knyttedes sammen med Chr. II's sag. Værket måtte således i sin helhed fremtræde som et politisk og kirkepolitisk kampskrift, der på begge områder talte en sag, der i

[90] Valkner mener, at samarbejdet er af ældre dato, mens udgivelsen af det skulde være besørget af Wormordsen alene – uden Paulus Helies vidende og vilje. Hypotesen forekommer sandsynlig, bl. a. fordi man herved vilde komme ud over den vanskelighed, at Paulus Helie i 1526–7 kan have så stærke betænkeligheder ved bibeloversættelser, som vi skal få at se i det følgende, og dog i 1528 selv deltagte i en sådan. Den er derfor lagt til grund for fremstillingen her. Men man må så ganske vist forudsætte, at Wormordsen – måske i den bedste mening – taler mod bedre vidende, når han om Paulus Helies oversættelse skriver: »Then samme bog haffuer forneffinde Lector Paulus nw wdsett paa Dantsche oc ladit wdgangett met thenne psaltere –« (fol. B 6). Vel skal man ikke presse ordet »nw« (jfr. Valkner s. 93); men tilbage står dog ordene »ladit wdgangett«, der dog vel tillægger Paulus Helie medansvar for udgivelsen.

[91] Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden, genudgivet i Facsimile af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, I (1950).

[92] Fol. Aa 2–Aa 4.

hvert fald siden 1522 havde været Paulus Helie inderligt imod. Da han i 1526 skriver og i 1527 udsender sit svar til Hans Mikkelsen i alle kristne danske mænds navn, er tonen da også tilsvarende heftig. En randnote meddeler – om ikke just kort, så dog klart: »Hans Mickilsen er listig, slett, falsck, snedig, forgifftig och skalckactig«; og for at undgå al tvivl oplyser den foregående, at »Luther gaar Hans Mickelsen langt tilfornt i løgen oc skalkhedt«[93]. At dommen ud fra disse forudsætninger må blive hård, siger sig selv. Den fordømmes allerede af sin hensigt, som jo simpelt hen er at vække oprør og ulydighed mod både verdslig og gejstlig øvrighed[94]. Dertil kommer, at selve oversættelsen er uforsvarlig, ikke alene på grund af sin kætterske tendens[95], men også fordi den rent sprogligt er en uhyrlighed: »tw haffwer thet hwercken wdsæth aff latijne eller tydscke, men sompt aff thet ene oc sompt aff thet andet, oc fordi haffuer tw stwndwm sætt thet maal ther hwercken er Tydscke eller Danscke . . . Saa haffuer tw forwanled textin, ath the som ere kloge, forstode the icke latinen, aff Danscken skulde the icke bliffue wijse«[96].

Men et er Hans Mikkelsen og den wittenbergske oversættelse, et andet det principielle spørgsmål om oversættelser. På det giver skriftet ikke noget klart svar; men betænelighederne er til stede i rigeligt mål. Paulus Helie fastslår, at han ikke misunder lægfolket bibelteksten[97]. Naturligvis må enhver kende så meget af skriften og Guds ord, som angår hans salighed, og som han kan forstå[98]. Således er der vel næppe nogen, der nogen sinde har villet forholde lægfolket kendskabet til Guds bud[99]. – Men at den menige mand skulde kende, forstå og behandle hele skriften. – ja, var det end sømmeligt, så er det dog ikke muligt. Hans Mikkelsen mener, at skriften er umiddelbart forståelig for enhver. Men hvis det er tilfældet, hvorfor udsendte Kristus da sine apostle og deres efterfølgere, bisper og præster? Det vilde jo i så fald have været nok at udsende bøger og lade kristendommen udbredes gennem selvstudium. Hvis menigmand lige så godt kan forstå skriften som de

[93] II, 35.

[94] II, 48.

[95] II, 48. 56,23-7.

[96] II, 48-9.

[97] II, 59.

[98] II, 60.

[99] II, 62-3.

lærde, hvorfor agtes da Paulus højere end de andre apostle for sin skriftklogskabs skyld? Hvorfor pålægger han Timotheus at undervise? Hvorfor råder Hans Mikkelsen selv sine læsere til hellere at høre Guds ord end læse hans oversættelse[100]? Hvis skriften virkelig er umiddelbart forståelig for enhver, hvorfor skriver lutheranerne da så mange forklaringer til den, forklaringer, som undertiden ikke ligner hinanden mere, end en ko ligner en vejrmølle? Ja, ikke alene er reformatorerne i vild uenighed indbyrdes om skriftens mening; men Luther er endog uenig med sig selv; hvoraf man kan skønne, at deres påstand om, at Helligånden oplyser skriftens mening for enhver, er falsk; thi Helligånden er endrægtigheds mester og rådgiver og ikke tvedragts. Men når de vise og lovkyndige ikke altid kan fatte dens mening, hvordan skulde da den uvidende menige mand kunne det[101]? Hans Mikkelsens påstand, at alle skal kende den, fordi alle har brug for Guds ord, er en begrebsforvirring, der vilde svare til, om han vilde kræve, at alle skulde være skomagere og skræddere, kokke og bryggere, fordi alle har brug for klæder og sko, mad og drikke[102].

Og er Hans Mikkelsens standpunkt absurd, så er dets konsekvenser farlige. Så mangan hellig præst og munk, som Hans Mikkelsen ikke er værdig at muge under, har ment, at det hverken var nødvendigt eller gavnligt, om lægfolk kendte alle skriftens hemmeligheder. Når de forfængeligt begynder at spekulere på de dybe spørgsmål, som det ikke er deres sag at løse, ender de let i kætteri[103]. Og til risikoen for kætteri kommer risikoen for mere tilfældigt misbrug. Det er nu engang sådan, at jo helligere en ting er, des mere tilbøjelige er folk til at misbruge den. Det lyder som en direkte replik til Erasmus, når han siger: »Kwnde werden ther aff forbædris, giffue

[100] II, 60–2.

[101] II, 16–7.

[102] II, 59–60.

[103] II, 58–9. – I overensstemmelse med hele sit skriftsyn fremhæver Paulus Helie gang på gang, at kættere altid kan få skriften til at støtte deres mening, og at den således slet ikke i sig selv kan sikre mod kætteri, således SHM, II, 11, 53. SKG, II, 276. MMB, III, 104, 133, 252, 280. »En kristelig Forligelse«, V, 320. Til tider kan han endda hævde, at alle kætterier stammer fra overdrevet og respektløst skriftstudium (MMB, III, 93. »Biskoppernes Gensvar«, IV, 116). Han er ikke blind for, at sådanne kætterier i mange tilfælde begynder hos vildførte lærde, ikke hos lægfolk (II, 276); men han vil næppe af den grund betragte oversættelser som mindre farlige, idet de giver lægfolket mulighed for at læse teksten med den vrangfortolkning i tankerne.

thet Gud, ath then wijse som bonden qwæder hoss sijn plog, och qwinner nar the spinde aff rock, wore draghen oc wdsett aff then hellige schriff. Men . . . the schulde snarlighe saa ilde brwge schriffthen, nar hwn waare kommen wdi waane, som the nw brwge hans hellighe død och pijn, hans werdighe fem wnder oc blodt, medt dyre eder oc bespottilse, wdi drick, daabill, morderij, mandrab, gerighed, och anden Guds forthørnilse«[104]. Og efterhånden glider Erasmus' idylliske vision fuldstændig i baggrunden til fordel for en ganske anderledes mørk forestilling om, hvad det vil betyde, om bibelen kommer i hvermands hånd: Om også evangeliet har været forsømt, så skal dog ikke bønder og borgere, kræmmere eller båds-mænd, ryttere eller snaphaner komme det til gangs igen. Det må blive klerkenes sag, og det skal foregå i »skolerne«, – altså gennem det bibelhumanistiske arbejde på universitetet. Men skal det trakteres i åbenbare kroer, badstuer, bartskehuse, blandt drankere og doblere, dansere og springere, hunde og hofmænd, af skræppere og dårer, pibere og legere, skomagere og skræddere, blandt hvilke den synes visest, som mest kan råbe, skræppe og spotte, da skal det aldrig komme til en endrægtig og ensindig ende[105].

Det meste af dette vil ramme ikke alene Chr. II's oversættelse, men enhver. End ikke, hvor han taler om det bibelhumanistiske arbejde for igen at få evangeliet på fode, er der tale om oversættelser, men om udpræget teologisk arbejde. Den klare afvisning får vi ikke. Tværtimod indrømmer han to steder, at hvis Chr. II's oversættelse havde været sprogligt og dogmatisk uangribelig, havde den dog i nogen grad kunnet forsvares[106]. Døren holdes altså stadig på klem. Men unægtelig er det betænelighederne, der dominerer billedet.

Kristen Valkner har i den før nævnte, glimrende undersøgelse fremsat den teori, at bruddet mellem Paulus Helie og hans disciple skulde skyldes uenighed om hvermands ret til at læse bibelen på modersmålet. Anledningen skulde netop være Frans Wormordsens Psalter-udgave, og bruddet skulde altså være sket i 1528[107]. Hvis denne teori er rigtig, kunde man vente at finde en klar afvisning

[104] II, 59. – Vi skal senere (s. 310) komme tilbage til det ejendommelige forhold, at Paulus Helie er så angst for misbrug, skønt hans yndlingsætning ellers lyder: Misbrug ophæver ikke brug.

[105] II, 65–6.

[106] II, 49, 50.

[107] Anf. skr. s. 111–2.

af bibeloversættelser i skriftet »Mod Malmøbogen«, som er dateret 1530, men som dengang ikke kom i trykken. Valkner nøjes med at konstatere betænkeligheder, dog »av en slik art at de måtte ramme enhver bibeloversættelse som ble trykt til fritt bruk for lekfolk«. Måske kunde det forsvares at gå et skridt videre og regne med en virkelig afvisning. Den står der blot ikke med rene ord, fordi spørgsmålet om bibeloversættelser her er kædet sammen med spørgsmålet om messen. Sammenkædningen stammer fra Malmøbogen, der under redegørelsen for de ændringer, der er sket i messen, også oplyser, at den nu holdes på dansk, og erklærer det for godt og tilbørligt, om »all then hellige schrifft oc al guds tienneste, ther almindelige sker«, kunde være på modersmålet[108]. Følgelig kædes de to spørgsmål også sammen i Paulus Helies svar[109]. – Han fastslår her, at ingen har noget imod, at menigmand læser den hellige skrift i oversættelse, når det sker som forberedelse til at høre prædiken over den læste tekst. Men, fortsætter han, mange vise mænd er i stor tvivl om, hvorvidt det er gavnligt, »nar driistige folck tage ther wdaff stor orsage, till at dømme paa the støcke lærdom, wdi huilcke the haffue platt inthet forstand«. Men det var jo netop efter hans skøn det, der skete, når borgmestre og råd begyndte at reformere deres byer på egen hånd under henvisning til bibelen[110]. – Endnu engang fremhæver han det urimelige i, at lægfolk, der savner eksegetisk træning, skulde kunne fastslå skriftens rette mening, når fagfolk ikke altid kan det. Han indrømmer, at vi tit og ofte føjer den menige mand i en god mening, men fortsætter, at hvis denne gode mening får en skadelig virkning, vilde der dog være en meget bedre mening i ikke at føje ham. Når man betænker, hvordan han måtte bedømme udviklingen indtil 1530, må dette pege frem mod en afvisning. – Nu følger ganske vist en erklæring om, at det aldrig har været forbudt at læse bibelen i oversættelse, tvært imod: hele bibelen har i lang tid været oversat på mange sprog og er læst uden indvendinger. Men en konstatering af, hvordan tilstanden er, siger jo ikke nødvendigvis noget om, hvordan forfatteren mener, den burde være. Jeg tror ikke, det er tilfældet her. Bemærkningen er simpelt hen et svar på Malmøbogens påstand, at kirken har forbudt bibellæsning på modersmålet[111]. Den tilbagevises lettest ved en

[108] Peder Laurensen: Malmøbogen, udg. af H. F. Rørdam (1868), fol. 22r.

[109] III, 115–20.

[110] Jfr. f. eks. Malmøbogen fol. 3v–4r.

[111] Jfr. Malmøbogen fol. 22r: »– siden menigheden er forment oc fra tagen

henvisning til de faktiske forhold. Men denne tilbagevisning står som en sidebemærkning, et indskud i den egentlige argumentation. Det må være berettiget at opfatte den som et »selv om det faktisk ikke er forbudt lægfolket at læse bibelen (og Malmøbogens påstand således er løgn) . . .«; og først efter dette indskud fortsætter tankegangens hovedlinje: så nager det dog nogle gode mænd, at den nu skal læses af hver mand, nu, da den er oversat af kættere. At disse kætterske oversættelser i virkeligheden har gjort enhver oversættelse farlig, fremgår af det følgende: Kætterne hævder, at latinen skjuler sandheden. Men det vil jo i Paulus Helies mund blive til, at den forhindrer kætteriets udbredelse [112]. Konsekvensen må være, at man fastholder latinen; og dette synes mig da også at stå klart nok udtrykt umiddelbart efter: »Thet som Blondus scriffuer, huore att sanctus Hieronijmus wdsætte messen paa thet Sclauonische maall [113] gjør meg wiiss, att thet schulde fordi nw icke skeep. Haffde thet icke bleffuet mijsbrugett, tha wore then seed end nw wed magtt«. Og så følger – forbløffende nok – en meget kraftig erklæring om, at Paulus Helie hellere vil indlade sig på eksperimenter med noget nyt, end han vil gå med til at fastholde noget oprindeligt godt, som er kommet i misbrug. Altså: Misbrug ophæver brug!

Efter ordlyden gælder afvisningen altså kun messen. Det kan synes påfaldende, at Paulus Helie ikke omtaler Malmøbogens umiddelbart foregående argument, at Hieronymus også oversatte bibelen på »sit eget dalmatisk maall« [114]. Det kunde opfattes således, at han går uden om det for ham særligt pinlige problem om skriften. Men i betragtning af, at han ikke har holdt de to spørgsmål klart ude fra hinanden, og i betragtning af de præmisser, der allerede er anført for en afvisning også af skriftens oversættelse, må det dog være mest nærliggende blot at opfatte det som en forenkling. Af-

scriffens wnderstand, oc them vchristelige forbudet, atth the maa icke haffve scrifften oc læse paa menig mandts twngemaal«. Fol. 22v: »The sige nw saa vore forblinnede Pawens klercke oc tilhengere, att scriften maa icke widhes eller hanteres aff hwer mande.

[112] Jfr. SHM, II, 47–8.

[113] Jfr. Malmøbogen fol. 22v.

[114] Det var ikke usædvanligt at anføre dette til fordel for bibeloversættelser. Det bruges også hos Frans Wormordsen (Psalteret fol. B 3v) og hos Hieronymuskenderen Erasmus i hans forsvar mod Sorbonnes fordømmelser 1526 (Opera IX, 871 B). Det er måske fra ham, argumentet oprindeligt stammer.

visningen af det ene Hieronymus-eksempel må indebære afvisningen af det andet. Når han vælger messen som eksempel, må det skyldes, at den kan demonstrere, hvad han her ønsker at slå fast: at misbrug ophæver brug. Denne regel var jo efter hans mening virkelig blevet effektiv for messens vedkommende, derimod ikke for skriftens; men at han mener, den burde blive det, skulde dog vist være klart.

Vi kan altså slå fast, at Paulus Helie er alt andet end konsekvent; og selvmodsigelsen bliver ikke mindre slående, når man tænker på, at han netop tidligere har brugt de lærdes eventuelle misbrug af bibelen til at demonstrere, at misbrug ikke ophæver brug[115]. Ikke kølig logik var hans sag, men nidkærhed for, hvad han holdt af. Man kan derfor vel med J. Oskar Andersen hævde, at den negative sætning »Misbrug ophæver ikke brug« er »maksime« eller »grund-sætning« for ham[116]; men det må så samtidig gøres klart, at »maksime« ikke er det samme som »dogme«. Hvis omstændighederne taler derfor, kan den modsatte, positive sætning også bruges[117].

At inkonsekvensen dukker op netop her, kan belyse den skærpede situation, Paulus Helie står i. Latinen skjuler sandheden, siger kætterne. Det betyder, at får de bibelen oversat, er de i stand til at bortfortolke den ædle, af Helligånden indblæste mening, der kun vilde kunne gavne kirken, og få teksten til at støtte deres eget, kirkeødelæggende kætteri i stedet[118]. Og da skaden nu er sket, og de hellige skrifter allerede foreligger i oversættelser, beregnet på kættersk fortolkning, mens kætterske synspunkter behersker borgerstanden i hele byer, så vil kætteriet også uvægerligt komme til at bestemme diskussionen, og menigmand vil stadig læse det ind i teksterne, selv i uangribelige oversættelser. Men hermed er man jo langt ude over, hvad Paulus Helie forestiller sig, når han udslynger sin »maksime«, idet der her ikke blot er tale om at bruge teksterne

[115] SKG, II, 276.

[116] Anf. skr. s. 71 og 85.

[117] Det skal indrømmes, at den negative sætning forekommer tiest. Den positive regel udvikles udførligt og med eksempler i »En cristhen førstis lære«, I, 124-7, jfr. V, 219-22 (efter Erasmus). Endvidere optræder den i SHM, II, 23,11-3. MMB, III, 64,9-11 – 108,8-14 – 115,25-30 (den i teksten omtalte sammenhæng), 118 (det citerede sted – der i øvrigt afskrives i »En kristelig Forligelse«, V, 308-9), 188. »Biskoppernes Gensvar«, IV, 240,24-6 (efter »dr. Stagefyre«). Ejendommeligt nok synes den også at ligge bag formuleringen V, 85,20-3 – lige efter den negative regel. – Ang. forekomsten af denne se s. 302, note 84.

[118] Jfr. III, 134-5.

forkert, men om at få dem til at sige det modsatte af deres ædle mening. Og så må man dog vist hellere »i en bedre mening« standse det, der måske var påbegyndt i en god mening: at oversætte de hellige tekster til modersmålet. Ikke principielt, men under de i 1530 herskende forhold er Paulus Helie imod bibelens oversættelse til dansk.

Trods sin store beundring for Erasmus synes han altså at være endt med bevidst at tage afstand fra ham på dette punkt. At Heligånden taler gennem Erasmus, betyder ikke, at den altid gør det. Netop hans selvstændighed hindrer ham i at være slavisk bundet til sine profetskikkelser. Så afhængig af dem blev han aldrig, at de kunde beholde deres autoritet, hvis dette for ham at se bragte kirken i fare.

I 1528 befandt en engelsk humanist sig i samme situation, som Paulus Helie havde befundet sig i to år før, da han svarede på Hans Mikkelsens brev. Den engelske præst William Tyndale var i 1524 draget til kontinentet, hvor han, der i forvejen havde haft hæretiske tendenser, blev ivrig lutheraner. Han oversatte her Ny Testamente til engelsk, og fra foråret 1526 blev oversættelsen smuglet ind i England og solgt i stort antal. Tyndales tekstgrundlag var heller ikke uangribeligt, målt med moderne målestok; dog var det langt bedre end grundlaget for Chr. II's Ny Testamente, bl. a. fordi Tyndale som græskkyndig kunde drage nytte af Erasmus' udgaver. Dertil kom hans ypperlige sprogbehandling, der gjorde oversættelsen til intet mindre end en milepæl i engelsk sproghistorie. Også han havde forsynet sin tekst med skarpt polemiske glosser og marginaller, og dette i forbindelse med oversættelsens kvalitet måtte gøre det hele til en for kirken ganske alvorlig sag.

Det engelske hierarki var klar over faren. Allerede fra Wyclifs tid havde bibeloversættelser været brugt som våben mod gejstligheden, og man var skredet ind imod dem [119]; og stadig levede i lollardiske kredse en brændende interesse for bibelen på modersmålet. Heller ikke det specielt lutherske problem var man ukendt med. Luthers egne skrifter var tidligt begyndt at dukke op i England – i 1521 fandt de første bogbål i den anledning sted –, og stadig disku-

[119] Se s. 277. – Til det følgende jfr. f. eks. H. Maynard Smith: *Henry VIII and the Reformation* (London 1948), især s. 239, 248–75 og 298–304, og E. G. Rupp: *Studies in the Making of the English Protestant Tradition* (Cambridge 1947), især s. 1–38.

teredes de lutherske tanker med den største iver, især blandt de yngre teologer i Cambridge. Hertil kom en vis antiklerikal stemning blandt borgerne i London. Der var således god grund til at frygte ubehagelige følger af Tyndales oversættelse. Ærkebiskop William Warham og Londons Biskop Cuthbert Tunstall prøvede da også på at undertrykke den med forbud, opkøb, bogbål, prædikener og advarsler til Londons boghandlere, mens kardinal Wolsey forsøgte ved diplomatiske henvendelser at hindre trykning af nye oplag. Men alt var forgæves. Også dengang virkede bogforbud snarest som reklame for de pågældende bøger. Og de kætterprocesser, der i årene 1526–8 førtes dels mod lollarder, dels mod Cambridge-folk som Robert Barnes og Thomas Bilney, bidrog også snarere til at øge den religiøse uro end dæmpe den. Der måtte sættes en virkelig modoffensiv ind mod kætteriet; og i 1528 udstedte da Tunstall tilladelse til at eje og læse kætterske bøger til sin gode ven, Sir Thomas More, hvorved denne sattes i stand til at optage en litterær polemik med Tyndale[120].

Det var en af Englands ypperste mænd, der således kaldtes til kamp mod kætteriet. Født i 1478 som søn af en daværende sagfører, senere dommer, havde Thomas More fået en glimrende uddannelse først hos ærkebiskop Morton, senere i Oxford. Efter faderens ønske vendte han 1494 tilbage til London for at blive uddannet som jurist; men ved siden af studierne plejede han ivrigt både humanistiske og teologiske interesser. Således skaffede han sig i disse år betydelige kundskaber i græsk. De fremragende humanister John Colet, William Grocin, Thomas Linacre, William Lily og først og fremmest Erasmus var hans nære venner. Stærkt draget af det religiøse liv overvejede han en tid at blive præst og boede i fire år hos karteusermunkene i London, dog uden at aflægge munkeløfterne. Sin dybe religiøsitet opgav han aldrig. I sine senere år bar han hemmeligt en hårskjorte under sine klæder. – Dette hindrede dog ikke, at han fra sin ungdom i ærkebiskoppens hus og til sin død var kendt for at være en ualmindelig munter og vittig mand, hvilket også undertiden ses af de litterære arbejder i humanistisk stil, han skrev i sin ungdom. I 1516 udsendte han det glimrende, socialfilosofiske tankeeksperiment om fantasilandet »Utopia«, der ikke alene

[120] *The Correspondence of Sir Thomas More*, udg. af Elizabeth Frances Rogers (Princeton 1947), s. 386–8. – Dette værk citeres herefter »Corr.« med henvisning til side, evt. også linje.

kom til at grundlægge en tradition for behandlingen af samfundsspørgsmål, men som også selv har gjort sig gældende i den teoretisk-politiske debat lige til vor tid. I konsekvens af sin humanistiske interesse og sit nære venskab med Erasmus forsvarede han i 1515 denne over for Martin van Dorp[121], sandsynligvis med større held end Erasmus, hvis selvforsvar ikke gjorde indtryk på Dorp; men efter Mores indlæg i striden trak han uforbeholdent sine angreb på Erasmus tilbage[122]. Også senere måtte More rykke ud til forsvar for sin ven[123], ligesom han i 1518 forsvarede studiet af græsk over for de konservative »trojanere« i Oxford[124]. Men også mod lutherdommen vendte han sig. I 1523 greb han under pseudonymet William Ross ind i striden mellem Luther og Henrik VIII på den sidstes side, og et par år efter polemiserede han mod Bugenhagen[125].

Efter at have opgivet at blive præst virkede han som sagfører, senere under-sheriff i London, efterhånden også som politiker. Fra 1504 var han medlem af underhuset, fra 1523 speaker. Gentagne gange tog Henrik VIII ham i sin tjeneste ved diplomatiske missioner; i 1517 udnævnte han ham til medlem af Privy Council, i 1521 til under-treasurer og knight, og senere kom adskillige andre høje poster; bl. a. blev han high steward for begge universiteterne, og kongen behandlede ham efterhånden som en af sine fortroligste venner. I 1529 blev han som den første lægmand i Englands historie lordkansler. Men da var allerede Henrik VIII's ægteskabssag under opsejling, den, der skulde blive anledning til kongens brud med paven og dermed også blive Mores skæbne. Efter »The Submission of the Clergy« 1532 nedlagde han sit embede, og da han i 1534 nægtede at aflægge en loyalitetsed, der indebar en underkendelse dels af Henrik VIII's ægteskab med Catherine, dels af pavens myndighed i England, blev han fængslet. Under fængselsopholdet blev han anklaget for at have bestridt suprematiaktens berettigelse og blev efter en tvivlsom proces dødsdømt for højforræderi og hals-

[121] Se s. 275, note 4.

[122] Mores indlæg: Corr. 27-74. Dorps tilbagekaldelse skete i »Oratio in prælectionem diui Pauli«, holdt 1516, udgivet i Antwerpen 1519. Se Erasmus' og Mores anerkendende breve til ham i anledning af tilbagekaldelsen: EE II, 438 og Corr. 164-5.

[123] Corr. 137-54, 206-12 samt 165-206.

[124] Corr. 111-20, jfr. EE III, 948, 182-219.

[125] Corr. 323-365.

hugget 1535. Beretningen om hans sjælsstyrke og ro, der end ikke på skafottet lod ham glemme sig selv eller den for ham så karakteristiske harmoni mellem religiøsitet og humor, har til alle tider aftvunget dyb respekt. Ikke underligt, at han er blevet genstand for en formelig kult fra engelske katolikkers side – han kanoniseredes da også i 1935 – men også for ikke-katolikker er han blevet stående som noget nær den ideale englænder[126].

More arbejdede hurtigt. Endnu i 1528 havde han afsluttet »A Dialogue concernynge heresyys and matters of religion . . .«, og i 1529 kom den i trykken. I 1530 udsendte Tyndale »An answere unto Sir Thomas Mores dialoge«, hvorpå More svarede i den enorme »The Confvtacion of Tyndales Avnswere«, af hvilken de tre første »bøger« udkom 1532, de fem følgende i 1533, mens et fragment af en niende »bog« først blev udgivet af William Rastell i 1557. Men endnu i senere skrifter, »The Apology« 1533 og »The Debellacyon of Salem and Bizance« s. å. vender More tilbage til striden med Tyndale og hans meningsfæller[127].

Problemet om oversættelse af bibelen behandles især i »Dialogue«, der, som navnet angiver, er formet som en samtale. More beretter i indledningen, at en af hans venner har sendt en ung mand, kaldet Sendebudet (The Messenger) til ham for at høre hans mening om tidens religiøse brydninger. I en time-lang samtale, undertiden afbrudt af måltider og spadsereture i haven, en enkelt gang af en længere pause, gennemdrøftes de brændende spørgsmål. Bagefter skriver More samtalen ned, lader teologisk uddannede venner gennemse den og lader den gå i trykken. – Samtaleformen er efter alt at dømme en fiktion; men det samme stilistiske mesterskab, som fik adskillige i samtiden til at opfatte »Utopia« som en virkelig rejsebeskrivelse og udbede sig en nærmere angivelse af, hvor landet lå, gør sig også gældende her, så at fremstillingen føles som en virkelig diskussion med realistisk klingende misforståelser og gentagelser, krydret af illustrerende anekdoter, indslag af barsk humor og drilske udfald parterne imel-

[126] Se f. eks. R. W. Chambers: Thomas More (The Bedford Historical Series II, London 1949), s. 277 og 351.

[127] Titlerne på Mores værker er her anført efter »The Workes of Sir Thomas More Knyght . . . wrytten by him in the Englysh Tonge«, udg. af William Rastell (London 1557). Denne udgave betegnes herefter »EW«. Dele af den er genoptrykt i facsimile, vedføjet en version med moderniseret, men inkonsekvent retskrivning, i »The English Works of Sir Thomas More« I–II, udg. af W. E. Campbell (London 1931).

lem. Sendebudet antager efterhånden ret tydelige træk for læseren. Han er ikke alene en vel orienteret mand, men han er også ganske uimponeret og meget oppositionelt indstillet. More mistænker ham endog i begyndelsen for at være lutheraner [128]. Vi vilde vel snarere kalde ham *biblicist*. Hans skriftprincip virker underligt mekanisk, sammenlignet med Luthers [129]; men netop på denne baggrund må naturligvis diskussionen om skrift og kirke og om Tyn- dales oversættelse blive særlig grundig. – Alt ender naturligvis lykkeligt med, at Sendebudet erklærer sig overbevist om katolicismens sandhed og kætteriets vildfarelser; men det må indrømmes, at kritikken af kirken fremføres klart og stærkt, så stærkt, at det i visse tilfælde kan være et spørgsmål, om Mores omhyggelige gen- drivelse virkelig er overbevisende.

Måske er der flere grunde til den realistiske tone, der præger »Dialogue«, end blot stilkunst. More havde en svigersøn ved navn William Roper, om hvem Nicholas Harpsfield beretter, at han, da han blev gift med Mores yndlingsdatter Margaret, var »a meruailous zealous Protestant« [130]. Hans omvendelse til lutherdommen skil- dres i udtryk, der minder en del om Luthers krise i klosteret, og som karakteristisk for hans vildfarelser nævnes dels læren om ret- færdiggørelse af tro alene, dels, at han vragede kirkens sædvanlige fromhedsøvelser og forsømte gudstjenesten for i stedet at ruge over en luthersk bibel som den eneste kilde til visdom. Brændende af iver og »puffed vp with pride« kastede han sig ind i debatter med teologerne og søgte at komme til at prædike offentligt, idet han mente sig i stand til at overbevise endog de lærdeste. Som følge heraf blev han indstævnet for kardinal Wolsey, men slap af hensyn til More med en advarsel, mens hans fæller blev tvunget til at afsværge offentligt. Dette dæmpede dog på ingen måde hans iver. – Det er indlysende, at denne sag måtte være overordentlig pinlig for More,

»A Dialogue concernynge heresyas . . . « og »The Confvtacion . . . « vil blive citeret efter EW, idet dog forkortelser er opløste. I noterne betegnes de henholdsvis som »DCH« og »Conf.«. Ved DCH henvises der til bog, kapitel og side i EW, mens der ved Conf. henvises til bog og side. »The Apology« citeres efter Arthur Irving Tafts udgave (Early English Text Society, Original Series nr. 180, London 1930), herefter betegnet som »Taft«. Der henvises her til kapitel og side, såvel i Taft som i EW.

[128] DCH I, 1 (EW 111 G).

[129] Se f. eks. DCH I, 20 (EW 146 A–C) og I, 26 (EW 164 A).

[130] Nicholas Harpsfield: *The life and death of Sr Thomas Moore . . .*, udg. af E. V. Hitchcock (Early English Text Society, Original Series nr. 186, London 1932), s. 84–90.

især da det unge par også efter giftermålet vedblev at være medlemmer af hans husstand; og han har utvivlsomt gjort sit bedste for at få svigersønnen fra kætteriet. Der falder på denne baggrund et ganske særligt lys over Ropers senere erklæring, at han aldrig har set More vred[131]. – Men efter nogen tids forløb, fortæller Harpsfield, opgav More og sagde under en fortrolig samtale til sin datter: »Megge, I haue borne a longe time with thy husbande; I haue reasoned and argued with him in those pointes of religion, and still geuen to him my poore fatherly counsaile; but I perceauē none of all this able to call him home; and therefore, Megge, I will no longer argue nor dispute with him, but will cleane geue him ouer, and gett me another while to God and praye for him«[132]. Post hoc eller propter hoc: Roper indså kort efter sin vildfarelse og vendte tilbage til katolicismen. I Mores senere år var han og Margaret hans nærmeste fortrolige og sikre støtter for katolikkerne. Efter Mores død hørte de til den kreds af hans nære venner og slægtninge, der pietetsfuldt værnede om alle minder efter ham, utvivlsomt med det dobbelte formål at holde mindet om ham i live og dermed også at støtte den katolske sag under de følgende års omvæltninger. Både Ropers og Harpsfields biografier og Rastells udgave af Mores engelske skrifter må ses som udslag af disse bestræbelser.

I »Dialogue« beretter More, at han har kendt »right good witz«, som dels af dovenskab, dels af stolthed (pride) har kastet vrage på al anden lærdom end den hellige skrift, idet de har overbevist sig selv om, at dette er ret, enfoldig kristendom. Men derefter har stolthedens ånd taget magten over dem, og da de ikke har kunnet gøre sig bemærkede ved at docere sådanne sandheder, som alle kender, har den drevet dem til at lancere »paradoxis and strange opinions«, som de støtter på vilkårligt fortolkede skriftsteder uden at lade sig rokke af, at hele Kristi kirke siger det modsatte. Og når de således er kommet ind på det forkerte spor, »thei take the bridle in the teth, and renne foorth lyke an hedstrong horse, that all the world can not plucke them backe«[133].

Det er netop med disse ord, Harpsfield beskriver Ropers fra-

[131] »Whom, in xvj yeares and more, being in house conuersant with him, I could neuer perceiue as much as once in a fyve« (William Roper: *The Lyfe of Sir Thomas Moore . . .*, udg. af E. V. Hitchcock (Early English Text Society, Original Series nr. 197, London 1935), s. 36,3-5).

[132] Harpsfield s. 87,18-24.

[133] DCH I, 22 (EW 149-50, citatet: 150 B).

fald[134]. I betragtning af, at både Roper og Harpsfield hørte til kredsen bag Rastell-udgaven, som de begge henviser til[135], kan denne overensstemmelse næppe være en tilfældighed. Harpsfields ord må være citat af More, og det vil være naturligt også at opfatte dem som en fortolkning, således at Harpsfield mener, at More med de omtalte »good witz« bl. a. har tænkt på Roper. Mores ord om dem er ganske vist skarpe; men ikke skarpere end Harpsfields om Roper. I øvrigt skrev Harpsfield sin biografi på opfordring af Roper, til hvem han også dedicerede den, ja, Roper skrev endog sin som kilde for Harpsfield[136]; så fortolkningen går sandsynligvis tilbage til Roper selv. – Men har More således under udarbejdelsen af »Dialogue« haft svigersønnens tidligere vildfarelser i tankerne, må det også være rimeligt at antage, at reminiscenser af deres gamle diskussioner dukker op i samtalen mellem More og Sendebudet. Ved denne antagelse kunde man i hvert fald komme ud over den psykologiske gåde, at More, der med en så brændende alvor søger at presse de synspunkter igennem, som han i bogstaveligste forstand anser for ene saliggørende, samtidig skulde kunne sidde og opfinde så studentikost drilagtige kommentarer, som han lægger Sendebudet i munden.

Da ligheden mellem Mores situation i 1528 og Paulus Helies i 1526 er så slående, kan det ikke undre, at der også findes ligheds-punkter mellem deres værker. Begge forsikrer, at modpartens oversættelse er både sprogligt og dogmatisk uforvarlig, om end der af gode grunde lægges mest vægt på det sidste hos More[137]. Den endelige dom er lige knusende i begge tilfælde. Det vilde være håbløst at gøre Tyndales oversættelse brugbar, erklærer More. Ligesom man hellere må væve et helt nyt stykke tøj end begynde at sy hullerne i et net sammen, således må man også hellere lave en helt ny oversættelse end begynde at rette fejlene i Tyndales[138]. – Det er også klart nok, at de to forfattere bevæger sig i samme tankeverden. Den fælles humanistiske baggrund ses f. eks. af, at de begge kan illustrere deres synspunkter med æsopiske fabler[139]. At de

[134] «– he tooke the brydle into the teeth, and ranne forth like a headstronge horse, harde to be plucked backe againe» (Harpsfield s. 84,9-10).

[135] Roper s. 73,19-20 – 84,11 og 99,14. Harpsfield s. 100,15-20.

[136] Harpsfield s. 3–6.

[137] DCH III, 8–10 (EW 220–4).

[138] DCH III, 10 (EW 224 A–B).

[139] Et enkelt eksempel skal nævnes, idet det vistnok ikke før er erkendt, at

også begge kan anføre bibelcitater i rigt mål, er en selvfølge. Men også de oldkirkelige fædre spiller en fremtrædende rolle for dem begge; og når More skal argumentere for disses troværdighed, finder vi adskillige tanker, der minder om Paulus Helie, f. eks. at skriftfortolkeren kendetegnes ved foreningen af fromhed og lærdom, at der må tillægges den fortolkning, der støttes af traditionen og majoriteten, afgørende vægt, at en hellig livsførelse og især kraftige gerninger er tegn på Guds særlige nåde, hvorfor der også må tillægges den pågældende særlig autoritet som fortolker. Dog har disse overvejelser mindre selvstændig betydning hos More end hos Paulus Helie, idet More udtrykkeligt underordner dem under spørgsmålet om kirkens autoritet [140]. – Og da More og Sendebudet gennem en lang diskussion om helgener, billeder, valfarter og mirakler er nået dertil, at man må finde et fælles udgangspunkt for at komme videre, finder vi hos More en ret nøje parallel til Paulus Helies synspunkt, at udgangspunktet må være skrift og skel, og at uenigheden i virkeligheden gælder fortolkningen af skriften: »For we muste agre in reson wher faith refuseth it not. And ouer that we shall agree vpon the hole corpus of scripture, as well the new testament as the old. But in the interpretation we may paraduventure styck, Is it not so? Yes quod he« [141]. – Men da problemet om

P. H. her hentyder til Æsop. Det drejer sig om en fabel, som More refererer på følgende måde: Enhver bærer to sække over skulderen. I den, der hænger på brystet, lægger man andres fejl og betragter dem derfor ofte. Sine egne fejl lægger man i den anden og svinger den om på ryggen, hvorved man selv – men ikke andre – taber den af syne (Jfr. *Ésope: Fables* (udg. for l'Association Guillaume Budé af Émile Chambry, Paris 1927), s. 133). Både More og P. H. bruger den som svar på anklager mod gejstligheden og som appel om at lade en eventuel reformation bestå i styrkelse af den personlige fromhed.

More citerer fabelen i DCH III, 11 (EW 225 D), P. H. i SKG, II, 195,9-12, »Biskoppernes Gensvar«, IV, 140,26-8 og i »En kristelig Forligelse«, V, 263,5-10. De to sidstnævnte steder er efter forlæg, jfr. henholdsvis »Confutatio Lutheranismi Danici« s. 96 og Opera V, sp. 498 E. P. H.'s egen hentydning til den i SKG er ret vag, men dog vist klar nok til at kunne erkendes, især da vi fra andre steder ved, at P. H. kendte Æsop. Det tyder også på, at han kender den, når han oversætter Erasmus' »suam inspicat manticam« med »haffuer syne egne synder for øghen«. Ellers vilde Erasmus' udtryk jo være uforståeligt for ham.

I alle tilfælde må det betragtes som en fejl, at kommentarbindet nævner IV, 140 i en række citater, der skal illustrere ægte dansk talemåde hos P. H. (VII, 212, jfr. 210).

[140] DCH I, 28 (EW 171 A–D).

[141] DCH I, 18 (EW 141 G).

fortolkerautoriteten kort efter tages op til principiel behandling, viser forskellen sig, idet More meget hurtigt og præcist kan besvare dette for Paulus Helie så indviklede spørgsmål: Fortolkerautoriteten ligger hos kirken! Han er ganske vist klar over, at spørgsmålet er både omstridt og vanskeligt, og derfor optager diskussionen herom og om hele forholdet mellem skrift og kirke også temmelig megen plads[142]; men Mores eget standpunkt er urokkeligt: Kirken er Guds repræsentant over for mennesker og har derfor absolut autoritet over den kristnes tro og liv, herunder også over hans forståelse af skriften[143]. Ved denne evige ordning holder Gud det menneske, der ved hovmodigt kundskabsbegær faldt i synd, nede i ydmyghed, idet han demonstrerer hans vankundighed for ham ved at forpligte ham til at tro ikke alene skriften, men også kirken og dens fortolkning af skriften, endog imod hans egen fornøft[144]. At kirken har denne enestående autoritet, demonstreres omhyggeligt både med fornøftgrunde og ud fra skriften, især løftet i dåbsbefalingen[145]. Og med vanlig omhu får More endog gjort opmærksom på, at han udmærket ved, at disse redegørelser ikke er

[142] DCH I, 20–31 (EW 145–77) samt III, 1 (EW 203–6).

[143] »And thus it appereth that not onely Christ is the man that ye be sent vnto and commaunded by god to beleue and obey, but also the churche is the person whom ye be by Christ commaunded to hyre and beleue and obey. And therefore if ye will in faith or lyuyng or auoydyng of all damnable errorr (that ye might fall in by mysseunderstandyng of scripture) take a sure and vnfallible way, ye must in all these things hyre beleue and obey the churche, which is as I say the person whom Christ sendeth you to for the sure solucion of all such doubttes, as to the man in whose mouth he speketh him selfe, and the holy spirite of his fater in heuen.« DCH I, 27 (EW 168 D–E).

[144] »And therefore are we bounden not onely to beleue agaynste our owne reason, the poyntes that God shewed vs in scripture, but also that God techeth his churche without scripture againste our owne mynde also, to gyue diligent hyryng, ferme credence, and faithfull obedience to the church of Christ, concernyng the sense and vnderstandinge of holy scripture . . .« DCH I, 27 (EW 168 F–G).

[145] DCH I, 28–9 (EW 171–4). – Fornøftsbeviset rekapituleres i kap. 28 (EW 172 D–E) på følgende måde: »Than sythe ye grant that the church shal euer endure, and that it could not endure without the knowlege of such thinges as may please god, nor those thinges can bee all knowen yf knowledge lacked of those thinges that god byndeth vs to beleue, nor the knowledge of them any thyng serue to the knowledge and warnyng geuen vs of goddes pleasure, but yf we not onely can tel them but also beleue them, whiche believe ye graunte is called faith, of this it consequentye foloweth that the churche all wayes hath and all wayes shall haue the knowledge and belief of such thinges as God will haue it bounden to beleue.«

bevirkraftige i sig selv, kun hvis man forudsætter troen, som fås ved »secrete inspiracion« af den Helligånd [146]. Dette kommer særlig klart frem, da Sendebudet under en længere pause i diskussionen har været på universitetet, hvor han har truffet en mere sofistisk anlagt kammerat, der har drevet ham ind i en cirkelslutning for således at lamme Mores bevisførelse – i virkeligheden den samme cirkelslutning, som vi påviste hos Paulus Helie: Kirkens autoritet afledes af skriften, men skriftens af kirken [147]. Men den trænedede jurist lader sig ikke fange i en cirkelslutning. Han fralægger sig bestemt at have brugt skriftbeviset som det eneste eller det afgørende argument for kirkens autoritet. Det er mest praktisk at anvende over for biblicister; men det er ikke i sig selv tvingende. Det er kun troen, og den er Helligåndens værk: »For we besyde the scripture do beleue the church, because that God him selfe by secrete inspiracion of his holy spirite, doth (if we be willyng to lerne) teche vs to beleue his church«. Men det er den samme, inspirerede tro, der driver mennesket til at bøje sig både for skriften og for kirken [148]; og hvis den forudsættes, viser altså for More både skriften og fornuften, at det er kirken, der er den umiddelbare repræsentant for Gud.

På baggrund af, hvad vi s. 313 har sagt om udviklingen, der førte til Mores død, bør vi måske her præcisere, hvor kirkens myndighed efter hans mening finder sit egentlige udtryk. Han er ikke papalist. I diskussionen med Sendebudet henviser han udtrykkeligt til konciliets afgørelse i tvivlsspørgsmål [149]. Og klart kommer hans conciliaristiske holdning til udtryk i det vigtige brev til Thomas Cromwell fra marts 1534. Han indrømmer her, at han tidligere har været i tvivl om, hvorvidt pavens primat var indstiftet af Gud. Han frarådede endog i sin tid Henrik VIII at nævne det i skriftet mod Luther, idet han – med god grund, tør man sige, – gjorde gældende, at en kraftig understregning af netop dette punkt kunde blive ubehagelig for Henrik, hvis han eventuelt senere kom i strid med paven. Dette gjorde dog intet indtryk på kongen. – Men da denne tænkte situation få år efter blev til virkelighed, var More gennem studier nået til et andet standpunkt. Han mente nu, at man måtte regne

[146] DCH I, 25 (EW 158 E–159 A).

[147] Se s. 287.

[148] DCH III, 1 (EW 203–6, citatet: 206 E).

[149] DCH I, 27 (EW 167 H).

med en guddommelig indstiftelse af pavedømmet, når dog alle kirkefædre og koncilier syntes at regne med den. Under disse omstændigheder vilde det ikke være til nogen nytte at bestride den umiddelbare, guddommelige indstiftelse, idet der jo i alle tilfælde forelå en middelbar – gennem kirken. Resultatet vilde derfor blive det samme, nemlig at ingen på egen hånd kunde nægte paven lydighed: »– sith all Christendom is one corps, I can not perceive how eny membre therof may withowt the comen assent of the body departe from the comen hede.« Det er derfor meningsløst at diskutere spørgsmålet videre på lokal basis. – Men at det kan tages op af konciliet, er han på den anden side ikke i tvivl om. I de kraftigste vendinger understreger han konciliets autoritet som »vndowtable« og som den eneste garanti imod fuldstændig forvirring. Aldrig har han tænkt sig, at paven stod over konciliet, tvært imod: Han nævner det som en selvfølge, at konciliet i givet fald kan afsætte paven [150].

Det er således klart, at det i sidste instans afgørende for Mores stilling – også i reformationskampen – er den opfattelse, at den af Gud selv stiftede og styrede kirke må fremtræde som en påviselig korporation. Når kirken optræder som en enhed, således som det sker på konciliet, kan man være sikker på, at den repræsenterer Gud; og for så vidt som paven repræsenterer denne enhed, vil More hellere dø end nægte ham lydighed. Men at paven til enhver tid og under alle omstændigheder gør dette, er ikke sikkert.

I forhold til kirken må skriften således indtage en tilbageværende stilling. Den af Helligånden inspirerede tro udbredes ved den mundtlige forkyndelsestradition, der gennem apostlene går tilbage til Kristus selv, ikke ved skriften – ja, Helligånden vilde have kunnet lade troen vokse og udbredes, om så skriften slet ikke fandtes [151]. Kirken er denne traditions fortsættelse og derfor det pri-

[150] Corr. s. 498,200–499,262, citatet: s. 498,232-4.

[151] »– his faith was by the mouthes of his holy messengers put in to menneses, and by his holy hande written in mennes hartes or [before] euer any worde therof almost was written in the boke. And so was it conuenient for the lawe of life, rather to be written in the lyuely mindes of men, than in the dead skindes of bestes. And I nothyng doubte, but all had it so ben, that neuer gospell hadde ben written, yet shoulde the substance of this faith neuer haue fallen out of christen folkes hartes, but the same spirite that planted it, the same shoulde haue watered it, the same shoulde haue kepte it, the same shoulde haue encreased it.« DCH I, 25 (EW 158 H–159 A). – »And none Euangelist was there nor none Apostle, that by writyng euer sente the faith to any nacion, but if thei were firste enformed by worde, and that god had begon his church in that place« DCH I, 25 (EW 159 C).

mære. Skriften – som er udvalgt og overleveret af kirken[152] – er det sekundære, et nedslag af traditionen. Den bevidner selv, at ikke alt, hvad Jesus har lært, står i den, og at apostlenes anvisninger ikke altid er nedskrevet, f. eks. Johs. 21 [v. 25] og 16 [v. 12] samt 2. Thess. 2 [v. 15] og 1. Kor. 11 [v. 23ff.]. Sådanne apostolske lærdomme bevares i kirketraditionen, f. eks. blanding af vin og vand i nadverens sakramente, helligdagens flytning til søndag, Marias evige jomfruelighed m. m. At kirken bevarer denne tradition ren, samt at den med usvigelig sikkerhed fortolker skriften og skelner mellem ægte og falsk i senere åbenbaringer, det er Kristi eget løfte garantien for[153]. – Skriften er utvivlsomt »the hest and the best lernyng that any man can haue, if one take the right way in the lernyng«[154]. Den er »so meruaylously tempered, that a mouse may wade therin, and an Olyphaunt be drowned therin –«, dvs. enhver kan nå til bunds i den, hvis man bruger troen som støttestav og læretraditionen og fornuften som vejledere; men hvis man søger at bane sig vej gennem dens hemmeligheder i hovmod og tillid til sin egen dømmekraft, mens man kaster vrag på læretraditionen, vil man nødvendigvis »synke ouer the eres and drowne«. Og i skarp modsætning til det s. 279 nævnte, tvetydige Paulus Helie-citat hedder det: »And of al wreches worst shal he walke, that forsyng lytell of the faith of Christes church, cometh to the scripture of God, to loke and trye therin whether the church byleue a right or not. For either doubteth he whether Christe teche his church trewe, or elles whether Christ techeth it at all or not. And than he doubteth whether Christ in his wordes dyd say trewe, whan he said he woulde be with his church till the ende of the world.«[155]. Af denne fatale

[152] DCH I, 30 (EW 174 D–175 D), hvor også det s. 287 nævnte Augustin-citat anføres.

[153] »But as it may be that many thynges be there not all at ones reueled and vnderstanden in the scripture, but by sondry times and ages mo[re] thynges and mo[re] by God vnto his church disclosed . . . so I am very sure that the holy goste that God sente into his church. And Christ him selfe that hath promised vnto the ende of the worlde to perseuer and abyde in his church, shal neuer suffer his catholike church neither to agree to the makyng of any lawe that shal be to God damnably displeasaunte, nor of any trewth that god would were beleuyd to determine or byleue the contrary. For than hadde Christ which is all trouthe, broken his promise, and (whiche were blasphemy and abhominable to thinke) were waxen vntrewe«. DCH I, 25 (EW 159–162, citatet: 160 B–D).

[154] Jfr. DCH I, 25 (EW 156 F): »– an inestimable treasure as the cause standeth«.

[155] DCH I, 25 (EW 162 G–163 A).

fejl er alle de gamle kætterier opstået. – Men siden det er djævelens største lyst at bringe mennesker til misbrug af de i sig selv bedste ting, er dette misbrug af skriften netop så nærliggende en fare, hvilket More som før nævnt selv har set eksempler på[156]. For at undgå den må man – foruden at orientere sig i kirkefædrenes kommentarer og bede om Guds nåde og hjælp – først og fremmest sørge for at blive forsvarligt oplært i kirkens tro, »all suche pointes and articles as the church beleueth«. Hvis skriften efter anvendelsen af dem stadig synes en at tale imod kirkens lære, bør man i tilslutning til Augustin regne med oversættelses- eller afskriverfejl, nu om dage evt. trykfejl, eller regne med, at man selv ikke forstår teksten rigtigt, klynge sig til kirkens tro og lade teksten blive bedre forstået, når det behager Gud at give nåde til det. Således vil man være sikker på enten at have sandheden eller i hvert fald ikke begå nogen dødelig fejltagelse[157].

Om end man ved dette ræsonnement gang på gang mindes om Paulus Helie, er det dog klart, at Mores teologi virker mere kirkelig og for så vidt mere konservativ end hans. Henvisningen til kirkens autoritet er hos More præcis og eksklusiv; og den individualistiske tendens optræder hos ham kun i helt underordnet stilling. Endvidere savner man Paulus Helies heftige bekendelser af ærefrygt for skriften. Vel bevidner More sin respekt for den; men stillet over for den iver, hvormed han påviser farerne ved misforstået skriftstudium, forstår man egentlig meget vel Sendebudet, når han ironisk spørger, om More da mener, at Gud havde gjort bedre i ikke at give os skriften[158]. Det svarer hertil, at More ikke i samme grad som Paulus Helie anerkender anklagerne mod præsteskabet for uduelighed og demoralisation. Han erkender kort, at vi naturligvis alle, gejstlige som læge, er arme syndere, Gud bedre os alle, og at det vilde være en fordel, om »better ley men and fewer« blev gjort til præster. Men skal man som Sendebudet sammenligne med andre lande, er More overbevist om, at den engelske klerus såvel i lærdom som i livsførelse står fuldt på højde med, ja overgår gejstligheden i et hvilket som helst andet land[159].

[156] Se s. 316.

[157] DCH I, 22 (EW 151 E–152 A).

[158] DCH I, 25 (EW 156 C).

[159] DCH III, 11 (EW 225 B–D). – Det er i denne sammenhæng, More henviser til den s. 318 nævnte Æsop-fabel.

Man måtte derfor vente, at problemet om oversættelser af bibelen hurtigt kunde affærdiges. Lægmændene kan jo blot holde sig til kirkens lære og skriftudlægning. Men det går anderledes. Problemet rejses i Dialogues III. bog, hvor Sendebudet bittert angriber præsteskabet, fordi det forbyder oversættelser. More benægter simpelt hen, at dette er tilfældet, og tilbageviser Sendebudets henvisning til Oxfordkonstitutionen[160] ved at forelægge ham teksten, der klart viser, at der ikke er tale om forbud, men om censur, hvilket i begges øjne er noget ganske andet[161]. Alligevel fastholder Sendebudet angrebet, idet han nu hævder, at præsteskabets forvaltning af denne censur i praksis virker som et forbud. More søger energisk at afbøje anklagerne; men i det principielle spørgsmål giver han angriberen ret: End ikke en berettiget frygt for misbrug bør forhindre, at skriften gøres tilgængelig på modersmålet: »For elles if the abuse of a good thing should cause the taking away therof from other that would vse it well, Christ should hymself neuer haue been borne, nor brought hys fayth into the world, nor god should neuer haue made it neither, if he should for the losse of those that would be damned wretches, haue kept away the occasion of reward from them that would with helpe of his grace endeour them to deserue it«[162].

Men når More ønsker bibelen oversat, skyldes det aldeles ikke noget ønske om dermed at åbne vej for en friere bibeltolkning eller en deraf følgende friere forståelse af kristendommen. Det vilde netop være, hvad han forstår ved misbrug af bibelen. Som det klart vil fremgå af det følgende, tilsigter han ikke i mindste måde at svække kirkens monopol på skriftfortolkning. – I sin glæde over at få medhold fortsætter Sendebudet nemlig med heftige udfald mod præsterne, der bruger »euery rotten reason that they can find« for at forholde lægfolket bibelen. De påstår, at kundskabstørst er farlig, og at skriften slet ikke kan oversættes til et barbarisk sprog som engelsk. Især fremhæver de, at skriftens ord er føde for sjælen; og som man kun giver småbørn mælk og tyggemad, således kan heller ikke lægfolket, der kristeligt set er børn, tåle at få skriftens ord serveret direkte, uden at det først er tygget (»chammed«) for

[160] Se s. 277.

[161] DCH III, 14 (EW 233 F–234 F).

[162] DCH III, 16 (EW 241 G–F, jfr. 245 C–D). – Ganske det samme argument bruger Frans Wormordsen i indledningen til Psalteret (fol. B 2–B 3).

dem. Navnlig dette sidste er Sendebudet oprørt over: »– by god they shal for al that well fynde in some of vs that an olde knaue is no chylde«. Men desværre viser det sig, at More i vid udstrækning godkender disse »rotten reasons«. Utvivlsomt kan videbegær være »inordinate« – og er det, hvis lægfolket ikke vil nøjes med at læse skriften, men drister sig til selv at »tygge« den, dvs. at fortolke og diskutere de store hemmeligheder i den, som de viseste og de lærdeste ikke altid er i stand til at »tygge«. Jo mindre baggrund folk har for deres læsning, jo mere uforstandige, uvidende og tåbelige de er, desto ivrigere vil de være til at fortolke, og med desto større sikkerhed vil de udtale sig om de dunkle spørgsmål. Hvordan skulde de kunne gøre det uden ved kætterske fortolkninger at bringe deres egne og andres sjæle i fare? Og respekten for den hellige skrift vil synke, når den således på overmodig og uærbødig vis skal diskuteres hen over måltidet: »And there whan the wyne wer in and the witte out, woulde they take vpon them with foolish wordes and blasphemie to handle holie scripture in more homely maner than a song of Robin hode«. En sådan brug af skriften vil blive lægfolket til skade i stedet for til gavn. Den ene del af Kristi kirke skal ikke pille ved den andens embede: »– and therfore . . . I can in no wise agree with you that it wer mete for men vnlearned to be busy with the chamming of holy scripture, but to haue it chammed vnto them. For that is the preachers part and theirs that after longe studye are admytted to reade and expown it« [163].

Præsternes betænkeligheder er altså vel begrundede. Men alligevel ønsker More bibelen oversat. Han ønsker, at lægmændene får mulighed for at bruge den som opbyggelseslæsning, idet de læser budene eller andre let forståelige tekster og lader de sværere ligge til kirkens fortolkning; eller de kan læse den som forberedelse til at høre prædiken [164].

Dette forekommer ham så værdifuldt, at han ikke vilde hindre en eneste from lægmand i således at drage nytte af bibelen, om også han derved kunde hindre hundrede kættere i ved bevidst mis-

[163] DCH III, 16 (EW 241 F–243 G, citaterne: 241 F, 242 A, 243 B og 243 F–G). – Det er karakteristisk for More – og for hans tid –, at rationelle grunde i nogen grad flyder sammen med dogmatiske, så at han i samme afsnit kan argumentere med klerus' uddannelse og med kirkens guddommelige orden som f. eks. fremstillet i Ef. IV, 11 eller Ex. XXIV (EW 242 B–H).

[164] DCH III, 16 (EW 243 C–F, jfr. 244 G–H).

brug at tage skade af den [165]. De sproglige vanskeligheder bekymrer ham ikke. Eftertrykkeligt fejer han den påstand af bordet, at bibelens mening ikke skulde kunne udtrykkes på »a tong vulgare and barbarous« som den engelske. Enhver betænkelighed af den art må også ramme de hellige mænd, der først nedskrev de hellige tekster, al den stund de oprindeligt blev skrevet på to folkesprog og oversat til et tredje, som hver for sig var »as verye vulgare as ours« [166]. Det virkelige problem er ikke sproget, men misbruget, og det vil ikke blive forhindret ved forbud mod oversættelser; for tilbage bliver problemet om de præster, »as can no more than theyr grammer, and verye scantly that«. De har jo ikke større forudsætninger for at finde den rette mening i den latinske tekst, end kvinderne har for at finde den i en engelsk. I øvrigt opstår kætteriernes snarere hos urolige hoveder blandt de lærde end hos lægfolk. Hvis frygten for dem skulde kunne retfærdiggøre et forbud mod bibelen på engelsk, skulde den forbydes på alle sprog. Intet godt kan fremmes uden risiko; og vel kan man søge at begrænse denne, men at forbyde bibeloversættelser af hensyn til dem, der vilde misbruge dem, vilde være en lige så stor misforståelse som at amputere et ben for at kurere gigt i tåen eller et hoved for at kurere tandpine [167].

I stedet foreslår More nu en kontrolordning, der skulde kunne forebygge eller i hvert fald begrænse misbruget. Man kunde lade oversættelsen udføre af »some good catholike and well learned man«, evt. af en kommission. Det færdige værk kunde autoriseres og befordres i trykken af biskopperne, til hvem også det trykte oplag skulde fordeles. Når de så selv uddelte det til lægfolket, vilde enhver biskop have sikkerhed for, at bøgerne kun kom i hænderne på »such as he perceiueth honest, sad, and verteous«, og som han skønnede vilde bruge dem på den rigtige måde; og de skulde naturligvis tilbageleveres ved indehaverens død. Sendebudet mener, at folk sikkert hellere vilde købe bøgerne selv end få dem gratis under biskoppelig kontrol. Muligvis, svarer More; men de, der vilde være utilfredse med at få dem på den af ham foreslåede måde, vilde netop være dem, der ønskede dem af tvivlsomme grunde. De vilde næppe blive nægtet »any honest housholder to be by his discrecion reuently red in his house. But though it wer not taken to euery lewde

[165] DCH III, 16 (EW 245 C).

[166] Også dette anfører Frans Wormordsen (Psalteret fol. B 4).

[167] DCH III, 16 (EW 243 G–244 G, citaterne: 241 H og 244 D).

lad in his own handes to rede a litle rudely whan he list, and then cast the boke at his heles, or among other such as himselfe to kepe a quotlibet and a pot parlament vpon, I trow there wil no wise man find a faulte therin«[168]. Skriften er medicin for den syge og føde for den raske; men mangan syg tager sig selv for rask, og der er så mange slags føde i skriften, som ikke alle tåler lige godt. En kan tåle de synoptiske evangelier, men ikke Johs.; en Acta, men ikke Apokalypsen; en Efeserbrevet, men ikke Romerbrevet. Derfor er det kun rimeligt, om biskoppen, som Gud har indsat som stiftets overlæge, der skal stille diagnoserne, også foreskriver, hvor megen og hvilken slags medicin hver enkelt får. »And thus may the bishoppe order the scripture in our handes, with as good reason as the father doeth by his discrecion appoynte which of his children may for hys sadnes kepe a knife to cut his meate, and which shal for his wantonnes haue his knife taken from him for cutting of hys fyngers«[169].

Denne rigoristiske kontrolordning er ifølge Mores egne ord ikke hans egentlige program, kun et alternativt forslag til det forbud, han så gerne vil undgå. Netop på baggrund af hans kirkelige betænkeligheder bør dette understreges. Endnu mod samtalens slutning fastholder han, at »the whole byble might for my minde be suffered to be spred abrode in englishe«[170], og at det kun er for at undgå forbud, han fremsætter sin plan. I stadig nye formuleringer fremhæver han, at »No good thing ought to be put awaye because of the missevse therof«[171]; og sammenligningen mellem vore to humanister giver således foreløbig det paradoksale resultat, at den mere kirkeligt-konservative Thomas More går ind for bibelens oversættelse, idet han argumenterer med Paulus Helies yndlingsætning: Misbrug ophæver ikke brug, mens den mere bibelsk og individualistisk orienterede Paulus Helie går imod ud fra erkendelsen af, at misbrug alligevel kan blive så groft, at det bør ophæve brug.

[168] DCH III, 16 (EW 245 F–246 B, citaterne: 245 F, 245 G og 246 A–B).

[169] DCH III, 16 (EW 246 E–247 A, citatet: 246 H–247 A). – Som en kuriositet kan det nævnes, at man også finder lignelsen om kniven hos den kendte Strasbourg-prædikant Johannes Geiler af Kaysersberg (1445–1510), der med den som illustration adværer imod, at lægfolket får adgang til bibellæsning; se Lucien Pflieger: Geiler von Kaysersberg und die Bibel (Archiv für elsässische Kirchengeschichte I, Bonn 1926) s. 124.

[170] DCH III, 16 (EW 247 A–B).

[171] DCH III, 16 (EW 244 B, randnote).

Tiden skulde dog vise, at heller ikke More var konsekvent i sin anvendelse af sætningen. Det fremragende polemiske indlæg, han havde leveret, kunde lige så lidt som de øvrige modforanstaltninger standse udbredelsen af Tyndales Ny Testamente. Nye oplag tryktes i Antwerpen og oversendtes til England, til dels finansierede af for-tjenesten på de første sendinger, herunder også de betydelige par-tier, biskopperne havde opkøbt for at holde autodafe på dem. Im-porten og salget synes at være sket gennem det såre effektivt orga-niserede handelskompagni The Merchant Adventurers, der var så vant til halvt eller helt illegale forretninger, at det var umuligt at kontrollere [172]. Og testamentet fulgtes af en bred strøm af kæt-terske og antiklerikale skrifter. I 1532 klager More: »Our Lorde sende vs now some yeres as plentuous of good corne, as we have had some yeres of late, plentuous of euill bookes. For they haue growen so fast, and sprongen vp so thycke, full of pestilent errours and pernicious heresies, that they haue infected and kyled, I feare me, moe selye symple soules, then the famine of the deare yeares haue destroyed bodyes«; ja, han formoder endog, at dyrtiden og vareknapheden netop er udtryk for Guds begyndende reaktion imod det tiltagende kætteri [173]. Endvidere opregner han 23 af de kæt-terske skrifter, idet han dog forsikrer, at han ikke kender det fulde antal; og i spidsen stiller han »Tindales newe testament, father of them al by reason of hys false translating« [174]. Der måtte altså efter hans skøn være al grund til at frygte, at kætterske bibelfor-tolkninger vilde vinde indpas i folket.

Og måske har vi allerede fra 1530 et vidnesbyrd om, at han har ændret standpunkt.

Når der i det følgende skal søges påvist en glidning i Mores stil-ling i løbet af reformationskampen, bør det understreges, at dette intet har med den traditionelle diskussion om Mores konsekvens eller inkonsekvens at gøre. Vi betragter her kun det isolerede spørgsmål om bibelens oversættelse. – Men af hensyn til sammenlig-ningen med Paulus Helie kunde det nævnes, at de religiøse bryd-ninger placerede dem begge i stillinger, der let kunde misforstås, og

[172] Se herom H. Maynard Smith, *anf. skr.* s. 285–7 og 300–3.

[173] *Conf.*, Preface (EW 339 C–340 A).

[174] *Conf.*, Preface (EW 341 D–343 G). – Han nævner kun de engelske skrifter. Antallet af indsmuglede, kætterske skrifter på fremmede sprog erklærer han for uoverskueligt.

som også er blevet det indtil de seneste tider. Begge var kendte som kritikere af det gamle; og begge fandt deres plads blandt reformationens ihærdigste modstandere og bekæmpere. Måske var det endog i begge tilfælde på biskoppelig opfordring, de optog kampen[175]. For Mores vedkommende var misforståelsen særligt nærliggende på grund af hans ungdomsværk »Utopia«, som eksperimenterede med nok så radikale tanker både angående religionen og samfundet, og som i øvrigt nød europæisk berømmelse. Og under den bitre strid udeblev misforståelsen da heller ikke. More blev så vel som Paulus Helie beskyldt for at være en »vendekåbe«, en holdningsløs opportunist, hvilket vi senere skal se et eksempel på. Ligeledes møder vi den fra Paulus Helies historie så vel kendte beskyldning, at han fik betaling af biskopperne for sin anti-reformatoriske polemik, som egentlig var imod hans inderste overbevisning. Den fremføres med stor bitterhed af Tyndale, der f. eks. sammenligner Mores forhold til biskopperne med Judas' til ypperstepræsterne[176]. I 1532 karakteriserer han ham som »sir Thomas More, Kt, which knew the truth and for covetousness forsook it again«[177]; og ligefrem verbal overensstemmelse er der mellem hans erklæring samme sted: »covetousness blinded the eyes of that gleering fox more and more« og Paulus Helies bøn til borgerne i Randers, at de kun vil agte på, hvad han skriver, ikke på hans person, idet deres prædikanter jo beskylder ham for at være »forblindett (som the siige) aff gerighedt«[178].

At beskyldningerne i begge tilfælde var uretfærdige, er der ingen tvivl om. Da More endelig fik tilbudt en rundelig belønning af biskopperne, svarede han, at han hellere vilde kaste den i Themens end tage imod en penny af den[179]. Men det protestantiske had til »forræderen« skulde dog holde mistanken i live gennem generationer, suppleret med et væv af tilsyneladende ganske grundløse legender om hans diabolske fryd ved at tortere arresterede kættere. – Og selv efter at det konfessionelt bestemte had var trådt i baggrunden for en mere saglig vurdering, har forskerne haft det største besvær

[175] Jfr. om P. H. VII, 35.

[176] Tyndale's Answer to Sir Thomas More's Dialogue (udg. af Henry Walter for The Parker Society, Cambridge 1850), s. 16 og 148. – Denne udgave citeres herefter »Walters«.

[177] Tyndale: Expositions and Notes etc. (udg. af Henry Walter, Cambridge 1849), s. 100.

[178] IV, 26.

[179] Apology 10 (Taft s. 52, EW 867 C–D). Jfr. Roper s. 45–8.

med at forlige »Utopia«s ideer med Mores senere holdning[180], vel fordi man har underkendt »Utopia«s karakter af tankeeksperiment og ironien i den humanistiske dialogform. For mig at se er det både hos Paulus Helie og hos More kontinuiteten, der gør størst indtryk.

Henrik VIII blandede sig i disse år i stadig højere grad i kirkens anliggender. Han kunde vel tænke sig adskilligt »reformeret«; men den første betingelse måtte være, at det skete under hans kontrol, og han ønskede indtil videre ikke, at hans katolske rettroenhed skulde kunne drages i tvivl. I 1529 nedsatte han en kommission til undersøgelse af de kætterske skrifter, ledet af ærkebiskop Warham og bestående dels af gejstlige, dels af universitetsfolk. Resultatet forelå på et møde den 24. maj 1530, som kongen selv deltog i, og nedfældedes i et på mødet udstedt officielt dekret i Warhams navn[181]. På grundlag af udførlige citater fordømmes heri som kætterske syv navngivne bøger, de fleste af Tyndale, foruden »the translation also of Scripture corrupted by William Tyndall, as well in the Olde Testamente[182] as in the Newe«. Endvidere anføres in extenso en proklamation, der skulde oplæses for folket af præsterne[183]. Heri nævnes seks af de indicerede bøger foruden Tyndales testamente, og det påbydes, at alle eksemplarer af disse samt af visse nærmere angivne kategorier af bøger skal udleveres. – I et særligt afsnit behandles herefter det principielle spørgsmål om bibelens oversættelse. Da det efterhånden er blevet en udbredt opfattelse, at kongen har pligt til at sørge for, at bibelen oversættes og gøres tilgængelig for lægfolket, har han også bedt kommissionen overveje dette spørgsmål. Man er nået til det resultat, at »the having of the hole Scripture in Englisshe is not necessarye to cristen men«; den samme opbyggelse, som evt. kunde fås ved bibellæsning, kan også fås gennem belæring af præsterne; og i øjeblikket, hvor så mange kætterske bøger og meninger er i omløb, vilde en oversættelse til frit brug for lægfolk snarere virke yderligere forvirring og nedbrydning end opbyggelse. Engelske bibler vil derfor ikke blive tilladt. Ikke desto mindre har kongen højtideligt erklæret, at han vil sørge for, at en pålidelig oversættelse af Ny Testamente bringes i stand, således at han kan frigive den, når han skønner folket

[180] Se herom Taft s. VII–VIII.

[181] »A publick instrument ...«, aftrykt i David Wilkins: *Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae*, bind III (London 1737), s. 728–37.

[182] Tyndale havde i januar 1530 udgivet en oversættelse af Pentateuchen.

[183] »the bill in Englisshe to be published by the prechours«, Wilkins s. 735–6.

»mete, apte, and convenient to receyve the same«; og det kan derfor i proklamationens afslutning påpeges, at jo nøjere man holder sig de deri givne forbud efterrettelig, des snarere kan den lovede, autoriserede oversættelse blive til virkelighed.

I juni samme år fulgtes dekretet op af en kongelig proklamation, der vel indeholder visse afvigelser fra det, f. eks. en ret kraftig udvidelse af bogforbudet og regler for dets håndhævelse, men som i de principielle argumentationer og konklusioner dog følger det ret nøje [184].

Det er et spørgsmål for sig, hvad der egentlig var kongens hensigt med denne aktion. H. Maynard Smith mener, at det var et særlig snedigt træk for at få begge parter i religionsstriden til at slutte op bag ham. De, der ønskede en bibeloversættelse, kunde herefter slå sig til tåls med, at det dog nu var sikkert, at den kom, især hvis man undgik at irritere kongen; og de, der ikke ønskede den, kunde trøste sig med, at den dog indtil videre var forbudt [185]. At kongen spillede dobbeltspil, kan man i hvert fald vanskeligt tvivle på, når man ser, at han deltager i fordømmelserne af et værk som Tyndales »The obedience of a Christen man ...« (1528), der i sin yderligt ensidige hævde af kongens absolutte, gudgivne suverænitet passede som hånd i handske til den politik, Henrik netop i disse år slog ind på. Der berettes om, hvor begejstret han var, da han læste bogen, og det er en kendsgerning, at han i 1531 hemmeligt søgte at få Tyndale til at vende tilbage til England [186]. Henriks politik var først og fremmest at styrke kongens magt. Hvis et bibelforbud passede i denne politik, kunde han nok gå ind for det; men i øvrigt måtte hans hovedsigte være ikke at styrke, men at svække kirkens stilling. Og det anede adskillige allerede i 1530.

Det er et ganske andet spørgsmål, hvem der deltog i dekretets udstedelse, og hvorledes deres stilling til det var. Det er ikke ganske ligegyldigt, idet både dekretet selv og den kongelige proklamation gang på gang understreger kongens ønske om, at enhver af deltagerne skulde have absolut frihed til at sige sin mening uden hensyntagen af nogen art, og idet den fuldstændige enighed i afgørelserne ligeledes betones. H. Maynard Smith karakteriserer flertallet

[184] Trykt hos Wilkins, s. 740–2, og i A. W. Pollard: *Records of the English Bible* (London 1911), s. 163–9.

[185] Anf. skr. s. 322–4.

[186] Se herom H. Maynard Smith, anf. skr. s. 308–10.

af kommissionens medlemmer som »scholars bred in the New Learning but adhering to the old theology«[187]; og i spidsen for deltagerne i det afsluttende møde, straks efter ærkebiskoppen, nævner dekretet »the noble parsonage Sir Thomas More, knight, grete chauncelour of Inglonde«. Hvis der virkelig var fuld frihed til at udtrykke sin mening, kunde More i kraft af sin stilling og sine særlige kvalifikationer i spørgsmålet om kætterske skrifter og bibeloversættelser vanskeligt være tavs. At han også turde sige sin mening selv i situationer, hvor det kunde være farligt, er der eksempler nok på, både før og efter 1530. Kunde han da godkende de trufne beslutninger?

At man fordømte og forbød de kætterske skrifter, vilde han utvivlsomt bifalde, og det gælder også forbudet mod Tyndales oversættelse. Allerede i »Dialogue« havde han energisk forsvaret opbrændingen af den[188]. Heller ikke kunde han indvende noget imod, at man fastslog, at det ikke var nødvendigt, at bibelen forelå i oversættelse. Han havde jo selv hævdet, at den teoretisk set helt kunde undværes[189]. Men tilbage bliver dog, at man udstedte et regulært, om end kun midlertidigt, forbud mod bibeloversættelser. Når man tænker på, hvor ivrigt han havde taget afstand fra dette i »Dialogue«, hvordan kan dekretet så meddele, at »it was thought ther in that assemble to all and singuler in that congregation, that the kings highnes and the prelats in soo dooing, not suffering the Scripture to be divulgid and communicate in the Englishe tonge unto the people at this tyme doth well«? Kunde virkelig de kætterske skrifter motivere et midlertidigt forbud, når More dog i øvrigt hellere vilde se hundrede kættere tage skade af bibellæsning end en eneste from mand blive hindret i at drage nytte af den?

Der synes virkelig at have været diskussion. Dekretet taler ikke alene om forsamlingens omhyggelige overvejelser og undersøgelser, men siger også, at vedtagelsen skete »after . . . all thinges sayde might be on both sidys, and for bothe parties spoken, deduced, and brought furthe«; og de antydninger, vi får af diskussionen, tyder egentlig også netop på sådanne betænkeligheder, som More kan have haft. Dekretet fastslår, at »like as the having of Scripture in the vulgar tongis, and in the commen peoples handes, hath ben by

[187] Anf. skr. s. 323.

[188] Se især DCH III, 8 ff. (EW 220 ff.).

[189] Se f. eks. note 151.

holy fathers of the church heretofore in some tymes thought mete and convenient; soo at another tyme it hath ben thought to holy fathers not expedient to be communicate amongs them«; og som umiddelbar baggrund for den almindelige tiltrædelse af forbudet anføres, at »holy doctours testifie upon suche like considerations, the semblable hath been doon in tymes past«. Nu var Mores henvisning til kirkefædrenes og traditionens vejledning jo aldeles ikke nogen tom floskel, som det fremgår af hans ændrede stilling til pavedømmet; og i 1528 havde det netop været et af hans argumenter imod et forbud, at »neuer ment they [ø: al holy doctours] as I suppose the forbydding of the byble to be readde in any vulgare tong«[190]. Hvis den reaktionære fløj under forhandlingerne virkelig har kunnet legitimere et midlertidigt forbud med henvisning til fortilfælde, som man måtte tillægge normativ betydning[191], finder jeg det derfor ikke usandsynligt, at More efter nogen betænkelighed har givet efter og accepteret det, så meget mere, som det jo netop kun skulde være midlertidigt. Det kan tilmed have stået for ham som den sikreste vej til at nå frem til en forsvarlig oversættelse[192].

Man må også betænke, i hvor høj grad han tidligere havde understreget lydigheden mod gejstligheden. På baggrund af den skærpede situation er det derfor nok muligt, at han har kunnet godkende den afsluttende erklæring: »- ye cannot require or demande Scripture to be divulged in th'Englishe tonge, otherwise then upon the discretions of the superiours, soo as whensoever they thinke in their conscience it may doo yowe good, they may and doo well to geve it unto you, and whensoever it shall be seen otherwise unto them, they do amisse in suffering you to have it«. Men det kan så næppe heller nægtes, at der i det specielle spørgsmål om bibelens oversættelse er sket en ændring i hans holdning. At afgørelsen eksklusivt lægges hen til gejstligheden, uanset oversættelsens kvalitet og art, er afgjort en skærpelse i forhold til den fortolkning af Oxford-

[190] DCH III, 16 (EW 243 G).

[191] Det er nærliggende at tænke på de s. 277 nævnte bestemmelser.

[192] Tyndale anser ham for at være en af hovedmændene bag forbudet (Walter s. 168). Dette kan man dog næppe lægge vægt på, da Tyndale befandt sig langt fra begivenhedernes centrum og i øvrigt var villig til at tro alt, hvad der i hans øjne var ondt, om More. Vigtigere er det, at Harpsfield opfatter ham som en af initiativtagerne til aktionen (anf. skr. s. 225); men han omtaler kun de kætterske skrifter og løftet om en senere oversættelse, ikke det midlertidige forbud.

konstitutionen, som han selv opstillede i »Dialogue«[193]; og dengang mente han, at den gav det endelige svar på spørgsmålet.

Vender vi os til Mores egne skrifter fra den følgende tid, kan vi da også iagttagende en klar ændring i hans holdning. Han opdagede ligesom Paulus Helie efterhånden, at reglen »Misbrug ophæver ikke brug« kun kunde gælde inden for visse grænser. Da Tyndale i 1530 skriver sit »Answer«, synes han et sted at tillægge More medansvar for Erasmus' »Encomium Moriae«, der blev skrevet i 1509 under et besøg hos More. Tyndale kalder hånende Erasmus for Mores »darling« og påstår, at hvis »Encomium Moriae« blev oversat til engelsk, vilde enhver kunne se, hvor helt anderledes More dengang tænkte, end han nu skriver[194]. More svarer i »Confvtacion« og benægter, at han har ændret synspunkter. »Encomium Moriae« har han ikke noget ansvar for, da den er skrevet af Erasmus; og den er i øvrigt kun en satire over visse misbrug i forbindelse med helgendyrkelsen. At tillægge Erasmus den samme holdning over for sagen selv, som i satiren udtrykkes over for misbrugene af den fiktive person, forfatteren selv betegner som den personificerede dårskab, vilde være lige så urimeligt som at tillægge More de betydelig skrappe udtalelser, han lader Sendebudet fremføre i »Dialogue«. Der skulde sammenhængen dog ellers være klar nok. Men så vidt er det kommet, siden Tyndale begyndte at forgifte sindene med sine kætterske bøger, at man nu næppe nok kan nævne sådanne ting i et skuespil, uden at folk tager skade af dem. Under disse omstændigheder vil More meget have sig frabedt at få »Encomium Moriae« oversat til engelsk: »I say therefore in these dayes in which men by theyr owne defaulte misconster and take harme of the verye scrypture of God, vntyll menne better amende, if any man would nowe translate Moria in to Englyshe, or some workes eyther that I haue my self written ere [o: before] this[195], albeit ther be none harm therin, folke yet beyng (as thei be) geuen to take harme of that that is good, I would not onely my derlinges bokes but mine owne also, helpe to burne them bothe with myne owne handes, rather then folke should (though through theyr own faut) take any harme of them, seying that I se them likely in these dayes so to doe«[196].

[193] »theyr intent was that the byshop should approue it if he found it faultlesse . . .«, DCH III, 16 (EW 245 D–E).

[194] Walter s. 16.

[195] Utopia?

[196] Conf. II (EW 422 D–423 A, citatet: 422 H–423 A).

Her er det aldeles klart, at misbrug ophæver brug. Og selvmodsigelsen er så meget mere oplagt, som det i begge tilfælde drejer sig om bøger, hvori der ikke er noget ondt, men som det onde eventuelt vil blive fortolket ind i. I 1532 kan dette perspektiv få More til, hvad han ikke vilde i 1528: at forbyde en oversættelse.

Man kunde indvende, at More vel ikke vilde mene, at hans egne ungdomsværker var så værdifulde som bibelen, og at han derfor ikke vilde anse det for så stort et tab, om de blev undertrykt. Men det almene princip, der opstilledes i »Dialogue«, er dog brudt. Hertil kommer, at ikke alene paralleliseringen med bibelen i det citerede stykke, men hele sammenhængen synes at vise, at ændringen i hans »maksime« også gælder bibelen. Faren ved kættersk fortolkning af i sig selv uangribelige skrifter illustreres netop med en henvisning til forbudet af 1530. Så alvorlig er situationen, at kongen har fundet det nødvendigt »for the whyle« at forbyde bibeloversættelser, for at ikke onde mennesker skal gøre sig selv dødelig skade og sprede smitten videre ved at drage de gode ting, de læser i bibelen, »into the colour and mayntenance of their owne fonde fantasies, and turnyng all honye into poyson«. Det må have været en kendt sag for alle interesserede, at More selv havde deltaget i forberedelserne til denne beslutning. Havde han misbilliget resultatet, kunde han dårligt have refereret det her uden at markere en vis afstandtagen. Men han bruger det tvært imod som legitimerende baggrund for sin censur over sine egne og Erasmus' værker. Det må være naturligt at opfatte det sådan, at han virkelig har godkendt forbudet.

Og denne godkendelse synes da også at foreligge ganske klart i VII. bog af »Confvtacion«. Han svarer her på et afsnit af Tyndales »Answer«, hvori denne gentager påstanden, at gejstligheden udelukker lægfolket fra læsning af skriften[197]. Logikken i Mores svar er ikke umiddelbart indlysende for en protestant, og det kan i hvert fald ikke have gjort noget indtryk på Tyndale. Han begynder med at fastslå, at »I haue in the boke of my dialogue proued alredy, that Tyndall dothe in thys poynt falsely belye the clergye –«. Uanset hvad man mener om argumentationen i »Dialogue«, må det dog undre, at den efter Mores mening også kan gælde efter 1530.

[197] »For as they have destroyed the right sense of it with their leaven; and as they destroy daily the true preachers of it; and as they keep it from the lay-people, that they should not see how they juggle with it; even so would they destroy it also, could they bring it about, rather than we should come by the true understanding of it . . .«, Walter s. 48.

Men forklaringen på det da indførte forbud følger umiddelbart efter: »— and that of trouth Wyclyffe, and Tyndall, and frere Barns, and suche other haue bene the onely cause for whyche the scripture hath bene of necessitie kept out of the lai peoples handes, and that of late, speycially by the politike prouision and ordynaunce of our most excellent souerayne the kynges noble grace, not wythoute great and vrgent causes manifestly rysing vpon the false maliciouse meanes of William Tindal, for which al the lai people of this realme, both the euil folke that take harme by him, and the good folke that leese [o : lose] the profite by him, haue great cause to lament that euer that manne was borne« [198]. – Vi står her over for et af de fra politik så vel kendte tilfælde, hvor to modstandere ud fra nøjagtig de samme præmisser må fælde diametralt modsatte domme. Kendsgerningen er, at biskopperne har udstedt et forbud og tilskyndet kongen til at sanktionere det. Dette benægter heller ikke More, skønt han hele tiden taler om den kongelige proklamation. Tyndale konkluderer herudfra, at skylden for forbudet hviler på biskopperne. For ham er de nemlig kristendommens og sandhedens fjender, og det er kun, hvad man kunde vente, at de udelukker lægfolk fra bibelen for således at hindre dem i at se, hvordan de selv spiller bold med teksterne. Latinen skjuler sandheden, sagde de danske reformatorer. – For More er Tyndale og hans fæller oprørere mod kirken og mod Gud. De er »the onely cause« til forbudet og må derfor også bære det fulde ansvar for det. Havde de ikke været, vilde det ikke være kommet; men nu var man tvunget til at udstede det for at hindre, at de gjorde andre skade ved deres voldførelse og fordrejelse af teksterne. Det er altså biskopperne, der står på bibelens, sandhedens og lægfolkets side, og More kan derfor mene, at hans apologi for dem stadig gælder, uanset at de faktisk har udstedt et forbud, siden den blev skrevet. Det er ikke fakta, men ens eget forhold til fakta, der betinger ens dom over dem. – Men at More kan se »great and vrgent causes«, ja ligefrem »necessitie« for forbudet, uanset at det rammer både »euil folke« og »good folke«, det er der i hvert fald ikke tvivl om; og vi må derfor hævde, at der er sket en ændring i hans standpunkt, om end han vel næppe selv vilde have indrømmet det.

Endnu et enkelt sted i Mores skrifter må vi behandle, idet det hårdnakkede forsøg på at fastholde teorien på trods af praksis her

[198] Conf. VII (EW 678 B–D).

kommer meget klart til udtryk. Det stammer fra »Apology« fra 1533, hvori han besvarer en række af de indvendinger, der er blevet fremført imod hans tidligere skrifter. Han stiller sig her på samme standpunkt som dekretet af 1530, at det ikke er nødvendigt for sjælens frelse, at bibelen foreligger på modersmålet, idet den nødvendige kristelige oplysning kan fås gennem præsternes belæring. Efter med vanlig dygtighed at have argumenteret for dette, fortsætter han: »Many haue thought yt a thing very good & profitable, that the scripture well and trewly translated sholde be in the englyshe tong. And all be yt that many ryghte wyse and well lerned bothe, & very vertuouse folke also, both haue bene and yet be in a farre other mynde: yet for myne owne parte, I bothe haue bene and yet am also of the same opynyon styll, as I haue in my dyalogue declared, yf the men were amended and the tyme mete therefore« [199].

More husker altså stadig, hvad han har sagt i 1528, og mener virkelig at være konsekvent. Men den afsluttende betingelsesbetsætning er dog en alvorlig modifikation. »amended« betyder forbedret, ændret i forhold til den nuværende status, som altså ikke kan være god nok; og at det virkelig skal tages for sit pålydende, ses af, at det var med det samme ord, han betingede sit private forbud mod oversættelser af hans egne og Erasmus' værker. »vntyll menne better amende«, vilde han foretrække at brænde dem frem for at lade dem oversætte. – Og kunde More på nogen måde mene, at tiden var »mete«, passende, for en bibeloversættelse i 1533? Vi har allerede set et par vidnesbyrd om den uro, hvormed han betragtede kætteriets fremgang. At han anså kirken for i betænkelig grad at være i defensiven, ses af et andet sted i »Confvtacion«, hvor han anvender Jesu ord om, at mørkets børn er klogere end lysets børn, på forholdet mellem kættere og katolikker. Han fortsætter, at som de trofaste disciple i Gethsemane Have faldt i søvn, så at kun Judas var vågen, »so whyle these Judases watche and study aboute the making of their vngraciouslye bokes, good and trew beleuing men that were meete to aunswere them, and that were able in writing to much more then ouermatche them, . . . be now so forweryed wyth the sorowe and heauinesse to se the world waxe so wretched, that they fall euen in a slumber therewyth and lette these wretches alone« [200]. Den samme lignelse bruger han i

[199] Apology 4 (Taft 12–3, EW 849 H–850 D, citatet: Taft 13, EW 850 B–C).

[200] Conf., Preface (EW 355 H–356 B).

»Apology« i en sammenhæng, der tydeligt viser hans ængstelse over udviklingen. Indtrængende advarer han mod passivitet fra kirkens side. Man kan tabe selv den retfærdigste sag ved ikke at sætte noget ind på den, og forskellen mellem katolikkernes og kætternes iver er ofte som forskellen mellem »frost and fyre«. Ganske vist tror han ikke, at kætteriet nogen sinde vil kunne overvælde hele kirken, så lidt som havet nogen sinde vil kunne opsluge alt det faste land; men havet har dog opædt betydelige områder, ja hele lande; og således vil også kætteriet kunne anrette uhyggelige ulykker, hvis man undervurderer faren og forsømmer at standse det i tide. Under disse omstændigheder burde det være udelukket, at man slækker på biskoppernes ret til at skride ind mod kættere, således som det er foreslået. Den er mere påkrævet nu end nogen sinde[201]. – Men hvis initiativet i den grad lå hos kætterne, hvis problemet netop var det, at de ved deres vrang bibelfortolkninger vandt stadig flere tilhængere og således drog flere med sig i fortabelsen, var tiden da passende til at frigive teksten?

Hertil kommer det forhold, som More i sin dybe loyalitet aldrig nævner, men som han må have kendt så vel som nogen: at kongen siden 1529 havde ført en klart antiklerikal politik, støttet til et lige så antiklerikalt underhus og en machiavellistisk minister, Thomas Cromwell. Hovedparten af »Apology« er netop rettet mod et skrift, der ivrer for denne politiks fortsættelse[202]. Selv havde More i 1532 nedlagt sit embede på grund af den; og allerede i 1531 havde kongen tvunget konvokationerne til at anerkende ham som den engelske kirkes og gejstligheds »supremum caput«, dog med tilføjelsen »quantum per Christi legem licet«[203]. Det var ikke umuligt at skimte, hvor dette vilde ende: i brud med paven og undskrænket kongeligt supremati, således som det skete i 1534. Ikke blot religiøst, men også politisk var kirken på det alvorligste i defensiven; og en mand, der kendte Henrik VIII, som More gjorde det, kan meget vel have været plaget af frygt for, at han før eller senere, hemmeligt eller åbenlyst, vilde begynde at støtte kætteriet som led i denne politik[204].

Det forekommer mig, at netop More måtte finde tiden så lidet egnet til frigivelse af bibelteksten, som den vel kunde være; og

[201] Apology 47 (Taft 179–85, EW 921 B–923 F).

[202] Se herom Taft XXXVII.

[203] Wilkins s. 725, jfr. 742.

[204] Jfr. Taft XXXIV–XXXVIII.

betingelsesbisættningen må derfor opfattes således, som jo også ordlyden lægger det nær: som en hentydning til og en godkendelse af det midlertidige forbud. Men sammenligner man med de kategoriske udtalelser i »Dialogue«, er glidningen da åbenbar. Det må være korrekt at opgøre hans stilling i tilsvarende udtryk, som vi s. 311 brugte om Paulus Helie: Under »normale« forhold vil More klart gå ind for bibelens oversættelse; men ikke i tiden efter 1530.

A. I. Taft hævder – med henblik på den traditionelle diskussion –, at »The difference that is discernible between More's earlier and later writings is a difference, not in principle, but in emphasis« [205]. Denne vurdering, som jeg i øvrigt finder rammende, kan ikke oprettholdes her. Det vilde være rigtigere at sige, at han lader det mindre hensyn vige for det større. Når selve kirkens skæbne står på spil, må ønsket om en bibeloversættelse, som det dog aldrig har været tvingende nødvendigt at få opfyldt, midlertidigt ombyttes med ønsket om, at den ikke kommer. Herved vil man også i højere grad kunne redde noget af den konsekvens, som More selv ønskede at demonstrere, idet man kan tilføje, at kun således kan der skabes mulighed for at få det opfyldt på rette måde senere. Således kan han selv mene at være konsekvent, mens det for os må se ud, som om han modsiger sig selv.

Sammenligningen er hermed gennemført. Om end vi har kunnet påvise visse forskelle mellem de to mænd, må det dog vist indrømmes, at lighederne er mest iøjnefaldende. Ikke alene er deres kulturelle og teologiske forudsætninger i vid udstrækning de samme; men de positioner, de selv når frem til ud fra disse forudsætninger, er også nært beslægtede. Derfor kommer de for det her behandlede spørgsmåls vedkommende til at gennemløbe parallelle udviklinger. Og i hvert fald på et punkt får de også samme skæbne: Skønt de begge er mænd af sjælden karakterstyrke og retlinethed, kommer de i reformatorernes øjne til at stå som de store forrædere. – Begge er fuldt gyldige udtryk for den humanistisk inspirerede reformbevægelse, til hvilken der stilledes så store forventninger, indtil dens stilfærdige tale overdøvedes af den lutherske reformations barskere toner. De erkender, at kirken består af mennesker, der kan gøre sig skyldige i fejl og forsømmelser. De ser, at deres samtids kirke er

[205] Taft VIII. – Om det her behandlede sted siger han (LXXIII–LXXIV): »More appears to regard his earlier statement with certain misgivings, but those misgivings are not strong enough to warrant his retracting it.«

præget af formalisme og stagnation, og at den virkelig trænger til reform. Og dog er de selv den middelalderlige, katolske kirkes ægte børn. De regner med en gennemskuelig, guddommelig verdensorden, hvori kirkeinstitutionen indtager en central stilling, idet den jo ikke blot er en samling af enkeltmennesker, men tillige og først og fremmest gudsrigetets jordiske manifestation, som med rette indtager en patriarkalsk og autoritær stilling over for den enkelte, svarende til Guds stilling over for kirken. Derfor kan de begge illustrere kirkens situation under reformationstidens trængsler med billedet af et ulydigt barn, der straffes af sin fader eller moder. Dette billede giver mulighed for at fastholde erkendelsen af, at kirkens folk selv har fejlet og tilladt så store mangler og brøst, atulykkerne egentlig ikke er mere, end de har fortjent; og dog mistes ikke et øjeblik barneforholdet til Gud. Det bliver forståeligt, at Gud tillader kætteri at rase, idet han jo dog kun lader det fungere som sit tugtemiddel; og netop herved anbringes det på sin rette plads: som riset i den kærlige faders eller moders tugtende hånd, som den straffende dog i virkeligheden afskyr fuldt så meget som den straffede, og som derfor også kastes på ilden efter brugen [206]. Thi for dem begge er kætterne mennesker, som har brudt med og rettet deres angreb imod gudsriget på jorden og dermed i virkeligheden mod Gud selv, og de kan derfor kun betragtes som »affskaarne menniskir fraa then hellige oc cristhen kirckis samfundt«, »Who be therby cut of from the lyuely tre of that vyne, and waxyng withered braunches, be kepte but for the fyre first here and after in hell«, – medmindre de da angret og vender tilbage [207].

Den glidning, der her er påvist hos dem, er da heller ikke udtryk for holdningsløshed eller svigten, men netop for, at de livet igennem fastholder de samme begreber om, hvad der er de grundlæggende værdier. Vel er de bibelhumanister; men de er først og fremmest katolikker. Bibelen er kirkens og forkynder den samme sandhed, som kirken forvalter. Derfor kan de nok give Erasmus ret i, at den bør oversættes, så længe man virkelig tør vente, at dette kan fremme en kirkelig fornyelse; men når de står midt i den kamp, hvor selve

[206] P. H.: I, 267. 268–9. More: Conf. VI (EW 630 C–E) og Apology 47 (Taft 182, EW 922 D–E).

[207] P. H.: II, 123. More: DCH I, 25 (EW 160 B). – Måske bør man tage forbehold for P. H.'s vedkommende, når More henviser kætterne til ilden »first here«. Han var som bekendt ikke nogen blodhund (II, 181, 21–6). For Mores vedkommende skal ordene tages bogstavligt.

kirkens eksistens synes at stå på spil, og hvor bibelen misbruges som dens fjenders fornemste våben, da ser de spørgsmålet under synsvinkler, som er skjulte for Erasmus. Vel ophæver misbrug ikke brug; men når alt kommer i den grad af lave, at bibelen tvinges til tjeneste for kætteriet, sandheden til tjeneste for løgneren, da må man for sandhedens og bibelens egen skyld midlertidigt suspendere den konsekvente holdning.

Tilbage står kun det spørgsmål, hvorfor Paulus Helie synes at være foran More i udvikling, så at denne i 1528 endnu står på samme standpunkt som Frans Wormordsen, der dog ganske kort tid efter skulde gå over til reformationen, imod Paulus Helie. Svaret er enkelt: Det skyldes forskellen i lokale forhold og den forskellige hastighed, hvormed reformationen udviklede sig i de to lande. Man kan f. eks. forestille sig Mores forslag om en kontrolleret bibellæsning overflyttet til Danmark og forelagt Paulus Helie. Han kunde næppe have haft meget at indvende imod det; men han stod blot i den ulykkelige situation, at der her i landet næppe kunde sammensættes en kommission af kvalificerede, katolske oversættere, og at der vel ikke kunde findes mere end en eller to biskopper, der vilde være i stand til at administrere kontrolordningen, således at den gav mening. De mænd, der skulde lede den katolske kirke her, havde slet ikke dygtighed eller format til at overtage ledelsen af udviklingen. Da de i 1530 fik chancen for et åbent opgør med prædikanterne, måtte de dels henvende sig til den før så forkætrede Paulus Helie, dels til Tyskland om hjælp. Hvad der fandtes af teologisk duelighed, var – bortset fra Paulus Helie selv – på det reformatoriske hold. Derfor havde han ikke andre muligheder end at gå imod oversættelser. – Men mens Paulus Helie i Danmark stred som en ensom kæmpe, kunde englænderen More i 1528 anlægge et langt mere optimistisk syn på situationen. Han kunde stadig håbe på, at den bibelhumanistiske reformbevægelse vilde komme til at bestemme kirkens kurs. Vel var de fleste af hans gamle venner fra humanismens gennembrudstid døde; men deres tanker var det langt fra. John Fisher, manden, der havde kaldt Erasmus til Cambridge og således grundlagt og senere vogtet den humanistiske tradition der, levede endnu og var som biskop af Rochester en af kirkens højst respekterede mænd. Det var endnu langt fra klart, hvilke muligheder kongens ægteskabssag indebar. Han stod som troens forsvarer og tillige som velynder af »The New Learning«. Det samme gjaldt ærkebiskopperne Wolsey, der havde grundlagt Cardinal's College i Oxford, og War-

ham, der havde støttet Erasmus. Blandt de yngre mænd i kirkens tjeneste fandtes adskillige ypperlige begavelser, »bred in the New Learning but adhering to the old theology«. Og selve den mand, på hvis opfordring More optog kampen mod kætteriet, Cuthbert Tunstall, var humanist. Det er karakteristisk, at Tyndale havde henvendt sig til ham om protektion, inden han drog udenlands – og oversatte det Ny Testamente. Her var der altså virkelig mening i at forestille sig kirkens ledelse under bibelhumanistisk inspiration gå i spidsen for en reform, der gradvist kunde afskaffe de indgroede misbrug og de åbenbare mangler og netop derved forebygge den egentlige kirkelige revolution. I Danmark var den katolske kirke død, inden den blev afskaffet. Der var kun et fallitbo at gøre op, og Grevefejden blev en socialt bestemt borgerkrig, ikke en religionskrig. I England rådede den endnu over betydelige kræfter. At dette har haft afgørende betydning for den engelske reformations forløb, så forskelligt fra den danske, som det blev, er åbenbart. Det er heller ikke ukendt, at mænd, som i mangt og meget kunde mødes med More, gled med over i den engelske statskirke, og at hans åndsretning således fortsat kunde gøre sin indflydelse gældende på Englands officielle kirkeliv. Men det bør også nævnes, at skønt Mores optimisme på den katolske kirkes vegne hurtigt afløstes af dyb og berettiget bekymring, så var den engelske katolicisme, som han så helhjertet repræsenterede, dog stærk nok til at leve videre gennem århundrederne i en aldrig brudt tradition. At den ved sin blotte eksistens også har sat sit præg på engelsk kirkeliv både i og uden for statskirken; er umiskendeligt den dag i dag.

Kingos Salmebog

En studie over dens forhistorie

Af Erik Norman Svendsen

Enevældens indførelse i Danmark 1660 skabte grundlag for en omfattende fornyelse af gudstjenestelivet, idet enevældens uniformitetskrav også udstraktes til at gælde kirken. Uniformitetskravet, der fik sit første markante udtryk i Kong Christian Vs Danske Lov 1683[1], blev indledningen til en speciel kirkelovgivning, der resulterede i Danmarks og Norges Kirke-Ritual 1685[2], Forordnet Alter-Bog udi Danmark og Norge 1688[3], Dend Forordnede Ny Kirke-Psalmebog 1699[4], og Gradualen 1699[5].

Hans Thomissøns salmebog fra 1569[6] var stadig Danmarks og

[1] 15. april. Udgivet på grundlag af V. A. Sechers tekststudgave. Ved Stig Juul. 1949.

[2] Kommissionen til udarbejdelse af ritualet nedsattes i 1682. Den bestod af biskopperne Bagger og Kingo, hofpræsten Hans Leth og sognepræsten ved Vor Frue Kirke i København Henrik Bornemann (1693 efterfulgte han Bagger på bispestolen). Ritualbogen udkom 1685 og indførtes i kirkerne 1. pinsedag 1686. Ritualet var udarbejdet med henblik på den nye autoriserede kirkesalmebog, som Kingo var i færd med at udarbejde.

[3] For alterbogens udarbejdelse stod biskop Bagger, som underskrev bogens forteale den 18. februar 1688.

[4] Populært kaldet Kingos salmebog, selvom den var udarbejdet af en kongelig kommission. Kingo forestod dog selve trykningen og udgivelsen og havde skrevet 85 af bogens 297 salmer. Hans forteale er dateret 15. april 1699 på kongens fødselsdag og på tiårsdagen for dateringen af Vinterpartens forteale.

[5] Gradualen eller En ny almindelig Kirke-Salmebog under behørig Noder og Melodier. Fortalen er skrevet af Kingo og dateret pinseaften 1699 til ære for Hans Thomissøn, der pinseaften 1561 udnævntes til sognepræst ved Vor Frue Kirke i København. Også Cassube daterer sine salmebogsforteale pinseaften. Med udgivelsen af Gradualen var omsider Niels Jespersens Graduale fra 1573 endegyldigt afløst.

[6] Hans Thomissøn, 1532–1573. 1557 kaldtes han af biskop Hans Tavsens til rektor i Ribe, hvor han fik til opgave at lede korsangen i domkirken. 1561 kom han til København og afsluttede her i 1569 sit salmebogsarbejde, der indeholder 268 salmer med tilhørende nodeapparat.

Norges officielle salmebog, da Christian V den 27. marts 1683[7] overdrog biskop Thomas Kingo[8] at sammenskrive og indrette en ny kirkesalmebog fælles for begge riger. Det siger sig selv, at behovet for en ny autoriseret salmebog forlængst var vakt. Der var – ikke mindst efter Tredivårskrigen – opstået en helt ny generation af salmedigtere, som både teologisk og stilistisk adskilte sig klart fra reformationsårhundredets poeter[9]. Dertil kom, at Hans Thomissøns salmebog ikke mere var til at opdrive. De sidste udgaver kom i 1649, hvorefter de københavnske boghandlere Joachim Moltke[10], Chr. Cassube[11], Daniel Paulli[12] og Chr. Gertsen[13] erobrede salmebogsmarkedet med deres såkaldte fuldkomne salmebøger[14]. Disse var dog komplet uegnede til gudstjenestebrug. Udgaverne var alt for forskellige selv hos den samme boghandler og tilmed ofte meget skødesløst trykte. Ejheller bar de præg af 17. årh's poetiske og metriske landvindinger. De var typiske spekulationsforetagender, der kun fik succes, fordi de imødekom menigmands behov for salmer og bønner til allehånde tilfælde[15].

Kingo anvendte omtrent $6\frac{1}{2}$ år på udarbejdelse og trykning af første halvdel af kirkesalmebogen: Vinterparten. At der gik så forholdsvis lang tid, skyldtes dels hans meget store indsats som salmedigter i disse år, dels hans omfattende embedsvirksomhed som biskop over Fyns Stift. Den 25. september 1689 indsendte han ansøgning til Christian V om Vinterpartens indførelse og salg[16], hvoraf

[7] Danske Kirkelove 1536–1683, s. 548–50. Udgivet af Holger Fr. Rørdam 1889.

[8] 1634–1703. 1677 biskop over Fyns Stift. 1882 Doctor theol. ved kongeligt brev. 1690 rang med justitsråd.

[9] Den nye digtekunsts (kunstpoesiens) sejrsgang i 17. årh. indvarsledes af tyskeren Martin Opitz med bogen: *Buch von der deutschen Poeterey*, 1624, jvf. F. J. Billeskov Jansen: *Danmarks Digtekunst I*, 1944. s. 60–79.

[10] *En Ny Dansk Psalmebog*, 1647.

[11] En ny og fuldkommen Dansk Psalmebog, 1661. Efter Moltkes død i januar 1664 overtog Cassube hans salmebog, sådan at der efter 1664 egentlig må tales om Den Moltke-Cassube'ske fuldkomne Psalmebog.

[12] *Dend ny Fuldkommen Psalmebog*, 1680. (Dend Siungende Guds-Fryct.)

[13] *Een Ny Fuldkommen Dansk Psalmebog*, 1683.

[14] Jvf. P. Severinsen: *Det 17. Aarhundredes Fuldkomne Salmebøger*. 1897. Kirkehist. Saml. 4. Rk. V, s. 619–28.

[15] Også Tyskland kan fra årene 1610–1735 fremvise lignende private fuldkomne salmesamlinger, jvf. Ingeborg Röbbelen: *Theologie und Frömmigkeit im deutschen evangelisch-lutherischen Gesangbuch des 17. und frühen 18. Jahrhunderts*. 1957, s. 18–30.

[16] Thomas Kingo, *Samlede Skrifter V*, s. 233. Udgivet af Hans Brix, Paul Diderichsen og F. J. Billeskov Jansen.

det tydeligt fremgår, at salmebogen lå klar til distribution, sådan at »det maa staa enhver Præstemand frit for, at lade dem (salmebøgerne) komme i brug til nu førstkommende Advents Søndag 1689.« Kongens approbation lod imidlertid vente på sig. Først den 25. januar 1690 kom »Forordning Om En Nye Kircke-Psalme-Bog« [17], som påbød indførelse af Vinterparten i alle landets kirker til første søndag i advent 1690. Kingo fik eneret på trykningen (og dermed den ikke ubetydelige indtægt) i tyve år fremover.

Enevældens effektivitet syntes hermed bevist. På knap 7 år var det lykkedes at forny kirkens liv med et nyt ritual, en ny alterbog og som slutsten en ny salmebog. Højst forbløffende virker derfor det kongebrev, der udgik 22. februar 1690, hvorved den knap fire uger gamle forordning om indførelse af en ny kirkesalmebog blev trukket tilbage uden nogensomhelst begrundelse [18]. De udsendte eksemplarer beordredes indsendt til Danske Kancelli. Brevet slutter kort og klart: »Dermed skeer Vor Villie. Befalendes dig Gud.«

Årsagen til omsvinget hos Christian V er denne undersøgelses hovedtema. Her er det tilstrækkeligt at konstatere, at salmebogs-sagen blev stillet i bero et stykke tid, selvom den allerede udkomne ritualbog gang på gang henviste til den ventede kirkesalmebog. I slutningen af 1691 ser det dog ud til, at det uofficielt er blevet overdraget provsten i Roskilde, Søren Jonæson [19], at redigere et udkast til en ny kirkesalmebog [20]. Jonæson opgiver selv at have fået hvervet overdraget den 2. november 1691, og han afleverede sit udkast den 1. januar 1693 [21]. Dog led også Jonæsons arbejde en krank skæbne. Hans udkast til en kirkesalmebog blev aldrig trykt, og salmebogssagen blev endnu engang stillet i bero.

Først i slutningen af året 1695 synes spørgsmålet om den nye salmebog atter at være blevet aktuelt. Af biskop Kingos korre-

[17] Saml. Skr. V, s. 234–37.

[18] Saml. Skr. V, s. 237–38.

[19] 1656–1717. 1678 teologisk attestats. 1691 sognepræst ved Roskilde Domkirke og provst i Sømme Herred. 1692 tog han magistergraden. 1695 rang med københavnske sognepræster, antagelig som tak for sit salmebogsarbejde. Udsendte 1680 et bibelsk epos på aleksandrinere: *Den Prophete Jonas*. Gendigtede i 1691–93 25 tyske salmer til dansk, hvoraf 8 fandt optagelse i Kingos salmebog 1699. Den danske Salmebog har optaget 7 af hans salmer, fortrinsvis helligåndssalmer.

[20] Jvf. Anders Malling: *Søren Jonæsons Udkast til en Kirkesalmebog*. 1959. Kirkehist Saml. 7. Rk. III, s. 440–69.

[21] Noteret på første side i Udkast til en Kirkesalmebog. Landsarkivet for Fyn. Anne Riisings katalog A. V. 6. Vogelsang 141.

spondance fremgår det, at en ny udvikling var undervejs, som Kingo håbede ville rehabilitere hans »hudeflettede bog« [22]. Den 17. marts 1696 nedsatte Christian V en kommission bestående af 11 fremtrædende teologer [23] med den opgave at redigere den nye kirkesalmebog, »som Os Elskelig Doct. Thomas Kingo, Biscop over Fyens Stift, Anno 1689, haver ladet udgaa«. Søren Jonæsøn nævnes ikke med et eneste ord, mens Kingo på sin side fik fornyet sit privilegium på trykning og salg af salmebogen. Efter godt et års forløb afsluttede kommissionen sit arbejde, og den 1. maj 1697 pålagde Christian V omsider Kingo at gå igang med trykningen [24]. Endelig den 21. juli 1699 udstedtes patent om indførelsen i Danmark og Norge senest 1. søndag i advent 1699 [25].

Selvom Thomas Kingos liv, virke og teologi ofte i de sidste 100 år er blevet gjort til genstand for kirkehistoriske undersøgelser, har der aldrig været foretaget en speciel undersøgelse af salmebogssagens kriseår 1689–1690 med hensyntagen til samtlige tilgængelige kilder. Man har stort set overtaget de resultater, som C. J. Brandt, L. Helweg, A. C. L. Heiberg og Rich. Petersen kom til i forrige århundrede med hensyn til salmebogssagens problemer og forløb [26]. Det er til trivialitet blevet gentaget, at Kingo hovedsagelig selv var skyld i Vinterpartens fald 1690, dels fordi han skulle have overtrådt Christian Vs instrukser fra 1683, dels fordi han som salmebogsredaktør var for selvbevidst og egenrådig. Som følge heraf kom han i konflikt med de førende gejstlige, hvilket pludselig og uventet førte til forkastelse af hans arbejde. Vore kilder giver os ganske vist ikke sikkerhed for, at det virkelig var en voksende kritik, der i 1690 fældede Vinterparten, men dette har man gerne regnet for givet, fordi den efterfølgende tid klart vidner om modstand mod Kingos salmebogsarbejde.

[22] Jvf. Kingos brev til gehejmeråd Conrad Reventlow 22/11 1695. Saml. Skr. V, s. 239–40.

[23] Saml. Skr. V, s. 244–45. Kommissionen bestod af biskop Henrik Bornemann, kongens skriftefader dr. Peter Jespersen, 4 teologiske professorer og fem fremtrædende københavnske gejstlige. Se iøvrigt afsnit VI.

[24] Saml. Skr. V, s. 261–62.

[25] Saml. Skr. V, s. 269–71.

[26] C. J. Brandt: Bidrag til den Kingoske Salmebogs Historie. Dansk Kirke-tidende 1846, I. p. 793–802, 809–24, 833–37, 857–61. C. J. Brandt og L. Helweg: Den Danske Psalmedigtningens Historie, I og II. 1846–47. A. C. L. Heiberg: Thomas Kingo. 1852. Rich. Petersen: Thomas Kingo og hans Samtid. 1887.

Denne undersøgelses resultater tyder derimod på, at det var kongens uventede omsving, der kaldte kritikken frem mod Vinterparten og ikke, som før antaget, kritikken, der bragte Kingos arbejde til fald. I så fald var det Kingos forhold til Christian V og hoffet, der resulterede i de dramatiske begivenheder 1690, og ikke Kingos forhold til tidens førende teologer og gejstlige. Ud fra kilderne er det absolut muligt at antage, at Kingo ikke har haft nogen direkte skyld i den tort han led. Tværtimod handlede han i et og alt, som det var blevet ham forordnet, et forhold han iøvrigt selv sidenhen stærkt understregede.

Hermed skal de modsætninger af teologisk og kirkelig art, der eksisterede mellem Kingo og en del af samtidens teologer og gejstlige, ikke søges bortforklaret. Tværtimod! Modstanden mod Vinterparten blev stadig stærkere i årene efter dens fald, men baggrunden herfor var netop katastrofen i februar 1690. Først da Kingo var gjort ukampdygtig, fik hans modstandere mulighed for at gøre indsigelse mod hans arbejde.

I

Det er ikke svært at få øje på grunden til, at netop Kingo fik overdraget hvervet som salmebogsredaktør. Han havde allerede før 1683 slået sit navn fast som tidens førende poet med Aandelige Siunge-Koors Første Part 1674[27] og Aandelige Siunge-Koors Anden Part 1681[28]. Der har muligvis været samtidige teologer, der mente, at udarbejdelsen af salmebogen burde være en kommissionsopgave i lighed med den fremgangsmåde, der blev fulgt ved Ritualets udformning. Men eventuelle protester mod overdragelsen af hvervet til Kingo kendes ikke, og de er ihvertfald ikke kommet offentlig frem. Når den enevældige konge havde befalet, var det for sent at diskutere og protestere.

Det falder godt i tråd med enevældens politik at overdrage en stor opgave til en enkelt mand. Det var den måde, den ophøjede konge kunne belønne sine tro og håndgangne mænd, og netop Kingo havde forstået at bringe sig i stadig venlig erindring hos Christian V. Ved enhver tænkelig lejlighed havde han prist den enevælde, der

[27] Med tilskrift til: Dend Stoor-mægtigste, Høybaarne Monark og Ene-Volds Herre, Christian dend Femte.

[28] Med tilskrift til: Dend Stoormægtigste, Høybaarne Dronning, CHarlotta AMelia.

blandt andet havde skaffet ham bispestolen i Fyns Stift. Vor tid er tilbøjelig til rask væk at karakterisere Kingos hyldestdigte til kongehuset som overdreven kongerøgelse, men sådan har Kingo ikke følt det. For ham var det alvor, at Christian V var konge af Guds nåde. Derudover må man tage i betragtning, at Kingo som mennesketype hørte hjemme i barokkens tidsalder, i hvilken intet udtryk var for stærkt, når det drejede sig om at prise og berømme Guds indsatte øvrighed.

Kingos syn på enevælden indebar, at kongens ord var lov. Det er derfor af største vigtighed at afgøre, om Kingo fulgte de ham givne instrukser eller ej. Den hidtidige salmeforskning har med vekslende styrke anklaget Kingo for at have misligholdt den kongelige forordnings formelle og saglige instrukser. Dette synspunkt har så atter ført til gisninger vedrørende Vinterpartens fald i 1690.

I den kongelige befaling af 27. marts 1683 begrundes Christian V den stillede opgaves nødvendighed. I de hidtidige salmebøger er »stor mangell for Sange ofver Søndagenis Evangelier og Epistler.« Dertil kommer, at de fuldkomne salmebøger indeholder »Urigtighed udi adskillige Sange,« fordi de er optaget af »u-lærde Bogførere«, der ikke har ladet deres salmebøger gennemse og rette af teologerne. Kingos opgave bliver derfor dels at sammenskrive og indrette en salmebog bestående af »de gamle sædvanlige og beste Kirkesange og Psalmer« dels selv at skrive nye salmer. Endelig pålægges det Kingo at lade sit arbejde censurere ifølge »Forordning af dato dend 6 Maji 1667.«

Hvis det var teologernes kritik af Vinterparten, der førte til dens fald, må de have kunnet påvise afgørende misforhold mellem instruksen fra 1683 og den færdige salmebog, der var godkendt og anbefalet af kirkens førende mand biskop Hans Bagger[29] og kongens oversekretær for Danske Kancelli Bolle Luxdorph[30]. I modsat fald synes tesen om Kingos selvforskyldte nederlag at være højst problematisk.

[29] 1646–1693. 1675 udnævntes han, kun 29 år gammel, til biskop Hans Wandals efterfølger. (Hans Wandal, ikke at forveksle med sønnen af samme navn, der var professor og medlem af salmebogskommissionen 1696.) Biskop Bagger øvede en betydelig indsats i forbindelse med Christian Vs kirkelige lovgivningsarbejde.

[30] 1643–1698. 1671 Ordenssekretær, 1672 Ceremonimester, 1676 Assessor i Kancellikollegiet, 1680 Kancelliraad og Kammersekretær, 1688 Oversekretær for Danske Kancelli, 1690 afskediget i anledning af salmebogssagen (se afsnit V), 1691 Envoyé i Stockholm.

II

Christian Vs kongebrev fra 1683 indeholder to slags instrukser: dels det sædvanlige påbud om at lade salmebogen underkaste censur ifølge lov af 6. maj 1667 dels en redaktionel-saglig bestemmelse vedrørende dens indretning og salmernes form. Kingos redaktionelle indsats skal nærmere omtales og vurderes i det følgende. Her skal den formelle instruks – censurbestemmelsen – nærmere undersøges.

Det er gang på gang blevet fremført[31], at Kingo ikke har ladet Vinterparten underkaste virkelig censur, men istedet nøjedes med at rådføre sig med det teologiske fakultets dekan, biskop Bagger, i stedet for at lade bogen approbere af det samlede teologiske fakultet[32]. Vinterparten skulle hermed fra starten – takket være Kingos egenrådighed – have været i farezonen.

Imidlertid har ingen i denne sammenhæng helt gjort sig klart, hvad de omtalte censurbestemmelser forordner. I »Forordning Anlangende de Skrifters Revision som nogen vil lade trække«[33] hedder det, at ingen må lade noget skrift trykke, »førend det tilforn udi Universitetet her i Vor Residentz Stad Kiøbenhavn er revideret oc censurerit aff den Professore som Decanus i Facultate Theologica (om det er Theologiske Materie) det tilskicker.« Forordningen slutter: »Dog skal de Theologiske materier som nogen paa Landet til at trækkes forfærdiger først Biskoppen i Stiffted til Revision tilstilles oc med hans Betænkende til forbenefnte Voris Universitet der videre at Censureris fremskickes førend de trækis maa.«

[31] C. J. Brandt: *Vore danske Kirke-Psalmebøger fra Reformationstiden til Nutiden*. 1886, s. 21. J. Paludan: *Fremmed Indflydelse paa den danske Nationallitteratur i det 17. og 18. Aarh.* I, s. 275. Rich. Petersen: *Thomas Kingo og hans Samtid*. 1887, s. 348. Chr. Ludwigs: *Thomas Kingo*. 1924, s. 65. F. Rønning: *Dansk Salmesang gennem Tiderne*. 1928, s. 37. R. Paulli i Vilh. Andersen og Carl S. Petersen: *Illustreret Dansk Litteraturhistorie I*², s. 960. J. Oskar Andersen: *Om Kingos Salmedigtning*, *Dansk Kirkeliv* 1934, s. 40. Niels Møller: *Thomas Kingos Salmer*, *Årsskrift for Odense Seminariums Elevforening*, 1953, s. 25.

[32] Rich. Petersen s. 348: »... Bogen skulde rettes«, thi dermed maatte der menes, at den skulde underkastes det theologiske Fakultets Censur. I stedet for dette havde Kingo nøjedes med at gjøre Dekanen i Fakultetet bekendt med Bogen; med ham havde han forhandlet foruden med Biskop Bagger; efter deres Raad havde han gjort adskillige Forandringer og omtrykt flere Ark, men det var dog ikke det samme som en virkelig Censur.« Se iøvrigt note 36.

[33] Forordning af 6. maj 1667. »Forordninger som ere udgangne fra Anno 1667 oc til Aarsdagen 1668.« s. 262–63.

I Danske Lov 1683 finder disse bestemmelser deres endelige form og viser den gængse tolkning og brug af forordningen af 6. maj 1667: »Ingen, i hvo det og være kand, maa noget lade trykke, før end det tilforn i Kongens Universitet i Kiøbenhavn er igiennemseet og paakiendt af Decano i den Facultet, som Materien hører hen til, eller af een anden Professore, som Decanus formedelst andet lovligt Forfald det tilskikker; . . .«[34].

Erik Reitzel-Nielsen har i anden sammenhæng undersøgt disse censurbestemmelser rent juridisk[35]. Hans undersøgelser viser, at det allerede længe før givelsen af Danske Lov 1683 var praksis, at censur udøvedes på fakultetets vegne af en enkelt professor enten dekanen selv eller i hans forfald et andet medlem af fakultetet. Der er altså ikke tale om, at indleverede skrifter skulle cirkulere og approberes af flere endsige samtlige fakultetets medlemmer. Kun en enkelt professor – gerne dekanen – var ansvarlig, og hans censur er og kaldes »Fakultetets censur«.

Kingo lod Vinterparten gennemse og rette af biskop Bagger, der qva Sjællands biskop også var dekan for det teologiske fakultet[36]. Kingo overholdt derfor Christian Vs bestemmelse vedrørende censur til punkt og prikke. Dette stemmer også nøje overens med de oplysninger, der forefindes i et brev fra Kingo til biskop Bornemann, hvori det om det teologiske fakultets dekan hedder, at »jeg (Kingo) paa den Tid (ved Vinterpartens tilblivelse) saavel effter Kongl. Forordning som den til mig naadigen ergangne Befaling, eene hafde at handle, . . .«[37]. Kingo opfyldte altså alle sine formelle forpligtelser og kunne i et andet brev til Bornemann med god samvittighed skrive, at han havde fulgt »myndig censur.«[38]

[34] Danske Lov, Anden Bog. 21. Kapitel: Om Bøger og Almanaker, stk. 1.

[35] Censuren af Pontoppidans katekismusforklaring. Kirkehist. Saml. 7. Rk. IV. 1960, s. 12–48.

[36] Solveig Tunold har i Norsk Teol. Tidskr. 4. Rk. V. 1934, s. 252–53 som den første fastslået, at biskop Bagger og dekanen for det teologiske fakultet er en og samme person. Siden biskop H. P. Resens dage var det skik, at Sjællands biskop var dekan i det teologiske fakultet. Denne praksis vakte iøvrigt utilfredshed, da Henrik Bornemann 1693 blev valgt til biskop Baggeres efterfølger, fordi han aldrig havde været professor. Han blev derfor ved et særligt kongebrev Decanus honorarius. jvf. W. Norvin: Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder, I. 1937, s. 193. Om striden mellem biskop Bornemann og professor Hans Wandal jvf. Kirkehist. Saml. 2. Rk. VI, s. 1–35.

[37] 28/3 1696. Saml. Skr. V, s. 248.

[38] 18/1 1696. Saml. Skr. V, s. 242–43.

Når forskningen hidtil har kredset om den påståede manglende censur, er der flere årsager hertil, først og fremmest at Vinterparten mangler et påtrykt IMPRIMATUR[39]. Ifølge Danske Lov[40] skulle hele censuren aftrykkes foran i ethvert censureret skrift, sådan som tilfældet var med Åndeligt Sjungekors to parter, men denne fremgangsmåde viste sig snart for omstændelig, og istedet for fik Universitetet tilladelse til blot at lade trykke: IMPRIMATUR, oftest underskrevet af censor. Det manglende imprimatur kan dog ikke have spillet nogen afgørende rolle for salmebogens fald. Christian Vs approbation 25. januar 1690 er måske ligefrem at opfatte som imprimatur. Muligvis undlod Kingo blot at trykke en sådan selvfølgelighed, eller han ville vente hermed, til anden part af salmebogen forelå. Endelig kan det anføres, at heller ikke ritualbogen 1685, alterbogen 1688, eller kirkesalmebogen 1699 bærer noget imprimatur. Det er i det hele taget et spørgsmål, om man overhovedet overvejede at trykke imprimatur i et af kongen forordnet skrift, der jo blev til på helt andre betingelser end de gængse private salme- og andagtsbøger.

Den omstændighed, at den nedsatte salmebogskommission af 1696 var en art censur (selvom den ikke var identisk med det teologiske fakultet), har også bidraget til, at »enkeltmandscensuren« af Vinterparten er blevet anfægtet. Endelig har man støttet sin kritik på tre breve[41], hvori Kingo selv – men først omkring nytår 1696 – allernådigst ansøger om påny at få sin salmebog fra 1689 indbragt for det teologiske fakultet, »(paa det at ald videre Tumult, som *seenist* reystes over mig, kand forekommes)«[42]. Kingo fremkom imidlertid kun med dette forslag, fordi der efter biskop Baggers død 1693 var rejst tvivl om Vinterpartens forhold til den rene lære[43]. Gennem sit initiativ ønskede Kingo at stoppe munden på

[39] Det manglende imprimaturs indflydelse på Vinterpartens fald hævdes bl. andet af Solveig Tunold s. 251 og af F. J. Billeskov Jansen: Danmarks Digtetekunst I. 1944, s. 178.

[40] Anden Bog. 21. Kapitel, stk. 1.

[41] 22/11 1695. Brev til gehejmerraad Conrad Reventlow. Saml. Skr. V, s. 240. 15/1 1696. Brev til Christian V. Saml. Skr. V, s. 241. 18/1 1696. Brev til biskop Henrik Bornemann. Saml. Skr. V, s. 242.

[42] Brevet af 15/1 1696.

[43] Jvf. brevet af 18/1 1696. Med hvilken fanatisme den rette lære vogtedes ses tydeligt af striden mellem biskop Bornemann og professor Wandal, se henvisningen note 6. Endog biskop Baggers Alterbog kom i 1696 under salmebogskommissionens censur, jvf. Christian Vs forordning af 17/3 1696. Saml. Skr. V, s. 245.

kritikken på dette punkt og dermed fremme sin egen sag. Man kan ikke slutte ud fra forhold og begivenheder i 1696 til begivenheder og forhold i 1689–90. Selvom der skulle have været røster fremme i 1689–90, der krævede Vinterparten approberet af samtlige professorer ved det teologiske fakultet, havde disse røster ikke haft chance for at blive hørt, så længe biskop Bagger udøvede den af Christian V forordnede censur.

Uanset den bedømmelse man kommer til af Kingos redaktionssaglige indretning af Vinterparten i forhold til kongens forordning fra 1683, må det efter det her fremdragne stå fast, at Kingo var uden formel skyld i dens fald. Grunden hertil kan i hvert fald ikke være manglende censur eller imprimatur. De hidtidige redegørelser om censurspørgsmålet har iøvrigt ikke stemt overens med de oplysninger, Kingo selv giver herom i de ovenfor citerede breve fra 1695 og 96. En sådan uoverensstemmelse er i sig selv betænkelig, da den som sin logiske konsekvens må føre til en forkastelse af Kingos egne udtalelser, selvom disse var fremsat overfor mænd, der var nøje inde i hele problemstillingen omkring salmebogssagen. Men der er, som påvist, ingen saglige grunde til at betvivle troværdigheden af Kingos egne ord. Han kunne med sindsro i 1695 skrive: »Min instrux i dend Kongel. Befaling følgede Jeg, lod dend (Vinterparten) og af Sal. Doctor Hans Bagger revidere, som hans Egen Haand og adskillige missiver til mig beviiser« [44].

III

De 19 kendte eksemplarer af Vinterparten [45] fordeler sig ganske vist på flere redaktioner med hver sit titelblad, men kan dog efter indholdet deles i to grupper, indenfor hvilke der kun er tale om mindre og korrekturprægede rettelser. Den ene gruppe udgøres af Vinterpartens førstetryk, mens de efterfølgende tryk, trods små indbyrdes afvigelser, udgør en gruppe for sig [46]. Førstetrykket af

[44] Brevet af 22/11 1695.

[45] Findes fortrinsvis i de større biblioteker i Skandinavien. Desuden eksisterer enkelte eksemplarer i privateje.

[46] I løbet af 1690 udsendte Kingo en række nye optryk af Vinterpartens andet tryk. Under dette arbejde rettede han naturligvis fejl og gav sig desuden tid til små indholdsmæssige ændringer. En fuldstændig oversigt over forskellene i de forskellige tryk findes i Saml. Skr. IV.

Vinterparten blev færdig engang i 1689 mellem 15. april[47] og 25. september[48] og bærer titelbladet:

»Danmarks og Norges Kirkers Forordnede Psalme-Bog. Vinter-Parten. Efter sær Kongel. Befaling/ af Salig D. Mort. Luthers/ saa og andre Gudfrygtige Lærde Mænds Sange og gamle Kirke-Psalmer sammendragen/ og med en stoor Deel til Højtiderne/ Søndagene og Fasten igiennem forbedret af Thomas Kingo/ D. Biskop udi Fyen.«

Det er dette tryk, man hidtil har undersøgt, når det gjaldt om at finde grunde til Vinterpartens forkastelse i februar 1690. Især har man hæftet sig ved, at Kingo har omdigtet og moderniseret 24 kendte salmer fra reformationsårhundredet, som i de efterfølgende tryk er ført tilbage til den skikkelse, de allerede havde i Hans Thomissøns salmebog. Salmerne var kendte og elskede af menigmand og omfattede blandt andre nogle af Luthers salmer, som det udtrykkeligt var indskærpet Kingo at værne særlig pietetsfuldt om. Adskillige forskere har derfor fremført omdigtningen af de 24 salmer som afgørende for Vinterpartens fald[49]. »Herved havde Digteren utvivlsomt overskredet sin Instruks«[50]. Spørgsmålet er imidlertid, om Kingo moderniserede de gamle salmer efter egen indskydelse, og om første tryk af Vinterparten repræsenterer den udgave, der først approberedes og dernæst kasseredes efter kun fire ugers forløb.

Kingo kaster i et brev til Henrik Bornemann[51] lys over disse spørgsmål. Det hedder bl. andet: »Efter den Kongelig Befaling, som ieg havde, og endnu haver, er P. Bogen, saa vidt deraf udgaaet er, bleven indrettet, og er deraf ingen Edition udgangen uden den første, af [hvilken][52] jeg lod uddrage de [?] Sange, som efter Sl. Dr Bagers 2de Skrifvelser og Paamindelser, bleve forandrede,

[47] Christian Vs fødselsdag, på hvilken dato fortalen er dateret til ære for monarken.

[48] 25/9 1689 indsendte Kingo første tryk af Vinterparten med ansøgning om kongens approbation. Saml. Skr. V, s. 233–34.

[49] F. eks.: A. C. L. Heiberg: Thomas Kingo, 1852, s. 177. C. J. Brandt, s. 21. P. Severinsen: Salmedigtningens Historie, s. 45. J. Nimb Lassen: Danske Salmedigtere, 1905, s. 40. Chr. Ludwigs, s. 63. F. Rønning, s. 37. J. Paulli, s. 960. Hans Brix: Analyser og Problemer IV, 1938, s. 311. F. J. Billeskov Jansen, s. 179. Anders Malling: Søren Jonæsøns Udkast til en Kirkesalmebog, Kirkehist. Saml. 7. Rk. III, s. 440.

[50] Saml. Skr. IV. Foreløbig indledning.

[51] 28/3 1696. Saml. Skr. V, s. 247–48.

[52] Ordene i parentes skyldes, at teksten er usikker, da et hjørne af manuskriptet mangler.

som ieg kand beviise, og lod dem føre i deres [gamle Klæ]dning igien, dend jeg aldrig tænkte at afføre [dem d]ersom ey Facultatis Theolog. Decanus, med hvilken ieg [p]aa den Tid, saavel effter Kongl. Forordning som den til mig naadigen ergangne Befaling, eene hafde at handle, mig dertil hafde tilskyndet. Gud veed og kiender at det har været mig et [ærget] Foster«[53].

Brevet taler om den ene edition, der er udgået, i hvilken et ukendt antal salmer er blevet ført tilbage til deres oprindelige form. Denne oplysning peger umiddelbart bort fra første tryk af Vinterparten, hvor Kingo jo netop havde iført en række gamle salmer ny klædning, og hen på det følgende tryk[54], hvor Kingo bogstaveligt talt har revet de før omtalte 24 salmer ud af første tryks salmebøger og istedet indsat nytrykte blade med salmerne i deres gamle skikkelse. Hvis denne antagelse holder stik, har man hidtil opereret med den forkerte udgave af Vinterparten, når man analyserede den for at finde anstøds punkter, der eventuelt havde kunnet forvolde dens fald. Dette har så igen ført til spekulationer vedrørende det andet tryk af Vinterparten, hvis titelblad lyder:

»En Ny Kirke-Psalme-Bog/ Effter Kongl. Mayst. Allernaadigste Befaling Og Kirke-Ritual indrettet, og sammendraget aff Sl. D. Morten Luthers, og andre Gudfrygtige Lærde Mænds Sange og gamle Kirke-Psalmer, saa og med en stoor deel til Høytiderne, Søndagene og Fasten igiennem Forbedret aff Thomas Kingo/ D. Biskop udi Fyen«.

Det har hidtil været antaget, at først efter Vinterpartens fald udsendte Kingo ovennævnte nye tryk[55]. Han skulle da i et sidste desperat forsøg have prøvet at gøre sin salmebog akseptabel ved at udrydde de 24 omdigtede salmer og istedet indsætte nye blade med de oprindelige salmeversioner[56]. Der er imidlertid foruden ovennævnte brev til Bornemann andre forhold, der tyder på, at det var

[53] Dette brevets omtale af biskop Bagger og dekanen for det teologiske fakultet har fejlagtigt ført til den slutning, at der var tale om to forskellige personer. Se note 36. Når Kingo kalder biskop Bagger for dekanen, skyldes det hans ønske om at understrege, at han havde overholdt de ham pålagte forpligtelser ved Vinterpartens indretning.

[54] Som da er eneste udgangne edition.

[55] Saml. Skr. IV har som følge heraf aftrykt første tryk af Vinterparten.

[56] Hans Brix s. 311: »Deraf fremgår, at de gamle Salmers Omdannelse var den Anke, der havde fremkaldt Annuleringen af Privilegiet. Man har villet anføre andre Grunde dertil, men der er ingen tvivl: det var her, Tampen brændte.«

andet tryk af Vinterparten, der var til kongelig godkendelse 25. januar 1690, og som dermed var eneste udgangne edition: I Christian Vs kongebreve af 25. januar og 22. februar[57] 1690 hedder det udtrykkeligt: »Forordning Om En Nye Kircke-Psalme-Bog.« (andet tryks titel) og ikke: »Forordning om Danmarks og Norges Kirckers Forordnede Psalme-Bog«, sådan som det retteligt burde hedde om første tryk af Vinterparten. Desuden eksisterer fra 1708 et brev fra provst Morten Reenberg, hvori det om salmebogssagen hedder: »Hellers er det nok bekjendt, at Doctor Thomas Kingo lod udgaa en Psalmebog in 8vo, Odense 1689, kaldet en Ny Kirke Psalmebog; hans Effigies findes der for i. Mens Aarsagen, hvorfor den saa priselig blev revoceret, er for langt at fortælle, og trolig nok vel bekjendt de Skrøbeligheder, som ved dette Værk har underløbet«[58]. Brevet nævner udtrykkeligt, at En Ny Kirke Psalmebog (andet tryks titel) udkom i 1689 og altså før approbationen i januar 1690. Ligeledes understreges det, at det var denne udgave, der udgik og revoceredes.

Efter det fatale kongebrev i februar 1690 søgte Kingo at dække nogle af sine store udlæg ved trykning og indbinding. Han forsynede derfor et optryk af Vinterparten med et nyt titelblad, sådan at han kunne sælge bogen som privatsalmebog: »En Ny Kirke-Psalme-Bog. Indrettet effter Ritualen«. Ordene: »Effter Kongl. Mayst. Allernaadigste Befaling« var her af gode grunde gledet ud[59]. Så sent som i 1699 udsendte Kingo Vinterparten bl. andet til fattige skolebørn, da den ikke kunne sælges. Bogen blev forsynet med et nyt titelblad, der vidner om, at Kingo atter var kommet til ære og værdighed: »En Ny Psalmebog effter Kgl. Mayst. Allernaadigste Befaling og Kirke-Ritual indrettet«. Denne gang er ordet »Kirke« foran ordet »Psalmebog« forsvundet. Den nye kirkesalmebog, der var kommissionens værk, udkom jo netop i 1699 på Kingos eget trykkeri.

[57] Saml. Skr. V, s. 234 og 238.

[58] Morten Reenberg, 1660–1709. Sognepræst og provst i Stege. Brev til Mrs. Rasch (enten rektor Jacob Rasch i Christiania eller hans bror Lars Rasch) 30/3 1708. I brevet gives en kort oversigt over hele salmebogssagen fra reformations-tiden og frem til Kingos salmebog 1699. Kirkehist. Saml. 5. Rk. I, s. 251–55.

[59] I et af disse eksemplarer har Kingo selv skrevet det kendte vers:

»Gak hudeflættet Bog, du tør vel Plæster finde
og rene sjæle som vil dine Saar forbinde.
Gak, sjung din Sorrig hen, det tør vel blive godt,
thi ære fødes tit ud af vanartig spot.«

I Kingos brevkorrespondance fra årene 1695–96 findes muligvis forklaringen på, hvorfor første tryk af Vinterparten blev sendt retur til Kingo med efterfølgende ændring af titelblad og 24 salmer til følge. I et brev til Jens Bircherod [60] oplyser Kingo, at hans salmebog mødte modstand for sin titels skyld. Bemærkningen går antagelig på første tryks titelblad, der må have virket ualmindelig provokerende: »Danmarks og Norges Kirckers Forordnede Psalme-Bog. Vinterparten. Effter sær Kongl. Befaling«. Andet tryks titelblad er langt mere afdæmpet og beskedent: »En Ny Kirke-Psalme-Bog effter Kongl. Mayst. *Allernaadigste* Befaling«. I et andet brev til Conrad Reventlow [61] hedder det: »Jeg erindrer mig vel, at der vaar noget lidet, dog ey imod Religionen, som Nogle til Hove støtte sig paa, og det lod Jeg i alle Exemplarier strax forandre«. Om denne oplysning hentyder til titelbladet eller de omdigtede salmer eller til begge dele er umuligt at afgøre. Men brevet vidner klart om, at Kingo ikke handlede slet så egenrådigt som normalt antaget. Salmebogen fremtræder ikke »i enhver Henseende som Kingos Værk« [62], men blev til under dekanens og hoffets kontrol og indflydelse.

Vinterpartens omtrykte sider vidner om hastigt og sjusket bogtrykkerarbejde. De indsatte sider adskiller sig klart fra bogens øvrige. Dog er de senere optryk af andet tryk af bedre kvalitet, ligesom visse rettelser og ændringer har fundet sted. Efter at Kingo fik første tryk retur fra dekanen engang i efteråret 1689, arbejdede han i rasende tempo for at få salmebogen klar til 1. søndag i advent 1689. Dette hastværk forklarer de omtrykte siders ringe typografiske kvalitet. Imidlertid mislykkedes forehavendet. Først den 25. januar 1690 kom Christian Vs approbation. Men netop den uventede omtrykning af 24 salmer forklarer den uventede forsinkelse.

Som påvist havde Kingo god grund til at føle sig tryk. Han havde overholdt censurbestemmelserne og havde på givne foranledning rettet Vinterpartens første tryk, selvom det var en besværlig og bekostelig affære. Alligevel kasseredes bogen fire uger efter den kongelige approbation. Man kan endnu fornemme Kingos umådelig bitre ord om den »hudeflettede bog« [63].

[60] Biskop i Ålborg. Skrevet før 7. marts 1696. Saml. Skr. V, s. 243.

[61] 22/11 1695. Saml. Skr. V, s. 239.

[62] Foreløbig fortale. Saml. Skr. IV.

[63] I et af de eksisterende eksemplarer af Vinterparten har Kingo selv skrevet et

IV

»En Ny Kirke-Psalme-Bog« dækker kun første halvdel af kirkeåret d. v. s. fra første søndag i advent til og med første søndag efter påske. Heraf navnet: Vinterparten. Dertil kommer et tillæg med »Psalmer paa de Ordinarie Onssdags og Fredags Bededage«. Af salmebogens 263 salmer[64] har Kingo selv forfattet de 136[65], der efter deres art kan deles i fire forskellige grupper: Første gruppe består af hans epistelsalmer, der stort set er en rimet gengivelse af søndagens episteltekster, hvilket ikke er fri for at give digtene præg af brugspoesi. Anden gruppe indeholder en række evangeliesalmer, der alle er på to vers og skrevet over melodien: »I Jesu Navn«. Disse salmer skulle synges, når præsten gik på prædikestolen, og også de er relativt bundne af tekstforlægget. Kingos historiske kirkesalmer udgør den tredje gruppe. Salmerne, der spænder fra Jesu barndom til påskens dramatiske begivenheder, hører til det ypperste og værdifuldeste i Kingos digtning. Den sidste gruppe, der slutter sig til den foregående, består af Kingos passionssalmer. De er alle skrevet i samme versemål og udgør en lang skildring af episoder i Jesu lidelseshistorie. Salmerne, der er en perle indenfor dansk digtning, hører så nøje sammen, at man kan betragte samtlige 210 vers som eet langt fortællende digt. Som en særlig digterisk og teologisk effekt lader Kingo de frelseshistoriske begivenheder foregå i nutid, sådan at menigheden ved gudstjenesten næsten følger Jesus på hans vej frem mod kors, død og opstandelse.

Af nyere poeter[66] medtog Kingo ca. 30 salmer, men deres digteriske og indholdsmæssige værdi er ringe. Kun Kingos interesse

vers, der vistnok kun tidligere har været aftrykt i J. N. Skaar: Norsk Salmehistorie I (s. 65):

»Frygt ey, min Bog, om end Du ligget har i Dvale!
 Du vogner engang med hin vintertvungne Svale!
 Naar Misgunst nok har Spyd sin Galde paa Dig ud,
 Saa faar Du Liv og røst, af Christi Jomfru-Brud.«

Verset er dediceret til »den høye og velbyrdige Jomfru Bolette Hovenbeck.«

[64] Normalt tæller man 267 salmer, men Saml. Skr. IV. (foreløbig fortale) beholder ret i kun at regne med 263, da de sidste 4 salmebogsnumre kun er enkeltvers, der alle er optaget i fire af de indførte salmer.

[65] 133 nye salmer samt tre fra Siunge-Koorets anden part.

[66] Elias Naur 11 salmer, N. Sørensen 5 salmer, J. Pedersøn 3 salmer. Alle disse kasseredes af salmebogskommissionen 1696. J. Brunsmann 5 salmer, hvoraf een blev optaget i Kingos salmebog 1699 og een i husandagtssalmebogen 1703. Af H. P. Resen og P. Olufsen optog Kingo een salme af hver, og de fandt begge plads i husandagtssalmebogen.

for kunstpoesien og barokken kan forklare deres optagelse. Ikke mindst virker Elias Naurs[67] digte som den rene barokmaner, men alligevel blev 11 salmer af denne kingoepigon optaget. Af de øvrige poeter er særlig J. Brunsmann[68] kendt, men heller ikke han bragte noget virkeligt nyt og blivende. Mest af alt virker han uinspireret og stereotyp. Men selvom de nye digteres tilskud virker alt andet end heldige, er de dog vidnesbyrd om forsøget på at slå igennem med en ny versestil og om Kingos stræben efter en bred fornyelse.

Omkring 100 salmer i Vinterparten er hentet fra Hans Thomis-søns salmebog og er ofte indført næsten uforandrede. Nogle er dog ændrede mere radikalt efter digtekunstens regler, dog uden væsentlige indholdsmæssige forandringer. Enkelte salmer er indført i dobbelt form (henholdsvis i den originale version og i en version efter kunstpoesiens krav).

Det var denne salmebog, der kasseredes i februar 1690. Tilbage bliver da at afgøre, om den i denne skikkelse kunne give anledning til kritik for brud på kongens instruks fra 1683. Hvad angår instruksens censurbestemmelser er svaret givet. Her skal der kort tages stilling til, om også instruksens redaktionel-saglige krav er blevet overholdt.

Instruksen påbød, at Kingo skulle sammenskrive og indrette sin salmebog med skyldig hensyntagen til de gamle sædvanlige og bedste salmer foruden selv skrive salmer over evangelier og epistler. Dette krav præciseredes i to punkter, der nærmest kan betegnes som en håndfæstning:[69] »1. At de Psalmer, som till dend sædvanlige Søndags Messe for Prædicken henhører, blive u-forandrede, uden hvor det ved et ord, her og der, endelig kunde giøris fornøden, og for aldt at see till, at de Sange, som Lutherus self paa Tydsch hafver sammenskrevet, deris meening ingenlunde fragaaes. 2. At

[67] 1650–1728. 1675 teologisk attestats, 1687 rektor for Odense Skole ved biskop Kingos hjælp, 1691 lektorat i teologi. Naur er typisk repræsentant for dansk højbarok med forbillede bl. a. i Kingos digtning. Hans poetiske hovedværk er *Golgotha paa Parnasso*, 1689.

[68] 1637–1707. Præst og forfatter. Udgav i 1674 det berygtede skrift: *Et forfærdeligt Huus-Kaars (Køge Huskors)*, der på grundlag af autentiske kilder beretter om en omfattende djævelbesættelsehistorie i Køge i begyndelsen af 1600 tallet. Bogen bidrog til at styrke troen på slige fænomener. Den blev oversat både til latin og tysk. I 1676 udgav Brunsmann *Aandelig Siunge-Lyst*, der i 1687 blev udvidet og udkom under navnet: *Den siungende Himmel-Lyst*, se note 74.

[69] Citeret efter »*Danske Kirkelove*« 1536–1683, III s. 458–49.

Begyndelsen paa Psalmebogen skeer af Kircke Aarets Begyndelse, nemlig dend første Søndag j Advent, og saa fremdelis, indtill Aarets ende, og det saaledis, at hver Søndag faaer sine Sange ordentlig sammenføyede, baade af de gamle og de, som Du self over Epistler og Evangelia sammenskriver till at siunge loco Halelujah, j Prædickestolen eller pro exitu, hvilke skulle være uden Vitløffthighed og effter de beste og sædvanligste Kircke melodier, paa det de dess snarere af dend gemene Mand kan fattis og læris«.

Punkt 1 : Forbudet mod at rette de gamle salmer før prædikenen er fuldt forståeligt. Menighederne kunne dem udenad, fordi de sang dem søndag efter søndag i kirkerne. Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685 fortsatte da også traditionen med at synge ganske bestemte salmer til formessen søndag efter søndag [70]. De i Ritualtet anførte salmer er i Vinterparten alle indførte uforandrede fra Hans Thomissøns salmebog. Kun enkelte sproglige rettelser har fundet sted i det omfang Christian Vs instruks tillod. Også Kingos midlertidige efterfølger som salmebogsredaktør, Søren Jonæson, indførte disse faste søndagssalmer uforandrede [71]. Hvad de 26 luthersalmer, der blev optaget i Vinterparten, angår, blev kun 6 omdigtede

[70] »O GUD vi love dig«, »Kyrie Gud Fader Alsomhøjeste Trøst«, (dog afløst af »Kyrie Gud Fader af Himmerig« i tiden mellem jul og Mariæ Renselsis Dag, og af »Kyrie Gud Fader forbarme dig over os« i tiden mellem påske og pinse), »Alleniste Gud i Himmerig«, »Nu bede vi den Hellig Aand«, (afløst i tiden mellem jul og kyndelmisse af »Nu lader os alle takke Gud« og i tiden mellem påske og Kristi Himmelfartsdag af »Christus Jesus for os ofret« og på selve Kristi Himmelfartsdag af »Christ til Himmels monne fare«), »Vi tro allesammen paa een Gud«.

[71] Udkast til en Kirkesalmebog, afsnittet: Psalmer som brugis hver Søndag. Under arbejdet med en afhandling om Søren Jonæsons salmedigtning til professor dr. theol. Niels Knud Andersens øvelse har jeg fremdraget og verificeret et hidtil upåagtet håndskrift med titelbladet: »Den Forbedrede Psalmebog/ eller/ De gamle og brugeligste/ Psalmer/ effter Rimekonsten/ forandrede/ Dem til Tieneste/ som Lyst dertil have«. Thott 463-4° (Kongl. Bibl.). Salmebogen skyldes Søren Jonæson og er opbygget og indrettet som en privatsalmebog med henblik på det personlige fromhedsliv og husandagten. Den er antagelig blevet til efter 1693, da Jonæsons Udkast til en Kirkesalmebog var blevet kasseret. Han har heri optaget sine egne oversættelser af tyske salmer (25) samt sine bearbejdelser af gamle salmer fra Cassubes salmebog. Endelig har han også foretaget bearbejdelser af de gamle kernesalmer, som det var ham påbudt at indføre uforandrede i kirkesalmebogen. Den Forbedrede Salmebog er særlig interessant derved, at den har en fortale af Jonæson, hvori han gør rede for sin arbejdsmetode og sine synspunkter som salmebogsredaktør, se note 74. Bogen blev aldrig trykt. (se iøvrigt Anders Malling: Dansk Salmehistorie V, s. 343-44 og 347-48.) Jeg håber senere at kunne offentliggøre en artikel om dette håndskrift.

og det yderst skånsomt. Oversættelserne er baseret på den tyske tekst og var i høj grad tiltrængte. Selv den »konservative« salmebogskommission af 1696 så sig nødsaget til at omdigte en lutheralsalme. Dette var da heller ikke forbudt i forordningen, blot meningen i salmerne ikke blev fragået.

Forbudet mod at rette de gamle faste salmer før prædikenen har Kingo opfattet som tilladelse til at rette en del af de øvrige gammelkendte salmer efter den metriske reforms krav, sådan at både rim og metrum kom til at passe. I overensstemmelse hermed påberåbte Kingo sig senere at have fulgt kongens instruks med hensyn til de gamle salmer[72]. Instruksens ordlyd giver da også klart Kingo lov til de foretagne omdigtninger; ellers er Christian Vs instruks på dette punkt intetsigende. Det kan iøvrigt ikke være kommet bag på hverken konge eller professorer, at Kingo var svoren tilhænger af den nye digtekunst. De to Sjungekor er et håndgribeligt bevis herpå. Man kan også henvise til det positive syn på digtekunsten, der kommer til udtryk i fortalen til Vinterparten, der blev uændret i samtlige tryk[73]. Tidens poeter havde nøjagtig samme syn på digtekunsten som Kingo[74]. Også Søren Jonæson gik helt ind for kunststilen, selvom han rigtignok langt fra mestrede

[72] Brev til H. Bornemann, 28/3 1696. Saml. Skr. V, s. 248.

[73] Kingo begrunder sin anvendelse af kunstpoesien ved at sammenligne den med tidligere tiders digtekunst: »Men som dend Poetiske Kunst ey paa de Tider, udi disse og andre Rigers Modersprok, vaar kommen til dend Art og Øvelse som nu, lood de gode Salige Mænd deres Riim løbe paa frj Haand, meere agtende Slutningen, end dend visse Maal og jefnløbende Samling udi Verset og Riimslutningen. Det vaar saa de Dages Maneer og klingede da meget vel, og det bør at være langt fra enhver af os, at vi skulde vilde mene eller tale andet end vel, om det som haver været saa Gudelig og vel meent til Guds Ære og hans Menigheds Opybyggelse.« Saml. Skr. IV, s. 8-9.

[74] I Siungende Himmel-Lyst, 1687, skriver J. Brunsmann i fortalen: »Omsider fornam jeg og/ en anden hafde det samme for at giøre (at digte salmer efter kunstpoesiens regler)/ nemlig Vel-ædle og Vel-ærværdige Bispen af Fyen: Aff hvis Arbejde i denne Sag jeg ogsaa noget har seet/ og det med god Fornøjelse læst: Og formoder at naar det kommer for Lyset/ det da skal fyldistgiøre en hvers Længsel. Hvorfor jeg og gierne har holdt mig fra at giøre noget videre der ved.« Citatet understreger iøvrigt, at Kingo ikke har udarbejdet sin salmebog i ophøjet isolation.

I fortalen til Den Forbedrede Salmebog (se note 71) forsvare Jonæson kunstpoesien, fordi man lever i en tid, »da digterkonsten er kommen saa vidt at Quinder, ja moxen børn veed smukkere at rime, end lærde Mænd i gamle Dage.« Men også teologisk forsvares digtekunsten, thi »naar en Psalme baade er af god indhold, og i gode Vers, da opmuntres derved en Cristen meere, end naar der fattes enten af delene«.

den som sin forgænger som salmebogsredaktør. De forskere [75], der har antaget, at kunstpoesiens anvendelse var afgørende for Vinterpartens fald, har derfor næppe ret. Salmebogssagens videre forløb underbygger denne dom. Thi da Jonæson efter Kingos fald skulle redigere sit udkast til en kirkesalmebog, foretog han langt flere omdigtninger af de gamle salmer (også af Luthers) end Kingo. Hvis Vinterparten kasseredes som følge af Kingos anvendelse af kunstpoesien, er det utænkeligt, at Jonæson bagefter skulle gentage fejlen og ovenikøbet i langt større målestok.

Kingos interesse for kunstpoesien fik ham til at medtage en række salmer af samtidens »mindre« poeter, selvom det ikke var påbudt i forordningen. Men heller ikke dette forhold kan have haft afgørende betydning [76]. Dels var det såre naturligt, at samtiden fik en plads (omend beskeden) ved siden af den »store« Kingo [77], dels var disse salmer sanktioneret af biskop Bagger og kunne være blevet fjernet fra salmebogen uden større sværdslag mellem første og andet tryk, hvis stemningen havde været dem imod. Salmebogs-kommissionen 1696 benyttede iøvrigt den ene af de 5 salmer, Kingo havde optaget af J. Brunsmann, til sin kirkesalmebog 1699 og optog 5 af de øvrige nyindførte salmer fra 1689 i husandagtssalmebogen 1703.

Punkt 2: Kingo indrettede sin salmebog efter kirkeåret, ganske som det var ham påbudt. Hans egne salmer fik her en altdominerende plads. Det forordningen kalder »endeel af dine Egne« blev til over halvdelen af salmerne (136 af 263). Alle var forfattede efter den nye kunstpoesis regler og opstillet i verseform, så den nye kunststil rigtig kunne komme til sin ret, mens de gamle salmer alle var trykt i prosaform [78]. Opstillingen og antallet af Kingos egne salmer har derfor nok virket provokerende og lovlig selvbevidst på mange. Men at slutte herfra og til Vinterpartens fald er ikke muligt, selvom

[75] Rich. Petersen s. 348, J. Paludan s. 274, R. Paulli s. 960, J. Oskar Andersen s. 40, Saml. Skr. IV, foreløbig indledning, Niels Møller s. 25, Anders Malling s. 440.

[76] Modsat Rich. Petersen s. 347, C.J. Brandt s. 21, Heiberg s. 177.

[77] Søren Jonæson optog i sit udkast 6 salmer af kunstpoeten Anders Bording. Når salmebogs-kommissionen 1696 klart gik mod kunstpoesiens anvendelse ved de gamle salmer (jvf. kommissionens beretning om arbejdet med salmebogen til Christian V, Saml. Skr. V, s. 259), var det som følge af den kritik af kunstpoesien, der rejstes efter Kingos og Jonæsons forsøg.

[78] Foruden Kingos egne salmer var 17 salmer af samtidens poeter også opstillet i verseform.

en evt. salmebogskommission i 1689 givetvis ville have skåret ned på antallet af kingosalmer [79]. Men dels havde Christian V tilladt Kingo at skrive salmer til hver eneste helligdags epistel- og evangelietekst, dels kunne der være skåret ned på antallet inden udgivelsen. Det store antal kingosalmer kan næppe være kommet bag på kongen, da det er det samme i første og andet tryk. Da salmebogs-sagen påny blev genoptaget i slutningen af 1695, regnede Kingo da også stadig med at få Vinterparten udgivet. Først lidt efter lidt forberedte salmebogskommissionen ham på, at mange af hans egne salmer ville blive udelukkede. Intet tyder på, at Kingo før efteråret 1696 havde hørt afgørende anker mod antallet af egne salmer.

Den omstændighed, at Kingo er langt den bedst repræsenterede digter i den forholdsvis lille forordnede salmebog fra 1699 (med 85 af 297 salmer), vidner om, at man ikke for alvor kunne anklage Kingo for teologiske vildfarelser eller for en for stor vidtløftighed (*grandiloquentia*) i sine salmer [80]. Kingo kalder sin såkaldte *grandiloquentia* for dansk og forsvarer sig med, at den let forstås af den »gemeene, der tidt haver meere Fattelse, end somme lærde tager sig vare for« [81]. Den fremtrædende plads, der blev Kingo til del i den endelige salmebog 1699, viser, at Kingo beholder ret!

Tilbage bliver spørgsmålet, om Kingo i sit udvalg af gamle salmer havde valgt rigtigt, eller om antallet af hans egne salmer havde skubbet »kanoniske« salmer ud. En afgørelse heraf er naturligvis noget af en skønssag. Sammenligner man imidlertid Vinterparten med tidens fuldkomne salmebøger, Søren Jonæsøns salmebogsudkast og den forordnede salmebog fra 1699, synes Kingo at have valgt rigtigt og tilstrækkeligt bredt. Han selv var af samme mening: »Af de gamle og meest brugelige Kirke-Sange, veed ieg ingen at have udelukt, saavidt som til Vinterparten kunde henhøre« [82]. Man kan efter vor opfattelse ikke påstå, at antallet af de gamle salmer er for ringe, men derimod, at antallet af Kingos egne salmer er for stort i forhold til salmebogens størrelse. Netop det store antal kingosalmer var skyld i, at salmebogen måtte komme i to dele, hvilket vidner om svigtende sans for proportioner hos redaktøren.

[79] Salmebogskommissionen 1696 medtog kun 55 af Kingos salmer fra Vinterparten.

[80] Brev fra Kingo til professor Hans Wandal 28/1 1697. Saml. Skr. V, s. 255–56.

[81] Se note 80.

[82] Brev fra Kingo til biskop H. Bornemann 28/3 1696. Saml. Skr. V, s. 248.

Men denne anke mod Kingo er en senere tids og var næppe fremme i kriseåret 1690.

Vore undersøgelser kan vi konkludere derhen, at Vinterpartens andet tryk ikke står i nogen modsætning til Christian Vs instruks fra 1683. Ja ikke engang første tryk af salmebogen gik udover instruksens. Når dette alligevel blev ændret, skyldtes det simpelthen, at Kingo lod sit arbejde bedømme og kritisere inden udgivelsen af både dekan og hof. At salmebogen vakte større kritik i vide kredse er en sag for sig og i denne sammenhæng ganske ligegyldig. Salmebogssagen var nu engang en sag mellem enevælden og Kingo, og derfor kunne den fynske biskop med god samvittighed i 1696 skrive, at han havde fulgt kongens befaling ved Vinterpartens indrettelse, »som ieg meer end nok kand beviise« [83].

Vore undersøgelser vil herefter koncentrere sig om de dramatiske begivenheder i januar og februar 1690 for derigennem at finde frem til årsagen til annulleringen af det givne privilegium.

V

Oversekretæren for Danske Kancelli Bolle Luxdorff [84], under hvem salmebogen administrativt sorterede, spillede en hovedrolle ved Vinterpartens indførelse den 25. januar 1690. Som Kingos gode ven var det ham sikkert en kær pligt at referere salmebogssagen for Christian V og udvirke bogens approbation. Kingo fik et godt og beskærmende privilegium for sin salmebog. Den blev påbudt indført i hver sognekirke første søndag i advent 1690 og prisen fastsattes til 6 mark for et indbundet og 5 mark for et uindbundet eksemplar. Til dækning af de store trykkeudgifter og som en art honorar fik Kingo og hans arvinger tyve års eneret på trykning og salg. Endelig blev en række straffeforskrifter til værn om privilegiet fastslået, mens Kingo selv fik overdraget at udpege »bogførere«, der kunne distribuere Vinterparten [85].

[83] Brev fra Kingo til biskop H. Bornemann 18/1 1696. Saml. Skr. V, s. 242.

[84] Se note 30.

[85] Jvf. Christian Vs brev til Kingo af 25/1 1690. Saml. Skr. V, s. 234–37. Alle sognekirker i Riget fik påbud om at anskaffe salmebogen senest 11. juni 1690. Straffeforskrifter: a) 1000 rigsdaler i bøde for at besidde et falskt eksemplar af Vinterparten (eksemplarer der ikke var trykt i Kingos trykkeri), b) En kendelse om ransagning for rettens betjente i huse, der var under mistanke som gemmede for falske eksemplarer af Vinterparten.

Alt lykkedes tilsyneladende, men allerede den 12. februar samme år ændredes situationen totalt. Luxdorph blev afskediget uden varsel! Christian V skriver herom i sin dagbog for den 12. februar:[86]: »Skrev Jeg til Geheime Raad Wibe, at han skulde sige og lade Luxdorf vide, at han skulde forføie sig ud paa Landet til videre, for han blev alt for dristig i sin Ober Secretari charge, at bringe mig Donter for, som sig ei saa ret befandtes, som han refererede«.

Hvad det var for sager, Luxdorph havde refereret galt for kongen, viste sig den 22. februar, da Kingos Vinterpart blev trukket tilbage af Christian V og beordret indsendt til Danske Kancelli. Der kan ikke være tvivl om, at det var salmebogssagen, der gav den aktuelle anledning til Luxdorfs fald[87]. To samtidige breve belyser begivenhederne nærmere. Det ene er fra 8. marts 1690 og skrevet af Arne Magnussen[88]: »Oversecretairen Bolle Lúxdorph er bleven afsat for et kongebrev som han, Kongen uafvidende skal have ladet udgaae, men beholder dog sin Gage. Moth haver nu opsyn baade over danske og norske Suppliker; der ere ei mange, som kunne staa ham i Vejen«. Da der er tale om et privatbrev, skal man næppe presse sætningerne for meget. Vore øvrige kilder, bl. andet ovennævnte dagbogsoptegnelse, tyder ikke på, at Luxdorph lod et kongebrev afsende uden kongens vidende, hvilket heller ikke kunne forblive skjult, men at han har skjult noget af indholdet i et kongebrev, han ekspederede. Men det citerede brev viser klart, at den egentlige årsag til begivenhedernes forløb var Luxdorfs kontrovers med Christian V.

Det andet brev er meget oplysende. Det er skrevet dagen før Vinterpartens officielle tilbagekaldelse. Brevskriveren er den svenske gesandt i København Leyoncto, mens adressaten er selve Sveriges konge Carl XI[89]: »Hwad för ett privilegium, som en af Konungens Öfwer Secreterare Luxdorff benämnd har utverkat här hos Konungen för Super Intendenten på Fyen Kingo, att uti alla Församlingar här i Riket antagas skulle till den första advent en ny Psalmbok, som han gjort hade, och den andra, som härtills ifrån så långa tider i bruk varit, åter afskaffas, sådant täcktes

[86] Christian Vs Dagbog 1690. *Nyt Historisk Tidsskrift* I, 1847, s. 510.

[87] Jvf. Gustav Wad: Bolle Luxdorph, *Personalhistorisk Tidsskrift*, I, s. 47 f.

[88] Brevet skrevet på islandsk. Her anført i oversættelse efter *Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed*. III, s. 70.

[89] 21. februar 1690. Brevet trykt i: *Danske Samlinger* 2. Rk. 5 1876–77, s. 311–12.

Eders Kong. Maj^t af hosgående tryckta förordning nådigst intaga och sig föreläsas låta[90]. Knappt war denna förordning utkommen och blefwen publice, förr än Konungen genom Geheime Rådet Wibe lät ankundiga Öfwer Secretaren sin onåde, och att han sig utur staden begifwa skulle, det han ock straxt gjorde retirerandes sig på sitt gods uppå landet. Orsaken dertill säges wara, att han något skall hafwa inryckt som Konungen nu icke will kännas wid, föregifwandes sådant woro emot dess resolution och wilja, men revera är det, at Cleresien ingen communication deraf hafwer haft förrän efteråt, då en och annan hafwer representeret Konungen, hwad confusion och oreda det skulle sätta i Församlingen, hwilket man ock har kunnat besinna, och derföre blef boktryckaren genast pålagt, att icke sälja eet exemplar mera af denna förordning eller privilegio, och skall jag neppeligen tro, att denna nya Psalmbok någontid kommer i bruk.

Den svenske gesandt omtaler to årsager til faldet, dels en politisk (at Luxdorff refererede galt), dels en redaktionel-saglig (at gejstligheden ikke havde været taget med på råd). Hvad den redaktionel-saglige anklage angår, er der tidligere talt udførligt. Her skal kun knyttes enkelte bemærkninger til det forud fastslåede. Det virker, som om man udadtil har givet Kingos redaktion af Vinterparten skyld for dens fald, hvilket utvivlsomt fandt god genklang hos Kingos modstandere. Denne forklaring var faktisk også den eneste officielle mulige, hvis ikke den store politiske skandale skulle oprulles for alt folket. Kingos brevkorrespondence fra årene 1695–97 nævner således en række beskyldninger mod Vinterparten, som Kingo dog aldrig havde fået nærmere præciseret. Han fremhæver, at han aldrig er blevet hørt i sagen[91], at han havde efterlevet den kongelige instruks og været villig til at korrigere[92], men alligevel var blevet tvunget til at »lide og tie stille«[93]. Kingo selv er dog klar over, at den egentlige årsag er misundelse og deraf følgende politisk ugunst. Derfor kan han skrive, at hans sag så længe har været kvalt fra »alt Haab om Opfejning«[94].

Den redaktionel-saglige anklage mod Kingo er kun at betragte som en skinforklaring, der efter Luxdorffs fald havde gode mulig-

[90] Forordningen medsendt.

[91] Jvf. brev til Christian V, 15/1 1696. Saml. Skr. V, s. 241.

[92] Jvf. brev til Reventlow, 22/11 1695. Saml. Skr. V, s. 240.

[93] Jvf. brev til Reventlow, 22/11 1695. Saml. Skr. V, s. 239.

[94] Jvf. brev til Reventlow, 27/3 1696. Saml. Skr. V, s. 246.

heder for at blive udspreedt og troet. Kingo havde rettet alt det i første tryk af Vinterparten, der havde fremkaldt kritik [95], selvom allerede første tryk var blevet til i nøje overensstemmelse med Christian Vs instruks og under »myndig censur« [96]. Bemærk også, at det var biskop Bagger og ikke Kingo, der havde ønsket de omtalte 24 gamle salmer moderniseret. Kingo kan altså på ingen måde lastes. Det virker også absurd at forestille sig, at evt. indflydelsesrige modstandere af Vinterparten skulle have ventet med at rejse virkelig kritik af bogen til efter kongens approbation. Denne fremgangsmåde var næppe tænkelig under Christian V, thi et angreb på salmebogen ville da ikke blot være et angreb på Kingo og Bagger, men tillige på den enevældige konge. Man må ligeledes stille sig yderst skeptisk over for den teori, at kongen skulle være lydør overfor kritik af Vinterpartens indhold efter at kirkens ledende mand, biskop Bagger, havde erklæret sig tilfreds. Christian V skred først ind mod Vinterparten *efter* Luxdorpha fald, hvilket næppe kan betyde andet, end at der var tale om en politisk affære. Luxdorpha var ikke ansvarlig for salmebogens redaktion, men for dens administration. Dette modsiges ikke deraf, at den saglige kritik af Vinterpartens indhold og redaktion, der øjensynlig herskede i teologiske kredse, herefter fik mulighed for at vinde gehør.

Hele handlingsforløbet tyder på, at Christian V har følt sig bedraget rent embedsmæssigt. Det var iøvrigt i denne sag det eneste felt, hvor han selv havde indsigt. I samme retning peger beretningen om biskop Baggeres besøg hos kongen to dage efter Vinterpartens fald [97]. Bagger indfandt sig hos Christian V for at overtale ham til alligevel at indføre Vinterparten, men kongen udtalte blot, at han kendte bispen ud fra hans gerninger, hvorefter kongen brat vendte sig om og afbrød al videre samtale. Biskop Bagger blev meget chokeret herover og gik direkte hjem og lagde sig syg i fjorten dage.

Bagger, der ligesom Kingo var ven med Luxdorpha, troede vel at kunne redde Vinterparten på trods af Luxdorpha kontrovers med kongen. Bagger vidste jo, at Kingo havde handlet, som han burde og skulle under hele salmebogssagen. Derfor overraskedes og forfærdedes han, da han opdagede, at kongens vrede ikke blot gjaldt

[95] Jvf. brev til Reventlow, 22/11 1695 og brev til Christian V, 15/1 1696.

[96] Brev til H. Bornemann, 18/1 1696. Saml. Skr. V, s. 243.

[97] Jvf. brev fra den svenske gesandt Leyoncto til Carl XI. 7. marts 1690. Brevet trykt i: Danske Samlinger 2. Rk. 5, s. 313.

Luxdorph (som havde bragt »Donter for«, der ikke var i den orden han havde foregivet) men også Kingo. Det ser derfor ud til, at Christian V har følt sig bedraget af både Luxdorph og Kingo, og det er nærliggende at antage, at han har anset de to venner for at være sammensvorne. Spørgsmålet er derfor: på hvilket punkt har Luxdorph i sin egenskab af oversekretær refereret galt? Som den officielle ansvarlige i salmebogssagen er det sandsynligt, at han har sikret Kingo et for godt privilegium. Privilegiet drejede sig dels om fastsættelse af prisen for den nye salmebog dels om varigheden af Kingo's eneret på trykning og salg. Netop disse rent praktiske forhold sorterede under oversekretæren for Danske Kancelli, og det var derfor kun på disse områder, Luxdorph havde mulighed for selv at disponere. En undersøgelse af henholdsvis priserne på Vinterparten samt af privilegiets længde kan derfor muligvis fastslå, hvad oversekretæren havde skjult for Christian V.

I kongens instruks 1683 forordnedes det, at den kommende salmebog skulle sælges »for en billig og lidelig pris«[98]. I sin ansøgning om privilegium for Vinterparten foreslog Kingo prisen sat til henholdsvis 7 mark for et indbundet og en rigsdaler (6 mark) for et uindbundet eksemplar[99]. Den endelige pris blev på henholdsvis 6 og 5 mark[100]. Til sammenligning kan tjene, at den hele fuldkomne salmebog 1699 uindbunden kostede en rigsdaler[101]. Selv denne pris virkede for høj, for Frederik IV sænkede straks efter Christian Vs død prisen til en slette daler[102]. Prisen i 1689 var dog ikke urimelig i forhold til Vinterpartens størrelse, men den var urimelig høj for den fattige mand, når man tager i betragtning, at han også skulle anskaffe en sommerpart af salmebogen. Så måske var det på dette punkt, Luxdorph handlede på egen hånd. Alligevel er det usandsynligt, at det er prisansættelsen, der blev ændret til Kingo's fordel. For det første er det jo slet ikke umuligt, at Christian V havde billiget prisen på 6 og 5 mark. Hvis salmebogen ikke skulle blive et underskudsforetagende, kunne prisen dårligt sættes meget lavere. Skulle Luxdorph alligevel gå uden om kongen i dette spørgs-

[98] Der var ikke tale om, at salmebogen skulle komme i to dele. Imidlertid godkendtes dette både af Bagger, Luxdorph og Christian V (25/1 1690).

[99] 25/9 1689. Saml. Skr. V; s. 233–34.

[100] Kongeligt brev til Kingo 25/1 1690. Saml. Skr. V, s. 234–37.

[101] De anførte priser gælder for octavudgaverne af salmebøgerne.

[102] Brev fra Frederik IV til biskop H. Bornemann 21/11 1699. Saml. Skr. V, s. 276.

mål, kunne han iøvrigt lige så godt have imødekommet Kingos anmodning fuldtud og fastsat prisen til 7 og 6 mark. Endelig er der et forhold, der synes at udelukke prisspørgsmålet som afgørende for Luxdorps fald: prisen på salmebogen kunne af gode grunde ikke forblive en hemmelighed ret længe. Så snart salget var organiseret, ville prisen komme frem og kongen hurtigt få nys herom. Luxdorph må have kunnet forudse en sådan uundgåelig udvikling og har derfor antagelig trolig refereret prisen for Christian V uden at stikke noget under stolen.

Derimod har der været gode muligheder for Luxdorps egenhændige dispositioner hvad angår fastsættelse af privilegiets bestemmelser om varigheden af den tid, Kingo alene måtte trykke og sælge Vinterparten. Der var i og for sig intet til hinder for, at dette forhold kunne holdes hemmeligt indenfor Danske Kancelli. Luxdorph kunne give kongen *en* oplysning og samtidig drage omsorg for, at den kongelige befaling blev ændret, inden den gik ud af Danske Kancelli. Eller han kunne helt undlade at referere dette punkt for Christian V. Hvis alt gik som beregnet, ville kongen ikke interessere sig yderligere for sin skrivelse og dens forordninger, da salmebogen administrativt hørte ind under Kancelliets embedsførelse. Man ville heller ikke kunne forvente, at spørgsmålet om privilegiets længde ville dukke op under salget af Vinterparten.

Med forordningen i 1683 fulgte et privilegium på 15 års eneret på salg og trykning »fra dette Vores Brevs Dato af regne«[103]. Privilegiet synes således udformet, at det både skulle være tilstrækkeligt stort for Kingo og samtidig være en spore til at få arbejdet færdigt hurtigst muligt[104]. Ud fra det privilegium på 10 år, der endegyldigt blev givet Kingo i 1699[105], er det nærliggende at slutte, at der var beregnet ca. 5 år til udarbejdelsen af salmebogen og ca. 10 år til fortjeneste ved salg. Kingo har øjensynlig ikke været tilfreds med et reelt privilegium på 10 år, især efter den forholdsvis lange tid der var gået med udarbejdelsen af Vinterparten. I sin ansøgning til kongen den 25. september 1689[106] anmodede han om privilegium »i Tyve nestfølgende Aar fra Eders Maytt. privilegii dato at regne«. Dette er i realiteten en forøgelse af privilegiet på 100% (fra 10 til 20 år). Ønsket fra Kingo blev netop imødekommet

[103] Privilegiet gik altså fra 27/3 1683 til og med 27/3 1698.

[104] Jvf. brev fra Christian V til Kingo 1/5 1697. Saml. Skr. V, s. 261–62.

[105] Jvf. brev fra Christian V til Kingo 21/7 1699. Saml. Skr. V, s. 271–72.

[106] Se note 99.

i kongens brev af 25. januar 1690, men der er forskellige omstændigheder, der tyder på, at det nok så meget var Luxdorff som Christian V, der stod bag opfyldelsen af Kingos ønske. Med kongebrevet af 25. januar 1690 var der ellers rådet bod på det nedslag i prisen, som Kingo måtte tage til efterretning.

Kort efter kongens approbation af Vinterparten indfandt Kingos uven, Frederik Gersdorff, [107] sig hos Christian V [108], med hvem han havde rejst i udlandet i 1685. Gersdorff, der havde en art frisprog hos kongen, gjorde ironisk det forslag, at han og hans venner skulle have et godt privilegium, så de snarest kunne komme ud af deres gæld. Han anmodede følgelig om et privilegium for Gyldenløve på en salmebog, for Reventlow på en ABC og for sig selv på en katekismus.

Der er antagelig sket følgende: Kort efter Vinterpartens udgivelse er en af hoffets mest betydende mænd, Frederik Gersdorff, kommet undervejs med, at Luxdorff havde udstedt et bedre privilegium for Kingo, end det kongen havde godkendt. Sagen var »gefundenes fressen« for dem, der dels var misundelige på oversekretærens magtstilling (og sådanne findes altid) dels misundelige på Kingo og utilfredse med, at de ikke var taget med på råd. Gersdorff har med sin henvendelse fået kongen til at undersøge Luxdorffs handlen, og da Christian V fandt, at denne var gået bag hans ryg, har han straks beordret ham bort fra hovedstaden og embedsførelsen. Gersdorff har antagelig ved samme lejlighed antydnet, at Luxdorff og Kingo havde gjort fælles sag i håb om en stor fortjeneste. Derfor faldt også Vinterparten.

Denne tydning af begivenhederne støttes af det brev, den svenske gesandt sendte til Carl XI den 7. marts 1690. Heri redegøres for rygterne om, at Kingo og Luxdorff skulle dele fortjenesten på Vinterparten, som skulle indbringe 220.000 rigsdaler, når alle kirker havde købt og indført salmebogen [109]. På Gersdorffs parti befandt antagelig også Matthias Moth sig [110]. Han havde hidtil

[107] 1650–1691. Overceremonimester og gesandt. Gersdorff var netop vendt hjem fra England 30. april 1689.

[108] Jvf. oplysning i de Klevenfeldtske Samlinger. Brandt og Helweg: Den danske Psalmedigtning I, 1846, s. 61.

[109] Se note 97.

[110] 1649–1719. 1675 assessor, 1680 udnævntes han til kancelliraad og kammersekretær for Norske Sager, august 1688 blev han oversekretær for Norske Kancelli og fra og med 1690 også for Danske Kancelli. Hans søster Sophie Amalie blev

været oversekretær for Norske Kancelli, men blev ved Luxdorphs fald tillige oversekretær for Danske Kancelli. Hans interesse i intrigespillet er ganske klar, da han var selvskreven til at overtage Luxdorphs stilling. I det tidligere anførte brev fra Arne Magnussen siges det indirekte, at han ikke gik af vejen for at tage del i det politiske spil. Man kan karakterisere intrigespillet med det kendte ordsprog: Den enes død, den andens brød. Moth og Gersdorff fik styrket deres magtposition ved Luxdorphs fald, og det var hovedformålet med deres initiativ.

Rygtterne om økonomisk vinding nåede også til Kingo. Derfor understreger han i et brev til kongen 1696 [111], at han nok anmoder om, at hans privilegium må »handthæves og beskyrmes«, men han ønsker ikke, at kirkerne skal forpligtes til at købe salmebogen for egne midler.

Intrigespillet ved Christian Vs hof bragte både Luxdorph og Kingo til fald. Christian V kunne selv konstatere rigtigheden af Gersdorffs anklage mod Luxdorph, og som følge heraf lånte han også øre til Gersdorffs sladder om Kingo. De intrigerende kredse ramte netop det anklagepunkt, som måtte påvirke en enevældig konge: kongen ført bag lyset af sin egen oversekretær og af sin biskop på Fyn. Når Christian V reagerede så voldsomt, hænger det nok sammen med, at Luxdorph en gang tidligere var blevet pågrebet i at referere galt overfor kongen [112].

Kingo synes imidlertid uskyldig. Han fik ingen forklaring og blev heller ikke afkrævet nogen. Der blev ikke engang givet ham lejlighed til at fremføre et forsvar. Heller ikke biskop Bagger fik lov at tale hans sag, og Kingos modstandere kunne kun se deres interesse i at ignorere og isolere biskoppen over Fyens Stift, nu da lejligheden til at ramme ham uventet var kommet. Det er ikke noget tiltalende billede af hoffets magtkamp, der oprulles gennem disse aktstykker, og Christian V selv synes slet ikke moden som enevældig konge. Da han følte sig bedraget, reagerede han alt for voldsomt uden at

i 1671 Christian Vs elskerinde, hvilket var afgørende for Moths advancement. Oprindeligt var Moth uddannet læge, men gik hurtigt i statens tjeneste, hvor han blev en af de største samlere af »bens«. Hans interesse for digtekunsten fik ham til at oversætte Ovids *Metamorfoser* på danske aleksandrinere. Søren Jonæson kan takke ham for sin stilling som sognepræst og provst i Roskilde, ligesom det var Moth, der overdrog salmebogens udarbejdelse til Jonæson efter Kingos fald.

[111] 15/1 1696. Saml. Skr. V, s. 241–42.

[112] Jvf. Gustav Wad, s. 47. Det er dog uvist, hvad sagen dengang drejede sig om.

foretage virkelige tilbundsgående undersøgelser. Når alt kom til alt, var der jo »kun« tale om, at Luxdorph havde forsøgt at hjælpe og glæde sin ven Kingo med et særligt godt og beskærmende privilegium. Om bedrageri i dette ords gængse betydning var der ikke tale.

Man kan naturligvis drøfte, om Kingo var medvidende om Luxdorps fuskeri eller direkte havde stået bag det. Det sidste synes ganske udelukket ud fra sagens videre forløb. Kingos korrespondence viser klart, at Kingo følte sig forfulgt udelukkende på grund af misundelse. Var Kingo hovedmanden i affæren, ville denne brevveksling næppe være tænkelig. Man må ikke overse, at Kingos breve er stilet til mænd, der var nøje inde i sagens rette sammenhæng. For Kingos uskyld taler også den kendsgerning, at Christian V hurtigt efter begivenhederne tog både Kingo og Luxdorph til nåde igen, hvilket var utænkeligt, hvis kongen var overtydet om, at de var bedragerere. Endelig viser den omstændighed, at Kingo overhovedet ikke blev afkrævet nogen forklaring, at der ikke kunne rejses reel anklage mod ham. Kingo har næppe engang været vidende om Luxdorps embedsmisbrug, men det udelukker ikke, at han kan have lagt pres på Luxdorph for at opnå et så godt privilegium som muligt. Kingo undså sig ikke for at benytte sig af gode forbindelser. Men herfra og til bedrageri er et meget langt spring. Ingen af vore kilder giver os anledning til at kaste mindste mistanke på Kingo, der på sin side agtede enevældens konge så højt, at det nærmest er utænkeligt, at han skulle have forsøgt at narre Guds indsatte og velsignede myndighed. Kingo blev offer for politisk intrigespil, der forløb uden nogensomhelst hensyntagen til eventuelle redaktionel-saglige synspunkter.

Da kongens første ophidselse havde lagt sig, indså han, at hans første reaktion var for streng og overilet. Muligvis er netop Kingos uskyld i skandalen blevet godtgjort for ham, og han har da »tilgivet« sin store poet, der så ofte havde prist kongen og hans hus. Men Vinterparten stod ikke til at redde i denne omgang. Enevældens konge kunne umuligt gøre direkte afbigt ved at indrømme sit overgreb på Kingo uden at fornægte enevældens væsen. Man lod derfor salmebogssagen stille i bero. En vis oprejsning fik Kingo dog snart efter, da Christian V den 4. marts samme år gav Kingo rang med justitsråder[113]. Kongen tog herigennem afstand fra rygtet

[113] 5 marts blev Luxdorph modtaget i audiens hos Christian V, overfor hvem han gjorde afbigt, jvf. G. Wad, s. 48 f.

om bedrageri. Luxdorph blev samtidig atter optaget ved hoffet efter Reventlows forbøn. Men begivenhederne havde uigenkaldeligt ændret begges stilling fremover. Luxdorph måtte drage til Stockholm som envoye og fik ikke sin stilling som oversekretær tilbage. Dette kan synes retfærdigt, da han vitterligt havde brudt tillidsforholdet til kongen, selvom der ikke var tale om bedrageri for at opnå personlig vinding. Uretfærdigt må derimod sagens udfald have virket på Kingo, hvilket de berømte bitre vers i nogle af Vinterpartens eksemplarer vidner om. Fra første færd havde han været en ufrivillig brik i det politiske intrigespil, og slutresultatet var for ham ensbetydende med foreløbig udelukkelse fra salmebogsarbejdet. I de næstfølgende år var han ikke blot frataget sit redaktionelle hverv, men også hans salmer var nu uønskede [114]. Men alt hvad Kingo kunne gøre var blot at »lide og tie stille«.

VI

Biskop Bagger døde i 1693 og overceremonimester F. Geersdorff allerede i 1691. For Kingo betød det, at han både mistede sin bedste og mest indflydelsesrige støtte og slap af med sin værste uven og modstander. Moths udnævnelse til oversekretær istedet for Luxdorph indebar også, at Kingo i nogle år måtte forholde sig passiv i salmebogssagen, især så længe Søren Jonæsøns salmebogsarbejde stod på. Men så snart det stod klart, at heller ikke Jonæsøns udkast kunne opnå approbation, fattede Kingo nyt mod. I de år, der var forløbet siden Vinterpartens fald, havde han vundet en vis indflydelse tilbage bl. andet takket være kongens skriftefader Peter Jespersen [115], så da Christian V den 17. marts 1696 [116] udpegede en salmebogskommission til løsning af krisen, pålagde han udtrykkeligt kommissionen at drage særlig omsorg for »dend Salmebog, som

[114] Søren Jonæson optog ikke een eneste af Kingos salmer i sit »Udkast til en Kirkesalmebog«.

[115] Kgl. konfessionarius 1688. Kendt som en strålende prædikant med tilnavnet: Herrens Gyldenmund. En af tidens mest indflydelsesrige præster. Han drog bl. a. omsorg for, at Griffenfeld til sidst slap ud af fængsel. Kingo betroede i januar 1696 ham at overgive sit brev om salmebogssagens genoptagelse til Christian V, sådan at P. Jespersen kunne medgive sin anbefaling. Brevet har efterskriften: »NB. Sendt Dr Peter med Posten d. 2^{den} Februarii«. Saml. Skr. V, s. 242. Om forholdet mellem Kingo og P. Jespersen jvf. brev til biskop Jens Bircherod 7/3 1696, Saml. Skr. V, s. 243 og til professor Hans Wandal 17/6 1696 Saml. Skr. V, s. 252–53.

[116] Saml. Skr. V, s. 244–45.

Os Elskelig Doct. Thomas Kingo, Biscop over Fyens Stifft, Anno 1689, haver ladet udgaa . . .«

Kingo håbede og forventede at hele Vinterparten nu omsider skulle blive indført, og han gik trøstigt igang med at skrive nye salmer til en sommerpart. Imidlertid skuffedes Kingo snart på dette punkt. Lidt efter lidt forberedte kommissionen ham på, at ikke blot Vinterparten endegyldigt var kasseret, men også en del af hans egne salmer. Den kritik af Vinterparten, der med styrke havde gjort sig gældende efter begivenhederne i februar 1690, kunne ikke siddes overhørig. Klog af skade handlede Christian V dennegang såre diplomatisk. Hans forordning til salmebogskommissionen[117] var et kompromis mellem de stridende parter, fordi den dels indrømmede plads for nye salmer, der var forfattede efter kunstpoesiens regler (især Kingos salmer), og dels imødekom de kredse, der mente, at de gamle salmer i de kendte versioner rigelig dækkede menighedens behov. I modsætning til 1683-forordningen præciseredes det nu, at de gamle salmer kun måtte rettes, hvor det var strengt nødvendigt og »foruden at giøre nogen u-nyttig forandring effter verdslig Veltalenheds regler eller poesi, som i ringeste maade kunde besverge eller hindre de eenfoldige i deris andegtighed«. Denne uvilje mod kunstpoesien skyldtes nok en ægte interesse for den jævne mand, for hvem kunstpoesien var noget nyt og uvant. Det var således lægfolkets stærke konservatisme, der blev afgørende for kommissionens arbejde[118].

Ved påsketid 1697 afsluttede kommissionen sit arbejde og indsendte det til Christian V. Forslaget indeholdt 297 salmer til hele kirkeåret, hvoraf 122 salmer var indførte næsten uforandrede fra Hans Thomissøns salmebog 1569. Men også 90 salmer af andre end Kingo fra tiden efter Thomissøn fandt plads i forslaget. Herved forsøgte man at bygge bro mellem den gamle officielle salmebog og tidens talrige fuldkomne salmebøger. Der er tale om salmer af både tysk og dansk oprindelse, som menigheden havde tilegnet sig i tidens løb. Dette betød, at også Hans Christensen Sthen[119] fik

[117] I samme forordning pålagde Christian V kommissionen at »eftersee dend Alterbog, som afgangne Doct. Hans Bagger, haver ladet udgaa . . .« Ligesom Vinterparten var også Alterbogen efter Baggers død 1693 blevet udsat for kritik, jvf. Saml. Skr. V, s. 245.

[118] »Direktiverne til salmebogskommissionen er den gemene mands, og i grunden en art mindreværds kompleks på hans vegne.« Ejnar Thomsen: Barokken i Dansk Digtning. 1935, s. 11.

[119] 1544–1610. 1565 rektor i Helsingør, men ombyttede året efter sin stilling

en varig og fortjent plads i den danske salmebog[120]. Men også navne som Barth, Ringwald, Arreboe og C. A. Eriksøn fik salmer optaget. Af nyere poeter fandt kun 12 salmer nåde for kommissionens øjne (fraregnet Kingo naturligvis). J. Brunsmann er kun repræsenteret med een salme, mens Søren Jonæson fik 8 af sine 25 gendigtninger af tyske salmer taget med[121].

Det er dog først og fremmest Kingo, der sætter det afgørende præg på forslaget. De 85 salmer af ham, der fandt optagelse, udgjorde ganske vist kun en del af de indsendte salmer, men er sålangt salmebogens betydeligste og mest nyskabende. Kort efter forslagets forelæggelse godkendte Christian V det udførte arbejde og meddelte den 1. maj 1697 Kingo privilegium på trykning og salg. Foruden selve salmebogen skulle Kingo også sørge for Gradualens trykning[122]. Trykningen af salmebogen strakte sig over to år. Først den 21. juli 1699 kunne Christian V omsider udstede patent om indførelse af den nye kirkesalmebog i Danmark og Norge[123]. Titelbladet lyder: »Dend Forordnede Ny Kirke-Psalme-Bog. Efter Hans Kongl. Mayest. Allernaadigste befaling/ af de fornemste Geistlige i Kiøbenhavn til Guds Tieniste paa Søndagene/ Fæsterne/ Bededagene/ og til anden Gudelig brug i Kircken/ udi Danmark og Norge/ af Gamle Aanderige Sange Ordentlig indrettet og Flittelligen igiennemseet/ og med mange Ny Psalmer forbedret/ og iligemaader efter Kongl. befaling til Trykken befordret af Thomas Kingo D. Biskop udi Fyens Stift«.

Dend Forordnede Ny Kirke-Psalme-Bog er ikke helt identisk med kommissionens udkast, selvom der er tale om de samme salmer med nøjagtig samme placering. Enkelte linier og ord i salmerne blev ændrede og rettede i de to år trykningen stod på, bl. a. som følge af Kingos kritiske bemærkninger. Salmebogen, der er smukt trykt,

med et kapellani ved Sct. Olai Kirke i Helsingør. 1570–74 varetog han dog begge embeder efter byrådets ønske. 1578: En liden Haandbog, hvori der bl. a. var 10 salmer af Stehn, hvoraf 9 er oversættelser. Ca. 1588: En liden Vandrebog, hvori der bl. a. er 25 salmer af Stehn, hvoraf 18 er originale.

[120] Kommissionen af 1696 optog 12 salmer af Stehn, hvoraf de 9 er originale.

[121] Alle 8 salmer holdt sig i danske salmebøger til og med Salmebog for Kirke og Hjem. I Den danske Salmebog er de 7 salmer optaget (nr. 192, 254, 264, 269, 270, 273, 476). Det er særlig som gendigter af helligåndssalmer, at Jonæson har fået blivende betydning.

[122] »Gradual/ En Ny Almindelig Kirke-Psalmebog/ Under behørige Noder og Melodier.«

[123] Saml. Skr. V, s. 271–72.

kom i tre formater: octav, duodecimo og folio (Gradualen). I modsætning til Vinterparten er Kingos egne salmer trykt i prosaform som de øvrige salmer. Dermed opnåedes i det ydre en vis ensartethed, der var akseptabel for den gemene mand, der ikke blev mindet for stærkt om den forkætrede kunstpoesi. I modsætning til Kingos og Jonæsøns tidligere fortaler er kunstpoesien ikke omtalt med et ord i den fortale Kingo skrev til salmebogen 1699, selvom den havde fået indpas gennem de salmer de to tidligere salmebogsredaktører fik optaget. Man kan heraf slutte, at hensynet til den jævne kirkegænger spillede en altafgørende rolle. Fremfor alt gjaldt det om at få ham til at forstå, at grundlaget for hans kristendomsopfattelse ikke var rokket en tøddel, men tværtimod styrket. Salmebogen skulle modtages som en ny og samtidig gammel kendt salmebog. Derfor »gemtes« alle tegn på den fornyelse, der realiter havde fundet sted. Alle salmer tryktes i prosaform, sådan som det var sædvane, og alle direkte udsagn om kunstpoesiens indpas blev strøget. Men derved banede salmebogen vej for en ny tids opfattelse. Menigheden blev ikke på forhånd kyst, men tog imod salmebogen med glæde og sang dermed selv den nye tid ind.

Kingo var atter kommet til ære og værdighed, sådan som allerede titelbladet på den nye salmebog viser. Når Kingo fik en så stor plads i salmebogen, skyldtes det ikke mindst den omstændighed, at han atter havde Christian Vs gunst. Når alt kom til alt svigtede kongen ikke sin tro og begavede hofpoet. Kingo fik ganske vist ikke den plads i salmebogen, som han selv havde tiltænkt sig, men Christian V sikrede ham en stor og varig plads i den danske menighedssang fremover. Det er derfor ikke med urette at Dend Forordnede Ny Kirke-Psalme-Bog fremover i folkemunde kom til at bære navnet: KINGOs SALMEBOG.

Holger Rosenkrantz og Lutherdommen

Jens Glebe Møllers disputats [1]

Af *Leif Grane*

Glebe Møllers disputats »Doctrina secundum pietatem. Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi« blev den 1. februar 1966 forsvaret for den teologiske doktorgrad. Der er tale om et arbejde, hvis sigte er klart og umisforståeligt, og dette sigte er fastholdt hele vejen igennem med stor konsekvens. Bogen står og falder med sin tese, og der er i øjeblikket intet, der tyder på, at den falder. Dermed er det første af de to krav, man gerne stiller til en disputats opfyldt. Man forlanger desuden af en disputats, at den skal være et specimen eruditionis, og med den betydelige lærdom, som Glebe Møller lægger for dagen, er også dette krav tilgodeset. Det er ingenlunde nogen let opgave, forfatteren har stillet sig: »at placere Holger Rosenkrantz' teologi i dens rette forhold til samtidens teologiske tænkning for herudfra at nå til klarhed over dens egenart« (s. 12). Den metode, Glebe Møller har valgt (han gør sig ingen ulejlighed med at diskutere andre muligheder), går ud på overalt at sammenligne Rosenkrantz' synspunkter med den ortodokse, lutherske teologi for ad denne vej at nå til klarhed over ligheder og forskelle. Hvis en sådan metode skal kunne føre til pålidelige resultater, fordrer der for det første en indtrængende analyse af HRs skrifter, for det andet et omfattende og solidt kendskab til reformatorerne og til den ældre ortodokse teologi, som HR kendte. Disse forudsætninger er i rigt mål til stede. Glebe Møller har med en energi, der virkelig må betegnes som utrættelig, studeret HRs mange afhandlinger og udkast, der næsten udelukkende foreligger i utrykte afskrifter, tilegnet sig deres ofte vanskelige indhold og formået at analysere det. Der er tale om en betydelig forskningsindsats, et virkeligt fremskridt i vor viden om HRs tænkning. Glebe Møller har så at sige arbejdet videre på det program, som Oskar Andersen lagde, men aldrig selv fik realiseret, men han har gjort det

[1] Denne artikel er en bearbejdelse af min opposition ved det mundtlige forsvar.

på en helt anden måde, end Oskar Andersen havde tænkt sig. Afstanden mellem Oskar Andersen og Glebe Møller er ikke blot en distance i tid med alle de forskelle, som deraf følger, men også en forskel i selve arbejdsynet. Der er imidlertid ingen tvivl om, at Glebe Møller i nogle henseender er bedre udrustet til at give en skildring af HRs teologi, end Oskar Andersen var. På den anden side har Oskar Andersens fortrinlige forskeregenskaber i *andre* henseender formentlig været medvirkende til, at Glebe Møller har anset det for muligt at følge sin tilbøjelighed til at koncentrere sig om det teologisk væsentlige. Det egentligt historiske (Oskar Andersen ville sige »det realhistoriske«!) kunne i det store og hele synes at være godt dækket af Oskar Andersen.

Bogen er delt i to hovedafsnit, indrammet af en kort indledning og en endnu kortere slutning. At overskrifterne må være »Skriften« og »Læren« er ligetil, eftersom denne inddeling følger opbygningen af HRs system. Af 1. dels mange og besværlige analyser skal afsnittet om HRs filosofiske forudsætninger fremhæves. Afhandlingens tyngdepunkt er dog 2. del, hvor Glebe Møller skrider til at dokumentere sin tese: at HRs teologi er en afstandstagen fra hele den protestantiske tradition, dvs en opgivelse af sondringen mellem lov og evangelium og dermed af reformationens articulus stantis et cadentis ecclesiae, læren om retfærdiggørelse ved tro alene. HR vil derimod i streng bundethed til skriften fremsætte en lære, der gør from – hvis form er fromhed, dvs en lære, der ikke blot udsiger noget, men som er et led i den fromhed, den taler om. Dette synspunkt bankes fast den ene gang efter den anden. Der er meget at rose i 2. del, men især skal kapitlerne 5 og 6 fremhæves. Der siges det afgørende. Selv om også kapitel 7 og 8 bringer meget værdifuldt stof, ikke mindst i forbindelse med HRs strid med de københavnske teologer, kommer man ikke længere ud for nogen overraskelser i hovedsagen. Meget overbevisende virker kapitel 5, hvor Glebe Møller i en overordentlig dygtig analyse viser, hvordan HRs opgør med antropomorfismen i gudsbegrebet i virkeligheden er et udtryk for, at ikke Guds gerninger, men mennesket og dets muligheder står i centrum for HR. Guds handlen er egentlig forud for verden og hævet over alle begrænsninger, og dermed kan al interesse samle sig om »styrelsens« forløb, dvs om menneskets udnyttelse af de muligheder, som er givet med Guds tilbud om at styre det frem mod det liv, som er konformt med ham. Fremstillingen af HRs afstand fra reformatorerne er her særdeles over-

bevisende, og man må give Glebe Møller ret i, hvad han – iøvrigt i en anden forbindelse – siger: at HR står Erasmus langt nærmere, end han står Luther.

Dette indtryk bekræftes kun ved læsningen af kapitel 6, »Skabelse, syndefald og forsoning«. Man er derfor godt forberedt til at følge forfatteren, når han i de to sidste kapitler går direkte ind på de temaer, som striden med teologerne drejede sig om: lov og evangelium og retfærdiggørelsen. At vi ikke her møder noget overraskende, er derfor langt fra at være en kritik. Det er tværtimod en betydelig anerkendelse: fremstillingens konsekvens har modnet den ukyndige læser til med forståelse at bivåne henrettelsen. For det er jo nemlig en henrettelse, der finder sted! Den forståelse, som Glebe Møller påtvinger sin læser, er imidlertid ikke nødvendigvis fulgt af et bifaldende smil til boddelen, men det er en forståelse for, at forfatteren med de synspunkter, som han ved siden af sine udmærkede analyser af HRs tænkning hele vejen holder os underrettede om, *må* optræde i denne rolle. Sagt på en anden måde: Glebe Møller tvinger sin læser til et meget langt stykke at dele hans opfattelse af *indholdet* af HRs teologi, medens det naturligvis må blive den enkeltes sag, om han vil lade indsigten i dette indhold følge af en dom over det. Det finder forfatteren altså naturligt, og det skal i og for sig ikke bebrejdes ham, selv om man undertiden kan finde, at de bemærkninger, han føler sig foranlediget til, er enten overflødige eller i hvert fald unødvendige. Men det skal altså ikke rokke ved det indtryk, at der her foreligger en overordentlig kompetent behandling af HRs teologi. Trods de forarbejder, som Oskar Andersens referater af HRs skrifter rundt om i den store biografi udgør, kan man roligt sige, at dette arbejde er udført helt selvstændigt. For første gang har vi fået mulighed for at danne os et sammenhængende billede af HRs tanker.

Imidlertid vil Glebe Møller jo ikke blot give en sådan skildring, men han vil også »placere HRs teologi i dens rette forhold til samtidens teologiske tænkning for herudfra at nå til klarhed over dens egenart«. Eftersom forfatteren har konstateret, at HRs kendskab til den protestantiske teologi standser med Konkordieformlen, betyder dette program, at han vil sammenligne HRs teologi med den ældre ortodoksi indtil slutningen af det 16. århundrede. Hertil kommer naturligvis forholdet til den hjemlige teologi, først og fremmest Jesper Brochmands, samt behandlingen af striden med teologerne. Det siger sig selv, at man ikke kan forlange eller forvente, at for-

fatteren skulle have et førstehåndskendskab til hele den protestantiske tradition fra Luther til Konkordieformlen, som blot tilnærmelsesvis kunne måle sig med hans fortrolighed med HRs egne skrifter. Her må han i meget høj grad bygge på andres forskning, men det skal siges, at han selv kender et rimeligt udvalg af teksterne, og hans viden om denne teologi må betragtes som tilstrækkelig til løsning af den opgave, han har stillet sig. Her drejer det sig jo ikke om at pløje nyt land, men blot om at følge i andres spor for således at kunne bedømme HRs forhold til den reformatoriske og ortodokse teologi. Men selv om fremstillingen af denne teologi hverken er eller giver sig ud for at være egentlig forskning, er der alligevel grund til at fremhæve den indsats, der er gjort også på dette område. Glebe Møller ved virkelig, hvad han taler om, når han stiller HR over for samtidens og den nærmeste fortids teologi. Han har det fyldige og solide kendskab til ortodoksien, der er en nødvendig forudsætning for at gennemføre en sammenligning med HR. Han har med andre ord formået at gøre det, han ville, og at gøre det dygtigt og omhyggeligt.

Den umiskendelige dygtighed, der er lagt for dagen, betyder dog ikke, at Glebe Møllers bog er helt tilfredsstillende, selv om dens disputatskvalitet er hævet over enhver tvivl. Til bogens mindre flatterende egenskaber hører, at den er træls at komme igennem. Man har en fornemmelse af, at forfatteren undertiden har kedet sig lumsk, medens han skrev den, og sommetider er det lykkedes at overføre denne fornemmelse til læseren. Da Glebe Møller andetsteds ofte har vist sig som en udmærket og livlig skribent, er man tilbøjelig til at tro, at det hænger sammen med en næsten for stor trofasthed over for den lærde Holger. Når mange af analyserne af HRs tænkning har bevaret det tunge, kedsommelige præg, som netop udmærker Holgers skrifter, beror det formentlig på Glebe Møllers omhu: han vil være så nøjagtig som mulig. Det er netop det, der gør hans fremstilling solid. Der skal bygges på et sikkert fundament, og det bliver der også – som regel. I *denne* forstand er denne disputats et ypperligt historisk arbejde. Bogen vidner om, at forfatteren er klar over, at det er en teologihistorisk opgave, han har stillet sig, og det har sat sig spor i den nøjagtighed, der får ham til at følge HR ad alle hans snørklede og kedsommelige veje. Men når det er sagt, må der unægtelig føjes noget til. Dermed mener Glebe Møller nemlig at have ydet det historiske, hvad der tilkommer det, og det kan man ikke være enig med ham i.

Man kommer nemlig ikke uden om, at forfatteren, fordi han hovedsagelig er interesseret i at forsvare sin tese, tager mærkelig håndfast på sagerne. Han behandler både HR og den protestantiske tradition, som om det drejede sig om tidløse tanke-systemer. Ganske vist, af og til ses det, at Glebe Møller godt er klar over, at det ikke forholder sig sådan, men i almindelighed opererer han udelukkende med tankebygninger. Med en forbløffende mangel på nysgerrighed ses der ganske bort fra HRs liv og dets omstændigheder, og den reformatoriske og ortodokse teologi fremtræder, trods lejlighedsvis fremhævelse af nuancerne, som en massiv modsætning til HR. De mange citerede og refererede teologer fra Luther til Jesper Brochmand optræder hovedsagelig som »Belegstellen« for HRs afstand til den samlede protestantiske tradition. Hertil kunne man tænke sig den indvending, at denne reduktion, denne ophævelse af alle nuancer, er nødvendig for at vise, at HR siger nej til det altsammen, og det er jo det, Glebe Møller vil. Men man kommer ikke uden om, at det »reformatorisk-ortodokse« substrat, som derved bliver HRs modsætning, er blevet temmelig formelagtigt, og dermed, om ikke intetsigende, så dog farveløst; intet viser det tydeligere end den omstændighed, at Glebe Møller i sine afsluttende bemærkninger endog kan få plads til pietismen i den fællesprotestantiske modsætning til HR. Vil man have Luther, Calvin, Jesper Brochmand og Philip Jacob Spener (for blot at nævne et par af de mange navne) ind i samme geled, må man forgrove og forenkle i en sådan grad, at de bliver svære at genkende.

Når det kommer til at gå sådan, hænger det utvivlsomt sammen med den måde at arbejde på, som forfatteren har valgt, og dette valg skyldes ikke tilfældigheder. Glebe Møller er først og fremmest teolog. Han er interesseret i en konflikt mellem to måder at tænke teologisk på og bruger i grunden blot HR og hans samtidige som illustrationsmateriale. Det viser sig ikke blot ved den påpegede abstraktion fra al konkret, menneskelig virkelighed, men også ved de mange bemærkninger bogen igennem, der holder os orienteret om, hvad forfatteren personligt mener om sin helts teologi. Gang på gang svinger han sig, som han selv udtrykker det allersidst i bogen, »op over historiens begrænsninger« og giver sig til at karakterisere HRs teologi »uden hensyn til tid og sted«. Med al respekt for det teologiske tema, Glebe Møller er optaget af, og for denne teologiske interesse i det hele taget, må der sættes spørgsmålstejn ved en sådan metode i et historisk arbejde.

Det forekommer mig, at der havde været en mulighed for at undgå det massive, hårdkogte præg. Hvis Glebe Møller i stedet for at svinge sig op over historiens begrænsninger havde ladet sig binde af dem ved at tage sit udgangspunkt i striden med de københavnske teologer, havde man fået et konkret holdepunkt. Så var der ikke blevet tale om sammenligning mellem abstrakte tankebygninger, men om undersøgelse af *virkelige* menneskers stillingtagen i en bestemt situation. De ansatser til en sådan konfrontation, som findes i kapitel 7 og 8, tyder på, at der kunne være kommet meget mere ud af dette tema. En sådan fremgangsmåde kunne have ført til samme tese, og Glebe Møller ville alligevel have fået brug for sin betydelige viden såvel om HR som om reformatorerne og de ortodokse teologer. Redegørelsen for HRs argumentation havde jo krævet anvendelse af hele hans teologiske arbejde forud, og behandlingen af Brochmand og de andre teologer ville have forlangt netop det kendskab til den protestantiske tradition fra dens begyndelse, som Glebe Møller har vist, at han sidder inde med. Ad denne vej kunne derfor sandsynligvis ganske det samme have været opnået, og forfatteren kunne have befriet sine læsere for en kedelig fornemmelse af at have med destillater og ikke med virkelige menneskelige problemer at gøre. Anskuer man teologiske eller filosofiske synspunkter »fra oven«, dvs uden hensyn til den historiske situation (det er vist det, man nutildags kalder idéhistorie!), fører det meget let til firkantede opstillinger i stedet for til en autentisk forståelse. Heller ikke den teologiske interesse, der er det vigtigste for forfatteren, tjenes særlig godt derved, for også den ville have haft fordel af, hvis teksterne var blevet forstået i deres konkrete, historiske sammenhæng. Glebe Møller har nået meget ved sin analytiske dygtighed, men han ville med dette tema, der jo er historisk alene ved at dreje sig om noget fortidigt, have nået endnu mere, hvis han havde haft mindre travlt med at abstrahere fra HRs situation.

Travlhed er iøvrigt et ord, der falder en ind i flere forbindelser, når det drejer sig om denne bog. Indledningen, der er meget kort, skal kun tjene til at give forfatteren et udgangspunkt for sin undersøgelse. Det finder han i HRs såkaldte gennembrudsberetning, som er at finde i et brev fra 1623, hvori han fortæller, hvad der på afgørende vis hændte ham over 20 år tidligere. Uden så meget som et øjeblik at lade sig opholde af de kildekritiske problemer, dette dokument rejser, kaster forfatteren sig straks ud i en tolkning

af det, som ikke er ganske overbevisende. Brevet drejer sig ifølge Glebe Møller (s. 10) om den rette teologi, som man finder i skriften. Det, som nu skal være »HRs egen originale opfindelse«, »det originale og selvstændige«, er, at selve læren skal være from, hvorfor Holger tager fat på at opstille en *ny* lære. Ved dette program skal han adskille sig fra de reformortodokse, som ikke ville reformere læren, men blot foruden den kræve fromhed og gode gerninger. Hertil er der et par ting at sige.

Hvis Glebe Møller har ret i sin tolkning af, hvad det vil sige, at lærens form skal være fromhed, *doctrina secundum pietatem*, må det betyde, at lære og fromhed er uadskillelige: hvor læren er, dér er fromheden, men hvor læren ikke er, dér kan fromheden heller ikke være. Hvis det er rigtigt, bliver det svært at forstå Glebe Møllers mod Oskar Andersen vendte påstand om, at gennembruddet ikke angik HRs »personlige frelse«, men blot læren, den rette teologi. Tolkningen af begrebet *Doctrina secundum pietatem* modsiger adskillelsen mellem personlig frelse og teologi. Det er muligt, at Oskar Andersens forståelse kan kritiseres, men ikke på den måde, det sker her.

Der er endnu en ting, som man ikke kan få til at gå op. Glebe Møller vil gøre sin tolkning af gennembrudsberetningen til udgangspunkt for hele sin undersøgelse, idet han mener at kunne tage beretningen for gode varer. Det vil altså sige, at HR i 1623 skulle have skrevet, at han siden 1599 (eller hvornår det nu var) havde været klar over, at hele den ortodokse teologi var fejlagtig. Ikke nok med at teologerne skændtes og var mindre fromme, end de burde være, nej, hele grundlaget for deres virksomhed var fejlet i bund og grund. Glebe Møller tager HR på ordet, og »ordet« er altså denne forståelse af gennembrudsberetningen. HR giver ham selv nøglen til forståelse af sin teologi. Så er der bare en lille ting, man ikke forstår. S. 81 kan man læse følgende sætninger: »At han [dvs HR] med dette syn på kristendommens indhold og væsen ikke befinder sig på reformationens og ortodoksiens grund skulle være indlysende. Selv bestrider han altid beskyldningen for at ville forandre den hævdvundne ortodokse lære, men i virkeligheden er det netop det, han gør«. Ved tolkningen af gennembrudsberetningen drejede det sig for Glebe Møller udelukkende om – hen over alle kildekritiske problemer – at forstå HRs egne ord og bruge dem som ledestjerne for undersøgelsen. Det førte til den konstatering, at det originale hos ham var ønsket om en anden lære,

dvs ønsket om at *forandre* læren. S. 81 får vi at vide, at HR har uret, når han idelig hævder *ikke* at forandre den hævdundne lære. Ifølge indledningen (s. 9–10) bestemte »gennembruddet« hele HRs liv, men ifølge s. 81 blev han ved med at bestride, at han ville det, som efter Glebe Møller var gennembruddets indhold. Begge dele kan kun blive stående, hvis man antager et af to: enten vidste HR ikke selv, hvad han opdagede i 1599 og beskrev i 1623 (hvad bliver der så af det originale og selvstændige?) eller også har han løjet hele livet igennem. Men måske er en tredje mulighed dog sandsynligere: at Glebe Møllers tolkning af gennembrudsberetningen ikke holder stik?

Bogens indledning må anses for utilstrækkelig. Hvis det er rigtigt, at tolkningen af gennembruddet ikke kan holde, falder tesen ganske vist ikke af den grund, men det kan ikke nægtes, at der opstår et hul, som man gerne havde set udfyldt med noget andet. Eventuelt med lidt flere og mere gennemtænkte bemærkninger om arbejdets art og metode.

Også på en anden måde kan det forekomme, at forfatteren har haft for travlt. Ofte er formuleringerne så knappe, at man ville have sat pris på anvendelsen af lidt mere papir og tryksværte.

Bogens disposition og undersøgelsens opbygning er klar og gennemskuelig. Først at behandle HRs syn på skriften og derefter læresystemet synes rimeligt og naturligt. 1. del sluttes med en konstatering af, at HR i sin opfattelse af skriften stort set er på linie med de ortodokse. Det er først, når det kommer til den lære, der skal uddrages af skriften, at de afgørende forskelle kommer til syne, dvs i 2. del. Således går det da til, at bogens disposition: først skriften, så læren, der svarer godt til HRs egne intentioner, ikke synes at give ret meget med henblik på tesen. 1. dels funktion bliver i denne henseende væsentlig negativ: det viser sig, at det ikke er i synet på skriften, men i selve læren, HR skiller sig ud. Ledet af sin tolkning af gennembrudsberetningen er forfatteren alligevel i stand til den ene gang efter den anden at advare os om, hvor rejsen går hen. Uden at påstå, at han har uret heri, er man dog tilbøjelig til at mene, at de fleste steder i 1. del, hvor Glebe Møller belærer os om HRs uortodokse holdning, er det mere indledningen og den efterfølgende fremstilling af læren, der lader ham se det, end det er de tekster om skriften og dens fortolkning, som han gennemgår. For at påvise de uortodokse tendenser nødes han til at foregribe 2. del. Lad os tage et eksempel.

S. 48 ff. vil Glebe Møller ud fra to nærmere betegnede afhandlinger af HR behandle hans syn på fornuftens og filosofiens rolle i fortolkningen af skriften. Vi får at vide, at fornuftens lys ifølge HR er dødt, hvorfor den uden Helligåndens oplysning ikke kan udforske Guds mysterier, men da Ånden bruger almindelige menneskeord, har fornuften samme formale opgave over for skriften som over for alle andre ord. Glebe Møller sammenligner derefter med Johann Gerhard og skriver, at HR synes at ligge på linie med ham. Hvis man har læst den første af de to små afhandlinger, der henvises til s. 47, må man give ham ret. Forfatteren er imidlertid ikke tilfreds med dette resultat og oplyser os om, at HRs opfattelse må ses på baggrund af hans lære om den bevarede gudbilledlighed. Glebe Møller giver dernæst en fremstilling af denne lære (s. 48–49) og konkluderer, at HR alligevel har lagt ortodoksien bag sig – i modsætning til Johann Gerhard. Til hele dette stykke, især til s. 49, skal der knyttes nogle kommentarer.

1) Med henvisning til læren om gudbilledligheden siger Glebe Møller, at menneskets fornuftudrustning er principielt intakt, og at HR opfatter fornuften som en neutral størrelse. Men i den før omtalte afhandling siger HR, at fornuftens lys i kraft af Guds retfærdige dom er dødt, og at kun »scintilla aliqua« er tilbage, og at der ikke kan være tvivl om, at det ikke engang kan *tænkes*, at der er efterladt ratio noget lys, hvorved *vita Dei* kan oplyses. Det må siges at være overordentlig klar tale.

2) Glebe Møller bekræfter selv dette ved at skrive, at som følge af faldet mistedes menneskesjælens evne til at erkende og ville det gudvelbehagelige. For at neutralisere denne korrekte gengivelse af HR føjer han til, at menneskelivet dog bevares og dermed den formale evne til at erkende og ville, og at mennesket forbliver bestemt til den højeste grad af gudbilledlighed. Menneskelivet og den formale evne til at erkende og ville bevares; man gad vide, om Glebe Møller kender en eneste kristen teolog, som ikke ville hævde det! Himlen er ikke skabt til gæs, som Luther siger. Mennesket forbliver bestemt til den højeste grad af gudbilledlighed; er det andet og mere end at sige, som Luther gør i »*De servo arbitrio*«, at mennesket (og det vil sige det syndige menneske) er »*aptus*« for Guds nåde? Der er intet i dette, der strider mod protestantisk tradition – eller mod nogensomhelst anden kristen tradition. Her er iveren efter at sætte skel mellem HR og alle andre løbet af med forfatteren, så han ikke har kunnet se, at dette intet siger.

3) Derefter hedder det: »Der kræves blot en *illuminatio sancti spiritus*, så kan fornuften igen erkende og ville mysterierne«. Efter sammenhængen skulle også denne sætning udtrykke noget uprotestantisk hos HR (jfr. »altså« i den følgende sætning), men det er aldeles ubegribeligt, hvori det skulle bestå. Der kræves »blot« *illuminatio sancti spiritus*; efter almindelig forståelse af dette begreb er det nu ikke så helt lidt endda. Man må undrende spørge, hvad der yderligere kan forlanges, for at man skal være en god protestantisk teolog (af 16.–17. århundrede) efter Glebe Møllers recept?

4) Da de følgende sætninger med deres sammenligning mellem HR og Johann Gerhard blot er de konklusioner, Glebe Møller drager af det foregående (uden nyt materiale m.h.t. HR), er det svært at se, at han har bevist, at fornuften er neutral for HR i modsætning til Gerhard, for også for HR er det *illuminatio sancti spiritus*, der sætter skellet. At prise fornuften som formal evne er der absolut ikke noget ureformatorisk i.

5) Der er derfor intet besynderligt, originalt eller uprotestantisk i, hvad forfatteren siger om HR i begyndelsen af næste afsnit på s. 49: »Fornuftens usus består da for HR i dens formale evne til at erkende og fastholde ordene og det, de udtrykker«. Det samme mente Luther alle sine dage, og man kunne tilføje: hvad i alverden skulle han ellers mene?

6) Forvirringen øges yderligere, når man s. 85 ø. læser en sætning, der ikke blot ophæver, hvad Glebe Møller har hævdet s. 48–49 – det er der kun grund til at glæde sig over! – men en sætning, der også er i splid med sig selv. Der står sådan: »Trods afgjort førreformatoriske eller rationalistiske træk var HR i sin stillingtagen til fornuft og filosofi så nogenlunde en gennemsnitslutheraner«. Gennemsnitslutheraner er ikke rart, men selv om man lod det passere og heri så en indrømmelse af, at s. 48–49 ikke rammer præcist, er det meget svært at affinde sig med »nogenlunde en gennemsnitslutheraner«, og helt umuligt bliver det, hvis de afgjort førreformatoriske eller rationalistiske træk skal med. Forfatteren efterlader her sin læser i komplet vildrede[2].

[2] Heller ikke den redegørelse for HRs analogilære, som gives s. 49–50 er helt tilfredsstillende, selv om det drejer sig om en mindre ting. S. 49 n. og 50 ø. er der tale om forholdet mellem de himmelske mysterier og de jordiske analogier. Glebe Møller mener, at HRs understregning af, at »*rei veritas*« findes i det himmelske, »synes at indskrænke analogilærens betydning og fjerne den fra katolsk tankegang«. Denne bemærkning tyder ikke på nogen særlig klar opfattelse af

I forbindelse med spørgsmålet om fornuftens plads i fortolkningen af skriften var der tale om *illuminatio sancti spiritus*. I redegørelsen for HRs hermeneutik får vi flere gange (se s. 36, 46 og 48) at vide, at Helligåndens oplysning er indispensabel for den, der skal forstå den hellige skrift. I betragtning af, at fornuftens lys er dødt, kan det ikke undre. Men allerede s. 51 står der, at det er umuligt at læse skriften profant, hvilket synes at rime meget dårligt med talen om Helligåndens oplysning. Man forstår nok, at Glebe Møller mener, at dette er en konsekvens af HRs aristoteliske tankegang, men når han ikke selv har gjort opmærksom på, at det strider mod, hvad han har sagt s. 36, 46 og 48, må det se ud, som om han ikke selv har bemærket uoverensstemmelsen. Når der ikke er gjort opmærksom på den, får man en mistanke om, at den muligvis ikke findes hos HR, men først er opstået ved tolkningen af ham. Det kan tages som endnu et eksempel på, hvordan forfatteren undertiden lader sit mere systematiske helhedssyn på HR stille sig i vejen for en åben og fordomsfri analyse.

Endelig vil det være nødvendigt at rejse nogle spørgsmål, som man savner blik for i bogen. Deres fraværelse hænger sammen med hele bogens anlæg og metode. En bestemt slags vendinger, som forekommer temmelig hyppigt, vækker en nysgerrighed, som Glebe Møller ikke synes at dele. S. 50 tales der om et katolsk drag hos HR, og det siges, at der findes et udpræget katolicerende træk i hans analogilære. S. 85 repræsenterer HRs treenighedslære en katolicerende, neutral beskrivelse af Guds væsen og væren. S. 92 lader HRs menneskeopfattelse en katolicerende tankegang ane, og s. 94 er der et berøringspunkt med katolsk opfattelse i hans syn på menneskets mulighed for at bruge midlerne til frelse. S. 101 konstaterer forfatteren, at HRs nådebegreb er i slægt med den katolske sakramentale nåde. Også i de afsluttende bemærkninger får vi s. 157 at vide, at HR greb tilbage til katolske tankegange, hvilket man skulle se af hans analogilære eller af hans hævdede af en dobbelt gudbilledlighed. Det er muligt, der kunne nævnes endnu flere eksempler, men de her opregnede slår fuldt ud til.

katolsk tankegang på dette punkt. HR kalder udtrykkelig den *distantia* og *differentia*, der er mellem det himmelske og det jordiske for »*immensa*«, men også thomismen kunne tale om en *differentia immensa*. *Analogia entis* giver ikke nogen virkelig erkendelse af Gud. Analoge begreber vil netop sige begreber, som ikke er univoke – som ikke for alvor kan gribe det guddommelige.

Brugen af sådanne vendinger – i alle de nævnte tilfælde som isolerede etiketter – er endnu et vidnesbyrd om Glebe Møllers abstrakte brug af tankebygninger. Hvad dækker »katolsk« eller »katholicerende« over? Tænkes der på bestemte historiske forhold, eller er der tale om led i teologen Glebe Møllers dom over HR? Det får man ikke rigtig besked på, og derved svækkes værdien af disse betegnelser ganske betydeligt.

Nu må man vel have lov til at lægge en vis vægt på, hvad der står i de afsluttende bemærkninger, og dér bliver Glebe Møller dog lidt præcisere, idet han nævner analogilæren og hævdelser af den dobbelte gudbilledlighed som eksempler på HRs gripen tilbage til katolsk tankegang. Når man nævner eksempler, skal disse helst være gode. Det er dog et spørgsmål om HRs lære om gudbilledligheden er et godt eksempel. HR har nemlig selv taget stilling til forholdet mellem sin egen lære og den papistiske, som det hedder i tidens sprog. Det får vi imidlertid intet at vide om hos Glebe Møller, der jo ikke er den første, der har anket over denne lære. Allerede Winstrup hævdede, at den smagte af papisme. Men i betragtning af, at HR har gjort sig den ulejlighed at svare Winstrup, havde det vel været rimeligt i hvert fald at gøre opmærksom på, hvad HR selv har at sige. Han peger på, at hos papisterne er *similitudo Dei* ikke udtryk for det skabte menneske som sådan, men noget tilføjet, hvorfor *imago Dei* hos dem – i modsætning til ham selv – kan forblive uskadt, efter at *similitudo* er mistet. HR vil altså nok lægge noget forskelligt i de to begreber *imago* og *similitudo*, men det sidste skal ikke på papistisk vis udtrykke noget, som ligger ud over det menneskelige. Det er en del af den skabte menneskenatur, som skal genoprettes ved genfødslen. Også her er nogle væsentlige nuancer forsvundet i Glebe Møllers fremstilling.

Der tales om katolsk og catholicerende, men derved bliver det. S. 132 varieres udtrykket, når Glebe Møller i stedet for siger, at HR i hele sit teologiske arbejde går bag om reformationen, men vi får ikke det mindste at vide om, hvor han da går hen! Endnu et par bemærkninger, som har interesse i denne sammenhæng, synes at vise, at forfatteren måske tænker på kirkefædrene, særlig Augustin. S. 124 hedder det, at HRs kristendomsforståelse utvivlsomt har træk fælles med oldkirkens og Augustins, og s. 127 mener Glebe Møller, at man vil kunne tilskrive HR en vis kongenialitet med oldkirkens antipelagianske teologer. Bortset fra et par helt neutrale henvisninger til HRs flittige brug af kirkefadercitater kan

endnu anføres nogle linier om Augustins syn på den gamle pagt og om HRs behandling af den pelagianske strid (s. 126 f.), som han siges at benytte med en ikke ringe behændighed. Trods det stadig tilbagevendende »katolsk« og »katolicerende«, trods HRs griben tilbage osv, er dette alt, hvad Glebe Møller har at sige i denne forbindelse.

Man kan ikke lade være med at undre sig over, at forfatteren ingen anledning har fundet til at nævne muligheden af at undersøge HRs forhold til førreformatorisk teologi. Bogen gør spørgsmålet nærliggende, men alligevel stilles det overhovedet ikke. Det burde måske allerede være dukket op i indledningen, men når det ikke viste sig dér, burde det i hvert fald have været nævnt i de afsluttende bemærkninger. Dem indleder Glebe Møller med at sige, at kapitel 4–8 er et forsøg på at begrunde påstanden om, at HRs teologi er en forkastelse af protestantisk teologi overhovedet. Man overraskes over, at end ikke denne konstatering giver anledning til at spørge om, hvorfra HR da kan have hentet sin inspiration. I stedet for nøjes Glebe Møller med at fastslå, at HRs teologi er et originalt og imponerende forsøg på at lade mennesket og dets muligheder stå i centrum af kristendomstolkningen. Imponerende er det så vist, men om det også er originalt kan vi egentlig ikke bedømme på grundlag af denne bog. Dertil kræves endnu en lang række undersøgelser, hvoraf nogle godt kunne være gjort her.

Det er meget lidt, der gøres ud af HRs brug af kirkefædrene. De vigtigste steder, hvor HR beskæftiger sig med dem, er dog anført, så vidt det har kunnet kontrolleres. Men nogen virkelig besked om, hvad HR ville med dem, får vi ikke. Der er jo nemlig ikke tale om mere eller mindre bevidstløse opremsninger af citater, men HR lægger betydelig vægt på kirkefædrenes vidnesbyrd, og deri er der absolut ikke noget uprotestantisk, i hvert fald ikke set fra det 16. eller 17. århundrede. I *Apologia I* s. 11 hævder HR, at teologernes forståelse af Sinaipagten er »contra perpetuum totius Antiquitatis consensum«. I *Apologia II* s. 25 fastslår han sin egen opfattelse som »perpetuo in Ecclesia Dei receptum et usitatum«. Der er i høj grad grund til at stille spørgsmålet om, hvad disse stadige henvisninger til fædrene betyder for HR. Vil han blot anføre dem, fordi han under striden tager ethvert middel i brug, eller er det væsentligt for ham, hvad de siger? Et svar på dette spørgsmål ville kræve en indgående undersøgelse, men der er grund til at tro, at den ville lønne sig. Det er dog også ganske interessant,

at HR, der jo synes at have haft et kolossalt overblik over såvel de latinske som de græske fædre, ofte, når han citerer Augustin, anfører ham som »Augustinus *ipse*«. Noget lignende forekommer, så vidt jeg har kunnet konstatere, ikke en eneste gang med nogen anden kirkefader. Hvad ligger der i brugen af dette *ipse*? Ligesom Oskar Andersen gør Glebe Møller i anledning af de mange fædre-citater den bemærkning, at de vidner om hans biblioteks rigdom. Utvivlsomt. Men havde det ikke været en ide at samle, hvad man kan skaffe af oplysninger om dette bibliotek? Apologien kan især give adskillige fingerpeg, men som bekendt findes der visse rester af dette bibliotek, i alt et par hundrede bind, på Det kgl. bibliotek i Stockholm og på universitetsbiblioteket i Uppsala. Havde det været helt overflødigt at danne sig et indtryk af disse bøger? [3].

Allerede HRs citater og bemærkninger i Apologien peger på Augustin, og der synes virkelig at være flere ting hos HR, som kunne tyde på, at Augustin for ham ikke blot har været et arsenal at øse af i en snæver vending, men at han også har påvirket ham. Også Augustin har en dobbelt retfærdiggørelseslære. Augustins bestemmelse af *sapientia* kan godt minde om HRs *pietas*. Uden at have foretaget en virkelig indgående undersøgelse af HRs Augustin-brug er det naturligvis umuligt at sige noget med bestemthed, men der er virkelig ting, der tyder på, at han har kunnet hente noget, måske meget, hos ham. Det er nok heller ikke så let at afvise HRs henvisninger til Augustins lære om den gamle pagt; det har Glebe Møller ganske vist også en fornemmelse af. Men det går lovlig hurtigt med at hævde, at Augustins tale om, at de gamlestamentelige forjættelser var jordiske, kun formelt støtter HR (s. 124). Her burde der have været foretaget en grundig undersøgelse af HRs citater tilhobe. Det hele er mere indviklet, end Glebe Møllers fremstilling lader ane. Herpå er nogle bemærkninger s. 133 f. det bedste bevis.

S. 133 n. har der været talt om, at læren om loven og pagterne er fundamentet for HRs teologi. Derefter mener Glebe Møller nu at kunne opstille et kriterium for, »om en mand sagligt set var HRs discipel«. Kriteriet er de 10 buds stilling efter inkarnationen. Hvis man ikke er HRs discipel, dvs hvis man er ortodoks og følger på den rigtige side af plankeværket ifølge forfatteren, så hævder

[3] Sophie Brahes regnskabsbog, der omhyggelig anfører titler på de bøger, der anskaffes til Holger, kunne vel nok have været et studium værd.

man, at kun Sinaipagtens ceremonielle og jurisdiktionelle del blev ophævet ved Kristi komme. Kun hvis man er discipel af HR, siger man, at også moralloven ophørte. Som kriterium for HRs og hans disciples særpræg er dette mildt sagt uheldigt. Den opfattelse, at kun ceremonierne og de juridiske love er ophævet, er meget gammel i kirken. Det er den, der altid førtes frem i Pauluseksegesen: den lov, Paulus taler om, var sandelig ikke moralloven, men kun de øvrige love. Denne opfattelse, som altså til en vis grad skal karakterisere lutherdommen i modsætning til HR, er simpelthen en opinio communis i skolastikken. Der er intet specielt protestantisk ved det. Men dertil kommer, at det var en opfattelse, som Luther på et meget tidligt tidspunkt gav sig til at bekæmpe på det heftigste, og han fastholdt sit standpunkt. F. eks. i den store Galaterbrevskommentar i fortolkningen til Gal. 2,16 vil man kunne finde en række sætninger, som er højst generende for dette Rosenkrantz – Anti-Rosenkrantz kriterium. »Alt, hvad der ikke er nåde, er lov«, og Luther bestrider enhver distinktion mellem de 10 bud og ceremoniallovene. Her er Glebe Møller på usikker grund og bekræfter derved, at man ikke kan forenkle ved at ophæve nuancerne uden at forvirre læserne og sig selv.

Disse sidst berørte problemer: det genetiske spørgsmål, forholdet til kirkefædrene, problemet om HRs bibliotek og HRs forståelse af loven i forhold til traditionen, skulle tilsammen vise, at de største mangler ved denne i mange henseender fortræffelige bog hænger sammen med, at forfatteren er blevet for hurtigt færdig med de historiske spørgsmål af iver efter at nå frem til det, som virkelig interesserer ham. Med al forståelse og sympati for denne interesse er man tilbøjelig til at tro, at han var nået længere – og især dybere ned – hvis tålmodigheden havde været noget større. Glebe Møllers bog repræsenterer i en vis forstand en reaktion mod Oskar Andersens, og han har formået at vise berettigelsen i denne reaktion. Det skulle være mærkeligt, om han ikke selv med dette arbejde skulle kunne provokere en eller anden fremtidig forsker til en ny reaktion. Det ville ikke være det ringeste, der kunne siges om denne bog. Endnu mangler vi en virkelig grundig bearbejdelse af HRs strid med teologerne. Den, som måtte tage denne opgave op, vil kunne hente megen hjælp i Glebe Møllers dygtige analyser, og han ville sikkert blive stillet over for en vanskeligere opgave end denne bogs forfatter var stillet over for i forhold til Oskar Andersen. Men måske ville det vise sig, at HR kunne blive levende igen, og det kunne man godt unde ham.

En røst fra folket

Beskrivelse og analyse af et anonymt salmehaandskrift

Af Anders Malling

Den som ønsker at sætte sig ind i tidligere tiders aandsliv, søger naturligvis først og fremmest til bibliotekerne, hvor han finder, hvad man i fortiden har fundet værd at trykke. I arkiverne ligger alle mulige utrykte ting, som er blevet bevaret, fordi forfatterens navn, indholdets særlige karakter eller officielle oprindelse har reddet det fra ilden. Man finder de store navne, i mindre grad de smaa og endnu mindre de navnløse. Der er gemt mere stof fra samfundets top end fra dets rod.

Men ogsaa det jævne folk havde i gamle dage et aandsliv. Det var ikke blot adelsfrøkener, som samlede visebøger, men borger- og bondestanden fulgte efter. Det var ikke blot teologerne, som digtede salmer; ogsaa lægfolk greb efter evne i Davidsharpen. Vi har en enkelt salme af en landsbymurer i salmebogen[1], og flere andre har faaet deres sange frem i sangbøger, som brugtes af de gudelige forsamlinger. Dog har gruekedler eller kakkelovne i tidens løb slugt store værdier, naar gamle papirer kom ned fra loftet ved flytning eller oprydning.

Saa meget mere taknemlig maa man være, naar en familie trods flytninger og rejser har bevaret et manuskript fra slægtled til slægtled, selv om man havde glemt, hvem der havde skrevet det, og ikke mere kunde læse den gamle gotiske skrift. Ved et spil af tilfældigheder har jeg faaet et saadant manuskript til undersøgelse, og blot ved et flygtigt gennemsyn fandt jeg dets indhold saa overraskende og originalt, at det indbød til en nærmere undersøgelse. Det er ikke en samling afskrifter af noget, man har fundet smukt og derfor har villet bevare. Allerede dette kunde have sin værdi. Det er een mands værk, ikke med dagbogspræg, heller ikke med til-

[1] Nr. 570, »Drag ud, hver kristensjæl paa jord« af Mikkel Jensen fra Stautrup i Kolt sogn. Den blev reddet fra forglemmelse, fordi hans sognepræst efter hans død indsendte den til Dansk Kirketidende.

fældige skiftende stemninger, men en original og planmæssig digtning af en gammeldags troende paa rationalismens tid.

Det er naturligt straks at spørge efter forfatterens navn, men titelbladet mangler. Manuskriptet har næppe været indbundet, og de to første og de to sidste blade er slidt af. De tilsvarende blade i arkene, de sidste af første ark og de første af sidste ark, er derved blevet løse og i tidens løb forsvundet. Der synes ikke i ejerens slægt at være nogen erindring om, hvem forfatteren kan være, og studiet af en slægtsbog aabner flere muligheder, men giver ikke noget afgørende fingerpeg. Det vil derfor være det naturligste uden forudsætninger at gaa i gang med læsningen af manuskriptet og alt imens have spørgsmaalet om forfatterens identitet og karakter i tankerne.

Det første blad i bogen har maaske været blankt, det næste blad har fungeret som titelblad, og med det begynder pagineringen. Selve teksten begynder paa den side, som nu er yderst, pag. 3. Nederst paa denne side har en senere haand med andet blæk skrevet aastallet 1839. Allerede dengang maa de første blade have været borte (eller løse), men det er sandsynligt, at dateringen er rigtig. Senere i bogen træffer man nemlig salmer, der som melodiangivelse har »Glæd dig, Zion, glæd dig, Jord«, altsaa Ingemanns adventssalme, den første i hans Højmesse-Psalmer fra 1825. Ingemann har anført den til melodien »Gud, du skabte Jordens Kreds« af Zink fra 1801. Det behøver ikke at betyde, at forfatteren har haft eller kendt Ingemanns nævnte bog, men blot at han har hørt salmen sunget. Den kom ret hurtigt ind i sangbøgerne, f. eks. Jac. Chr. Lindbergs »Zions Harpe« fra 1831. Endelig er det af hele manuskriptet klart, at forfatteren føler sig i modsætning til rationalismen. Dateringen af manuskriptet til 1839 har da sandsynligheden for sig og kan meget vel være overført fra det oprindelige titelblad, da det gik af, hvorimod det for den, som tilføjede aastallet, ikke var nødvendigt at vedføje navnet; man vidste endnu, hvem der havde skrevet det.

Manuskriptets første bevarede sider er baade afslidte og fugtplettede, men det er dog lykkedes at læse dem:

No 1 Rom 1 til 4 Cap
Melo Alene Gud i Himmerig

1.

Ved Christi Evangelium
Vil jeg Mig aldrig skamme
Det haver i mit Hierte rum
Og Gud vil mig anamme
Naar det i Aanden trolig boer
Saa fuld jeg ved paa hvem jeg Troer
Og hvem jeg skal forsage.

2.

Ak mange svinge Lovens Sverd
Og ville alle knuse
Men selv de ere intet verd
Og gierne Synden (?) huse
Ja hastig kommer Dommedag
Og slaar dem ned med Tordenbrag
De lede skalkekroppe.

3.

Vi fattes alle Roes for Gud
Og haver ingen hæder
Paa alt vi gjorde volsomt brud
Og gaar i skidne klæder
Vi kiende af Naturen ei
Vor Guds den gode Fredens Vei
Og ere under Vreden

4.

I Sems Pauluner vil jeg boe
Thi der er godt at være
Ved Abrahams vor Faders Tro
Vi arve Priis og Ære
Ja salig den som bygge kan
I Abrahams det gode Land
hvor Melk og honning flyder.

No 2: Rom 1 til 4 Cap
Melo: Jeg Vil din priis udsiunge

1.

Vor Gud har aabenbaret
Selv Hedninger sin Priis
Paa deres Spørsmal svaret

Om Kamp og Paradiis
 Og hvad man vide kan
 Om Gud og Guddoms Rige
 Lod Han os venlig sige
 Høi lovet være han

2.

Men Abraham udkaaren
 Han fik en Naades Pagt
 Som blev i Kiødet baaren
 Og udi Aanden lagt
 Hans Hierte er saa glad
 Thi see hans Børn de komme
 Hans Skiød kan alle Rumme
 Gud er sin Ven saa huld

3.

Er en kun den Enbaarne
 Vor Gud af Davids Stad
 Vi ere dog udkaarne
 Vort Hierte er saa glad
 Af Vand og Aand vi fik
 Vor Fødsel til Guds Rige
 Nu vil vi Amen sige
 Til sidste Øieblik

Det er forbavsende, at forfatteren først skriver en salme over fire kapitler af Romerbrevet og derefter endnu en salme over den samme tekst. Men endnu mere forbavset bliver man, naar man læser videre og finder, at dette ikke er en tilfældighed, men et princip, ja en usvigelig arbejdsmetode. Efter læsning af fire kapitler skriver han først en salme paa fire vers, et for hvert kapitel, ikke saadan at forstaa, at han prøver at sammentrænge hele kapitlets indhold i eet vers, men saaledes at han henter sit tema fra et karakteristisk udtryk eller en tanke i kapitlet. Derefter skriver han en ny salme, hvori han forholder sig noget friere til teksten; den er i reglen paa tre vers, undertiden paa to, en enkelt gang paa fire eller fem. Dette gennemføres aldeles systematisk. De to sæt salmer vil jeg i det følgende kalde A-salmer (altid 4 vers) og B-salmer (i reglen 3 vers). Det kommer til at passe meget godt paa Romerbrevet og 1. Kor., men senere medfører det, at han sammenfatter slutningen af et brev med begyndelsen af et andet, f. eks. 2. Kor. 13 med Gal. 1-3,

endog naar det gælder forskellige forfattere: Jak. 5 og 1. Pet. 1-3, ja det gaar saa vidt, at en salme kommer til at spænde over tre forskellige breve: Titus 2-3, Filemon og Hebr. 1.

Heraf kan man temmelig sikkert slutte, at forfatteren ikke er præst. En teolog vilde aldrig have baaret sig saadan ad. Ogsaa en præst kunde vel have det bibelsyn, at det var Guds ord altsammen, men dels vilde en saadan præst være et særsyn paa den tid, dels vilde en teolog dog have en følelse af forskel mellem brevene samt af de forskellige forfatteres individualitet. Det samme gælder en lærer. At forfatteren ikke er lærer, kan man slutte af ortografien. Dels er der stavfejl, selv om det ikke er slemt, dels er der, som det ses af de to anførte salmer, ikke et eneste tilløb til tegnsætning. I begyndelsen af manuskriptet mangler der fuldstændig skilletegn, men senere gaar forfatteren over til at sætte punktum efter hver eneste linje uden hensyn til sammenhængen, hvilket ingenlunde er bedre. Vel var datidens lærere ikke lige godt oplærte, men skrivning og dansk var i hvert fald en hovedsag. Dertil kommer den primitivitet og inkonsekvens, hvormed bibelteksterne over salmerne anføres, f. eks.:

An Corin 1 til 4 Cap
And Corin 1 til 4 Cap

Cols 4. Før Tes til 3 Cap
Colo 4. Før Thes 1 til 3 Cap

Han skriver Peter, Petr og Petri, men konsekvent Jacobi; saadan staar der i hans bibel.

Man kan vist med sikkerhed slaa fast, at han er en lægmand, ganske uden højere skoleuddannelse, en jævn mand af folket. Men man kan ikke derfor sige, at han er en mand uden dannelse. Han er en flittig bibellæser; han forstaar, hvad han læser, og lader sig danne deraf. Den, som virkelig tilegner sig bibelens tankegang, har en aands- og hjertedannelse, der er mere værdifuld end manges eksamen. Bibelen er hans universitet.

Hans primitive system: læse fire kapitler, digte to salmer, er saa mærkeligt, at man derved faar vished for, at forfatteren selv har digtet alle disse salmer. Det er ikke afgørende, at man ikke har kunnet finde dem andetsteds, men sammenhængen her og systemets usvigelige gennemførelse vidner om, at alt dette er een og samme mands værk. Hvor i al verden kunde man gaa hen og finde en salme

paa fire vers om »Titus 2–4: Phi: Ebr 1 Cap« og derefter en salme paa tre vers over samme tekst?

Hvordan kommer nu dette til at passe med apostelbrevene? Der er 121 kapitler i brevene. Det skulde give 60 salmer, og det er der ogsaa. Hvilket kapitel er da udeladt? Det sidste, nemlig Judasbrevet. Det er vel ikke sandsynligt, at han i forvejen har regnet det ud, men da han kom saa vidt, at Judasbrevet stod ene tilbage, har han maaske tænkt, at det var for lidt at skrive om, naar han dog vilde følge sit system, men han har maaske ogsaa husket, at det havde saa stor lighed med 2. Peter, at det ikke var nødvendigt at skrive om det.

Efter denne foreløbige orientering vil vi følge hans arbejde med Romerbrevet til ende. Den følgende salme spænder over kap. 5–8; hvert kapitel faar et vers:

No. 3: Rom 5 til 8 Cap

Mel: Kom Hierte tag dit Regnebret

1.

Ak dommen ved den Enes Fald
Gik over os til Døden
Og mange Dyder uden Tal
De frelste ei af Nøden
Men nu vi rose os af Haab
Vor Herlighed skal komme
Vor Frelser fik den Røde Daab
Og alle Herrens Domme

2.

Begravne ere vi med ham
Og skulle med ham leve
Og hver som blev af Ulv til lam
Han tee sig ei som Ræve
Han sige ei er Naaden stor
Saa tør jeg dristig sønde
Jeg renses atter ved Guds Ord
Og kan paa ny begynde

3.

Vel henger os det Onde ved
Som Støv ved vore Føder
Men Livet er vor Salighed
Og haver Dybe Røder

Og gjorde jeg det Onde vel
 Som jeg dog ikke vilde
 Saa raabte jeg til Gud min ven
 Og det var ei forsilde

4.

Ja Aandens Sans er Liv og Fred
 Hvo vil os vel fordømme
 Vi kiende Jesu Kierlighed
 Han skal os ei forsømme
 Ved Aandens Suk vi holde fast
 Vi have Førstegrøden
 Og om end alle Love brast
 Vi Frelses dog fra Døden

Man skulde ikke tro, at der kunde komme helhed og sammenhæng i disse fire vers, naar de skulde hente deres motiver i forskellige kapitler, men det er der alligevel. Man lægger tillige mærke til et malende udtryk om Jesu død: »den røde daab«. Det passer svært godt i sammenhængen. Tanken i Rom. 6,4, at vi efter daaben skal leve et helt nyt liv, er i andet vers gengivet paa en højst original maade, selv om ordstillingen er lidt primitiv: Naar en ulv (det gamle menneske) er blevet et lam (det nye menneske, nemlig ved daaben), skal han ikke bagefter bære sig ad som en ræv. Ulven og Lammet forstaar man straks, men hvor har forfatteren faaet ræven fra? Læser man videre i verset eller i Romerbrevet, kommer man til 6,15, hvor Paulus svarer paa den indvending, at naaden kunde give frihed til at synde, hvilket sandelig er en rævesnedighed af den gamle Adam.

Fra den sidste halvdel af Romerbrevet skal kun anføres de to B-salmer, hvor han med større frihed kan samle sig om et enkelt motiv:

No 6 Rom 9 til 12 Cap
 Melo: Alene Gud i Himmerig

1

O Rigdoms Dyb paa Kierlighed
 O bundløs Fader Naade
 Det Troens Skiold Retferdighed
 Mod alle Slange-braade
 O Herre Gud Hvad er du god
 Du lokker selv den bitter Rod
 At give gode Vexter

2.

Imod Naturens hele Lov
 Han tog de vilde Grene
 Han har Naturen ei behov
 Kan giøre Børn af Stene
 Den vilde Qvist paa Livets Træ
 Den bragte baade Frugt og Læ
 Og kunde Stormen trosse

[3]

Men see dog til du vilde Qvist
 At du ei Hovmod føder
 Thi ellers visner du forvist
 Dig selv du hastig Døder
 Og kommer der et Strengheds Ord
 Og kaster dig med Magt til Jord
 Du grønnes aldrig mere

Her opholder forfatteren sig kun ved kap. 11, og har man ikke indholdet af dette i tankerne, bliver salmens billedsprog fjerntliggende. Men ud fra teksten er det en klar sammenfatning af den paulinske tankegang, for saa vidt som den er møntet paa kristne af hedningerod, altsaa rigtigt forstaaet af en dansker.

No 8 Rom 13 til 16 Cap
 Melo. Sørger du endnu min Siel

1.

Kiere Siel hvi Søger du
 Her din Fryd din Lyst din glæde
 Kommer du da ei ihu
 At du skal paa Torne Træde
 See din vei er Tung og Trang
 Ofte faar du graad for Sang.

2.

Verdens Magter Taarne sig
 Og vil Himlens Porte byde
 Vid dig gielder denne Strid
 Dig skal deres Bue skyde
 Dig som du var intet vær
 Dræber Øvrighedens Sverd

3.

Men i Aanden er der Fred
 Ja Retferdighed og glæde
 Naar jeg kun i Kierlighed
 Med min Broder kan fremtræde
 Hvad er Verdens Domme Dag
 Har jeg kun min Guds Behag

Her foreligger et andet forhold til teksten. I det tredie vers finder man nok tonerne fra Rom. 14, men det er ikke umiddelbart indlysende, at de to første vers stammer fra Rom. 13. Forfatteren har imidlertid i A-salmen været teksttro nok:

O lad os kierlig lyde
 Og give Told og Skat
 Og ære dem Som byde
 Mod sidste oprørs Nat

Her staar statsmagten som den, der holder igen paa vildskaben. Men i den anførte B-salme siger han, at sagen ogsaa har en anden side. Statsmagten kan være en tjener for ondskaben. Skulde denne drejning af tanken være motiveret af forfatterens personlige forhold, eller tænker han paa behandlingen af de gudelige forsamlinger?

Til sammenligning med hans fordybelse i paulinske tankegange skal der blot anføres et eksempel fra Johannesbrevene:

No 59: Før Joh 4-5 an og Tred Joh. [1]
 Melo: Et lidet Barn saa lysteligt

1.

Vi prøve frilig hver en Aand
 Om den af Gud mon være
 Vi sønderrive Verdens Baand
 Og sammes usle Ære.
 Børnlille, hvo som er af Gud
 Hans Gudsfrygt driver Frygten ud
 Og lærer glad at qvæde
 Om Kierlighed i Broder-Lag

[1] Fra nr. 30 gaar forf. gradvis over til at sætte punktum efter hver linje. Da dette er mere forvirrende end slet ingen tegn, er punktum slettet ved disse salmer her.

Frimodighed til Dommens Dag
Om Fred og Dømmer-Sæde.

2.

Barnlille har du Jesum kier
Da er du født af Trende
Fra Himlen høit de komme her
Og sig til Jorden vende
Ja Fader Ord og Helligaand
De vidne med forenet Haand
Og ere et tilsammen
Paa Jorden en tredobbelt Flod
Der vidne Aand og Vand og Blod
Til evig Fryd med Gammen

3.

Barnlille hør din Frues Bud
Som er vor Almens-Kirke
hun byder gak fra verden ud
For aandeligt at virke
Ak Mangen laae i hendes Favn
Og havde Tro paa Jesu Navn
Og fik den rette Føde
Han voxte og det gik ham godt
Og taalte han end verdens Spot
Han fik dog Bod for Bøde.

4.

Barnlille, gjør de Ælste glad
Der staae som høie Taarne
Der taale verdens lyn og Had
Der elske den enbaarne
De taale villig alle Savn
De gjøre Godt i Jesu Navn
De elske deres Næste
Johannes lever som er Død
Hans Kierlighed er alle sød
Han vendte Alt til Bedste.

Han har truffet tonen og indholdet særdeles vel, men det gælder atter her, at man kun kan forstaa salmens billedsprog ud fra bibelteksten. I 3,2 møder vi et udsædvanligt ord, idet han træfsikkert

udlægger »Fruen« som vor »Almens-Kirke«. Hvor har han den udlægning og det mærkelige udtryk fra? Grundtvig omdigtede 1832 Luthers gamle trossalme og offentliggjorde den i L. C. Hagens »Historiske Psalmer og Riim«. Den blev senere ændret i Sangværket, men hos Hagen begynder den saaledes:

Vi troe paa Dig, o Helligaand!
Du helliger vor Almind-Kirke . . .

Det skal ikke dermed være sagt, at forfatteren har kendt eller ejet Hagens samling, men han kan have hørt Grundtvigs vers, hvorved »Almind« let kunde blive til »Almens«. Der er andre ting i denne salme, som kunde pege i retning af kendskab til grundtvigsk sprog, brugen af bindestreger, Broder-Lag, Dømmer-Sæde, og maaske endnu mere benævnelsen af Jesus som »Ordet« i 2,5: Fader Ord og Helligaand. Han kunde lige saa godt have skrevet »Fader, Søn og Helligaand«. Ganske vist er »Ordet« johannæisk sprogbrug, men ikke just i 1. Joh. 5.

Dette maa nu være nok til belysning af hans metode og hans evne til at følge sin plan. Man kan ogsaa allerede heraf skønne noget om hans evne som digter. Han har en ganske god versbehandling; der er ikke mange metriske fejl. Hans rim er i reglen ogsaa gode. Men det kan undertiden ske for ham som for enhver, der ikke fører pegasen i meget stramme tøjler, at rimet kommer til at digte. Det vil sige, at et rim, som falder ham ind, kan føre tanken paa afveje, saa han kommer et sted hen, som ikke helt kommer sagen ved. Derved kan en del af hans salmer blive lidt usammenhængende. Dette kan ogsaa staa i forbindelse med hans metode. Karakteristiske tanker fra de fire kapitler kan ikke altid sammenføjes til en harmonisk helhed. Derfor er de friere B-salmer tit mere vellykkede. Ordvalget henter han oftest fra bibelteksten, men vi har set eksempler paa, at han meget vel selv kan finde originale og træffende udtryk for tanken.

Man maa tillige undre sig over objektiviteten i hans salmer. Han holder sig til sin tekst. Det er salmemæssigt en styrke, men det er naturligvis beklageligt for den, som gerne vilde vide noget om forfatteren selv. Iblandt de 60 salmer fra apostelbrevene er der maaske dog et par stykker, som fortæller os lidt om digterens person.

No 30. Eph 6 Phi 1 til 3 Cap[1]
Melo: Jeg vil din Priis udsiunge

1.

Jeg vil i Krigen gange
Med fulde Rustning paa
Med Hjælmen vil jeg prange
Og udi Brynje staa
For Salighed og Ret
Det er saa godt at stride
Og hvad jeg end skal lide
Jeg bliver ikke trædt.

2.

Jeg har nu længe levet
Med Gud i mange Aar
I Frygt og Glæde bævet
Og stedse som i Gaaer
Jeg gik en stadig Gang
Thi vil Jeg ikke frygte
Og kun min Gjærning røgte
Jeg gaaer til Aftensang!

3.

Ak lad mig ikke blunde
Gud Fader paa min Vagt
Gjør mine Øine sunde
Og Hjærtet Uforsagt
Ak giv et stadigt Mod
At jeg maa staa og kjæmpe
Og alle Djævla dæmpe.
Ak gjør min Ende god.

Denne B-salme er dog vist et personligt hjertesuk. Han har som sædvanligt fulgt teksten i den foregaaende A-salme. Nu anvender han igen vaabenbilledet fra Ef. 6 paa sig selv, og i de to følgende vers er der ikke meget, der minder om Fil. 1–3 ud over tanken om døden. Vi tør sikkert deraf slutte, at han taler om sig selv og røber, at han ikke er en nyvakt kristen; han er kommet op i aarene, og udtrykket

[1] Forfatteren har kun skrevet overskriften til denne salme selv. Selve salmen er skrevet med en anden haand, formodentlig efter diktat, da stavemaaden ogsaa er lidt anderledes end den sædvanlige.

»Aftensang« sammen med slutningen af næste vers viser, at han forbereder sig paa sin død. Maaske er der ogsaa en smule grundtvigsk klang i dette udtryk om alderdommen: Jeg gaar til aftensang! En svag mulighed er der maaske ogsaa for, at der hentydes til, at han om aftenen kan give sig i lag med sin salmedigtning, naar han dagen igennem har røgtet sin sædvanlige gerning. At han skriver om aftenen synes han at røbe i begyndelsen af følgende salme:

No 37: An Thes 3: Før Timo. 1-3 Cap. [1]

Melo: Hiertelig mig nu længes.

1.

O gid jeg kunde løbe
 Med Ordet i min Mund
 Og Børn i Christo svøbe
 I denne Aftenstund
 Gid Ingen vilde vandre
 Paa Verdens daare viis
 Men deres Vei forandre
 Og søge Paradiis

2.

Gid Ingen vilde feile
 Og vende om til Snak
 Men sig i Naade Speile
 Og sige Jesu Tak
 Som er i Verden kommen
 At bringe Salighed
 At være Hovedsummen
 Den rene Kierlighed

3.

Et stille Liv at føre
 I al Gudfrygtighed
 Et kierligt Ord at høre
 I Ærbarhed og Fred
 Saa det er Lyst og Glæde
 Ja alle Christens Bøn
 Paa Kongers høie Sæde
 Og i en Hyttes løn

[1] Punktum i hver linjes slutning udeladt.

4.

O gid vi havde Præster
 Som kiendte deres Gud
 Og fulde deres Mester
 I alle Fredens Bud
 Enhver vil andre lære
 Men Faa i Alt bestaae
 En Biskob vi begiere
 Som vil i Aaget gaae.

Selv om det sidste vers her er inspireret af 1. Tim. 3, rummer det dog sikkert en dom over den rationalistiske kirke. Ordet »Biskob« har han fra den bibeloversættelse, han brugte. Det er vel ikke sikkert, at han just tænker paa Fr. Münter, P. E. Müller eller J. P. Mynster. Ønsket om, at kirkens tilsynsmand vilde »gaa i aaget«, maaske bibelaaget, maaske mere alment Kristi aag, kunde maaske nok være paa sin plads i datidens officielle kirke. Selv om forfatteren ikke just elsker denne (men nok almen-kirken), er der paa den anden side heller ikke mange vidnesbyrd om, at han lever med i fællesskabet i de gudelige forsamlinger, hvis tankegang han dog er præget af. Kun en enkelt gang lyder der toner i den retning:

No 31 Phil:4 Col 1 til 3 C.[1]

Mel: Gud har fra Evighed

1.

Kommer og synger om Herrens den vældige Glæde
 Alle af Jesu benaadede være tilstæde
 Om ei med Haand
 Saa dog med Hjærte og Aand
 Skikke sig alle tilsæde

2.

Alleting skabtes ved ham endog Magter og Troner
 Jesus af Nasareth blev med sit Blod vor Forsoner
 Sange om Ham
 Om det uskyldige Lam
 Gjænnem al skabningen Toner

[1] Denne salme er skrevet med samme haand som den tidligere anførte nr. 30, men derefter fortsætter den sædvanlige haandskrift. Maaske har forfatteren en aften været træt eller utilpas og har dikteret de to salmer til en af sine paarørende. Ogsaa stavemaaden er lidt anderledes.

3.

Jordede bleve vi alle ved Daaben i Vandet
 Troende vandre vi glade i Herligheds Landet
 Deiligste Vang
 Yndigste Kjærligheds Sang
 Tiden med Evighed blandet

4.

Livet det skjulte med Christo vi ene vil leve.
 Ja paa hans Kjærligheds Vinger vi ene vil svæve
 Brødre Hvor godt
 Styrer vor Elskede Drot
 Ingen tør frygte og bæve.

Denne salme er usædvanlig, fordi den er stilet til et fællesskab, Jesu benaadede, som ganske vist ifølge slutningen af v. 1 ikke behøver at være tilstede. Det kan være almen-kirken. Dette samfund tror paa skabelsen, forsoningen og daaben, men tager afstand fra verdenslivet for ene at leve det skjulte liv med Kristus. Salmen er ogsaa usædvanlig ved den flugt, der er over ordene, selv om det et enkelt sted kniber med sammenføjnngen af dem. Mon der ikke ogsaa her er en paavirkning fra Grundtvig? Mon forfatteren ikke gennem mange aar har været en ensom gammeldagstroende med en arv fra pietismen, men nu har faaet en løftelse og et videre udsyn ved direkte eller indirekte at have mødt Grundtvigs tanker, maaske gennem Lindberg.

Efter salme nr. 60 staar der: »Breve Psalmerne Sluttet«. De fylder lige halvdelen af manuskriptet. Resten er delt i mindre afsnit. Først kommer 12 passionssalmer. Den første kalder forfatteren »Faste Psalme«, de følgende er blot nummerede. De er længere end de tidligere, i reglen paa 7 vers, og de er mere frie i forhold til det bibelske forlæg, som mest er Johannesevangeliet. Det er mit indtryk, at de ikke er saa gode som »Breve Psalmerne«, hverken med hensyn til originalitet eller form.

Derefter følger en ny gruppe, som kaldes »Prophetiske Psalmer«, ikke fordi forfatteren føler sig som profet, men fordi der er en salme om hver af de 16 bibelske profeter, hvortil kommer en indlednings- og en slutningssalme, ialt 18. Den førnævnte sans for systematik fornægter sig heller ikke her. Hver salme er paa tre vers. De gaar alle paa melodien »Vogner op saa Raaber Røsten«. Den passer ikke lige godt til dem alle. Evnen til at karakterisere viser sig allerede i

begyndelseslinjerne: »Esaias taler kierlig«, »Jeremias gaar og græder«, »Amos, en Thekoas Hyrde«, »Jonas gør sig ikke rede«. Til prøve skal blot anføres det første vers af salmen om Hoseas:

No 78: Hoseas. No 6:

Ak Hoseas hvilken Smerte
 See bøies maae det rene Hierte
 Og kastes i en skiøges Favn
 Dine Børn faa Øgenavne
 Og Folk Barmhiertighed maa savne
 I deres Egen Fødestavn
 Men dog som Sand i Tal
 Sig Gud forbarme skal
 Halleluja
 Ja kom til mig
 Jeg favner dig
 O Israel evindelig.

Med profetsalmerne er vi naaet op paa 90 numre. Men ligesom man i salmebøgerne skelner mellem egentlige salmer og aandelige sange, saaledes har ogsaa forfatteren her en følelse af, at der er forskel. Thi nu kommer et afsnit med »Aandelige Viiser«. Der er op mod 30. Skønt der ikke i afsnittet er nogen deling, viser det sig dog i et afsluttende register, at det kun er de første 12, som kaldes viser; resten kaldes salmer i registret. Viserne er tydeligt nok mere lyriske og mere præget af personlige stemninger. Der er ingen melodiangivelser i dette afsnit, hverken ved viser eller salmer. Den første vise lyder saaledes:

1.

Gud vor Fader du som er i Himlen
 Ak bønør O Fader dine smaa
 See som Orme kryber vi paa Jorden
 Men vort Øie seer din Kongestol

2.

Jorden er jo Fader kun din skammel
 Knus os ikke Herre med din Foed
 Lad os leve lad os sanke Glæde
 Og betragte Gud din skammels Pryd

3.

Hvilken skammel deilig blomstervævet
 O hvor yndig være maa din Fod
 Hvo den saa har glædet sig og bævet
 Salig lyd naar den sig høre lod

Et endnu mere lyrisk præget digt med titlen »Aftenfreden« begynder saaledes:

O jeg vandrer saa glad i Urtegaarden
 Trindt omgivet af Herrens Kiempeblomster
 Næsten hvile selv espeløvets blade
 Jeg smager Freden

Herrens kæmpeblomster er træerne, men han har ogsaa sans for violen, kærminden og rosen. Blot undrer han sig over, at de alle er saa tavse. Men saa hører han nattergalens søde toner og maa udbrude: »O hvor kunde da jeg din Førstefødte tie stille idet jeg seer din Naade!« Han vil altsaa synge, og naar hans sang engang faar ende: »... lad mig fare en saadan hellig aften I Fred din Tiener«. Han er ikke blot bibellæser og salmist, men ogsaa en lyrisk begavelse, som blot mangler den formelle og stilistiske uddannelse.

Der er altsaa viser med skiftende emner og stemninger, ogsaa med bibelske motiver som skabelsesberetningen og Davids salmer, og ved de sidste svinger han igen bort fra visetonen til salmetonen, men der bliver dog noget subjektivt tilbage som i følgende vers, hvor han glæder sig over Guds kærlighed:

O derfor vil jeg være glad
 Og fryde mig i Livet
 Jeg boer jo i Guds egen Stad
 Og glæde er mig givet
 Jeg sørger ei for Verdens Tandt
 Thi jeg den Ægte Perle fandt
 Da solgte jeg min Qvide

Men hans grundstemning er dog vist ramt bedst i den sidste sang:

Nu seer jeg Trøstig op
 Til hine søde høie
 Til hine Bierges Top
 Og vil i Tak mig bøie

Min hiælp den kommer snart
 Min Rigdom er beredt
 Mit Spørgsmaal er besvart
 Min Frelser hørt og seet.

Jeg kedes ved at boe
 Hos dem som Freden hade
 Fredsommelig min Tro
 Gjør ingen Mesek skade
 Men aabner jeg min Mund
 Erklære de mig Krig
 Og slaa i samme stund
 Med Falskhed Løgn og Sviig

En stiltfærdig kristen, vistnok ensom i verden, som han paa grund af sin kristendom synes at være kommet i modsætning til.

Dermed er vi naaet til nr. 115 af de nummererede digte og til pag. 111 i manuskriptet. Men der er forsvundet to blade, og det fremgaar af et afsluttende register, som ogsaa mangler slutningen, at der mindst har været tre salmer til. Med forfatterens sans for runde tal in mente, vil jeg gætte paa ialt 120. Paa side 116, men uden nummer, begynder et digt om de syv skabelsesdage, som han kalder Lysets Dag, Himlens Dag, Jordens Dag, Solens Dag, Hvalens Dag, Adams Dag og Hvilens Dag. Der er et morgenvers og et aftenvers til hver af disse dage. Ideen til et saadant digt om skabelsen er langtfra original, men som det ses af de navne, han efter bibelen har givet dagene, har han kunnet hjælpe sig uden kendskab til mytologi og fremmedsprog.

Efter dette referat af manuskriptets indhold vender vi tilbage til spørgsmaalet om dets forfatter. Dets ejermand er skræddermester G. Hein-Nielsen, København. Han har arvet det efter sin farbroder, inspektør Aage Hein Nielsen, Hillerød, som har noteret sit navn og aarstallet 1926 paa side 96, hvor der var en aaben plads. Tillige har Aage Hein Nielsen samlet en række spredte oplysninger om slægten i en bog, som jeg har laant og gennemgaaet. Salme-manuskriptet har han fra sine forældre, Johan Nielsen og Emma, født Hein. Forfatteren kan være en af deres forfædre. Men en familietradition mener at vide, at Emma Hein har arvet manuskriptet fra sine forældre, garver Adolph William Hein og Elisabeth Jose-

phine Amalie Hein, født Borch (født 1827), og familietraditionen mener, at det er hende, som har skrevet aarstallet 1839 paa pag 3 i manuskriptet. Hvis dette er rigtigt, maa hun sandsynligvis have kendt de bortkomne blade, og forfatterens navn har for hende været saa kendt, at hun ikke behøvede at notere ogsaa dette. Maaske findes han da blandt hendes eller hendes mands forældre eller bedsteforældre.

Den ukendte forfatter har kun fortalt os om sit aandelige liv, men han har ikke røbet noget om sin stand og stilling. Og paa den anden side giver slægtsbogen kun oplysninger om de ydre forhold og røber intet om det aandelige liv, der boede i de omtalte personer. Det eneste holdepunkt for gætterier om forfatteren synes at være, at han omtaler sig selv som en ældre mand i 1839.

Paa grundlag af slægtsbogen har jeg søgt at opstille en anetavle, hvor der ganske vist mangler et par stykker, som mistanken næppe kunde samle sig om, men blandt de øvrige viser det sig, at der kun kan være tale om to, som kunde kalde sig ældre folk i 1839.

Den ene er Daniel Hein (1773–1849). Han var snedker og husmand. I folketællingsregistret for 1801 finder vi ham i Hornbæk, hvor han betegnes som ungkarl, 27 aar gammel. Han har en svend, Peder Boesen, som er 30 aar, og en pige Birthe Cathrine Boesen paa 28 aar. Det er aabenbart svendens søster. Med hende blev Hein gift 1802, og aaret efter har de deres første barn i kirke. En halv snes aar senere boede han paa Villingebæk Overdrev, hvor han havde en lille landejendom paa 16 tdr. land, 2 køer og 2 heste. Endelig træffer vi ham i Anisse. Det oplyses af gamle folk, at han boede paa den flade nøgne mark paa vejen til Anisse, ikke langt fra Arresø. Her betegnes han som snedker og indsidder. Han blev begravet paa Anisse kirkegaard 27. dec. 1849. Om hans udseende, hans karakter og hans interesser melder hverken kilderne eller traditionen noget.

Den anden er Peter Borch (1787–1844), som blev født i Greis ved Vejle af den 26 aarige ugifte præstedatter Else Marie Borch; hun døde ved drengens fødsel uden at have nævnt faderens navn. Drengen voksede op i Vejle, hvor han kom i tjeneste hos en landbruger, men senere blev han uddannet som kontorist paa posthuset sammesteds. 1808 rejste han derfra med en god anbefaling. 1816 blev han viet i Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn til Kirstine Marie Møller, datter af en skipper i Grenaa. Familietraditionen siger, at Christianshavn var illumineret ved bryllup-

pet, og at de var velstillede. De boede i Lille Torvegade 111, senere i Farvergade 150. Peter Borch benævnes som fuldmægtig og kollektør ved klasselotteriet. Men senere gik det tilbage for familien. Det antydes, at Borch kom i kløerne paa en aagerkarl. Og i hvert fald i 1831 indtraf der en katastrofe, idet moderen døde fra 8 børn, som maatte fordeles blandt slægt og venner. Peter Borch døde 1844; da benævnes han som kontorist og boede paa Gl. Mønt 149, hvor skifteretten fandt, at han ikke efterlod sig noget. En af hans døtre var Elisabeth Josephine Amalie Borch, som ifølge slægtsbogen synes at være bærer af det, jeg her har kaldt familietraditionen. Hun var bedstemoder til forfatteren af slægtsbogen og oldemoder til ejeren af salmemanuskriftet.

Den mulighed staar endnu tilbage, at manuskriptet kan være kommet i slægtens eje fra dens sidelinjer eller en af dens venner. Men det er vel mest sandsynligt, at Peter Borch har skrevet disse salmer i sin ensomme enkestand. Jeg synes dog ikke, at skriften ser professionel ud, heller ikke at han staver som en fuldmægtig. Man sporer heller ikke nogen bitterhed over hans skæbne eller nogen sorg over at være forglemt af verden. Højst sporer vi, at han har mødt modstand paa grund af sin bekendende kristendom. Er det rigtigt, at manuskriptet udviser nogen paavirkning fra Grundtvig, giver hans forhold til Vor Frelzers kirke maaske et fingerpeg. Men det vil nok være det mest forsigtige at kalde denne mærkelige salmesamling en røst fra folket i rationalismens tid.

P.S.

Der findes utvivlsomt i folks gemmer manuskripter, breve o. lign., som er et studium værd og ofte kan tjene til at kaste nyt lys over historiske forhold og perioder. Kirkehistorisk Institut vil gerne modtage saadant materiale til opbevaring og studium, enten som laan eller gave. Det gælder ikke mindst salmemateriale.

Om stolestader og gravkapel Af Rønninge sogns og kirkes historie

Af Johannes Pedersen

I aarene 1840–1860 stod i Rønninge sogn en strid mellem beboerne og kirkeejeren paa Rønningesøgaard; den drejede sig om, hvorvidt der var tilstrækkelig siddeplads i kirken, og om hvorvidt det gravkapel, der var indrettet i kirkens nordside, var kirkeejers private ejendom eller tilhørte selve kirken og kunde inddrages til siddepladser for kirkegængerne.

Efter Danske Lov fra 1683 havde hver gaardejer i landsbyen, det vil sige hver tiendeyder, ret til stolestadeplads i kirken for sig og sin familie. – Paa højre side af kirkens midtergang var »Mandfolkestolene«, mens »Fruentimmerstolene« var paa venstre side; i dem havde gaardmandsfamilierne deres faste pladser, mens husmænd, inderster og tjenestefolk maatte finde plads i de stolestader, som derefter var tilovers. De ældste havde ret til at sidde paa pladserne nærmest kirkens midtergang; men jævnligt høres der om stridigheder om, hvem der havde ret til at faa den bedste Plads[1].

Striden begynder. – I marts 1838 blev der udnævnt en ny sognepræst til Rønninge-Rolfsted; han hed *J. L. Rohmann*. Den forrige præst var *N. O. Münster*, der havde været i sognene siden 1824, men i januar 1838 var forflyttet til Baarse-Beldringe paa Sjælland. – Klagen over mangel paa stolestadeplads i Rønninge kirke fremkom fra sognets beboere; der herskede siden nogen uenighed om, hvorvidt den allerede var rejst i Münsters tid, eller om den først kom til orde, efter at Rohmann var kommet til sognet. Men vist

Forkortelser: R.A. = Rigsarkivet. – L.A.F. = Landsarkivet paa Fyn. – Rø. pr.ark. = Præstearkivet i Rønninge. – Syp. = Synsprotokol for Aasum hrd. i Marslev. – D.B.L. = Dansk biograf. leks. ved Engelstoft. – E.F.L. = Erslew forfatterleks. – Jurister = Falk-Jensen og Hjorth-Nielsen: Candidati etc. – Da. prok. = Danske prokuratorer. – Wib. = Wibergs alm. danske præstehistorie.

[1] Om stolestader, se Danske lov, udg. af Secher 1891, s. 393 f. – Jfr. Troeltsch Lund: Dagligt liv i Norden, 4. udg. VI, 76 f.

er det, at pastor Rohmann nogen tid efter sin ankomst fik en henvendelse fra nogle beboere i sognet; de anmodede om at faa en ny fordeling af pladserne i kirken, da de, som det var nu, maatte presse sig sammen i stolestaderne. Præsten indrømmede dem, at der var kneben plads i kirken, men henviste dem iøvrigt til kirkeejeren, kammerherre *Johan Caspar Mylius*, paa Rønningesøgaard[2].

Ved major *Christian Lemvighs* død 1823 var Rønningesøgaard blevet solgt til hans enkes søster, fru *Ulrica Cathrine, f. Rasch* til Katstrup, hvis mand landsdommer *Johan Jacob Mylius*, ejer af Lindved i Stenløse sogn, allerede var død 1803. I sit testamente af 1825 bestemte fru Mylius, at Rønningesøgaard skulde oprettes til et stamhus for hendes ældste søn, *Johan Caspar Mylius*, der 1831 overtog stamhuset. – Han var født 1776; i sin ungdom havde han været officer. Efter 1813 købte han flere store gaarde og var i nogle aar suppleant til stænderforsamlingen i Viborg; 1840 blev han adlet og hed derefter *kaptajn og kammerherre Johan Caspar de Mylius*. Samme aar afstod han stamhuset Rønningesøgaard til sin ældste søn, *hofjægermester Johan Jacob de Mylius*, f. 1816. Selv tog han ophold i Paris, hvorfra han dog nu og da gav sit besyv med om stamhusets styrelse; han døde 1852. – Hofjægermesteren var Rønningesøgaards ejer fra 1840 til sin død 1857. Han var ugift og en urolig sjæl, der gerne var paa rejse og kun nu og da opholdt sig paa gaarden[3].

Stolestadesriden begyndte saaledes, da kammerherre J. C. de Mylius var kirkeejer; men den udfoldede sig først i hofjægermesterens tid i et utal af erklæringer og i en længere retssag. De stridende parter i denne lange strid var saaledes paa den ene side Rønningesogns kirketiendeydere med pastor Rohmann som ordfører, og paa den anden side hofjægermester J. J. de Mylius som kirkeejer og forsvarer for familien Mylius' rettigheder. –

Da beboerne efter pastor Rohmanns raad 1838 vilde henvende sig til kirkeejeren angaaende stolepladsmanglen, traf de ham ikke hjemme; de fremførte da deres ønske om »en omtokning«, – det vil sige en ny fordeling af pladserne i kirken, – for *forvalter Eggers*. I

[2] Om Mynster og Rohmann i Rønninge, se Wib. II, 690 – og om stridens begyndelse i Rø.pr.ark. – Kaldsbogen.

[3] Om Rønningesøgaard og dens ejere, se Danske slotte og herregaarde, 1943, II, 438 f. – og Da. adels. aarb. 1956.

den følgende tid foretog de paa egen haand, forsøgsvis hed det, en ny fordeling af pladserne i kirken.

Næste gang kirkeejeren kom til Rønningesøgaard, fik to mænd fra sognet ham i tale; de fremførte deres ønske om rigeligere plads i kirken og medbragte et forslag fra pastor Rohmann, hvori det hed, at den manglende plads i kirken lettest kunde vindes ved, at de kister, der nu stod i gravkapellet, blev flyttet fra den østre side over i den venstre. Kirkeejeren gav dem »mange gode, men ubestemte Løfter«; dog skete der intet videre i sagen de følgende par aar[4].

Men da provsten for Aasum herred i juni 1840 holdt *kirkesyn* i Rønninge skrev han bl.a. i sin protokol: »Da 6 Gaardbrugere maae være om eet Stolestade, udfordres lidt mere Stolestade-Rum i Kirken. Dette Rum kan til megen Forskiønnelse for Kirken vindes, hvis den meget ærede Kirkeejer vilde vise Menigheden den Godhed at lade de Liigkister, der staae i den østre Side af den nordre Udbygning, flytte over i den vestre Side af samme. – I den vestre Side af Udbygningen, hvor der nu er nogle Stolestader, kan nemlig Præsten ikke sees og vanskelig høres; den østre Side derimod ligger med Hvælvingsaabning lige for Prædikestolen. – Kunde Kisterne gandske borttages og sænkes paa Kirkegaarden, var jo dette meest ønskeligt til Menighedens Tarv«. – Som for at mildne kravet heri, hedder det videre, »at Kirkeeierens Gavmildhed har skiænket Kirken en aldeles udmærket Messehagel og en massiv Sølvviinkande«[5]. –

En udskrift af denne synsforretning blev meddelt kirkeejeren, der imidlertid intet hensyn tog til klagen over manglende plads i Rønninge kirke. Ved kirkesynene 1841 og 1842 blev klagen gentaget, men først under 14. maj 1842 sendte *hofjægermesteren* »en remonstration« til provst Heiberg, hvori han pure afviste saavel klagen over, at kirken var for lille, som forslaget om at flytte kisterne i gravkapellet; det sidste med den begrundelse, at det er »et Familiecapelle for Rønningesøgaards Eiere, som Kirkeeieren ikke maa forandre; men er sammes Vedligeholdelse paalagt, og hvortil er stiftet *et Legat*, for hvilket aarlig aflægges Regnskab«. – De stolestader, der er anbragt i gravkapellet, er, mener Mylius, sandsynligvis »til Brug for omreisende Folk«; de er ikke tildelt bestemte familier i sognet, »da den store Kirke hidtil har kunnet rumme alle Sognets Kirke-

[4] Rø.pr.ark. – Kaldsbogen s. 9.

[5] Syp. 1840.

søgende«. Men sognemændene tillod sig for nogle aar siden »den lovstridige Handling at omdele Stolestaderne«; derved forrykkede de den ældre efter Danske Lov 2-22-47,50 stadfæstede inddeling; og hvis 6 gaardbrugere derefter er pakket sammen i een stol, kan det dog ikke lægges kirkeejeren til last.

For at overbevise provsten om, at Rønninge kirke var rigelig stor, anfører Mylius derefter, at folketallet i sognet er c. 600, hvoraf c. 200 maa antages at være børn. Af de c. 400 kirkesøgende kan dog kun c. halvdelen komme i kirke samme søndag. – Kirken har 245 siddepladser; af dem er 36 tildelt Rønningesøgaard, præstegaarden og degneboligen, saa der til sognet beboere er 209 pladser. – Der findes i sognet 38 gaarde og boelsteder, nemlig 24 med 4–8 tdr. Mylius regner, at der fra hver af dem kommer højst 3 personer i kirke; det vil sige ialt 72. Fra de 14 steder paa 1–4 tdr. hartkorn kan der regnes 2 personer fra hvert sted, ialt 28. Mens der fra de 78 huse med 1 td. hartkorn eller derunder kun kan regnes 1 fra hvert sted, altsaa 78. Det samlede antal af kirkesøgende fra sognets gaarde og huse paa en enkelt søndag bliver da 178; trækkes nu dette antal fra de foran anførte 209 pladser, bliver der 31 pladser tilovers i kirken. – Heraf fremgaar det, tilføjer Mylius, at, hvis der er pladsmangel i kirken, maa det skyldes, at den ved særlige lejligheder besøges af en del udensogns folk. Og slutningen lyder: »Saaledes vil D. H. behageligen finde, at den foranførte Bemærkning ved forrige Aars Syn maa bortfalde, og hvad de ved samme Syn antegnede virkelige Mangler angaaer, da bleve disse afhjulpne, saa snart jeg derom fik Kundskab«[6].

Denne afvisning af provstesynets klage sendte provst Heiberg under 24. maj til erklæring hos pastor Rohmann, der svarede 4. juni i en vidtløftig skrivelse, c. 5½ foliesider, og i den søgte at gen-drive Mylius' paastande. – Først om gravkapellet, der af »et Sprinkelværk af Træ« er delt i to dele; i den østre side staar nogle gamle ligkister, mens der i den vestre er anbragt nogle stolestader, ikke til brug for omrejsende, som Mylius mener, da de efter stolestadeinddelingen af 1723 er tildelt 18 husmænd. Renterne af »de Raschiske Arvingers Legat« paa 150 rbdlr skal efter fundatsen anvendes dels til renholdelse og dels til vedligeholdelse af kapellet, der »stedse

[6] Om provst Heiberg, se Wib. II, 81; Mylius til Heiberg 1842, 14/5 i L.A.F. – Aasum hrds. breve.

skal være og forblive en Eiendoms Liig Begravelse for Justitsraadinde Rasches Descendenter og Familier«. Kisterne maa kun flyttes i tilfælde af større reparationer. Hertil bemærker Rohmann, at gravfreden dog ikke kan forstyrres ved, at kisterne flyttes fra kapellets ene side til den anden, naar der derved kunde vindes stolestadeplads til »over 50 til 60 Mennesker«. –

Dernæst omtaler Rohmann, at Mylius i sin remonstration har betegnet den nye fordeling, beboerne selv foretog 1838 som »en ulovlig Handling«. Da gjaldt endnu en fordeling fra 1723, og i de 119 aar, der nu er gaaet siden den tid, er meget forandret. »Alle Gaardmænd, som dengang vare Fæstere, ere blevne Selveiere; ved de fleste Gaardes Udstykning ere Familiernes Antal fordoblede, og hvor 4 Familier før vare om en Kirkestol, bleve nu stundom 6–8 og flere derom; ikkun ved enkelte vedligeholdtes det gamle Forhold«. Husmændene, der var anvist pladser i kapellet, var utilfredse med dem og søgte hen i stolene i kirkegangen, saa der ofte blev »en Trykken og Trængen, der stundom truede med at udarte til Haandgribeligheder og forargelige Optrin«. Tilmed stod de 5 stolestader, der var forbeholdt Rønningesøgaard »i Regelen tomme«. – »Alt dette vakte nogen Misfornøielse i Sognet og Trang til en ny Fordeling af Stolestaderne«. Derfor havde beboerne henvendt sig til kirkeejeren om at faa rigeligere plads i kirken, og Rohmann selv havde foreslaaet, at kisterne blev flyttet; men de fik intet svar, og der skete intet. En tid hed det i sognet, at Mylius vilde »lade bygge et Pulpitur i stedenfor at gjøre nogen Forandring med Kapellet. Beboerne vedblev at bruge den inddeling, de selv havde foretaget, og vidste ikke før nu, at kirkeejeren ansaa den for »en ulovlig Handling«; der var dog ikke blevet færre eller mindre pladser ved den. –

Endelig tager Rohmann spørgsmaalet om de kirkesøgendes antal op til drøftelse. Sammen med gaardmand *Hintze Mathiasen* har han foretaget »en nøiagtig Opmaaling af alle Kirkestolene i den store Gang«. Efter den vil de 245 siddepladser, der efter Mylius' udsagn findes i kirken, blive paa c. 15½ tommers bredde; »om et fuldvoxent Menneske, især en Bonde, hvis Dimension i Bredden ofte udgjør en stiv Alen og derover, kan, naar han sammen med 5 til 6 andre presses sammen i en Kirkestol, have et »beqvemt« Sæde paa dette Rum, vil jeg overlade Enhvers Forsøg«. – Mylius opgiver folketallet fra 1834 til 600, men 1840 var det 645; børnenes antal kan kun regnes til c. 150, saa de kirkesøgendes antal bliver 495. Regner man en bekvem siddeplads i kirken til en alens bredde, er

der 158 pladser; og saa er der vel ikke tvivl om, at der er pladsmangel i Rønninge kirke. »At det i et Sogn som Rønninge, hvor Kirken næsten hver Søndag er fuld, er en stor Mangel, at Pladsen til at sidde paa er saa indskrænket, som jeg her har beviist, vil D. H. vistnok erkjende, ligesom og at Trangen til udvidet Plads ikke er indbildt, men virkelig. Dette er ogsaa Grunden til, at jeg foreslog den omtalte Forandring med Kapellet; thi deels forekom det mig billigt, at de Døde gjorde Plads for de Levende, deels indseer jeg endnu ikke, hvorledes et forøget Stolestaderum vil kunne tilveiebringes paa anden Maade«. – Til sidst bemærker Rohmann, at det maa skyldes Mylius' og »hans Concipists store Uvidenhed«, at de kan tro, at kirken kun overfyldes, fordi udensogns folk optager mange pladser ved brylluper og barsler. »Iøvrigt er det jo altid en relativ Omstændighed, om en Landsbykirke kan kaldes stor eller liden«[7]. –

Efter at provst *Heiberg* havde modtaget jægermester Mylius' remonstration tilbage fra Rønninge med Rohmanns erklæring, sendte han under 20. august 1842 de to skrivelser til stiftsøvrigheden i Odense med begæring om, at der af herredsfogden maatte blive foretaget en omtokning af pladserne i kirken, saa at det kan vise sig, om klagen over pladsmangel er grundet eller ikke[8].

Denne begæring om en ny fordeling af stolestaderne meddelte stiftsøvrigheden under følgende 2. september jægermester Mylius, der imidlertid i det følgende aar slet ikke lod høre fra sig om dette spørgsmaal. – Ved kirkesynet i juni 1843 blev klagen over manglende plads gentaget, og i en skrivelse af 28. juli s. a. gjorde provsten stiftsøvrigheden opmærksom paa, at der intet var foretaget med hensyn til en omtokning i Rønninge kirke. – Paa en ny henvendelse i august 1843 til kirkeejeren modtog stiftsøvrigheden svar i et brev af følg. 24. november fra jægermesterens far, kammerherre *Johan Caspar Mylius*, der meddelte, at hans søn opholdt sig i udlandet, men at han nok skulde indsende sin betænkning, naar han kunde faa provstens begæring om en omtokning tilsendt til sin adresse i København: Viingaardsstrædet 133; formodentlig var den begæring, der 1842 var sendt hans søn, gaaet tabt, skrev han. –

Igen gik et aar; ved kirkesynet i juli 1844 blev klagen over, at kirken »skal være« for lille, gentaget, og at mere plads kan skaffes

[7] Rohms erklær. 1842, 4/6, se smst.

[8] Heiberg til stiftsøvrh. 1842, 20/8, se smst.

ved at flytte nogle gamle ligkister. Fra kirkeejeren var intet videre hørt; men under 27. september 1844 modtog stiftsøvrigheden en skrivelse fra hofjægermester Mylius, hvori han først henviser til sin remonstration fra maj 1842, der, som det hedder, med maal og tal viste, at kirken ikke er for lille; det indrømmer synet ham vel ogsaa med vendingen »skal være« for lille, skriver han. – Videre fortæller han, at han siden maj 1842 har opholdt sig i udlandet; først nu ved sin hjemkomst har han faaet at vide, at stiftsøvrigheden for et aars tid siden har sendt hans far en skrivelse »angaaende foreslaaet Forandring med Familiens Begravelses Capelle«, men har ladet den ligge indtil nu. Og da grunden til ønsket om udvidelse af kirken »er aldeles ubeføjet«, maa dog ogsaa forslaget om forandring af familiekapellet bortfalde. Efter den omtalte fundats § 1, skriver Mylius, er han uberettiget til at flytte de anbragte kister, og det gælder alle kisterne i kapellet, saavel dem under jorden, som dem over. Ved den foreslaaede omflytning vil ogsaa »Nedgangen til den nederste Begravelse« i kapellet blive spærret[9]. –

Ved kirkesynet 1845 blev det atter nævnt, at der var mangel paa plads i kirken, ligesom det noteredes, at *provsten* de to foregaaende aar havde foreslaaet en omtokning, og at han under 6. november 1844 efter anmodning af stiftsøvrigheden havde indsendt »en yderligere Erklæring« i anledning af Mylius' skrivelse af 27. september d. a. – I skrivelsen til stiftsøvrigheden forklarede provsten, »at der ingen Modsigelse findes imellem de forskjellige Aars Kirkesyn, Rønninge Kirke angaaende«. Naar det i de sidste 5 aars kirkesyn hedder, »at Kirken *skal være* for lille«, skyldes det, at provsten forventede, »at en Omtokning vilde komme til at afgjøre, hvorvidt Klagen over Mangel paa Plads i Kirken var grundet eller ikke, og altsaa indtil da vilde henstille Sagen i dubium«. Omtokningen vil utvivlsomt vise, at der er »stor Mangel paa Plads – – og det vil vel saa blive Kirkeejeren paalagt – – at sørge for Kirkens Udvidelse«. Hvordan, kan være det offentlige ligeegyldigt. Provsten fortsætter: »Men jeg vil ikke nægte, at det forekommer mig meget urimeligt at tillægge en gammel Fundats saadan Magt, som der in casu gjøres Paastand paa. Thi om endog Kirken kan udvides ved en Tilbygning paa den modsatte søndre Side af Kirken, saa vil dog enhver uhildet Betragter af de locale Omstændigheder tilstaae, at Intet vilde være rimeligere, end at det af Kirkesynet gjorte Forslag sættes i Værk;

[9] Heiberg til stiftsøvrh. 1844, 27/9, se smst.

thi det er let at udføre, lidet bekosteligt, hindrer ikke de Døde fra at hvile i Roe og gavner de Levende, medens en Tilbygning til Kirken ialtfald vilde indskrænke betydeligt den allerede meget lille Kirkegaard, ja, efter al Rimelighed forårsage, at en Assistents Kirkegaard maatte indrettes«[10]. –

Striden skærpes; jægermester Mylius lader opføre en mur mellem gravkapellet og kirkerummet. – For at vise al verden, at han mente det alvorligt, naar han paastod, at gravkapellet var kirkeeejerens private ejendom, lod Mylius det i løbet af 1845 afmure fra kirken. Det skete i juni 1845, men det bemærkes først i synsprotokollen i juli 1846; det hedder, at pladsen i kirken er blevet »mere indskrænket end hidtil, da der siden sidste Aars Kirkesyn er bleven en Muur opført i Bredde af hele Hvælvingen foran Gravcapellet, og derved 7 Stole blevne borttagne, der kun ere erstattede ved 2 indskrænkede nye Stole, der ere anbragte i den Gang, som før førte ind til Gravcapellet«[1].

I en skrivelse fra beboerne i Rønninge, formet af pastor Rohmann og dateret 1846, 14. november, til »Det høikongelige Danske Cancellie« fortællers der, at det i foraaet 1845 hed i sognet, »at der skulde bygges et Pulpitur, ja, endog at Kirken skulde have et Orgel«. Der blev truffet forskellige forberedelser til det, men derved blev det. »Da vi troede, at nu skulde der til at bygges, fik vi Ordre fra Jægermesteren til at hente Muursteen til at afmure Capelbygningen fra Kirken. Vi negtede denne Kjørsel, da vi ikke fandt os forpligtede til at gjøre Arbeide til et Foretagende, som vilde berøve os endeel af vor Kirke, og hvortil vi ansaae ham for uberettiget. Ikke destomindre lod han selv Arbeidet udføre, og da vi næste Søndag kom i Kirken fandt vi ei alene Capelbygningen afmuret, hvorved endeel Huusmænd, Madame *Bendt*z og Fattiglemmerne vare berøvede de Stolestader, de hidtil havde havt, og at de, som kom i Kirken maatte tigge sig ind i Stole, hvor de kunde finde Plads, men vi fandt endog, at alle Fruentimmerstolene under Buerne ind til Capellet vare blevne i det mindste en Alen kortere, end de vare før, saa at hvor der før kunde sidde 7 nu kun kunde rummes 6. Thi for at kunne opføre Muren imellem Kirken og Capellet, havde

[10] Syp. 1845; Heiberg til stiftsøvrh. 1844, 6/11, se Aasum hrds. breve. Om fundatsen af 1787, se Schack: Fundatssaml. V, 161 f.

[1] Se Syp. 1846.

man maattet skjære i det mindste en Alen af Stolene«. – Saa var der da sket noget, og hele sognet synes at have forenet sig i protest mod kirkeejeren[2].

Men dertil kom, at Danske kancelli under 23. december 1845 efter stiftsøvrighedens indstilling havde resolveret, at en *omtokning af stolestaderne* i Rønninge kirke burde finde sted, saa provst Heiberg under 13. januar 1846 kunde meddele pastor Rohmann, »at vi under Dags Dato have anmodet Hr. Kammerjunker *Lüttichau* om at foretage Omtokningen«. – *Herredsfogden* kom da den 26. marts 1846 til Rønninge kirke, hvor ogsaa »Provst Heiberg, Pastor Rohmann, Kirkeeierens Fuldmægtig, Sogneforstanderskabets Medlemmer og endeel af Sognets Beboere« indfandt sig. Det blev oplyst, at der i kirken havde været 24 mandfolkestole og 23 fruentimmerstole foruden 7 stole i kapellet, men at kirkeejeren »kort i Forveien« havde tilmuret hvælvingerne til kapellet. Folketallet i sognet var 676; fraregnet børnene var der c. 500 kirkesøgende. »Da langt fra dette Antal kunde finde Plads, foreslog Herredsfogden, at Inddelingen for Fremtiden skulde bortfalde, saaat ethvert Mandfolk eller Fruentimmer tog Plads, hvor den fandtes; men dette blev forkastet«. Videre hedder det, at forvalteren paa Rønningesøgaard meddelte, at kirkeejeren agtede at forandre stolene, saa der blev tilstrækkelig plads; »men da Stolene derefter vilde blive for smalle og Pladserne for ubeqvemme, blev dette ligeledes forkastet. – Omtokningen foregik derfor, hvorved de 12 bedste Stole paa hver Side bleve anviste Gaardmændene og deres Koner, og de øvrige 12 Mfst. og 13 Fruentst. skulde være til Husmændene, Indsiderne og Tjenestetyendernes Brug. Men da det maatte formodes, at derved vilde foranlediges Misfornøielse, troede Herredsfogden, at det vilde være rettere at lade Enhver søge den Plads, han hidtil havde havt i Kirken«. – Efter denne beretning om omtokningen i Rønninge kirke synes herredsfogden ikke at have været særlig interesseret i at tage parti i stridsspørgsmaalet om, hvorvidt der var mangel paa plads eller ikke[3].

Om herredsfogdens omtokning udtalte provst *Heiberg*, at den havde bestyrket ham i den mening, at en udvidelse af Rønninge kirke var nødvendig; den skete lettest ved, at muren, der var op-

[2] Beboere til Da. kanc. 1846, 14. novbr. – uden underskrifter, se Rø. Rolfsted præsteark. – embedskorresp.

[3] Om hrd. *Lüttichau*, se *Jurister III*, 113 f. – Om omtokningen 1846, 26/3, se notater i R.A. – *Cult.min.* 1. dpt. A 963.

ført, atter blev taget ned, og ved at kisterne blev flyttet som foreslaaet. Men kunde Mylius faa ret i sin paastand om, at kapellet var hans ejendom, kunde en udvidelse kun ske ved at opføre en tilbygning paa kirkens søndre side; saa maatte imidlertid et stykke af kirkegaarden inddrages, og det var vanskeligt, da den i forvejen var meget indskrænket [4].

Allerede i juni 1845 havde *Danske kancelli* forlangt kirkeejerens erklæring om »med hvad Hjemmel han har anseet sig berettiget til at aflukke det omhandlede Capel og borttage de der anbragte Stole, samt hvad Forslag han, da Pladsen i Kirken ved Omtakningen er befundet at være for indskrænket, maatte have at gjøre til Kirkens Udvidelse«. – Sidst i marts 1846 indløb en erklæring fra *hofjægermesteren*, hvori han efter den nævnte fundats af 1787 hævdede, at han havde været berettiget til at afmure kapellet fra kirken, da det var hans private ejendom; men dernæst lovede han at ville skaffe plads »ved en Ombygning af Stolestaderne og ved Anbringelsen af et Pulpitur for 30 Personer under Hvælvingen« [5].

I de følgende maaneder skete der intet i sagen; men da jægermesteren hen paa efteraaret atter besøgte Rønningesøgaard, sammenkaldte han den 9. november »hele Sognets tiendeydende Beboere til en Forsamling i Kirken for at spørge dem, om de vare tilfredse med den Forandring, han vilde gjøre«. Han vilde, hed det, i taarnhvælvingen bygge et pulpitur til 30 personer og omdanne stolene, saa de alle, »paa Herskabsstolene nær«, blev lige store: derved kunde der vindes plads »til omtrent 25 a 30 Personer«. Efter Rohmanns erklæring kunde beboerne »ikke indlade sig paa at erklære bejaende paa dette Spørgsmaal«; de indsaa ikke, den plan kunde føre til noget. »Hvælvingen er lav og smal, og skal 30 Mennesker faae Rum paa et der bygget Pulpitur, maa en stor Deel af dem sidde bag Pillerne«.

Dagen efter denne forsamling skrev Mylius til provst Heiberg, at han for at skaffe bedre plads i Rønninge kirke næste sommer vilde ombygge stolene, saa de blev lige store og eensdannede; derved vilde kirkens indre faa »et mere symmetrisk Udseende«, mente han. Til sidst bad han provsten om at anbefale hans plan hos *Danske kancelli* [6].

[4] Se L.A.F. – Bjerge-Aasum hrds. proveark. korresp.

[5] L.A.F. – smst.

[6] Om forsamlingen i Rønninge kirke 1846, 9/11, se L.A.F. – Rønninge præste-ark. journal og kopibog.

Fra Rønninge sogns *beboere* findes som nævnt, dateret 14. november 1846, en skrivelse til »Det høikongelige Danske Cancellie«, formet af pastor Rohmann. Den omtaler udførligt striden og fremfører tiendeydernes »underdanige Begjæring, at der endelig maa blive gjort en Bestemmelse med Pladsen i Kirken«. Mylius' forslag om et pulpitur »bringer saa godt som ingen Udvidelse af Pladsen«, men gør kirken skummel. Efter pastor *J. C. Bendz'* »Efterretninger om Rønninge og Rolfsted Sogne« fra 1820, hedder det, har kapellet aldrig været kirkeejerens private ejendom; i den katholske tid »blev det brugt til at holde Messe udi«; sidst i 1600-tallet lod kirke-ejeren den første ligkiste hensætte i det. – Derfor vil tiendeyderne »paa det kraftigste protestere imod«, at Mylius har afmuret det fra den øvrige kirke, saa meget mere som de stedse har været tilsagt til haandlangerarbejde saavel paa kapellet som paa den øvrige kirke. Og skal der tales om »Hævdret«, saa kan kirkeejeren dog kun have hævdret til den ene halvdel af kapellet, mens beboerne maa have den til den anden halvdel. De beder da cancelliet om, at Mylius »alvorligen maa blive tilholdt« at skaffe erstatning for den plads, hvormed kirken er formindsket ved afmuringen og saa tillige til-vejbringe den plads, den efter omtokningen mangler; det sker bedst ved, at kisterne som foreslaaet flyttes fra den ene side af kapellet til den anden. – Og fortsættelsen lyder: »I niende Aar har nu denne Sag staaet paa, og Kirken er i den Tid bleven betydelig mindre istedenfor større; efter de Manøvrer, der idelig sættes i Gang, er der Udsigt til, at den kan vare ligesaa længe endnu. – – Vi holde meget af at gaee i Kirke, og vi have for Tiden en Præst, som vi baade kunne høre og gide høre men ved mange Leiligheder – – er der en Renden og Søgen om Plads, saa at al Andagt forstyrres. – – Da Hr. Mylius aldrig forsømmer at indkræve Kirketienden, lige saa snart den er forfalden, forekommer det os billigt, at han ikke længere forsømmer at skaffe os Plads i Kirken. – – Vi fortrøste os derfor til, at det høie Collegium med Kraft vil tage sig af vor Sag« [7]. –

Saaledes saa tiendeyderne altsaa paa sagen i november 1846; i en skrivelse til provst Heiberg af følgende 19. december fremsætter *Rohmann* sit syn efter afmuringen 1845 og omtokningen 1846. Ogsaa han henviser til pastor *Bendz'*: Efterretninger fra 1820; efter

[7] Se her note 2 om beboerskriv. af 1846, 14/11; om *J. C. Bendz*, sgpr. i Rønninge-Rolfsted 1778–1824, se *Wib.* II, 690.

dem, skriver han, er Mylius' paastand om, at kapellet er kirkeejers private ejendom, uholdbar. Kælderens under kapellet blev omkring 1600 første gang benyttet til »en Familiebegravelse«. Knap et aarhundrede efter blev den første kiste hensat »oven over Jorden i Capellet«; da blev ogsaa den østre side af kapellet adskilt fra den øvrige kirke »ved et Traldværk«, mens den vestre side stadig hørte til kirken. – Efter 1787 har justitsraadinde Raschs arvinger i en fundats, der som legat tilskriver renterne af 150 rbdlr. »til renholdelse og vedligeholdelse«, erklæret »den indhegnede Deel af Capelbygningen for en aaben Begravelse«. Degnen skulde børste støvet af kisterne, men det har Mylius jo nu ved afmuringen hindret ham i. – Baade de aarlige kirkesyn, hvor kapellet altid er betragtet som en del af selve kirken og sognemændenes haandlangearbejde ved alle reparationer viser, at kirke og kapel altid har hørt sammen. Og hvis kirkeejeren ved at benytte kapellet gennem 60 aar har vundet »Hævdsret« paa det, saa maa i alle fald beboerne ogsaa have hævd paa deres siddepladser i den anden halvdel.

Om pladsmanglen i kirken skriver han, at da han hver kirkedag hele aaret igennem er tilstede i kirken, maa han vel ogsaa bedst kunne skønne om den. Ved efteraars- og foraaarsaltergange som paa alle aarets højtidsdage og i hele fasten er der »en iøjnefaldende Mangel«, der jo efter afmuringen er blevet større. Til Mylius' beregning, at en plads i stolestadiet kun behøver at være 20 tommer bred, bemærker han: »Jeg har ikke kunnet tilbageholde et Smiil ved at læse dette Forslag, da endeel af de under Rønningesøegaard henhørende Personer netop have en betydelig Dimension baade i Tykkelse og Bredde. *Jægermesteren* selv vilde næppe finde sig vel paa en saa indskrænket Plads, hans *Jægersvend* endnu mindre; *Huusholdersken* paa Rønningesøegaard, *Mølleren* i Holtz Mølle, *Huusmand Frederik Duk*, *Snedker Niels Rasmussens Kone* vilde vanskelig kunne nøies med en ringere Plads end $1\frac{1}{2}$ Alen, om ikke nogen af dem vilde behøve 7 Qvarteer«. –

Videre skriver Rohmann, at den nødvendige plads i kirken lettest skaffes ved som foreslaet at flytte de gamle kister over i den vestlige halvdel af kapellet, som kirkeejeren saa kan afmure efter behag, naar blot den østlige halvdel bliver lagt ind under kirken. Saalænge bestemmelserne i Danske Lov om faste stolestadepladser staar ved magt, giver bønderne ikke afkald paa deres ret. For 7–8 aar siden var de sandsynligvis gaaet med til det. »Men nu da Haardt omsider har stillet sig imod Haardt, vil derpaa næppe være at

tænke«. Sognemændene fremførte i begyndelsen deres besværing over manglende plads beskedent for kirkeejeren; men han afviste den. – »Alle senere Anker ere blevne mødt med en vis ringeagtende og storladne Tilbageviisning. – – Alt dette har efterhaanden bragt en saadan Stemning imod Kirkeeieren, at der næppe mere vil kunne ventes nogen Eftergivenhed fra Beboernes Side, hvilket ogsaa tydeligen traadte for Dagen i den Forsamling, han i en saadan Anledning holdt med dem i Kirken d. 9de forrige Maaned. Iøvrigt er det saavel Beboernes som mit Ønske, at denne Sag, der nu i saa mange Aar uden mindste Resultat har foraarsaget mig baade meget Bryderi og meget Skriveri, dog engang maatte komme til Ende[8]. –

Jægermester Mylius' afmuring af gravkapellet fra kirken mødte saaledes alvorlig protest fra beboere og sogneprest i Rønninge som fra provst Heiberg i Kerteminde. Under 15. maj 1847 modtog Fyns stiftsøvrighed fra kancelliet meddelelse om, »at Kirkeeieren maa antages at have været aldeles uberettiget til at foretage den omhandlede Afmuring af Capellet, og at han derfor uopholdeligen vil have at sætte det i samme Stand som før Afmuringen fandt Sted«; i tilfælde af vægring maa han under en klækkelig mulkt sagsøges. Og, tilføjes det, kirkeeieren maa nu bestemme sig, om han enten vil rømme kapellet helt og lade ligkisterne nedsænke paa kirkegaarden samt indrette pladser for de kirkesøgende i hele kapelbygningen, eller om han vil lade opføre en tilbygning paa kirkens søndre side[9].

Provst *Heiberg* brevvekslede i de følgende uger med pastor Rohmann om, hvilke frister der burde sættes til opfyldelse af kancelliets resolution. Sidst i maj skriver *Rohmann*: »Nu staaer Sagen paa Grænsen til Afgjørelse, og jeg mener, at den med Kraft bør bringes til Ende; men jeg tænker, han bygger sig selv et Kapel til Kisterne og lægger den gamle Bygning ind til Kirken; thi at hans Forfædres Lig skulde raadne i Jorden, som andre christelige Mennesker, er ham sikkert en græsselig og formastelig Tanke «[10]. –

Ved kirkesynet i Rønninge i juni 1847 blev den gamle klage over manglende plads gentaget, med den tilføjelse, at kancelliet under 15. maj havde paalagt kirkeeieren inden 4 uger at sætte kapellet i samme stand som før afmuringen fra kirken og dernæst give be-

[8] Rohm. til Heiberg 1846, 19/12, se Rønninge præsteark., journal og kopibog.

[9] Om kanc. skriv. af 1847, 15/5, se L.A.F. – Bj.-Aasumhrds. provsteark. korresp.

[10] Rohm. til Heiberg 1847, 31/5, se L.A.F. – smst.

sked om, hvorvidt han havde bestemt sig til at opføre en tilbygning paa kirkens søndre side; thi havde han det, maatte han indsende tegning og overslag til aprobatation[11].

I sommeren 1847 rejste pastor Rohmann en maanedstid til Sverige »i videnskabeligt Øiemed«. Efter sin hjemkomst meddelte han provst Heiberg, at muren mellem kapellet og kirken endnu stod »i samme urørte Tilstand«. – Imidlertid fik jægermester *Mylius* dog udarbejdet sine planer om de forandringer, han vilde gøre for at skaffe mere plads i kirken. De gik ind til cancelliets godkendelse om ad provst Heiberg, som han bad anbefale dem, idet han bemærkede, at han gerne imødekom »ethvert billigt Ønske og altid var villig til at indrømme grundede Indvendingers Ret, især naar disse fremsættes paa en velvillig Maade. *Sancte in singulis agendum* (det betyder: der bør i hvert enkelt tilfælde handles samvittighedsfuldt) er min Families gamle Valgsprog«[12].

Dateret 18. august 1847 skrev pastor *Rohmann* en længere erklæring i anledning af »en ny Ladning Myliusiske Documenter«, provsten havde sendt ham. Og denne gang er *Rohmann* i krigshumør. I ni aar, skriver han, har kirkeejeren fremsat stadig skiftende planer om forandringer i kirken; snart om ny vinduer, snart om et orgel og snart om et pulpitur; men det er kun blevet til snak. Nu er $\frac{3}{4}$ af kirkegulvet »omlagt med Fliser«; men intet er der gjort for at skaffe bedre plads; ved afmuringen er der tværtimod blevet færre pladser. – Blandt de tilsendte dokumenter var der ogsaa en skrivelse af 22/4 1847 fra jægermesterens far, kammerherre J. C. de Mylius; den synes især at have irriteret *Rohmann*. Den indeholder kun, skriver han, »Angreb og Insinuationer imod Sogneforstanderskabet og mig og alle skammelige Paadigtelser om mildest talt usandfærdige Beskyldninger«. Klagen over mangel paa plads i kirken siges at være udgaaet »fra den nærværende Sognepræst, altsaa mig«. Der gives jo folk, der »mene sig hævet over Lovenes Efterlevelse, uden forsaavidt det selv behager dem« og kalder enhver modsigelse »Drillerier og Chicaner«. Men fortsætter han, skal *Mylius*' »indflettede forblommede Beskyldninger om Ophidselse af Bønderne gælde mig og min Færd som Embedsmand«, da vil han »vide med al den Energi, der staaer til min Raadighed, at tilbagevise ethvert saavel aabenbart som lurendreieragtigt uforskyldt Angreb; det komme fra

[11] Syp. 1847.

[12] *Mylius* til Heiberg i L.A.F. – Bj.-Aas. hrds provsteark. korresp.

hvem det vil«. Til sidst udtaler Rohmann, at striden nu har staaet paa saa længe, at selve hovedspørgsmaalet om, hvorvidt kapellet er offentlig eller privat ejendom, dog burde afgøres ved domstolene; »derved vilde enhver Klage over Forurettelse fra begge Sider afskjæres«. – Er kirken stor nok, fordi der nogle søndage aaret igennem findes ubesatte stolestader, naar der ved højtider og altergange mangler plads? Bør enhver tiendeyder i sognet dog ikke have en plads, saa han kan sige: »her har jeg Ret til at sidde under Gudstjenesten«[13]. –

Paa samme tid havde Mylius ansøgt kancelliet om at blive fri for at nedtage muren mellem kapellet og kirken mod, at han inden næste aars kirkesyn lod opføre en tilbygning til kirken og i den indrettede de fornødne stolestadepladser. – Stiftsøvrigheden i Odense anbefalede denne ansøgning paa betingelse af, at der til højere approbation blev indsendt »et Rids og en Tegning, som viser Tilbygningens Dimensioner og ydre Udseende«, saa at alt kan blive »anstændigt, rummeligt og beqvemt« og kan underkastes det almindelige kirkesyn næste aar[14]. –

Sidst i november 1847 indsendte jægermester Mylius tegning og overslag til kancelliet. Sagen naaede i løbet af december til de kirkelige myndigheder paa Fyn, og i januar 1848 protesterede en del *beboere* i Rønninge sogn mod den planlagte tilbygning. – *Rohmann* indsendte en meget lang og meget kritisk betænkning om forslaget. Han er ked af, at han igen skal spille tid »paa dette frugtesløse Arbeide«; han harmes over, at jægermesteren stadig pukker paa en ret, han ikke har, men samtidigt beundrer han »det umiskjendelige slesvigholstenske Talent, der aabenbarer sig i den egenraadige *Usurpation*, den urokkelige Standhaftighed, hvormed alle Grunde afvises, saa det ved denne Manøver virkelig lykkes at paralisere selv den høieste Autoritets grundede Beslutninger fra det ene Aar til det andet. Det maa være ham en storartet Fryd saaledes at kunne vedblive at trække alle Autoriteter ved Næsen«. Videre hedder det, at den planlagte tilbygning efter den indsendte tegning kun bliver halv saa stor som det nuværende kapel og kan derfor ikke give kirken den nødvendige forøgelse af siddepladser; Mylius vil utvivlsomt i fremtiden betragte hele det nuværende kapel for kirken

[13] Rohms erklær. af 1847, 18/8 i L.A.F. – Rønninge præsteark., journal og kopibog.

[14] Stiftamtet til Heiberg 1847, 30/10 i L.A.F. – provsteark. korresp.

urvedkommende, men vil sikkert stadigt forlange, at sognemændene gør »Spand- og Gangdagsarbejde« paa hans private kapel. – Og han rejser spørgsmaalet, hvad bliver der af »de Bønders Lig, som ere begravne paa den Plads paa Kirkegaarden, paa hvilken Tilbygningen er bestemt til at opføres?« Hvor tilbygningen skal opføres ligger »en Snees Lig tilhørende et Dusin af de største tiendeydende Familier i Sognet paa deres lovlige og retmæssige Leiested paa Kirkegaarden, af hvilke intet har ligget i Jorden i 20 Aar, 1 endog kun $\frac{1}{2}$ «. – Og han spørger: skal nu disse lig forstyrres »for at een Families uberettigede, til Pral og Skue henstillede Kister med nogle hensmuldrede Been ikke skulde flyttes 15 Alen hen ad et Gulv? Thi at disse Kister indeholde Been af fordums Qvasi-Adelspersoner, og hine Grave Lig af Bønderfamilier kan dog vel neppe komme i Betragtning?« – »Den gamle Udvej, som oftere er bragt i Forslag«, skriver han til sidst, maa være den naturligste, nemlig at menigheden frafalder sin fordring paa hele kapelbygningen, og at Mylius faar raadighed over en saa stor del af den vestre ende, »som den egentlige Begravelse udgjør«. Saa behøver kun muren under den østre kapelbue at nedbrydes: »Mylius faaer sin Begravelse lukket, slipper for at bygge Nyt. Bøndernes Lig paa Kirkegaarden blive uforstyrrede«. Ellers vil sagen nok aldrig faa ende. »Overhovedet er den hele mylianske Færd i denne Sag saare uklog, netop paa en Tid, da Bønderne fra saamange Kanter og paa mange Maader agiteres imod Herremændene; thi at hiin Færd her paa hele Egnen ikke bidrager til at gjøre Stemningen mildere og billigere, er en Selvfølge, – dog ham og hans Standsfæller om det!«. – Det var 1848[15].

Efter at have modtaget de ønskede betænkninger om jægermesterens forslag meddelte Danske kancelli i februar 1848, at det ikke kunde antages, fordi det ikke opfyldte de stillede betingelser og kun kunde gennemføres ved at forstyrre en del gravsteder paa kirkegaarden. Kirkeejeren maatte derfor nu »uopholdeligen« fjerne den opførte mur og sætte kapellet i samme stand som før; ellers vilde han »under en klækkelig Mulkt« blive sagsøgt[16].

[15] Rohm. til Heiberg 1848, 19/1, se Rønninge præsteark., journal og kopibog, jfr. Rohm. til Madvig 1849, 5/5: »Bondestemningen her i Fyen er paa mange Steder og ikke mindst i Rønninge reent ravgal. Bondevennerne vedblive at agitere mod Herremænd og Præster og Alle, der ikke ere Bønder, og de vide at vælge de meest fanatiske til Districtsformænd. Det er saaledes næsten uhyggeligt at leve paa Landet«; se J.P.: Fra friskolens . . . første tid, 1961, s. 40.

[16] Se L.A.F. – provsteark. korresp.

Ved kirkesynet over Rønninge kirke i juli 1848 er i protokollen noteret, »at Muren foran Gravcapellet fandtes nedtaget, ifølge Canc. Resol. 21. Marts 1848, og dette sat i samme Stand, som før Afmuringen fandt Sted«. Da der ikke er tilvejebragt mere plads for de kirkesøgende, maa synet henstille, »hvorvidt Kirkeeieren er forpligtet til at forskaffe Rønninge Kirke større Plads ved at udføre det første af de i Canc. Resol. af 15. Maj 1847 opgivne Alternativer«; det vil sige ved at rømme kapellet og lade de derværende ligkister nedsænke i kirkegaarden [17].

Som bekendt er 1848 et af de mest bevægede aar i Danmarks historie; i januar døde kong *Christian VIII* og efterfulgtes af *Frederik VII*; i foraaret udbrød krigen med slesvigholstenerne, og kravet om en ny forfatning for riget blev rejst. Det følger af sig selv, at sagen i Rønninge helt gled i baggrunden. Ogsaa fordi biskop *Faber* døde i maj maaned, og hans efterfølger, *Stenersen Gad*, først blev udnævnt sidst i debember [18]. –

Bispevisitatsen i Rønninge i juli 1849. – I maj 1849 modtog biskop *Stenersen Gad* en skrivelse fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, som det nu hed; i den stod der, at der ved fjernelsen af muren mellem kapellet og kirken, jo ikke var skaffet den nødvendige plads for kirkegængere. Da en tilbygning ikke kan opføres, saa vil det andet forslag »være at realisere, og Kirkeeieren saaledes have at rømme Capellet og indrette Plads for de Kirkesøgende« [1].

Et par maaneder senere foretog den ny biskop sin første *visitatur* paa Fyn og naaede 12–13. juli til Rønninge-Rolfsted. I sin beretning skrev bispen, at Rohmann holdt en god prædiken, og bemærkede tillige, at alt var »i fortrinlig Orden«, og at præsten hørte til »de fremragende Personligheder«. – Efterspillet var dog det artigste; en uges tid efter meddelte Rohmann ministeriet, at han den 13. juli, altsaa visitatsens anden dag, efter biskoppens anmodning havde været til stede under »en mæglende Samtale« med jægermester Mylius i anledning af den lange strid om, hvorvidt kapellet tilhører kirken eller var Mylius' private ejendom. Han fortsætter saaledes: »Midt under Samtalen, da jeg havde meddeelt

[17] Syp. 1848.

[18] Om biskop Faber, se Wib. II, 516 og om biskop St. Gad, Wib. II, 138.

[1] L.A.F. – Bispens kopibog.

nogle Oplysninger om de stedfundne Forhandlinger, rettede Jægermesteren uden mindste fra min Side given Anledning ganske pludselig en aldeles grundløs Beskyldning imod mig: »at jeg med Vold havde opbrudt hans Kirkestol«, og da jeg med overrasket Forundring udbrød i det Spørgsmaal: »Har jeg«, gjentog han sin Beskyldning. Jeg fandt mig herved foranlediget til at kræve Biskoppen og den tilstedeværende Forvalter *Lassen* til Vidne paa denne Sigtelse for Vold, og idet jeg vendte mig for at gaae bort, tilføiede Jægermesteren, at han havde det fra sin Kirkeværge. – Kirkeværgen, Gaardmand *Niels Nielsen Skjellerup* i Rønninge, til hvem der blev sendt Bud, indfandt sig kort efter i Præstegaarden, og paa givet Spørgsmaal erklærede han for Biskoppen: »at han aldrig havde sagt Sligt, ei heller kunde begribe, hvorledes han skulde være kommen til at sige Sligt, og at Jægermesteren her foer med Usandhed«. Dette vil Rohmann indberette til ministeriet, skriver han, da Mylius formodentligt har fremført sine beskyldninger, hvor man ikke kendte kirkeværgens benægtelse [2].

Allerede før Rohmann sendte denne beretning til ministeriet, havde han raadspurgt biskoppen om, hvad han burde gøre for at rense sig for jægermesterens grove sigtelse. Han bryder sig ikke om at føre proces om smaating, men han mener ikke, han kan lade en saa fræk sigtelse gaa upaataalt hen; gerne ser han sagen endt »paa en lempelig Maade« og beder biskoppen forsøge en mægling med kirkeejeren, saa denne afgiver en erklæring – »reen og uden Skruer« – om, at hans udtalelse blev fremsat »i et uoverlagt Øieblik« og beroede paa en misforstaaelse. – Biskoppen svarer et par dage senere, at han ikke er »competent« til at affordre kirkeejeren en erklæring og tillige mener, at sigtelsen var saa alvorlig, at Rohmann maa have ministeriets tilladelse til »at lade Sagen falde« [3]. –

Ved kirkesynet i Rønninge 23. juli synes dette sammenstød mellem Mylius og Rohmann ikke at være omtalt. I protokollen hedder det kun, at ministeriet i maj 1849 har resolveret, at kapellet skal rømmes og indrettes til siddepladser, men at »saadant ikke er skeet« [4].

Den 31. juli talte Rohmann atter under et besøg i Odense med biskoppen om sagen og fik forevist et brev fra jægermesteren, hvori denne fatholdt sin sigtelse. – Rohmann tog sig aabenbart denne for-

[2] L.A.F. – Bispevisitatser 1849.

[3] L.A.F. – Rønninge præsteark., journal og kopibog.

[4] Syp. 1849.

nærmelse meget nær, og anonyme notater i sagens akter viser, at spørgsmaalet om, hvem der vel havde opbrudt Rønningesøgaards kirkestol, blev ivrigt diskuteret i sognet i denne sommer[5]. –

Da biskop *Stenersen Gad* lod sagen gaa til kirkeministeriet, udtalte han som sin mening, at Rohmann, »da Sagen er blevet bekendt i Menigheden . . . bør paalægges at fralægge sig Beskyldningen paa lovlig Maade. Skulde da Jægermesteren under Sagens Gang attraa en anden Afgjørelse, vil det formentlig beroe paa de oplyste Omstændigheder, hvorved saadant hans Ønske kan opfyldes«; og bispen tilføjer, at der selvfølgelig bør tilstaa Rohmann fri proces. – Under 14. august svarer kirkeministeriet, at det ikke finder det nødvendigt at paalægge Rohmann »at anlægge Sag mod Jægermester Mylius for de af denne brugte Udtryk«; men finder Rohmann – »for sit eget Vedkommende« – anledning til det, kan der tilstaa ham fri proces[6]. –

Jægermester *Mylius* tilbød først i september, at han for at tilvejebringe fornøden plads i Rønninge kirke vilde lade de ligkister, der stod i kapellets østre hvælving, flytte til den vestre, – »idet han dog udtrykkelig har reserveret sig og sin Slægt den fulde ukrænkede Eiendomsret til hele Gravkapellet«. – Herpaa svarede ministeriet under 14. september, »at det ikke kan gaae ind paa det af Kirkeieren fremsatte Forslag . . . med Forbehold af hans Ret til at disponere over Capellet som et hans Familie tilhørende Begravelsessted«. Derimod vilde ministeriet efter stiftsøvrighedens og provstens indstilling, uden at anerkende kirke ejerens ejendomsret til kapellet, ikke have noget imod, »at Sagen saafremt og saalænge der derved tilveiebringes fornøden Plads ordnes saaledes, at de i Capellet værende Kister henflyttedes til den vestre Hvælving, imod at der i den østre Hvælving indrettes Pladser til de Kirkesøgende«. Dog maa der i dette tilfælde forelægges Mylius en passende frist til at ordne sagen. – Denne frist blev fastsat til 1. november; overholdtes den ikke, vilde ministeriet gøre sagen »til Gjenstand for Domstolenes Paakjendelse«. – Denne frist blev senere forlænget til 1. december. Men under 3. december meddelte Rohmann provsten, at der endnu

[5] Rohm. til St. Gad 1849, 16/7, se L.A.F. – Rønninge præsteark., embedskorresp.

[6] L.A.F. – Bispens kopibog B. 1849, 16/7 og 20/7; jfr. R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 882.

intet var foretaget i kirken, skønt Mylius den største del af november havde opholdt sig paa Rønningesøgaard [7]. –

Dateret 29. november 1849 svarede jægermester *Mylius* paa kirkeministeriets skrivelse af 14. september; han vilde overlade, hedder det, »bemeldte retfærdige Ministerium, hvorvidt Samme fortrøster sig til, uagtet Grundlovens § 87, at kunne ved Lov og Dom fratage mig og Mine Vores Eiendom«. – Det var jo et klart afslag paa ministeriets forslag. Først i december blev det meddelt Fyns stiftsøvrighed. –

I januar 1850 tog ministeriet sin beslutning om, at spørgsmaalet om kirkeejerens ejendomsret til gravkapellet i Rønninge kirke bør undergives »Domstolenes Paakiendelse«, og jægermesteren principaliter søges tilpligtet at borttage de indsatte kister og indrette kapellet til brug for kirkesøgende, og subsidialiter til paa anden maade at skaffe fornøden plads [8]. –

Retssagen 1850–1851 om ejendomsretten til gravkapellet.

Overfor ministeriets resolution vilde jægermester *Mylius* altsaa ud fra grundlovens § 87, der lyder: »Eiendomsretten er ukrænkelig. Ingen kan tilpligtes at afstaae sin Eiendom, uden hvor Almeenvellet krævet det. Det kan kun skee ifølge Lov og mod fuldstændig Erstatning« – hævde, at det omstridte kapel var hans private ejendom. –

Under 19. januar 1850 blev prokurator i Odense *Johan Jürgen Hansen*, f. 1802, af stiftamtmanden beskikket til paa det offentliges vegne at føre sagen mod jægermester Mylius. – Som sin private sagfører antog jægermesteren prokurator *Hans Henrik Jørgensen*, Dyrhavegaard, Nyborg, f. 1801 [1].

Den følgende 8. maj indstævner prokurator J. J. Hansen jægermesteren til at møde »under Bjerge-Aasum Herredsthings Ret d. 1. Juni d. A. om Formiddagen Kl. 10 paa det sædvanlige Tingsted ved Herredscontoiret i Gaarden paa Hjørnet af Korsgaden her i Staden«. – Allerede den 20. januar havde prokurator Hansen sat sig i forbindelse med pastor *Rohmann* og bedt ham om oplysninger til

[7] L.A.F. – Bj.-Aas, hrds provosteark. korresp.

[8] L.A.F. – smst.; om grundlovens § 87, se Boisen-Schmidt: *Fra Danehof til Folketing*, 1963, s. 70; jfr. stiftsøvrh. til ministeriet 1849, 12/12 i R.A. – Cult.min. I. dpt. A 963.

[1] Se L.A.F. – Bj.-Aas. provsteark. 1850, 16/1 stiftsøvrh. til Odense amt. – Om J. J. Hansen og H. H. Jørgensen, se Da. prok. a. 129 og 177.

brug i retssagen; om kirkens bygningsform, om kisterne i kapellet, om kirketiendens størrelse og om sognets folkemængde. Han skriver tillige, at jægermesterens henvisning til grundloven maa bero paa en misforstaaelse; ved hjælp af de fornødne oplysninger mener han, at sagen hurtigt kan bringes til retslig afgørelse [2]. –

En fjorten dags tid efter, 4/2, takker han Rohmann for de tilsendte »fortrinlige Oplysninger« og spørger om ikke *forordningen* af 22/2 1805, der forbyder nye gravsteders indretning i kirkerne og foreskriver de vilkaar, under hvilke de nuværende eiendomsbegravelser maa afbenyttes, i sin tid gav anledning til forhandlinger om kapellet i Rønninge. Og prokuratoren fortsætter: »Forresten kjender jeg Hofjægermesteren personlig, og Farfaderens Levnet og Embedsconduite har min tidligere Stilling (som fuldmægtig) givet mig Adgang til specielt at studere af de umiddelbareste Kilder (Retsprotokollerne og hans Embedsarchiv). Det var en klog Karl, og jeg har i mine yngre Aar ved at conferere Retsprotokollerne med Comedien: »*Hermann von Gnienschjold*« eller den egennyttige og bistre Herredsfoged i Kragebjerg H. (dengang Ravnebjerg, nu Odense Herred) havt Leilighed til at beundre det Træffende i Skildringen af Situationerne og hans Manerer og hele Characteristik; men ofte kan man endnu under Rettergangen opleve Scener, som uvilkaarlig fører Tanken tilbage paa hiin af en bestemt Person givne Tegninger«. – Disse sidste linjer røber jo, at prokurator Hansen mener, at hofjægermesteren slægter sin farfar, landsdommer *J. J. Mylius*, ejer af Lindved, død 1803, paa. Han gør det ud fra sit kendskab til landsdommerens virken og til det rygte, hans samtid gav ham. Han hentyder til *et anonymt skuespil*, der 1799 udsendtes paa tryk i Odense og skulde have været opført paa Odense theater, men blev forbudt og konfiskeret. Kun eet eksemplar af det er opbevaret i Odense kathedralskoles bibliothek. Det hed, som prokuratoren skriver, »*Hermann v. Gnienschjold etc*« og var »et ondartet Angreb paa Ejeren af Lindved«, skrevet med »næsten holbergsk Lune«. – Forfatteren til dette skuespil var *Andreas Jørgensen*, f. 1772, der 1796 var translator i Odense, men fra 1804 til sin død 1851 virkede som skolelærer og kirkesanger i *Kullerup*. Ved landsdommer Mylius' død 1803 skrev han i Hempels avis en smædeartikel om den aføde. *Holbecks* Odense bys historie nævner *Andreas Jørgensen* som

[2] Se Rønninge præsteark. embedskorresp.; jfr. Bj.-Aas. hrdsfgds. ark., dokum. til justitsprot.

forfatter til en del klubviser. En søn af A. Jørgensen, *Jørgen Chr. Jørgensen*, blev lærer i Skalborg i Vissenbjerg sogn, f. 1808; han blev far til skolebestyrerinde *Marie Jørgensen*, der gennem 40 aar underviste i Odense[3]. –

Den 1. juni 1850 holdtes da det første retsmøde under herredsfoged *Lüttichaus* forsæde; ved det fremlagde anklageren, prokurator Hansen, sit første indlæg paa 12¹/₂ folioside. Paa kirkeeerens vegne var forvalter *Lassen* mødt; han fik sagens dokumenter udlaant til forsvareren, prokurator Jørgensen. – Ved retsmødet følgende 27. juli indgav forsvareren sit første indlæg med bilag, der blev udlaant til anklageren[4].

Prokurator *J. J. Hansen* begyndte sit indlæg, dateret 26. maj 1850, med at drøfte begrebet: *kirkeeer* og »bestemme Grændserne for dennes Rettigheder og Pligter, hvorom Meningerne hidtil vistnok have været noget deelte og tvivlsomme«. Derefter redegør han for striden om stolestaderne i Rønninge kirke, som den havde været ført 1838–1850, og bestrider »med factiske Data og retslige Grunde« *Mylius'* paastand om, at kapellet er en privat familieejendom og derfor kirken uvedkommende. Det har, hævder han, fra de katolske tider udgjort »en Deel af selve Kirken«, og han finder det ikke urimeligt at antage, »at *Capellets Afbenyttelse til Familiebegravelse var en Usurpation*«, som vedkommende autoriteter siden har »seet igjennem Fingre med eller ignoreret«. Men efter forordningen af 22/2 1805 maa familiebegrovelser kun rumme lig af afdøde før 1805; heller ikke grundloven kan med rette paaberaabes. Man bør, fortsætter han, ikke ringeagte de »Pietetsfølelser«, der ligger bag ønsket

[3] J, J, Hansen til Rohm. 1850, 4/2, se L.A.F. – Bj.-Aas. hrds. provstærk. – Se om forordn. af 22/2 1805 i J. H. Schou: Kgl. Forordn. XIV, 281 f. – Om herredsfoged, senere landsdommer J. J. Mylius, se Jurister III, 191; jfr. E. Juul Hansen: Slægten Mylius i Danmark – i Personalhist. tidskrift, 1948, s. 148 f. – Skuespillet var paa 62 sider, og dets titelblad lød: »Herman von Gnienkiold/ eller/ den egenyttige og bistre Herredsfoged./ Komædie i 5 Akter./ Til Beste for Fattige./ »Han fra forfulgte Folk kuns Penge tog – ei Ære! / De kan sig, sagde han, med Gud og Æren nære«./ Holberg i Peder Paars./ Odense 1799./ Forlagt af Lauritz Nicolai Faber.« – Jfr. Hakon Müller i Fyns Tidende 1943, 4/7, (søndagstillæg): »Et gammelt fynsk skuespil«. – Se ogsaa Holbeck: Odense bys historie, s. 252, P. Dreyer: Odense theater 1796–1946 og Günther Hansen: Das National Theater i Odense, udg. 1963. – Om skuespillets forfatter, lærer og kirkesanger Andreas Jørgensen, se E.F.L. I, 814 og Supl. I, 999; jfr. Friis Petersen (maskinskrevne): Seminarister. – Se om Marie Jørgensen, C. J. Lehn: Marie Jørgensens Pigeskole, 1929.

[4] Om herredsf. H. H. Lüttichau, se Jurister III, 113.

om at bevare kapellet som familieejendom; men man kan dog ikke fremsætte det »som en positiv Retsfordring«, da grundlovens § 97 har fastsat, »at enhver hidtil i Lovene til Adel, Titel og Rang knyttet Forret er afskaffet«. – »Som Præsten, Kirkeværgen og Degnen i Aaret 1805 maatte opgive Haabet om at jordes inde i Kirken, maa Kirkepatronen nu ogsaa 1850 dele Skjæbne med dem i Tabet af denne Forret«. Men, slutter han sit indlæg, vil Retten ikke gaa med til at frakende Mylius ejendomsret og brugsret over kapellet, maa indstævnte efter ordre kræves tilpligtet, »at tilveiebringe fornøden Udvidelse af Kirken«, da menigheden efter loven bør have »fuldstændig Plads i Kirken« [5]. –

Ved retsmødet 27. juli fremlagde da forsvareren, prokurator *H. H. Jørgensen*, sit indlæg, dateret 26/7. I det siger han til indledning, at sagen er blevet en del forsinket paa grund af jægermesterens fraværelse fra Rønningesøgaard. Derefter gør han opmærksom paa, at det i forordningen af 22/2 1805 om ejendomsbegravelser hedder, at »de Familier, der have slige Begravelser hjemles Ret til deres fremtidige Benyttelse under Iagttagelsen af de for denne fastsatte Forsigtighedsregler«. – Spørgsmaalet er da, hedder det, om hofjægermesteren »staaer i Familieforhold til de tidligere værende Eiere af den i Rønninge Kirke indrettede Familiebegravelse«; og derpaa hævdes det som »historisk notorisk«, at han i lige linje nedstammer fra »Justitsraad *Johan Casper Rasch*, der 1734 købte Gaard og Kirke af *Sigvardt Urne*«.

Jørgensen mener ikke, spørgsmaalet om, hvornaar kapellet er bygget og om, hvad det oprindeligt er anvendt til, kan besvares. – *Caspar Marckdanner*, d. 1618, skal have været den første, der benyttede selve kapellet »ved at sætte Liget af sin Fader, *Hans Urne* til Sanderumgaard oven over Jorden i selve Capellet«. De følgende ejeres kister er hensat dér, »uden at mindste Anke eller Tanke om at formene dem Afbenyttelsen af denne deres Familieeiendom er falden nogen Autoritet ind, før Sogneforstanderskabets grundløse Opposition i denne Retning i de sidste Aaringer dertil haver givet Anledning«. Jørgensen mener, at legatfundatsen af 10/12 1788 til-

[5] *J. J. Hansens* indlæg 1850, 26/5 findes i R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963; om begravelser i kirkens gange sagde han, at efter de gamle rangskilke var der gravplads »for Præsten øverst ved Choret, for Kirkeværgen nederst ved Døren og for Degnen i Vaabehuset«. – Almuen blev begravet udenfor kirken saaledes, at »Mandfolkene havde Fortrinet til at ligge paa Soelsiden, medens Fruentimmerne maatte nøies med Begravelser i Skyggen eller paa Nordsiden af Kirken«.

pligter ejeren »at værne om Capellet's Vedbliven som Familiebegravelse« og tillige skal give garanti for, »at Giverens Villie staaer urokkelig«. – Mylius har været villig til at vedligeholde og udvide kirken, hedder det videre; han har endda tilbudt at opføre »en Tilbygning til Kirkens søndre Side«, og den vilde have været opført, »naar ikke et spændt Forhold, opstaaet imellem Hofjægermesteren og Sognepræsten, havde forhindret enhver fredelig Udievning; idet man opponerede i forskellige Retninger ved Anbringelsen af Skingrunde, hvoriblandt en af de vægtigste var denne, at nogle faae Gravhøie vilde ved Tilbygningen werde sløfede, hvortil vedkommende Familier ikke vilde give Samtykke. Dernæst at en saadan Tilbygning vilde formindske Kirkegaardens Areal«. – Det er dog »skingrunde«, bemærker forsvareren; sognets beboere har ikke større ret end kirkeejeren til »at bevare sine Forfædres Kister og Aske. – Og hvorfor dette? Alene fordi en enkelt Mand i Sognet vil have det saaledes; ja, uanseet, at selv Domstolene tillægge de inde i Kirken værende Gravsteder en større Hellighed end de ude paa Kirkegården. – Der er saaledes kun een Udvei for min Mandant, den nemlig at søge Beskyttelse under Domstolenes Uafhængighed og Retfærdighed, og det er derfor, han har valgt denne, skiøndt kostbarere Maade at sikkre sig sine Rettigheder paa«. –

Omtokningen af 1846 giver ikke noget »positivt Beviis« for, at der mangler plads i kirken, hævder Jørgensen. Selv ved de største festligheder kommer dog næppe halvdelen af menighedens medlemmer i kirke paa een gang. »Under en saa begavet Taler som Hr. *Pastor Rohmann*« besøges kirken ofte af fremmede, men dem har kirkeejeren dog ikke pligt til at skaffe plads. »Jeg har selv flere Gange besøgt Kirken for at høre Pastor Rohmann, endog ved Confirmationsleiligheder, men der har altid været rigelig Plads i Kirken, ikke alene for de Besøgende, men for $\frac{1}{3}$ Deel, eller vel endog det dobbelte Antal til«. – Desuden havde han faaet oplyst, at Rønninge kirkes stolestadeplads var større i forhold til sognets folkemængde end i de tilstødende kirkesogne. Og endelig finder han det urimeligt, at anklageren vil afvise grundlovens § 87 om ejendomsrettens ukrænkelighed med henvisning til § 97, der afskaffer enhver forret, der er knyttet til adel, titel og rang. – Saaledes fremsætter han sin paastand om frifindelse for jægermester Mylius[6]. –

[6] Se H. H. Jørgensens indlæg 1850, 26/7, se Bj.-Aas. hrds ark., dokum. til justitsprot.

Baade sit eget og forsvarerens indlæg sendte prokurator *J. J. Hansen* under 24. august til pastor *Rohmann* og beder ham udtale sig om dem. I et medfølgende brev skrev han, at Mylius' ret til gravkapellet efter hans skøn var gaaet tabt, fordi Rønningesøgaard og kirken var solgt ved offentlig auktion efter 1805, da aabne begravelser blev afskaffet. Og han tilføjede: »Mig forekommer det rigtigst, at Mylius begravede eller søgte tilladelse til at begrave alle de Liig, som findes i Kjelderer og ovenfor samme, og som ikke er af hans Slægt, samt at han derefter anvendte Kjelderer til sin Families Liig. Derved blev hele Capellet rømmet«[7]. –

Ved retsmødet 12. oktober 1850 fremlagde prokurator *Hansen* sit »Tilsvars Indlæg«, hvori han vilde foretage »en yderligere Analyse af Sagens grundvæsentlige Momenter«. Hver del af kirken er opbygget og indviet »allene til Gudsdyrkelse«, skriver han. Hofjægermesterens oldemor kunde ikke 1787 »inddrage Rønninge Kirkebygning under Rønninge Hovedgaards Ladebygninger ved at indsende 160 Rbdlr. til Bispen«. Gennem umindelige tider har sogne-mændene gjort haandlangerarbejde ved reparationer, enten de gjaldt kapellet eller den øvrige kirke, ligesom kirkesynet har omfattet hele kirken. De 18 kister, der nu henstaar i selve kapellet ovenover kælderer, kan staten fordre nedsænket paa kirkegaarden, fordi hensættelsen af dem er »en uhjemlet og ved Anordningen 1805 tilintetgjort Usurpation. – – At Sagens Anlæg hidrører fra vrang Forestillinger, motiverede af Modvillighed eller Chicane fra enten Sognepræstens eller Sognemændenes Side, er der slet ingen Grund til at antage; det er allerede fuldkommen indlysende af den fremlagte Omtkningsforretning, hvori Herredsfogden har antaget den hidtil værende Tilhørerplads for utilstrækkelig efter Menighedens nuværende Fokemængde«[8]. –

Igen gik der tre maaneder; saa fremlagde prokurator *Jørgensen* 11. januar 1851 sin replik og indlod sagen til doms. – Han vil stadig hævde, at Mylius har ejendomsret til kapellet, som en kirken uvedkommende tilbygning. Efter en udtalelse fra »fra tvende af Egnens dygtigste Haandværkere, nemlig Muurmester *Mads Jørgensen* i Feritzlev og Tømmermand *Lars Nielsen*, Rønninge«, vil han paastaa, at »Capellet er af en langst senere Oprindelse end Kirken, . . . og at

[7] Se *J. J. Hansens* skriv. til Rohm. 1850, 24/8 i Rønninge præsteark., embedskorresp.

[8] *J. J. Hansens* indlæg 1850, 12/10, se Bj.-Aas. hrdsf. ark., dokum. til justitsprot.

Tilbygningen er skeet med daværende Eiers, Kronens, Samtykke og ikke ved nogen *Usurpation*, der vel er et vore frihedslystne Tider i mangt et Øre velklingende, men derfor ikke velvalgt eller velbegrundet Udtryk«. Kirken og kapellet er »to vel sammenføjede, men m. H. t. Oprindelse og Eiendomsret aldeles særskilte Dele«. Eiendomsretten til kapellet er, slutter han, naar det blot vedligeholdes forsvarligt, »*hjemlet ved over 100 Aars Hævd*«[9]. –

Den 26. april 1851 svarede prokurator *Hansen* paa forsvarerens sidste indlæg. Det fremsatte krav om ejendomsret til kapellet er, skriver han, »blottet for Grunde«. Mener Mylius at have vundet hævd paa den del af kapellet, hvor kisterne staar, saa maa den øvrige del kunne reserveres menigheden til brug ved gudsdyrkelsen, og tillige maa det være ministeriet forbeholdt »til Menighedens og Gudstjenestens Tarv af fløtte Ligkisterne fra den østlige til den vestlige Side af Capellet«. Og idet han gentager sine ord om, at han anerkender de pietetsfølelser, der ligger bag familien Mylius' krav om ejendomsret til kapellet, men ikke mener, det kan retslig begrundes, udtaler han tillige sin tvivl om, »at Rønningesøegaard er et Stamhuus, fordi det strider mod Auctionsskjødets Indhold, der betegner Godset som Privateiendom eller Allodial Gods, og intet Stamhuusbrev er mig bekjendt«[10].

Ved retsmødet 7. juni 1851 kom det til et ordskifte mellem anklager og forsvarer om, hvor vidt kirke og kapel var opført samtidigt, eller om kapellet var tilbygget senere. Det sluttede med, at de enedes om at give afkald paa en nærmere undersøgelse af dette spørgsmaal, da sagen derved vilde trækkes i langdrag[11]. –

Følgende 21. juni fremlagde prokurator *Jørgensen* sit sidste indlæg; kirkeejeren har *hævdsret* paa kapellet, skriver han, idet det siden 1739 uafbrudt er brugt til begravelse af den nuværende ejers familie. »Det Offentlige« har været vidende herom uden at gøre indsigelse mod det. »Gaardmændenes aristokratiske og hoffærdige Principper der saalidet passer med Nutiden, hvorefter de mene sig for gode til at høre Guds Ord i de samme Stole, hvori Huusmanden og Dagleieren sidde eller have siddet, begrunde dog ikke nogen Ret til at berøve min Mandant hans lovlige Eiendom«. Kirken kan

[9] Se H. H. Jørgensens indlæg 1851, 11/1 smst.; om hævdsret, se E. Jürgensen: *Nyt Lovleks.* II, 907.

[10] Se J. J. Hansens indlæg 1851, 26/4 i Bj.-Aas. hrdsf. ark., dokum. til justitsprot. Allodialgods er gods, en lensbesidder ejer udover lenet, se Salmonsens: *Konversat. leks.* 2. udg. I, 546.

[11] Se R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

ikke afgive bekvem og rummelig plads til alle menighedens medlemmer paa een gang; altid vil der være »større Mangel paa Tilhørere end paa Plads, et Tilfælde, der efter vore nyere Love om Troesfrihed snarere vil til- end aftage«[12].

Dommen i denne retssag, der begyndte 1. juni 1850, faldt 2. august 1851 og blev *forkyndt* af den constituerede herredsfoged, fuldmægtig *A. Th. Hee Borch*, f. 1824. Den begynder – komisk nok – med at paalægge hofjægermester *Mylius* at *fjerne den mellem kapel og kirke opførte mur*; komisk, da muren som nævnt allerede var fjernet 1848. – Men *forøvrigt*, siger dommen videre, skal *Mylius »for Citantens Tiltale i denne Sag kendes fri at være«*, idet han dog skal betale den offentlige anklager 25 rbdlr. i salær. – I præmisserne hedder det, at begravelsesstedet i Rønninge kirke har bestaaet siden 1787, og at de derværende kister gemmer ligene af personer, der nedstammer fra enkefru Rasch. »Som Følge af Foranførte maa det altsaa *antages, at Indstævnte*, der ligeledes er hendes Descendent, *har vundet Hævd paa denne Servitut*, saa meget mere som Retten til Indsættelsen af de der værende Liigkister alene grunder sig som en personlig Ret paa Slægtskab og Familieforhold og ikke er knyttet til Besiddelsen af Rønningesøegaard eller Rønninge Kirke. Ligesom *Indstævnte* altsaa maa ansees berettiget til at lade de i Capellet værende Kister forblivende henstaaende og benytte det i samme Omfang, som han dér har hævdet«[13].

Dommen gav saaledes hofjægermester *Mylius* ret i hans paastand om, at kapellet var familiens private ejendom. – Sidst i september meddeler prokurator *J. J. Hansen* pastor *Rohmann*, at han havde modtaget udskrift af dommen og sendt den videre med sin betænkning om, »hvorvidt der maate være Grund til fra det Offentliges Side at aqviescere ved Underrettsdommen«. Samtidigt beder han *Rohmann* oplyse, »om ikke bemeldte Muur var nedbrudt af *Mylius* endog længe førend Sagen incamineredes for Retten«[14]. –

*Dommen af 2/8 1851 under debat.
Kammerherre J. C. Mylius dør 1852.*

Med stor tilfredshed maatte familien *Mylius* hilse denne afgørelse af striden. Men beboerne i Rønninge, som de kirkelige myndigheder

[12] Se H. H. Jørgensens indlæg 1851, 21/6 i Bj.-Aas. hrdsf. ark., dokum. til justitsprot.

[13] Dommen 1851, 2/8 findes i Bj.-Aas. hrdsf. ark., dokum. til justitsprot. og i R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963; om *A. Th. Hee Borch*, se Da. prok. s. 47.

[14] Rønninge præsteark. – embedskorresp.

paa Fyn, følte dommen som en aabenbar uretfærdighed. Uklart er det, hvordan ministeriet saa paa sagen. Et anonymt notat om dommen i kirkeministeriets papirer lyder: »Jeg maa ansee denne Dom uholdbar i alle sine Puncter og er med Provst og Stiftsøvrighed enig i, at den bør appelleres«. Men alligevel udsendte ministeriet ingen resolution om appel til Overretten[1]. –

Biskop *Stenersen Gad* døde i efteraaret 1851, og hans efterfølger i embedet professor *Chr. Th. Engelstoft* udnævntes i foraaaret 1852; saa der gik flere maaneder, inden sagen i Rønninge atter kunde behandles[2].

Men under 1. juni 1852 paalagde *stiftsøvrigheden* provst Heiberg at indsende sin egen og pastor Rohmanns betænkning om dommen af 2. august 1851. – Dateret 6. juli skrev pastor *Rohmann* da, vel især af hensyn til den ny biskop, igen en meget lang redegørelse for hele stridens forløb i de 14 aar, den nu havde staaet paa. Da pladsforholdene nu er noget anderledes, end de var 1846, da omtakningen skete, bør spørgsmaalet om pladsmangel i kirken undersøges paa ny, hvis dommen skal appelleres. Beboernes klage over, at der mangler plads i kirken, er den samme, som for 14 aar siden, ligesom de stadig ønsker, at der raades bod derpaa ved at flytte de gamle kister ind i kapellets vestlige del, mens dens østlige del lægges til kirken. Men tilføjer Rohmann: »dersom Hævdretten, saaledes som skeet er i Dommen, kan gjøres gjældende i dens yderste Stringents, ikke blot til Kapellet, men endog til den bestemte Plet i Kapellet, hvor Kisterne nu staae, troer jeg ikke, at der vindes Noget ved en Appel til en høiere Ret«[3]. –

Provst *Heiberg* har dateret sin betænkning 23. juli 1852; han vil denne gang indskrænke sig til et par bemærkninger. For det første kan han ikke tro »paa Muligheden af, at en Kirkeeier kan vindicere sig Eiendomsret til en Deel af en Kirkes Bygning, der oprindeligt har været bestemt til andet Brug, fordi Kirkens tidligere Besiddere uden dertil given Tilladelse have benyttet den til Begravelsesplads, men formener, at Kirken maa have Ret til at ryddeliggjøre sine Bygninger for Alt, hvad der hindrer den fra at benyttes til gudstjenstligt Brug, og at jeg derfor anseer det høit fornødent, at *Underrettsdommen appelleres*«. Dernæst finder provsten det rettest »at dette

[1] Se R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

[2] Om St. Gad og C. T. Engelstoft, se D.B.L. VII, 557 og VI, 337.

[3] Rohm. erklær. af 1852, 6/7 i Bispens kopibog B.; jfr. R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

principielle Spørgsmaal afgjøres, førend der endvidere gjøres Foranstaltning til, at den Mangel afhjælpes, som efter min Mening er tilstede, paa Plads for Kirkesøgende, og som jeg formener er beviist ved Synets Udsættelse og den afholdte Omtokningsforretning. Hvis nemlig Sagen, som jeg antager, ved de høiere Domstole afgjøres til Kirkens Fordeel, kan den indvundne Plads afhjælpe Manglen, og hvis Sagen gaar Kirken imod, vil det, i alt Fald efter en ny Omtokningsforretning ad den administrative Vei kunne blive paalagt Kirkeeieren paa anden Maade at skaffe fornøden Plads for de Kirkesøgende«. –

Med disse erklæringer kunde stiftsøvrigheden 4. september sende sagen tilbage til kirkeministeriet, idet den tillod sig som sin formening at ytre, »at der er Grund til at foranledige Sagen appelleret indanket for Overretten«[4]. –

Den 15. september 1852 døde hofjægermesterens far, kammerherre *J. C. de Mylius*, og dermed rejstes igen spørgsmaalet om gravkapellet. Men det varede nogle maaneder, førend jægermesteren lod høre fra sig. Det skete i en længere skrivelse til *ministeriet* af 1854, 29/3, hvori han gør opmærksom paa, at han efter dommen af 2/8 1851 er »berettiget til at disponere over bemeldte Capelbygning som min og min Slægts personlige Eiendom«. Familiekapellet er en tilbygning, der efter forordningen af 22/2 1805 skulde have været afmuret; 1845 lod han det derfor afskille fra kirken. Men da »den overordnede Øvrighed« ikke vilde anerkende hans ret til det, lod han atter muren fjerne i maj 1848. »Efter den Tid er min kjære Fader afgaaet ved Døden, og da han ofte har udtalt som et af sine inderligste Ønsker, at hans afsjælede Legeme maatte komme til at hvile blandt hans Slægtningsers, saa holder jeg mig ogsaa forpligtet til af al Evne at bidrage til at opfylde dette Forlangende; men da den hidtil til Capellets halve Deel indskrænkede Plads ikke kan afgive den fornødne Plads, saa tillader jeg mig herved at ansøge det høie Ministerium om høibehageligst Bifald til at disponere over den hele mig tilkjendte Capelbygning og ved en Muur fraskille denne fra Kirken, imod at jeg istedetfor de i Gravhvælvingen opstillede 7 Smaabænke, i Kirken opfører et Pulpitur med mindst saa mange Siddepladser, som ved Bænkenes Borttagelse tabes«[5]. –

Denne ansøgning naaede i løbet af april til stiftsøvrigheden i

[4] Heibergs erklær. 1852, 23/7 i R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

[5] Om J. C. de Mylius, se D.B.L. XVI, 257; jægermester Mylius til ministeriet 1854, 29/3, se R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

Odense, der sendte den til erklæring hos provst *Heiberg* og pastor *Rohmann*. – Under 3. maj 1854 skrev *Rohmann*, »at det vilde være forbunden med ikke liden Ulempe« at anbringe et pulpitur i kirken. »Taarnhvælvingen er nemlig temmelig lav, og Buen mellem den og Kirken endnu betydelig lavere«, saa folk kommer til at sidde i mørke uden at kunne høre eller forstaa præsten. Om afmuringen af kapellet gentager han, at den vil gøre kirken »mørk og skummel«. Det er paa tide at faa afgjort om omtokningen af 1846 »skal ansees for gjældende, da ingen af de Kirkesøgende nu længere veed, hvor den Plads er i Kirken, der tilhører ham«[6]. –

I sin erklæring af 16. maj spørger provst *Heiberg* stiftsøvrigheden om, hvad han dog skal gøre, »for at den i Rønninge Kirke tilstedeværende Mangel paa Stolestadeplads kan blive afhjulpet; thi Sognepræsten og jeg have nu i 14 samfulde Aar utrættelig arbejdet paa at føre denne Sag til Ende, uden at der er udrettet Andet derved, end at Kirkeeieren nu formener, at han er i sin gode Ret, naar han søger om baade at forringe og formindske Kirken ved ganske at framure Capellet«. »Paa Kirkens og Menighedens Vegne« mener provsten derfor, det er hans pligt »at fraraade, at der bliver tilstaaet Kirkeeieren nogensomhelst større Dispositionsret over Rønninge Kirke, end den, jeg høiligen beklager, at være indrømmet ham med Dommen af 2. August 1851«[7]. –

Stiftsøvrigheden lod endelig først i september sagen med de indhentede erklæringer gaa tilbage til ministeriet, idet den tilføjede, at den ikke kunde tilraade at gaa ind paa hofjægermesterens andragende, men taalmodigt ventede ministeriets resolution dels paa sin indstilling af 4/9 1852 om appel til Overretten af dommen af 2/8 1851, dels paa, hvad der skulde foretages m. h. t. spørgsmaalet om Rønninge kirkes udvidelse. – Under følgende 20. oktober 1854 meddeler *ministeriet*, at det »ei har fundet tilstrækkelig Anledning til at lade Dommen af 2. Aug. 1851 appellere til Overretten«. – I aarene 1851 til 1854 var der saaledes intet foretaget i sagen om gravkapellet[8]. –

Blandt »Cultusministeriets« papirer findes fra efteraaret 1854 følgende brev fra afdøde kammerherre J. C. de Mylius' enke, *Vilhelmine Christiane Ulrica, f. von Holstein*. Det er adresseret til

[6] Rohm. erklær. 1854, 3/5 i R.A. – smst.

[7] Heiberts erklær. 1854, 16/5 i R.A. – smst.

[8] Skriv. fra stiftsøvrh. af 6/9 og fra ministeriet 20/10 1854, se R.A. – smst.

»Deres Excellence«, efter al sandsynlighed *A. S. Ørsted*, og skrevet fra gaarden *Raschenberg*, ogsaa kaldet *Kattrup*, i Buerup sogn paa Vestsjælland. Det har interesse som udtryk for familien Mylius' syn paa Rønningestriden og lyder saaledes:

»Det er med største Undseelse, at jeg tager mig den Frihed atter at uleilige i Anledning af den omtalte Kirkesag. – Men det er, som Deres Excellence behagede at yttre: Følelsen der her saares og saares dybt, idet vi efter 2 Aars Forløb ikke kunne see den Dyrebare Hedengangnes saa ofte yttrede Ønske opfyldt, at hvile i sin Families Gravsted, hvor ogsaa 2 af vore smaae Børn hvile, og som er Slægtens anerkjendte Eiendom. – Og hvad er der i Veien derfor? En communistisk Idee, som udstrækker sig endog til de Døde. – I 1848 har Pastor *Rohmann* sagt, at dersom min Søn havde mindste Gran af sund Menneskeforstand, vilde han strax putte alle Kisterne i Jorden. Men endnu har dog ingen Lov forbudt Grav-Capellers Existence, og det Omhandlede er tilkjendt min Søn ved lovlig Dom. – I Aarene 1770–80 indrettedes af min Mands Bestemoder nogle Pladser for visse da i Sognet bosatte Personer i den tomme Deel af Capellet, som da adskiltes fra det Øvrige ved et lavt Sprinkelverk. Eierinden kunde jo den gang handle efter Godtbefindende. Ingen har siden paaagtet det, saalænge der var Plads nok i det fraskilte Rum, og – nu er der Hævd derpaa. Men det er jo tilladt at gjøre Forandringer i Kirken. –

I min Ungdom borttoges jo endog mangt et Sted *Alttertavlerne*, og den paatænkte her blev aldeles ei til Vanziir, men til en Prydelse; thi det aabne Capell, med Ligkister i det ene og nogle Bænke i det andet Rum, er dog vistnok ligesaa lidet en Ziir, som Noget Passende eller Sædvanligt og vilde, om det nu skulde indrettes saaledes, sikkert med Grund forbydes. Derimod en fuldkommen Aflukning fra Kirken, og da Opførelsen af et net Pulpitur, som garanterede fornøden Plads, naar endog Folkemængdens Tilvæxt, eller en begavet Taler fordrede denne Forøgelse; dette er den Plan, hvortil min Søn ønsker Tilladelsen, hvilken Deres Excellences sande liberale Sindelag, frit for al Persons eller Stands Anseelse, sikkert vil finde retfærdigt at forunde ham. Flere paatænkte Forskjønelser for Kirken ere alle naturligvis standse ved denne uheldige Opposition.

At det ved Thingsvidner er beviist, at Kirken nu, uden Bænkene, afgiver ligesaa stort Rum som flere andre i Forhold til Folkemængden, og at saavel Biskop *Faber* som *Gad* have erklæret sig gunstigt for Sagen, tillader jeg mig at tilføie. – I de sidste 2 Aar har min Søns yderst svage Sundhedstilstand afholdt ham fra at befatte sig med Tanken om denne fortrædelige Sag eller at tale med Biskop *Engelstoft*; kun efter mit Raad henvendte han sig til Deres Excellence, da Cultusministeriet kom i Deres Hænder, og det bevaagne Løfte »at gjøre, hvad De kunne for Sagen«, og det Venskab og Godhed, hvormed De stedse har bæret min sal. Mand og mig, lader mig haabe, at Deres Excellence, naar Deres kostbare Tid tillader Dem at overtænke de anførte Details, vil paaskynde Afgjørelsen, at Arbeidet snart kan paabegyndes. Det er en saa uhyggelig, smertelig Følelse, saalænge Alt er uafgjort; min egen Alder gjør det sandynligt, at snart kræves Plads ogsaa til mig.

Min Søn er for Tiden paa *Lystrup* og agter, dersom hans Helbred tillader det, at besøge *Rønningesøegaard* i næste Maaned; maatte han under sit Ophold dér kunne glædes ved at torde udføre hiin Foranstaltning! Det er just i Dag den kjærligste Mands og Faders Begravelsesdag, og Bønnen for hans sidste Ønskes Opfyldelse vil vist ei blive uopfyldt.

For Tiden opholder jeg mig her hos min Datter, som tillige med *Bernstorff* fremsende Deres høiagtelsesfuldeste Hilsner. – Vi alle anbefale os Deres Excellences dyrebare Bevaagenhed, og jeg vover at haabe Tilgivelse for den Vidtløftighed, hvormed jeg oprigtig og tillidsfuld har udtalt mig – Deres Excellences meget forbundne

Raschenberg, d. 22de Sept. 1854.

W. C. U. Mylius.«[9]

Sagen var saaledes kørt fast i disse aar. Kirkeministeriet traf ingen afgørelse, der kunde bringe den videre. Den ene part krævede dommen af 1851 appelleret, mens modparten krævede den stadfæstet og ført ud i livet. – Rønningestriden var ikke mere blot en lokal affære, men tydeligt nok en episode i de skarpe brydninger mellem klasserne, folkestyret førte med sig. – I efteraaret 1854 henvendte den ny *herredsfoged* for Bjerger-Aasum herred *Fr. J. Kønemann Petersen*, f. 1809, sig efter ordre til hofjægermester Mylius og udbad sig hans erklæring om, hvordan han agtede »at afhjælpe den af Synet paaberaabte Mangel af Plads i Rønninge Kirke«. Og under 28/11 svarede hofjægermesteren »at skjøndt jeg paastaaer og lettigen kan bevise, at Rønninge Kirke i en lang Aarrække aldrig har nogensinde været fuld, saa at der kunde siges at være Mangel paa Plads, og at altsaa det allene hidrører fra Opspind af mod mig mindre velsindede Mennesker, der veed, hvor gjerne jeg opfylder ethvert hemmeligt endsige yttret Ønske af min salig Fader og saaledes ogsaa det, hvorefter han attraaede at hvile i Capellet«. Skønt klagen er ugrundet, er Mylius dog villig til, »naar dertil bestemmes en passende Tid at opføre i Kirken et til det øvrige svarende Pulpitur, der skal indeholde endog flere Pladser end der borttages i Capellet og haaber saaledes, at dette vil tilfredsstillende Vedkommende Klagere og derved annullere en Udsættelse, der jo allene kan grunde sig derpaa. – Jeg gjentager sluttelig mit billige Ønske til det høie Kultusministerium, at der, naar dette

[9] Kammerherreinde W. C. U. Mylius til A. S. Ørsted, Raschenberg 1854, 22/9 i R.A. – smst. – Om A. S. Ørsted se D.B.L. XXVI, 554. – Om Kattrup, ogsaa kaldet Raschenberg, i Holbæk amt, Buerup sogn, som J. C. Mylius havde tilskødet sin svigersøn, Fr. E. H. Bernstorff, se Trap: Danmark, 5. udg. III, 465; og om Lystrup i Præstø amt, Kongsted sogn, der ejedes af familien Mylius, se Trap: Danmark, 5. udg. IV, 213 f.

mit Tilbud opfyldes, ikke lægges nogen Hindring i Veien for Afbenyttelsen af min ved en usvækket Dom lovlig tilkjennte Eiendom, nemlig til Gravcapellets fuldkomne Afsondring fra Kirken; og dets Afbenyttelse i dets oprindelige Øiemed«[10]. –

En ny omtokning i Rønninge kirke i sommeren 1855. – Mens der ved kirkesynene i Rønninge i aarene 1849–1854 hver gang var noteret, at der intet var sket for at skaffe mere plads i kirken, saa meldes der fra *kirkesynet* 20. juli 1855: »En Omtokning af Stolestaderne var anmeldt af Herredsfogden til den 30. Juli«[1]. –

Den foran omtalte skrivelse fra hofjægermesteren af 28/11 1854 var nemlig gaaet til erklæring hos pastor *Rohmann*. Han havde under 6. januar 1855 svaret, at skrivelsen jo var »en Gjentakelse af de sædvanlige Insinuationer«. Efter de snesevis af erklæringer, han nu gennem 15 aar havde afgivet, havde han intet at tilføje; men det undrede ham, at der ikke blev optaget *en lovformelig omtokningsforretning*, der kunde afgøre, om klagen over mangel paa plads kun var opspind, eller om den stemte med virkeligheden. »For mit Vedkommende er det hele en ligegyldig Sag; jeg faaer vel Plads i Kirken og er heller ikke Klageren; men jeg ønskede gjerne før min Død at blive befriet fra de idelige, ufrugtbare og unyttige Skrivetrier, som Erklæringer i denne fortærskede Sag vedblive at plage mig med«[2]. –

Provst *Heiberg* blev i foraaet 1855 forflyttet til Helsingør, og som constitueret provst modtog Rohmann i juli fra stiftamtmanden en meddelelse om, at *kirkeministeriet* havde anmodet om »at lade foretage en Omtokningsforretning i Rønninge, for at det af denne kan fremgaae, at Kirken virkelig trænger til Udvidelse, og et bestemt Paalæg derefter kan blive paagjeldende Kirkeeier givet«[3]. –

Herredsfogden for Bjerge-Aasum herreder foretog da 30. juli en ny *omtokning* i Rønninge kirke »efter behørig Indvarsling til Kirkeeier, Sognepræst og Sognebeboere«; derefter meddelte han stiftamtet, »at naar der tildeles hvert Sted, Gaard eller Huus, uden Hen-

[10] Om herredsfoged Fr. J. K. Petersen, se Jurister III, 328; jægermester Mylius til herredsfogden 1854, 28/11 i R.A. – Cult.min. 1. dpt. A 963.

[1] Syp. 1855.

[2] Rohms erklær. af 1855, 6/1 og Heibergs af 31/1, se Rønninge præsteark, embedskorresp.; jfr. R.A. – Cult.min. 1. dpt. E 909.

[3] Ministeriet til Rohm. juli 1855, se smst. –

syn til Beboernes Antal og Hartkornets Størrelse, 2 Pladser, nemlig 1 paa Mandfolkesiden og 1 paa Fruentimmersiden, vil der i den almindelige Deel af Kirken« – mangle ialt 56 pladser. Videre hedder det: »Af Tyendeklassen tæller Sognet f. T. omtrent 160 Tjenestefolk; – – ialt kunne 202 Personer have siddende Pladser i den ret hyggelige Landsbykirke, som efter mit Skjøn vanzires ved de i den Prædikestolen nærmest staaende Deel af Kapellet, hensatte Kister«. Dertil føjer herredsfogden en bemærkning om, at han for sin befordring til Rønninge har krav paa 5 rdlr. 14 sk. – »da slige Forretningers Foretagelse, ifølge Lovgivningen formeentlig maae ansees at ligge udenfor mit Embede«[4]. –

Efter ministeriets forlangende indhentede biskop *Engelstoft* sidst i oktober *Rohmanns* betænkning om »den vedlagte Omtokningsforretning over Rønninge Kirke« og om, hvorvidt han fastholdt sin paastand om en udvidelse af kirken. – Rohmann maatte saa atter gribe til pennen og indsendte under 12. november en lang betænkning. Til spørgsmaalet om, hvorvidt der er mangel paa plads i Rønninge kirke, bemærker han: »Plads i Kirken og Stolestadeplads ere to ganske forskellige Ting; Kirkeeieren urgerer altid det Første, som der ikke er klaget over; thi vistnok kunne Kapel- og Hovedgangen rumme en heel Mængde staaende Personer; Beboerne derimod have stedse klaget over det Sidste, og deri giver Omtokningsforretningen dem Medhold«. – Paastanden om, at kirken er stor nok, støttes jo kraftigt af folkene fra Rønningesøgaard, skriver Rohmann; saaledes har forvalter *Lassens* »langvarige og ivrige Preussering omkring i Sognet« fremskaffet en adresse fra »4 flittige Kirkegængere, – – Kirkeeierens egne Fæstehusmænd«; to af dem besøger kirken »engang imellem«, mens de to andre højst kommer der 2 gange om aaret, »naar de gaae til Alters«. Hos beboerne, der har klaget over mangel paa plads, har interessen for sagen trods de 15 aar, der er gaaet, siden den begyndte, ikke tabt sig; det viste sig tydeligt ved sidste omtokning, da mere end 60 familiefædre paa en søgnedag indfandt sig i kirken.

Rohmann mener ikke, man kan frakende de tiendeydende familier deres ret til bestemte stolestadepladser; men vil de frivilligt frasige sig denne ret og være tilfredse med at sidde, hvor der findes tomme pladser i kirken, »kunde Sagen vel ansees for afgjort, og Kirken maaske blive, som den er«. – Loven giver tiendeyderne ret

[4] Om omtokningen 1855, 30/7, se Bj.-Aas.hrdsgd.ark.-kopibog.

til bestemte pladser; men hvordan kan de skaffes? Der kan ikke bygges til kirken som tidligere foreslaaet, og kirkeejeren har ved dom faaet »Hævdret« paa hele gravkapellet. Dog mener Rohmann at kunne fremsætte et *forslag*, der kan antages af begge parter. Det lyder saadan: »Buen imellem Kapellet og Kirken er høi nok til, at der i den Deel af Kapellet, i hvilken Ligkisterne staae, kan anbringes et *Pulpitur*, der kan indtage det hele Rum, naar Pulpiturgulvet lægges saa lavt ned, at der imellem dette og Kisterne forbliver et Mellemrum af 4–6 Tommer, og Opgangen anbringes i den vestre Deel af Kapellet. Paa dette Pulpitur, som maa indtage det hele Rum over Kisterne i den aflukkede Deel af Kapellet, vil kunne indrettes saamange Pladser til siddende Personer, at de ved Omtokningen forefundne væsentlige Mangler blive afhjulpne. Alle de, som dér tage Plads komme til at sidde lige for Prædikestolen og kunne høre Prædiken saa godt som noget andet Sted i Kirken, og Indretningen vil desuden medføre den Fordeel for Kirkeeeieren, at ingen af Ligkisterne behøver at flyttes fra deres Sted, og for de Kirkesøgende, at de befries fra at have de ingenlunde smukke Ligkister for Øine. Paa denne Maade, mener jeg, maa baade Kirkeeeierens og Beboernes Ønske kunne forenes«[5].

Hofjægermester J. J. Mylius' testamente 1857. – Rohmanns lige nævnte forslag om et pulpitur over gravkapellet synes ikke at være kommet i betragtning nogetsteds. Og i de følgende to aar høres der i det hele ikke videre om sagen; ved kirkesynet i Rønninge 1857 er bl. a. noteret: »endnu ingen Resolution kundgjort om Iværksættelsen af Omtokningsforretningen af 1855«[1]. –

Men hofjægermester Mylius' død den 3. december 1857 i Frankfurt am Main og især det testamente, han efterlod sig, vakte igen opmærksomhed om sagen. Som stamhusbesidder efterfulgtes jægermesteren af sin yngre bror, *Sigismund Wolff Veith de Mylius*, f. 1823. Fra *ministeriet* modtog biskop *Engelstoft* under 1. september 1858 et andragende fra eksekutorerne i hofjægermesterens bo, hvori de efter afdødes ønske søgte om tilladelse til »at maatte opføre et Gravcapel for hans Familie i en til Hovedgaarden Rønningesøgaard stødende Lystskov, og til deri at anbringe et Alter, samt om, at vedkommende Geistlige maa erholde Paalæg om i sin Tid at indvie

[5] Rohm. til Engelstoft 1855/12/11, se Rønninge præsteark. – embedskorresp.

[1] Se Syp. 1857.

dette Capel«. – Testamentet nævner altsaa intet om den lange strid om stolestader og gravkapel i Rønninge, men utvivlsomt har beboerne i Rønninge sogn saavel som de kirkelige myndigheder paa Fyn haabet paa, at opførelsen af et kapel ved Rønningesøgaard kunde føre til en afslutning af tvistepunkterne[2]. –

Dateret 22. september afsendte biskop *Engelstoft* sin betænkning om dette andragende til ministeriet med en erklæring af provst *Rohmann*. Biskoppen skriver: »Forsaavidt Andragendet gaær ud paa Tilladelse til at opføre et Gravcapel paa det Sted i det lille til Haven stødende Skovpartie, som ogsaa er mig bekendt, maa jeg være enig med Provsten i at ansee Stedet for velvalgt og i at anbefale det Ansøgte, da jeg ikke seer nogen væsentlig Forskjel paa Opførelsen af et Gravcapel og Anlæggelse af Familiegravplads, som oftere er tilladt. Hvorvidt der til denne Tilladelse kan knyttes nogen *Betingelse*, anseer jeg derimod for tvivlsomt; navnlig mener jeg ikke, at det kan gøres til Vilkaar at bortflytte de Kister, som nu staae i *det raschiske Capel* i Rønninge Kirke, da denne Sag, hvor ønskelig den i sig selv var, ligger udenfor Andragernes Raadighed, og formeentlig maa søges fremmet hos den nye Stamhuusbesidder, hvem det maa overlades, om han, naar Capellet efter Broderens Disposition er opført, vil hensætte de ældre Kister i dette eller paa anden Maade skaffe udvidet Plads i Rønninge Kirke«. Videre hedder det, at biskoppen ikke mener, der kan fordres nogen pengesum hensat til vedligeholdelse af det paatænkte kapel, ligesom der ikke kan føres nogen kirkelig kontrol med det. Det offentlige kan kun fordre, at der i 20 aar sikres ligene »uforstyrret Ro«. Til ønsket om at anbringe et *alter* i kapellet og faa det indviet, bemærker bispem, at »den protestantiske Kirke ikke kjender indviede Altere, undtagen hvor de danne et Led af en til fuldstændig Gudstjeneste bestemt Kirke«. For andragerne drejer det sig kun om, hvordan kapellet passende kan udsmykkes; derfor bør man dels i bevillingen bemærke, at »den indre Decoration overlades til Smag og Behag«, og dels i svaret paa spørgsmaalet om kapellets indvielse lade forstaa, at al tanke om et indviet alter maa opgives. Endelig bør det meddeles andragerne, »at Capellet, naar det er færdigt, skal blive indviet, saaledes som en Kirkegaard efter vor Kirkes Skik indvies«[3]. –

[2] Om familien Mylius, se Da. adelsaarb. 1956, 2. afd. 9; kirkeministeriet til Engelstoft 1858, 1/9, se Bispeartk. – kgl. reskr. og minst. breve.

[3] Engelstoft til minist. 1858, 22/9, se Bispens kopibog B.

I oktober 1858 bad *kirkeministeriet* biskop Engelstoft om hos den nye besidder af Rønningesøgaard at indhente en erklæring om, hvorvidt han »under Forudsætning af, at den ansøgte Bevilling til Capellets Opførelse meddeles, maatte ville flytte de i Rønninge Kirke hensatte Lig af Medlemmerne af Familien Rasch til det paa-tænkte Begravelsescapel og udlægge det Capel, hvori bemeldte Lig for Tiden findes, til Kirkens Udvidelse«. – Det var saaledes kirke-ministeriet, der bragtes kirkeejerens ønske om at opføre et gravkapel ved Rønningesøgaard i forbindelse med de saalænge omstridte spørgsmaal om stolestadeplads i Rønninge kirke[4]. –

Paa sin henvendelse til kammerjunker Mylius modtog *biskoppen* svar, saa han under 8. december 1858 kunde meddele ministeriet, at kirkeejeren havde givet »Tilsagn om Rønninge Kirkes Udvidelse ved Bortflytningen af de i samme staaende Kister, naar først det omhandlede Capel af executores testamenti er opført«. Og Engilstoft tilføjer: »Da dette er Alt, hvad man i denne Sag kunde ønske, og den af Stamhuusbesidderen tilføiede Betingelse ikke kan volde nogen Betænkelighed, eftersom der ved en mig foreliggende Om-tokningsforretning allerede er udlagt 4 Stole til Herregaarden i Rønninge Kirke, anbefaler jeg saa meget hellere i Henhold til min Skriv. 22. Sept. at tillade Gravcapellets Anlæggelse uden nogen Betingelse i Henseende til denne Executorerne uvedkommende eventuelle Vinding for Rønninge Kirke«[5]. –

Ministeriet har aabenbart fuldt ud kunnet tilslutte sig Engilstofts synspunkter i denne sag og meddelte i januar 1859 kirkeejeren, at det gav tilladelse til opførelsen af det ønskede kapel og intet havde at indvende imod, at Rønningesøgaards besiddere og deres familie forbeholdt sig ret til enebenyttelse af mindst to stole i kirken til sig og to til gaardens beboere og betjente. Derimod kunde det ikke tillade, at der i kapellet blev anbragt et alter; inden det blev taget i brug skulde det indvies af vedkommende sognepræst »som enhver anden til Begravelse bestemt Plads«, ligesom det offentlige maatte forbeholde sig ret til »at forlange Capellet nedlagt, saafremt dette i Tidens Løb paa Grund af Bygningens Forfald

[4] Ministeriet til Engelstoft 1858, 8/10 i Bispeark. – kgl. reskr. og minist. breve.

[5] Engelstoft til ministeriet 1858, 8/12 i Bispens kopibog B.

[6] Ministieriets approbation 1859, 10/1 af »Opførelse af et Gravcapel for Hofjægermester Mylius' Familie i en til Hovedgaarden Rønningesøgaard stødende Lystskov« og minist. til Engelstoft 1859, 20/1 i Bispens ark. – kgl. reskr. og minist. breve.

maatte af sanitaire eller Sømmeligheds Hensyn ansees for ønskeligt«[6].

I disse aar 1857–1860 var provst *Rohmann* meget svag; i provsteembedet blev pastor *F. A. Hansen* konstitueret. Først i juni 1860 døde Rohmann efter c. 22 aars præstetjeneste i Rønninge-Rolfsted; hans efterfølger i Rønninge blev pastor *C. V. Hundrup*, mens pastor *Hansen* i Fraugde overtog provsteembedet. Kort efter Rohmanns død skrev biskop *Engelstoft*: »Iøvrigt er Rønninge-Rolfsted et Kald, som er ikke lidet berørt af de kirkelige Partikampe, og ved hvis Besættelse det derfor er af desto større Vigtighed, at Valget træffer en erfaren, sindig og klar christelig Mand«[7]. –

Tanken om, at der i det planlagte kapel ved Rønningesøgaard ogsaa skulde holdes *gudstjeneste*, syntes efter den nævnte skrivelse fra ministeriet af januar 1859 at være opgivet. Det er derfor overraskende, at kammerjunker *Mylius* i et brev, dateret 24. juni 1860, spørger biskop Engelstoft, om det vilde være ham belejligt i slutningen af juli eller i begyndelsen af august »at indvie det ved Stamhuset Rønningesøgaard, ifølge min sl. Broders testamentariske Disposition, nu opførte Capel, hvis *øverste Afdeling* ønskes benyttet til *Gudstjeneste* og andre kirkelige Handlinger, hvorimod den *nederste Afdeling* til *Hensættelse* af afdøde Medlemmer af Familien de Mylius«. Han udbeder sig oplysning om, hvilken dato og time, det vil være biskoppen belejligt at foretage indvielsen, og om »godhedsfuldt til Kultusministeriet at ville indstille, at det maatte foreskrives den nye kommende Sognepræst i Rønninge een Gang om Maanedens at holde Gudstjeneste i Capellet«[8]. –

I anledning af denne overraskende meddelelse skrev biskop *Engelstoft*, 30/6, til *ministeriet*, at han nu, da Rønninge-Rolfsted sognekald skal opslaaes ledigt, vil andrage paa, »at Ministeriet vilde optage i Bekjendtgjørelsen og eventuelt i Kaldsbrevet, at den tilkommende Sognepræst forpligtes til at holde Gudstjeneste i et ved Rønningesøgaard opført Capel een Gang om Maanedens«. Videre hedder det, at han ikke for tiden kan forelægge en nøjere plan til en saadan gudstjenestes indrettelse. Som ministeriet ved, havde han for et aarstid siden forklaret kammerjunker Mylius, at protestanter kun indvier »fuldstændige Kirker«; først nu har han faaet meddelelse om, at kapellet er opført og indrettet saaledes, at »at alle Kister

[7] Om F. A. Hansen, Fraugde, se Wib. I, 381 og om C. V. Hundrup, Rønninge se Wib. II, 691; jfr. Bispens kopibog 1860.

[8] Mylius til Engelstoft 1860, 24/6, se Bispark. – Aasum hrds breve.

staae underneden og Rummet oventil indrettet til Gudstjeneste. – – Jeg har nu tilskrevet ham, at han maa ansøge om Ministeriets Samtykke til denne kirkelige Stiftelse og forklare, hvorvidt alt Fornødent er tilveiebragt for denne Anvendelse af Capellet, og det vil blive et fremtidigt Spørgsmaal, om Kirkestyrelsen kan og vil tilstede saadan Capeltjenestes Indrettelse«. Dog da sagen i og for sig er ønskelig, burde man, mener biskoppen, straks ved besættelsen af embedet nu paalægge den, der kaldes, en maanedlig tjeneste i kapellet, saa det efter nærmere overvejelse kan bestemmes, »hvoreledes den skal forbindes med det øvrige Embedes Pligter, enten ved at holdes en Søgnedag eller ved at træde istedet for Tjenesten i en af Sognekirkerne eller mulig kan bestaae ved Siden af dem«[9]. –

Samme dag, 30/6, sendte *biskoppen* kammerjunker Mylius et brev angaaende kapellet. Han beklager, at Mylius forgæves har søgt at træffe ham, især fordi han af det tilsendte brev af 24/6 ser, »at De er gaaet ind paa den Idee, som ved vor første Samtale fremsattes af mig«. Men han forstaar, at kammerjunkereren nu »anseer Sagen for nærmere Maalet, end den synes mig at være, og jeg frygter, at den vil behøve længere Tid, end dersom jeg tidligere havde vidst denne Udvidelse i Planen og kunnet paavise D. H., hvad der maatte være fornødent at foretage før dens Fuldendelse«. Da ministeriet kun har givet tilladelse til opførelse af et gravkapel, beder Engelstoft kirkeejeren om nu at søge dets samtykke til, »at der nu bliver et *Gudstjenestecapel* med Gravcapel under«. Videre nævner biskoppen, hvad der maa anskaffes til et gudstjenestekapel, nemlig »en Alterskranke eller Skammel, en Prædikestoel eller anden Plads for Prædicanten, fremdeles vasa sacra til Communion, Alterstager og Messeklæder og ligeledes en Klokke«. Men vil kammerjunkereren sørge for, at disse ting anskaffes, vil biskoppen drage omsorg for, at »det bliver den nye Sognepræst paalagt at holde Gudstjeneste i Capellet en Gang om Maaneden«. Der maa endvidere tages bestemmelse om, hvorvidt kirkesangeren i Rønninge ogsaa kan overtage kirkesangertjenesten i kapellet. Til sidst beder Engelstoft Mylius om ikke at trættes i arbejdet for »en god og skjøn Sags Ordning; jeg tilbyder min bedste Medvirkning, idet jeg med særdeles Glæde hilser et Capels Oprettelse paa et fynsk Herresæde, hvor saa mange i fordums Tid have bestaaet«[10]. –

[9] Engelstoft til ministeriet, 1860, 30/6 ses Bispens kopibog B. –

[10] Engelstoft til Mylius, 1860, 30/6, se Bispens kopibog B.

Saaledes forhandlede kirkeejer og biskop om indvielse og indretning af et kapel ved Rønningesøgaard i foraaaret 1860. Men oplysninger om, hvad der videre skete med kapellet i de følgende aar, er det ikke lykkedes mig at opdrive, saa jeg ved ikke, om Mylius opgav sin plan om et gudstjenestekapel, eller om ministeriet standsede den; heller ikke har jeg fundet nogen dato for dets indvielse. Men at familien Mylius' *kister* blev *hensat i det*, hersker der ingen tvivl om. Saa sent som i december 1906 blev det »Læst som permanent Byrde paa Hovedgaarden Rønningesøgaard«, at det er paalagt ejerne »at vedligeholde og renholde *det i Parken staaende Kapel* med de Myliusiske Familiebegravelser samt Ligkister m. v., hvorhos Medlemmer af Slægten Mylius ikke maa nægtes Adgang til Besøg i nævnte Kapel. – – Kan ikke udslettes uden Lehnskontrollens Samtykke«[11].

Spørgsmaalet om tiendeyderes ret til *faste pladser* i kirken der havde spillet en rolle i den lange strid i Rønninge, blev afgjort ved *Loven om kirkesyn* af februar 1861 § 7, hvor det hedder: »iøvrigt skulle paa Landet alle Stolestaderne, med Undtagelse af Præstens, Kirkesangerens og Tiendeeierens være *tilgængelige for alle Kirkegængere*, saa at den *Forskjel*, som Loven i saa Henseende gjør mellem Gaardmænd, Huusmænd og Inderster, er *hævet*. Saavel Præstens som Kirkesangerens Stole kunne forlanges fjernede fra Choret idet der anvises Kirkesangeren Plads nede i Kirken nærmest Choret, og enten Sacristiet, hvor saadant findes, eller Pladsen mellem Alteret og Kirkemuren, hvor Forholdene tillade det, indrettes til Opholdssted for Præsten«[12]. –

Ved *kirkesynene* i Rønninge 1858–1862 kom spørgsmaalet om en udvidelse af kirkegaarden paa tale. I oktober 1860 gav ministeriet tilladelse til, at der blev anlagt en assistenskirkegaard. Den var da allerede udlagt og indhegnet paa et stykke jord, der tilhørte præstekaldet; ja, kirkeejeren havde midt paa den ny kirkegaard »ladet opkaste en stor Grav til Nedsættelse af en Deel gamle Kister i Kapellet«. Indvielsen af *assistenskirkegaarden* skete den 21. ok-

[11] Kerteminde dommers ark. – realreg. til Bjerge-Aasum hrds skøde- og pante-prot. – tinglyst 1907, 12/1. – Fyns Tidende meddeler 1916, 24/11, at Rønninge kirke nu overdrages menigheden.

[12] Se Loven om kirkesyn m. m. i Algreen-Ussing: Love og anordn. 1861–1862, VII, 266 f.

tober 1861. Ved kirkesynet 1862 blev der i protokollen skrevet, at den ny kirkegaard »fandtes i enhver Henseende istandsat med Hegn, Laage, Gange osv. Fra Capellet paa Kirkens nordre Side vare 38 *Liigkister udførte* paa Assistentskirkegaarden og Capellet forsynet med Kirkestole til Afbenyttelse af Menigheden«[13]. –

Den strid, der 1838 brød ud mellem Rønninge sogns beboere og kirkeejeren, var saaledes ført til ende. – Beboerne havde faaet tilkendt fuld raadighed over deres kirke, saa de kunde tage plads i den, hvor de vilde, mens kirkeejeren »frivilligt« havde fjernet sin families kister fra »det raschiske kapel«, og de øvrige kister med kirkeejerens tilladelse var nedsænket paa den ny kirkegaard. – Striden genspejler tidens politiske brydninger i de aar, da enevælde maatte vige for folkestyre, og »almuen« fik lige ret med adelsfolk og embedsmænd. –

[13] Syp. 1858–1862; ministeriets approbation af, at der anlægges en assistenskirkegaard ved Rønninge kirke, er dateret 1860, 20/10 og findes i Bispeark. – kgl. reskr. og minist. breve.

Breve fra generalsuperintendent Godt til pastor Nic C. Nielsen

Af Jens Holdt

De i det følgende trykte 8 breve fra generalsuperintendent (biskop) *Bertel Petersen Godt* (1814–85) til den siden kendte nordslesvigske præst og forfatter *Nicolai C. Nielsen* (1848–1934) tør siges at give et værdifuldt bidrag til Godts karakteristik, idet her også mennesket Godts personlige træk (hans her viste fortrolige forhold til Nielsen) kommer frem ved siden af den ellers reserverede foresattes. Godt var slesviger, født i et landbohjem i Rinkenæs sogn ved Flensborg fjord. Under sit studium syd på i 1830'ernes nationalpolitiske brydninger blev han overbevist slesvig-holstener og derefter som ung præst i sin hjemstavn i 40'erne, da det statspolitiske opgør bredte sig fra Kiels universitet; hertugen af Augustenborgs fuldtro mand. Hans svigerfader var hofråd på Augustenborg slot.

Efter oprørets nedkæmpelse i tre-års-krigen forlod Godt i 1850 Nordslesvig, efter at have afslået det tilbudte provsteembede i Husum, og han fik præsteembede i Westfalen. Efter krigen i 1864 vendte han så – som naturligt var – tilbage og blev nu – i sin tidligere tyske forgænger C. F. Callisens spor – den slesvigske Landskirkes førstemand til sin død i 1885.

Ifølge Carsten Petersen: Slesvigske præster (1938) havde Godt »et skarpt blik«, var »en stor menneskekender« og havde »stor forståelse for børn«, som han var dygtig til at katekisere med. Uden for kirkerummet talte han gerne sit nordslesvigske bondemål med landbefolkningen. Iøvrigt var han det nye tyske styres håndgangne mand, der ud fra sine grænselandserfaringer klogt holdt på en moderat, lempelig kurs på kirkens område og dermed også skaffede sig respekt og yndest både hos myndighederne og i befolkningen. Hans danske efterfølger i Felsted i sin tid mellem krigene, den kendte senere stiftsprovst M. Mørk-Hansen, har kaldt ham ræveagtig og slesk. Jfr. den satiriske bemærkning: Kan noget Godt være fra Nazaret (Joh. 1,46).

Der turde dog ingen tvivl være om Godts kirkelige oprigtighed på det nye statslige grundlag, hvor så i henhold til det ideligt anvendte øvrighedsord fra Rom. 13 også den danskindstillede befolknings øvrighedstroskab forlangtes som en ufravigelig forudsætning. Den forventes efterhånden at kunne fremme det erobrede grænselands germanisering.

Selvom Godt i brevene til Nielsen (der må antages forud personligt at have erklæret sig at ville være en fuldt ud loyal tysk embedsmand) ikke direkte udtaler sig imod danskheden i Nordslesvig, ligger hans nationale tyske frontindstilling dog hele tiden tydeligt bag hans ord og hele hans embedsstrategi. Den danske befolkning har ingen virkelig forhandlingsret, men må lydigt bøje sig for de tyske kirkelige myndigheders afgørelser, der så også uden videre påstås at være Guds rette domme. »Vi har kun fulgt vor overbevisning for Guds ansigt«, skriver Godt. Af præsterne forlanger han, at de ikke lader sig friste af danske sympatier (som han ved en visitats i 1871 bemærker det om diakon C. H. Bruhn, Haderslev, senere Gram) eller giver efter for danske henstillinger, men undertrykker, henholdsvis afviser sådanne. Det skal Nielsen – efter hvad der er kommet til hans kundskab – også have gjort i det danske Gram. Til gengæld skal de »forblive klare og faste« på den tyske linje, »fri for al menneskefrygt«.

Det nationale kommer herved i virkeligheden til at dominere det kristelige, som det også almindeligvis har været tilfældet i overleveret tysk indstilling. Tysklands krige anses uden videre også for at være »Herrens krige«. Hvad der også fremgår af Godts første embedsskrivelse til præsterne i Nordslesvig efter krigen om afholdelse af en takkegudstjeneste for freden den 4. december, hvori det til indledning hedder: »Den for vort lands ret førte krig er lykkeligt endt. Preussens og Østerrigs sejrige våben have banet vejen til en fred, der må opfylde os med levende glæde og bevæge os til at yde den tapre allierede armee og de ophøjede monarker, som have udsendt samme til vor hjælp, men først og sidst Herren vor Gud, som så vidunderlig og med så megen nåde har bekendt sig til os og til dem, der have reddet os, vort hjertes varmeste tak.«

Kirkeligt var Godt gammel statskirkemand og ikke videre glad for »pietistisk væsen« og et vækkende indremissionsk arbejde indenfor Landskirken. I den teologiske grundopfattelse var han åbenbart adskilligt friere indstillet end Nielsen, som anbefaler kendte ortodoks-lutherske teologer, tyske så vel som danske, medens Godt

indtager et formidlene stude, ligesom den af ham selv udvalgte eftermand Th. Kaftan gjorde det.

Nic. C. Nielsen var født i et hjemmetysk hjem i Løgumkloster i skæbneåret 1848. Han kom på Flensborg danske latinskole i 1862, hvor han fik H. M. Fenger og Vilh. Gregersen til venner, så han i 64 tænkte med dem at gå nord på. Men faderen sendte ham til Plön. Og dermed var hans tyske fremtidsvej så afstukket. Efter studie-årene ved tyske universiteter og deltagelse i den tysk-franske krig som sanitetssoldat blev han i 1873 præst i sin hjemstavn, først i Gram og Højrup, siden i Sommersted og Tandslet. Han blev et virksomt medlem af den først i 1880'erne nedsatte salmebogs-komité på Schackenborg hos grev H. Schack til fremskaffelse af en ny dansk slesvigsk salmebog til afløsning af den forældede Pontoppidan. Her gik han stærkt ind for optagelse af nyere dansk salmestof, i særdeleshed Grundtvigs. I 1886 blev han på grund af sin stærke vækkelsesforkyndelse den første formand for den efter dansk mønster startede »Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig«. Han udfoldede nu også en betydelig skribentvirksomhed med opbyggelige bidrag til foreningens ugeblad »Sædekornet«, i den af ham redigerede Breklum-almanak og i egne skønlitterære småskrifter. Sygdom tvang ham i 1909 til at tage sin afsked. Han flyttede til Flensborg, hvorfra han fortsatte sin kirkelige skribentvirksomhed. Politisk var han fra begyndelsen tysk indstillet, men han elskede sit danske modersmål og dansk litteratur og indtager en betydelig plads i Nordslesvigs kirkelige liv under tysk styre. (Se nærmere J. Holdt: N. C. Nielsen i Sjø. Årb. 1958.) Brevene findes i hans privatarkiv i landsarkivet i Åbenrå.

Nielsen havde den indremissionske vækkelse i kongeriget på konservativt bibelgrundlag som baggrund. Denne måtte kirkeligt overføres til Nordslesvig. Godt deler ikke hans skriftopfattelse, f. eks. vedrørende patriarkerne, men er klar over, at den 3. trosartikels kirkebegreb (Grundtvigs kirkesyn) bør få råderum også i den noget stivnede tyske kirke. At han tilbageviser en anklage fra professor R. A. Lipsius i Kiel, 1865–71, for at være »dobbeltunget« og »tvétydig« hidrører fra den liberalt indstillede professors voldsomme polemik mod generalsuperintendent Koopmann i Holsten (og dermed også Godt) for deres stive lutherske konfessionalisme og deres åbne modstand mod den i Prøjsen indførte Union mellem lutherske og reformerte. (Se nærmere Lipsius: Glauben und Lehre, 1871).

Nielsens breve til Godt, som denne svarer på, er desværre ikke

bevarede. De havde ellers kunnet give et fyldigere billede af korrespondancen.

p.t. Kiel, den 28. April 1873. Lieber Herr Nielsen! Die Königliche Regierung hat schon wegen eines Nachfolgers für Schumacher[1] in Gram an das Consistorium geschrieben. Wir halten Sie für den Geeignetsten, und da der alte Pastor Rafn[2] sich auch schon wegen eines Adjuncten an mich gewandt hatte, so habe ich soeben an ihn geschrieben und ihn auf Sie verwiesen und gebeten, ungesäumt an Sie zu schreiben. Das wird er ohne Zweifel thun, und es ist also unser Wunsch, dass Sie annehmen mögen. Die Bedingungen werden Sie selbst und Pastor Rafn vereinbaren. Grüßen Sie herzlich Herrn Pastor Desler[3] und die Frau Pastorin. Herzlich Ihr Godt.

Schleswig, den 30. August 1873. Lieber Herr Pastor Nielsen! Ihr Brief vom 25. ds. Mts. ist mir erst gestern bei meiner Rückkehr von Berlin in die Hand gekommen. Einerseits wird es mir lieb sein, wenn Sie noch länger in Gramm blieben, wo Sie mit Gottes Segen gewiss in Segen wirken werden. Aber dasselbe würde auch in Hoirup der Fall sein, und ich wünsche den lieben Hoirupern von ganzem Herzen einen tüchtigen und treuen Prediger und Seelsorger, wie Sie es ihnen sein werden. So stehe auch ich »beknyttet mellem tvende ting«[4], würde aber auch, wenn dies weniger der Fall wäre, doch keine Entscheidung treffen noch entscheidenden Rath ertheilen. Ein solcher ist es aber auch nicht, wenn ich meine, Sie könnten ein Gesuch um Hoirup an das Consistorium einreichen und in demselben kurz erwähnen, dass Sie durch einen von Hoirup aus gegen Sie ausgesprochenen Wunsch dazu veranlasst worden seien. Im Consistorium wird dann erwogen werden, was im Interesse der betreffenden Gemeinden so wie in dem Ihrigen sein werde, und Sie und ich hätten den Entschluss in die nach Gottes Ordnung rechten Hände gelegt. Den Hoirupern könnten Sie, wenn sie sich wieder an Sie wenden, dann sagen, dass Sie die Stelle gesucht haben, und es lediglich ihnen überlassen, welche Schritte sie etwa thun wollen,

[1] Gottfried S. Schumacher (1844–92), adjunkt i Gram 1872–73.

[2] Conrad A. Rafn (1799–1877), sognepræst i Gram 1845–77.

[3] Simon F. Desler (1805–85), sognepræst i Kvern (Angel) 1845–50 og 64–82, Nielsen var uordineret adjunkt her 1872–73.

[4] Som Issakar (1. Mos. 49,14).

um Ihren Wunsch erfüllt zu sehen. Anrathen würde ich in Ihrer Stelle derartige Schritte nicht, sie zu widerrathen scheint mir aber keine Veranlassung vorzuliegen. So werden Sie sich, dünkt mich, ein gutes Gewissen bewahren und von Herzen beten dürfen: Dein Wille geschehe.

Die mir vor einiger Zeit gütigst übersandten 32 Rth 8 gr. sind mir in Vollerwiek[5] durch die Postanstalt in Garding richtig ausbezahlt worden, was ich Ihnen hierdurch dankend bescheinige. Dass ich dies nicht früher gethan habe, kommt daher, dass ich einer kurzen Mittheilung von Ihnen um so mehr entgegensah, wie es sich mit dem angegebenen Betrage verhielte. Aus Ihrem Brief entnehme ich, dass Sie die in Callisens Handbuch § 12 Anmerkung 24 aufgeführten 43 Rthlr 6 s. als Reichsbankwährung aufgefasst haben. Es sind aber, wie ausdrücklich dabeisteht 43 Rthlr 6 s. Courant oder 129 M 6 s. S. H. Crt, mithin 51 M 6 p. Preuss. Crt. Mit der Übersendung der hiernach noch sestierenden 19 M 6 p. hat es keine Eile. Sagen Sie Herrn Pastor Rafn einen frendlichen Gruss von mir. Von Herzen Ihr Godt.

p.t. Kiel, den 29. Septbr. 1873. Lieber Herr Pastor Nielsen! Das Consistorium hat Sie heute für das Pastorat in Hoirup designiert. Ihre Ernennung kann erst erfolgen, nachdem die Königliche Regierung ihre Zustimmung erklärt haben wird. Diese wird sofort nachgesucht werden und hoffentlich weder ausbleiben noch lange auf sich warten lassen. Der HErr gebe Seinen Segen! Wir wünschen, dass Candidat Jacobsen[6], zur Zeit auf Borghorst pr. Gettorf, Sie in Gramm ablösen möge. Dies theile ich ihm gleichzeitig mit und ersuche Sie, den Herrn Pastor Rafn zu bitten, sich ungesäumt an Jacobsen zu wenden, damit Sie baldigst nach Hoirup mögen übersiedeln können, ohne dass dadurch in Gramm irgend welche Verlegenheiten und Unzuträglichkeiten entstehen. Unnötiges Gerede wollen Sie nicht machen. Grüssen Sie Herrn Pastor Rafn bestens. Herzlich Ihr Godt.

Schleswig, den 15. Dezember 1873. Lieber Herr Pastor Nielsen! Den in Ihrem Brief vom 8. d. Mts. ausgesprochenen Dank darf ich annehmen, und thue es auch; – nicht weil ich ihn erwartet hatte

[5] I Ejdersted på visitatsrejse.

[6] Formentlig Jacob N. P. Jacobsen (1847–1917), siden sognepræst i Daler og Vonsbæk.

noch aus irgend einem anderen persönlichen Beweggrunde, sondern aus einem sachlichen, damit er nämlich nicht etwa an eine unrichtige Adresse gerichtet werde. Denn es ist, um Ihnen die Wahrheit zu sagen, eine gewisse Besorgniss in mir rege geworden, Sie könnten sich der lieben Gemeinde Hoirup für Ihre Ernennung in einer Weise verpflichtet fühlen und verpflichtet zeigen, wie es nicht in der vollen Wahrheit gegründet und daher auch weder der Gemeinde noch Ihnen gut sein würde. Denn es ist gewiss gut, wenn die Gemeinden und namentlich auch die Dänischredenden die Überzeugung und das Vertrauen haben, dass ihr wahres Wohl mir und dem Consistorium am Herzen liege und ihre auf dieses abzielende Wünsche wohlwollender Berücksichtigung gewiss sein können. Aber es würde nicht gut sein, wenn sie der Meinung Raum gäben, dass ihre Wünsche ohne Weiteres massgebend seien. Es kommt mir vor, als sei auf anderem Gebiete Manches geschehen, was sie in dieser Meinung habe bestärken können und geeignet sei, einer Ausbildung der öffentlichen Meinung zum Favorismus Vorschub zu leisten. Das halte ich schon auf jedem Gebiete für verderblich, müsste es aber auf kirchlichem Gebiete für noch viel verderblicher halten, und es soll nicht meine Schuld sein, dass in dieser Richtung nachgegeben werde. Es ist mir bekannt, welche Versuchungen in Gram an Sie herangetreten sind, und wie Sie diesselben abgewiesen haben. Das freut mich, und um so mehr möchte ich, dass Sie auch in Hoirup klar und fest bleiben und nicht Vorstellungen bei Anderen aufkommen lassen mögen, die nicht taugen und die leicht Sie Selbst der Gefahr einer Abhängigkeit aussetzen könnten, in welche Sie nicht gerathen dürfen. Dass aber in der That Bitten einer Gemeinde um einen bestimmten Prediger nicht entscheidend sind, sondern ihnen auch ein entschiedenes Nein entgegengesetzt werden kann, das zeigt beispielsweise Prahl[7] Ernennung für Medolden, und das habe ich diesen Sommer den dortigen Kirchenältesten, als sie mir einen anderen Mann nannten und eine Petition an das Consistorium behändigten, so unzweideutig gesagt, dass sie es verstehen konnten. Auch nach Spandet[8] wird nicht derjenige kommen, um den die dortigen Ältesten gebeten haben. Dies Alles sage ich Ihnen nicht, um Ihre Liebe zur Gemeinde zu dämpfen, – sie kann nicht brennend

[7] Hans S. Prahl (1845–1930), sognepræst i Mjolden 1873–76, sidst sognepræst i Gl. Haderslev og direktør for det nordslesvigske præsteseminar 1893–1919.

[8] Man fik Heinrich A. Schrøder fra Heide (1843–1928), sognepræst i Spandet 1873–80.

genug sein, und noch weniger, um mir oder dem Consistorium Ehre einzulegen, – wir sind nur unserer Überzeugung vor Gott gefolgt, – sondern ich sage es nur um der Wahrheit willen, die auch hier allein frei macht und frei erhält, und weil ich Sie und die Gemeinde herzlich lieb habe. Und weil mein Herz sich gegen Sie aufgethan hat und ich vertraue, dass zum Entgelt auch Sie nicht eng sein werden in Ihrem Herzen, so will ich hinzufügen, dass ich aufrichtig wünsche und bitte, dass Gott der HErr, eben Er, Ihnen in Hoirup »et hyggeligt Hjem« bereiten wolle, aber vor Allem, dass Er Sie recht stark und tapfer machen wolle, Sein und Seines Reiches Kriege zu führen und frei von aller Menschenfurcht und Menschengefälligkeit gute Ritterschaft zu üben und wenn es sein muss auch Feindschaft, Verleumdung und Verfolgung gelassen und geduldig hinzunehmen. Hier sind wir Alle doch nur »til huse«, und es will nicht allzuviel verschlagen [dansk udtryk], ob wir alle Tage im Streite sein müssen auf Erden, wenn wir nur endlich in die allein wahre Heimat und Ruhe dortoben getragen und uns selbst selig machen und die uns hören. Das walte Gott! Der HErr gebe Ihnen und Ihrer lieben Gemeinde ein gesegnetes Fest! In herzlicher Liebe
Ihr Godt.

Schleswig, den 13. Januar 1874. Lieber Herr Pastor Nielsen. Ich danke Ihnen, dass Sie meinen Brief vom 15. v. Mts. wohl aufgenommen haben. Ein gut gemeintes Wort findet nicht überall eine gute Statt. Darum soll man sich freuen und Gott danken, wenn es der Fall ist. Zu der am Schlusse Ihres letzten Briefes berührten Sache bitten Sie wieder um meinen Rath, auch um mein Urtheil. Fürchten Sie nicht, dass ich Ihnen jenes oder dieses sollte aufdrängen wollen. Rathen ist in solchen Dingen sehr schwer, und ich thue es überhaupt nicht in dem Sinne, wie es oft von mir begehrt wird: ich übernehme nicht für einen Anderen die Verantwortung des Entschlusses; ich helfe nur erwägen, gebe nur Factoren, positive und negative an, aber das Facit muss Jeder selbst ausrechnen. Ebenso richte ich nicht leicht in solchen Dingen.

Aber das war es nicht, was ich heute sagen wollte; sondern ich wollte nur einen Zweifel bei Ihnen beseitigen. Sie dürfen nicht mit Lipsius[9] mich für doppelzüngig halten, und auch nicht für zweideutig. Es soll nicht bloss unser Auge einfältig sein, sondern auch

[9] R. A. Lipsius (1830–92), teologisk professor i Kiel 1865, Jena 71.

unsere Zunge. Wir wohnen aber diesseits des Jordan. In der Sprache des Landes Canaan sind aber »Kriege des HErren« Kriege gegen die Philister und andere Vorhaut. Unser HErr ist Christus. Unsere Feinde sind die Feinde seines Kreuzes, sind diejenigen, die »nicht wollen, dass dieser über sie herrsche«, und diese freilich Alle oder sonst Niemand.

Ich habe von Predigern, die Sie dem Namen nach kennen werden, Predigten gehört, namentlich eine über »Kan der være noget Godt [!] fra Nazaret?«, die zweideutig waren, leider wol auch sein sollten, die mir es so klar gemacht haben, dass Zweideutigkeit in dieser Weise eine Profanation des Heiligen ist, dass es mir unmöglich sein würde, auch nur das Allgeringste in dieser Kunst zu leisten.

Entnehmen Sie aus diesem Briefe nur, wie sehr es mir darauf ankommt, dass Sie glauben, es sei mein Bestreben, mit Paulus zu sagen: οὐ γὰρ ἄλλα γράφομεν ὑμῖν ἀλλ' ἢ ἃ ἀνογνωσκέτε ἢ καὶ ἐπιγνώσκετε. [10].

Der alte Gott sei Ihnen auch in dem neuen Jahre gnädig und fördere das Werk Ihrer Hände. Ja, das Werk unserer Hände wolle Er fördern!

Herzlich Ihr Godt.

Schleswig, den 12. Novbr. 1874. Lieber Herr Pastor Nielsen. Herzlich danke ich Ihnen, dass Sie an mich gedacht und mir ein Lebenszeichen gegeben haben. Meine Gedanken sind, während die Ihrigen bei mir waren, bei Ihnen gewesen. Denn gerade heute habe ich einen gestern geschriebenen Brief zur Post gegeben, der von Ihnen handelte. Vielleicht werden Sie das einmal erfahren, oder, ohne es zu wissen, merken, vielleicht auch nicht. Das wird von dem Empfänger und den Umständen abhängen. Den Artikel von Kofoed-Hansen [11] habe ich gelesen, wenn auch nur rasch. Neues enthält er nicht für mich, da Stier [12] wesentlich dasselbe sagt. Aber den scheint der Verfasser nicht zu kennen, wie auch nicht Kahnis [13],

[10] 2. Kor. 1,13.

[11] H. P. Kofoed-Hansen (1813–93), sognepræst i Haderslev 1850, Gl. Haderslev 55–64, provst 1854. Der sigtes måske til hans skrift: Her og hisset, Breve til en afdød (1872). Han konverterede til den katolske kirke i 1887.

[12] R. E. Stier (1800–62), luthersk-ortodoks bibelteolog, sidst superintendent i Eisleben.

[13] K. F. A. Kahnis (1814–88), luthersk-ortodoks professor i Leipzig, udgav bl. a. Christenthum und Luthertum (1871).

weder »Lutherthum und Christenthum«, noch die Dogmatik. Sonst würde er wol darauf Bezug genommen haben.

Über die Patriarchen würde ich meinestheils kaum viel zu sagen wissen, was recht für die Gemeinde sein würde, zumal in gegenwärtiger Zeit. Mit dem dritten Artikel ist es freilich anders. Aber es ist ein Stück Arbeit. Und wenn es nur das wäre! Aber der dritte Artikel ist verhältnismässig noch wenig durchgearbeitet. Wir stehen gewissermassen noch vor ihm und werden täglich mehr vor ihn hingestellt. Denken Sie nur an das eine Wort Kirche – die Sakramente – das Wort Gottes: ja, was ist es denn eigentlich um das Eine und das Andere? Wie verhält sich das Eine zum Andern? Keine Dogmatik gibt mir befriedigende Antwort, und ich meine je länger desto mehr, dass diese loci nach einem Menschenalter z. Th. ganz anders aussehen werden als jetzt. Lesen Sie z. B. nur einmal – oder kennen Sie es vielleicht schon? – »Skripten og Overleveringen« von Paludan-Müller[14]: da tritt es Einem schon entgegen. Und wie vieles in der Gegenwart zeugt davon, dass wir mit dem dritten Artikel noch sehr im Unklaren sind! – Aber lassen Sie sich nicht abschrecken! Sie brauchen ja auch nicht so sehr auf den Artikel selbst einzugehen, und die lutherische Erklärung ist, wie mir wenigstens scheint, doch wieder schwierig, wird auch wol mehr für die Gemeinde Geeignetes darbieten. Auf jeden Fall freut es mich, dass Sie an unsern lieben herrlichen Katechismus denken. *Vos exemplaria Graeca nocturna versate manu versate Omnia* erwähnt der alte Heide Horaz[15]. Könnt' ich alle Prediger und Schullehrer vermögen, den Katechismus recht zu treiben! Welch einen Gewinn würde das bringen!

Was Sie in Betreff der Feier des heiligen Abendmahls beabsichtigen, überlegen Sie sich noch einmal. Sie könnten das Kind mit dem Bade ausschütten. Es ist mir nicht möglich, heutabend näher auf die Sache einzugehen. Aber sollte es vielleicht möglich sein, dass Sie noch brünstiger beten und noch mehr Fleiss auf die Beichtreden verwenden könnten? Das ist kein Vorwurf, sondern eine Frage, eine wirkliche Frage. Den Confitenten muss geholfen werden, dass sie ihre bestimmten Sünden, die es nun eben sind, erkennen und vor Gott bekennen, gerade für ihre bestimmten Sünden Busse thun und Vergebung suchen und in bestimmten Stücken Lossa-

[14] J. Paludan-Müller (1812–99): *Skripten og Overleveringen* (1871),

[15] Formentlig: *diurna i stedet for Omnia*. Se *Ars poetica*, 268–69.

gung beschliessen und geloben. Das: ich bin ein Sünder, ich will mich bessern, ist gar zu billig, und wie Mancher würde verstummen oder gar ergrimmen, wenn es zu ihm hiesse: welches ist denn deine Sünde? was willst du denn hinfort nicht mehr thun? Es ist also allerdings viel Gewohnheit dabei, viel Gedankenlosigkeit, Selbstbetrug. Aber dem ist nicht äusserlich gründlich abzuhelfen, da muss das Wort dazu und recht an das Gewissen heran, dass Jeder es merkt und versteht: Du bist der Mann. Dann wird es auch mit dem Leben und dem Herzen besser werden. Im Sacramente ist Kraft zur Heiligung. Denn der HErr selbst ist darin.

Da habe ich Ihnen denn Allerlei vorgesagt. Sie brauchen es aber nicht nachzusprechen. Prüfen Sie es, und was nicht taugt, das lassen Sie fahren dahin. Der HErr gebe Ihnen viel fröhlichen Rath und ein recht tapferes, aber auch recht geduldiges Herz und lasse Sie so viel Frucht Ihrer Arbeit sehen, als Ihnen nöthig und gut ist.

Sie dürfen alle Tage an mich denken. Das habe ich sehr nöthig. Es gibt namentlich in dieser Zeit manche sehr ernste Stunde. Schliessen Sie mich um so mehr in Ihr Gebet ein. Der HErr sei mit Ihnen und segne Sie.

Herzlich Ihr Godt.

Schleswig, den 24. Novbr. 1874. Lieber Herr Pastor Nielsen! Wenn Sie nur nicht an den bestehenden Communionzeiten ändern, sehe ich nicht ein, warum Sie nicht auch noch an jedem ersten Sonntage im Monate oder in jedem zweiten Monate sollten Communion ansetzen dürfen. Aber es ist mir sehr fraglich, was Sie dadurch erreichen werden. Ich selbst habe früher immer am letzten Sonntag einer Communionzeit von der Kanzel bekannt gemacht, dass selbstverständlich auch ferner der Tisch des HErrn an jedem Sonntage werde gedeckt werden, wenn Gäste sich vorher meldeten. Letzteres ist aber kaum jemals der Fall gewesen.

An das Gesetz, nur im Krankheitsfalle eines Kindes es im Hause taufen zu dürfen, sind die Prediger in Törningeln längst nicht mehr in früherer Weise gebunden. Der Propst ist ermächtigt, Ihnen zu erlauben, auch sonst Haustaufen zu verrichten, und zwar in der Weise, dass es einer nachträglichen Darstellung in der Kirche nicht bedarf. Sollte nicht Ihr Rescriptenbuch die betreffende Consistorialverfügung enthalten? Seien Sie aber Ihrerseits recht vorsichtig: es wird gegenwärtig so viel geändert, dass es fast zu viel wird.

Der Austritt aus der Kirche[16] wird, wie ich heute zuverlässig høre, sehr erschwert werden. Näheres hierüber mitzuthemen fehlt mir die Zeit. Der HErr segne Sie im neuen Kirchejahre reichlich.

Herzlich Ihr Godt.

Schleswig, den 9. März 1882. Lieber Herr Pastor Nielsen. Dörnberg, Isenburg, Habichtswald, – wie oft und in wie verschiedenen Stimmungen bin ich an ihnen vorübergefahren, wie lebendig stehen sie mir noch vor Augen! Und die Ennepe, von ihr hat ja eine westfälische Gemeinde Enneperstrasse den Namen, und wird ihrer ganzen Längen-Ausdehnung nach von ihr durchflossen, an ihrem Ufer habe ich über 12 Jahre lang gewohnt und unser kleines Pfarrgrundstück prompte unmittelbar an sie an. Dann die Menschen. Um nur Einiges zu nennen: Franz von Florencourt[17] habe ich in Kiel öfter beim seligen Niese[18] getroffen, bei Henrik Steffens[19] habe ich Religionsphilosophie und Anthropologie gehört und manchen Abend zugebracht; mit Lichtenstein[20] habe ich die Differenzlehren der beiden evangelischen Kirchen durchgearbeitet, und mit dem Superintendenten am Petriplatze, d. i. Feldner[21], habe ich an von ihm geleiteten lutherischen Conferenzen theilgenommen, bis er den Bruch mit der Landeskirche provocerde und austrat, was Lichtenstein ebenso wie ich misbilligte; und Karsdorf[22], Kliefoth[23], Harless[24] – ich bin wiederholt Tage lang in Eisenach mit ihm zusammengewesen, wie ich denn auch Roch-

[16] Udtrædelsen af Landskirken øgedes ved de danske frimenigheders begyndelse først i 1870'erne. Se Kirchliches Amtsblatt 2. juli 1873, lov af 14. maj 73. En skærpelse ses dog ikke at være sket.

[17] 1803–86, betydelig publicist, der udgav en lang række skiftende politiske tidsskrifter. En stor idealist, men en urolig ånd. Omkring 1840 opholdt han sig i Hamburg og blev ven med Wichern. I 1848 angreb han heftigt Frankfurt-parlamentet. Han konverterede i 1851 til den katolske kirke, men angreb de ultramontane pavedekreter af 1870 og holdt sig som konservativ frisindet til den gammelkatolske kirke.

[18] Sognepræst E. A. E. Niese (1816–69), sidst seminarirektor i Egernfôrde 1865–69.

[19] Henrich Steffens (1773–1845), Grundtvigs norske fætter, professor i Berlin 1832–45, gammelluthersk modstander af den kirkelige Union i Prøjsen.

[20] Se J. Lichtenstein: Wider die Tendenzkritik (auf Grund v. Hofmannscher Vorlesungen) 1856.

[21] Sluttede sig 1847 til den gammel-lutherske synode i Breslau, senere præst i Elberfeld.

oll[25] selbst auf lutherischen Conferenzen in Hannover und Leipzig getroffen habe. Endlich die Sache, um welche es sich vor Allem in seinem Buche handelt[26]. – Sie können sich denken, wie sehr dasselbe mich von Anfang bis ans Ende interessirt hat, und ich danke Ihnen aufrichtig und herzlich dafür, dass Sie mir Gelegenheit gegeben haben, es kennen zu lernen, was ohne Sie kaum der Fall gewesen sein würde. Denn ich muss es mir wegen mangelnder Zeit versagen, mir vom Buchhändler Bücher zur Ansicht kommen zu lassen und werde auf manches wertvolle Buch nur gelegentlich aufmerksam. Wie ich übrigens seiner Zeit nicht mit Feldners Verhalten einverstanden gewesen bin, so kann ich auch nach wie vor nicht umhin zu wünschen, dass Rocholl sich anders verhalten haben möchte, und es will mir nicht einleuchten, dass er wirklich so hat handeln *müssen*.

Zu dem Danke für das Buch füge ich den Dank für die so freundlich besorgte Übersetzung, welche auch das Consistorium Ihnen auszusprechen nicht unterlassen wird. Einige kleine Änderungen habe ich mir erlaubt und vertraue, dass Sie mit denselben einverstanden sein werden. Sie sind nicht eigentlich sprachlicher Art, scheinen mir aber im Interesse des Sinnes und des Verständnisses wünschenswerth zu sein. Unsere verschiedene Orthographie ist dabei kaum in Betracht gekommen, und es versteht sich von selbst, dass ich die Ihrige nicht nur nicht geändert, sondern mich ihr angeschlossen habe. Sonst aber behalte ich freilich meine dänische Orthographie bei und lasse mich nicht auf Neuerungen ein, mit welchen ich nicht einverstanden bin. Das gilt, wie Sie wissen, wie von der Schreibweise so auch von der Aussprache und hängt mit meinem schleswigschen Conservatismus zusammen. Aber das kann ich hier nicht näher auseinandersetzen, und est ist ja auch überhaupt nicht nöthig. Die Hauptsache ist jedenfalls, dass wir bei der alten Bibel und der alten Kirche bleiben und uns in Gottes Wort und Glauben

[22] Ikke biograferet.

[23] Th. Kliefoth (1810–95), luthersk-konfessionel teolog, kirkepræsident i Schwerin.

[24] A. Harless (1806–79), luthersk-konfessionel professor i Erlangen og Leipzig, konsistoriepræsident i Dresden og München.

[25] R. Rocholl (1822–1905), luthersk-konfessionel teolog, udtrædt af Landskirken, kirkeråd i den separerede gammellutherske kirke i Breslau af 1841.

[26] Muligvis Rocholls skrift: Realpræsensen (1875), som Nielsen åbenbart har oversat til dansk. Det ses dog ikke at være blevet trykt.

stärken und fest behalten lassen bis ans Ende. Das wollen wir mit Gottes Hülfe. Die neue Weisheit ist doch nur die alte Thorheit. Es lässt sich darauf nicht leben und nicht sterben. Jesus Christus ist gestern und heute derselbe, und in alle Ewigkeiten.

Von Herzen Ihr Godt.

Smaastykker.

III.

Et latinsk digt af den unge H. A. Brorson

Af Søren Bülow Jensen

Det digt, der her skal meddeles, findes trykt p. 21 i en disputats fra Borchs kollegium: DE/ MITHRA,/ Veterum Persarum Idolo,/ DISSERTATIO HISTORICA II,/ Qvam/ Debitis Auspicis/ publicæ ventilationi exponet/ CHRISTOPHORUS PETRÆUS,/ Respondente/ Lectissimo & Ornatissimo Juvene/ NICOLAO ENGELSTOFT./ In Auditorio/ COLLEGII MEDICEI./ Die Decembr: Hor. p. m. sol./ HAFNIÆ, Impressore Joachimo Schmidtgen. Denne disputats er anden del af en afhandling, hvis første del udkom i 1713. Pagineringen er fortsat. Anden del mangler årstal på titelbladet, men det fremgår både af en indsat dedikation[1] og af en håndskreven fortegnelse over alumnernes disputatser[2], at udgivelsesåret er 1714.

Disputatsens forfatter er H. A. Brorsons fætter Christopher Pedersen fra Ballum[3]. Han var født i 1691 som søn af sognepræst, senere provst Peder Brorson. I 1706 blev han student fra Ribe. Fra 1712 til 1716 var han alumne på Borchs kollegium. Her udarbejdede han flere disputatser. Den første er fra december 1712 og handler om den berømte 4. ekloge hos Vergil. Til respondent havde Christopher Pedersen dengang valgt sin tre år yngre fætter H. A. Brorson, der endnu gik i sit rusår. Brorson betegnes på titelbladet som *Experrectæ Indolis Juvenis*. Bagest i disputatsen findes nogle latinske lykønskingsdigte, bl. a. et fra Nicolai Brorson til præses og et fra præses til H. A. Brorson, der her kaldes *Respondens Coniunctissimus*. I 1713 og 1714 udsendte Christopher Pedersen sin af-

[1] Den er dateret 6. dec. 1714 og henvendt til grev Hans Schack og biskop Laurids Thura.

[2] Thottske saml. 1837, 4to (Kgl. Bibl.).

[3] Dette stednavn bruger han undertiden som tilnavn, jfr. f. eks. titelbladet til første del af afhandlingen om Mithras. Om Christopher Pedersen Ballum se H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon I*, 1924, p. 218.

handling om Mithras fordelt på to disputatser. Endelig udsendte han i juni 1715 en filologisk disputats om ordet תְּקוּת i Josva 2,18. På det tidspunkt var H. A. Brorson flyttet ind på Borchs kollegium [4]. Han var blevet udnævnt til alumne i marts 1715. Et års tid boede de to fætre sammen på kollegiet. Så kom det til den for dem begge pinlige afsløring, at Christopher Pedersen i sin tid havde taget 23 rigsdaler af Brorson mod at ville skaffe ham ind på kollegiet. Konsistorium dømte Christopher Pedersen til at forlade kollegiet. Han flyttede ud i maj måned 1716. En måned efter forlod også Brorson Borchs kollegium. Christopher Pedersen tog teologisk eksamen i 1716. I 1728 kaldtes han til sognepræst i Lunde og Outtrup. Her virkede han til sin død i 1736 [5].

Digtet i Christopher Pedersens Mithras-disputats fra 1714 gengives her med tilhørende overskrift:

Præsidis Honoratissimi
De Mithra Persarum Idolo disserentis
Nomen
Tali inclusum
CABALA
GLORIA SOLI, QVI REGIT ea ASTRA.

gratulabundus
apponit
J. A. B.

Lusit in hac phrasi Persarum doctior ætas,
Dicendo: SOLI GLORIA summa Deo.
PRÆSES at illorum fallacia verba resolvis,
Dum SOLEM monstras hos habuisse Deum;
Perlustras Asiam, qvæ Solem mactat honore
Plus qvàm civili, qvæque elementa colit.
Sic Virtus claudi tenebrosis nescit in umbris,
Sic nec in obscuro clara Σοφία latet.
Clarior hinc Tua laus per doctum splendeat Orbem,

[4] Om Brorsons ophold på Borchs kollegium se især H. Olrik: Festskrift i anl. af Borchs kollegiums 200-års jubilæum, 1889, pp. 95, 105 og 142 f. Affæren med Christopher Pedersen er omtalt i Acta Consistorii under 21. marts 1716 (Universitetets arkiv i Rigsarkivet).

[5] Se S. V. Wiberg: Alm. dansk præstehistorie II, 1870, p. 330 og H. K. Kristensen: Lunde sogn, 1923, p. 112 f.

Persarum, qvôvis Judice, Sole, Deo.
 Perge Deo, PRÆSES, sint auspice prospera cuncta;
 GLORIA SIT SOLI, QVI REGIT ASTRA POLI.

I betragtning af det, der ovenfor er meddelt om forholdet mellem Christopher Pedersen og H. A. Brorson, kan der ikke være tvivl om, hvem der gemmer sig bag initialerne J. A. B. Brorsons navn som akademisk borger var Johannes Adolphus Broërsonius[6]. Iøvrigt stemmer anvendelsen af initialer i stedet for det fulde navn godt med, hvad vi kender fra senere skrifter af Brorson[7].

Digtet er et lykønskingsdigt til Christopher Pedersen i anledning af hans disputats om Mithras. Brorson betjener sig af det latinske sprog og det elegiske versemål med stor virtuositet. Elegant spiller han på den dobbelte betydning af de ord, hvormed Christopher Pedersen har afsluttet sin disputats: Soli Deo Gloria. Dette ordspil var der lagt op til ved præses' påvisning af, at det var solen, perserne dyrkede under navnet Mithras.

Overskriften rummer et særligt raffinement. Brorson tilføjer præses' navn indeholdt i følgende kabale: GLORIA SOLI, QVI REGIT ea ASTRA. Muligvis spiller han her på et kendt ordsprog: Astra regunt homines, sed regit astra Deus[8]. Men hvorledes løses den anførte kabale? Et karakteristisk kabbalistisk tolkningsprincip er gematrien, der bygger på ordenes talværdi: Ord eller sætninger kan erstattes af andre ord eller sætninger, der har samme talværdi[9]. Brorson har sikkert kendt dette princip og anvendt det her. Kabalen er formet på latin. Det må man respektere ved løsningen. Ved beregningen af ordenes talværdi skal der derfor kun tages hensyn til de bogstaver, der tillige er tal. Præses' navn er ChrIstophorVs petræVs. Talværdien er 104 plus 5 lig med 109. Kabalen lyder: gLorIa soLI, qVI regIt ea astra. Det giver talværdien 51 plus 51

[6] Se S. Birket Smith: Københavns universitets matrikel II, 1894, pp. 367 og 380.

[7] Jfr. f. eks. de fleste af Tønderhefterne og Lissabon-digtet fra 1756.

[8] Ordsproget stammer fra middelalderen (jfr. H. Walther: Proverbia Sententiaeque Latinitatis Medii Aevi I, 1963, p. 184). Det findes hos P. Syv (Peder Syvs danske ordsprog, v. Aage Hansen, 1944, p. 176) i følgende form: Stjernerne regere menneskene, men Gud stjernerne, de tilbøje, men ei tvinge.

[9] En form for gematri foreligger som bekendt i Johs. åb. 13,18: Dyrets tal. På gematri bygger også de såkaldte kronogrammer. De optræder hyppigt i samtids litteratur, sål. f. eks. i J. Sorterups Nye Helte-Sange fra 1716. Se iøvrigt F. Dornseiff: Das Alphabet in Mystik und Magie, 1922, p. 91-118.

plus 6 plus 1 lig med 109. På denne hemmelighedsfulde måde rummer altså allerede præses' navn det løsen, som det efterfølgende digt munder ud i.

Brorsons digt til Christopher Pedersen er af samme type som det, han i 1717 skrev til N. Vedel[10]. Begge digte er interessante vidnesbyrd om, at den unge H. A. Brorson dyrkede og mestrede den lærde latinpoesi. De giver samtidig et par velkomne oplysninger om en vigtig, men på mange måder dunkel periode af Brorsons liv.

[10] H. A. Brorson: Samlede skrifter, v. L. J. Koch, III, 1956, p. 205 f.

IV.

En versificeret ansøgning fra en præst

Af Henning Heilesen

Jacob Muus (1691–1783), der i det lange tidsrum 1716–1783 var sognepræst til Stenløse-Veksø, 1748–1764 tillige provst i Ølstykke herred, var i sin samtid bekendt for sin lyst til at skrive vers. Særlig bekendt blev han for et stort digt om Lissabons ødelæggelse ved jordskælv 1. november 1755. Dette digt vakte dog ikke udelt begejstring. Historikeren P. F. Suhms ven, rektor Benjamin Dass i Trondhjem, skrev 31. januar 1756 fra København[1]:

»Provst Muus her i Sjælland, som for sine Poesier er temmelig bekjendt, har ladet trykke et Vers paa 3 Ark over Lissabons Ødelæggelse, hvori vel kan være et og andet temmelig artigt Indfald, men de fleste ere saa naragtige og Versene saa slette, at jeg ikke har læst noget latterligere i lang Tid, for Ex. Vor Herre har tugtet Europa med Riset paa sin yderste Deel, som skal være at give den paa Rumpen. Prof. Wadskiær har dog pyntet Verset med en smuk latinsk Approbation, og fundet den græske Poet Musæus at ligne Autor med.«

Siden 1745 havde provst Muus haft personel kapellan, først Gregers Heerfordt (1715–1784), der 1756 blev sognepræst til Senge-løse, og fra 1757 Rasmus Giellerup (1726–1785), der 1762 blev hans

[1] P. F. Suhms samlede Skrifter XV 234.

svigersøn og var oldefader til forfatteren Karl Gjellerup. Da provst Muus var passeret de 70, ønskede han at skaffe sin kapellan og svigersøn succession i kaldet. Han skrev derfor den nedenfor meddelte ansøgning på vers og opnåede, at Giellerup 29. januar 1763 blev kaldet som kapellan med succession. Dette skyldtes næppe ansøgningens poetiske værdi, som er yderst ringe, og dens selvbehagelige tone har nok virket ubehageligt, selv i en tid, der var vant til servilitet over for kongen, men snarere biskop Harboes erklæring af 12. januar 1763[2]:

»Alderdom og Menighedernes Vidtløftighed har tvunget ham til i en Deel Aar at holde Capellan pro Persona; og er den nu værende Capellan, Hr. Rasmus Giellerup, der paa 7de Aar har tient der i Kaldet, en saa exemplarisk og opbyggelig Præstemand, at Steenløse og Wexøe Menigheder icke ville savne den fornødne Underviisning og Tilsyn, saa fremt hand blev beskicket til deres Sognepræst«.

Ansøgningen findes i Rigsarkivet, Danske Kancelli, Indlæg til Sjællandske Registre 1763 nr. 50.

Stormægtigste Monarch!
 Aller Naadigste Konge!
 2. Reg. XI. 12. Lycksalig vorde Kongen!

Store Konge! Kongers Ære!
 Af Hvem Kongerne kan lære
 Ret og Naade, Mildhed, Fred.
 Lad dog Rasmus Giellerup blive
 Min Med-Tiener, mens i Live
 Efftermand udi mit sted!
 Steenløs-Wexø-Sogner kunde
 Da opbygges mangelunde
 Ved een exemplarisk Mand.
 Wi for Kongen skal dismeere
 Bede godt, hos Gud begiære
 For Hands Huus og for Hands Land.
 Aar, nu Tre Halvfiersinds Tive[3],
 Vil mig snart fra Steden drive,
 Hvor jeg Fyrre Tyve Aar

[2] Indlæg til Sjællandske Registre 1763 nr. 50 (RA).

[3] Jacob Muus var født 25. december 1691 og altså ikke mere end knap 71 år.

Og end Syv der til har gaaed[4],
 Mig saa træt og mødig staaed
 I Guds Kirckes Huus og Gaard.
 Ach! bønør een gammel Tienner!
 Hustru, Otte Børn[5], Venner,
 Som forskudte hellers gaae.
 Gud skal høre Kongens Bønner,
 Kongens Børen, Kongens Sønner
 Skal dis større Lycke faae!

Esdr. VII.6 Og Kongen gav Esdras, effter Herrens Hands Guds
 Haand over Ham, alt det Han begierede.

Deres Kongelig
 Majestæts

Aller Underdanigste Arve-Undersaat
 og daglige Forbeder
 hos Gud

Jacob Muus.

Steenløse
 d. 22 Decbr.
 1762.

[4] Også en mindre overdrivelse; han blev udnævnt til sognepræst 23. oktober 1716 og havde således kun været præst i lidt over 46 år.

[5] Provst Muus' oplysning, at han havde 8 levende børn, er rigtig, men han glemmer, vist med vilje, at anføre, at de 4 var forsørgede, nemlig: 1. Anna Magdalene Muus, g. m. sognepræst til Høje Tåstrup Christopher Heerfordt, 2. Niels Muus, dengang lærer ved Vajsenhuset, senere sognepræst til Sæby, 3. Ole Muus, fuldmægtig hos notarius publicus i København, og 4. Anna Kirstine Muus, g. m. den omtalte kapellan Rasmus Giellerup. Uforsørgede var døtrene Marie Kirstine Muus, død ugift 1772, Anna Sophie Muus, senere g. m. Carl Adolph Høffding til Hollose mølle, og Elisabeth Rebecca Muus, senere g. m. sognepræst til Stadil Lauritz Helbech, samt sønnen Johannes Jacob Muus, senere ejer af Rådegård i Sydsjælland og fader til Carl Høffding Muus, kendt for oversættelser af kirkefædrene.

V.

Om passionsfremstillingen i Ny kirke på Bornholm

Af Mads-Bjørn Jørgensen

I Ny kirke på Bornholm, førhen Allehelgens kirke, der dateres til 1200–1250, findes på den ualmindelig svære rundpille i skibets centrum en række interessante kalkmalerier, der gengiver Kristi lidelsehistorie.

Den unggotiske billedfrise, der må være malet omkring 1300, er inddelt i tretten felter og strækker sig i et kapitælagtigt bånd, ca. 170 cm højt, rundt om ringhvælvets vederlag lige over midtpillen. Felterne er adskilte af søjler, hvis skafter er sparremalede og forbindes med spidse trekløverbuer, hvorover der er gavle kantet af rånt antydende krabber og afsluttet med korsblomster. Over hver søjle er der desuden et lille, lanterneagtigt tårn. Billedernes farver er få – hvid, gul, rød, okker, vissengrøn – og deres fremstilling meget »naiv« især i figurerne, som fuldstændig mangler konturer.

Billederne over pillens østside blev fremdraget allerede i 1891 af Jacob Kornerup, som imidlertid ikke turde tilråde deres bevaring. De fik dog lov til at stå fremme tilligemed resten, som blev fundet ved en hovedreparation af skibets indre i 1908[1]. Først i 1937 blev de virkelig restaureret af konservator Egmont Lind.

Hvis vi begynder ud for syddøren og går østenrundt pillen, har billederne følgende motiver, når man følger opregningen i »Danmarks kirker« Bornholms amt pg. 212: 1. Judaskysset. 2. Krigsknægtene i Gethsemane have. 3. Kristus føres for Pilatus. 4. Pilatus på tronstol. 5. Tornekroningen. 6. Hudstrygningen. 7. Korsgangen. 8. Korsfæstelsen. 9. Gravlæggelsen. 10. Opstandelsen. 11. Den vantro Thomas. 12. Forklarelsen på bjerget. 13. ?. I det trettende billedfelt er der kun bevaret to figurer, der anes svagt på den hvide puds.

Går vi til det tolvte billede i fremstillingen, forklarelsen på bjerget[2], synes det ikke umiddelbart at have sin plads i passionsfremstillingen eller den rette placering i den bibelske kronologi, og det er derfor naturligt først at undersøge, hvad motivet betyder rent iconografisk og hvor det forekommer.

[1] Nationalmuseets II Afd., topografisk arkiv, Nyker s., rapport fra Mathias Bidstrup.

[2] Matt. 17,1–3. Mark. 9,1–12. Luk. 9,28–36.

Herom skriver den franske kunsthistoriker Louis Réau [3], at Forklarelse på bjerget (*La Transfiguration*) ud over at forefindes hos 3 evangelister [4] også hører til i fastens liturgi. Begivenheden finder sted under Jesu liv og virke i Galilæa før passionen. Rent iconografisk henregner han motivet til det, han betegner som »forherligelsens cyklus» og mener at temaet peger frem imod himmelfarten. K. Künstle [5] giver ham ret med hensyn til motivets placering i passionsfremstillingen og føjer yderligere til, at Lazarus opvækelse [6] ofte forekommer sammen med forklarelse på bjerget.

Begge iconografer har altså gjort den samme iagttagelse og mistanken om at motivsammensætningen skulle skyldes en kunstnerisk vilkårlighed hos maleren synes således at være ubegrundet. Endnu engang styrkes fornemmelsen af strenghed og bundethed i middelalderens kirkekunst, og man ser hvorledes Bornholm i denne henseende var undergivet de samme regler som Italien og Frankrig, ja hele den kristne verden.

Hvad angår Künstles udtalelse om motivets placering sammen med Lazarus opvækelse, forekommer den meget interessant, og kan måske have betydning for bestemmelsen af det trettende billedfelts indhold. Bekræftelsen herpå findes i Mackeprang's iconografiske registrant [7], der nævner, at Forklarelse på bjerget findes afbilledet i Aal kirke i Ribe amt. Netop dette billede finder vi beskrevet i Nørlund og Lind: *Danmarks romanske kalkmalerier* pg. 304, hvor det fortælles, at Jacob Kornerup på kirkens sydvæg afdækkede to billeder, der forestillede henholdsvis: Jesus, der viser sig for de tre apostle, og Jesus, der opvækker enkens søn fra Nain. Det meget interessante ved denne meddelelse er, at selv om det billede, der står side om side med forklarelse, ikke viser os Lazarus opvækelse, så er det dog et opvækkelsesbillede. Ydermere kan det være en fortolkningsfejl, når billedet i Aal kirke angives at forestille enkens søn fra Nain og ikke Lazarus opvækelse. Interessant er det også at billederne blev fundet helt oppe bag prædikestolen på skibets sydvæg, og at der således har været plads til en fortsat passionsfremstilling i hele skibets længde. En tilsvarende sidestilling

[3] *L'iconographie de l'art chretien. Nouveau Testament*, Paris 1957, pg. 574.

[4] Se note 2.

[5] *Iconographie der christlichen Kunst I-II*, Freiburg im Breisgau 1926, pg. 403.

[6] Joh. ev. 11,1-45.

[7] *Nationalmuseets II Afd.*

af en opvækkelsesscene og Forklarelsen på bjerget findes på korets østvæg i Skibet kirke ved Vejle (ca. 1200).

Man bekræftes herved i den antagelse, at billedet af Forklarelsen hører sammen med passionsfremstillingen, og at den rimeligvis har sin plads i billedserien før selve passionen. Ligeledes har vi fået anbragt en opvækkelsesscene i motivrækken og fået den placeret som billedet efter Forklarelsen.

Fragmenterne af de to personer i det trettende billedfelt er så beskedne, at billedet ikke kan tydes, men ved den kendsgerning, at vi i den anførte motivrække sandsynligvis har en fuldstændig passionscyklus og med middelalderens kunstneriske stregthed in mente, gøres det naturligt at antage, at det trettende billedfelt har indeholdt en opvækkelsesscene – sandsynligvis Lazarus opvækkelse – og at fremstillingen begynder med de scener, der har numrene 12 og 13 i »Danmarks kirker«.

Men harmonerer dette nu også med fastens liturgi, som Réau henviser til? Remiscere, 2. søndag i fasten, der har fået navn efter begyndelsesordet i søndagens introitus [8], Remiscere miseratio-num tuarum, Domine, har i den tekstrække, der bruges i den danske folkekirke, sin evangelietekst fra Matthæus kapitel 12, hvor der berettes om den kananæiske kvinde. Romerkirken derimod bruger Matthæusevangeliets 17. kapitel og bringer således Forklarelsen på bjerget ind i den sammenhæng hvori vi mødte den iconografisk. Med Lazarus opvækkelse forholder det sig på samme måde, idet man på fredagen i den fjerde uge i fasten bruger Johannesevangeliets kapitel 11 som evangelietekst og 1. Kong. 17, 17–24 til epistel. Den typologi, vi her møder i forholdet mellem 1. Kong. 17 og Johannes 11 (Elias hos enken i Zarepta og Lazarus opvækkelse) og som vi kender fra Middelalderens Biblia Pauperum-udgaver, træffes også i epistel- og evangelieteksten til torsdagen i den fjerde uge i fasten, hvor det er henholdsvis 2. Kong. 4,25–38 (Elisa og den rige kvinde i Sjunem) og Lukas 7,11–16 (Enkens søn fra Nain), der læses [9].

Netop ved at fremstille forklarelsen på bjerget og en opvækkelsesscene før passionen, har man vist både Kristi undergående liv og virke på jorden – det Réau kalder forherligelsen – og peget frem mod opstandelsen, der ligger efter passionen, men virker før.

[8] Salme 25,6 i Vulgata. Danske oversættelse af 16. december 1931 salme 24,6.

[9] Catéchisme liturgique par Dom Camille Leduc. Tours 1920. pg. 202–206.

1966

En oversigt

Ved *Carl Trock*

De store dage er forbi, det har både grundtvigske og Indre Mission længe erkendt. De kirkelige retninger har ikke medvind. Alligevel præger de stadig den kirkelige debat og bestemmer mange menneskers opfattelse af, hvad folkekirken står for. Efterhånden er standpunkterne så vel blevet modererede. Det gjaldt indtil 1966. For efter tilløb i de foregående år fandt de begge deres erklærede modstandere og søgte konsekvent, uden megen moderation og med større iver at slå fast, hvad de står for. Udadtil mødte den ny ortodoksi i begge lejre ikke stor forståelse, og indadtil skabtes der spændinger, som satte fællesskabet på alvorlig prøve.

Folkekirken høje.

På et enkelt punkt kan man notere en vigende holdning hos Indre Mission, *kampen mod de kvindelige præster* er afblæst. Vel er man stadig imod, og bestyrelsens erklæring står ved magt. Men IMs lægfolk samarbejder i stigende grad med kvdl. præster, derfor er sagen nu »faldet ud af bestyrelsens hånd, og dermed er vort ansvar til ende«, konstaterede sognepræst Dalum Christensen i IMs almanak. Hvad der er Guds vilje i den sag, det véd vi ikke, det afgøres på historisk plan – langt ude i fremtiden. IM er »en praktisk bevægelse. Vort arbejde og freden i vor bevægelse må ikke forstyrres af et sekundært spørgsmål. Men det må stå klart, at går man demonstrativt mod en bestyrelse på et sådant punkt, så overtager man også ansvaret helt og fuldt«. (Det nye år 47 ff.).

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: DKt Dansk Kirketidende; Ft Folketingstidende; Hskbl Højskolebladet; IMT Indre Missions Tidende; Inf Information; KC Kirkeligt Centrum; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; Mrbl Menighedsrådenes Blad; PrfBl Præsteforeningens Blad; Sjt Sjællands Tidende; AalbSt Aalborg Stiftstidende; AaSt Aarhus Stiftstidende. – Årstal angives kun, når det ikke er 1966.

Den opsigt, som *Husum-sagen* vakte også i kirkelige kredse, viser hvor spændt atmosfæren er. Her tilslørede det dog i nogen måde, at nye frontstillinger er indtaget. Sagen overrumplede jo på mere end ét hold. Og på højre fløj optrådte man forsigtigt. »Man må beklage, at spørgsmålet om folkekirkens dåbspraksis af idag er rejst gennem en sensation og ikke på grundlag af moden rådslagning i kirken«, hed det (Jørgen Glenthøj, AalbSt 22/1; jfr. her 208). Man var selvfølgelig imod sorgløsheden i service-kirken, statskirkelighed og departementschef Roesens »statsdiktatur« (Det nye år 43 f., 49). Man ønskede også plads i folkekirken for pastor Husum, »en mand der i hvert fald prøver at tage Bibelens skrevne ord bogstaveligt og alvorligt« (e. KD 4/1, jfr. Inf 5/2); men hans krav var uændeligt og lavere end Guds bud, ja vidnede om total misforståelse af evangeliets karakter (IMT 19, Reformatio 3). Og overfor talen om sprængning af folkekirken måtte Indre Missions formand, Kr. Friis, sammen med mange andre spørge, hvad man ville sætte i stedet for »tilbudets kirke«, hvor mulighederne er og venter på at blive udnyttet? Vækelse og arbejdet derfor, skrev Friis – »og ikke folkekirkens likvidering, som nogle taler store ord om – er det saglige svar« (KD 3/2, Inf 5/2, jfr. Edv. Jensen: Folkekirkens døre må være vidtåbne, KD 4/3, 9/4; anderledes Bartholdy KD 20/1, 4/3 og IMT 83, KD 6/1, 31/1). Biskop Bauns nødløsning duer ikke som varig løsning, mente pastor Dalum Christensen, som tilrådede pastor Husum at lette situationen ved at erklære: »Jeg har villet vække til eftertanke om barnedåben, og det er nu lykkedes i rimelig grad. Nu må jeg vente og se, hvad en surdejg udretter. Derfor vender jeg tilbage til normal betjening« (e. KD 10/2).

Mange spåede, at det endte med afsked, da sagen nåede til realitetsbehandling i kirkeministeriet (KD 19/3, 16/4, Sjt 31/3). Da bøjede pastor Husum overraskende af, efter at biskop Baun havde gjort ham det klart, at betænkningstiden var udløbet og at rådet om at opgive den nye dåbspraksis ville blive et påbud (17–18/4). Det nævntes knap, da sagen fik sin formelle afslutning (KD 5/5). Men midt i kampens hede måtte det fastslås, hvem der havde ansvaret for at sagen kom, og på hvilket plan og af hvem den var ordnet (Politiken 18/4, KD 20/4). Det var kredsen bag Kirkens Ja og Nej, som havde gejlet pastor Husum op uden at have haft til hensigt at støtte eller følge ham, skrev professor Lindhardt (Berl. Tid. 24/4, KD 4/7). Men her fralagde man sig ansvaret; når man havde vendt sig mod den sorgløse dåbspraksis, så var

modstykket ikke kirketugt, men en omsorgsfuld dåbspraksis, hvor kirken ikke svigtede sine døbte. Sagen havde gjort det klart «for alle, at der ikke findes ønsker om at erstatte folkekirken med en frikirke, så længe omsorgens vej ikke er prøvet endnu mere». Her ville man sætte ind, uden dog at udelukke, at situationen kan blive så speget, at en »ny kirkeskik vedrørende dåbens almindelige praksis« må overvejes (Riisgaard KD 27/4, Glenthøj KiInf nr 4, Sv. Aa. Nielsen e. KD 5/5, Det nye år 43 ff.).

Jævnsides hermed intensiveredes *kampen mod rationalismen*. Sprogbrugen var stærkest og standpunktet enklest hos Indre Mission. Det gav genlyd, da C. Bartholdy konstaterede, at »vi har kirkehuse, hvor troen på Guds ord nedbrydes systematisk søndag efter søndag«, og antydede, at der i folkekirken er spottere som kalder sig kristne men hører til »Satans synagoge« (IMT 42, jfr. bl.a. 207, 223, KD 2/2 ff., Berl. Tid. 27/3). Så optrådte folkene bag Kirkens Ja og Nej mere forsigtigt, ja nogle indbød til samtale.

Gads danske Bibelleksikon måtte stadig holde for. Det hed, at her søgte den moderne liberalteologi i videnskabens navn at føre sine synspunkter ud i kredse af vort folk, hvor Bibelen bruges og sættes højt. Det måtte føre til forvirring og nedbrydning af tilliden til den. Den historisk-kritiske forskning er nødvendig og kan føre til tilegnelse af Bibelen på en rigere og sandere måde. Ingen kan heller lukke af for det nye, og al videnskab, også bibelforskningen, er Guds gave. »Men forskningen farer vild, hvis den ikke lader troens sandhedserkendelse være grundsynspunktet i alt sit arbejde«. Forudsætningen er, at teologerne når ind til det egentlige: Hvad Bibelen siger og hvorfor den blev skrevet. Når den på een gang uadskilleligt er menneskeord og Guds ord, så kan man ikke arbejde med den, som var der to adskilte områder. Den videnskabelige forskning kan frit bruges overfor alt det menneskelige, men det må ske uden fornægtelse af den åbenbaringskarakter, som Bibelen selv hævder og kirken til alle tider har hævdet. Man må gå til Bibelen med forhåndstillid. Med det såkaldte moderne bibelsyn har man brudt med videnskaben og taget et trosstandpunkt ved at gå ud fra det menneskelige og fastlægge, at Gud altid åbenbarer sig i overensstemmelse med vort verdensbillede. Og frugterne viser sig: Det gamle Testamente er blevet en lukket bog og lever kun, hvor man har det gamle bibelsyn. Og de, der bruger Bibelen føler, at centrale ting undermineres af det nye syn og mister tilliden til det nye Testamente, uden at det lukkes op for moderne mennesker [1]. Det

afgørende er, hvordan den moderne teologi bruges. Og den kan rumme en fornægtelse, som er dødsensfarlig for kirken og spærrer vejen til Gud for mennesker. Har de, der kender rigdommen i bibelforskningen også front mod det fundamentalistiske bibelsyn, så er holdningen her en anden. For vi føler os solidariske med det egentlige og inderste i det gamle syn og med dem, der har den enfoldige brug. Når vi sidder sammen om Bibelen, går der ingen front imellem os (Berl. Tid. 18/1, 14/2 og KD 4/1, 12/4)[2].

Sådan havde provst Svend Aage Nielsen formuleret et oplæg til samtale. Det skulle være muligt, hvis man ville høre på hinanden og forstå hinanden. Men han måtte lidt bittert konstatere, »at mistolkningen og mistilliden er lige så stor fra yderste højre som fra yderste venstre i kirken« (KD 24/2).

Kunne der ikke komme et *samarbejde*, ikke blot mellem dem, der hører hjemme på højre fløj, højkirkelige, Ja og Nej-folk og Indre mission, men også andre grupper, bl.a. de gammeldags grundtvigske, »som ikke har bolet med Tidehverv«, spurgte pastor Tage Lunn. Indre Missions Tidende burde egentlig være et fællesorgan for dem, som trods forskelle ser ens. De andre vil vel blot frygte, at IM sætter sig på dem, og vil IM være åben for andre røster? (IMT 555, jfr. Reformatio 104, KD 3/8, 6/8, 9/8). – Flere momenter taget i betragtning, bl.a. debatten omkring strukturkommissionen, mente sognepræst Henrik Christiansen, at de »skarpt optrukne fronter« viser nye skillelinier i kirken. På den ene side står de, der besinder sig på, hvordan kirken kan virke med forkyndelse og sakramenter, undervisning, mission og diakoni, fordi de ved, at kirken må være aktiv og dynamisk som det Gudsfolk der er sendt for at tjene hele folket, også de der er uvidende om, hvad det vil sige at høre kirken til. På den anden side står de, der er tilfredse med at være funk-

[1] Det er alvorligt, for modeteologien huserer måske værre på seminariernes end i fakulteterne, og i populær form vil den i skolen gøre børnene »immune overfor kirkens tro og ægte religion« (Riisgaard Reformatio 20, jfr. bl.a. KD 15/9, Religionslæreren 31,39). Selv i det kristelige ungdomsarbejde breder det moderne bibelsyn sig. FDF udgav en pjece derom, som får én til at spørge om FDF bevidst arbejder på at udbrede yderligtgående synspunkter, hed det (KiInf nr. 3).

[2] På det møde, som kredsens bag Kirkens Ja og Nej havde indbudt til, udtalte provst Edv. Madsen, at man stod i kamp både til højre og venstre. Hertil svarede Sv. Aa. Nielsen: Der er kun én front. Vi har ingen front overfor det gamle bibelsyn, fordi vi i det inderste er enige og mødes i kærlighed til og ærbødighed for Bibelen og har den som autoritet. Det der her skiller er ganske enkelt et spørgsmål om viden og studium (KiInf nr. 4, 17 f.).

tionærer i den borgerlige indretning, og som slår sig til tåls med, at folk dog står i folkekirken, som blot er den trygge ramme om det, som enhver præst mener skal forkyndes som det rene og sande evangelium (KD 23/6).

De højkirkelige mærker man mindre til. Nogle ordførere har trukket sig ud af debatten, andre gør sig mere gældende i kredsen bag Kirkens Ja og Nej. Der sporedes mindre dynamik ved det møde, som denne indbød til i april. Arbejdet fortsætter på mange opfordringer, gennem udsendelse af pjecer og ved aktivisering af stiftsudvalgene, »så godt vi nu kan det«. Med i planerne er også samtaler med IM og Kirkeligt Forbund om samling på Bibelens og bekendelsens grund[3].

På Indre Missions årsmøde i juni angav man officielt sit program overfor den utraditionelle forkyndelse, »kirkens fare nr. 1«: Guds ord bragt ud i vort folk – det eneste effektive, radikale lægemiddel (IMT 391 f., 404). Her opstillede Kr. Friis et »11. bud«: »Du må ikke grine ad Jonas. Begynder man med det, så ender det med, at man griner ad Jesus selv« (IMT 377 ff.). Og efter et ingenlunde udfordrende foredrag om bibelforskningen (ikke blot tilladelig, men nødvendig), som domprovst Verner Hansen holdt efter opfordring, kommenterede Kr. Friis, »hvis der skal være tale om IMs røst, så var dette ikke IMs røst«. Den forkyndelse, som er frugten af den historiske bibelforskning, »forgifter kirken idag«[4].

På årsmødet afviste Friis velmente opfordringer til IM om at øve en *kulturel indsats*, for situationen var så alvorlig, at den slags

[3] Om Ja og Nej-stævnet på Nyborg Strand se KD 12–13/4 (120 delt.) og KiInf nr. 4 (150–knap 200 delt.). – Re-formatio refererer sparsomt om Kirkedagene i Ebeltoft 24.–26. sept. (102 f.). Præstekonventet i maj samlede større tilslutning end tidligere; her advarede pastor C. B. Hansen mod »at sprede sig over for mange allierede opgaver og dyrkelse af fremmede guder og i stedet ofre kræfterne på Re-formatios eget arbejde« (63 f.).

[4] Foredraget og replikkerne er uomtalt i IMT, se KD 15/6 og Dansk Kirkelig 9 ff., som bringer foredraget. Det fik Kr. Friis til at bestride, at det er det foredrag, som blev holdt, måske nok sagligt, men ikke reelt; når det meddeles, at foredraget blev holdt på opfordring, så vil det blive forstået sådan, »at vi har haft manuskriptet til gennemsyn og derefter givet grønt lys. Det er *ikke* tilfældet,« og det plejer vi almindeligvis ikke. Med bemærkningerne på årsmødet ville Friis ikke ind på en diskussion »om væsentligt og uvæsentligt (hvilket altid kan diskuteres), men om hvorvidt åbenbaringen er løgn eller sandhed« (IMT 1967, 69, jfr. 74). – Om IMs bibelsyn se Dalum Christensen: Vi er ikke fundamentalister i den gamle form og står heller ikke fremmede for forskningen, men vi vil ikke gå til Bibelen med gudløst udgangspunkt, Det nye år 51 ff.

lapperier intet nytter. »Vi tror ikke på de kulturelle koste. Men vi tror, at kultur er et biprodukt af evangeliet . . . At bringe dette ord videre er den eneste kulturelle indsats, der er brug for og kraft i« (IMT 405). – Det kaldte omgående en klar opposition frem i IMs højskoleverden. Her fandt de yngre, at det er et eksistensspørgsmål at finde et frugtbart forhold mellem evangeliet og kulturen. Friis' udtalelser kunne genoplive gamle modsætninger mellem IM og kultur og de vidnede om manglende forståelse for menneskelivet, som ikke kan spaltes i det kristelige og menneskelige for at overlade det sidste til de ikke-kristne. Året gik til ende, uden at det sidste ord var sagt om den sag [5].

Indre Mission vil tage kampen op uanfægtet af, at vi kommer i modvind på grund af den stærke fastholden ved Guds ord, og af at videnskaben tvivler. Vi vil hellere tro med de enfoldige end tvivle med de lærde, udtalte næstformanden, forstander Edv. Jensen (KD 13/10). Andre mente, at bestyrelsen åbenbart er så temmelig ligeglad med, »at mange af os, som uden at være partigængere dog med sympati har fulgt bevægelsen, nu hovedrystende vender os bort« (Vilh. Dickmeiss KD 26/11). Og professor Eduard Nielsen spurgte: Hvorfor er der ingen i IM, som protesterer mod, at man ofrer IMs fremtid for at klare de øjeblikkelige vanskeligheder. Fremtiden tilhører dog ungdommen, og den hverken er eller skal være autoritetsslave. IMs bibeltro (»mere muhamedanisme end kristentro«) gør IM til »en gammelmandsbevægelse af åbenbar sektetriske karakter« (KD 20/6, jfr. debatten med Bartholdy 22/6, 27/6, 30/6, 1/7, desuden 4/7 og 7/9). Just forud for IMs årsmøde havde professor N. H. Søe i anden forbindelse omtalt verbalinspirationslæren som »et af de mest skæbnesvangre kætterier, anstændige kredse i kirken har fostret«. Ordet kætteri var valgt bevidst som skarperer end vranglære, føjede Søe siden til [6]. »Hvornår lærer vi

[5] KD 20/6, 22/6, 25/6, 27/6, 29/6, 4/7, 7/7, 1/8, 4/8, IMT 557; Bartholdy prøvede i en række artikler at sætte tingene på plads (IMT fra 571). Også Friis vendte tilbage til den dialog, som var blevet hængende i sindet siden årsmødet, i ønsket om at understrege at man kunne være enige (KD 1/12, IMT 1967, 39 jfr. 20, 67).

[6] Søe supplerede siden i et svar til Sv. Aa. Nielsen: »Hvis man siger, at de radikaleste former for »afmytologisering« er en langt alvorligere fjende, vil jeg ikke protestere. Og så kunne der jo endda med største lethed nævnes andre langt farligere fjender.« Men om det, der ligger for, er »De og jeg åbenbart mere uenige, end jeg hidtil har troet« (KD 5/7).

at lade være med at hovmesterere Bibelen ved stædigt at forlange, at den skal være det, den vitteligt ikke er?» (KD 7/6, 16/6, jfr. bl.a. 1/4 og E. Thestrup Pedersen om det nødvendige forskningsarbejde med Bibelen for at klargøre dens budskab: »kun ved at bibelforskningens resultater transformeres til menigmand, tror jeg, at der er håb om en virkelig fornyelse af menneskers forhold til Bibelen«, Roskilde Stiftsblad 107).

Den ny og større ortodoksi i IM aktualiserede det gamle *spændingsforhold til KFUM og K*. Sidst i 1965 skrev Kr. Friis således: I byerne må der være en bredere margin i arbejdet for at få ungdommen indenfor, men man kan ængstes for, »at evangeliet undervejs gennem de brogede programmers flimren skal blive fortonet og fortyndet indtil ukendelighed . . . hvis og hvor dette er tilfældet . . . vil der formodentlig dukke et IMs ungdomsarbejde op«. »Spørgsmålet er under stadig overvejelse« (IMT 1965, 681). Nu havde IM allerede i flere byer et ungdomsarbejde ud fra missionshusene, og det, samt at man begyndte med egne årlige stævner (IMT 300), kunne alene rejse problemer. Her talte man sig dog til forståelse (KD 23/4, 22/10, jfr. 20/1, 31/1, 1/3, 12/3). Spændingen skyldes dog ikke blot IMs mistillid til byarbejdet, men også at KFUM og K i byerne finder forbindelsen til IM problematisk og ønsker at blive myndige (KD 7/5, 9/5, 4/7, jfr. 2/11 65, 20/1). Her vil man ikke bindes til et bestemt bibelsyn, eller til bestemte arbejdsformer og forskrifter for forkyndelsen, og flere vender sig mod bundetheden til IM, for KFUM og K drives som et bredt folkekirkeligt arbejde (KD 6/4, 14/4, 15/4, 19/4, IMT 270, jfr. Friis på IMs årsmøde, IMT 404).

Men finder højrefløjen sammen? Et lidt tilfældigt udkastet forslag om oprettelse af et *menighedsfakultet* – som fik forbeholden støtte (KiInf nr. 4, 14, 15 og 17, samt Det nye år 55, 104) – kunne ikke samle, ej heller realiseres [7]. Dertil drøftede Indre Missions bestyrelse i efteråret planer om et præstekonvent, hvor alle der er lede og kede af modeteologien kan samles. Man kan dog selv. »Vi er i sandhed den stridende kirke. Det skal nok vise sig også

[7] Om møde i Århus med repræsentanter for Luthersk Missionsforening, Kirkens Ja og Nej og Kirkeligt Forbund, mens DMS afslog indbydelsen, se KD 15/11. Om det pauvre resultat: Jørgen Glenthøj KD 23/11, Jørgen Larsen KD 23/11; professor Prenters afvisning Jyllands Posten 11/11, iøvrigt KD 16/11, 18/11, 26/11 og Dagbladet 26/11.

fremover. Bulderet vil formodentlig tage til. Men det skal ikke lamme os«, forsikrede Kr. Friis IMs venner (IMT 633).

Kirkens venstre fløj.

Det er ikke først og fremmest *bibelsynet*, som konstituerer folkekirkens venstre fløj, man er jo her ikke eneste væрге for forskningens ret, men optræder måske mindre ureflekeret (jfr. Tage Morsing: Vi kan forske af hjertens lyst med god samvittighed, KD 17/2). Her er det givet, at »en redelig søgen efter sandheden kender ingen grænser. Og overfor dem, der har givet plads for ændringer »i verbalinspirationens kulisser«, men fastholder det grundlæggende dogme om, at tekstens ophavsmand er Gud«, må det slås fast, at mennesket gennem Bibelens menneskelige dokumenter må »høre Guds ord, uden nogen ydre autoritet på eget ansvar« (Sv. Holm-Nielsen Berl. Tid. 22/1).

Stort set forholder man sig her tavs overfor Indre Mission, men finder nok grund til at bryde en lanse med teologerne bag Kirkens Ja og Nej. »Jeg og mange hundrede andre præster kan aldeles ikke acceptere at blive klemmt ud på nogen »venstre fløj«, fordi vi véd os stående aldeles centralt både på præsteløfte, skrift og bekendelse,« skrev en af debattørerne, som udbad sig forklaring på, hvorfor de da blev kaldt forræddere eller falske forkyndere (H. B. Graabæk KD 24/2, jfr. 9/2, 4/5, 11/5, 2/6 og debatten med professor Prenter i PrfBl, begyndt 182).

I *Husum-sagen* optrådte skribenterne vel mere energisk og skarper end andre. Det gjaldt mindre pastor Husum – hvem nogle da ville give plads i folkekirken, mens andre havde mere travlt med at få en afgørelse trumfet igennem[8] – og mere hans og andres egentlige sigte. Det truede jo den folkekirkelige orden, som forudsætter at ethvert medlem af folkekirken har sin præst, som er forpligtet til at betjene ham eller hende.

Det var *strukturkommissionens* første betænkning, som fremfor noget blev udfordringen, som måtte tages op. Nu gjaldt det for

[8] Bl.a. Carl Hermansen: Det er uberettiget at sige, at der har været eller alene er frihed til venstre (AalbSt 19/1), Johs. Birkedal Nielsen og P. G. Lindhardt (KD 16/4), samt Axel Riishøj: I stedet for bestandig at skyde med skarpt bør de grundtvigske indrømme, at de er i klemme mellem ønsket om at bevare folkekirken og tanken om præstefrihed (DKt 93). – Modsat bl.a. Vilh. Krarup (PrfBl 97) og Otto Paludan: Forældrene kan jo bare døbe deres børn selv. »Det er vist lige netop det, der skal til, for at alt kan blive sat på plads« (Inf 5/2).

alvor folkekirken og menigmands ret i den – og den måtte værges ikke blot mod pastor Husum og biskop Baun, men også mod »de andre folkekirkelige aktivister, fru Bodil Koch nu i strukturkommissionen slutter alliance med«. Sådan trak sognepræst Otto Paludan situationen op (KD 5/2, 14/2, 21/2).

Den 13. januar vedtog strukturkommissionen sit første forslag med et overvejende flertal, og af de 5 som ikke stemte for forslaget var vel egentlig kun departementschef Roesen og valgmenighedspræst Helge Skov helt afvisende. Loftet over menighedsrådenes rådighedsbeløb skulle hæves ganske væsentligt og bevillingsrammen udvides. Efter overvejelser om at stille menighedsrådene helt frit foreslog man, at rådene skulle kunne støtte »lokale folkekirkelige opgaver samt formål, der vedrører stiftet som helhed«. Kirkelige institutioner skulle kunne få støtte til konkrete opgaver, som de tog op, men ingen direkte støtte; heller ikke diakonale opgaver kunne komme på tale, men nok forsøgsordninger efter nærmere overvejelser og efter prøvelse i hvert enkelt tilfælde. Man tænkte sig en rammelov, som administrativt kunne ændres efterhånden som der viste sig behov for det. Hovedsigtet var at imødekomme behovet for »på tidssvarende måde at videreføre folkekirkens forkyndelse og pædagogiske opgave også udenfor kirkerummet« (Betænkning nr. 411). Kommissionsmedlemmer talte om »tøbrud« (Per Salomonsen KD 26/1), ja om »en revolution« i kirken (Lise Harboe Jepsen Hskbl 130).

Kort forinden havde kirkeminister Bodil Koch i Folketinget udtalt, at hun ønskede menighedsrådenes bemyndigelse udvidet, både hvad det økonomiske angår og »også deres såkaldte åndelige bemyndigelse. Det er mit absolutte principielle sigte, og jeg tror, at det er nødvendigt, hvis vi skal bevare en ærlig folkekirkelig ordening« (Ft 65/66 825 f.). Og kommissionen havde taget dlet i op i forståelse med ministeren, for at den kunne blive behansagen forbindelse med en ændring af menighedsrådsloven, som allerede var til behandling i Folketinget (KD 26/1).

Helge Skov fandt derfor hurtigt ørenlyd[9], da han bestemt sagde fra, det hastede jo. Og forslaget måtte stoppes, det betød »et radikalt brud« med hidtidig praksis. Blev det gennemført, så

[9] Endnu 13/2 var DKt dog deprimeret over, at det var lutter gammelkendte ting, som menighedsrådene fik mulighed for at støtte – noget, som »ethvert nogenlunde ansvarsbevidst menighedsråd landet over hidtil har lagt sig efter« (55, jfr. 46 f.).

var der givet grønt lys for andet af det, der var tale om i den kommission, »hvor efterhånden alt kan lade sig gøre – undtagen netop at arbejde sagligt med en ting« (Skov DKT 84, Inf. 4/2). Snart stod der en sluttet grundtvigsk-tidehvervsk falanks, som anført af Højskolebladet og Information hamrede løs på forslaget og kommissionen og dens lyst til at lave en helt ny folkekirke, ja kirkeforfatning, mens man søgte at formulere sine krav om oprydning i folkekirken.

Pastor Skov bebrejdede kommissionen, at den på ministerens vink havde jaget sagen igennem og tillige forhindret en åben debat om den. Der var ikke behov for principielle ændringer, ville præster befatte sig med andet end kirkens eneste pædagogiske opgave, konfirmandundervisningen, så kunne de bruge de bestående (verdslige) love. Et udvidet arbejde på stiftsplan ville let føre til krav om stiftsråd, og vi kom kirkeforfatning et skridt nærmere. Afgørende var det dog, at forslaget rokkede ved selve folkekirkeprincippet. Hidtil havde der været et nogenlunde klart skel mellem folkekirkens arbejde og frivilligt kirkeligt arbejde, og blev det slettet ville folkekirken udvikle sig til en missionerende frikirke. Organisationerne ville presse menighedsrådene til at støtte deres aktivitet og de kom til at stå som exponenter for folkekirken.

Det var også forkert at give en ministeren så stor bemyndigelse. Skal der ændres, så må det i loven bestemt angives, hvad der kan få støtte som »folkekirkelige opgaver«. Og yderfløjene må samtykke i ændringerne, hvis folkekirken skal bevares, ellers er det »flertalsdiktatur«. Mindretallenes frihed må respekteres, ikke blot derved, at man skaber særordninger for [dem], men derved at loven såvidt muligt formuleres sådan, at den sikrer friheden«, både mod flertallene i menighedsrådene og mod et ministerielt diktatur.

Sammen med Skovs argumentation kom provst Roesens indvendinger til at bestemme debatten: Mens det folkelige arbejde i landsognene blev udelukket fra støtte, så kom det af pietismen inspirerede arbejde alene til at nyde godt af forslaget og fik en halvofficiel status. Skulle der ændres – det lod Børge Roesen stå åbent, mens biskop Dons Christensen stillede et sådant forslag – så måtte menighedsrådene stilles helt frit. A.h.t. menighedsrådene burde der kræves enighed (Roesen: evt. kvalificeret flertal?) om beløbenes anvendelse og størrelse. Misbrug undgår man næppe, men de vil blive begrænsede, fordi menighedsrådene kan drages til ansvar ved valgene[10].

Bodil Koch svarede omgående, at kommissionens forslag krævede grundigere overvejelser og ikke ville blive forelagt Folketinget før til efteråret (Inf 22/1) og erkendte, at hun måske havde været lidt for ivrig med sin opfordring til kommissionen om at se på sagen. Det gød blot olie på ilden, at hun erklærede sig mod aktivitets- og effektivitetsjag, for hun tilføjede, at vi heller »ikke kan nøjes med at forkynde«. Det var et stærkt ønske, at menighedsrådene kunne få friere åndedræt gennem udvidede beføjelser (KD 27/1, jfr. PrfBl 62).

Kirken skal nøjes med at forkynde svarede Kirkeligt Samfunds formand, pastor Birkedal Nielsen. Uanset at Ordets hørere har et personligt ansvar, så er kirkens eneste opgave at forkynde. Vil den være populær og imødekomme folks ønsker om mere, så stjæler det andet interessen fra evangeliet [11]. Den skal stille sandhedskravet og har så kun ansvar for, at Ordet bliver sagt, ikke om det bliver forstået eller bærer frugt (KD 17/2, jfr. bl.a. Hskbl 63, 71, Inf leder 15/2). – De grundtvigske skal ikke slå ind på tidens let-sindige og farlige problemstilling: Hvordan får vi folk i kirke? »Vi må gå ud fra den kendsgerning, at kirken ligger i sognet, og at sognets folk benytter sognets kirke«, havde sognepræst Paul Knudsen fastslået. Kirkens egentlige problem er at undgå at blive et lukket milieu og at fastholde sin åbenhed ved at forkynde det evangelium, som slår alle milieuer i stykker. Det er muligt at der er noget at ændre, men uden det grundsyn er al effektivitet intet værd (Hskbl 23 ff.).

Hvad ville så de ændre, som vendte sig mod alliancen af aktivister? Sognepræst Otto Paludan formulerede kravene sådan: 1–2) Menighedsrådenes indflydelse ved præstevalg skal udvides og de midlertidige begrænsninger fjernes, 3) det skal lovfæstes, at der ikke »(udover præstestillinger ved fængsler, døvstummeinstitutter, døvestiftelser og lignende) må oprettes noget fast præsteembede,

[10] Dons Christensens forslag blev ikke drøftet under det grundtvigske opgør, men fandt så megen mere støtte andre steder (biskop Hald, KD 17/10, Prf. bestyrelse, PrfBl 599). Birkedal Nielsen sigtede vel dertil med følgende: Det har været en lykke for dansk kirkeliv, at de kirkelige retninger har stået sammen om den fælles offentlige gudstjeneste. Skal menighedsrådene drøfte støtte til forskellig side, så vil det føre til modsætninger mellem flertal og mindretal, Hskbl. 64.

[11] Jfr. siden: »Den farligste og mest virkningsfulde måde at aflede interessen for evangeliets anliggende har altid været at skabe interesse for kirkens synlige bygning«. Gerninger må søges i det folkelige (Hskbl 594), jfr. DKt 73.

med mindre det er tilknyttet et bestemt sogn«; 4) det skal ligeledes fastslås ved lov, at bisperne ingensinde kan udgøre »en korporation eller et kollegium«; 5) »der ydes forøget tilskud til opførelse af nye kirker« og 6) »visse landsogne sammenlægges til to sognspastorater« (KD 14/2)[12]. På den måde var de lokale menigheder beskyttet mod de 3 magtgrupper, der truer dem: »1) Den statskirkelige styrelse, 2) En bispestyrelse suppleret med et lægmandsråd, 3) Det frivillige arbejds landsorganisationer« (DKt 115, jfr. 153).

Uden ret mange indlæg fra menighedsrådsmedlemmers side (se dog Landsforeningens årsmøde, Mrbl 129 f.) fortsatte debatten som teologernes opgør. Og her kom den splittelse i den grundtvigske lejr, som havde vist sig i kommissionen, efterhånden tydeligere til udtryk. Der må være grund til at følge kommissionen med principiel sympati, mente sognepræst Axel Riishøj. »Den i visse grundtvigsk-tidehvervske kredse herskende opfattelse er kirkepolitisk reaktionær«. Også de, der ikke vil lægge diakonien og organisationerne ind under folkekirken, og derom kommer hovedslaget vel til at stå, kan roligt drøfte den foreliggende sag. Der trænges til saglige sociologiske, folkelige og juridiske argumenter, idet vi hjælper hinanden med at analysere situationen i stedet for at skælde ud (DKt 115, 125, 166, 173, jfr. KD 1/3, 8/3, 30/7).

Til klaring af »grundtvigske folks stilling til de aktuelle kirkepolitiske spørgsmål« indbød *Kirkeligt Samfund* til møde i maj måned og satte ene kommissionens stærke kritikere til at indlede om de hjemlige forhold (KD angav deltagertallet til ca. 75, DKt til et par hundrede, 243). Her kaldte pastor Paludan til kamp for friheden, der stadig trues, nu af ministerens og aktivisternes preuseri. Og i kampen for det rene evangelium vendte pastor Birkedal Nielsen sig mod det arbejde, som kommissionen vil støtte, men

[12] Ønskerne kunne også formuleres sådan: Der er modsætning mellem folkekirken som rent borgerlig ramme og de »aktivistisk-pietistisk dominerede menighedsråd«. »Hvis kirkerne blev kommunale og bekendelsespræget fjernedes fra deres styrelser, ville denne store – man fristes til at sige prisværdigt passive – gruppe af folkekirkemedlemmer få en bedre repræsentation. Kirkeordningen ville til nederste led blive borgerlig, og man kunne sikre sig mod undergravning af folkekirkens principper« (Hskbl.s ansvarshav. red. Bendix Knudsen i Vestkysten 26/4). – Eller ønskerne kunne lyde sådan: »Kirken har intet som helst med samfundets strukturændring at gøre . . . Det eneste problem er, at der er præster nok, og at de bestiller noget«. Kirken skal lade være med at forsøge at vinde med tiden og have travlt, alt den slags »fører sammesteds hen – til paven, til højirkeligheden, til strukturkommissionen« (Vilh. Krarup Berl. Tid. 27/2).

som retter »bagholdsangreb« på børnene og gør dem til missionsobjekter, fordi de ikke kan få fat på de voksne. Vi risikerer at få kirkeforfatning, hvis der etableres en slags offentlig frikirke i folkekirken, den kan komme som en indre strukturdannelse i kirken. Pastor Skovs foredrag om strukturkommissionen, som »var nødvendig«, mandede ud i et krav om, at selv ikke tilsyneladende mindre forslag gennemføres, før hele arbejdet er sluttet. Først da er der en helhed at bedømme dem ud fra, og ellers kan man pludseligt stå med en helt ny folkekirke[13]. – Der lød dog også advarsler mod at de grundtvigske isolerede sig i skræk for at gøre noget. Partiernes kirkelige ordførere var indbudt, kun Kr. Damsgaard tog ordet. Han regnede sig for grundtvigianer, men måtte spørge sig, om han kunne leve op til det, som det var udlagt her. Det var farligt at isolere sig ved dogmatisk at hævde »forkyndelsens alene« og at vende sig mod en udvidelse af forkyndelsens fronter (se især KD 10/5, de udførlige og omdebatterede referater i DKt og Hskbl, samt Vartovbogen 137).

Som året gik førte aktivismens ubetingede modstandere det store ord i debatten. Men der viste sig mere eller mindre vidtgående divergenser i den grundtvigske lejr, når konkrete problemer kom til drøftelse[14]. Spændingerne kulminerede efter K.S.s årsmøde. I »dansk kristendom«s navn skærpede Birkedal Nielsen her sin kritik af det kristelige ungdomsarbejde og vendte sig skarpt mod, at en afrikansk præst ansattes som hjælpepræst i Århus (KD 20/10, DKt 417). Landet over udlagde dagspressen det som racediskrimi-

[13] Tilslutning fra grundtvigianere i Prf.s bestyrelse, se PrfBl 599.

[14] I slaget om »Den danske Folkekirkes Nødhjælp« (som i 1966 samlede mere ind end nogen anden dansk hjælpeorganisation, Berl. Tid. 8/1 67) lagde N. C. Lilleør for: Nødhjælpen er bestemt af, at vi skal andet end forkynde (PrfBl 169); man sælger folkekirkens dyre og kostelige navn (Hskbl 342). Han fik følge af Stougaard Thomsen: Når en kreds på kirkens vegne udnævner en speciel opgave som særlig kirkelig og maser sig usmageligt frem, så må der skabes rene linier (Hskbl 207). Modsat Tage Morsing: Jeg er principielt enig, men apparatet fungerer godt, og jeg fortsætter med god samvittighed (Hskbl 310) og Sandbæk: Kirken skal ikke blot forkynde, men også være til hjælp for medmennesket. Det er en gal teologi at være så bekymret for Vorherre, så man må advare her (Hskbl 242). – Derudover: det kristelige ungdomsarbejde (Otto E. Helms og Brandt Nielsen contra Birkedal Nielsen, KD 16/5, DKt 448); hospitalspræster (Villy Baunbæk contra Helge Skov, MrBl 104, DKt 85); studenterpræster (Erik Sølling og Axel Riishøj contra Skov og Paludan, KD 27/9, DKt 128, DKt 85, AaSt 18/12); ansættelsen af Leonidas Kaligula (biskop Høirup contra Paludan, KD 31/10, AaSt 31/10, 18/12).

nation (KD 22/10, 24/10). Grundtvigske vidste bedre, men selv de, der ellers var formandens meningsfæller, måtte beklage, at han havde skadet den sag han ville gavne, ved svigtende indfølelse og mangel på diplomatisk sans (DKt 416). Andre mente, at K.S.s »fremtid og respekten om dets arbejde« var sat på spil og krævede formandens afgang (KD 10/11, DKt fra 421). Den konsekvens ville bestyrelsen ikke drage (Riemann: Det kan gå i politiske og økonomiske foreninger, ikke »under kirkelige forhold«, DKt 465). Fra debatten står en bedømmelse af situationen af Axel Riishøj ukommenteret: Vi må tage det som en kendsgerning, at folk ikke længere forstår grundtvigsk tale om det folkelige. Det skyldes både en sproglig udvikling, og at tiden og især ungdommen tænker kosmopolitisk. Opgaven er at gøre det begribeligt, at folkeligheden ikke strider mod det mellemfolkelige, tværtimod er den eneste bro dertil. Det opståede røre maner til alvor og selverkendelse. For det drejer sig ikke om noget isoleret, men om noget tidstypisk. »Derfor er der så ringe tilgang til K.S.s arbejde ude i landet. Derfor smuldrer arbejdet i kredsene. Derfor går det hele så tungt. K.S. bliver mere og mere et ejendomsselskab og en forretning, ikke en levende bevægelse«. Den vigtigste front er den, der vender ind mod os selv [15].

Administration og lovgivning.

Da Folketinget samledes i oktober bebudede regeringen, at der kunne ventes et lovforslag om oprettelse af et organ på Grønland svarende til stiftsøvrighederne [16]. Om *strukturkommissionens* forslag om rådighedsbeløbet hed det, at det »er under overvejelse« [17].

[15] 433 ff. Jfr. Birkedal Nielsen om K.S.s problemer: DKt læses mere end det holdes; soldatarbejdet giver stigende underskud; der er kun kommet indberetninger fra 2 hovedkredse (DKt 417, jfr. 64) – og om grundtvigianismens problemer: Jeg har talt med et utal af journalister og erfaret det umulige i at forklare dem det grundtvigske menneskesyn, men vil derfor ikke kapitulere (KD 29/10).

[16] Kirkeministeren aflagde i forsommeren besøg på Grønland sammen med embedsmænd fra ministeriet og forhandlede med det grønlandske præstekonvent. På tale var også oprettelse af en stilling som vicebiskop, aflønningen af kateketerne, som der er altfor få af, og det langsommelige kirkebyggeri (KD 22/6), om udviklingen på Grønland se Berl. Tid. 30/1, 26/6, 1/9 og Vartovbogen 93.

[17] Ft 66/67 27 f., jfr Bodil Koch Berl. Tid. 28/8. – Sagen sendtes til udtalelse hos bisper, provster og præster (jfr. PrfBl 599), samt Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer. Derudover også til provstiudvalgene, hvad der fik domprovst Aastrup til at rykke ud: De har ikke myndighed udover deres eget provsti, bis-

Efter regeringsomdannelsen i november blev den *nye kirkemini-ster*, pastor Orla Møller, udfrittet om sin stilling. Han gav udtryk for megen personlig sympati for kommissionen. Han mente også, at kirken må være virksom uden for gudstjenesten og at der foruden sognepræster var behov for »nye og forskellige stillinger«. Som minister bandt han sig derimod ikke. Spurgt om mindretallene skal bestemme udviklingen, svarede han, at det er rigtigt at vise mindretallene respekt. Hellere end at sætte dem i klemme må man forhandle videre. På den anden side kan det ikke være rimeligt, »om nogle få ønsker at påtrykke deres opfattelse på flertallet, særlig ikke, hvis deres egne arbejdsvilkår ikke forringes gennem flertallets afgørelser« (KD 29/11, Berl. Tid. 4/12).

Ret pessimistisk mente Kristeligt Dagblad, som efterlyste en effektiv indsats fra kirkens side i ferietiden, at »her er dog vel et punkt, hvor ingen fra kirkelig side kan tænke sig at stikke en kæp i hjulet!« (9/9). For som kommissionen arbejder videre og andre problemstillinger og mulige løsninger antydes, så kan der også forudses nye debatter. Det gælder om præsteuddannelsen, om en sognemedhjælperordning og ikke mindre om forholdet til det frivillige kirkelige arbejde. Kommissionen har spurgt organisationerne om deres ønsker. De samler sig nok om økonomisk støtte, men mere om at arbejdet anerkendes som en del af kirken [18]. Og det er just det, som man fra anden side vil undgå.

Til advent gjorde domprovst Jørgen Bøgh »foreløbig status« for kommissionens arbejde. Der var grund til varsomhed. Skal en minister kunne gennemføre noget må der stå en nogenlunde enig kommission bag, for kirkelige mindretal har større vægt som vetogrupper end politiske. Derfor har konservatismen større muligheder end reformgrupper, og mindretalsdiktatur er ofte en større fare end flertalsdiktatur. Kommissionen må følgelig være tilbageholdende med indstillinger, som ikke alle anser for påkrævede, ellers kan

perne kan godt snakke sammen om sagerne, men må svare hver for sig; får menighedsrådsforeningen sager til erklæring, så handler ministeren som har vi en fatning med overmenighedsråd for hele landet; bliver det næste at man gør noget ud af menighedsrådsmøderne og forelægger dem sager som angår hele folkekirken, »så må vi til at slås« (Jyllands-Posten 3/6), cit. med tilslutning, PrfBl. 373.

[18] Om præsteuddannelsen, se KC 61 contra KD 26/11. Ønsket om sognemedhjælpere, AaSt 26/3, PrfBl 145. – Om det frivillige kirkelige arbejde, se Diakonissehuset Sankt Lukas Stiftelsen 26 ff., Sømandsmissionen KD 12/9 og årsberetningen, DKU KD 13/1, KFUM og K Episkopet april og KD 10/11, 30/12 65, FDF og PPF KD 16/3, 15/11, desuden biskop Hald, Dannevirke 23/6, KD 17/10.

den gøre sager, som ikke kan løses i øjeblikket, til tabuer for lang tid. »Er en sag først faldet, efter at have været offentliggjort, vil det være vanskeligt at rejse den påny, hvis en løsning siden viser sig påkrævet«. Alligevel har en kulegravning af problemerne værdi. Og man kan da håbe, at forhandlingerne i kommissionen »efterhånden vil føre til en afdogmatisering af en række af de spørgsmål, som der er gået kirkepolitik i« (KD 26/11).

Der er ikke afgørende nyt fra udvalget om *pastoralseminariet*, let synes arbejdet ikke at gå (Mrbl 116, PrfBl 195, KD 31/3, Berl. Tid. 20/11). Men *præstehøjskolen* synes at styrke sin position (PrfBl 195, 259, 613, 647) og får, efter at der er givet bevilling til ombygning, eget hus i Søllerød i det kommende år (KD 26/5).

Statsministeren gentog i sin redegørelse for *regeringens politik* det såre velkendte, at »den hidtidige linie« på det kirkelige område ville blive fulgt, og tilføjede, at folkekirken skal have »rimelig økonomisk støtte« (Ft 66/67 27). Offentliggørelsen af den afgående regerings langtidsbudget fik nogle til at tvivle, for alene kirkeministeriets udgifter i de næste 3 år var ansat ganske uændret (Berl. Tid. 10/11, Jyllands-Posten 20/11). Trods den runde formulering sagde statsministeren nu nok alligevel noget. For statens støtte til folkekirken har kostet Socialdemokratiet overvejelser[19], og de bliver vel ikke mindre, fordi Socialistisk Folkeparti stadig kredser om den[20].

[19] Bodil Koch: Det er en god ting, at folkekirkens medlemmer i så høj grad som rimeligt betaler den kirkelige ligning (Ft 65/66 3422, jfr. her 214). Som ordfører ved lovforslaget om kirkebyggeriets finansiering udtalte Orla Møller: Jeg er ikke helt sikker på, at jeg og mit parti er helt enige om statsstøtten. Efter min opfattelse må vi principielt være imod, at andre end folkekirkens medlemmer betaler; så længe beløbet er af symbolsk størrelse, er der ikke grund til ophævelser (s.st. 3734). Bodil Koch svarede ham og SF, som alene var betænkelige: Så længe vi har denne kirkelige ordning, er det rimeligt med statsstøtte (s.st. 3744, måske endnu stærkere 3529). Se iøvrigt »Verdens Gang« 101, 147, 177, 210.

[20] Morten Lange: Det er en alm. interesse for borgerne, ikke blot et kirkeligt spørgsmål, at kirkerne holdes vedlige; men vi trænger i høj grad til at få en ægte kirkelig ligning, så ca. halvdelen af de kirkelige udgifter ikke betales af »os andre« (Ft 65/66 3414), jfr Poul Dam: Det hører til SF's grundsynspunkter, at udgifterne til folkekirken »i størst mulig udstrækning« dækkes af den kirkelige ligning (s.st. 3740). – Morten Lange skildrede siden SF's kirkepolitik sådan: Der er ikke grund til at erklære folkekirken krig, ideologisk set er der herhjemme »langt fra paverne i Moskva og Rom« ikke nogen dyb konflikt. Og med sin blanding »af progressive og reaktionære kræfter« er folkekirken ikke en reaktionær magtfaktor, det kan en frikirke blive. Men der er grund til at ændre »kirkens verdslige antræk« og især

Alligevel gennemførtes den nye lov om *finansieringen af kirkebyggeriet* på baggrund af en så at sige enstemmig indstilling fra udvalget[21]. Betænkningen åbner mulighed for, at menighedsrådene direkte kan engagere sig i kirkebyggeriet. Nogen lovændring er ikke påkrævet, for rådene har allerede moralsk pligt til at sørge for nødvendigt kirkebyggeri. Menighedsrådsforeningens ønske om, at de får »ret og pligt« til det, er ikke imødekommet, fordi det ikke er meningen at give menighedsrådene eneret og at udelukke privat initiativ. Derimod foreslås det at fjerne loftet over det beløb, som over den kirkelige ligning kan bruges til nyopførte kirker, og at åbne mulighed for, at der over ligningen kan oplægges midler til kommende kirkebyggeri. Udvalget forudsætter at statsstøtten opretholdes. Det er en »naturlig forpligtelse for staten«, når det store flertal tilhører folkekirken, og det er i overensstemmelse med grundloven.

Ændringerne gør det ikke mindre påkrævet at afgrænse, hvor meget der hører med til en kirke. Udvalget har ikke villet sinke en lovændring ved langvarige principielle overvejelser. Hidtil har kirkeministeriet ved godkendelse af projekter regnet konfirmandstuer som noget påkrævet, mens halvdelen af udgifter til lokaler, der både kan sættes i forbindelse med kirkerummet og bruges for sig selv, har måttet skaffes ad privat vej. Derudover foreslår udvalget, at et passende lokale, beregnet til præsternes arbejde i sognet, medregnes som en naturlig del af et kirkebyggeri. Ønsker man mere, så må pengene dertil samles ind, ligesom frivilligheden får sin plads, hvor man stiller særlige krav til kunstnerisk udsmykning (Betænkning nr. 406, afgivet dec. 1965).

til at få »noget klarere linier mellem stat og kirke«. Støtten til præstelønningerne bør ophøre, mens staten kan betale til det alle har glæde af, de gamle kirkers vedligeholdelse og kirkegårdsjord. Det offentlige kan godt opkræve kirkeskatten, så kirken ikke bliver nødt til at opbygge et apparat, som lettere gør den til en magtfaktor. Personregistreringen og indgåelse af ægteskaber bør kirken ikke ordne, og de sidste rester af dens gamle magt over skolen bør fjernes (de private seminarier). Det haster mere med boliger end med kirker. Hvor der ved et stort nybyggeri mangler »en enkelt kirke« må der bygges uden offentlig støtte. Den afklaring gør måske kirkeministeriet overflødig, så økonomi- og kulturministerierne kan overtage dets opgaver (SF-bladet 21/12).

[21] Et forslag om oprettelse af en stilling som konsulent for kirkebyggeriet kunne folketingsmændene Skov Thulesen og Gottschalek-Hansen ikke give tilslutning. Udvalget havde først overvejet, om der burde nedsættes et udvalg, som kunne stå til rådighed for menighedsråd og kirkekomitéer.

Kirkeministeriet gav ganske sin tilslutning til udvalgets synspunkter, hvorom der havde været enighed, og Bodil Koch understregede ved fremsættelsen, at det er af betydning for forholdet mellem stat og kirke, at staten – også ved tilskud – interesserer sig for, at det fornødne kirkebyggeri gennemføres. Det er også et spørgsmål om kirkeministeriets byggekvote, som er »ganske utilstrækkelig« (Ft 65/66 3524). Sammen med loven fik Bodil Koch fra alle partier støtte til, at byggekvoteen burde forhøjes [22]. Først da ville loven få virkelig betydning, for det er her, at kirkebyggeriet er bremset i de seneste år, pengene har været der [23]. Kvotaen blev også forhøjet fra 4 mill. kr. årligt til 6. Kirkefondet havde håbet på mere, for stigningen svarer stort set til prisstigningerne siden beløbet i sin tid blev fastsat. Der er behov for yderligere 3 mill. kr. om året, hvis kirkebyggeriet skal følge med. Alene i hovedstadsområdet vil der i de kommende 10 år blive brug for næsten 60 kirker (årbog 28 ff.) [24]. Men der var så godt som alle steder glæde og tilfredshed med den nye lov [25].

[22] Ft 65/66 4885 og Till. B 685, SF var i udvalget repræsenteret ved Morten Lange (Folketingsårbog 333). – Der blev vedtaget endnu en ændring i lov om kirkers brug, fremsat 1/12 og behandlet for sig. Den åbner mulighed for højere kirkeskat i København, hvor der var for lidt til kirkernes drift og vedligeholdelse (s.st. 331). – Et 3. lovforslag vedrørte § 36 i menighedsrådsloven (begrænsningerne ved hvert 5. ledige sognekald), bestemmelsen var tidsbegrænset og der skulle revideres; ministeren ønskede at tidsbegrænsningen faldt bort, men Folketinget var betænkeligt på menighedsrådenes vegne (1. beh. 10/2) og fastsatte ny frist for revision i 1969/70, hvor strukturkommissionen måtte være færdig (s.st. 336).

[23] 1966 indviedes flg. kirker: Præstebro (etape), Herlev (etape), Brøndbyvester (midlert.), Sorgenfri, Vestervang i Helsingør, Rødbyhavn, Strandby, Hjørring (vandrekirke), Ålborg (sal), Langenæs i Århus og Brændkjær i Kolding (etape). – Følg. påbegyndtes: Tagensbo, Strandmarkskirken (2. etape), Høje Gladsaxe (særlø), Glostrup, Brøndby Strand (vandrekirke), Korsør og Kalundborg, samt selvbyggeri i Søborgmagle, Bistrup (2. etape) og Holstebro. – Om elementbyggeri, se KD 8/10, Kirkefondets årbog 35. – Katolikkerne indviede kirker i Strandby og Tønder, selvbyggeri er igang i Søborg.

[24] Kirkefondet overvejer sin stilling efter den nye lov. Repræsentantskabsmødet bemyndigede bestyrelsen til at arbejde videre med et forslag om, at fondet fortsætter, ikke blot fordi det har juridiske og økonomiske forpligtelser. Men man kan være ministeriets dårlige samvittighed, og der trænges til et rådgivende organ for kirkebyggere i hele landet. Der vil også være behov for indsamlinger til menighedslokaler, andre opgaver er rejsningen af strandkirker og »at formidle inspiration fra det hjemlige og udenlandsk kirkeliv«, for der er brug for et *frit forum* for nye tanker og arbejdsformer, og vi »tør ikke lade være trods strukturkommission, præstehøjskole, bibelskole og andre gode kræfter« (årbog 28 ff., KD 9/4, 18/10 ff.). Om Århus Kirkefond se Meddelelser fra Århus stift nr. 4, 84.

1966 rummer andre temaer fra de foregående år. *Mangelen på præster* bliver stadig mere udtalt og mærkes overalt, især dog i hovedstadsområdet. Vel ikke uden sammenhæng dermed søgte et påfaldende stort antal præster derfra. Sidste års store tilgang til det teologiske studium holdt ikke, der meldte sig dog 102. De 39 var kvinder, og henved 200 af de ca. 700 teol. studenter er nu kvinder[26]. – *Feltpræsteordningen* kom et afgørende skridt videre. De 3 feltprovster blev udnævnt. Det er dog et spørgsmål, i hvilket omfang betænkningen fra 1962 bliver ført ud i livet, udtalte forsvarsministeren. Foreløbig er der hverken penge eller præster til heltidsansættelse (KD 22/4, jfr. 11/3, 29/4, 12/10, MrBl 99).

Lige før ferien vedtog Folketinget den nye læreruddannelseslov. *Kristendomsundervisningen* placeredes mellem klasselærerfagene, som alle skal have og undervisningen afsluttes med prøve. Det var en forudsætning, at den er »kundskaftsmeddelende, ikke forkyndende«. De fleste undtagelsesbestemmelser bortfalder, kun muligheden for at en lærer kan bede sig fritaget for at undervise i faget blev opretholdt. Udvalget stod enigt, og der var i Folketinget ikke megen grund til drøftelse om den sag, omend den lidt overraskende enighed måtte kommenteres[27].

[25] Enkelte i Kirkefondet er betænkelige ved statens kærlige favntag og menighedsrådene (KD 20/10). – Kan man blot regne med et stilfærdigt oplysende arbejde, så er der næppe grund til indvendinger, skrev E. Stougaard Thomsen; men det kan blive nødvendigt ved lov at begrænse, hvilket haløj man kan tåle på kirkens grund. Og kan man regne med at det frivillige arbejde vil opfatte sig som gæster, og at menighedsrådene vil betyde dem denne stilling ved at opkræve en rimelig leje for brug af lokalerne? De kan blive brugt godt og rigtigt; det der foregår kan dog også ligge i vejen for hvad der sker i kor og skib, og det er det afgørende, Hskbl. 14/10, 683. Ukommenteret, jfr. dog PrfBl 164.

[26] Afgangen (ved dødsfald og afsked) var på 62, dertil kom 12 nye embeder, samt at et nedlagt embede blev genoprettet; det modsvares af 33 teol. kandidater, 8 lægfolk og 2 nedlagte embeder (det ene midlertidigt). Kirkelige organisationer afgav 12 og genansatte kun 3 andre; 5 præster blev seminarielærere, mens skoleverdenen afgav 5 andre. Flere emeriti er konstitueret, også i faste embeder. Enkelte landembeder blev oplået ledige med ny tjenesteplichter i nærliggende købstæder.

[27] Betænkning 18/5, Ft 65/66 Till. B 1044. Efter »grundig udvalgsbehandling«, hvor kristendomsundervisningen var »ivrigt diskuteret« (s.st. 5653) fulgte 2. beh. 25/5. Her udtalte Sigsgaard fra SF, at han »gerne havde set, at faget helt udgik som obligatorisk fag, men stod vistnok alene med det standpunkt. Det skal dog understreges, at faget må formodes at skulle deltage i den almindelige timetalsbegrænsning, der skal finde sted« (5653). Skønt enig i at faget får ligestilling, var Børge Diderichsen betænkelig; han var ikke mod at faget karakteriseres som kundskabsmeddelende, men lærerens personlige stilling får »uvægerligt« indflydelse

Der blev knap nok tid til at udtrykke tilfredshed med fagets nye vilkår (KD 2/6, 11/6, jfr. 4/5), før kirkelige og faglige kredse samlet undsagde den nye lov. Det var undgået opmærksomheden, at forslaget var ændret under udvalgsbehandlingen, og at prisen for kristendomsundervisningens placering var, at den delte vilkår med klasselærerfagene. Og undervisningen heri blev skåret ned til kun et år, for at lade sigtet i den nye lov komme klarere til udtryk. Ved kristendomsundervisningen var det uforsvarligt, mente man, for her mødte de studerende med mere vidt forskellige forudsætninger end ved de andre fag. Og det blev der ikke rådet bod på, fordi de lærerstuderende efter det første år *kan* vælge faget »religion« som liniefag (henvisningerne er legio, se oversigterne i Religionslæreren og KiInf).

Seminarierektor Poul Hartling og IMs næstformand, forstander Edv. Jensen, som havde foranlediget ændringerne (jfr. 214) kom især i skudlinien, men også undervisningsminister K. B. Andersen. De hævdede bestemt, at sagen var grundigt behandlet, og at resultatet var forsvarligt (se henholdsvis KD 1/9, 30/9, Jyllands-Posten 21/11 og KD 11/6, 8/7, 14/9, 20/9, 30/11 samt 30/8, 22/10). Ministeren fandt derfor ikke anledning til at nedsætte en kommission til at kulegrave fagets problemer fra folkeskole til seminarium. Det kunne måske have skabt ro[28]. Nu lod offentligheden sig ikke

og det er for både ham og elever vanskeligt at drage skel her (5662). Enigheden kommenterede Dupont sådan, at udvalget meget stærkt havde understreget, at »denne undervisning må gives på helt neutralt grundlag uden i nogen måde at virke missionerende« (5632); på Hartlings måde lød det: »Det er en naturlig ting, at dette fag på seminarierne ikke har forkyndende karakter, men er kundskabsmeddelende«. Man kunne tro, at det har været et missionerende fag, det tror jeg ikke har været tilfældet noget sted. Folkeskoleloven forudsætter, at undervisningen skal være i overensstemmelse med folkekirkens lære, heri ændres ikke, ligesom der ikke sker indgreb i de lokale myndigheders administration af lovens § 23 (5639, 5641). Edv. Jensen fandt det rigtigt, at det pointeres, at det er undervisning og ikke forkyndelse, forkyndelsen påhviler kirken og hjemmene. »Jeg forstår dog også udtrykket »ikke forkyndende« på den måde, at timerne ikke bruges til antikirkelig forkyndelse« (5644). Undervisningsministeren afrundede: For den der skal administrere er det uendeligt værdifuldt, at Folketinget står enigt bag betænkningens klare udtryk. De er så klare, at jeg kan afholde mig fra at komme ind på det, »som jeg vil kalde løsningen vedrørende problemerne omkring kristendomskundskaben« (5668). 3 beh. fandt sted 1/6 uden større debat herom (6000 ff.).

[28] Folkeskolen 1774, 1922, 2096: En kommission er et logisk svar, og der er nok at tage fat på; ved nedsættelse var »noget af spændingen givet gået af trykkogerens«. 1659: Man kan undre sig over, at den eller de for ændringerne ansvarlige

berolige, den følte sig »overrumplet« ved lovens hurtige vedtagelse, og krævede revision af den lov, som Folketinget havde vedtaget under »falske forudsætninger« (især foranlediget af Børge Diderichsens beklagelse af at have overset ændringerne, KD 20/8, 30–31/8 og 2/11).

Ingen ved om der var kommet noget ud af det, hvis der ikke var udskrevet valg. I valgkampen blev folketingsmedlemmerne stærkt interPELLeret om sagen og det gjorde indtryk (t. eks. Jens P. Jensen KD 14/11). Det endte med, at de 3 største partier lovede revision af loven eller overvejelse i en kommission. Dermed gled spørgsmålet ud af valgkampen [29]. Den energiudfoldelse, som i den givne situation gav indrømmelser, kan vel have betydning, når der skal drøftes timetal på seminarier og ved højere forberedelseseksamen. Det er så nok et spørgsmål, om det opmuntrer Folketinget til at imødekomme ønskerne om ligestilling af kristendomsundervisningen i andre skoleformer (Hartling og Edv. Jensen, se ovenfor samt KD 12/11). Det kan jo være bestyrket i, at ministeren havde haft ret, da han udtrykte betænkelighed ved at røre ved faget og få hænderne i en hveserede (jfr. her 214).

Og så skal det tilføjes, at vel var der enighed om at undsige den nye lov lige fra Tidehverv til Indre Mission, men der var forskelle i udgangspunkt og sigte, selv om det ikke kom så klart frem. Indsigelserne fra folkekirkevenstre var mere fagligt og mindre kirkeligt bestemt. Højrefløjen lod nok ikke faglige krav ude af betragtning, og vendte sig vel heller ikke mod lovens sigte for undervisningen i kristendom, men her var det ikke mindre kirken som »stod vagt« om sin dåbsundervisning [30].

ikke har fundet anledning til at gøre opmærksom på revisionen og foregrebet situationen.

[29] De konservative, hvor Edv. Jensen ikke var genopstillet af personlige grunde, lagde for og lovede revision af loven (Berl. Tid. 10/11). Dagen efter tog Hartling initiativ til en fælles VK-erklæring, som udtaler ønsket om en kommission og lover støtte til at kristendomsundervisningen andre steder får ligestilling. – Det sigte lå bag seminarieloven hed det i en erklæring fra undervisningsministeren samme dag. M.h.t. en kommission skal der ikke kaldes forgæves på ministeriets initiativ. De to partiers ønske om at holde spørgsmålet udenfor valgkampen delte ministeren fuldt ud (KD 11/11, 12/11).

[30] Se t. eks. Diderichsen (KD 31/8, 14/1 67) og Herluf Eriksen (KD 16/9, 31/12) contra Kr. Friis (IMT 1967, 39) og Riisgaard (KD 27/4), jfr KD 18/11 og 28/12.

Forskning og forskningsresultater m.m.

Det mærkes, at den teologiske forskning har gode kår og mange dyrkere. Teol. disputatser er ikke sjældenheder længere, og i 1966 kom der 3 til. Emnerne spænder fra Markusevangeliet (Hejne Simonsen) over Justin (Niels Hyldahl) til Holger Rosenkrantz (Jens Glebe Møller). Ved de filosofiske fakulteter blev der tilmed forsvaret disputatser om byzantinsk kirkesang (Chr. Thodberg) og om Jesu-termission i Danmark efter reformationen (Vello Helk). Og så udvidedes arbejdsfeltet yderligere ved oprettelsen af en religions-sociologisk afdeling på Institut for dansk Kirkehistorie (med Per Salomonsen som leder).

Punktligt afsluttedes Gads danske Bibelleksikon, og ved udgivelsen af bind om reformationstiden (ved P. G. Lindhardt og Niels Knud Andersen) og om de sidste årtiers kirkehistorie (ved P. G. Lindhardt) fuldendtes Den danske Kirkes Historie.

Kirkeretslige bøger er ikke hverdagskost. Men departementschef August Roesens »Nogle afsnit af dansk kirkeret« fra 1960 udkom i 2. og udvidet udgave som »Dansk Kirkeret«.

Blandt forlagernes mange nye lærebøger i kristendomskundskab må nævnes B. B. Lillelunds »Religionspædagogik«, den første i sin art herhjemme. Og til årets publikationer hører Bibelselskabets billigbogsudgave af det nye Testamente. – Pastor Anders Malling fuldendte sit store værk, Dansk Salmesang – som domprovst K. L. Aastrup fortsatte med hele 2 samlinger af salmer.

Forfatternes Adresser

Amanuensis, cand. theol. *Th. Lyby Christensen*, Ask pr. Malling.

Universitetsadjunkt, cand. mag. *Troels Dahlerup*, Raftvej 8, Lyngby.

Professor, dr. theol. *Leif Grane*, Skt. Hansgade 2, København N.

Arkivar, cand. mag. *Henning Heilesen*, Kollegiehaven 9, Charlottenlund.

Provst, dr. theol. *Jens Holdt*, Askov pr. Vejen.

Amanuensis, cand. theol. *Søren Bülow Jensen*, Amagerbrogade 92³, København S.

Stud. theol. *Mads-Bjørn Jørgensen*, Ved Klosteret 5⁴ th, København Ø.

Pastor *Anders Malling*, P. Damsvej 15, Sorø.

Stud. theol. *Erik Norman-Svendsen*, Risvangen 39, Brønshøj.

Musæumsinspektør, dr. phil. *Olaf Olsen*, »Klinten«, Stavnsholt pr. Farum.

Pastor *Johannes Pedersen*, Monbergsvej 53, Odense.

Provst *Carl Trock*, Sønderup pr. Slagelse.

Danske filosoffer i anden halvdel af det 13. århundrede

Af *Heinrich Roos*

Det 13. århundrede var den systematiske teologis blomstringstid i middelalderen. Opdagelsen af den »nye« Aristoteles og det dermed forbundne nye videnskabsbegreb (»scientia« mod »sapientia») prægede hele århundredets teologiske tænkning. Aristotelismen som metode blev naturligvis ikke akcepteret uden modsigelse. Hele århundredet er et eneste opgør med de nye tanker: en stadig kamp mellem den mere konservative retning, som var inspireret af den nyplatonisk-augustinske tankeverden, og den »moderne« retning, som var under indflydelse af Aristoteles og hans arabiske kommentator Averroes. I første omgang sejrede den aristoteliske retning. Men efter Tomas af Akvins død (1274) indtil Duns Scotus' fremtræden (1302/3) var Henrik af Gent den førende skikkelse ved Pariser-Universitetets teologiske fakultet. Men Henrik af Gent stod under Augustinus' indflydelse og støttede sig i sine filosofiske analyser til den nyplatoniske Avicenna. Den åndshistoriske front forløb heller ikke enstydigt mellem teologerne i de nye tiggerordener. Gennemgående stod franciskanerne den augustinske retning nær, og dominikanerne den aristoteliske. Men franciskaneren Bonaventura kender sin Aristoteles godt og citerer ham flittigt, medens dominikaneren Mester Eckehart ganske tydeligt støtter sig til nyplatonismen og dens middelalderlige forfægtere.

De store systematikere i dette århundrede er Albert den Store, Tomas af Akvin, Bonaventura, Henrik af Gent og Duns Scotus. Ved siden af disse klassiske tænkere findes der imidlertid endnu et stort antal »andenrangs« tænkere, hvis indflydelse var stor, og hvis værker vi lidt efter lidt bliver nærmere bekendt med. Det 13. århundredes teologi var på ingen måde ensrettet; dets pluralisme var større, end vi i almindelighed er tilbøjelige til at antage.

Denne nye blomstring af den systematiske teologi foregik ved de nyoprettede universiteter, hovedsageligt Paris og Oxford. Til

dens udvikling gav de forskellige nationer deres bedste kræfter. Albert den Store var tysker, Tomas af Akvin og Bonaventura italienerne. Blandt de mindre betydelige tænkere findes personligheder fra næsten alle europæiske lande. Hvordan forholder det sig med de nordiske lande, og især Danmarks, bidrag til denne teologiske udvikling? Tilsyneladende kender vi ingen danske navne, som har gjort en indsats i denne nye teologiske selvbesindelse. Man kunne måske tænke på Anders Sunesøns »Hexaëmeron«, men hans værk tilhører i sin tankegang helt det 12. århundrede. Han døde 1228. Skønt den lærde ærkebiskop af Lund i sin ungdom (indtil 1190) studerede i Paris, England og Italien, blev hans værk kun kendt i Norden. Der fandtes af dette værk fire håndskrifter i Hamburg, Sorø, Lund og Roskilde. De tre første håndskrifter er imidlertid gået tabt. M. Cl. Gertz har lavet sin udgave efter det eneste manuskript, som er tilbage, nemlig det fra Roskilde, der nu findes på det Kongelige Bibliotek i København.

Spørger man efter grunden til denne tilsyneladende mangel på dansk deltagelse i det 13. århundredes åndsliv, må man ikke overse en vigtig kendsgerning. Dette nye åndsliv kunne efter sin natur kun udvikle sig ved de nye universiteter. Der havde man adgang til de nye håndskrifter, der traf man de nye mennesker, der blev de nye ideer diskuteret, der kunne man få de nye akademiske grader, som gav adgang til på embeds vegne at tale med i det standende opgør. Men Danmark havde intet universitet. Vi er indtil nu meget dårligt underrettet om præsternes uddannelse i hele middelalderen [1], og i Danmark i særdeleshed. Før konciliet i Trient fandtes der ingen institutioner, som tog sig af de fremtidige præsters teologiske og spirituelle uddannelse. Det var overladt til deres eget initiativ, hvor de skaffede sig de latinske, liturgiske og pastorale kundskaber, som krævedes til præstevielsen. Det 3. Laterankoncil (1179) foreskrev (c. 18), at der ved katedralkirkerne ansattes en magister, »qui clericos eiusdem ecclesiae et scholares pauperes gratis doceat« [2]. Det 4. Laterankoncil (1215)

[1] Måske må »Stella clericorum« af Laurentius Johannes de Dacia (Ellen Jørgensen: Om nogle middelalderlige forfattere, Historisk Tidsskrift 8. R. III, 1911, 253 ff.) »Rotulus pugillaris« af Augustinus de Dacia (A. Walz, Des Aage von Dänemark »Rotulus pugillaris«, Classica et Mediaevalia XV, 1954, 198 ff.) og »Religio munda« af Thomas Hibernicus (Tue Gad i Kirkehistoriske Samlinger 7. r. 5. bd, 3. hæfte, 1965, 435 ff.) opfattes som uddannelsesbøger for den gejstlighed, som ikke studerer ved universiteterne.

[2] Decr., I. V, tit. V, cap. 1.

foreskrev, at i det mindste enhver metropolitankirke skulle have en teolog, »qui sacerdotes et alios in sacra pagina doceat et in his praesertim informat, quae ad curam animarum spectare noscuntur«[3]. Om disse bestemmelser blev gennemført i Danmark, ved vi ikke. Men selv om disse bestemmelser blev gennemført, ville denne uddannelse næppe have svaret til de krav, som den nye tid stillede til de fremtidige præster.

En virkelig teologisk uddannelse, som berettigede til at tage del i de nye åndsstrømninger, kunne ikke opnås i Danmark. Havde man dygtige, begavede unge mænd til rådighed, måtte man sende dem til de udenlandske universiteter, først og fremmest til Paris. Nu havde ganske vist Anders Sunesøn studeret i udlandet. Men man må ikke glemme, at han tilhørte Hvidernes berømte slægt og kunne bekoste dette ophold med egne midler. Men hvad med de andre, som det 3. Laterankoncil kalder »scholares pauperes«? Forholdsvis tidligt var man i Danmark blevet opmærksom på dette brændende spørgsmål. I et dokument[4] af 17. maj 1253 flytter Biskop Jakob Erlandsen Helligåndshuset ved Roskilde ind i selve byen, overdrager det nogle ejendomme og opretter en fundats, som indeholder bestemmelser, bl.a. om de peblinge, der får ophold i hospitalet, medens de studerer. Om disse peblinge hedder det bl. a. i dokumentet: »Quandocumque autem duo tales exstiterint inter ipsos qui sue probitatis obtentu digni habeantur Parisius uel alias ad maius studium transmitti . . .«[5], hvorefter der fastsættes, på hvilke moralske og økonomiske betingelser dette skulle ske. Men ikke nok dermed. D. 18. september 1284 bekendtgør officialen i Paris, at Roskildeskanniken magister Peder Arnfast i sit testamente har overdraget et hus i Paris til fattige danske studenter[6]. Vi har kun dokumentet i en dansk oversættelse. Deri hedder det, at »mester Peder Arnfast, docter y thend hellige schrift, och cannick y Roschilde y Danmarckis rige, hves siell gud naade, gaf och skiøtte y sitt testamente, ett huus y Paris, paa then engelske gade wdi Østers liggendis thill fattige studenteres af Danmarck nytte och brug thend stund de y Paris studerer . . .«[7]. Uden tvivl står vi her

[3] Decr., 1. V, tit. V, cap. 5.

[4] Diplomatarium Danicum, 2. r., 1. bd., nr. 104.

[5] l. c. nr. 104, pag. 91,26 f.

[6] Diplomatarium Danicum, 2. r., 3. bd., nr. 105.

[7] l. c. nr. 105, pag. 113,23–27.

foran grundlæggelsen af det berømte Collegium Daciae i Paris. Men måske er det danske studenterhus oprettet ti år tidligere. I Chartularium Universitatis Parisiensis er der under »anno 1275« aftrykt følgende dokument[8]: »Messire Jehan dict que l'an 1275 un docteur du pays de Dace donna un hostel assis à Paris pour les escolliers du royaume de Dace à tiltre, et depuis eu lieu dudit hostel les escolliers du royaume de Dace à tiltre de permutation et eschange ont eu un autre hostel assis emprès les carmes«. Selve dokumentet er fra 1384. Vi kan derfor ikke mere konstatere, om tidsangivelsen 1275 er en skrivefejl for 1285. I dette tilfælde ville den nævnte »docteur du pays de Dace« være Roskildekanniken Dr. theol. Peder Arnfast. Er årstallet 1275 imidlertid rigtigt, må man give Dr. Alfred Otto ret, når han taler om to danske kollegier i Paris[9]. H. Denifle nævner i sin kommentar til dokumentet fra 1384, som tidsfæster grundlæggelsen af »Collegium Daciae« til 1275, to personer, som skulle være identiske med den nævnte »docteur du pays de Dace«: ifølge Grammius (*Oratio de orig. et statu rei litter. in Dania*) skal det være den udvalgte Ærkebiskop Erland Erlandsen af Lund († 1276); ifølge »*Gallia christiana*« (VII, Paris 1742, p. 743) Johannes Dacus, kannik af Ste. Geneviève. Denifle tilføjer endnu følgende bemærkning: »Dani primo habitabant domum in vico S. Genovefae«. Hvorfra han har sin viden, unddrager sig vort kendskab. De danske studenter, som studerede i Paris, hørte til den engelske nation (*natio anglicana*), som vi kan slutte af forskellige dokumenter.

Af de historiske dokumenter, som står til vor rådighed, kan vi drage følgende sikre slutning: i det mindste i anden halvdel af det 13. århundrede fandtes i Paris danskere, der havde studeret dér og opnået den højeste akademiske grad enten i teologien (*sacra pagina*) som magister theologiae eller i filosofien som magister artium. Disse danskere forblev enten i Paris, hvor de havde en stilling ved universitetet eller i den kirkelige administration, eller de vendte efter afsluttet studium tilbage til deres hjemland, hvor de i regelen fik en eller anden betydelig stilling i kirkens eller statens tjeneste. Desuden kan man slutte af disse dokumenter, at man i Paris har oprettet en eller flere institutioner, hvor de danske studenter under deres studieophold kunne bo:

[8] Chartularium Universitatis Paris., I, nr. 464, pag. 536.

[9] A. Otto, *Johannis Daci Opera* (*Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi* [=CPDMA] I) 1955, pag. xi, anm. 5.

det såkaldte Collegium Daciae. Med andre ord: de danske klerkes studier i Paris var i anden halvdel af det 13. århundrede blevet institutionaliseret i *Domus Dacie*. De havde dermed opnået et tilknytningspunkt, hvorfra de havde mulighed for aktivt at tage del i det åndsliv, som udfoldede sig ved universitetet i Paris.

Vi kender en række danskere, som i den tid har skrevet værker af sprogfilosofisk, astronomisk, matematisk og almindelig filosofisk karakter. Men så vidt vi kan se idag, er der iblandt dem ingen, som har beskæftiget sig med teologi i egentlig forstand. Deres interesse lå på det filosofiske område, de arbejdede indenfor det fagområde, som hørte til »*facultas artium*«. Om denne iøjnefaldende kendsgerning er en tilfældighed eller skyldes andre grunde, kan vi foreløbig ikke sige noget.

Blandt disse danske filosoffer er der nu nogle, som danner en vis enhed, da de alle – omend ikke udelukkende – har beskæftiget sig med sprogfilosofien. Det drejer sig om Martinus de Dacia, Boethius de Dacia, Johannes Dacus og Simon Dacus. Deres virke ligger mellem 1260–1280, og i det mindste de tre første af dem var knyttet til Pariser-Universitet. Den forsker, som for første gang i sammenhæng har gjort opmærksom på disse danske filosoffer, er Martin Grabmann. Allerede i 1920 holdt han i München et foredrag med titlen: »Die Entwicklung der mittelalterlichen Sprachlogik«. Dette foredrag blev i væsentlig udvidet form offentliggjort i I. bd. af »Mittelalterliches Geistesleben« (1926, 104–146). I en anmærkning på side 132 siger han: »Es wäre sehr zu wünschen, dass die logischen und sprachlogischen Abhandlungen dieser Dacier kritisch gesichtet und nach dem Vorbilde Wallerands ediert würden«. Efter Grabmanns forbillede taler man i den moderne filosofihistorie om disse danske filosoffer som »*Dacierne*»; dr. Jan Pinborg taler i sin disputats om »die 'Schule' der Dacer« [10].

I det følgende skal der gøres et forsøg på at præsentere disse daciere. Hvem er de, og hvad har de skrevet?

Martinus de Dacia [11] (fra Ingemanns historiske roman »Erik Menveds Barndom« kendt som »Mester Morten«) er et godt eksempel på den levende forbindelse mellem Danmark og universitetet i Paris. Han studerede i Paris og blev efter studieordningen først

[10] Jan Pinborg, *Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter*, Kopenhagen–Münster 1967, 61 ff.

[11] H. Roos, *Die Modi significandi des Martinus de Dacia*, Kopenhagen–Münster 1952, 47 ff.

magister artium og derefter magister theologiae. Det var også her, at han skrev sine videnskabelige værker, som senerehen fik så stor en udbredelse. Magister Martinus må have været en betydelig personlighed. Thi Kong Erik VI. Menved gjorde ham til sin kansler. I et dokument af 24. juni 1288 nævnes han første gang som Rigets kansler (»regni cancellarius«). 1296 sendtes han til Rom, hvor han var Kongens prokurator i dennes proces mod Jens Grand, ærkebiskoppen af Lund[12]. Efter processens afslutning i 1297 taber hans spor sig. Vi ved ikke, om han vendte tilbage til Danmark, forblev i Rom eller rejste til Paris. 1304 døde han i Paris, hvor han blev begravet ved Notre Dame Kirken. Af forskellige andre kilder ved vi desuden, at Martinus var præst, havde formue og var kannik i Paris, Roskilde, Lund og Slesvig, hvor han også var provst.

Om *Johannes Dacus*[13] ved vi kun meget lidt. Han var magister artium og optræder som sådan i et dokument af 23. maj 1281, hvis 'Johannes Dicus' er en fejlskrivning for 'Johannes Dacus'[14]. Hans »Summa grammatica« er fuldført 1280. Han var knyttet til det berømte kloster St. Victor i Paris som »huius ecclesie specialis amicus«. Et lignende venskabsforhold bestod også mellem ham og klostret Ste. Geneviève i Paris. I begge klostre levede og praktiserede augustinerkorherrene deres fællesliv efter Augustinus' gamle regel. Vi har tidligere set, at »Gallia christiana« (VII, Paris 1742, p. 743) som grundlægger for Collegium Daciae nævner en »Johannes de Dacia, canonicus S. Genovefae«. I Chartularium Universitatis Parisiensis[15] findes nu et »Fragmentum Computi receptarum bursarum ab Universitate Paris, suppositis, quorum nomina afferentur, impositarum«. Denne fortegnelse strækker sig fra d. 15. september 1329–7. marts 1336. Navnene på de forskellige »bursere« er angivet efter gaderne, hvor de ligger. Under »in vico Sancti Victoris« finder vi følgende bemærkning: »In domo magistri Johannis Dachiis iiii sunt socii«[16]. Altså endnu 1329 kendes et studiehus i Paris, som kaldes »Domus magistri Johannis Dachiis«. I samme dokument nævnes under »in vico Anglicorum« følgende: »Nicolaus de Dacia cum 4 sociis«[17]. Men det hus, som Roskilde-

[12] N. K. Andersen, *Ærkebiskop Jens Grand*, København I–II, 1943–44.

[13] A. Otto l. c., pag. X f.

[14] Allerede Grammius læser i *Oratio de orig. »Dacus«* for »Dicus«, pag. 410.

[15] *Chart. Univ. Paris.*, I,1, nr. 1184, pag. 661.

[16] l. c., pag. 667 a.

[17] l. c., pag. 662 a.

kanniken magister Peder Arnfast i 1284 testamenterede til danske studenter i Paris, ligger netop »paa then engelske gade wdi Østers«. Vi kan altså heraf slutte, at der i det mindste i 1329 fandtes to danske kollegier i Paris. I hvert af disse huse fandtes 4 studerende.

Om *Simon Dacus* ved vi intet. Efter Dr. Jan Pinborgs undersøgelser[18] fandtes der i anden halvdel af det 13. århundrede to grammatikere, hvis navn var Simon. Begge to har sandsynligvis fået deres uddannelse i Paris. Om begge to eller en af dem var af dansk oprindelse, er efter den nyeste forskning også usikkert. Især værket »*Domus Grammaticae*« er fyldt med germanismer; Prof. L. L. Hammerich formoder, at den latinske tekst røber et middelnedertysk substrat[19].

Den betydeligste og berømteste af de danske filosoffer i det 13. århundrede er uden tvivl *Boethius de Dacia*. I adskillige samtidige dokumenter nævnes han i forbindelse med Siger af Brabant som forfægter af en yderliggående eller »heterodoks« (Van Steenberghe) aristotelisme. Tidligere forskere (især svenskerne Henrik Schück og Johs. Nordström) har hævdet, at han var af svensk oprindelse. Denne tese blev efterhånden overtaget af mange middelalderforskere. Således kalder Gilson ham konstant »Boetius of Sweden«, B. Nardi »l'averroista Svedese«. Mandonnet på sin side har udbygget en teori, hvorefter Boethius de Dacia døde i Italien. Efter Prof. dr. Søren Skovgaard Jensens grundige undersøgelse[20] er begge anskuelser urigtige. Skønt det er rigtigt, at betegnelsen »de Dacia« kan betyde ordensprovinsen »Dacia«, som omfatter både Danmark, Norge, Sverige og Finland, når det drejer sig om et medlem af franciskaner- eller dominikanerordenen, kan det samme ikke siges om betegnelsen »dacus« eller »de dacia regione«. Boethius de Dacia er af dansk oprindelse. Et nyt håndskrift, som A. Dondaine har fundet i 1947, beviser også klart og tydeligt, at de argumenter, hvorpå man har bygget den teori, at han døde i Italien, er uholdbare. Vi ved med sikkerhed kun, at han var dansker, og at hans Prisciankommentar er skrevet kort før eller omkring 1270–72. Han var magister artium og tilknyttet artistfakultetet i Paris. Nogle teser, som findes i hans værk »*De aeternitate mundi*« citeres ordret i det dokument, hvorved ærkebiskoppen af Paris, Étienne Tempier, i 1277 tilbageviste

[18] Jan Pinborg, l. c. 96 f.

[19] l. c. 96, Anm. 5.

[20] Søren Skovgaard Jensen, *On the National Origin of the Philosopher Boetius de Dacia* (*Classica et Mediaevalia* XXIV, 1963, 232 ff.)

anskuelser, hvorefter filosofiske og teologiske teser kunne være »due contrarie veritates« [21]. Dette dokument er rettet mod en yderliggående aristotelisme, som på den tid var udbredt i det filosofiske fakultet og bl.a. blev forsvaret af Siger af Brabant. Det berømte katalog fra Stams, som anfører dominikanerordenens lærde medlemmer, nævner Boethius Dacus som dominikaner. Det er imidlertid umuligt, at Boethius i den tid, hvor han var lærer ved artistfakultetet i Paris, kan have været dominikaner. Thi ifølge statuterne kunne medlemmerne af en orden ikke samtidig være professorer ved dette fakultet. Om Boethius senere er indtrådt i dominikanerordenen, ved vi intet, bortset fra vidnesbyrdet i kataloget fra Stams. Men man kan heller ikke udelukke denne mulighed. Vi kender ikke Boethius de Dacias dødsår. Vi ved heller ikke, hvornår Martinus de Dacia, Johannes Dacus og Boethius de Dacia tog deres magistergrad.

Vender vi os nu til disse danske filosofers *skrifter og deres indhold*, så er det *Martinus de Dacia's* værk »De modis significandi«, der har fået den største udbredelse. Vi kender indtil nu ikke færre end 28 helt eller delvis bevarede håndskrifter af dette værk; desuden har vi kendskab til 6 håndskrifter, som har eksisteret og nu er gået tabt. Dertil kommer 9 forskellige kommentarer med i alt 24 håndskrifter. Disse manuskripter daterer sig fra det 13.-15. århundrede: et talende vidnesbyrd om dette værks store udbredelse i næsten alle europæiske lande. Ved siden af dette værk har Martinus de Dacia endnu skrevet en i form af *Quæstioner* affattet kommentar til *Logica Vetus*. Denne kommentar findes imidlertid kun i ét manuskript (Erlangen).

Hans værk »De modis significandi« er en sprogteoretisk undersøgelse. Efter en længere indledning, hvor forholdet mellem det sproglige udtryk (vox), begrebet (intellectus) og den betegnede virkelighed (res) undersøges, gøres der udførligt rede for de såkaldte »modi significandi«, der konstituerer de grammatikalske kategorier, som er overleveret fra Donat og Priscian. Det drejer sig altså om en »metagrammatik«, som efter middelalderens opfattelse gælder for alle sprog. Når dette værk fik så stor en udbredelse, skyldes det formodentlig to grunde: det var det første i sin art, det vil sige en spekulativ grammatik, som undersøger sprogets struktur efter de metoder, som Aristoteles havde lært

[21] Chart. Univ. Paris., I, nr. 473, pag. 543, 12-13.

det 13. århundrede. Det var ikke blot en kommentar til Priscian, men en systematisk opbygning af hele grammatikken. Den anden grund, som sikrede dette værk dets store udbredelse, var dets pædagogiske form. Det var ikke opbygget i form af Quaestiones, hvor hele problematikken rulles op i »pro« og »contra«. Kort og præcist fremlægger det de enkelte teser »modo positivo«, og gør det endog i to omgange: først i en mere almindelig form, derefter i en mere indgående og detaljeret form. Martinus de Dacias værk har ligefrem dannet skole, som de mange kommentarer beviser. I mange tekster fra det 14. og 15. århundrede henvises til hans værk som til noget kendt.

På en eller anden måde må disse danske filosoffer i Paris have haft et indbyrdes forhold; thi alle fire har beskæftiget sig med sprogteoretiske emner. Også *Johannes Dacus*[22] har skrevet en »Summa grammatica«, hvor han behandler de samme problemer som Martinus de Dacia. Men på forskellige punkter adskiller den sig fra Martinus de Dacias værk. »Summa grammatica« er ufuldendt; den er betydelig større end Martinus' værk og den er affattet i form af Quaestiones. Desuden behandler den ikke blot de sproglige kategorier (modi significandi), men også sprogets grundelementer, syllabae et voces. Johannes Dacus har kendt Boethius de Dacias »Modi significandi« og tager på nogle punkter stilling imod ham.

Som indledning til »Summa grammatica« har Johannes Dacus skrevet en omfangsrig indledning, som kaldes »Divisio scientiae«, det vil sige en systematisk opbygning af hele det praktiske og teoretiske videnskabsområde, hvor de enkelte videnskaber sættes i relation til de dengang kendte aristoteliske skrifter. Alene af denne grund er denne del af »Summa grammatica« meget vigtig. Den er et systematisk mesterstykke, da den sammenfatter hele videnskabsteorien i anden halvdel af det 13. århundrede. Også i dette værk har Johannes Dacus benyttet sig af Boethius de Dacias undersøgelser.

Desuden har Johannes Dacus endnu skrevet et Sophisma, som er ufuldendt. Det drejer sig om et problem, som netop på den tid blev meget diskuteret i Paris, nemlig spørgsmålet om tingene består af én eller flere former[23]. Derfor kaldes hans Sophisma også »De gradibus formarum«. Medens den under Aristoteles' ind-

[22] Hans værker er udgivet af A. Otto i CPDMA I, 1955.

[23] R. Zavalloni, Richard de Mediavilla et la controverse sur la pluralité des formes, Louvain 1951.

flydelse stående retning holdt på, at der kun findes én form i tingene (*unicitas formae*), fastholdt den franciskanske retning, at der fandtes flere former i tingene, hvoraf de lavere stående er inkomplette, medens den sidste form er »*forma completiva*«. Medens Boethius de Dacia i alle sine værker med energi forsvarer »*unicitas formae*« – på samme måde som Tomas af Akvin –, går Johannes Dacus ind for en »*pluralitas formarum*«. Dominikaneren Johannes Picardi de Lichtenberg nævner omkring 1305 Johannes Dacus ved siden af Avicbron som talsmand for denne anskuelse. Denne kendsgerning har en vis betydning. Thi den viser, at der herskede forskellige anskuelser blandt de danske filosoffer i Paris. Johannes Dacus syntes at have stået den mere konservative retning nærmere end f.eks. Boethius de Dacia. Hans venskabelige forhold til augustinerkorherrene i St. Victor og Ste. Geneviève synes at pege i samme retning. I det mindste hans *Sophisma* »*De gradibus formarum*« er af augustinsk-franciskansk, og ikke af aristotelisk-tomistisk inspiration.

Også de to forfattere, som går under navnet *Simon Dacus*[24] – hvis de er af dansk oprindelse –, har udelukkende behandlet grammatikalsk stof. Den ene af dem har skrevet et værk, som kaldes »*Domus grammaticae*«. Den anden forfatter har skrevet en kommentar til Martinus de Dacias »*Modi significandi*«. Samme forfatter er det formodentligt, som i form af *Quaestiones* har kommenteret Priscians to sidste bøger om konstruktionen. Begge forfattere kan ikke måle sig med de før anførte. Deres værk synes at have været beregnet for yngre studenter.

Boethius de Dacia er uden sammenligning den mest spekulative af alle de nævnte danske forfattere. Måske er det ikke for meget sagt, når man hævder, at han – ved siden af Søren Kierkegaard – hører til Danmarks store filosoffer. Selv i det 13. århundrede, som har frembragt så mange betydelige tænkere, rager han frem som en af de helt store. Hans systematiske kraft, spekulative dybde og forbavsende realitetssans adskiller ham fra mange andre. Hans stil er så prægnant, at man kan skelne et værk af hans hånd fra alle andre. Han er en af Danmarks store sønner.

Forbavsende er også hans produktions bredde. Ifølge kataloget fra Stams har han skrevet følgende værker: 1) *De modis signifi-*

[24] A. Otto, *Simonis Daci Opera*, CPDMA III, 1963. — Jan Pinborg, *Eine neue sprachlogische Schrift des Simon de Dacia*, *Scholastik* XXXIX, 1964, 220 ff.

candi, 2) en kommentar til *Topica Aristotelis*, 3) til *Physica*, 4) til *De caelo et mundo*, 5) til *De anima*, 6) til *De generatione et corruptione*, 7) til *De sensu et sensato*, 8) til *De somno et vigilia*, 9) til *De longitudine et brevitate vitae*, 10) til *De memoria et reminiscencia*, 11) til *De morte et vita*, 12) til *De plantis et vegetabilibus* og endelig 13) bogen *De aeternitate vitae*[25]. Dertil kommer endnu de to opuscula »De summo bono sive de vita philosophi« og »De sompniis« samt forskellige sophismata.

Af disse værker kender vi indtil nu følgende: hans Priscian-kommentar »De modis significandi«, som snart udkommer i »Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi«, hans Topikkommentar, hvis udgave forberedes af Dr. A. Otto og Dr. Jan Pinborg, hans Fysikkommentar og hans kommentar til *De generatione et corruptione*, som forberedes af Dr. Géza Sajó, og hans værk »De aeternitate mundi«, som blev fundet og udgivet af samme forsker[26]. Desuden har Martin Grabmann udgivet de to opuscula »De summo bono« og »De sompniis«[27] samt et sophisma »Omnis homo de necessitate est animal«[28].

Det er sikkert endnu for tidligt at skrive en sammenhængende fremstilling af Boethius de Dacias filosofi, når kun en brøkdel af hans værker er udgivet. Mange af dem er endnu ikke genfundet og skjuler sig under anonymitetens slør. Men allerede nu viser der sig visse karakteristiske træk i hans filosofi. Han er i modsætning til Johannes Dacus bevidst tilhænger af Aristoteles. Hans metode, hans inddeling og afgrænsning af de enkelte videnskaber bygger helt og holdent på de principper, som han finder hos Aristoteles. Alligevel er han ikke en blind tilhænger af »Philosophus«. Han vover også at modsige ham, når sandheden tvinger ham dertil. Dertil kommer hans systematiske evner. Han behandler ikke fænomenerne isoleret, men altid i sammenhæng. Indenfor denne systematiske sammenhæng interesserer han sig i særlig grad for det metodologiske problem, hvorvidt den enkelte videnskabsmand indenfor sit eget område er enerådende og kan følge sine egne princippers konklusioner, selv om de modsiger andre sandheder. Man har fra enkelte sider villet tillægge ham

[25] Udgivet af G. Meersseman, Rom 1936, pag. 64 (nr. 63).

[26] Géza Sajó, *Boethii de Dacia Tractatus De aeternitate mundi*, Berlin 1964.

[27] Martin Grabmann, *Mittelalterliches Geistesleben*, II, 1936, pag. 200–224.

[28] Martin Grabmann, *Die Sophismataliteratur des 12. und 13. Jahrhunderts*, Münster 1940, pag. 77–95.

teorien om den dobbelte sandhed. Men nyere undersøgelser viser, at det næppe er tilfældet. De tekster, især i »De aeternitate mundi«, som synes at bekræfte denne teori, må nærmest ses under en metodologisk synsvinkel. Han er for klarhedens skyld optaget af at skelne tros- og vidensområder. Man har også – især ud fra hans lille, men mesterlige værk »De summo bono« – villet slutte, at han går ind for en immanent filosofisk verdensanskuelse, som udelukker troen. Men man må huske, at det ligefrem var forbudt professorerne ved det filosofiske fakultet at beskæftige sig med rent teologiske problemer. Vi kender ikke et eneste rent teologisk værk af Boethius de Dacia. Han hører til artistfakultet og holder sig strengt til sit fagområde. I modsætning til århundredets mange teologer, som også kommer ind på filosofiske problemer, står vi her over for en genuin tænker, som udelukkende tænker i filosofiske baner. Han afgrænser strengt filosofien fra teologien.

I den store Prisciankommentar »De modis significandi«, som består af 134 quaestiones, behandler Boethius de Dacia de samme problemer, som både Martinus de Dacia, Johannes Dacus og de to forfattere Simon de Dacia har undersøgt. Men han gør det på en betydeligt mere overlegen måde. Han trænger tilbunds i de problemer, som de andre så at sige kun rører ved. Han skelner mellem den behandling, som grammatikeren foretager, og den, som logikeren, naturvidenskabsmanden og metafysikeren anvender i undersøgelsen af de samme problemer. Han lægger megen vægt på den realitetsbinding, som alle sproglige udsagn indeholder. Men samtidig er han opmærksom på, at grammatikeren også kan udsige noget om ikke-reale ting. Hos Boethius de Dacia findes der en antydning af, at sproget er menneskets værk helt igennem, en tanke, som først senere, især hos Nikolaus af Kues, får sin fulde udvikling.

Det samme gælder hans Topikkommentar, hvor især logiske problemer står i forgrunden, men hvor også etiske og metafysiske spørgsmål bliver behandlet.

Hans Fysikkommentar og kommentaren til De generatione et corruptione er af interesse, fordi han dér kommer ind på anskuelser, hvor Aristoteles synes at være i modstrid med kirkens lære.

Det samme gælder hans lille mesterværk »De aeternitate mundi«. Han anfører først de grunde, som taler for den anskuelse, at verden er skabt i tiden. Derefter bringer han udførligt de grunde, som taler for den anskuelse, at den af Gud skabte verden eksisterede

fra evighed af. Derefter tager han selvstændig stilling til problemet. Udgangspunktet i hans løsningsforsøg er følgende: enhver videnskabsmand må følge sin videnskabs principper, hvis disse er konstituerende for selve videnskaben, og hvis fornægtelsen af dem ville umuliggøre selve hans videnskab. I dette tilfælde må han fastholde disse principper og de deraf følgende konklusioner, selv om disse konklusioner tilsyneladende modsiger en anden og højere videnskabs resultater. Dette princip anvender han også på forholdet mellem tro og viden. Han går altså stærkt ind for enkeltvidenskabernes autonomi. Alligevel bøjer han sig til sidst for troens udsagn, fordi Gud i sin almægt formår mere end naturen. Men han fastholder, at denne sidste erkendelse ikke er formidlet gennem viden, men gennem troen, som ikke bygger på beviser, men på Guds ord. Han gentager ustandseligt: »fides non est scientia«.

Det lille, også stilistisk meget fint formede værk »De summo bono« er i grunden en antropologi på filosofisk basis. Hvad er mennesket? Hvad er dets opgave? Mennesket er det væsen, som må indrette sit liv efter fornuften. Menneskets mål er fællesskab med det højeste gode, det vil sige Gud. Man kan godt kalde dette værk en antropologi på humanistisk basis. Troens verden spiller ingen rolle i dens opbygning. Det er, som den ikke eksisterede. Men deraf kan man ikke slutte, at den ikke er til. Boethius de Dacia holder sig inden for sit eget fagområde. Han taler som filosof, ikke som teolog. Han abstraherer, men ifølge middelalderens tankegang gælder: »abstrahentium non est mendacium«.

Også det andet lille værk »De sompniis« er af stor betydning. Lidt forenkende kan man måske sige, at »sompnia«, »drømmeverden« står for det, vi idag kalder det underbevidste og ubevidste liv. I modsætning til samtidige forfattere, som plejede at tilbageføre disse fænomener til »overnaturlige« årsager såsom engle eller djævl, påviser Boethius de Dacia, at de har deres grunde i såre materielle ting, som ofte hænger sammen med menneskets fordøjelse. I dette lille værk kan man gribe den danske filosofis realitetsbetonede indstilling, som også ellers gør sig gældende.

De fleste af de endnu ikke genfundne boethianske værker er imidlertid Aristoteleskommentarer. Boethius har kommenteret hele det dengang kendte aristoteliske Corpus. Det drejer sig om de logiske, naturvidenskabelige, psykologiske, etiske og metafysiske skrifter. Alene dette er en bedrift uden lige. I de os indtil nu tilgængelige skrifter kan vi iagttage, at Boethius de Dacia meget

ofte viser tilbage til andre værker, hvor han har behandlet et problem udførligt og indgående. Måske er det ikke urimeligt at antage, at han i en afsluttende redaktion af sin samlede produktion har tilføjet disse »Rückverweise«. Hvis denne teori holder stik, er den igen et bevis på styrken i hans systematiske tænkning. Han var sig bevidst, at han havde skabt en sammenfattende helhed.

Men Boethius var først og fremmest en mand, som i sin filosofiske tankegang var i pagt med fremtiden. Han ikke så meget afslutter det 13. århundrede som indleder det 14. århundrede. I hele det 12. århundrede, også hos de samtidige teologer, som havde deres ståsted i samme århundrede, sammenfattedes teologien under begrebet »sapientia«. Dette rigt facetterede augustinske begreb betyder i denne sammenhæng, at den filosofiske og den teologiske tænkning danner en enhed. Allerede hos Peter Abaelard i det 12. århundrede og endnu hos Nikolaus af Kues i det 15. århundrede finder vi den anskuelse, at treenhedsdogmet var kendt for hedningerne, selv om denne erkendelse skete »in involucro«. I det 13. århundrede blev hos de tænkere, som stod under Aristoteles' indflydelse, »sapientia« erstattet med »scientia«. Dermed var man nødt til at skelne mellem en rent filosofisk og en rent teologisk erkendelse. Filosofien støtter sig på fornuftgrunde (ratio), teologien eller troen på Guds autoritet (verbum Dei). Denne skelnen mellem filosofi og teologi på basis af det aristoteliske 'scientia'-begreb er gennemført hos Tomas af Akvin. Man kan se hele det 13. århundredes uendelig komplicerede åndshistoriske udvikling under denne synsvinkel, som så igen spejler sig i mange detailspørgsmål, f.eks. i diskussionen om »unicitas« eller »pluralitas formarum«. Urgerede man 'sapientia'-begrebet med understregning af tros-erkendelsens primat, tilhørte man den konservative retning, som havde sine rødder i det 12. århundrede. Til denne retning med augustinsk-nyplatonisk udgangspunkt hørte gennemgående franciskanerne: den mest profilerede er måske John Pecham († 1292), men også Henrik af Gent og de teologiske kredse omkring ærkebiskop Étienne Tempier må regnes til denne skole. Tempiers to fordømmelsesdekreter af 1270 og 1277 var et forsøg på at sætte denne retning igennem med kirkepolitiske midler. Helt på den modsatte side stod de tilhængere af en yderliggående aristotelisme, som i den grad urgerede 'scientia'-begrebet, at de kom i konflikt med den kirkelige lære. De sagde nemlig, at en filosofisk vel under-

bygget og stringent bevist sandhed må være rigtig, selv om den modsiger en trossandhed. Modeleksemplet på denne anskuelse var kødets opstandelse og verdens evighed. Til denne retning, som man efter Van Steenbergens forslag kalder den 'heterodokse aristotelisme', hørte Siger af Brabant og hans elever. De havde deres institutionelle ståsted i Pariser-Universitetets artistfakultet, hvor man efter bestemmelserne ikke måtte beskæftige sig med teologiske problemer. Om de virkelig har lært de teser, som man laster dem for, diskuteres endnu. Men én ting er givet: i den samtidige, ret hidsige diskussion blev fronterne opfattet på denne måde. Gik man imidlertid disse folk på klingen og gjorde dem opmærksom på det farlige i deres påstande, så »reddede« de sig ved at sige, at de kun »citerede« Aristoteles, men at de ikke akcepterede hans meninger.

Midt imellem disse to yderliggående retninger står Tomas af Akvin. Han går ud fra 'scientia'-begrebet og skelner mellem fornuft- og troskendelse. Men efter at have skelnet mellem dem binder han dem atter sammen i 'sapientia'-begrebet. Det begreb, som står over både scientia og fides, er »veritas divina« eller »prima veritas«. Med andre ord: troen og viden kan ikke modsige hverandre, da de begge udgår fra og bundes i den første sandhed, som er Gud.

Åndshistorisk set må man placere Boethius de Dacia i nærheden af Tomas af Akvin. Den konservative retning indtog en vis nedladende, for ikke at sige negativ holdning overfor al filosofi, især den nye aristoteliske. Boethius de Dacias hovedanliggende er – måske en kende stærkere end hos Akvinaten – at understrege filosofiens autonomi, vel at mærke inden for dens egen grænser og på dens egen område. På det punkt er han i pagt med fremtiden. Han hævder i den grad filosofiens selvstændighed, at man somme tider har det indtryk, at han kommer i konflikt med troen. Men heller ikke for ham findes der nogen modstrid mellem tro og filosofi.

I slutningspassagen af sit lille mesterværk »De aeternitate mundi« sammenfatter han hele sit syn på dette i samtiden meget om diskuterede problem. Han siger følgende[29]:

»Der er altså ingen modsigelse mellem troen og Filosoffen (= Aristoteles). Hvorfor skumler du altså mod Filosoffen, når

[29] Géza Sajó, l. c., pag. 60,762–62,999.

du indrømmer det samme som han? Du skal ikke tro, at Filosoffen, som satte sit liv ind på studium af visdommen (sapientia!), på
 5 noget punkt modsagde den katolske tros sandhed. Du, som kun har ringe indsigt i forhold til filosofferne, der var og er denne verdens vismænd (sapientes!), skal tværtimod prøve at forstå deres udsagn. En lærers udsagn skal nemlig forstås maksimalt. Og den fremgangsmåde, som nogle ondskabsfulde anvender, som
 10 prøver at finde grunde, der (hos Filosoffen) på et eller andet punkt er i modstrid med den kristne tros sandhed, er ikke rigtig. Det er jo hævet over enhver tvivl, at det er umuligt. De siger nemlig, at den kristne som sådan ikke kan være en filosof, da han ifølge sin lov er tvunget til at opgive (destruere) filosofiens principper.
 15 Dette er imidlertid forkert. Thi den kristne indrømmer, at en slutning, der er bevist med filosofiske grunde, ikke kan forholde sig anderledes, netop af de grunde, ved hjælp af hvilke denne slutning er draget, selv om det drejer sig om (rent) naturlige grunde. At (f.eks) et dødt menneske ikke umiddelbart vender
 20 tilbage til livet som den numerisk samme person, det indrømmer han som sandt på grund af de (rent) naturlige grunde, som tvinger ham til denne påstand. Men han indrømmer (samtidig), at dette kan ske på grund af en højere årsag, som er hele naturens og hele det skabte værens årsag. Hvis man derfor opfatter det skarp-
 25 sindigt, tvinges den kristne ikke på grund af sin lov at opgive (destruere) filosofiens principper, men han »redder« såvel troen som filosofien, idet han hverken undergraver (corripiendo) den ene eller den anden. Hvis der imidlertid findes en eller anden, om han nu indtager en høj kirkelig stilling eller ej, som ikke kan
 30 forstå så vanskelige problemer, så skal han ydmygt lytte (obediat) til den vise og tro på den kristne lov. Denne tro skal ikke støtte sig på et sofistisk argument (ratio sophistica), thi det fejler; heller ikke på et logisk argument (ratio dialectica), thi det giver ikke samme sikkerhed som troen, da en logisk begrundelse aldrig er
 35 sikker på den modsatte anskuelses rigtighed; heller ikke på et bevisende argument (ratio demonstrativa), dels fordi et sådant ikke er muligt i alle de ting, som vor lov foreskriver, dels fordi det frembringer viden (scientiam!): »den syllogistiske bevisførelse frembringer nemlig viden«, som Aristoteles siger i 1. bog af Posteriora. Men *troen er ikke viden*. Derfor er enhver kristen forpligtet
 40 til at føje sig efter denne lov og at tro den, som det bør sig. Dette give denne lovs stifter, den herlige Kristus, som er den velsignede Gud i evigheders evighed. Amen«.

Denne interessante tekst er fyldt med skjulte henvisninger til samtidige diskussioner. »Skumler« (murmuras) i 2. linie hentyder til de antifilosofiske tendenser hos de konservative. Også Tomas af Akvin har skrevet et lille værk »Contra murmurantes«. Linie 28: »en eller anden, om han nu indtager en høj kirkelig stilling eller ej« er sikkert en hentydning til ærkebiskoppen af Paris, Étienne Tempier. Inddelingen af de forskellige »rationes« (linie 31–40) var et yndet diskussionsemne ved artistfakultetet osv.

Vi har af dette værk 6 manuskripter. Blandt disse håndskrifter er to skrevet af to kendte samtidige: P₃ stammer fra Peter de Limoges († 1306), G er en autograf af den berømte Godfred af Fontaines († 1237/38). Begge to, men især den sidste, er afgjorte tilhængere af Tomas af Akvin. Håndskriftet P₁ har følgende slutning: »Explicit liber de concordia fidei christianae et philosophiae de aeternitate mundi a *Toma de Aquino*. Amen«. Dertil kommer, at værket i adskillige håndskrifter står i umiddelbar nærhed til værker af Tomas af Akvin. Men dette vil sige, at en lidt senere tid opfattede værket enten som skrevet af Tomas af Akvin eller i det mindste som af tomasisk inspiration.

Meget interessant er også følgende kendsgerning. L. 40 har Boethius de Dacia den sikkert i samtiden chokerende sætning: »Troen er ikke viden« (fides non est scientia). Godfred af Fontaines har i sit eksemplar (G) tilføjet følgende sætning: »Et fides est infra scientiam. Est tamen certissima cognitio fidei, quia nihil cadit sub fide nisi in quantum cadit sub prima veritate sub qua nullum falsum stare potest«. De sidste ord (nihil-potest) er imidlertid et ordret citat af Tomas af Akvin (S.Th.II./II.1,3). Det vil sige: Godfred af Fontaines underbygger den lidt chokerende sætning »Troen er ikke viden« med et citat af Tomas af Akvin.

Vi kender indtil nu endnu ikke alle værker, som Boethius de Dacia har skrevet. Det ville derfor være forhastet at fælde en dom over hele hans filosofiske tænkning. Men allerede 1956 skrev dominikaneren R.-A. Gauthier om de to værker, som dengang forelå i en kritisk udgave, *De summo bono* og *De aeternitate mundi*, følgende: »l'homme qui a écrit ces deux chefs-d'œuvre n'est inférieur à personne, et il est certainement à bien des égards supérieur au grand Siger (de Brabant) lui-même« [30].

[30] Bulletin Thomiste, Tome IX, N° 3, 1956, pag. 928.

Tillæg

Bibliografi over Boetius de Dacia

Af Jan Pinborg

A. Biografi

1. *B. Hauréau*: Un des hérétiques condamnés à Paris en 1277. *Journal des savants* 1886, s. 176–183.
2. *B. Hauréau*: Boetius, maître ès arts à Paris. *Histoire littéraire de la France* 30 (1888), s. 270–279.
3. *Henrik Schüek*: Svenska Medeltidsförfattare. *Samlaren* 12 (1891), s. 154–170.
4. *P. Mandonnet*: Siger de Brabant et l'averroïsme latin au xiiie siècle. Fribourg 1899. ²1911.
5. *Johan Nordström*: Bidrag rörande Boetius de Dacia. *Samlaren* N. F. 8 (1927), s. 38–47.
6. *P. Mandonnet*: Note complémentaire sur Boèce de Dacie. *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 22 (1933), s. 246–250.
7. *A. Dondaine*: Le manuel de l'inquisiteur 1230–1330. *Archivum Fratrum Praedicatorum* 17 (1947), s. 186 ff.
8. *S. Skovgaard Jensen*: On the National Origin of the Philosopher Boetius de Dacia. *Classica et Mediaevalia* 24 (1963), s. 232–241. Definitiv udnyttelse af det foreliggende kilde-materiale.

B. Litteraturhistoriske arbejder (håndskriftfund)

9. *Martin Grabmann*: Neu aufgefundene Werke des Siger von Brabant und Boetius von Dacien. *Sitz.ber. Bayer. Ak. Wiss. München* 1924.
10. *M. Grabmann*: Die Opuscula De summo bono sive de vita philosophi und De sompniis des Boetius von Dacien. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge* 6 (1931) s. 287–317. Kompletteret i *Mittelalterliches Geistesleben* II, 1936, s. 200–224.
11. *P. Lehmann*: Skandinaviens Anteil an der lateinischen Literatur des Mittelalters. *Sitz.ber. Bayer. Ak. Wiss., München* 1936, s. 48–50.

12. *M. Grabmann*: Ungedruckte lateinische Kommentare zur aristotelischen Topik aus dem 13. Jahrhundert. Archiv für Kulturgeschichte 28 (1938), s. 210–232. Genoptrykt i Mittelalterliches Geistesleben III (1956), s. 142–157.
13. *M. Grabmann*: Die Sophismataliteratur des 12. und 13. Jahrhunderts mit Textausgabe eines Sophismas des Boetius von Dacien. Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters 36. 1. Münster 1940.
14. *M. Grabmann*: Thomas von Erfurt und die Sprachlogik des mittelalterlichen Aristotelismus. Sitz.ber. Bayer. Ak. Wiss., München 1943. S. 80–83 Boetius de Dacia's Modi significandi.
15. *P. Lehmann*: Mitteilungen aus Handschriften VIII. Sitz.ber. Bayer. Ak. Wiss., München 1944. (Flere håndskrifter af Modi significandi).
16. *J. J. Duin*: La doctrine de la providence dans les écrits de Siger de Brabant. Philosophes médiévaux III. Louvain 1954.
17. *G. Sajó*: Un traité récemment découvert de Boèce de Dacie De mundi aeternitate. Texte inédit avec une introduction critique. Budapest 1954. – Anmeldelser af denne udgave: 18–19 + nf. 42 ff.
18. *M. T. d'Alverny*: Note sur deux manuscrits du De aeternitate mundi. Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge 22 (1955), s. 101–112.
19. *R. A. Gauthier*: anmeldelse af 17 i Bulletin Thomiste 9 (1954–56), s. 927–930.
20. *G. Sajó*: Boèce de Dacie et les commentaires anonymes inédits de Munich sur la physique et sur la génération attribués à Siger de Brabant. Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge 25 (1958), s. 21–58.
Anmeldelse og stillingtagen til denne artikel nf. efter nr. 38.
21. *J. J. Duin*: La bibliothèque philosophique de Godefroid de Fontaines. Estudios Lulianos III (Palma 1959), s. 21–36 og s. 137–160.
22. *H. Roos*: Boetius af Danmark. Catholica 18 (1961), s. 97–102.
23. *G. Sajó*: Boetius de Dacia und seine philosophische Bedeutung. Die Metaphysik im Mittelalter, Miscellanea Mediaevalia II, Berlin 1963, s. 454–463. Samler alle kendte håndskrifter af Boetius med undtagelse af de i 24 og 25 nævnte.
24. *H. Roos*: Das Sophisma des Boetius von Dacien »Omnis homo de necessitate est animal« in doppelter Redaktion. Classica et Mediaevalia 23 (1962), s. 178–197.

25. *H. Roos*: Ein unbekanntes Sophisma des Boetius de Dacia. *Scholastik* 38 (1963), s. 378–391.

C. *Udgaver*

De summo bono og De sompniis: 10.

De summo bono er oversat til japansk af Takeshiro Takada (jvf. *Bulletin de la Société Internationale pour l'étude de la Philosophie Médiévale* 4, 1962, s. 37).

De aeternitate mundi: 17. Nu afløst af:

26. *Boetii de Dacia Tractatus de aeternitate mundi*, ed. G. Sajó. *Quellen und Studien zur Geschichte der Philosophie* IV, Berlin 1964.

Anmeldelser:

Angelicum 42 (1965) s. 367–68 (C. Vansteenkiste).

Augustinus 10 (1965) s. 123 (V. Capánaga).

Bijdragen 26 (1965) s. 356 (C. Verhaak).

La Ciencia Tomista 92 (Salamanca 1965) s. 355.

The Modern Schoolman 42 (1964–65) s. 422 (Klubertanz).

Nouvelle Revue Théologique 86 (1964) s. 1125 (Ch. Martin).

Personalist 46 (Los Angeles 1965) s. 393 (G. Mac Gregor).

Revue Thomiste 65 (1965) s. 633–634 (M. V. Leroy).

Salesianum 26 (Torino 1964) s. 760.

Scholastik 40 (1965) s. 452–53 (W. Kutsch).

Speculum 40 (1965) s. 544–45 (J. R. Weinberg).

Studium 5 (Madrid 1965) s. 196 (Gonzáles Pola).

Sophisma: 13 og 24.

Boetius' værker vil udkomme i *Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi*. Bind IV med Boetius' *Modi significandi* er i trykken og bind V *Topik-kommentaren* er under udarbejdelse.

D. *Almene behandlinger*

(Se desuden 1–2, 4, 6, 10, 23)

27. *P. Doncoeur*: Note sur les averroistes latins: Boèce de Dacie. *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 4 (1910) s. 500–511.
28. *M. Grabmann*: Der lateinische Averroismus des XIII. Jahrhunderts und seine Stellung zur christlichen Weltanschauung. *Sitzber. Bayer. Ak. Wiss., München* 1931–32.
29. *M. Grabmann*: Texte des Martinus von Dacien und Boetius

- von Dacien zur Frage nach dem Unterschied von *essentia* und *existentia*. *Miscellanea philosophica* R. P. Josepho Gredt O.S.B. oblata, *Studia Anselmiana* 7–8, Roma 1938, s. 7–17. (Boetius teksterne fra kommentaren til Aristoteles' *Posteriora analytica*).
30. *E. Gilson*: *History of Christian Philosophy in the Middle Ages*, London 1955, s. 399–402. (Analyse af *De summo bono*).
31. *P. Wilpert*: *Boethius von Dacien – Die Autonomie des Philosophen. Beiträge zum Berufsbewusstsein des mittelalterlichen Menschen*, *Miscellanea Mediaevalia* III, Berlin 1964, s. 135–152.
32. *H. Roos*: *Forskellen mellem metafysik og enkeltvidenskab ifølge Boetius de Dacia*. *Lumen* 8 (1965) s. 157–170.
Der Unterschied zwischen Metaphysik und Einzelwissenschaft nach Boetius von Dacien, *Miscellanea Mediaevalia* V, Berlin 1968.
33. *F. van Steenberghen*: *La Philosophie au XIIIe siècle*. Louvain 1966, s. 402–412.
34. *Gianfranco Fioravanti*: *Boezio di Dacia e la storiografia su l'Averroismo*. *Studi Medievali*, 3a serie, VII, fasc. 1, Spoleto 1966, s. 283–322. Betydningsfuld sammenfatning af Averroismens problematik. Af særlig interesse er måske påvisning af lighedspunkter mellem Boetius og Albertus Magnus (s. 313–314), inspireret af Bruno Nardis artikel: *Note per una storia dell'averroismo latino: la posizione di Alberto Magno di fronte all'Averroismo*. *Rivista critica di storia della filosofia* 2, (1947), s. 197–220.

D. Studier over enkelte værker

Modi significandi: 14 og 15.

35. *R. Gansiniec*: *Metrificale marka z opatowca i traktaty gramatyeczne XIV i XV wieku*. *Studia staropolskie* VI, Wrocław 1960.
36. *Jan Pinborg*: *Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter*. *Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters* 42,2. Münster 1967, s. 77–86.

Topik-kommentar: 12.

37. *Bruce Braswell*: *Godfrey of Fontaines' Abridgement of Boetius of Dacia's Questiones supra librum Topicorum Aristotelis*. *Mediaeval Studies* 26 (1964), s. 302–314.

Elenchi-kommentar: 19 og 24.

Kommentar til Posteriora Analytica: 9, 13 og 29.

38. *Bruce Braswell*: The Use of William of Moerbecke's Recension of the Posterior Analytics. A Second Instance. *Mediaeval Studies* 24 (1962), s. 371–375.

Kommentar til Physica og til De generatione et corruptione: 20 og 32. Anmeldelser og stillingtagen til 20 desuden af:

L. J. Bataillon, *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 44 (1960), s. 161–162.

O. Lottin: *Revue de théologie ancienne et médiévale* 8 (1960), no. 2036.

Kommentar til Metafysikken.

39. *J. J. Duin*: A la recherche du commentaire de Boèce de Dacie sur la Métaphysique d'Aristote. *Die Metaphysik im Mittelalter*, *Miscellanea Mediaevalia* II, Berlin 1963, s. 446–453.

Kommentar til De anima.

40. *M. Giele*: La date d'un commentaire médiéval anonyme et inédit sur le *Traité de l'âme d'Aristote* (Oxford, Merton College 275, fol. 108r–121v). *Revue philosophique de Louvain* 58 (1960), s. 529–556. Giele har senere mundtligt foreslået, at denne kommentar måske er forfattet af Boetius, jvf. *La filosofia della natura nel medioevo*. *Atti del terzo congresso internazionale di filosofia medioevale*, Milano 1966, s. 696. Problemet kræver nærmere undersøgelse.

Sophismata: 13, 24, 25, 36.

Opuscula: De summo bono: 6, 10, 30, 33.

41. *E. Gilson*: Le Moyen âge et le naturalisme antique. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge* 7 (1932), s. 5–38.

De somniis: 10.

De aeternitate mundi: 17–19, 21, 23, 26, 33.

17 har fremkaldt en større debat. Foruden de nævnte artikler og en række kortere anmeldelser:

Rivista critica di storia della filosofia (1957), s. 110–112 (E. Garin).

Speculum 30 (1955), s. 680–681 (S. Harrison Thomson).

Scriptorium 9 (1955), s. 153–154 (H. Silvestre).

Foreløbig følgende længere bidrag:

42. *E. Gilson*: Boèce de Dacie et la double vérité. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen âge* 22 (1955), s. 81–99.

43. *A. Maurer*: Boetius of Dacia and the Double Truth. *Mediaeval Studies* 17 (1955), s. 233–239.

44. *P. Michaud Quantin*: La double vérité des Averroistes. Un

- texte nouveau de Boèce de Dacie. *Theoria* 22 (1956), s. 167–184.
45. *F. Sassen*: Boethius van Dacië en de theorie van de dubbele waarheid. *Studia Catholica* 30 (1955), s. 266–273.
46. *F. van Steenberghen*, i *Revue philosophique de Louvain* 54 (1956) s. 137–147.
- Efter fremkomsten af 26 er diskussionen foruden i de der nævnte anmeldelser videreført i 33 og i
47. *Tullio Gregory*: Discussioni sulla doppia verità. *Cultura e scuola* 1962, s. 99–106.
48. *Paul Wilpert*: Ein Compendium des 13. Jahrhunderts. *Gottfried von Fontaines als Abbeviator. Mittellateinisches Jahrbuch II* (1965), s. 165–180.

Melanchthon som fortolker af 1. Tim. 4,13

Af Jens Glebe Møller

Det var i alt fald tidligere en udbredt skik, at præsten skrev i sine konfirmanders salmebøger. Omtrent således skrev reformationstidens store navne ofte i deres studenteres og venners bibler (el.l.). Naturligvis har også Melanchthon forsynet mange bibler med sådanne »autographa«. Et af dem – en fortolkning af 1. Tim. 4,13 – skal meddeles her tillige med nogle kommenterende bemærkninger.

Melanchthon har skrevet sin fortolkning på indersiden af bindet og på forsatsbladet af førstedelen af en tysk Luther-bibel fra 1545 (ifølge titelbladet) eller 1544 (ifølge sidste side)[1]. Fortolkningen er – som det vil ses – underskrevet »Philippus Melanthon 1547 in exilio«. Med dette eksil forholder det sig på følgende måde: I 1546 udbrød omsider den religionskrig, som Melanchthon ustandseligt havde søgt at afværge. Det protestantiske schmalkaldiske forbund og kejseren tørnede sammen. Og da kejserens forbunds-fælle, hertug Moritz af Sachsen, rykkede mod Wittenberg, standse forelæsningerne ved universitetet, og mange forlod byen. Melanchthon hørte til de sidste, som flygtede, men også han måtte afsted. Den 11. november 1546 begav han sig til Zerbst mellem Wittenberg og Magdeburg[2], og i de følgende måneder flakkede han om fra by til by »som et skib, der kastes omkring af storm og bølge«[3]. Først den 25. juli 1547 kunne han igen vende definitivt tilbage til Wittenberg[4], hvor han så genoptog sine fore-

[1] Om denne udgave se: Hans Volz, Hundert Jahre Wittenberger Bibeldruck 1522–1626, Göttingen 1954, s. 75 f. og fortegnelsen (s. 155 ff.) nr. 10. Hvem bogen har tilhørt vides ikke, men den er i alt fald havnet på Det kgl. Bibliotek i København.

[2] Corpus Reformatorum 28, II, s. 91. Jfr. Carl Schmidt, Philipp Melanchthon, Leben und ausgewählte Schriften, Elberfeld 1861, s. 464.

[3] »... tanquam navis procellis ventorum et fluctibus maris iactatur«, Camerarii De Vita Philippi Melanchthonis narratio, ed. Strobel, Halle 1777, s. 250.

[4] CR 28, II, s. 101. Schmidt, op. cit. s. 473.

læsninger 3 måneder senere, den 24. oktober[5]. I denne landflygtighedsperiode har Melanchthon da nedskrevet sin udlægning af dette vers fra sit elskede første brev til Timotheus[6].

Melanchthon opfatter skriftstedet[7] dels som en guddommelig befaling (mandatum) om at studere, dels som et trøstens ord til dem, der lider ondt »propter veritatis studium«. De kan jo nemlig i så fald trøste sig med, at de kun adlyder Guds befaling. – Det, Gud ved Paulus befaler os at studere, er åbenbaringen eller læren (doctrina). Det er en gængs og naturligvis ikke helt ubegrundet opfattelse, at Melanchthon opfatter skriften som »Lehrquelle« og evangeliet som »eine Summe von Lehren«[8] og således fortegner Luthers reformatoriske tanker i intellektualistisk retning. Af en udlægning, som den her foreliggende, får man imidlertid et klart indtryk af, at så nemt kommer man nu ikke om ved Melanchthons teologi.

Efter at have opstillet sin første distinktion går Melanchthon nærmere ind på skriftstedet og indfører nu en ny skelnen, nemlig mellem 3 slags lærer (genera doctrinarum): mellem lectio, consolatio og doctrina. Når Paulus befaler, at vi skal læse, så betyder det en befaling til at studere skriften. Og begrundelsen er ifølge Melanchthon den, at mens vi i os selv kan finde f.eks. geometriens principper og deraf – uden nogen form for læsning – udlede beviser, så kommer forjættelsen om forsoningen og det evige liv udefra, formidlet gennem skriften. Hvad Melanchthon siger her og andet-

[5] Schmidt, op. cit. s. 474.

[6] CR 15, sp. 1295 ff. er aftrykt Melanchthons posthume kommentar til 1. Tim. (og til 2 kapitler af 2. Tim.). Denne kommentar udgaves 1561 i Wittenberg af Crellius og er i CR 15, sp. 1295–96 identificeret med en kommentar til samme brev, som udkom i Strassbourg i 1541 og angiver Cruciger som forfatter. Identifikationen er fejlagtig, som det fremgår af en sammenligning af de to kommentarer, som begge findes på Det kgl. Bibliotek. Den i 1561 udkomne kommentar, som altså er optrykt i CR 15, har få saglige og ingen verbale overensstemmelser med den her omtalte og optrykte udlægning af 1. Tim. 4,13. Iøvrigt oplyser Crellius i sit Epistola Dedicatoria, at Melanchthon selv ikke ønskede denne kommentar (som er identisk med forelæsninger 1550–51) udgivet: »... vel quod beviorem existimeret commentarium, quam quem publice extare vellet, vel quod speravit se ante mortem Epistolam hanc, quam præ ceteris dilexit, publice adhuc suo more repetiturum et plenius enarraturum esse«.

[7] På latin ifølge den nævnte kommentar: »Sis assidua in lectione, consolatione et doctrina«.

[8] F. eks. Seeberg, Dogmengeschichte IV, 3. udgave Erlangen/Leipzig 1920, s. 432 og 455.

steds om geometrien (m. m.) har lighedspunkter med den moderne filosofis erkendelse af, at matematiske og logiske sætninger ikke bygger på erfaringen, men er selvindlysende eller tautologiske. $2+2$ er altid 4. Og det samme kan man jo i og for sig godt udtrykke ved at kalde geometriens principper for medfødte, som Melanchthon her gør det. Forjættelsen er derimod ikke selvindlysende. Den kommer fra Gud, og vi kender den nu kun gennem skriften. Når Melanchthon binder forjættelsen til skriften, er hans standpunkt følgelig hverken fundamentalistisk eller intellektualistisk, men han vil derigennem netop værne åbenbaringsens særlige karakter. Den er historisk og følgelig ikke selvindlysende. Vi, der lever efter profeterne og efter Kristus, kender kun åbenbaringen i dens historisk overleverede skriftlige form. Derfor er vi forpligtede på lectio[9]. Til forjættelsen hører nødvendigt trøsten: consolatio. For når vi tilegner os forjættelsen, så kender vi Gud – ikke udenom skriften, men netop sådan, som han har åbenbaret sig i skriften så ser vi hans søn, og så griber vi forjættelsen om forsoningen. Og dette betyder trøst, for nu kan vi trods al nød og trængsel påkalde Gud og holde fast ved ham i håb om den endelige befrielse. – At Melanchthons øjeblikkelige situation afspejler sig i skildringen af consolatio er indlysende.

Endelig omtaler Melanchthon distinktionens 3. led: doctrina. Når vi, som Melanchthon indledningsvis har slået fast, skal »lære den åbenbarede lære« (discere doctrinam a deo traditam), så tænker han dér – som fortsættelsen viser – på forjættelsen om forsoningen. Men her bruger Melanchthon nu doctrina i en videre betydning, nemlig ikke blot om forjættelsen, men om alt det, som behandles i den traditionelle dogmatik[10]: treenighedslæren, kristologien, læren om kirken, om sakramenterne osv.[11]. Alt dette fortæller skriften os også om, og også på dogmatikken er den kristne altså forpligtet. I den forstand er skriften »Lehrquelle«

[9] Her foreligger muligvis en affinitet til tankegange hos Erasmus, for hvem den skriftlige overlevering er båndet mellem fortid og nutid, og Kristus derfor fortsat inkarneres i skriften – se Ernst-Wilhelm Kohls, *Die Theologie des Erasmus*, Basel 1966 I, 28 ff. og 98 f.

[10] Reformatorerne ville i stedet for dogmatisk sige »catechesis«, se nævnte Timotheus-kommentar, CR 15, sp. 1368.

[11] I en 3. betydning står ordet doctrina, hvor Melanchthon som ovenfor nævnt taler om de 3 »genera doctrinarum«. Flertalsformen her skyldes formodentlig ønsket om at undgå forveksling med den tidligere omtalte doctrina, nemlig forjættelsen om forsoningen.

for Melanchthon. Men Melanchthon slutter så sin omtale af dogmatikken med nogle sætninger, som ikke må overses. Når nu hele dogmatikkens stof er hentet ud af skriften, så skal den fromme læser bringe det i orden – som Melanchthon selv gjorde det i sine Loci. Han skal skelne mellem lære og filosofi, mellem lov og forjættelse, og han skal vise, hvor skriften (når den læses) forkynder lov, og hvor den forkynder forjættelse. Men dermed er læren i den videre – om man vil: intellektualistiske – betydning klart underordnet læren i snævrere forstand. Det er dogmatikkens opgave at lade forjættelsen træde frem, ikke at levere sætninger til udenadslæren.

Paulus in priore Epistola ad Timotheum cap. 4

πρόσεχε τῇ ἀναγνώσει, τῇ παρακλήσει, τῇ διδασκαλίᾳ

Multa continentur in hoc breui dicto. primum precipit de studio. Quare sciamus cogi nos mandato divino, vt discamus doctrinam a deo patefactam. Deinde magna consolatio est piis, cum propter veritatis studium sustinent ærumnas, scire ideo se impiorum serviciam subire, quia mandato dei obedierint, ac discere doctrinam a deo traditam voluerint. Id autem mandatum maximi faciendum, & maxime necessarium esse inde existimari potest, quia cum singulare et ingens beneficium dei sit, q(uod) prodiens ex arcana sede patefecit sese, et mirandum decretum de Reconciliatione, edidit, ingratitude est horibilis, negligere tantum beneficium, & nolle deum nos alloquentem audire.

Distribuit autem Paulus eruditissime genera Doctrinarum in Ecclesia. Primum vocat Lectionem, & precipit ut Legamus monumenta tradita divinitus. Geometria et aliæ artes quæ ex Demonstrationibus extruuntur, non discuntur primum Lectione, sed in nostra mente principia intuemur, & inde demonstrationes teximus. At promissio reconciliationis, & vitæ æternæ non nascitur nobiscum, sed est mirandum decretum factum in consilio æterni patris, Filii, & spiritus sancti. & postea promulgatum, et traditum patribus & prophetis, ut Literi mandaretur. Dissimilis est igitur hæc doctrina humanis artibus et aliis Religionibus. Artes & Leges sine Literis naturæ luce cerni possunt. Sed promissio aliunde tradita est et mandata Literis. Ideo Lectio necessaria est, Et Ecclesiæ opus est literis, libris, & studiis literarum. Et cum nominat Paulus Lectionem, alligat Ecclesiam ad hos libros diuinitus traditus.

Sequitur consolatio. Postquam ex Lectione cognita est promissio, proximum est ut eam nobis ipsi adplicemus, Agnoscamus deum sicut se in Lectione patefecit, conuertamur ad eum, & intueamur filium nobis missum, et promissionem reconciliationis amplectamur. Hac erecti consolatione inuocemus deum, & confirmati fera(mus) ærumnas quibus Ecclesia onerata est, nec s(ub) mole miseriarum deficiamus a deo, sed Leniamus nobis dolores agnitione præsentiae et auxilii dei, & inuocatione, & expectatione Liberationis. Hoc secundum membrum, scilicet consolatio, præcipue ad promissionem, et ad adplicationem promissionis referatur, et Late patet in tota vita, in omnibus periculis et doloribus.

Tertium membrum nominat Doctrinam. Lectio continet non tantum promissionem reconciliationis, & si ea pars precipua est, sed etiam Legem, exempla, promissiones verum necessariarum in præsentia vita, articulas de Essentia Dei, de tribus personis, de voluntate dei, de filio dei nato ex virgine, de Ecclesia, de peccato, de causis miseriarum humanarum, de sacramentis, de Resurrectione, de vita æterna, de premiis ac poenis æternis. De his rebus, quæ in Lectione recitantur, redigat pius Lector doctrinam in ordinem ut artifex, discernat celestem doctrinam a philosophia, distinguat Legem & promissiones, & membra recte distincta illustret, monstret ubi Lectio de Lege, ubi de promissione concionetur. Ita Paucis verbis Paulus modum discendi tradidit.

Philippus Melanthon 1547
in exilio

Bugenhagen og Kamminer bispeembedet

Et utrykt brev af Johannes Bugenhagen

Af *Martin Schwarz Lausten*

I Rigsarkivet, København, har vi fremdraget et brev fra Johannes Bugenhagen til den pommerske superintendent Johannes Knipstro. Det er dateret Wittenberg den 2. marts 1545, og der er tale om en samtidig afskrift, hvilket fremgår dels af håndskriften, dels af en påtegning på brevets bagside, foretaget af Peder Palladius' karakteristiske hånd: »En Copie aff doctoris Joannis Bugenhagij Pomeranij scriffuelse til d. Johannem Knipstrouium Superintendentem Rugiæ«[1]. Dette brev, som hidtil synes at have undgået forskningens opmærksomhed[2], angår en begivenhed i Bugenhagens liv, som på godt og ondt gjorde et dybt indtryk på ham. Det drejer sig om hans afslag på tilbuddet om at blive den pommerske evangeliske kirkes primas, biskop af Kammin. I meget personlige vendinger giver han i dette brev til Knipstro[3] udtryk

[1] Sign. T.K.U.A. Pommern A III, nr. 18, »Akte og Dokumenter vedrørende Rügens Forhold til Roskilde Stift og særlig de Ralswickske Godser«, 1431–1651.

[2] Brevet findes ikke i O. Vogt: »Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel«, Stettin 1889, eller i de tillæg, Vogt senere udgav, ej heller i den betydelige samling af Bugenhagen-breve, som O. Clemen udgav i »Zeitschrift für Kirchengeschichte«, Bd. 31 (1910). Det samme gælder den fortegnelse, som Hans-Günter Leder fremlagde i 1958, aftrykt i »Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag«, hrsg. Werner Rautenberg. Berlin 1958, p. 123 ff. O. Vogts værk blev genudgivet i 1966, »Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel. Gesammelt und herausgegeben durch Otto Vogt. Mit einem Vorwort und Nachträgen von Eike Wolgast, unter Mitarbeit von Hans Volz«, Hildesheim 1966. I tillægget har Eike Wolgast udarbejdet en overøigt over breve til og fra Bugenhagen, som ikke fandtes i Vogts udgave. Heller ikke her findes nærværende brev.

[3] Johannes Knipstro var født 1497, blev franciskanermunk, men forsvarede allerede 1518 Luther i en diskussion med den bekendte Johann Tetzl. Fra 1525 prædikant i Stralsund, hvor han sammen med Ketelhut og Æpinus organiserede Lutherdommen. Senere i Greifswald og atter i Stralsund. Sammen med Bugenhagen og andre udarbejdede han den pommerske kirkeordning til landdagen i Treptow 1534. Året efter superintendent og hofprædikant, 1539 professor ved universitetet

for sine alvorlige overvejelser i denne anledning og for sin sorg over den uforståenhed, hans standpunkt mødte i Pommern. Inden vi aftrykker brevet, vil vi imidlertid gøre rede for den historiske sammenhæng, hvori det har sin plads.

Da den sidste katolske biskop af Kammin, Erasmus von Manteuffel, i januar 1544 var afgået ved døden, opstod der alvorlige stridigheder mellem landets to protestantiske regenter, hertugerne Barnim d. IX og Philip d. I om efterfølgeren. Philip ønskede at få bispestolen besat af sin kansler Jacob von Zitzewitz, medens Barnims favorit var den kun 17-årige greve Ludwig von Eberstein. Da disse planer blev kendt i Wittenberg, rettede Luther, Melanchthon, Bugenhagen og Cruciger i fællesskab en alvorlig formaning til de to hertuger. Wittenbergerne kunne måske nok gå med til kanslerens valg, men hertugerne måtte forstå, at det ikke var en skinbiskop, der skulle vælges, men en sand biskop, som skulle være ansvarlig for den kristelige lære, religion og tugt, en mand, som skulle være i stand til at give fornuftige råd til ridderskab og stæder, have opsyn med de gejstlige, overvåge ceremonierne, dømme i ægteskabssager etc. Derfor var det i allerhøjeste grad nødvendigt, at man fandt en lærd og øvet mand, og man skulle ikke blande verdsligt misbrug ind i så alvorlig en sag[4]. Denne henstilling virkede så stærkt på de to hertuger, at de enedes om at opfordre ingen ringere end Bugenhagen til bispeembedet, hvilket Kamminer domkapitlet derpå udvalgte ham til, og i begyndelsen af juli 1544 rejste en delegation til Wittenberg for at bede ham modtage valget. Men til deres store skuffelse afslog Bugenhagen med det samme, skønt dybt beæret. Hans hovedargumenter var for det første, at han ikke kunne forlade sit embede i Wittenberg, hvortil Gud havde kaldet ham og anvendt ham i 23 år, og selvom dette embede af navn ganske vist var ringere end det pommerske, »so ists doch ein recht warhaftig bischofflich Ampt und grosser in disser Zeit den ander Bistumb«[5].

i Greifswald. Senere i strid med Peder Palladius og Chr. d. III om det rygiske superintendentur (se nedenfor not. 10). Den heftige ordinationsstrid med Johannes Frederus forlod han som sejrherre, jfr. Hellmut Lieberg: »Amt und Ordination bei Luther und Melanchton«, i: *Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte*, Bd. 11, Göttingen 1962, p. 360.

[4] H. Heyden: »Kirchengeschichte Pommerns« II, i: *Osteuropa und der deutsche Osten. Beiträge aus Forschungsarbeiten und Vorträgen der Hochschulen des Landes Nordrhein-Westfalen*, Bd. III, Köln-Braunsfeld 1957, p. 3-4.

[5] Vogt og Wolgast, anf. skr. p. 288-293.

For det andet mente Bugenhagen om sig selv, at han var uegnet, han var blevet for svag til sådan et embede. Han var ganske vist ikke uden erfaring, men følte sig for gammel til nu at rejse rundt i Pommern og høre på adelens og byernes klager og stridigheder, at se regnskaber, at skændes med verdslige embedsmænd etc. Desuden ville han få alt for lidt tid tilovers til studium og bøn, hvilket allerede længe havde pint ham meget.

Gesandterne ville imidlertid ikke anerkende disse argumenter, som de anså for dårlige undskyldninger, og de begyndte nu på forskellig vis at lægge pres på Bugenhagen. Kirker og skoler ville gå i opløsning hvis han ikke kom, han skyldte simpelthen sit gamle fædreland dette o.s.v. Men det, der gjorde mest indtryk på ham, var dog deres stadigt gentagne udtalelser om, at der med sikkerhed atter ville udbryde alvorlige stridigheder mellem de pommerske hertuger, med håndgribeligheder og blodsudgydelser, hvis de atter skulle i gang med valget af en evangelisk biskop. Også hertug Johan Frederik af Sachsen og Luther selv fik gesandterne sat i aktivitet, og til sidst ændrede Bugenhagen sin beslutning. Han meddelte nu de pommerske hertuger, at han var villig til at påtage sig bispeembedet på den betingelse, at han måtte forlade det igen, når han selv ville, samt at han selv måtte udpege sin efterfølger. Herved skete der ganske vist et indgreb i fyrsternes og domkapitlets rettigheder, men betingelsen skulle kun gælde i Bugenhagens tilfælde. Bugenhagen gjorde det dog ganske klart, at dette var en *conditio sine qua non* for at han kunne acceptere valget.

De pommerske hertugers reaktion på dette følger først i december 1544, da de sender en ny delegation til Wittenberg, som skal prøve at få en endelig aftale i stand med Bugenhagen. De skal meddele ham, »ihren erwidigen obirsten Prelaten, Rat und lieben getreuen, Hern Johan Bugenhagen, der hl. Schr. Dr., erwelten und postulirten Bischof zu Cammin«, at hertugerne med glæde har modtaget hans accept. De håber, Gud vil hjælpe ham i embedet, men m.h.t. hans betingelser, så nærer de store betænkeligheder, de kan ikke binde sig til usikre fremtidige tilfælde og håber, at han frafalder sine krav. Samtidig beder hertug Philip af Pommern fyrsten af Sachsen at formå Luther og Melancthon til at overtale Bugenhagen. Denne sender kort efter et skriftligt svar til sine to kolleger[6], hvori han beretter om de frygtelige samvittigheds kvaler, han har haft angående hele denne sag. Han føler nu, at

[6] *Ibd.* p. 306–311.

man har aftvunget ham et løfte, og han har siden i angst og dyb sorg tryglet og anråbt Gud om vejledning. Nu er hans øjne blevet åbnet, og han er klar over, at han på ingen måde kan gøres ansvarlig for de begivenheder, der kan udvikle sig i Pommern, hvis han afslår. Fyrsterne har selv pligt til at varetage deres embeder. At Gud nu virkelig har bøn hørt ham fremgår af, at hertug Philip af Pommern til den sachsiske fyrste ganske klart har sagt, at man ikke vil acceptere Bugenhagens betingelser. Deraf følger, slutter Bugenhagen, at jeg nu er ganske løst fra dette embede, hvilket jeg jubler over og takker Gud for. Jeg vil ikke mere under nogen omstændigheder binde mig til det igen [7].

Dette er også hovedargumentet i hans endelige, utvetydige afslag til de pommerske gesandter under deres sidste møde mellem jul og nytår 1544. Den 1. januar 1545 giver han dem sin skriftlige begrundelse, ligesom han sender endelig besked til hertug Philip [8], hvem han i øvrigt formaner at varetage sit embede med alvor og hurtigt at finde en anden bispekandidat.

Efter denne skrivelse følger i den kronologiske rækkefølge nærværende brev af Bugenhagen. Formodentlig er der tale om et svar på et brev fra Knipstro, men et sådant kender vi dog ikke mere. Knipstro indtog som generalsuperintendent og hofprædikant det højeste kirkelige embede i Pommern, og selvom han i hvert fald tidligere havde været personlig ven med Bugenhagen, så synes han nu at være blandt dem, der af al magt prøver at overtale Bugenhagen til at modtage bispevalget, ligesom han heller ikke har villet godtage Bugenhagens grunde til afslaget. Disse forsvarer Bugenhagen her, og han fortæller, hvor dybt alvorlige hans overvejelser har været. De pommerske udsendinges trusler om stridighederne i Pommern i tilfælde af et afslag fra Bugenhagens side har gjort et stærkt indtryk på ham, og han har sukkende og

[7] »Sum ergo liber a promissione mea. Gaudeo et gratias ago deo, liberatori per Jesum Christum Dominum nostrum. Amen. Nunc agitur ut suscipiam episcopatum, si non perpetuo retinendum, tamen aliis conditionibus. Sed ego nullis promissionibus, nullis conditionibus, nullis terriculamentis aut minis, quasi ego debeam respondere in iudicio dei etc. me rursus intrudam in mala unde gaudeo me liberatum«, ibd. p. 308–309.

[8] Vogt og Wolgast, anf. skr. p. 312–315. I brevet fortæller Bugenhagen atter om de store sjælekvaler, hele denne sag har ført ham ud i. Alene Gud kunne råde ham, andre ville ikke. Men han hjalp ham og befriede ham fra embedet. Bugenhagens afslag er nu ganske klart: »Dweil aber dise meine treue Meinung nicht geachtet wirt . . . wil ich de ganze Sache Gott bevelen lassen«, ibd. p. 318.

grædende for Guds ansigt bedt om råd. Bugenhagen fremfører videre, hvor uretfærdigt, man fra Pommern bedømmer ham, og han beder Knipstro gøre de øvrige ledende i landet opmærksom på dette, ligesom han beklager, at der åbenbart er visse personer i hertugernes omgivelser, som stadig søger at forøge uenigheden mellem disse.

Enden på hele sagen om besættelsen af Kamminer bispestolen blev, at hertugerne og domkapitlet blev enige om at vælge den hertugelige råd og kansler Bartholomæus Svawe, som i maj 1545 indsattes i embedet af Johannes Knipstro og Paul von Rode. Som biskop tjente han ganske hertugernes interesser, og kort efter sank embedet ned til at blive et forsørgelsessted for hertugfamiliens sønner, som anbragtes her som titulærbisper[9].

Tilbage står spørgsmålet, hvorledes dette brev fra Bugenhagen til Knipstro er endt i København. Som ovenfor omtalt er der tale om en samtidig kopi, forsynet med en påtegning af Peder Palladius. Bugenhagen daterede brevet den 2. marts 1545 i Wittenberg, men netop i denne måned opholdt Johannes Knipstro sig hos Palladius i København i anledning af uoverensstemmelserne mellem hertug Philip af Pommern og Knipstro på den ene side og Christian d. III og Peder Palladius på den anden side vedrørende besættelsen af superintendentembedet på Rygen[10]. I et brev fra Knipstro til Palladius, skrevet i København den 31. marts 1545, hedder det, at Knipstro nu har opholdt sig i København i godt tre uger[11]. Han er altså afrejst fra Pommern i begyndelsen

[9] H. Heyden, anf. skr. p. 5–6. Samme dag, som valget af Svawe fandt sted, skrev Bugenhagen til sin ven kong Chr. d. III af Danmark og fortalte om hele sagen. Han giver tydeligt udtryk for sin glæde over at være sluppet for dette embede. Om han så skulle krydse 10 have, så ville han meget hellere have påtaget sig et embede i Danmark, hvilket han tidligere havde afslået, og skønt han engang højtideligt havde lovet sig selv aldrig mere at ville sejle over det danske Storebælt! Brevet er dateret Wittenberg den 12. april 1545. Vogt og Wolgast, anf. skr. p. 324–328.

[10] Den pommerske ø Rygen hørte siden Absalons tid i gejstlig henseende under Roskildebiskoppen. Under reformationsurolighederne blev de gamle rettigheder for en tid sat ud af kraft, men forholdene ordnedes mellem Danmark og Pommern på et møde i Kiel i september 1543. Det bestemtes bl. a., at den pommerske hertug måtte nominere en superintendent over Rygen, men denne skulle modtage en konfirmation af Roskildebiskoppen for at være retteligt kaldet. Knipstro var den første rygiske superintendent efter reformationen. Stridighederne omkring dette embede i Chr. d. III's tid vil vi nærmere behandle i et senere arbejde.

[11] Rigsarkivet, København. Orig. Sign. T.K.U.A. Pommern A III, nr. 18.

af marts måned og har derfor næppe modtaget Bugenhagens brev hjemme. Man kan således formode, at det er blevet overbragt ham i Købehavn, og Knipstro har da ganske naturligt fortalt Palladius – der som bekendt også var en nær ven til Bugenhagen – om hele sagen. Peder Palladius har vel ved denne lejlighed fået en kopi af brevet og formodentlig vist kongen den. Mere end en hypotese kan dette selvsagt ikke være, men det er dog et forsøg på at forklare tilstedeværelsen af et brev i kongens arkiv og forsynet med Palladius' notat, et brev som ikke angår danske forhold.

Gratiam Dei et pacem per Christum. Meæ rationes Charissime Ioannes, quibus recusavi suscipere Episcopatum, potuerunt permouere Illustrissimum Saxonie Principem Electorem, magnos viros, principum consiliarios, præterea et venerandum Patrem Lutherum, dominum Philippum et alios, ut sentirent me iuste recusare istum Episcopatum. Potuerunt permouere truncos et saxa et omnem creaturam, quando fugiebam in montem orare solus, ne uos me faceretis Regem, ut condolerent mihi gementi et ploranti in conspectu Dei. Potuerunt et Deum ipsum permouere, ut me liberaret ex manibus uestris et diceret mihi, non iniuste facis, habeto pacem. Manus uestras uoco illa uestra et uestrorum uerba: Si non suscipis hoc Regnum mundanum, peribunt Ecclesie et scholæ in Pomerania, de hoc damno tu respondebis coram Deo, erunt bella et effusio sanguinis, de quo tu postea dolebis et habebis conscientiam malam. His manibus me capiebatis, non sum saxum aut impius homo, ut non me ista moueant. Meæ rationes quibus potui permouere coelum et terram, uos isthic nihil mouent, uobis nihil sunt ut tu scribis. Dicitis adhuc teneri meam conscientiam, nondum esse liberatam. Tu quis es, qui iudicas alienum seruum? Domino suo stat aut cadit. Quid uobis faciam amplius? Officium meum et laborem etiam in hac senecta et canitie non negaui uobis si uolueritis. Vos autem respondetis: nihil sunt hæc omnia, nisi suscipias Episcopatum quo te enecemus. Nihil peccauit in uos tantum hanc unam culpam quod non suscipio istum principatum, quo me enecetis. Ignoscite mihi, remittite mihi hoc peccatum, quod imputatis mihi, et Deus ipse non imputat mihi, ut Deus remittat uobis orantibus peccata uestra. Nostis illud: cumstabitis ad orandum etc. Scribis fratres non suscepturos, si quid ad eos pro me scripseris, quemadmodum per literas rogaui. Obsecro igitur T. H. ut hæc mea uerba ad eos scribas ut uel sic me suscipiant, quemadmodum

susepit me Deus. Illustrissimo principi meo Barnimo scripsi semel, quemadmodum hæc res absque dilatione curanda sit, ad Illustrissimum uero Principem meum Philippum bis scripsi, et nunc tertio scriberem, nisi certo scirem (fui n. a consilijs) Principem Electorem iam scribere eius clementiæ. Susplicamur n. nunc tandem esse apud utrumque Principem, qui discordias alant, ne quoquo modo in hac re principes concordent. Quod utinam ne ita sit Deus paris sit uobiscum in æternum. Te diligo in ueritate. Christus te conseruet cum uxore tua in æternum. Ex Vuittenberga M. D. XLV 2. Martij.

Ioannes Bugenhagenius
Pomeranus
tuus.

Charissimo uiro et Domino Ioanni Knipstrobio, Sacræ Theologiæ Lectori in Academia Grypsuualdensi et illic Superintendenti Ecclesiastico, domino suo et fratri in Christo semper uenerando.

Embede og præst

Om Niels Hemmingsens pastoralteologi

Af Carl Christian Jessen

I den levende forskning og debat, som finder sted om det lutherske syn på embedet, og især om den rette tolkning af reformatorernes anskuelser på dette punkt[1], er det pastoralteologiske synspunkt i udstrakt grad overset. Kun ganske enkelte fremstillinger skænker denne side af embedsproblematikken opmærksomhed. Imidlertid er det ganske afgjort, at en nærmere undersøgelse af reformations-tidens syn på præstens virksomhed og person, adskilt fra de mere abstrakte udredninger om embedet som guddommelig orden, vil kunne kaste nyt lys over, hvad reformationen, læremæssigt og praktisk-kirkeligt, betød.

I »Morphologie des Luthertums« inddrager Werner Elert pastoralteologien på den måde, at han i vid udstrækning må afvise dens arbejdsområde ud fra sin vurdering af, hvad der er den rette lutherske embedsopfattelse. Præsteembedet forstået som en hyrdegerning, således som det i udstrakt grad fortolkes af den efterreformatoriske periode, er en afvigelse fra Luthers syn på embedet, idet man genoptager den middelalderlige tanke om »cura animarum«, en pastoral gerning *udenfor* ordets forkyndelse[2]. For Luther bestod det egentligt pastorale i ordets forkyndelse, og derfor er embedet et prædikeembede. Sjælesorgen kan ikke adskilles fra forkyndelsen, og der eksisterer ifølge denne tolkning ikke andre legitime embedspligter end prædiken og sakramentforvaltning. Udviklingen bort fra Luther krones ifølge Elert med det pietistiske præsteideal, hvor præsten er helt og fuldt pastor, i eet og alt ansvarlig for sine sognebørn i kraft af sit sjælesørgerembede.

[1] Se fremfor alt H. Lieberg »Amt und Ordination bei Luther und Melanchton« Göttingen 1962, og de der anførte vigtigste værker.

[2] se herom afsnittet »Das kirchliche Amt«, i bd. I, s. 297 ff og »Die spätere Lehre vom Amt und seine Gestaltung« s. 308 ff, især s. 317.

Elerts tolkning af den lutherske embedsopfattelse har tydeligvis til formål at værne om læren om ordet og ånden og dermed om høvdelsen af Guds suveræne virken gennem det forkyndte budskab. Samtidig sker der hermed indirekte en stærk understregning af embedets betydning som instrument for Guds frelsende ord, idet ordet jo *må* forkyndes. Yderligere implicerer denne opfattelse en radikal sondring mellem embede og person; ordet virker uafhængigt af hvem der forkynder det, og præstens »kvalifikationer« betyder intet for prædikenens »efficacia«. Med en sådan forståelse af embedet elimineres i udstrakt grad behovet for en egentlig pastoraltheologi. Hvad præsten har brug for er en grundig teologisk skoling i den rette lære, for at han kan vide, hvad han skal forkynde, og af praktisk theologi vil det blot være nødvendigt at indprente sig visse homiletiske grundregler. Iøvrigt skal præsten da være et skikkeligt menneske som alle andre.

Når der da vitterligt opstår en pastoraltheologi i den lutherske kirke er dette et indicium for, at embedsforståelsen i virkeligheden er en anden end den her skitserede. Reformationstidens pastoraltheologiske litteratur er imidlertid ikke særlig righoldig, men de værker, der findes, røber dog, at opfattelsen af embedet som et hyrdeembede ikke for samtiden ansås for stridende med den rette reformatoriske lære. Det præsteideal, man læser ud af de talrige kirkeordninger fra perioden, er da også i vid udstrækning det »pastorale«. Meget hurtigt synes den anskuelse at fæstne sig, at præsten er mere end blot forkynder, at hyrdegerningen består i andet end ordets prædiken, og at den vordende præst derfor må have en grundig instruktion i sit embedes rette førelse, inden han stedes dertil. Hvis Elerts tolkning er rigtig, hvorfra henter en sådan opfattelse da sine impulser?

Spørgsmålet er meget omfattende, og her skal kun peges på enkelte linjer i udviklingen. I kapitlet »Rette bisper og præster« har Niels Knud Andersen i sin undersøgelse af den begyndende reformations theologi[3] påvist de ret betydelige divergenser mellem Luther og Zwingli, hvad angår embedsopfattelsen. Sidstnævnte taler ganske enkelt meget mere om personen end om embedet, idet præsten for ham i første række er menighedens »profet«, hyrde, vægter og forbillede, kaldet og sendt direkte af Gud, og dertil udrustet med særlige nådegaver. Guds middelbare kaldelse

[3] »Confessio Hafniensis« Kbhv. 1954, s. 334–63.

gennem menigheden træder således i baggrunden, og der tales ikke nær så kraftigt om embedet i sig selv som Guds gode ordning, således som Luther gør det f.eks. overfor sværmerne. Endvidere bliver kravene til præstens forbilledlige levned meget udtalte – også hans gode eksempel er led i hans pastorale gerning[4]. Linjen fra Zwingli synes at blive meget fremtrædende i den følgende udvikling, og i reformbevægelse og pietisme er sprogføringen omtrent den samme[5]. Dogmatisk hævder man imidlertid de traditionelle lutherske synspunkter om embede og vokation, og vi får således i de følgende århundreder en ejendommelig koalition mellem en institutionel og en karismatisk embedsopfattelse, som først opløses i det store og langvarige opgør mellem ortodoksi og pietisme i spørgsmålet om uomvendte præsters embede.

Den tidlige danske reformation viser i sin embedsopfattelse en mærkbar lighed med den vi møder hos Zwingli, ifølge Niels Knud Andersens undersøgelse. Det vigtigste skrift i denne forbindelse er Peder Laurentsens »En sand oc ret cristen vnderuisning om preste embede« fra 1535[6], der nok må betegnes som den første danske fremstilling af pastoraltheologien, idet den ikke primært behandler det kirkelige embede i sig selv, men derimod præsternes personlige forhold og især deres rette levned. Således omhandles præstekaldelsen ikke abstrakt, men konkret tages der fat på kandidatens personlige »indre kaldelse«. Denne er afgørende for om ydre kaldelse kan finde sted. Dernæst tales der i stærke vendinger om præstens pastorale gerning, og det fremgår klart, at denne består både af prædiken, sjælesorg og exemplarisk levned – hertil kommer endvidere forbedergerningen. Interessen samler sig således mere om den rette præst end om det rette embede, eller, anderledes sagt: det første er forudsætningen for at man kan tale

[4] Især må der henvises til Zwinglis skrift »Der Hirt« fra 1523.

[5] Et andet bemærkelsesværdigt skrift som nødvendigvis må inddrages i en større undersøgelse end nærværende, er Martin Bucers »Von der waren Seelsorge und dem rechten Hirtendienst, wie derselbige in der Kirche Christi bestellet und verricht werden solle« (Deutsche Schriften bd. 7, Gütersloh 1964, s. 69–245, udg. m. indl. ved R. Stupperich). Som titelen viser er det bærende synspunkt »cura animarum«-tanken og det pastorale præsteideal. Uden tvivl er Bucer en vigtig kilde for den senere pastoraltheologi, og det er givet, at Niels Hemmingsen har kendt hans skrift og modtaget en vis påvirkning derfra. Stupperich hævder Bucers afhængighed af Erasmus (»Ecclesiastae« 1536), hertil kommer, at Zwinglis »Der Hirt« ganske sikkert har ligget på Bucers bord.

[6] »Conf. Hafn.« s. 348. Det kgl. Bibliotek ejer et beskadiget eksemplar af Laurentsens skrift.

om det sidste. Muligvis bunder Laurentsens differens fra det lutherske i en anden opfattelse af forholdet mellem ordet og ånden, men i så fald synes han at have denne »uafklarethed« tilfælles med størstedelen af den senere protestantiske læretradition. Den »eksklusive« opfattelse af ordets enevirken i forkyndelsen synes ikke at dominere der.

Den københavnske bekendelse taler i artikel 40 på en noget anden måde end Laurentsen om embedet, idet opgaven her er mere abstrakt teologisk uden henblik på den konkrete pastorale virksomhed[7]. Det almindelige præstedømmes »indre forbindelse« med det kirkelige embede fremhæves her, i modsætning til Laurentsens profetiske præsteideal, hvor forbindelsen er meget svagt markeret. Bekendelsen fremhæver klart embedet som en tjeneste i menigheden ved personer kaldede ud af menigheden, og den fundamentale forskel på alle kristnes sacerdotium og præstens ministerium træder klart frem.

I den tidlige danske reformation findes således ansatser til både et karismatisk og et institutionelt embedssyn, dog nok med overvægt på det første. I den efterreformatoriske tid synes linjerne dog at forenes, hvad Niels Palladius' skrift fra 1556 »Regulae quaedam« viser. Dette beskedne skrift er det andet pastoralteologiske bidrag, som må nævnes fra tiden før Niels Hemmingsen. I første række er det dog kontroverstteologisk, idet hensigten er at hævde det lutherske præsteembede som et sandt og gyldigt embede, og dermed forsvare berettigelsen af den lutherske ordination. At embedet er nødvendigt for kirken og indstiftet af Gud selv kan man ikke blive uenig med katolikkerne om. Det afgørende er imidlertid, hvorledes dette embede føres, og her gælder der et enten-eller. Det evangeliske embede er en ordets og åndens tjeneste, hvad det katolske offerpræsteembede ikke er. Yderligere: embedet og personen må nok adskilles, men det betyder ikke at man kan se bort fra personen. Embedet er nemlig en pastoral gerning, og deri ligger det personlige element som noget uomgængeligt. Af en hyrde (og husholder) kræves troskab og personlig, helhjertet indsats. Hvor præsten er pastor, virkelig hyrde, i forkyndelse, sjælesorg og forbøn, der er det sande embede. Nicolai Palladius gennemfører konsekvent sammenligningen mellem pastor og mercenarius ved opstillingen af 28 regler for den rette hyrdegerning

[7] Conf. Hafn. s. 359 f. Artikel 36 derimod gengiver helt tydeligt Laurentsens syn.

og 12 kendetegn på lejesvendens embedsførelse – i det sidste tegnes et helt tydeligt skræmmebillede af den papistiske præst. Mercenarius er ikke pastor, og hans embede er ikke sandt og virksomt. Romerkirkens embede og dens monopolkrav kan derfor uden videre afvises – og dette sker i stærke vendinger – tilmed da dens ordination også i sin ydre skikkelse er så fjernt som noget fra apostlenes måde. De evangeliske præster ordineres »rite«, d.v.s. efter den apostoliske skik med bøn og håndspålæggelse som udtryk for embedsoverdragelsen. Palladius nedskriver ved sin antikatolske holdning ikke embedets betydning, tværtimod er der hos ham, i modsætning til Malmøreformatorerne, tale om åndens embede som nådemiddel, ved siden af den stærke betoning af det personlige, pastorale element i embedet.

Dermed er vi nået frem til Niels Hemmingsen og hans berømte lille bog fra 1562 »Pastor sive Pastoris optimvs vivendi agendiqve modvs«[8]. Prøver man at placere denne bog i sin samtid blot i ydre og formel henseende, vil man alene derved hurtigt opdage, at den er enestående. Dens talrige oplag og udgaver taler for en ganske særlig udbredelse og betydning, og det er indlysende at ikke bare den lærde verden, men også den jævne gejstlighed har kendt og skattet den[9]. Niels Hemmingsens bog må da også have udfyldt et virkeligt behov, idet der i hans tid kun udkom ganske enkelte fremstillinger af pastoraltheologien, der på samme ligefremme og personlige måde behandlede præstens liv og embede[10]. Det væsentligste arbejde fra perioden er den meget produktive Erasmus Sarcerius' store værk »Pastorale« fra 1559. Det er på mange måder bemærkelsesværdigt, især ved sin stofrigdom, men savner dog i udpræget grad den koncentration og klare opbygning, som præger Hemmingsens skrift. Alt for meget

[8] Her er benyttet det eksemplar, som findes på Institut for dansk kirkehistorie, nemlig udgaven Rostock 1590. J. H. Paulli har i sin doktordisputats »Dr. Niels Hemmingsens Pastoraltheologie« (Kbhv. 1851) givet en almindelig karakteristik af skriftet. Paullis bog er stadig læseværdig.

[9] Bogens udgaver er følgende, efter Laurids Nielsen indf. Dansk Bibliografi 1551-1600, Kbhv. 1931-33: latinske: Kbhv. 1562, Leipz. 1574 og ca. 1578, Genf 1579, Erfurt 1585 og Rostock 1590. Tyske: Leipz. 1566 og 1569. På engelsk udkom bogen London 1574 og 1576 under titlen »The Preacher«, oversat af J(ohn) H(orsfall).

(10) Man kan f.eks. nævne den lille håndbog af J. Garcæus, »Vom tewren heiligen Ampt vnd Gewalt/ aller tröwen Prediger und Seelsorgers«, Wittenberg 1567 (KB), endvidere Tilemann Heshusius' skrift »Vom Ampt vnd Gewalt der Pffarrherrn« (1561), som især beskæftiger sig med præstens bemyndigelse i henseende til kirketugten.

stof dynges op, således en hel del ritualer og formularer, men det forhindrer dog ikke, at der hos Sarcerius er overordentlig betydningsfulde ansatser i retning af det, der langt senere skulle blive til den lutherske pastoraltheologi. Både Sarcerius og Hemmingsen er foregangsmænd med hensyn til formuleringen af det sjælesørgeriske præsteideal, som kommer så klart til udtryk i reformbevægelse og pietisme. Bemærkes må det, at Sarcerius til forskel fra Hemmingsen taler meget kraftigt om embedet som guddommeligt ordning og indstiftelse, samtidig med at det pastorale og personlige element i præstens tjeneste også understreges[11]. Kristus har forordnet det, og Gud giver sin særlige nåde og velsignelse til det, derfor skal det agtes for højt, stort og værdigt. Det er Guds ydre middel til menneskers frelse (for denne tankegang er prædiken og embede egentlig identiske), og Gud vil straffe dem, der foragter denne hans ydre ordning. En sådan sprogføring er ikke Hemmingsens, hvilket vel ikke bare har sin baggrund i at polemikken mod sværmeriske tendenser var svagere i de nordiske lande. Vender man sig til »Pastor« opdager man hurtigt, at man er i selskab med en theolog af større systematisk formåen. Her er fremstillingen samlet om et enkelt bærende motiv og ført igennem med stor koncentration. Motivet er forståelsen af præstens embede som en hyrdegerning. Til indledning vil vi derfor undersøge, hvad Niels Hemmingsen forstår ved det kirkelige embede, den tjeneste som »pastor« har at opfylde.

Til forskel fra den efterfølgende ortodokse theologi har Hemmingsen ikke noget særskilt kapitel om det kirkelige embede i sin dogmatiske håndbog. I stedet taler han i 3 artikler om den kirkelige orden, myndighed og autoritet[12]. Om indstiftelsen af embedet og om kaldelsen dertil mæles der ikke et ord, tværtimod betragtes det som noget umiddelbart indlysende at det hører til den kirkelige orden at kirken er inddelt i to kategorier, nemlig ordets forkyndere og dets tilhørere. Theologisk begrundes denne inddeling ikke nærmere; Hemmingsen ytrer blot, at forholdet mellem de to grupper burde være som mellem forældre og børn, og derefter går han over til at tale om de forskellige grader af ordets forkyndere.

[11] s. 30 ff.

[12] *Enchiridion Theologicum*, Wittenberg 1557, Bl. Kk3 til Mm8, se også E. Munch Madsen: *Niels Hemmingsens etik*, Kbhv. 1946, s. 265 ff og 278 ff. Heller ikke »Pastor« har noget særligt afsnit om embedet i sig selv som ordning.

Embedet som ordning er altså noget selvklart, som der ikke funderes længe over. Hvorfor? Hemmingsens kirkesyn må give svaret. Kirken er Kristi legeme, samfundet af de genfødte, som er Kristi »kød og ben«, som hører sammen med sin Herre, som er menighedens hoved. Kirkens medlemmer er således forbundne, sammenføjede og sammenvoksede, alt efter troens styrke, gavernes mangfoldighed og kaldsgerningernes indbyrdes forbindelse, at de tilsammen udgør eet eneste legeme[13]. Når kirken er Kristi legeme, fordres der naturligvis en instans til at bevare dette legeme, at »holde sammen« på de enkelte lemmer, så at de i deres forskellighed bevares i det rette samfund med Kristus. Kirken skal altså styres, og dette sker ved at kirkens tjenere udøver den kirkelige myndighed. »Potestas ecclesiastica« er »retten til at bevare det åndelige samfund«, hvilket sker alene ved ordet. Denne myndighed er efter Kristi egen lignelse en nøglemagt, thi ved dennes udøvelse, d.v.s. ved evangeliets forkyndelse, åbnes og lukkes himmeriget. Som en husholder har præsten fået udleveret nøglerne, for at han kan administrere kirken efter Kristi ord. Hans potestas er givet ham af Kristus alene - han som har al magten i kirken[14]. Egentlig er myndigheden betroet kirken som helhed, men dens udøvelse kræver en bestemt konkret instans, der imidlertid er bundet til at praktisere den alene med kirkens opbygning for øje.

Den kirkelige myndighed er altså kaldet til at bevare Kristi åndelige samfund, kirken. Dette sker ved 3 ting: Kendskab til den sande lære, misbilligelse af den falske lære og ved disciplin. Hermed er vi ved den vigtige sondring mellem potestas ordinis og potestas jurisdictionis. Potestas ordinis er lig med ordets forkyndelse, mens potestas jurisdictionis er den ovenfor omtalte myndighed til at bevare det åndelige samfund, med andre ord: nøglemagten. For Hemmingsen er kirken altså et åndeligt fællesskab af genfødte med Kristus som hovedet på legemet. Dette fællesskab må stadig plejes, styrkes og bevares og således vokse indtil fuldendelsen i Kristus. Udfra denne tankegang, og især under henvisning til den paulinske tale om nådegavernes forskellighed og deres nødvendighed for opbyggelsen af legemet, forstås det ganske umiddelbart, at der i kirken må være bestemte personer, som ved deres tjeneste befordre legemets åndelige vækst.

[13] Enchiridion Kk4.

[14] Pastor s. 202. Her findes en supplerende redegørelse for potestas.

Hvorledes er nu den indre forbindelse mellem embedet og det almindelige præstedømme i Hemmingsens theologi? Dette problem står hyppigt til debat – ikke mindst hvad angår Luthers anskuelse, idet en retning indenfor forskningen har villet hævde, at embedet motiveres udfra det almindelige præstedømme og kun eksisterer i kraft af dette. I den forbindelse har man på en uheldig måde talt om »det almindelige og det særlige præstedømme« – uden hensyntagen til at ministerium og sacerdotium er to vidt forskellige ting[15].

Det er indlysende, at de troendes åndelige præstedømme spiller en fremtrædende rolle i Hemmingsens theologi, hvilket den ovenfor givne fremstilling af kirkesynet giver udtryk for[16]. I kraft af Kristi sacerdotium een gang for alle har de troende som lemmer på hans legeme del i hans kongelige præstedømme, og ved hans offer er de kaldede til, som den nye pagts eneste præsteskab, at ofre Gud åndelige ofre i bøn og lovprisning. Alle troende er sacerdotes, og menighedens præst er det også, så sandt som han personligt er lem på legemet. Men ministerium er ikke sacerdotium. Ministerium er den tjeneste, hvorved det almindelige præstedømme, de troendes åndelige fællesskab, oprettes, ledes, styres og befæstes. Det er en tjeneste, som er nødvendig for at dette overhovedet kan eksistere. Og det er en guddommelig funktion i kirken i kraft af den guddommelige orden, som er indsat deri – kirken består af ordets forkyndere og ordets hørere. Endvidere: ministerium er potestas ecclesiastica i funktion, ordet på sin vej ud mod mennesket i form af evangeliets forkyndelse, sakramenternes forvaltning og nøglemagtens udøvelse.

Ministerium henter altså ikke sin begrundelse fra alle kristnes åndelige præsteskab, thi dette ville være en mistolkning dels af ordet, dels af potestas ecclesiastica. Potestas er helt og fuldt fra Gud[17]. Den videre gennemgang af pastor-tanken vil klargøre dette, i særdeleshed i henseende til præstens »profetiske« funktion. Her skal blot henvises til, at det for Hemmingsen er en selvklar sag, at præsten er Kristi tjener og udsending. Han står i Kristi eget

[15] Se hertil Lieberg anf. skr. og Holsten Fagerberg: Die Theologie der lutherischen Bekenntnisschriften, Göttingen 1965 s. 238 ff.

[16] Se også Munch Madsen anf. skr. s. 278.

[17] Pastor s. 202: »potestas officii est, quæ datur pastori ab eo cuius est minister. Haec potestas non potest dari, nisi ab eo qui habet potestatem iuris, hoc est, nisi a Christo, qui solus habet in Ecclesiam plenum dominium«.

embede, som underhyrden under sin overhyrde. Kristi gerning var en dobbelt: at ofre for synden til Gud med sit eget offer og at prædike og lære. Til det første var han alene duelig, og offeret er med ham sket een gang for alle (sacerdotium), men den anden funktion fortsætter han nu gennem sine forkyndere og pastorer, idet han selv udsender dem, som han i sin tid udsendte profeter og apostle, og således som han selv er udsendt af faderen[18]. Hertil må føjes, at selve pastor-begrebet umiddelbart synes at udelukke en embedsmotivering udfra det almindelige præstedømme. Hyrdegerningen må være »ovenfra« og »udefra«.

Det synes således vanskeligt at godtgøre en indre forbindelse mellem embedets tjeneste og det almindelige præstedømme udfra Hemmingsens theologi. I modsætning dertil synes embedet at hente en udpræget kristologisk begrundelse, nemlig udfra Kristi profetiske embede, og her kommer udsendelsestanken ind som noget fundamentalt. Præsten er »Christi pastor« hedder det hos Hemmingsen, hvorefter det i parentes tilføjes: »pro quo legatione fungitur, cuiusque vices agit«[19]. Embedet er en fortsættelse af Kristi embede, og præsten fungerer i Kristi sted som hans repræsentant. Tanken om menigheden som præstens »arbejdsgiver« finder man ikke hos Hemmingsen og i det hele taget vanskeligt i den ortodokse theologi. Eneste antydning deraf er fremhævelsen af vokationen ved menigheden, men også her er det *Guds* kaldelse af præsten, der er tale om – gennem menigheden som instrument.

Vil man skildre embedets ordning og væsen udfra Hemmingsen er man, som det foregående har vist, henvist til at drage slutninger udfra hans lære om kirken i sin helhed, idet »Enchiridion« ikke på anden måde ønsker at karakterisere embedet. Den egentlige, detaljerede redegørelse for embedet får man derimod i pastoral-theologien. Ved at skrive en fremstilling deraf tilkendegiver Hemmingsen, at det væsentlige ikke kan være at tale rent abstrakt om embedet og hvordan dets stilling er i kirken. Der må tales om, hvad embedet går ud på, hvilke funktioner, der skal bestrides, og hvorledes dette skal gøres; endvidere om, hvordan den person, som fører embedet, bør være, thi dette kan umuligt være uden betydning. I flere sammenhænge fremhæver Hemmingsen, hvor-

[18] Se hertil Hemmingsens prædiken til 1. søndag efter påske (Postilla, dsk. overs. 1576, s. 299), især afsnit II, »Apostlernes vdsendelse«. Tanken om Kristus som »princeps pastor« er her, som overalt, fremtrædende.

[19] Pastor s. 2.

ledes man på god luthersk vis må skelne mellem person og embede[20], men ikke på en sådan måde, at man helt kan se bort fra personen, når der er tale om embede og præstegerning.

At Hemmingsen i modsætning til den efterfølgende ortodokse theologi forlader det egentlig dogmatiske område og begiver sig over i den selvstændige pastoraltheologi, når han skal beskrive præsteembedet nærmere, betyder ikke, at han skulle hævde en anden metode eller andre principper på dette område, langt mindre, at han skulle anse den praktiske theologi for en tvivlsom disciplin indenfor den »rigtige« theologi. Pastoraltheologien drives som enhver anden theologi, med Guds ord som eneste norm og rettesnor.

Hvad er da præsteembedet ifølge »Pastor«? Når Hemmingsen skal karakterisere det nærmere vender han sig til skriftens betegnelser for embedsbærerne, og heri efterfølges han af hele den protestantiske læretradition. I rækkefølge remser han op[21]: Præsterne er prophetæ (som forkynder Guds forjættelser og blot taler, hvad de har fra Gud), speculatores (som er på vagt mod kirkens fjender, såvel i lærdom som levned), tubæ Dei (som kalder til strid mod djævelen og synden), praecones Dei, legati (som holder sig til deres mandat), servi (som tjener Gud, ikke sig selv), testes (som fremfører ordet i troskab og på rette vis), episcopi (med hensyn til lære og liv), oeconomi (over Guds hemmeligheder – med andre ord nøgлемagtens udøvere), architecti (byggende på kirken som huset, med Kristus som den eneste grundvold), lux mundi (de skal lyse for verden i højere grad end andre), sal terræ, piscatores hominum (hvorved de manes til utrættet flid i Kristi navn under alle kår), seminatores et agricolae (arbejde med jorden, men Gud giver væksten), presbyteri, og endelig pastores, som helt klart angiver præstens embede, hvilket er »pascere gregem Christi pabulo coelesti, quod est verbum Dei«.

Sammenligner man denne opremsende karakteristik af præsteembedet og den brug, man gør af de bibelske betegnelser, med, hvad vi f.eks. finder i en pietistisk pastoraltheologi, vil der ikke vise sig iøjnefaldende forskelle. Pietismen dvæler nok en smule mere ved præstens person og indre kvalifikationer, og lægger også mere vægt på de »dynamiske«, skabende betegnelser, hvor præsten anskues som profeten, der kalder til reform fra grunden af,

[20] f. eks. i ovennævnte prædiken afsnit III.

[21] Pastor s. 117–27.

og dermed vil opbygge det åndelige tempel, de troendes præsteskab, som en helt ny og herlig bygning[22]. Samme omstyrtende tendens findes ikke i den ortodokse pastoraltheologi. Her går tydingen af betegnelserne mere i retning af det bevarende; præsten er den, der skal holde sammen på kirkens bygning og øve vægtertjeneste på Sions mure, ikke opbygge dem på ny fra grunden. Hans præstetjeneste er mere en custodia end en militia, og således kan præsteidealet synes mere statisk i den ortodokse periode[23]. Imidlertid er der her kun tale om tendenser – omend dog til tider ret tydelige.

For Hemmingsen er altså betegnelsen pastor mest relevant til beskrivelse af, hvad embedet består i. Alle andre «titler» har imidlertid også deres funktion som assisterende tolkninger, og for den enkelte præst er de af uvurderlig opbyggelig betydning. Stadig må han betænke dem og lade sig formane derved, ikke blot om sit embedes værdighed, men også og især om dets store ansvarlighed og væsentlige pligter. I herlige lignelser afmaler de hver for sig embedets dignitas og officia. Det er nemlig i høj grad nødvendigt for præsten at vide, hvad hans embede går ud på – ikke mindst før han tiltræder det. Det er intet mindre end »regimen animarum«, hvilket igen er »ars artium«, den største kunst og det sværeste arbejde, som fordrer overordentlig kundskab[24]. Ved embedet skal man »regnum Christi erigere, et Sathanæ palatia demoliri«, og derfor må Hemmingsen konkludere: »Cum igitur tam augustum sit pastoris officium, tam arduum, tam periculosum, tam diuinum, operæ precium est, recte institui pastorem, vt sciat partes sui officij«. Hermed er pastoraltheologien motiveret.

Inden vi rent konkret skildrer embedets funktioner må vi omtale endnu et væsentligt moment i de overordnede krav til præsten, som gælder både før og efter embedstiltrædelsen. Hemmingsen kræver med stor styrke, at præsten må være »impulsus vera causa«[25]. Hermed tager han et vigtigt afsnit af den senere pietistiske pastoraltheologi til behandling, nemlig, med et andet udtryk, »puritas intentionis«. Baggrunden er den stærke vægt-

[22] Denne tendens findes allerede i de pastoraltheologiske reformskrifter, f. eks. i Grossgebauers »Wächterstimme«.

[23] En fyldig oversigt over embedsbetegnelserne og deres brug finder man hos J. Gerhard: *Loci VI, 23*, s. 9–30 (ed. Preuss, Berlin 1867 ff).

[24] Pastor s. 115 f.

[25] anf. skr. s. 127.

læggen på præstens person udfra det pastorale syn på embedet. Præstens personlige motiver til at beklæde embedet kan ikke være ligegyldige, hverken for ham selv eller menigheden. I indledningen til det store 4. afsnit, det væsentligste i bogen, klager Hemmingsen over de mange slette pastorer, som snarere trænger til at vogtes af andre. Og hvorfor er de så slette hyrder? Fordi »tales non mouentur ouium salute, sed proprijs commodis stimulantur«. For sådanne var det bedre om de slet ikke var født, thi de samler sig Guds vrede, som skal komme over dem på Jesu Kristi dag. I stedet for at betænke deres høje embede, som går ud på at fårene skal frelles og kirken opbygges, tænker de kun på egen bekvemmelighed [26].

Foreløbig kan det altså slås fast, at præsten må have syn for sit embedes store vigtighed, fordi det er middel til fårenes frelse. Men er denne formaning tilstrækkelig? Hemmingsen giver svaret noget senere, hvor han går ind på, hvad »impulsus vera causa« vil sige [27]. Den sande tilskyndelse ligger langt dybere end i den ydre konstatering af et behov for præstegerningen. Den eneste sande causa er »amor principis pastoris nostri Domini Iesu Christi, qui dedit semetipsum pro ouibus suis« (den bibelske begrundelse er Joh. 21). Motiveringen for at indtræde i embedet er altså en rent personlig, et anliggende mellem »overhyrden« Kristus og præsten. Troen på og kærligheden til frelseren, de troendes store hyrde, skal drive præsten fremad i hans vanskelige gerning, »quæ causa impellere sola potest et debet pastorem, vt recte faciat officium« [28]. Og udfra Joh. 21 kan det fastslås, at »neminem aptum esse ad pascendas oues Christi, nisi qui Christi amare ducatur«. Det må bemærkes, at Hemmingsen her, som mange andre steder, anfører Augustin-citater som dokumentation for sin opfattelse.

Puritas intentionis motivet får som nævnt en overordentlig stor betydning i pietismens pastoraltheologi og især i den mere opbyggelige del af denne, hvor formaningernes billedtale efterhånden drives ud i det smagløse (således omtalen af præsten som en moder, med sandt modersind overfor menigheden) [29]. Hem-

[26] anf. skr. s. 115.

[27] anf. skr. s. 128.

[28] anf. skr. s. 129.

[29] Her kan man f.eks. henvise til en ordinationstale af Peder Hersleb (Tolv offentlige Taler I, 270), hvor præsten først sammenlignes med en barselskvinde, derefter skildres hans sande forhold til menigheden udfra hovedordet »modersind«.

mingsen taler mere ligefremt, men dog ikke mindre bestemt. Og det er væsentligt at bemærke den »kristologiske« motivering også for den personlige side af embedet. Pastor må ledes af den samme kærlighed i sin hyrdegerning, som ledte Kristus i hans, da han gav sig selv hen for os. Den lutherske conformitas-tanke er her specialiseret på en meget markant måde (henvisningen til Augustin betydningsfuld). Den trofaste embedsførelse kaster i sin selvopofrende kærlighed en afglans af Kristi kærlighed ind i menigheden. Den jordiske Kristus vinder skikkelse i embedets gerning. I præstens embedshandlinger bliver Kristus nærværende i menigheden (re-præsenteres), ikke på en automatisk, magisk måde, men ved at hans kærlighed lever og bliver synlig i og på hans legeme, ikke tvungent og lovmæssigt, men ved fri og trofast tjeneste. Kristus vogter sine får som overhyrden gennem underhyrdernes gerning og derfor må der være og vil der være konformitet mellem hans kærlighed og deres kærlighed til fårene.

Der findes en hyrdegerning i kirken, som ikke er udaf den rette causa. Det er lejesvendens. Forskellen mellem pastor og mercenarius kan korteligt skildres således: »Pastor quærit quæ Christi sunt, mercenarius quærit quæ sua sunt«[30]. Lejesvenden savner den conformitas med Kristus som består i ikke at søge sit eget. I det ydre er der almindeligvis overensstemmelser, hævder Hemmingsen, vokationen kan være legitim og lærdommen rigtig, man kan nemlig forkynde Guds ord loyalt og læremæssigt korrekt uden dog at være sand pastor. Men forskellene er dog tydelige[31]. Først og fremmest er der, som det fremgik af det foregående, forskel i causa, thi lejesvenden kan nok af og til røres af amor Christi, men denne bliver aldrig fundamentet for hans gerning. Dernæst vil lejesvenden aldrig have den samme utrættede iver i gerningen, fordi han kun søger sit eget. For det tredje vil hans levned næsten altid være under al kritik – han vil måske nok opbygge noget i ord, men straks derefter nedbryde i gerning. Og endelig: Under fare vil den rette hyrde sætte sig op mod det, der truer og om fornødent sætte livet til. Lejesvenden derimod flygter, fordi han ikke har kærlighed til fårene, ja han advarer ikke engang, når faren truer[32]. Altså sammenfattende: forskelle i causa, studio, vita et periculo.

[30] Pastor s. 134.

[31] anf. skr. s. 130 ff.

[32] Hemmingsen behandler ret udførligt det problem, som jævnligt dukker

Sammenligningen mellem pastor og mercenarius, som vi har mødt allerede hos Niels Palladius, indtager en fremtrædende plads i den efterfølgende pastoraltheologi og ikke mindst i pietismens, hvor præstens rette causa og kærlighed til menigheden er noget meget væsentligt.

Det næste spørgsmål, der må rettes til Hemmingsens pastoraltheologi er: Hvad omfatter det kirkelige embede? Hvori består embedsfunktionerne? Ifølge den traditionelle tolkning nutildags af, hvad der er luthersk, består præstens opgave kun af to ting: ordets forkyndelse og sakramenternes forvaltning. I den ældre lutherdom vil meget få holde fast ved et sådant standpunkt, af de pastoraltheologiske forfattere synes kun Rostock-professoren Paul Tarnow at hævde det i sin store monografi »De sacrosancto ministerio« (1623). Ortodoksiens største autoritet Johann Gerhard opregner ikke mindre end 7 legitime embedsfunktioner, medens vor hjemlige dogmatiker Jesper Brochmand »kun« anfører 5.

Ifølge Hemmingsen har det kirkelige embede 6 »partes«[33]. Skematisk består de af følgende: 1) Docere gregem Christi verbum Dei. 2) Ministrare illi sacramenta. 3) Regere ipsum disciplina. 4) Precari pro grege. 5) Curam pauperum habere. 6) Formam gregis esse.

Vedrørende det første punkt, doctrina, kan der ikke herske tvivl om, at dette i hyrdegerningen er »pabulum praecipuum«, præstens væsentligste embedsfunktion. Pascere er jo »nihil aliud, quam homines verbo vitae alere et reficere«, og dette må naturligt nok foregå først og fremmest ved ordets direkte forkyndelse. Pastoraltheologien kræver derfor et afsnit af homiletisk karakter, hvilket Hemmingsen da også har indset[34]. Han røber her en ikke ringe sans for betydningen af at prædikenen indrettes pædagogisk forsvarligt. Naturligvis må der først og fremmest kræves en solid basis for det man har at sige, fortrolighed med læren i dens systema og anatomia, men det væsentlige i den pastoraltheologiske sammenhæng er dog »demonstratio«: hvorledes bibringes denne frelsende kundskab tilhørerne på bedste måde? Afgørende er her

på i pastoraltheologien: Om den rette præst også har lov til at flygte fra sit embede? Svar: Det kan være nødvendigt og legitimt, eventuelt for embedets skyld. Pastor s. 133.

[33] Pastor s. 135.

[34] anf. skr. s. 135–65.

perspicuitas og simplicitas. Præsten må forstå, hvad han taler om og inddele det ret, det giver klarheden, og han må i sin prædiken ikke søge egen ære ved lærdom og retorik, dette giver den rette og fromme »enfoldighed«. Det homiletiske hovedord er dog »orthotomia«[35]. Det er ifølge apostlens ord nødvendigt at dele sandhedens ord ret, og især når dette skal appliceres tilhørerne, så det taler til den enkelte i hans situation. Hemmingsen bruger billedet af lægen, der må stille den rette diagnose og derudfra finde og bruge det rette lægemiddel – et billede, som pietisterne senere i høj grad yndede til beskrivelse af præstens sjælesørgergerning. Og prædiken kræver virkelig en sådan accommodation af det forkyndte, for at det skal komme tilhørerne til gavn. »Si hic promiscue omnia fiant, quid boni sperandum?« Men rigtignok fordres der af præsten, som af lægen, »singularis prudentia« i denne funktion.

Hemmingsen afviser altså, at prædiken skulle være en forskelsløs meddelelse af et objektivt læreindhold, uden hensyntagen til prædikens situation. Prædiken består både i »docere« og »movere«. På den anden side viser denne opdeling også, at det rent læremæssige bestemt ikke må forsømmes, selvom interessen tydeligvis samler sig om det sidste. Samtidig er det bemærkelsesværdigt, at grænsen mellem den offentlige forkyndelse og den private tiltale i sjælesørgerisk øjemed faktisk ophæves. Præstens færd rundt om i husene til bedrøvede og anfægtede er for Hemmingsen ganske åbenbart en del af hans forkynderembede – og ikke egentlig led i disciplinen. At bringe evangeliet er at »docere«, også selvom det ikke sker fra prædikestolen. Hvorledes den private evangeliets forkyndelse kan foregå, giver Hemmingsen enkelte eksempler på, og også her er det altafgørende den rette applikation. I sin afsluttende sammenfattende udtalelse om præstens primære funktion bruger Hemmingsen igen orthotomia-begrebet og billedet af præsten som »peritus medicus«. Forkyndelsens ord kan derudfra karakteriseres som genoprettelsens lægemiddel, der skal appliceres ret efter de forskellige »sindets sygdomme«[36].

Den næste funktion er sakramenternes forvaltning. I reglen optræder den på andenpladsen, dog med enkelte undtagelser,

[35] anf. skr. s. 142.

[36] anf. skr. s. 163: »Hactenus diximus de orthotomia verbi veritatis, et ostendimus, quomodo pastor, ut peritus medicus, debeat pro ratione morborum animi adhibere oleum verbi«.

f.eks. Niels Palladius' fremstilling[37]. Udtalelserne angående dåbens forretning er ret kortfattede. Det væsentlige er her, at præsten udfører alt i overensstemmelse med kirkens orden, hertil kommer dog, at det må ske med et fromt sindelag, ikke uengageret. Her om nogetsteds gælder det at præsten står i Kristi sted, og dette må han alvorligt betænke. »Nam ipse Christus est, qui abluit, usus pastoris manibus«[38].

Større problemer knytter der sig til nadveren, som i langt højere grad kræver »administratio«, idet præsten her står i fare for at styrke ubodfærdigheden og dermed hindre evangeliets gang til mennesket. Det hellige må ikke kastes for hundene, og det er præstens opgave at undgå, at dette sker. Præsten vil helst afvise denne byrdefulde opgave, men »Deus collocavit te in sua Ecclesia, ut eam pascas, non ut eam destruas«[39]. Præsten skal altså med omhu kunne udskille Kristi sande, bodfærdige får, og dette sker gennem den grundige »examen«, bestående af: vitæ consideratio, consolatio, absolutio og admonitio. Formaningen skal igen appliceres omhyggeligt efter den enkeltes tilstand[40]. Herved skal personen føres til sand bod og dermed beredes til deltagelse i nadveren. Om selve nadverens forretning gælder de samme formaninger som anført i forbindelse med dåben.

Med omtalen af tugten i forbindelse med nadveren har vi bevæget os ind på den tredie embedsfunktion, den disciplin, som præsten skal udøve overfor hjorden[41]. Vi har tidligere omtalt denne i forhold til ordets direkte forkyndelse selvstændige funktion, hvorved Kristi mystiske legeme bevares, og de enkelte lemmer forbliver i ham. Hemmingsen roser i høje toner denne funktion og ønsker den bragt til ære og værdighed igen – især synes han at se hen til calvinisterne og deres effektive praktisering af tugten, hvilket ses af hans ivrighed for et »Senatum ordinarium« med »censura morum«[42]. Han indser dog, at der p.t. ikke er store muligheder for en sådan indretning, og må derfor nøjes med at opfordre præsten til at inddrage 3 fromme og fornuftige mænd i sin administration af kirketugten. Hemmingsen lægger især vægt på den stadige correctio og instructio i hvad

[37] 2. officium er her præstens trøst af samvittighederne offentligt og privat.

[38] Pastor s. 165.

[39] anf. skr. s. 168.

[40] anf. skr. s. 173.

[41] anf. skr. s. 174 ff.

[42] anf. skr. s. 187.

der er godt og kristeligt. Hans begejstring for den hårdhændede excommunication synes ikke at være stor, den indstændige formaning må være det væsentlige, og denne skal fortsættes også efter en eventuel udstødelse af menigheden[43]. Den virkelige excommunication ud af Kristi legeme, det åndelige samfund, har præsten da heller ikke magt til. Den kan kun foretages af Gud selv. Den sakramentale og moralske tugt og excommunication kan derimod foretages af præsten og kirkerådet, dog må de til stadighed vogte sig for personsanseelse.

For det fjerde er det præstens embede at bede for den ham betroede hjord[44]. Vi har her at gøre med et levn fra den middelalderlige katolske theologi, som imidlertid i vid udstrækning er bevaret i den protestantiske pastoraltheologi. Senere ortodokse læreautoriteter som Brochmand og Gerhard anbringer denne embedsfunktion på den fornemme 3. plads, altså før kirketugten.

For Hemmingsen hører forbønnen med til hyrdegerningen efter Kristi, profeterne og apostlenes eksempel, også dette hører med til at vogte. Nærmere bestemt består bønnen i at takke Gud, når man ser, at ordet bærer frugt, og i at bede ham bistå gerningen med sin ånd; endelig på enhver måde anbefale hjorden til overhyrden Kristus. Hemmingsen giver et par eksempler på bønneformularer for præsten i denne væsentlige embedsfunktion.

I den katolske forståelse af præstens forbønsgerning ligger et uomtvisteligt satisfaktorisk træk, idet der er en nær sammenhæng mellem præstens offergerning i messen og hans bøn. Med sidstnævnte opfylder han folkets forpligtelse overfor Gud, en forpligtelse folket ikke selv kan klare. Han er »os populi ad Deum« (det forbønsmæssige træder måske noget i baggrunden i denne opfattelse), og han evner at bede i kraft af sin indvielse. Udfra sin opfattelse af det almindelige og åndelige præstedømme måtte Luther afvise dette. Hver kristen har som præst ret og pligt til at ofre, lære og bede, og hans bøn har lige så stor kraft og nytte som præstens. Når ortodoksien atter hævder den præstelige embedsbøn og især forbønnen er der altså ikke tale om en »menighedsrepræsentation«, men om et led i hyrdegerningen. Det er ikke en stedfortrædende bøn, men en embedets tjeneste på baggrund af at embedsindehaveren er pastor – sat til at vogte en ham betroet

[43] anf. skr. s. 180 ff.

[44] anf. skr. s. 191 ff. Angående den problematik, som knytter sig til embedsbønnen, se R. Askmark, »Ämbetet i den svenska kyrkan« (Lund 1949), s. 78 ff.

hjord. Hertil kommer, at hele hans pastorale gerning simpelthen kræver bønner, for at den skal lykkes, og derfor må pastoraltheologien indskærpe pligten dertil[45]. I andre sammenhænge viser det sig, at begrundelsen for embedsbønner hentes fra det gamle testamente, hvorfra ortodoksien iøvrigt har modtaget meget væsentlige impulser til sit præsteideal[46].

Den femte embedspligt er omsorgen for de fattige[47]. Hemmingsen går ikke særlig udførligt ind på dette, men formaner blot til omhyggelighed også i denne gerning og til at lade troen og kærligheden være »*eleemosynarum regulæ*«.

Den afsluttende embedsfunktion er at præsten skal være »*forma gregis*«[48]. Om dette punkt handler de tre første hovedafsnit i Hemmingsens bog. Hermed er vi ved det, som nok er Hemmingsens egentlige anliggende med »Pastor«. Grundsætningen er, at præstens eksemplariske liv hører med til hans embede. De fleste i den efterfølgende tid samstemmer iøvrigt heri – dog ikke Brochmand og, som antydet, Paul Tarnow. Fordi præstens fromme levned hører med til hans pastorale gerning er det uomgængeligt at skrive pastoraltheologi. Var embedet blot en upersonlig funktion, kunne man nøjes med at indskærpe læren og give en homiletisk instruktion af teknisk art. Men præsteembedet er mere end forkyndelse og sakramentforvaltning.

Hvorfor hører præstens levned med til embedet? Fordi det så at sige er en støttefunktion for alt det øvrige han har med at gøre. Det er altså mere en indirekte end en direkte embedspligt (hvilket nok får Brochmand til at anbringe det udenfor officia, uden dog at slække på kravene og deres betydning[49]). Og først og fremmest gælder det hensynet til forkyndelsen og kirketugten. Kan præsten opvise et helligt liv, vil han have lettere ved at overbevise sine sognebørn om lærens rigtighed. Præsten skal »*utraque manu . . . ædificare Ecclesiam Dei, hoc est, et sana doctrina et honesta vita*«[50]. Ved sit levned skal præsten altså berede sig vej for sin egentlige gerning, at forkynde evangeliet til frelse[51].

[45] jvf., hvad der nedenfor siges om præstens personlige andagtsliv.

[46] Askmark anf. skr. s. 64–82.

[47] Pastor s. 196.

[48] anf. skr. s. 198 ff.

[49] Brochmand: Systema (udgaven Ulm 1658), s. 332 f.

[50] Pastor s. 71.

[51] anf. skr. s. 75.

Men fremfor alt er det dog en støttefunktion for kirketugten og som sådan helt uundværlig. Herom handler indledningen til skriftet, og her skal man søge Hemmingsens tilskyndelse til at skrive. Udgangspunktet er nemlig tugtens og sædernes åbenbare forfald. Ved reformationen har man nok fået lærdommen restitueret, men ikke »mores«. Den afgørende fornyelse må imidlertid begynde i præstestanden. »*Industria et diligentia pastorum*« er det første, og især skal de beflitte sig på et eksemplarisk levned, thi »*fundamentum disciplinæ ouium esse vitam pastoris*«. Derfor er den slette pastor kirkens værste pest, og kun han, som lærer ret og lever vel, fortjener at høres, han opbygger nemlig det himmelske Jerusalem med begge hænder.

Præstens hellige liv er altså et nødvendigt fundament for såvel forkyndelsens som kirketugtens rette frugt. Der er her i første række tale om en psykologisk erkendelse, som egentlig ikke indlader sig i drøftelse med det theologiske synspunkt: ordets enevirken. Hemmingsen stillede rent empirisk spørgsmålet: Hvorfor står det så ringe til i kirken? Hvorfor er vi så langt fra Kristi bud og forbillede? Et nærliggende svar finder han i præsteskabets ringe forståelse for deres embedes krav. Derfor skriver han om præsteembedet og søger at bane en vej ud af det kirkelige uføre, såvidt det står til de menneskelige kræfter. »Pastor« må således i første række betegnes som et praktisk reformskrift, båret af et theologisk helhedssyn, men udsprunget af et praktisk behov.

En nærmere redegørelse for Hemmingsens indgående behandling af præstens levned ville sprænge denne afhandlings rammer. Det væsentlige er da også hovedsynspunktet, således som det er skildret ovenfor. Derudfra udfolder Hemmingsen så en grundig pastoraetik i tre store afsnit: 1) *Vita pastoris privata et solitaria*, 2) *instructio juxta quam pastor suam domum et familiam regat*, og 3) *de conversatione pastoris politica et externa*.

Man kan stille det spørgsmål, om Hemmingsen i virkeligheden ikke nærmest giver en almindelig etik, idet han, især i det første afsnit, behandler forpligtelser, som i enhver henseende synes at gælde også for det almindelige præstedømme[52]. I den form stoffet præsenteres for os er der dog tale om pastoraetik. For det første behandles præstens hele levned under den pastorale synsvinkel som led i hans embede, for det andet fremhæves det, at

[52] jvf. Paulli anf. skr. s. 35.

nok gælder disse regler egentlig også for almindelige mennesker, men præsten er dog i kraft af sit embede kaldet til at være »studiosius« heri og, idet vi tager et eksempel (puritas mentis et corporis): »quia aliis suo ministerio puritatem commendare debet«.

Der er grund til ganske kort at nævne Hemmingsens formaninger, hvad angår præstens personlige andagtsliv[53]. Vi har allerede omtalt embedsbønnen. I første afsnit behandler han imidlertid udførligt »poenitentia, lectio et oratio« som nødvendige for den fromme pastor »ut quotidie magis magisque purgetur, donec in hac vita sumus«. Til læsning kan fra GT særligt anbefales salmerne (til præstens personlige tidebøn), og fra NT evangelierne og pastoralbrevene. Senere kommer kraftige opfordringer til »fromme øvelser« [54], og alt i alt er der tale om strenge krav til præstens disciplin.

I 2. afsnit bringes fyldige instruktioner angående præstens hushlige liv[55]. Væsentligt er det, hvem præsten får til hustru, og hvorledes han styrer sine børn og tjenestefolk, thi hans hus »debet esse vel uti officina quædam omnis pietatis, castitatis et veritatis . . .«. Også på dette område skal præsten være et forbillede for sin menighed.

Endelig omhandler 3. afsnit præstens »offentlige« liv[56]. Også dette er vigtigt for hans embede, thi ved uheldig og anstødelig optræden kan han ødelægge sit embedes frugt, idet han derved vil miste den fornødne anseelse og autoritet. En særlig omtale vier Hemmingsen præstens måde at tale med de forskellige mennesker på, og han betoner her nødvendigheden af nøje at iagttage »circumstantiæ« for at han kan tale de rette ord i rette tid – også her røber Hemmingsens pædagogiske interesse sig. Udførligt behandler han, hvorledes præsten skal opføre sig ved selskabelige sammenkomster (og ganske sikkert har formaningerne været påkrævede). Endelig omtaler han, hvorledes præsten i menighedens forsamling også skal gå foran, nemlig i de 3 funktioner, som konstituerer menigheden: audiendum verbum, precandum et percipiendum sacramenta[57].

Hermed kan der sluttes. Sammenfattende kan man sige, at Niels Hemmingsen med sit skrift fører linjen fra Zwingli (og Bucer)

[53] Pastor s. 7 ff under temaet »purgatio mentis«.

[54] anf. skr. s. 33.

[55] anf. skr. s. 42 ff.

[56] anf. skr. s. 71–114.

[57] anf. skr. s. 105.

videre. Cura animarum-begrebet og det pastorale præsteideal sejrer. Hemmingsen har for os at se skrevet en pastoralteologisk klassiker, på et tidspunkt hvor pastoralteologien som disciplin endnu ikke var blevet sig selv bevidst i den protestantiske verden. Først med Oliver Bowles »De pastore evangelico« fra 1655 kommer en håndbog, der kan måle sig med Hemmingsens. Hovedsynspunktet, at præsten er pastor og dermed embedsindehaver i alle livets forhold og i hvert minut i døgnet, findes dog og dukker op i mange sammenhænge i den ortodokse periode.

Hr. Hans Pedersen Gentzmer i Tandslet

Om en alsisk præst og hans »stambog«

Af *Vello Helk*

Det var almindeligt i det 16. og 17. århundrede, at unge mennesker, der drog ud på en udenlandsrejse, købte sig en lille bog med ubeskrevne blade. Efterhånden som rejsen skred frem fyldtes bogens blade med navne på folk, som ejeren havde været i kontakt med. For det meste møder man på disse gulnede blade universitetsprofessorer, medstuderende og rejsefæller. Ofte er indførslerne ledsaget af våbentegninger. Også indtrykkene fra fjerne lande: bygninger, dragter, situationsbilleder, er fastholdt ved en professionel tegners sikre og omhyggelige streg.

Det kongelige Bibliotek ejer en meget omfattende samling af sådanne rejsealbums, som almindeligvis benævnes stambøger. De yder et udmærket bidrag til personalhistorien og udgør et fortræffeligt supplement til universitetsmatriklerne. Deres betydning går ud over landegrænserne. Også blandt håndskrifter vedrørende tysk personalhistorie findes der en række stambøger. Flere af deres ejere har opholdt sig i Danmark, og endnu oftere møder man en danskers indførsel, skrevet under en udenlandsrejse. Det var overraskende i denne samling at støde på en stambog, som i mange henseender adskiller sig fra de andre.

Den er opført i bibliotekets håndskrevne katalog under tysk personalhistorie som »Pastor Johan Geutzmers stambog« [1]. Ved nærmere eftersyn viser det sig imidlertid, at ejermanden er så dansk som nogen, og at bogen aldrig har været uden for landets grænser. Den har nemlig tilhørt en forhenværende sognepræst i Tandslet på Als ved navn Hans Pedersen Gentzmer.

Som indledning står et latinsk citat af Cicero, som kort og godt går ud på, at i nøden skal man lære sine venner at kende.

[1] Ny kgl. Saml. 374, 8°. Håndskriftet er kommet til Det kgl. Bibliotek med Danske Selskabs samlinger. Det er optaget i Jacob Langebek, *Det Kongelige Danske Selskabs Begyndelse og Tilvext i de tre første Aar 1745, 1746, 1747 (1748)*, s. 169 nr. 24 som »Hr. Hans Gentzmers Stambog 1670«.

Dernæst følger en redegørelse på dansk, hvori ejermændene beklager sig over, at han for over fem år siden var kommet fra sin velstand og derefter havde måttet leve af sine ringe midler. Nu var imidlertid legemets store svaghed stødt til, så han ikke længere kunne påtage sig arbejde og beskæftige sig med prædiken eller andre kirkelige handlinger. Derfor var han nødt til i største blufærdighed at bede om en ringe skærv. Denne bøn er dateret i Svendborg den 17. april 1669. Derefter følger en lang række indførsler fra tiden 1669–82, til dels med et tilføjede pengebeløb. Bogen er altså ikke en stambog i gængs forstand, men snarere en camoufleret almisseindsamlingsbog.

Senere er bogen benyttet som optegnelsesbog for en lærer, sandsynligvis i Nykøbing F. Det fremgår af en række elevlister fra tiden 1702–04. Ved konferering med universitetsmatriklen kan flere af dem identificeres som studenter fra denne by [2]. Ellers er der mange regnskabsnotitser fra tiden 1710–19 og endelig i slutningen af bogen en liste over husmænd og inderster i Systofte, Hullebæk og Bjørup 1710–13.

Om den første ejers skæbne leverer akterne i det fynske bispearkiv de fleste oplysninger [3]. Han hørte hjemme i Sønderborg og var født 1624. Som 19-årig yngling rejste han til København og blev immatrikuleret ved universitetet 30. maj 1643. Da Tandslet præstekald blev ledigt 1651 efter Jørgen Jespersen Rhodes død, indstillede hertug Hans Christian af Sønderborg i et brev til bispemanden over Fyns stift, Laurids Jacobsen Hindsholm, Gentzmer til embedet. Bispemanden fik brevet den 5. januar 1652 og skrev straks til provsten David Monrad. Fjorten dage senere eksaminerede han hertugens præstemne og fandt åbenbart dennes kundskaber tilfredsstillende. Derpå fulgte en skrivelse til lensmanden Mogens Kaas i Nyborg for at få kaldsbrevet stadfæstet. Den 20. februar foretog ordinationen, og nu var den 28-årige Hans Gentzmer den

[2] Som eksempler kan anføres fra fortegnelsen for 1702 Knud Anderskov og Hans Sidenborg, immatrikuleret i København 1710, og fra fortegnelsen for 1704 Eskild Kaal og Claus Bremer, immatrikuleret 1711 fra Nykøbing skole.

[3] Hvor der ikke anføres andet, bygger fremstillingen om hans og hans efterfølgers genvordigheder på akterne i Fyns bispearkiv, Als herreders breve 1587–1785, Landsarkivet i Åbenrå, og på retsreferaten i Odense tamperretsprotokol (Protocollum consistorii Ottoniensis) 1662–1702, s. 4–7, Landsarkivet i Odense. Referaten er offentliggjort af F. S. Grove-Stephensen i Sønderjysk Månedsskrift, årg. 40, 1964, s. 278–284.

retmæssige sjælesørger for det sydalsiske sogn[4]. Men allerede året efter døde hertug Hans Christian, der havde indstillet ham, og administrationen overgik til enkehertuginde Anna[5].

I årene efter embedstiltrædelsen savnes nærmere oplysninger om Hans Gentzmers virke. Da kirkeregnskabet for 1652–55 blev revideret 1655, skyldte han til kirken 7 mk. og 4 sk., samme beløb som hans kirkeværge Lave Jørgensen[6]. Nu kom der snart en række vanskelige år med krigens hærgen, som for Sønderjyllands vedkommende kulminerede med peståret 1659. De gik heller ikke sporphøst hen over Tandslet. De plyndrende tropper bortførte således både messehaglet, kalken og disken[7]. Det var sandsynligvis ved samme lejlighed, at brandenborske tropper røvede en større sum af kirkens penge, som hr. Hans sammen med en del kirkeinventar havde skjult under skriftestolen. Ved revision af kirkeregnskabet for 1658–61 beklagede hr. Hans sig over dette gemene tyveri og forlangte, at disse penge blev erstattet ham. Sagen blev dog ikke afgjort på stedet, men henvist til den høje øvrighed[8].

Forholdet mellem sognepræsten og hans menighed synes ikke at have været bedst. Der har været gnidninger, som muligvis blev forværret på grund af de klager, som efterhånden indløb. Præsten synes at have været af temmelig hidsig og opfarende natur, tillige noget rethaverisk anlagt, og han ville ikke altid føje sine sognebørn. Samarbejdet med kolleger var heller ikke det bedste. Der foreligger vidnesbyrd om enkelte kontroverser. I 1660 var han nødt til at gøre afbigt over for flere, han havde forset sig imod. Det begyndte den 16. januar med en skriftlig undskyldning i Ketting kirke over for amtsforvalter Peder Brandt og fortsatte den 28. juli med en ny skriftlig afbigt i nærværelse af

[4] Kirkeh. Saml. 4:II, s. 668 ff. Gentzmers skæbne nævnes kort i Carsten Petersen, *Slesvigske præster* (1938), s. 347. Enkelte oplysninger findes i *Fra Als og Sundeved* 35 (1956), s. 24 f., dog er dødsåret angivet forkert som 1665.

[5] Om de noget udviklede ejendomsforhold, se oversigten i Erik Kroman, *De sønderjyske fyrstearkiver* (Vejledende arkivregistraturer X, 1959), s. 157 f.

[6] *Als og Ærø kirkers regnskabsbog 1616–55*, Ærø kirkeinspektors arkiv, Landsarkivet i Odense.

[7] *Tandslet kirkeregnskabsbog 1551–1673*, Landsarkivet i Åbenrå, afskrift i Chr. Knudsens samlinger om Als, XII, s. 180 (i Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Saml. 2683, 4°).

[8] *Sammesteds og Chr. Knudsens saml. V*, s. 214.

sognepræsten i Kegnæs, Johannes Carlstedt, byfoged Christian Matthiæ og barber Ernst Uthermühl, idet Gentzmer erkendte, at han uden årsag både mundtligt og skriftligt havde forsøgt at forklejne amtsforvalterens ære, men nu bad ham om forladelse og lovede bedring. To dage senere skrev han en undskyldning til sognepræst Johannes Monrad i Ketting og lovede at beflitte sig på kærlighed. De to sager har givetvis forbindelse med hinanden, idet Peder Brandt var Monrads svigerfader. Gentzmer var dog ikke mere brødebetyngt end at han kort før havde anmodet andre præster på Als om at støtte en henvendelse til hertuginde Anna – et forsøg på at forbedre sin stilling og gendrive beskyldningerne. De andre præster ville dog ikke lægge deres navn til noget sådant. Endelig var han den 18. august nødt til i Ketting kirke at give en skriftlig undskyldning til sin kollega Sten Poulsen Rhode i Asserballe, som han havde skældt ud for en manddræber. Han bad om forladelse og lovede i fremtiden at leve i kærlig enighed med sin embedsbroder.

Kontroverserne fortsatte i de følgende år. I 1661 kom Peder Jensen i Jestrup til hr. Hans og bad denne om at komme og døbe hans svagelige barn. Præsten foretrak først at foretage en rejse til Sønderborg, og i mellemtiden døde barnet. I sit svar på en klage over embedsforsømmelse hævdede præsten, at han var taget til Sønderborg med samtykke af barnets fader.

I begyndelsen af 1663 trak mørke skyer sammen om hr. Hans' hoved. Der havde været alvorlige uoverensstemmelser mellem ham og en af hans embedsbrødre, Johannes Monrad i Ketting. Det er rimeligvis den samme affære, som udartede sig til slagsmål på alfar vej, hvor hr. Hans bankede sin kollega, så denne var både blå og blodig. Denne hårdhændede fremgangsmåde forårsagede klager til både provsten og bispem, men de synes ikke at have nydt fremme i første omgang. Det var også nærliggende for den overfaldne at søge støtte hos den stedlige øvrighed. Hans svigerfader Peder Brandt synes også at have været indblandet i sagen.

Gennem de mange klager, som hr. Hans ikke altid lige diplomatisk afviste, erhvervede han sig efterhånden hos øvrigheden rygter som en besværlig person. Han veg ikke tilbage for at kritisere øvrigheden, navnlig når der ikke blev taget hensyn til hans modklager. Synderegisteret tog imidlertid til i omfang. Samme år kort før kyndelmisse blev en tjenestepige hos Jørgen Pedersen i Ertebjerg syg. Hendes søster Maren Andersdatter, der tjente

hos Jakob Jørgensen i Miang, gik en aften til hr. Hans og bad ham komme til søsteren. Præsten undslog sig under henvisning til det dårlige vejr og mente, at den syge nok kunne vente til næste morgen. Imidlertid døde pigen samme nat, og hr. Hans fik en ny klage over embedsforsømmelse på halsen. Han havde dog måske klaret frisag, hvis der ikke hurtigt var kommet en ny og alvorligere sag til, som førte til den afgørende eksplosion.

Der havde allerede gennem længere tid været uoverensstemmelser mellem hr. Hans og Lave Jørgensen, kirkevæрге i Tandslet, der tillige var sognepræstens svoger. Allerede 1654 havde degnen Thomas Carstens og Peder Rasmussen afgivet vidnesbyrd om, at Lave Jørgensen uden nogen årsag havde med ublu mund overfaldet hr. Hans, skåret tænder over ham og sagt, at han ville bide stykker af ham. Præsten selv havde klaget til hertuginde over sin kirkevæрге, idet han hævdede, at denne både i kirken og i hans eget hus havde forbandet ham, draget kniv mod ham og endog overfaldet ham med hug og slag, således at han havde været nødt til at væрге sig.

Den 8. juli 1663 afgav Hans Madsen i Tandslet på begæring af Lave Jørgensen på Gammelgårds ting vidneudsagn om visse voldsomme begivenheder, som havde udspillet sig den 28. maj. Hans Madsen havde da overværet en strid mellem præsten og kirkeværgen, da de efter søndagsprædiken skulle til en barsel i Jestrup. Lave Jørgensen havde foreslået præsten, at da sognefolk havde betalt deres afgifter, burde man give dem kirkeøl. Dette havde hr. Hans på det bestemteste afvist, idet han forlangte, at man først skulle inddrive hans restancer, men kirkeværgen ville ikke gå med til det. Derover var hr. Hans blevet så rasende, at han ikke alene havde skældt Lave ud for en mameluk, men også slået ham med sin stok. Den overfaldne havde forsøgt at holde præsten fast, idet han forsikrede, at han ikke var blevet forskånet, hvis han ikke havde været præst. Men hr. Hans var ikke så let at holde styr på. Han havde stødt hovedet opad, så kirkeværgens næse var kommet til at bløde. Sognestævnet i Tandslet udstedte den 12. juli det vidnesbyrd om Lave Jørgensen, at han havde forholdt sig som en ærlig og gudfrygtig mand imod alle og enhver, inden og uden for kirken, så at ingen vidste noget at udsætte på ham.

Inden denne sag blev behandlet på Gammelgårds ting, havde hertuginde Anna haft mange klager over præsten. Også den sidste klage blev forelagt hende, og hun krævede en forklaring af hr. Hans,

der imidlertid afviste alle beskyldninger. Han dristede sig endog til at påtale, at hertuginde ikke havde ladet straffe sine undersåtter på tilbørlig vis, og fremkom tillige med beskyldninger mod hertuginde embedsmænd, som han betegnede som misundere, der havde sværtet ham til ved hoffet. Disse anker blev taget ilde op fra hertuginde side og fik bøgeret til at flyde over. Præsten skulle nu stå til ansvar for sine handlinger og ytringer. Få dage efter forhøret over Hans Madsen ved Gammelgårds ting, den 13. juli, sendte hertuginde et brev til biskop Laurids Jacobsen Hindsholm i Odense. Hun havde vist sig langmodig nok og troet på bedring, men nu måtte bispemænd tage affære og finde midler, hvormed man kunne knække hr. Hans' halsstarrighed og gavne sognefolket. Bispemænd bestemte, at herredsprovsten Peder Konradsen skulle holde forhør over hr. Hans og Lave Jørgensen. Dette skete den 27. juli i Tandslet. Foruden provsten medvirkede fire alsiske præster. Ved samme lejlighed lod hertuginde Anna gennem sine embedsmænd overrække provsten en række anklager. Deri opregnedes hr. Hans' mindre gode gerninger. Hans frække påstand og modbeskyldninger i supplikken til hertuginde fik udførlig omtale. Dernæst fremførtes en række klagepunkter mod hr. Hans' embedsførelse. Lige fra begyndelsen havde han ligget i strid med sine sognebørn og embedsbrødre. Han havde slået sin hustru og jaget hende ud af huset. Endvidere henvistes til Maren Andersdatters klage, som i hertuginde version blev til nadvernægtelse. Det lagdes ham til last at have bagtalt sine sognefolk som »barbarische ciclopische bösse und arge Leute«. Også overfaldet på Lave Jørgensen blev omtalt, idet det fremhævedes, at den overfaldne havde været kirkeværge i 35 år og altid haft udmærket vidnesbyrd, men præsten havde tillige ikke undset sig for i nærværelse af hertuginde betjente og andre folk at skælde ham ud for en skælm og havde endda lovet at give det skriftligt.

Nu fik hr. Hans altså at mærke, at der var sat vældige kræfter i gang for at få ham afsat. Der kunne i hvert fald ikke være tvivl om hertuginde hensigter. Det nyttede ikke at stritte imod og prøve på at retfærdiggøre sig. Ved forhøret svarede og undskyldte han sig bedst han kunne over for sine embedsbrødre. Provsten fandt imidlertid, at hertuginde Anna trængte så hårdt på med sine klagemål, at det var bedst at udskyde sagen, indtil hr. Hans havde gjort et forsøg på at formilde den vrede hertuginde med et ydmygt bønnskrift – en fremgangsmåde, som bispemænd havde

anbefalet. Der var ikke andet at gøre for den hårdt betrængte præst end at gå til Canossa.

Hr. Hans' nye supplik er dateret den 30. juli 1663. Nu er der intet spor af den selvbevidste præst. I bønsskriftet optræder kun den arme synder, der undskylder sine fejl og prøver på at bortforklare sine ytringer i de foregående supplikker med ukyndighed i tysk. I ydmyge ord beklagede han at have krænket sine kære medbrødre og alt det andet. Han påberåbte sig Jobs ord: »Englene er ikke rene for Gud« og prøvede på at skyde skylden på medfødt blindhed. Fra nu af lovede han at føre et eksemplarisk liv, og hvis han nogensinde igen forbrød sig mod nogen, ville han fordømme sig selv som udstødt.

Hertuginde havde ikke i sinde at lade sig formilde. Allerede dagen efter det omtalte bønsskrift mødte forvalteren Aleksander Poss og herredsfogeden Johan Voss op hos provsten i Lysabild medbringende hr. Hans. De erklærede, at hertuginde fastholdt sit standpunkt og krævede, at hr. Hans skulle svare på de fremsatte klagepunkter. Han gjorde det i form af et efterskrift til selve anklageskriftet, men indholdet bestod kun af en fornyet bøn om nåde og løftet om forbedring i fremtiden.

Provsten indberettede alt dette den 10. august. Han syntes at foretrække tilgivelsens vej og var tilbøjelig til at lade nåde gå for ret, men samtidig nærrede han alvorlig frygt for fyrstindens vrede, som kunne blive skæbnesvanger for hr. Hans' fremtid. Ifølge provstens brev herskede der delte meninger om sagens udfald. Nogle troede, at hertuginde dog ville lade formilde sig af præstens ydmyge bønner, især hvis bispen ville bistå med en skrivelse til hertuginde. Andre og de fleste ville råde hr. Hans til frivilligt at give afkald på sit embede. I det tilfælde kunne han gøre sig større forhåbninger hos bispen og måske opnå et andet embede senere, hvilket han ikke kunne regne med, hvis han blev stævnet for konsistoriet og afsat i al offentlighed.

Provsten havde i sin iver for at hjælpe hr. Hans og udglatte sagen vedlagt sit brev af 31. juli til bispen, præstens undskyldningsskrivelse til hertuginde samt hertugindens brev. Han havde handlet i den bedste mening og havde kun villet skåne bispen for yderligere besværligheder, således at sagen kunne få en ende, når begge parter indlæg på samme tid kom frem for bispen.

Samtidig med provsten skrev også hr. Hans til bispen. Denne gang var han atter den ukuelige stridsmand for sin ret. Han be-

dyrede ved Gud, at kirkeværgen først havde lagt hånd på ham. Desuden tilbageviste han de beskyldninger, som Peder Brandt og dennes fæller havde rettet mod ham, og hævdede, at sognepræsten i Ketting aldrig kunne bevise sine anklager. Skønt han selv i sandhed havde kunnet forsvare sig over for alle de bagvaskelser, havde han i største ydmyghed taget al skyld på sig i håb om, at hertuginde ville være nådig imod ham. Men hidtil var alle bønsskrifter blevet optaget i værste mening. Hr. Hans bad nu om bispens bistand med en forbøn hos hertuginde. Hvis der imidlertid ikke kunne reddes noget, ville han gerne have et andet kald.

Hr. Hans søgte også beskyttelse andre steder. Han henvendte sig til hertug Jørgen Frederik af Sønderborg, der i et brev af 11. august meddelte bispem, at sognepræsten havde bekendt for ham, at han havde forset sig imod Lave Jørgensen og derfor egentlig fortjent straf, men bad nu hertugen om bistand.

I mellemtiden havde bispem også erfaret hertuginde synspunkt. I sit brev af 5. august betegnede hun hr. Hans' bønsskrivelser som hyklerisk afbigt, hvormed han forsøgte at liste sig væk fra sit ansvar. Det var lykkedes ham flere gange før, mens han selv var blevet værre. Der var altså intet håb om bedring. Hertuginde ønske gik simpelthen ud på, at man uden tøven forfulgte sagen mod hr. Hans til den bitre ende.

Hertuginde kom dog til at vente, og hr. Hans fik endnu en stakket frist. Allerede i april var bispem blevet syg. Han passede dog sine embedsforretninger. Provsten Peder Konradsen havde omfattet sygdommen med bekymring og bedt bispem om ikke at tage sig hr. Hans' sag for nær. I august indtrådte en forværring, og sidst på måneden døde Laurids Jacobsen Hindsholm efter tolv års bispegerning i Odense. Det tog nogen tid, inden kongens udnævnelse af hans efterfølger forelå. Den nye biskop blev hentet i nabosognet. Dr. Niels Bang, sognepræsten i Dalum og Sanderum, overtog embedet i slutningen af 1663. Hertuginde Anna skyndte sig til i et brev af 20. november 1663 på ny at fremlægge sine klagemål mod hr. Hans. Nu skete der også en udvikling i sagen.

Den 8. december 1663 udgik et bispebrev til den kommission, som havde foretaget de foreløbige undersøgelser i sagen. Det bestemtes, at hr. Hans skulle møde i Odense den 20. januar 1664 for at stå til regnskab for bispem. Til belysning af sagen beordredes indhentet vidnesbyrd og skudsmål fra embedsbrødrene i herredet og fra hans hustru og sognefolk. Provsten gjorde nu sin

pligt og skaffede allerede før jul de fornødne dokumenter for at underbygge de enkelte klagepunkter. Også herredsfogeden leverede sit bidrag. I et tingsvidne af 19. december aflagde fire mænd på Gammelgårds ting ed på Maren Andersdatters beretning.

Den næste dag, sidste søndag før jul, var både forvalteren og herredsfogeden i Tandslet, hvor provsten havde sammenkaldt til sognestævne efter gudstjenesten. På provstens forlangende afgav 12 udvalgte sognemænd vidnesbyrd om deres sognepræst. Han havde ført et forargeligt og uroligt levned, ofte været i klammeri med sine sognebørn, slået sin hustru og jaget hende ud af huset, hvorpå hun havde fremvist blå lemmer. Endvidere refereredes sagen om Peder Jensens syge barn. Hr. Hans havde også beskyldt både gejstlige og verdslige på ære og redelighed og beskrevet sine sognefolk blandt andet som ugudelige kroppe og grove tølper. Han havde ikke alene slået en af sine embedsbrødre på alfar vej, men også overfaldet og slået kirkeværgen i Tandslet med sit spanskrør, som han slog i stykker på dennes hoved, fordi han begærede kirkeøllet på sognefolks vegne.

Den næste dag igen mødte præsterne fra de sogne på Als, som hørte under Fyns stift, på provstens bud i Ketting kirke for at afgive vidnesbyrd. Det gik kort ud på, at næppe var hr. Hans kommet ud af en trætte, før han indviklede sig i en anden. Desuden havde han angrebet en del af sine embedsbrødre både mundtligt og skriftligt. Den anklagede selv havde modtaget stævning til at møde i Odense gennem kapellanen i Lysabild hr. Rasmus Rasmussen og dennes kollega i Hørup hr. Esben Jacobsen, men havde ladet forstå, at han ikke kunne komme. Ligeledes havde han ikke været til stede ved præstemødet i Ketting kirke.

Herredsfogeden nærrede også en vis ængstelse for, at hr. Hans måske kunne slippe ved at trække sagen i langdrag. I et brev af 5. januar 1664 til bispen advarede han blandt andet stærkt imod præstens honningsøde tale. Han kunne dog glæde sig ved alle de forskellige dokumenter, som med deres indhold ville besegle hr. Hans' skæbne.

Hertuginde Anna blev ved med at kræve dom over den genstridige præst. Så sent som den 10. januar 1664 skrev han atter et brev med gentagelse af de kendte klagepunkter. I sidste øjeblik sankede Tandslet-præstens modstandere stadig flere gloende kul på hans allerede hårdt belastede hoved. Sognepræst Jørgen Cruckov i Notmark gav i et brev, fremlagt gennem hertugindegens amts-

forvalter Alexander Poss, til kende, at også han havde haft trætte med hr. Hans. Samtidig med dette brev skrev Johannes Monrad kun tre dage før det berammede møde til bispem og klagede over, at Gentzmer havde eftertragtet ham på ære og liv. Skønt hans modpart både skriftligt og mundtligt havde lovet at leve fredeligt, lagde han bånd hverken på sin mund eller hånd. Dette brev støttedes af fire alsiske præsters skriftlige indlæg af 11. december 1663, givet i Ketting kirke. Disse præster havde 27. juli samme år i Tandslet kirke af hr. Hans' egen mund hørt, at dersom han kom fra sit kald, ville han vove sit eget liv på hr. Johannes Monrad i Ketting.

En enkelt betænkelig røst hævdede sig i den ellefte time. Sognepræsten i Asserballe, Sten Poulsen Rhode, der ellers også havde haft et udestående med den anklagede, skrev et par dage før mødet i Odense til bispem og anbefalede, at præsternes vidnesbyrd ikke oplæstes, men holdtes i reserve. Han ville ikke skade sin medbroder, der »aff kiødelig affecter intet véd sin mund at raade«. Denne henstilling blev dog ikke taget til følge ved konsistoriets møde den 20. januar 1664.

Sagen blev behandlet af et dommerkollegium med bispem i spidsen. Ved sin side havde han seks meddommere, alle magistre. Tre af dem var præster, nemlig Niels Brunow fra Vor Frue kirke, Laurids Weile fra St. Knuds kirke og Jacob Birkerod fra Åsum, mens de resterende tre var skolefolk, nemlig Christian Lund, professor i græsk ved Odense gymnasium, hans kollega i matematik og filosofi Matthias Berg og Jørgen Taulov, rektor i Odense. Den anklagede havde fundet det mest formålstjenligt at møde op. Alle de fremskaffede dokumenter, i alt 26, oplæstes, men der manglede dog et vidnesbyrd fra hustruen. Måske har hun, da det kom til stykket, ikke ønsket at bære mere brænde til det kæmpebål, som hendes husbonds sognefolk, kolleger og overordnede havde lagt til rette, selv de mindste kviste synes at være taget med. Gentzmer prøvede at forsvare sig og hævdede blandt andet, at der ikke var givet ham lovligt kald og varsel ved det tingsvidne, som var blevet opsat i anledning af hans slagsmål med Lave Jørgensen. Men hvad betød denne petitesse mod det væld af bevismateriale, som blev fremlagt i retten! Den anklagede prøvede lige til det sidste at undgå sin afsættelse, idet han erklærede sig indforstået med en straf fra hertugindens side og gav tilsagn om, at hvis han igen kom til at forse sig, ville han uden

proces afstå sit embede. Men hertugindens fuldmægtig Johan Voss udtalte uden skånsel, at hertuginde ikke fæstede lid til præstens tilsagn og krævede en endelig dom. Retten fandt, at hr. Hans havde forholdt sig meget ilde og forargeligt mod sin menighed, havde været trættekær og klammerfuld mod sine embedsbrødre og efterladende og forsømmelig i sit embede, således at han skulle dømmes fra sit kald og embede. Denne dom blev dog ikke afsagt, idet hr. Hans foretrak frem for en officiel afsættelse at gribe til den eneste udvej, hvorved han endnu kunne bevare et håb: nemlig frivillig embedsfrasingelse. Dette bekræftede han både mundtligt og skriftligt, og han forpligtede sig tillige til aldrig i sine dage på nogen måde at være hertuginde Anna imod.

Hans Gentzmers tolv års præstegering i Tandslet var nu bragt til afslutning, og hertuginde kunne se sig om efter en ny præst. I mellemtiden skulle den gamle præst afvikle sine mellemværender med sine sognebørn. Det kneb med at få alt korn, som hans sognefolk skyldte ham. En af hans egne tjenere ved navn Peder Rasmussen havde været trodsig over for ham og ikke betalt sin gæld. Derfor henvendte hr. Hans sig til bispem, der i et brev af 1. marts anmodede provsten om at hjælpe den forhenværende sognepræst med at opnå sine retmæssige fordringer. Sagen ordnedes på den måde, at han fik udbetalt 49 mk., mens resten blev afdraget med 4 mk. 6 sk. over fem år, sidste gang i regnskabsåret 1668/69[9].

Sagen fik også et efterspil. Midt i februar indstillede hertuginde Samuel Stenløse, søn af den afdøde sognepræst Søren Stenløse i Hørup, til ny sognepræst i Tandslet. Denne indstilling blev fulgt op af bøndernes samtykke sidst på måneden. Men da kom præsten i Asserballe, Sten Poulsen Rhode, den eneste formildende røst i Gentzmer-sagen, og drog hertuginde patronatsret i tvivl. Han var tro kongemand, havde været med til hyldningen af Frederik III 1660[10] og holdt nu på, at kun kongen havde myndighed til at indsætte en ny præst[11]. Han sendte kansleren en nærmere begrundelse for sine synspunkter og underrettede

[9] Nyborg provstis kirkeregnskaber 1662–71 I, f. 321, 339, 358, 378, 397, 417 (Rigsarkivet).

[10] Otto Fr. Arends, Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationstiden til 1864, II, s. 208.

[11] Det kan tilføjes, at Frederik III i en skrivelse af 14/10 1661 pålagde lensmanden i Odense og bispem at have indseende med, at fyrsten ikke foretog forandringer til skade for kronen (Koncepter og indlæg til fynske og smålandske tegnelse 1660–63, nr. 115, Rigsarkivet).

naturligvis også bispen om sine betænkeligheder. Hertuginde afviste imidlertid hans indvendinger og beklagede sig over, at Hans Gentzmer nu synes at have fået en arvtager. Ved kongebrev af 18. marts 1664 til lensmanden Otto Krag i Nyborg tillodes det Samuel Stenløse, der lovligt var kaldet til sognepræst i Tandstet, at tiltræde sit embede, skønt han ikke var fyldt 25 år[12].

Imidlertid pønsede hertuginde Anna på hævn over den gestridige præst. Herredsfogeden Johan Voss, der selv boede i Asserballe, var udset til hævnens redskab. Allerede i samme måned, da hr. Sten havde indgivet klagen – i marts 1664 – kom Johan Voss med beskyldninger, som gik ud på, at præsten havde undladt på de anordnede bededage at bede for det fyrstelige hus. Hr. Sten handlede hurtigt. Endnu inden de otte mænd blev stævnet til Gammalgård, hvor man kunne lægge pres på dem, sikrede han sig en erklæring om, at han havde bedt for det fyrstelige hus og i øvrigt været eksemplarisk i sin embedsførelse. Hertuginde skuffelse måtte være stor, da hun opdagede, at hr. Sten var kommet hende i forkøbet, og skuffelsen deltes naturligvis af hendes tro tjenere, der havde medvirket med held ved Hans Gentzmers fjernelse: forvalteren Alexander Poss og herredsfogeden Johan Voss. Sognemændene blev idømt en bøde med den begrundelse, at de havde afgivet en erklæring uden øvrighedens vidende. Erklæringens ordlyd kunne man ikke så godt drage i tvivl. Foruden sognemændene fik hr. Sten støtte af provsten, der efter et forhør i maj konstaterede, at alt var i den bedste orden, og at hr. Sten var en forbilledlig sognepræst.

Det har hertuginde og hendes tjenere tygget på i nogen tid. I begyndelsen af 1665 prøvede man på ny ved at stævne de otte mænd at få noget ufordelagtigt frem om hr. Sten. Provsten trådte også denne gang imellem og anmodede amtsforvalteren om at lade sagen komme for rigtige instanser. Derefter fik han besøg af amtsforvalteren, der på hertuginde vegne henstillede til provsten at formane hr. Sten til at holde sig væk fra de områder, hvor hun havde at råde. Præsten lod sig ikke kyse, men gik til direkte angreb på herredsfogeden. Han opsøgte Johan Voss i dennes hus og spurgte ham i vidners nærværelse, om han havde været den første, der havde anklaget præsten for udeladelse af bønner for det fyrstelige hus. Dette benægtede herredsfogeden, der dog fastholdt, at hr. Sten kun havde bedt for det kongelige hus; i hvert fald havde han

[12] Fynske og smålandske registre 1660–70, f. 84v–85r, Rigsarkivet.

ikke hørt det fyrstelige hus nævnt. Desuden prøvede han at redde sig ud af den prekære situation og afslørede derved, at en af hertugindeens hofjunkere havde inspireret ham. Herredsfogeden nægtede senere at underskrive sine mundtlige ytringer. Antagelig ville han undgå at kompromittere både sig selv og det fyrstelige hus med en skriftlig bekendelse. I april 1665 rettede hr. Sten i en klage til provsten nye angreb mod herredsfogeden. Han forlangte, at Johan Voss skulle godtgøre, om han på nogensomhelst måde havde beskyldninger mod ham. Dernæst anklagede hr. Sten herredsfogeden for at have forsømt nadveren og for ikke at være kommet i kirke, selv om han var medlem af Asserballe menighed. Voss blev kaldt til provsten for at afgive forklaring, men han udeblev på den berammede dag. Sagens videre forløb er ikke kendt. Der skete i hvert fald hr. Sten ikke noget. Han havde tværtimod lejlighed til at opleve kronens overtagelse af hertugindeens godser efter konkursen i 1667 og var endnu en lang årrække højt skattet sognepræst i Asserballe.

Det lykkedes altså ikke hertuginde at sætte en plet på hr. Stens ære, men ud fra denne affære kommer man til en mildere bedømmelse af hr. Hans' sag. Det er nok ikke så meget hans forfølgelser, som hertuginde i øvrigt selv øjensynlig så stort på, som anklager mod hertugindeens embedsmænd, som har fået tålmodigheden til at briste. Optrevlingen af hans synderegister har kun været et middel for forvalteren og herredsfogeden til at gøre det af med en irriterende person. Hr. Hans' hidsighed har lettet dem arbejdet, men hos hr. Sten stødte de begge på en værdig modstander, der forstod at udnytte sine fordele.

På Als kunne Gentzmer ikke regne med en levevej, dertil havde hertugindeens uvilje mod ham været for stor. Han har nu taget ophold på Fyn, nærmere betegnet i Svendborg. Hans navn optræder for første gang i byfogedregnskabet for 1665, idet hans karl blev idømt en bøde for jomfrukrænkelse[13]. Gentzmer havde måske regnet med at få et nyt kald på Fyn, men det blev ikke tilfældet, selv om der havde været stort frafald blandt præsterne i pestårene 1658-60. Han havde givetvis ikke længere bispens tillid. Til gengæld har han muligvis kunnet vikariere og på andre måder bistå sine kaldsbrødre. Helbredet svigtede imidlertid, og han synes at have opgivet tanken om gejstligt virke. I 1669 betrædte han almisseindsamlingens tunge og trange vej. Det var

[13] Svendborg købstads regnskaber 1661-81, Rigsarkivet.

kort efter, at hans gamle sogn havde afviklet det sidste afdrag på sin gæld til ham.

Det var ikke ualmindeligt på hine tider at møde slige omvandrede fattige. Det originale ved Gentzmer er hans camouflagede »stambog« til indsamling af almisser. I studentertiden havde han antagelig skrevet venskabsforsikringer i flere venners stambøger og set de mere berejste stolt fremvise navnetræk af lærde mænd ved Europas universiteter. Nu belavede den 45-årige forhenværende præst sig på at samle en række navne i sin bog tillige med kontant udbytte.

Det indledende brev, hvori Gentzmer gør opmærksom på sine genvordigheder og anmoder om en skærv, er dateret i Svendborg, som har været hans faste opholdssted. Her havde han muligvis familie; i hvert fald optræder senere en svoger blandt de mange givere i bogen. Han havde også et lille hus, som 1672–74 blev vurderet til 2 mk. 4 sk. i almindelig matrikelskat i kvartalet og året efter til 6 sk., hvilken vurdering fastholdtes til 1679, da huset for sidste gang figurerer i byfogedregnskaberne. Også andre skatter pålignedes den arbejdsløse præst. I 1671–72 skulle han svare både saltskat og prinsessestyr. I 1672 betalte han også konsumtionsskat, både i naturalier (malt og rug) og i penge, og tillige af sine husdyr. Da ejede han 3 køer, 1 kvie og 1 svin. Men det gik ned ad bakke med ham, som den ovenfor anførte nedsættelse i matrikelskat tydeligt viser. På det sidste har han vist ikke engang beboet huset. Da der o. 1679–80 skulle udredes krigsstyr samt kop- og kvægskat, findes han ikke længere på listerne. Han står heller ikke opført på mandtalslisterne fra 1682, året før hans død[14].

Fra Svendborg drog han ud og besøgte fortrinsvis sine kaldsfæller på Fyn og de omliggende øer. Hans rejser bragte ham temmelig langt, en gang helt til København.

De første bidragydere daterer sig fra 22. april 1669 i Odense. Blandt dem er biskop Niels Bang, sognepræsterne Niels Brunow og Laurids Weile samt professor Jørgen Taulov, der alle for mere end fem år siden havde siddet som dommere, da Gentzmer blev tvunget til at frasige sig sit embede. Biskoppen titulerede ham nu høfligt som sin udmærkede ven (*amicus dilectus*) og indledte rækken af givere med 1 rd. Hen på efteråret kom bogen på sin første større vandring. I september var den i Dalby og

[14] Svendborg købstads regnskaber 1661–81 og 1682–91, Rigsarkivet.

derefter i Fraugde, Nørre Søby, Rønninge og Østrup. Præsten i Nørre Søby og Heden, Andreas Lundt, var en af de mange sønderjyder, der havde fået kald på Fyn. I oktober gik rejsen over Middelfart til Fredericia, og efter et kort ophold atter tilbage, hvorpå Gentzmer besøgte præsterne i Søby og Køng. I december var han i Fåborg, og efter nytår gik vejen hjemad mod Svendborg. Undervejs blev der gjort rast bl. a. i Oure-Vejstrup, hvor præsten Johan Matthias Elsner var født i Sønderborg. I Svendborg opnåede han en række almisser fra byens borgere og tilrejsende tyskere. Blandt dem er Hans Thordsen, der 2. april gav sin »kære landsmand« 1 sletdaler. I juni-juli 1670 gjorde Gentzmer en afstikker til Langeland og besøgte i hvert fald præsterne i Rudkøbing og Humble. I september var han atter i Svendborg, hvor hans svoger Poul Christensen gav ham 1 rigsdaler. Fra samme måned stammer en indførsel fra Tåsinge, og ved juletid prentede præsterne i Øster og Vester Skerninge deres navnetræk i bogen. Efter et halvt års forløb findes der atter indførsler fra Langeland, nemlig fra Magleby og Bjergbygård. Den følgende sommer kom bogen ud på en længere rejse, der førte via Lolland og Falster, over Sjælland gennem Køge helt til København. Mange præster og borgere har indskrevet sig i de to måneder juni og juli 1672. I september fik Gentzmer en sletdaler af sognepræsten Hans Mule i Nyborg, der senere støttede den fattige kollega ved at sende ham to mark både i marts 1675 og i oktober 1681.

De følgende år er indførslerne mere spredte. I april 1674 er der en enkelt fra Gentzmers fødeby Sønderborg. I juni samme år skrev vicesuperintendenten Rudolph Moth i Odense sig i hans bog, og han fik følgeskab af sognepræsten ved Vor Frue, Peder Winsløv. Sidst i samme måned fik sognepræsten i Landet på Tåsinge bogen præsenteret, og fra november 1675 stammer en enkelt indførsel på Lundkilde. I eftersommeren 1676 berejste Gentzmer, efter besøg i Ørbæk i juli, den vestlige del af Fyn, nemlig Horne, Nørre Broby, Sønderby, Dreslette, Assens, Brenderup, Fjeldsted og Ejlbj. I Sønderby præstegård gav sognepræsten Detlev Monrad, hvis fader som præst i Ketting i sin tid havde spillet en rolle i sagen mod Gentzmer, »sin gode ven fra barnsben og sincer patriot« tre mark. Den 1. oktober var Gentzmer på Rødkilde. Forinden har sognepræsterne på Avernakø og Lyø givet et bidrag. Den sidste, Jørgen Rhodius, betegnede Gentzmer som sin gamle præceptor. I sommeren 1678 stod en ny rejse til

Langeland på programmet. I juni findes indførsler fra Lindelse, i august fra Humble og Magleby. Ved efterårets komme var Gentzmer tilbage i Svendborg og tilbragte årsskiftet på Tåsinge. I april var han endnu i Svendborg, men i august 1679 skrev amtskriveren Casper Kryger på Gråsten (Ærø) sig i bogen. I september gik rejsen til mindre øer, bl.a. til Strynø og Drejø. I april-maj 1680 fik Gentzmer et mindre beløb i Rudkøbing og en rigsdaler af Niels Kaas på Hjortholm. I august skrev en række krigsfolk samt en feltpræst deres navne i bogen; da var Gentzmer antagelig i Nyborg. Bortset fra en indførsel i Gudme fra september 1680 er de følgende (fra oktober 1681 til februar 1682) fra Nyborg; dog har sognepræsten i Vindinge indskrevet sit navn den 31. oktober 1681.

Den sidste daterede indførsel er af sognepræsten i Langå og Øksendrup, dateret den 27. december 1682. Gentzmers helbred må efterhånden have været yderst skrøbeligt. Næsten fjorten år var gået, siden han begyndte sin tiggergang. I de sidste år synes han i stigende grad at være gået over til at bede om almisser hos alle: gejstlige, borgere og soldater i flæng. De fleste bidrag er nok opnået ved personligt besøg. Hos de fleste mangler beløbet helt, men sjældent trøstens ord. Ved bibelcitater og ordsprog formaner hr. Hans til at tage sin skæbne med fatning og også i modgang at bøje sig for Guds vilje. Bogen er dog indrettet således, at den udmærket kunne fungere som en indsamlingsliste, som blev overladt til en anden person, måske en slægtning. I enkelte tilfælde fremgår det også af indførsler, at den pågældende har sendt sin skærv. De fleste indførsler bærer dog præg af ejermandens tilstedeværelse. De venlige ord, udeladelse af almissens art, hædrende tiltale fra mange sognepræsters side – alt dette tyder på en udstrakt hensyntagen til den gamle præst, der førte en lidet misundelsesværdig tilværelse.

Kort efter indførslen i Langå var hans jordiske trængselstid forbi. Efter mange års genvordigheder døde han i begyndelsen af 1683, og begravelsen fandt sted den 20. januar i Svendborg Vor Frue[15]. Der kan næppe have været ret meget til skiftemyndighederne. I øvrigt savnes nærmere viden om hans familieforhold. Hustruen var i live endnu 1690, da efterfølgeren i Tandslet, hr.

[15] Svendborg Vor Frue kirkeregnskabsbog, Landsarkivet i Odense: *1683 dend 20 Januarij blef Hr Hans Gentzmeers Sl. Liig begrafuen neder i Kircken Vaar en Gammel forarmed Prestemand derfor 6 drs.

Samuel, i en indberetning om præstekaldets beskaffenhed berettede, at han nu i 26 år havde måttet yde sin forgængers hustru 8 tønder byg årligt, hvilket faldt ham svært [16].

Tillæg

Uddrag af Hans Gentzmers »stambog«

Kun præster og embedsmænd medtaget. De udeladte indførsler, som omfatter omkring en snes navne, er hovedsagelig af soldater og borgere, og kan dels ikke tydes, dels ikke identificeres. Listen er kronologisk. Foruden datering og dateringssted (i moderne form) meddeles navnene på dem, der har indført sig, i den form, den pågældende selv har anvendt ved indførslen. Derefter anføres i skarp parentes den almindelig brugte danske navneform samt eventuelle oplysninger om vedkommende. Efter parentesens følger det skænkede beløbs størrelse, for så vidt den er angivet i bogen, og til slut anføres sidetallet (v = verso).

1669 22. april. Odense.

Nicolaus Bangius. [Niels Bang, † 1676, biskop over Fyns stift] 1 rd. 12.
Laur. Wellejus Chr. F. [Laurids Christensen Weile. † 1672, mag., sp. ved St. Knud] 1 rd. (senere 3 mk.). 17.

Georg Barth. Taulovius. [Jørgen Bertelsen Taulov, † 1680, prof. i etik og retorik ved Odense Gymnasium]. 18.

Nicolaus Petr. Brun. [Niels Pedersen Brunow, † 1670, sp. ved Vor Frue]. 16.

— 6. sept. Dalby.

Olaus Thestrup Erasmi f. [Ole Rasmussen Thestrup. † 1673, sp. i Dalby-Stubberup] 1 rd. (senere 1 sletd.). 20.

— 12. sept. Fraugde.

Claudius Barfodius. [Claus Lauridsen Barfod, † 1697, sp. i Fraugde]. 22.

— 12. sept. Søby.

Andreas Lundius. [Andreas Jørgensen Lundt, f. i Sønderborg, † 1706, sp. i Nørre Søby-Heden]. 23.

— 13. sept. Rønninge.

Otto Erasmus H. [Otto Rasmussen af Herrested, † 1685, sp. i Rønninge-Rolsted] 1 sletd. 21v.

— 20. sept. Østrup.

Canutus Gøsius [Knud Pedersen Gaas (Gossinus), † 1694, sp. i Østrup-Hjadstrup] 2¹/₂ mk. 23v.

— 30. sept. Odense.

[16] Specifikation på præsternes, kirkernes og degnenes indtægter 1690 i Als Sønder herred (Landsarkivet i Åbenrå).

- Petrus Winslovius [Peder Jacobsen Winsløv, † 1705, sp. ved Vor Frue] 2 mk. 16v. (Se tillige 1674 12. juni).
- 1669 3. okt. Middelfart.
Johannes Henrici Gosman [Johan Henriksen Gosmann, † 1680, mag., sp. i Middelfart og Kavslunde]. 24.
- 6. okt. Fredericia.
Emanuel Cirsovius [Immanuel Cirsovius fra Pommern, † 1693, sp. ved St. Michaelis (tysk)] 2 mk. 25v.
- [1669 6. okt.] Fredericia.
P. Dorscheus [Peder Jørgensen Dorscheus, † 1685, sp. ved Trinitatis kirke] 1 sletd. 25v.
- 1669 12. okt. Søby.
Andreas Bartholi [Anders Bertelsen, † 1691, sp. i Søby-Turup]. 22v.
- 12. okt.
Jacobus Caspari Baggerus [Jacob Jespersen Bagger, † 1673, sp. i Køng]. 24v.
- 14. dec. Fåborg.
Justinus Michael Ludovici fil. [Just Michael Ludvigsen, † 1690, sp. i Fåborg-Diernæs] 1 sletd. 26.
- (uden dato og sted).
J. Petræus [?Jens Pedersen Bergendal, † 1704, mag., sp. i Dalum-Sanderum]. 25.
- 1670 8. jan.
Johan Matthias Elsner (Johan Mathiesen Elsner, f. i Sønderborg, † 1679, sp. i Oure-Vejstrup]. 27.
- 13. jan. Svendborg.
Jacobus Capelinus [Jacob Pedersen Cappel, † 1672, kapellan ved St. Nicolai og på Turø]. 27v.
- 29. juni. Rudkøbing.
Torchillus Christierni [Torkil Christensen, † 1686, sp. i Rudkøbing]. 17v.
- 4. juli. Humble.
Justinus Christiani [Just Christensen Humble, † 1694, sp. i Humble]. 31. (Se tillige 1678 28. aug.).
- 19. sept. Tåsinge.
Ernst Baltzarii [? Joachim Ernst Baltzar, † 1679, forpagter af Tåsinge] 2 rd. 32.
- 26. dec.
Matthias Gregorii Nub. [Mads Gregersen Nyborg, † 1678, sp. i Øster Skerninge-Hundstrup]. 24.
- 28. dec. Vester Skerninge.
Gregorius Canuti Kragius [Gregers Knudsen Krag, † 1681, sp. i Vester Skerninge-Ulbølle]. 24v.
- 1671 7. juli. Magleby.
Dionysius Joannius [Dines Jensen Rosenstjerne, † 1677, sp. i Magleby]. 17v.
- 8. juli. Bjergbygård (Langeland).
Thomas Beck [landsdommer, † 1680]. 18v.

- 1672 14. juni. Sandby.
Laurentius Petri Horbeleff [Laurids Pedersen Horbelev, † 1676, sp. i Sandby]. 33.
- 15. juni. Købelev.
Paulus Danchel [Poul Poulsen Danchel, † 1681, sp. i Købelev-Vindeby]. 33.
- 18. juni. Nakskov.
Johannes Rostorpius [Hans Thomsen Rostorph, † 1684, sp. i Nakskov]. 34.
- 19. juni. Rubelykke.
Johannes Hammerus [Hans Hausen Hammer, † 1699, sp. i Tirsted-Skørringe-Vejleby]. 33.
[inden 26. juni].
Christianus Heerfort [Christian Christoffersen Heerfordt, † 1678, sp. i Hillested]. 37.
- 26. juni. Saksøbing.
Johannes Bredallinus [Hans Pedersen Bredal, † 1682, sp. i Saksøbing]. 33v.
26 juni. Ryde.
Acilius Johann. Westerburgius [Axel (Absalon) Hansen af Vesterborg, † 1676, sp. i Ryde-Gurreby]. 33v.
- 26. juni. Tårs.
Johan Steenstrup [Johan Pedersen Steenstrup, † 1676, mag., sp. i Tårs]. 34.
- 27. juni. Flintinge.
Aug. P. Schandorph [Augustinus Poulsen Schandorph, † 1676, mag., sp. i Toreby] 1/2 joakimsdaler. 34.
- 29. juni. Nykøbing F.
J. Jessæi [Jesse Jessen, f. i Holsten, † 1676, sp. i Nykøbing-Systofte]. 2 rd. 34v.
- 30. juni. Nykøbing F.
Vesalius Henrici [Vessel Henriksen Barthling, † 1684, sognekapellan i Nykøbing-Systofte]. 34v.
- 1. juli. Nykøbing F.
Hans Rosenfeldt [amtsskriver, † 1681]. 34v.
- 4. juli. Nykøbing F.
Peder Jacobsen [husfoged, † 1691]. 35.
- 6. juli.
Johs. Theophilus Sadolinus [Hans Theophilussen Sadolin, † 1674, sp. i Horbelev]. 35 v.
- 7. juli. Stubbekøbing.
Jacob Laur. Birchius [Jacob Lauridsen Birch, † 1699, mag., sp. i Stubbekøbing]. 40.
8. juli. Stubbekøbing.
Martinus Lauren. [Morten Lauridsen, borgmester og tolder, † o. 1680]. 40.
[juni-juli].
Nicolaus Erici [Niels Eriksen, † 1682, sp. i Veggerløse]. 35.

- Nicolaus P. Bredallinus [Niels Bredal, † 1681, sp. i Idestrup]. 35.
- 1672 [juli]. Riserup.
 Erasmus Petri Scarvinus [Rasmus Pedersen Scarvin, † 1674, sp. i Nørre Vedby-Alslev]. 2 rd. 36.
- [juli].
 Laurentius Nicolai [Laurids Nielsen Roholt, † 1688, sp. i Sønder Kirkeby og Sønder Alslev]. 35.
- 11. juli. Vordingborg.
 Christen Spend [Christen Nielsen Spend, † 1678, sp. i Vordingborg]. 41.
- 12. juli. Øster Egesborg.
- Petrus P. Hiennius [Peder Pedersen Hee, † 1681, sp. i Ø. Egesborg].
 1/2 rd. 41.
- 12. juli. Rekkende.
 Severinus Torchilli [Søren Terkelsen, † 1691, sp. i Allerslev]. 41v.
- 13. juli. Fakse.
 D. Barscher [Didrik Hansen Bartsker, † 1676, sp. i Fakse]. 43.
- 13. juli. »Ex ædibus Horlovianis«.
 Canutus Christiani Doës [Knud Christensen Doës, † 1692, sp. i Hårlev-Himlingeje]. 43v.
- 15. juli. Køge.
 Ericus Ericius Pontoppidanus [Erik Eriksen Pontoppidan, † 1678, sp. i Køge, senere biskop i Trondheim]. 15.
- [1672 juli]. Køge.
 Matthias Johannis [Mads Hansen, † 1690?, kapellan i Køge] 1 sletd. 44.
- 1672 15. juli. Ølsemagle.
 Johannes Johannis Barchmannus [Hans Hansen Barchman, † 1676, mag., sp. i Store Hedinge]. 44.
- [1672 juli]. København.
 M. H. [? Michael Henriksen Tisdorph, † 1701, sp. ved St. Nicolai].
 4 mk. 47.
- 1672 23. sept. Nyborg.
 Joh. Claud. Mulenius [Hans Clausen Mule, † 1692, mag., sp. i Nyborg].
 1 sletd. 19. (Se tillige under 1675 7. marts og 1681 31. okt.).
- 1674 12. juni. Odense.
 Rudolph Moth [† 1675, vicesuperintendent og sp. ved St. Knud]. 13.
 Petrus Winslovius (se under 1669 30. sept.). Sendt 2 mk.
- 24. juni. Landet.
 Johannes Magnides Hossomius [Jens Mogensen Håsum (Hosum).
 † 1684, sp. i Landet-Bregninge] 4 mk. 46.
- 26. okt. Kerteminde.
 Johan Rudolph Bürennæus [borgmester, landsdommer, † 1682] 4 mk.
 d. 46v.
- 1675 7. marts. Nyborg.
 Joh. Claud. Mulenius (se under 1672 23. sept.). Sendt 2 mk. sl.
- 27. april.
 Andreas Pauli [? Anders Poulsen, † 1677, sp. i Kerteminde-Drigstrup]
 4 mk. d. 48.
- 1676 3. juli. Ørbæk.

- Nicolaus Martini Almontanus [Niels Mortensen Almontan, † 1688, sp. i Ørbæk]. 21v.
- 1676 29. august. Horne.
 Jacobus Ludovicus Soranus [Jacob Henriksen Ludvigsen, † 1684, sp. i Horne] 6 mk. (Senere 1/2 rd.). 26.
 30. august. Nørre Broby.
 Henningius Christ. A. [Henning Christensen Achthon, † 1677, mag., sp. i Nørre Broby]. 50.
 1. sept. Sønderby.
 Detloff Monrad [Detlev Hansen Monrad, † 1688, sp. i Sønderby] 3 mk. 50.
- 1. sept. Dreslette.
 Joannis Joannes [Hans Jensen (Ravn), † 1705, sp. i Dreslette] 2 mk. 22v.
 3. sept. Assens.
 Bartolus Ludovicus [Bertel Ludvigsen, † 1719, sp. i Assens-Kærum]. 3 mk. 19v.
- [1676 3. sept.]
 Georgius Marci [? Jørgen Marcussen, † 1683, sognekap. i Assens-Kærum]. 2 mk. 26v.
- 1676 7. sept. Brenderup.
 Casparus Laurentii [Jesper Lauridsen Schmidt, † 1685, mag., sp. i Brenderup-Ore]. 50 v.
 7. sept. Fjelderup.
 M. J. Snellius [Morten Johansen Snell, † 1683, sp. i Fjelsted-Harndrup]. 50v.
 9. sept. Ejlbjby.
 Erasmus Matthiæ Querndorph [Rasmus Madsen Kverndrup, † 1691, sp. i Ejlbjby-Melby]. 37v.
- 27. sept. Avernakø.
 Janus Bangius [Jens Christensen Bang, † 1697, sp. på Avernakø]. 50v.
 28. sept. Lyø.
 Georgius Sev. Rhodius [Jørgen Sørensen Rhodius, † 1692, sp. på Lyø] 2 mk. dansk. 51v.
- [? 1677 28 sept. Lyø].
 Severinus Jani [Søren Jensen, † 1680, fhv. sp. på Lyø] 2 mk. lyb. 51v.
- 1677 1. okt. Rødkilde.
 C. Petri [Christen Pedersen, † 1681, generalfiskal]. 52.
 Christophorus Wielandus [Christopher Jochumsen Wielandt, † 1729, 1681 sp. i Vester Skerninge-Ulbølle]. 52v.
- 1678 28. juni. Lindelse.
 Canutus P. [Knud Pedersen, † 1688, sp. i Lindelse]. 31.
- 28. aug. Humble.
 Justinus Christiani (se under 1670 4. juli).
- 29. august. Magleby.
 Christianus Jacobi Achthonius [Christen Jacobsen Achthon, † 1682, sp. i Magleby]. 53.
- 25. okt. Svendborg.

- Petrus Jespersenius [Peder Jespersen, † 1714, sp. i Stenstrup-Lunde, senere hofpræst]. 47.
- 1678 29. dec. Landet.
Petrus Jani [Peder Jacobsen Lucoppidan, † 1717, mag., sp. i Landet-Bregninge] 3 mk. 47.
- 1679 3. jan. Vårø.
Joh. J. Fich [Hans Hansen Fich, † 1698, sp. i Bjerreby] 3 mk. 47v.
— 28. april. Svendborg.
Casparus Jani Kildgaard [Jesper Jensen Kildgaard (Kjeldgaard), † 1709, kap. ved Vor Frue]. 54v.
— 10. august.
Casper Kryger [† efter 1697, amtsskriver på Gråsten (Ærø)] 1 mk. 44v.
— 8. sept. Strynø.
Christianus Prytzius Antonij fil. [Christian Antoniussen Prydtz, † 1717, sp. på Strynø]. 47v.
— 13. sept.
Christian H. Frørup [Christen Henriksen Achthon af Frørup, † 1692, sp. på Drejøl] 2 mk. 53.
- 1680 1. maj. Hjortholm.
Niels Kaas [til Hjortholm og Vestergård, † 1701] 1 rd. 58v.
- 1680 24. august.
Johannes Olai Sthenius [Hans Olufsen Steen, † 1707, feltpræst 1679, kap. i Ulkebølle 1683 og sp. i Korup-Ubberud 1684]. 54v.
— 16. sept. Gudme.
Martinus Joh. [Morten Hansen, † 1689, sp. i Gudme-Brudager]. 58v.
- 1681 24. okt. Nyborg.
F. Thestrup Ol. f. [Frans Olsen Thestrup, † 1735, mag., sp. i Nyborg, senere biskop i Ålborg]. 59.
— 31. okt. Nyborg.
Joh. Claud. Mulusus (se under 1672 23. sept.). Sendt 2 mk. slet.
Petrus L. [Peder Lauridsen (Østerby), † 1692, sognekap. i Nyborg] 2 mk. 58v.
— 31. okt. Vindinge.
Petrus Frisius [Peder Sigvardsen Friis, † 1688, mag., sp. i Vindinge] 2 mk. slet. 56v.
- 1682 27. dec. Langå.
Tycho Laurentii [Tyge Lauridsen, † 1696, sp. i Langå-Øksendrup]. 60.
- udat.
Lucas Matthiæ Frisius [Lucas Madsen Friis, † 1687, sp. ved Vor Frue kirke i Svendborg]. 2.
Johannes Torsenius [Johan Thorsen, † 1678, sp. i Bregninge (Ærø)]. 26v.
Johannes Laurentii Bornholm [Johan Lauridsen Bornholm, feltpræst ved oberst Cicignons regiment (en del af C.'s tropper var indkvarteret i Svendborg 1676)] 1 rd. 48v.
Thomas Kingo [† 1703, biskop over Fyns stift fra 1677] 1 rd. 55v.

Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie II

Af Johan Jørgensen

Reformationen havde som bekendt ikke levnet gejstligheden meget af tidligere magt og herlighed. I 17. århundrede er standens placering som statsembedsmandskorps ganske klar. Indgreb fra kongens side snart på det ene, snart på det andet område var en selvfølge. Hvor betegnende er ikke et kongebrev til Århusbispen, der 1641 havde ønsket oplyst, om kongen selv ville forordne en sognepræst til et ledigt kald, eller om der skulle kaldes efter ordnansen: Kongen tillod, at der blev kaldet efter ordnansen[1]. Majestæten vågede nøje over sit præsteskab, som vi ser det af Christian IV.s brev 7. december 1644 til kansler Christen Thomesen Sehested, hvori denne fik ordre til at befale Sjællands biskop (rangfølgen!) at levere en fortegnelse over stiftets bedste prædikanter, idet kongen selv havde optegnet de bedste på Fyen[2]. Man kan også mindes kongens afgørende indgriben i Hans Poulsen Resens sag[3].

På kirkens bestyrelse i økonomisk og praktisk-administrativ henseende var gejstlighedens indflydelse kun ringe. Alene som tilsynsmænd på det rent kirkelige område og som sagkyndige konsulenter for regeringen betød bisper og theologiske professores noget. Karakteristisk for sidstnævntes stilling i så henseende turde være en befaling fra kongen til kansleren om at lade Universitetet erklære sig om, hvorledes Christi dåb ville være at fremstille på »Trefoldigheden«[4].

Jfr. til denne afhandling Kirkehistoriske Samlinger 7. Rk. VI, s. 85–136.

[1] Kancelliets Brevbøger 1641, 6. august.

[2] Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve udg. ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia V, 1883–85, s. 538 f. jfr. VI, s. 122 f.

[3] Bjørn Kornerup, Biskop Hans Poulsen Resen I, 1928, s. 387 f.

[4] Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve V, s. 461 f. jfr. H. Matzen i Teologisk Tidsskrift VI–VII (1904–1905), Troels Dahlerup i Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964, s. 70 ff. Kronens Skøder II, s. 4, 6 f., 10 f., 13 ff., 20 f., 25, 46, 51 f., 55 og 71, H. F. Rørdam, Københavns Universitets Historie III, 1877, s. 644 og Kancelliets Brevbøger f. ex. 1640, 19. januar.

Forbindelsen mellem kongen som kirkens øverste og undersåtterne, også de af gejstlig stand, formidledes i almindelighed af kongens kancelli, Danske Kancelli, hvis leder kansleren var. Det var derfor naturligt, at den for kirketugten så ivrige Menelaos Povlsen henvendte sig til denne, og ikke til sin biskop, med sine klager over letfærdighed og misbrug[5]. Det var ligeledes kansleren, der med myndighed tog sig af den unge Jens Poulsen Winding og anbragte ham i et passende embede[6].

Som et vidnesbyrd om Kancelliets centrale position i administrationen af kirkelige anliggender kan også nævnes en henvendelse 1645 fra ingen ringere end kongens ældste søn, den udvalgte prins Christian til øverste sekretær i Kancelliet Otte Krag til fordel for en, der havde mistet sit kald[7]. Prinsen synes at have haft god grund til at henvende sig i Kancelliet, før han stillede sin klient noget bestemt i udsigt. Året forinden havde nemlig et par »promotorialskrivelser« fra ham haft en sørgelig skæbne, den ene kasseredes ligefrem omgående, og den anden forblev virkningsløs[8].

At centraliseringen i administrationen i det mindste i princippet var vidtdreven, fremgår ikke blot af de her anførte mere iøjnefaldende sager, men også af Kancelliets stilling i småsager får man indtryk af dettes meget omfattende beføjelser. Den omstændighed f.ex. at det overhovedet faldt ejeren af Vognserup ind i 1632 at ansøge om tilladelse til at bygge et pulpitur i Kundby kirke[9], eller at der skulle et kongebrev til, for at der 1653 kunne flyttes om på nogle stolestader i Hvidbjerg kirke[10], tyder afgjort på stor respekt for centraladministrationen.

[5] Nordisk Tidsskrift for Historie, Literatur og Kunst udg. af Christian Molbech III, 1829, s. 415–22. – Menelaos Povlsen var forfatter til skriftet: *Qvæstio, det er: Spørsmaal, om det er imod en christen Kierlighed oc Oprietighed, at der forordnis i den christen Menighed Observatores eller Beførere, som skulle giffue flittelige act paa dem, der modvillige offertræde Guds oc Kongens Low: Oc, om Nogen med god Samvittighed kand sig saadan Bestilling paatage? Imod Nogles Klafferi stilled oc fremsæt.*

[6] Bjørn Kornerup, *Lector Theologiæ Jens Poulsen Windings Vita* (Historisk-filosofiske Meddelelser udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Bind 37, no. 2), 1957, s. 28–31.

[7] Prins Christian (V.)s Breve II ved E. Marquard og J. O. Bro-Jørgensen, 1956, s. 375.

[8] Kirkeh. Saml. 4. Rk. II, s. 299 f.

[9] Kancelliets Brevbøger 1632, 23. december.

[10] Jyske Tegnelser 1653, 22. december.

Når Kancelliet spillede en så vigtig rolle i styrelsen af de kirkelige anliggender, er det naturligvis af betydning at vide, hvorledes dette har arbejdet. I almindelighed kan henvises til et par tidligere undersøgelser[11], som her blot skal suppleres med en gennemgang af et par særligt oplysende sager.

6. februar 1654 indsendte Jens Madsen en ansøgning til kongen, hvori han berettede, at han efter at være blevet kaldet til Tersløse skulle examineres af bispen, men at forfærdelse og ængstelighed var påkommet ham, så at bispen ikke var tilfreds med hans svar. Han bad derfor nu om at måtte examineres påny efter nogle ugers frist. Ansøgningen blev strax behandlet, den blev samme dag forelagt kongen af øverste sekretær Erik Krag, der på den noterede, at kongen ønskede bispens erklæring om grunden til at ansøgeren ikke var fundet dygtig, og om udsættelse kunne hjælpe. Bispen adlød omgående og erklærede 7. februar, at han ikke efter den examen kunne forsvare at ordinere ansøgeren, hvilket han allerede nogle dage tidligere skriftligt og mundtligt havde erklæret overfor kongens kansler. Resultatet blev et missive, konciperet »efter Erik Krags ordre« til bispen om at tilholde provsten påny at lade sognemændene træde sammen for at vælge kaldsmænd, der kunne vælge en anden[12].

Af denne sag fremgår det ganske tydeligt, at bispen har refereret til kansleren som sin nærmeste overordnede, medens kongen gennem Kancelliet har været appelinstant. Det er interessant at bispen i sin erklæring ikke har ment sig kompetent til at ytre nogen mening om, hvorledes sagen burde afgøres, men strengt holder sig til sin funktion som examiner. Endelig er det bemærkelsesværdigt, at afgørelsen respekterer sognefolkenes valgret, hvilket betegner en konservativ tendens, idet der iøvrigt var en voxende tilbøjelighed til at disponere over kirkerne som om de fuldt ud var kongelig ejendom[13].

Dette sidste har vi et eksempel på i den sag, som Sorø akademis hofmester Jørgen Rosenkrantz rejste 1655, da han på akademiets vegne søgte om »et ringe privilegium«, hvorved stedet kunne hjælpes, kronen uden skade. Sorø kloster havde fordem haft jus

[11] Johan Jørgensen, Til Danske Kancellis historie i Christian IV.s første år, Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964, s. 31 ff. og samme, Øverste sekretær Erik Krags virksomhed i Danske Kancelli indtil 1657, Arkiv I, 1966, s. 45 ff.

[12] Sjællandske Tegnelser 1654, 11. februar m. indl.

[13] Jfr. ovenfor note 4.

patronatus et vocandi til sine kirker der i lenet, men nu havde udviklingen medført, at bønderne – efter ordinansen – udøvede kaldsret til de fem under forudsætning af stedets øvrigheds samtykke, og til de to uden betingelser. Da det nu her som på de fleste steder, hvor kaldsretten lå hos bønderne, tit og ofte ikke gik så lovligt til som det burde, anmodede Jørgen Rosenkrantz om, at hofmesteren på Sorø på stedets vegne måtte få tillagt fuldkommen jus patronatus et vocandi til disse syv kald med deres annexer og degnekald. Sådanne beneficier, sluttede Rosenkrantz, kunne det være passende at hofmesteren havde til rådighed for stedets »tjenere som enten skolen eller på akademiet hos adelige børn med deres flittighed og skikkelighed betjente«. – Hvad Rosenkrantz bad om, fik han og akademiet ved åbent brev 29. august 1655[14]. Her ser man regeringen suverænt disponere over patronatsrettigheder til fordel for en adelig stiftelse, hvor man betragtede gejstlige som »tjenere« der, hvis de skikkede sig vel, skulle kunne belønnes med præstekald.

At den verdslige øvrighed på sin side ikke lod gejstligheden i stikken overfor menigmand, viser samtidige tildragelser på Møen. Her havde præsterne klaget over, at de fik tienden i skæppen, hvorfor et kongebrev 2. august 1650 indskærpede, at den som påbudt i ordinansen skulle ydes i kærven som andre steder. Bønderne ville imidlertid ikke finde sig heri men protesterede så godt de kunne, og til slut drog en talstærk deputation til København, hvor 13 af dem blev sat »på tårnet«[15].

De her fremdragne eksempler, hvis antal uden vanskelighed lader sig forøge, viser altså, at den øverste kirkelige styrelse lå i faste rammer, centraliseret i Danske Kancelli i København med kansleren og i sidste instans kongen som leder. Men netop denne opbygning svarede nøje til strukturen i enevældens[16]

[14] Sjællandske Registre 1655, 29. august med indlæg (udateret) der bærer påtegningen »klart« – koncept synes ikke bevaret, ej heller evt. dokumentation fra Rosenkrantz til støtte for kravet.

[15] Forordninger, Recesser . . . udg. ved V. A. Secher VI, 1918, s. 461 f. Danske Magazin 5. Rk. II, s. 372.

[16] Allerede 1629 – vel under indtryk af trediveårskrigenes prøvelser – forelagde Christian IV Jens Dinesen Jersin en edsformular, hvorefter denne svor, at eftersom kongen havde betroet ham at være superintendent og biskop over Ribe stift, lovede og tilsagde han kongen sand troskab og lydighed, se S. M. Gjellerup, Biskop Jens Dinesen Jersin, 1868–70, s. 168 note 1, – en ed som ikke principielt adskilte sig fra den stærkt absolutistiske, som Svanes efterfølger på Sjællands bispestol aflagde 1668, Kirkehist. Saml. 4. Rk. I, s. 167 f.

administration, og det er derfor naturligt at undersøge, hvilke virkninger forfatningsændringen i 1660 og Hans Svanes udnævnelse til ærkebiskop fik på denne tilsyneladende veletablerede forretningsgang[17].

I virkeligheden forelå der gode muligheder for i forbindelse med arveregeringens indførelse at gribe ind i Kancelliets forhold på radikal måde. Siden Christen Thomesen Sehesteds død i august 1657 havde kanslerembedet stået ubesat; havde der været et alvorligt ønske om at afskaffe eller omdanne dette embede, da havde man næppe kunne finde et gunstigere øjeblik hertil. Men 26. oktober 1660 udnævntes den tidligere rentemester Peder Reedtz til kansler og præsident for Kancellikollegiet. Og ikke længe efter kom de gammelkendte påtegninger »efter kanslers ordre« igen i brug på koncepterne til kongebrevene, ikke mindst på dem, der angik kirke- og skolesager.

Dette gjaldt således et missive af 12. december 1660 angående tilsynet med indkvartering på Roskilde kapitels vegne, og et missive til toldereren i Øresund 28. december s.å. om at Universitetet skulle have sine penge som hidtil[18]. Og går man videre i undersøgelsen af Kancelliets expeditioner i gejstlige sager, bliver det hurtigt klart, at alt gik på den gamle manér. Kansleren konciperede selv det åbne brev 16. december 1661 om theologisk examen[19]. Lærde folks anliggender hørte fortsat under kansleren; det var til ham Jens Jensen Bircherod støttede sig[20], det var ham, der lod koncipere Rasmus Enevoldsen Brochmands afsked fra Universitetet med tilladelse til for helbredets skyld at måtte opholde sig, hvor i landet han ville[21].

Hertil kan føjes expeditionen af Jesper Sørensen Hjorts kon-

[17] At Svane ikke før 1660 indtog nogen særstilling skal blot i forbigående bemærkes. Et missive 28. august 1656 befalede ham at holde disciplin blandt præsterne på Christianshavn, Kjøbenhavns Diplomatarium V, 1882, s. 403, og også Svane måtte skrive til Erik Krag i Kancelliet for at få collats til en nykaldet præst, Sjællandske Tegnelse 1657, 24. okt. med indlæg.

[18] Sjællandske Tegnelse anf. dato, nr. 1361 og nr. 1397 med koncepter.

[19] Sjællandske Registre anf. dato, nr. 275, indlæg er ikke bevaret – jfr. i øvrigt Henning Matzen, Kjøbenhavns Universitets Retshistorie I, 1879, s. 153 f.

[20] Jfr. Bjørn Kornerup i Kirkehist. Saml. 7. Rk. III, s. 407 ff.

[21] Sjællandske Registre 1661, 6. december, nr. 262, koncepten er rettet af Reedtz. Det var også Reedtz, som sørgede for expeditionen af Peder Resens udnævnelse til juridisk professor, efter at denne havde henvendt sig derom til både Svane og Reedtz, Ibid. 1662, 23. marts, nr. 47 m. indl. og konc.

firmation på stillingen som Herlufsholms skoles forstander og en række kaldsbreve[22].

En sag af stor principiel interesse som den bevilling Hans v. Ahlefeld fik til, skønt katolik, at besidde jordegods (omend på strenge betingelser) behandledes af kansleren, der selv konciperede kongebrevene[23]. Det ses ikke, at andre end kongen og kansleren har haft denne sag under behandling. Også forordningen om de københavnske kirkeforhold 1662, 24. juli, som er dateret Frederiksborg[24] synes at have været behandlet i en meget snæver kreds, konceptet er rettet af Erik Krag og indlægget bærer påtegning af kansleren. Endelig kan det anføres, at censurforordningen af 6. maj 1667 er konciperet af kansleren[25]. – I ingen af disse sager finder man spor af medvirken fra ærkebispens side.

Dette betød på ingen måde, at kirkens interesser som sådan ikke blev tilgodeset. Som tidligere fremhævet taler alt for, at Frederik III i lige så høj grad som sin fader har følt sig som kristen øvrighed, og der kan måske være grund til især at mærke sig det kongebrev som udgik 16. august 1662, og som fastslog, at kirketjenerne i Sjælland herefter skulle være forskånet for ægt og arbejde til amterne og kun yde sådant til kirkerne. Forordningen var dateret Nykøbing, hvilket måske tør tages som tegn på, at den i særlig grad var udtryk for kongens egen opfattelse og ikke for den hele regeringskreds'[26].

Når konge og regering tilsyneladende uden ringeste gejstlig medvirken afgjorde sådanne større sager, er det påfaldende at se, hvorledes man ilede med at kræve ærkebispens vota i rutinesager. Interessant er det forøvrigt at Svanes underordnede havde adgang til direkte at forelægge deres sager for Kancelliet[27].

[22] Sj. Reg. 1668, 14. nov., 326 og flg. kaldsbreve: Sj. Reg. 1667, 27. april, nr. 145 og 28. aug., nr. 263, 1668, 15. jan. nr. 18, 5. febr., nr. 42 og 31. dec., nr. 373. – Disse sager bør imidlertid sammenholdes med den af kansleren konciperede, men henlagte udnævnelse af en feltpræst 1667, 20. april Danske Kanc. Henl. Sager anf. dato, og med hr. Peder Niensens brev på Skrøbelev og Varpelev, det var konciperet af kancelliforvalter Rasmus Rasmussen og rettet af Erik Krag, der tidligere havde refereret sagen for kongen, Sj. Reg. 1665, 2. nov., nr. 186. Det ses, at kanslerens ressort havde visse begrænsninger.

[23] Sj. Reg. 1662, 25. nov., nr. 201–202.

[24] Kjøbenhavns Diplomatarium III, s. 561, Sj. Reg. 1662, 24. juli, nr. 136.

[25] Sj. Reg. anf. dato, nr. 158.

[26] Sj. Reg. 1662, 16. august, nr. 144.

[27] Ibid. 1665, 28. juni, nr. 111 m. indlæg (fra en degn) påtegnet af Erik Krag.

Lige så lidt som det i det foregående anførte tyder de i disse bidrag fremlagte aktstykker fra Svanes hånd på, at han som ærkebiskop har haft nogen særstilling i den kirkelige administration [28].

Svane blev hørt som theologisk sagkyndig ganske som de andre bisper og professores. 3. november 1663 afgav han f.ex. sammen med Johan Wandal og Rasmus Brochmand en betænkning, hvori ægteskab mellem stiftfærdre og -børn karakteriseredes som utiladelig: Salig Doct. Lutherus . . . holdt for, at slig ægteskab skulle gøre hos den gemene mand både stor eftertanke, så og forargelse . . . [29]. Og en række af de her fremdragne indlæg er på lignende måde blevet Svane afæsket. Skrivelser fra Svanes hånd kendes ikke i større tal; de angår ofte skole- eller fattigvæsenet – påtegninger viser, at både Svane og Reedtz deltog i forarbejderne til forordningen om præstegårdenes indløsning til betaling af kongens gæld til de fattige i København [30]. Det var ikke tilfældigt, at det var lettere for ærkebispen at gøre sig gældende på disse områder end på de kirkelige og theologiske. Det er klart nok, at Svane i administrativ henseende ikke var anderledes stillet overfor kongen og Kancelliet, end Sjællands biskop og de andre biskopper hidtil havde været det.

Det tør med andre ord hævdes, at hverken året 1660 eller udnævnelsen af en ærkebiskop har sat sig synderligt spor i dansk kirkelig administrations historie – man fastholdt åbenbart en praksis, der allerede var indarbejdet. Den indflydelse Hans Svane kan have udøvet på administrative afgørelser [31], må snarere

[28] I. udgave af Vejledende Arkivregistraturer I, Danske Kancelli, hvoraf Bjørn Kornerup 1943 har leveret 2. udgave og hvorpå også sammes fremstilling i Den Danske Kirkes Historie IV, 1959, s. 350 bygger, har ikke som grundlag en undersøgelse af Danske Kancellis faktiske virksomhed men er i høj grad afhængig af den fremstilling af Kancelliets historie, som den lidet pålidelige historiker Niels Slange leverede på Frederik IV.s tid jfr. Arkiv I, 1966, s. 62–64.

[29] Indlæg til Fynske Reg. 1664, 12. april.

[30] Sj. Reg. 1662, 18. marts, nr. 44, jfr. Kjøbenhavns Diplomatarium III, s. 555 f.

[31] En sådan indflydelse er naturligvis yderst vanskelig at påvise. Når f. ex. Jacob Fribert forordnedes til sognepræst i Svallerup, Ars hrd., i den afdødes sted, såfremt han befandt sig dygtig dertil ved examen, og det af den vedlagte ansøgning ses, at ærkebispen har underrettet ham om ledigheden, hvilket er det eneste han har at fremføre, ligger der strengt taget kun så meget deri, at ærkebispen ikke har været imod hans kandidatur; men fristende er det unægteligt at tro, at Svane af en eller anden grund har ønsket ansøgeren på denne post. Sj. Reg. 1666, 18. juni, nr. 82 med indlæg.

ses som en virkning af hans politiske position end som en funktion af hans ærkebiskoppelige værdighed.

1.

Gunstig Hr. Secreterer Velb. Erich Kragh.
Høyærede och fornemme Ven.

Eders Velb. haffuer jeg, nest thienistvilligste Hilsen och ald Reedeboenheds Erbydelse till behagelig Tieniste, paa det venligste at betache for meddeelte gode Schriffuelse mig ved sidste imellem gaaende Post behændiged, huis Indhold var, at jeg E. Velb., effter kongl. May. allis voris naadigste Herre, naadigst Befalning, min Meening udførderlig schulde lade forstændige, huad mig siuntis om M. Jørgen Eilersens Rectoris Scholæ Hafn. Forslag, anlangendis at hand maatte succedere M. Willum Lange udi Professionen och for sig holde en Sub-Rectorem, som under hans Inspection och Direction Disciplerne med Læsning och Information schulle betiene:

Da efftersom bem.te M. Jørgen Eilersens paa 20 Aars Tiid och der offuer udi Scholen med saadan Flijd och Dexteritet sin Tiid haffuer andvendt, at under hannem och hans Disciplin er fra Skolen dimittered offuer 700 Persohner, huilche ere de beste Ingenia som Riged mestendeell er besat med, och alle moxen ere komne till god Forfremmelse, saa det vel vahr at ønske, at det høyestbem.te voris naadigste Herre maatte behage, hannem for sin lange och besuærlige Tieniste i saa Maader naadigst att afflegge.

Scholen kand iche uden sin største Schade ombære hans Præsens och Inspection, thi efftersom den / formedelst disse vandskelige Tijder, udi huilche den sine Beneficia mestendeell haffuer mist, i det Sognerne som der til ere beliggende, aff Fienderne saaledis ere ruinerede, at der aff enten lijdet eller slet inted till Disciplernis Vnderholdning kand bekommis/ megit er forringet; saa at den formedelst en fremmedis Direction, som dentz Tilstand iche kien-der, neppelig schulde kunde holdis ved den Skieh den nu er udi, langt mindre føris till bedre Fuldkommenhed. Huorfore jeg gierne saae saadant at motte tilstædis, thi ellers ved jeg iche en Mand som der till schulle findis beqvem; indstillendis dog alting till

kongl. May.tt egen naadigst Dispensation och Willie. Forbliffuende, nest guddommeligh Beschiermelse och ald Welstands Ønske.

Christianiæ H. Secreterers
den 10. Aug. plichtvilligste
A.o 1661. Hans Svane

Sj. Reg. 1661, 22. august. Kun underskriften er egenhændig[32].

2.

Ihm.

Gunstig Hr. Secreterer
Høyærede Ven.

Jeg beder thienistuillig om Forladelse, at jeg saa ofte tilfører Eders Velb. Molestering. Der er en fattig Mand udi St. Nicolai Sogn ved Naffn Niels Jibsen Schreder, huis Hustru Kirsten Lauritzdaatter er kommen en 11 eller 12 Vgger for tilig med sit Foster, hand underdaanigst andmoeder om kongl. Benaading at hand med bem.te sin Hustru for aabenbare Schriffte maa forschaanis; Maatte hand ved Hr. Secreteres gode Befordring dertill forhielpis, scheede ham en stor Velgerning. Hr. Secreterer vilde och effter forige gode Løffte vere den fattig Præstemand aff Norge, Hr. Jens Grøn behielpelig, att hand aff kongl. Naade maatte niude de Thiender hand underdaanigst haffuer anholdet om, det er saa mæn en stor Almijsse Gierning, den Gud Selff vill belønne. Jeg beder om Forladelse och forbliffuer Hr. Secreterers

Hafniæ 2 Aprilis
Ao. 1662

Plichtschyldigste
Hans Svane.

Udskrift: Erlig och Velb. Mand Erich Krag till Bramming kongl. May. Cantzelie Raad och Oberste Secreterer, min høyærede gode Ven

thienistvilligen

Sj. Reg. 1662, 8. april, nr. 53, indlæg. Kun underskriften er egenhændig.

[32] Ved åbent brev af 22. august bevilgedes det Jørgen Eilersen uformindsket at måtte nyde sit skoleembede og desuden indtræde blandt de ordinære professorer ved vacance. Ved skolen skulle han forblive under ærkebispens jurisdiktion. Jfr. R. Pauli i Dansk Biografisk Leksikon VI, 1935, s. 268 f.

3.

Min naadigste herris och kongis befalning, anlangendis min vnderdanigst resolution [!] om den specificerte persons forhold, vdi all vnderdanighed at efterkomme, hafuer ieg iche andet fornummet baade da ieg visiterede vdi Ulsøe kirke och ellers, end at hand jo det hannem af Gud betrode embede fliteligen och retsindeligen nu paa ni Aars tid haffuer forrettet, saa vel som menigheden med god exempel imidlertid foregangen. Kiøbenhafn den 16 Oct. 1662.

Hands kong. Mayst. vnderdanigste tjener

Hans Svane

Sj. Reg. 1662, 20. oktober, nr. 183. Egenhændigt[33].

4.

Allernaadigste Herre och Konge.

Efftersom en tæmmelig lang Tiid er forløben, sijden Eders ko: Ma: naadigste Befalning er udgangen alle Præstegaardenis Biugning paa Landit ofuer ald Danmarck at schulle taxeris, endoch de huor nogen til Kirchen Jus Patronatus monne hafue; dog huis nogen Patron formeente sig her ved, udi sit Jure Patronatus at præjudiceris, saadan sin prætension med forderligste udi eders kongl. Ma: Cantzelie at indlefuere: Da ere wi de fattiges Directører paa det underdaanigste begierendis, at efftersom med samme Taxering Tijden forhalis, de fattige iche til ringe Schade och Bekostning om Directørerne schulle udschiche deris Fuldmegtige med enhuer Præst at capitulere, det da maatte behage E.k.Ma: at for huer Præstegaards Biugning, endoch huor Jus Patronatus til Kirchen monne vere, efftersom ingen findis det vi wijde, af slige Patroner, der sig her ofuer besuærger, maatte betalis til os paa de fattigis Vegne 200 Slettedlr.; dog saa, at udi huer Herrid Prousten med Stichsschriuereu ligger Herrids Præsterne imellem, at de, huis Gaards Biugning vel er ved Magt, hielper dennem som

[33] Sagen indledtes med et indlæg fra kongelig majestæts allerunderdanigste fattige bønder og tjenere i Ulsø, der berettede, at deres sognepræst var død og bad om at måtte få kapellanen Jens Madsen Perregaard, som i ni år havde betjent menigheden, til sognepræst, idet hovedsognet Ulsø som hørende til Gisselfeldt var under kongens possession. Dette indlæg påtegnedes 16. oktober af Erik Krag, at kongen ønskede ærkebispens relation, og 20. oktober fik Perregaard brev på Ulsø og Frerslev, konciperet af Rasmus Rasmussen og Erik Krag.

ere ringe och brøstfeldige; huilchen Proportion sijden kand hafuis udi Consideration, naar Biugningen i sin Tijd til den afdøde Præstis Arfuinger igien schal betalis. Och huis nogen Twistighed i Herrederne imellem Præsterne anlangendis disse 200 Sldr.s Udlæg skulle opkomme, at de med Proustens och Stichsschrifuerens Sigelse iche ville lade sig benøye, da saadan Twistighed af en huer Stichs Biscop at decideris. Och at de som iche Capitalen uden Ophold aflegger, der af Renten at udlegge fra 11 Junii sidst forleden, efftersom nesten it Aar er forbigangen sijden Eders kongl. Ma: samme Præstegaardenes Biugnings Betalning de fattige her i Byen naadigst hafuer ofuerdraget.

Hafn: d: 24 Aug.

Ao. 1663

Eders kongl: Ma:

Underdaanigste T.

Hans Svane. Hans Nansen

Sj. Reg. 19. januar 1664, nr. 6. Kun underskrifterne er egenhændige [34].

5.

Huad ofuenbem.te Forstanderen i Slagelse Hospital hans underdaanigst Forslag belanger: Da, endog vel tilforn er opretted en Contract med forige Forstander om Spiisningen sammesteds, som da meentis at skulle hafue geraadet Stæden til gode, huorfor hans kongl. Ma: och naadigst loed sig behage den samme Tiid at confirmere; och mand alligevel imod Forhaabning har fornummit at samme Contract, enten lijdet eller slet inted Stæden hafuer gaunet: saa kand dog iche benegtis at denne nu giorte Forslag skulle joe geraade Hospitalit til Gaun och Nytte, efftersom Hospitalit der ved nogit skulle aarligen erøfre til dens Gields Afleggelse och Biugningens brøstfeldige Reparation, som uilde ellers komme Hospitalit iche til ringe Bekostning, huor til ingen Middel hos Hospitalit findis. Huis det derfor naadigst skulle behage hans kongl. Ma: at hannem Oeconomiet effter underdaanigst Begiering –8 eller 10 Aar maatte forundis under de medfølgende Wilckor af

[34] Den trykte forordning 19. januar 1664 fulgte med få redaktionelle ændringer og nogle rettelser (ved Erik Krag) en – medfølgende? – koncept, ført i pennen af den samme skriver, som har skrevet indlægget, og som åbenbart har hørt hjemme i Svanes skrivestue, idet han genfindes som skriver af Svanes indlæg vedr. Slagelse hospital 12. sept. 1663 (aktstykke nr. 5).

Amptmanden paa Antvorschou Slott welb. Hugo Lützou 13 Aug. nestafvigt forfattede och af hannem underschrefne ere, at forunde, siunis vel at Stæden som nu sticher udi Witløfflighed kunde der ved forbedris och med Tijden komme af sin Besuæring.

Havnia d. 12 Septembr.: Anno 1663.

Hans Svane

Sj. Reg. 1664, 23. febr., nr. 29. Kun underskriften egenhændig[35].

6.

Ordinancen formelder pag. 43 § 2, at naar mand behøfver en Tiener udi nogen Kirke, da skall der førend nogen vdvellis fliteligen bedis om hannem effter Christi eget Ord och Exempel. Hvis det derfor maatte behage hands kongl. Mayst: min allernaadigste Herre och Konge, at remittere Supplicanten til Kirke-Ordinancen och Recessen var vnderdanigst at ønske. Thi huis Supplicantens vnderdanigste Ansøgning skulle samtyckes vilde enten preces for en dyctig Effterkommer i Kaldet effterladis, naar Sognepræsten ved Døden afgaar, hvilket skulle maa skee komme Almuen selsomt for: eller och dersom preces skulle skee efter Ordinancen, da en anden udi den afdøde Præstis lefvende Lifue kaldet vaar samtyct vilde saadant gerade til den højeste Guds Fortørnelse. Tilmed siunis icke at være priculum in mora saa viit af Meenighedens Supplicanten meddeelte Testification er at fornemme. Indstiller dog alting med største Vnderdanighed til hans kong: Mayst: eget naadigst Betenkende.

Hans kong: Mayst: vnderdanigste

tiener

Hans Svane

Kiøbenhafn 25 Sept. 1664.

Sj. Reg. 1666, 6. november, nr. 191. Kun underskriften er egenhændig[36].

[35] Ved åbent brev af anførte dato fik hospitalsforstander Michel Jensen bevilling på i 10 år at oppebære hospitalets indkomst mod at bespise lemmerne, lønne personalet og vedligeholde bygningerne. Han skulle ikke aflægge regnskab herfor, men årligt give hospitalet en kapital på 200 rd. Michel Jensens indlæg, der er påtegnet af amtmænd, har af Erik Krag været refereret for kongen, der har ønsket en erklæring fra ærkebispens. Koncepten er rettet af Erik Krag.

[36] 10. sept. 1664 havde Peder Lauridsen, kapellan i Gimlinge hos hr. Ebbe Brun cum spe . . . ansøgt om kongelig konfirmation herpå, støttet både af hr. Ebbe

7.

Thienistvilligst Memorial.

Efftersom her udi Landet findis nogle faa Scholethienere, huilche for deris Besuærlighed och wmag nyder en ringe Deel geistlig Gods: Om hans Excell: Hr: Cantzeler gunstligen vilde lade sig behage, hos hans kong: Ma: allis woris naadigste Herre dem at uere behielpelig at de for denne nu paabudne Rosthieniste maatte forschaanis, huilched jeg underdaanigst vil formoede at worde tillat, efftersom det schal dog vere en gandsche ringe Deel, der af schal kunde gaa. Jeg kunde och ey rettere fornemme end hans kongl: Ma: naadigst dertil schulle ville lade sig beqvemme, det seenist jeg hafde den stoere Ære hoyestb.mt hans kongl. Ma: underdaanigst at opvarte.

E. Excell:

Plichtvilligste

Hans Svane

Sj. Reg. 1666, 3. august, nr. 103. På brevet, der er udateret og kun for underskriftens vedkommende egenhændigt, har kansleren noteret: Skole Tienere at werre [uden?] Rostieneste af det Gods de pro officio nyder klart[37].

8.

Sr. Schumachero

Forstendiges thienistvilligen at Niels Hansen haffuer været hos mig, och effter giort Accort, effter sin ringe Middels tillstand nogit for sin forseelse til Præste Enchers Vnderholdning vdgiffuet, huorfor jeg thienistvilligen er begierendes aff Hr. Secreterer hand vbesuerget vild forhuerffue hannem hans kongl. May. naadigst

(der var 74 år gammel) og sognemændene. 23. september blev ansøgningen påskrevet af Erik Krag, at kongen ønskede ærkebispens udførlige erklæring, og efter dens her gengivne udtalelse fulgte allerede 26. september en ny påskrift af Erik Krag indeholdende kongens resolution, at det skulle have sit forblivende ved ordnansen. To år senere kom Peder Lauridsen Skåning igen med sin ansøgning og nu lykkedes det, 6. november konciperedes efter Schumachers ordre expectancebrev til ham på Gimlinge.

[37] 3. august udgik åbent brev, hvorved det bevilgedes skoletjenerne i Sjælland at være forskånet for rostjeneren denne gang. Dagen efter fik Roskilde Kapitel et lignende brev om frihed for rostjeneren, *ibid.* 1666, 4. aug., nr. 104.

schriftlig tilladelse at hand for obenbare schrifte denne gang maa være forschonit. Kiøbenhavn d. 10 Feb. 1667

Hr. Secreterers Plictschuldigste

Hans Svane

Sj. Reg. 1667, 13. febr., nr. 44, kun underskriften er egenhändig.

9.

Hr. Schumachero

Forstendigis thienistvilligen att nærværende Peder Hansen Munch haffuer mig for sin begangne Lejermaal paa fattige Præsteenchers Vegne contenterit hvorfor jeg thienistvilligen Hr. Secreterer vil haffue ombedet, hand ham hans kongl. May. Benaadingsbreff vbesuergit vilde forschriffue. Jeg forbliffver stedtze igien

Hr. Secreterers plictschuldigste

Hans Svane

Sj. Reg. 1667, 6. marts, nr. 71. Kun underskriften er egenhändig[38].

10.

Sr. Schumachere

Giffvis hermed thienistvilligen at vijde att en Kudsch naffnlig Oluff Hansen haffuer været hos mig och accorderit for sin begangne Lejrmaal hvorfor jeg thienistvilligen beder Hr. Secreterer vil forschaffe ham hans kongl. May. naadigste Tilladelse att hand denne Gang for obenbare Schrifte maa forschonis. Och effters[om] hand er ichun en fattig Karl haffuer jeg loffuet udi samme Accort at forhuerrffue Breffuet, tuifler derfor iche paa at Hr. Secreterer jo effter sit gode Løffte mager det saa at jeg det

[38] Hermed skal sammenholdes en række rekvisitioner af lignende karakter fra Peder Christensen Lemvig (i Svanes tjeneste?, en tidligere famulus hed som nævnt Søren Christensen Lemvig) til kancelliforvalter Rasmus Rasmussen som så: At Rasmus Rasmussen ville forfærdige et brev af Holger Christensen må for begangen lejrmaal denne gang blive forskånet . . . Indlæg til Sj. Reg. 1667, 25. maj, 1. juli, 10. juli, 26. nov. og 1668, 21. april. Også fra Hans Hansen Seidelin ved Holmens kirke kendes en sådan henvendelse til hans »høy-ærede gode Ven« hvormed fulgte 6 dr. til papiret, Indlæg til Sj. Reg. 1667, 3. juni. Koncepter i rutinesager privilegiebekræftelser etc. er jævnligt skrevet eller rettet af samme Rasmus Rasmussen i disse år.

for 4 Rixdlr. saavel som det forrige bekommer. Jeg forbliffuer stedtze igien

Hr. Secreterers

plietschuldigste altid

Hans Svane

Sj. Reg. 1667, 11. marts, nr. 79. Kun underskriften er egenhændig.

11.

Høystærede Hr. Cantzeler.

Effttersom jeg fornemmer at hæderlig och vellærd Mand Hr. Niels i Rødoure schall være heel siug; och nærværende min Capellan, hæderlig och vellærd Mand Hr. Claus haffuer ichun ringe Indkomst til Leffnedtz Ophold aff Brøntzhøj Sogn som hand nu betiener, til med bleff ham i sidste Fejdetijd hands Godtz nesten aff Fienden fratagit och deroffuer hartad ruinerit. Beder jeg tienistwilligen at hans Excellentz Hr. Cantzeler vilde hos hans kongl. May. allis voris naadigst Herre och Konge være ham til for.ne Rødoure Kald behielpelig, huilchet och er et ringe Kald, dog bedre end det hand nu niuder.

Och saa som jeg visselig formoder hans Excellentz Hr. Cantzeler de idelige Besuæringer, hans Excellentz aff mig tilføyes i beste Mening optagis, saa forbliffer jeg igien stedtze

Hr. Cantzellers plietschuldigste

Tiener

Hans Svane

Sj. Reg. 1667, 2. marts, nr. 68. Kun underskriften er egenhændig[39].

12.

Høistærede Hr. Cantzeler.

Effttersom adschillige letferdige Qvindfolch indfør is udi Børnehuuset, och iblant andre de som paa Landet haffr aflagt deris Foster: Beder jeg thienestwilligen Hans Excellentz vbesuergit hos hans kongl. May.tt vnderdanigst ville fornemme, om det iche

[39] Ved det af Rasmus Rasmussen efter kansleren ordre konciperede åbne brev af anf. dato fik hr. Claus Pedersen i Brønshøj brev på Rødovre.

naadigst schulle behage hans kongl. May.tt att de vdi bem.te Børnehuus maatte staa obenbare schriftt for deres begangne Forseelse och Lejemaal: Thi dersom dennem bleff bevilget att Reisen til Steden, huor de haffr giort Barsel att de der kunde publice absolveris var att befrycte, att de med dett samme schulle bortkomme och sig iche ig[en] i Børnehuuset indstille. Jeg forbliffr stedtze igien

E. Ezcellentzis P. Tiener

Haf. d. 2. Martij 1668

Hans Svane.

Påtegning med Peder Reedtz' hånd: Erkebiscopen om Aabenbare skrifte Sj. Reg. 9. marts 1668, nr. 85. Kun underskriften er egenhændig. Koncepten til kongebrevet bærer påtegningen: efter Cantzellers ordre, og: Peter at lefuere til Erche Bispen.

13.

Høistærede Hr. Cantzeler.

Jeg beder thienistvilligen om Forladelse att jeg Hans Excellenz saa tit och ofte molesterer, hvortill de fattigis Nød mig højligen tvinger. Och i særdeleshed derfor schicher jeg Hans Excellenz her udi indlagt en min vnderdanigst Supplication paa de fattiges Vegne i Helsingør till hans k. May. angaaendes den Almisse højstbe.t hans kongl. May. der til naadigst haffr forunt. Och som de tuende Bisper, hvilche findes indført i Supplicationen, i langsommelig Tid intet aldeelis haffr aff deris Stiffter fremsendt, bad jeg thienistvilligt Hans Excellenz ville vbesuerget mage det saa, att dem maatte strengeligen befales der for med forderligst att gøre Rigtighed.

Iligemaade efftersom her udi Stictet begaais stor [ord glemte: uorden el. lign.] med Legatis och andre Scholers Indkomme sender jeg Hans Excellenz en Copie aff hans May. Breff till Bispen vdi Fyen[40]; thienistvilligen bedendes Hans Excellenz ville mage det saa att lige saadan et maatte denne Stifft tilkomme

Endeligen beder jeg Hans Excellenz att efftersom M. Peder Fos Rector udi Slagelse sig beklager att Skriffueren paa Antvorschou Slott iche vill lade Skolen och de fattige bekomme huis Korn som dem fremfarne Konger haffr bevilgit och hans kongl. May. naadigst confirmerit huilchet Hans Excellenz aff hans

[40] Vedlagte kopi af åbent brev 1664, 9. september, der er anvendt som forlæg for det ønskede brev, som koncept ligger en af Schumacher rettet renskrift.

Schriffuelse til mig videre kand erfare; Hans Excellentz da vbesuergit ville det saaledes medere att Skolen och de fattige af deris Rettighed intit bliffr i saa Maade fratagit; Jeg endes til Hans Excellentzis Thieniste igen, som villig saa schyldig. Saasom jeg och her med forbliffr.

Hand Excellentzis

P. T.

Hans Svane

Haf. d. 29. Martj 1668

Sj. Reg. 1668, 8. april. Kun underskriften er egenhændig. Læsningen er visse steder ikke helt sikker.

14.

Allernaadigste Herre och Konge.

Effttersom Skolerne her i Stictet merkeligen afftager formedelst Tijdernis Besuerligheder och E.K.M. Her Faders Fader, Kong Friderich den Anden, højloflig Ihukommelse haffuer ladit en Forordning vdgaa Anno 1574; liudendis som følger: Att alle Sogner her i Sædlands Stict, som ligger paa 2 Mile nær nogen Kiøbsted, schulle haffue deris Degne af Skolen och menige Sognemænd i samme Sogner att skulle være forplict, at giffue och fornøje dennem, och ingen anden den sædvanlige Degne Rente, der plejer och bør af at gange effter Ordinantzens Liudelse:

Da, efftersom ingen bedre Middel findis til forn. Skolers Conservation end at samme for højestbem.te Kong Friderici 2di Forordning maatte holdis i tilbørlig Observantz er jeg paa det allerunderdanigste begierendis det naadigst maatte behage E.K.M. samme Forordning at confirmere saa velsom ochsaa naadigst at samtyche at endoch de andre Sogner her i Stifftit (huor Adelen iche haffuer Jus Patronatus til Kircherne) maatte her effter være Skolerne tillagde med lige Condition som de, om huilche højestbe.te Forordning formelder

E. K. May.

Vnderdanigste Thiener.

Haf. 10. Julij 1668.

Hans Svane.

Sj. Reg. 1668, 22. juli, nr. 234[41]. Kun underskriften er egenhændig.

[41] Frederik II.s brev, hvoraf en original udfærdigelse på pergament ligger ved sagen, konfirmeredes; koncepten bærer påtegningen: efter kanslers ordre.

De Gemino Christi Adventu

En latinsk deklamation af den unge H. A. Brorson

Af Søren Bülow Jensen

Fra juli 1712 til maj 1716 opholdt Hans Adolph Brorson sig i København som student. Vi ved kun lidt om hans færd i disse år. Kilderne er få og ikke særlig oplysende. Undersøgelser i Rigsarkivet og Universitetsbiblioteket viser imidlertid, at der lader sig sige mere om Brorsons studentertid end tidligere antaget. I Rigsarkivet er det således lykkedes at finde en hidtil ukendt latinsk deklamation om Kristi dobbelte komme af H. A. Brorson. Dette ungdomsarbejde fortjener at blive kendt og skal derfor meddeles her forsynet med indledning, noter og oversættelse.

Brorsons deklamation findes i den store samling håndskrevne »Declamationes Regentzianæ«, der opbevares i Rigsarkivet[1]. Nærmere betegnet findes den som nr. XXII i tomus V, et samlingsbind, der indeholder 33 deklamationer fra årene 1712–13. Den består af 8 sider i formatet 15,5 × 20,5 cm. Øverst på første side står der: DECLAMATIO pro gratuito Regiæ Communitatis beneficio composita a Johanne Adolpho Broërssonio. Anno 1712 die 3to 10^{cembr}. Skriften er smuk og letlæselig. Det er utvivlsomt Brorsons eget manuskript, vi står overfor. Forud for H. A. Brorsons deklamation findes som nr. XXI en 17 sider lang deklamation af Brorsons 2 år ældre broder Broder Brorson. Også den er dateret 3. december 1712, og temaet er det samme som hos H. A. Brorson: De Gemino Christi Adventu.

For at forstå baggrunden for Hans Adolph Brorsons og Broder Brorsons deklamationer er det nødvendigt at vide, at de to brødre fik tildelt Kommunitetet den 26. juli 1712[2]. Det betød, at de

[1] »Declamationes Regentzianæ« 1703–14, 1726, 1732–77 (Universitetets arkiv nr. 2090, Rigsarkivet).

[2] Kommunitetets matrikel 1577–1752, fol. 209v (Universitetets arkiv nr. 2020, Rigsarkivet). Antallet af studenter, der fik tildelt Kommunitetet den 26. juli 1712, var 21. Nicolai Brorson, den ældste af de tre brødre fra Randerup, havde haft

fra nu af havde gratis kost på Klosteret og fribolig på Regensen[3]. Men det medførte også forpligtelser. Så længe de ikke var baccalaurer, skulle de deklamere 4 gange årligt i Regenskirken over et af provsten opgivet tema.

Deklamationsøvelserne[4] foregik dengang onsdage og lørdage samt alle festdage, når der ikke disputeredes, kl. 12 og overværedes af provsten samt vedkommende students privatpræceptor og bordfæller fra det bord, han selv spiste ved, og det nærmeste neden for dette. Som regel deklamerede to studenter samme dag over samme tema. Hvis temaet var formuleret sådan, at der både kunne siges for og imod, optrådte de to studenter henholdsvis som forsvarer og angriber. Til sidst afgjorde en tredje sagen som dommer. Deklamationerne skulle læres udenad. Inden en student deklamerede, skulle han forevise sit manuskript for provsten eller sin privatpræceptor.

Vi ved ikke, hvor mange gange Brorson deklamerede for Kommunitetet[5]. Samlingen af deklamationer i Rigsarkivet er ikke fuldstændig. Men i hvert fald står det fast, at Broder og Hans Adolph Brorson lørdag den 3. december 1712 deklamerede over temaet »Kristi dobbelte komme«. Man var i adventstiden. Det var dagen før 2. søndag i advent. Hvad var da mere nærliggende end at lade Kristi første komme i kødet og hans andet komme til dom være temaet for en deklamationsøvelse i Regenskirken?

Som ovenfor nævnt var det provsten, der opgav alumnerne det tema, de skulle deklamere over. I årene 1702–1714 havde Kommunitetet og Regensen i Søren Lintrup en provst, der med lyst og iver varetog sit embede[6]. Til hans mange fortjenester hører,

Kommunitetet siden den 24. juli 1710, jfr. Komm.matr., fol. 208r. En deklamation af ham »in laudem Temperantiae« fra den 18. okt. 1710 findes som nr. 29 i »Decl. Regentz.«, tom. IV.

[3] Til Kommunitetets og Regensens historie jfr. først og fremmest H. Beckmann: *Communitatis Regiæ Havniensis Historia*, 1785 og C. E. F. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentzen*, 1862.

[4] Om deklamationsøvelserne i tidsrummet 1569–1728 jfr. Reinhardt, *anf. skr.*, p. 125–27. I Brorsons studentertid fulgtes endnu bestemmelserne i klosterlovene af 1662 §§ 30–31, der ordret gentager §§ 12–13 i lovene af 1638 (aftrykt hos Beckmann, *anf. skr.*, p. 42 ff.).

[5] Den 24. maj 1713 blev han baccalaur, jfr. *Kjøbenhavns Universitets Matrikel*, udg. af S. Birker Smith, II, p. 380. Dermed bortfaldt pligten til at deklamere. Til gengæld skulle han disputere.

[6] Søren Lintrup (ca. 1669–1731) var 1696–1702 rektor i Bergen og som sådan Holbergs lærer. 1702 blev han provst ved Kommunitetet og Regensen, 1707 profes-

at han straks, da han blev provst, genindførte disputation- og deklamationsøvelserne, der havde ligget stille nogen tid [7]. Af de mange håndskrevne »Declamationes Regentianæ«, der opbevares i Rigsarkivet, er karakteristisk nok ikke færre end 190 fra tiden 1703–1714. De er ordnet kronologisk og indbundet i 6 bind. Til de første 5 bind har Søren Lintrup selv skrevet en indholdsfortegnelse, der opbevares sammen med deklamationerne. En broget mangfoldighed af temaer behandles i disse deklamationer. Betegnende såvel for genren som for Lintrups dannelsesideal er det, at græsk-romerske antikviteter optræder side om side med bibelske og kirkehistoriske emner. Men mere aktuelle begivenheder så som kongens fødselsdag og årsskiftet møder vi også som temaer for deklamationer. Eller det kan som i vort tilfælde være kirkeårets fester, der bestemmer temaet.

Det er altså Søren Lintrup, »Academiets da værende største Lys« [8], Brorson tænker på, når han i sin deklamation (side 2) taler om den velfornemme og højjærværdige professor. Hin lørdag eftermiddag den 3. december 1712 var han til stede i Regenskirken i sin egenskab af provst for Kommunitetet. Men han var også til stede i en anden egenskab. Han var nemlig i Arne Magnussons fravær Broder Brorsons og sandsynligvis også Hans Adolph Brorsons privatpræceptor [9]. Det gav ham da en ekstra grund til at overvære de to brøders deklamationer.

En nærmere redegørelse for den indflydelse, Søren Lintrup må

sor eloquentiæ, 1716 teologisk professor, 1720 biskop i Viborg, 1725 kgl. konfessionarius og atter teologisk professor. Han afskedigedes som konfessionarius efter Chr. VI.'s tronbestigelse. Jfr. Dansk biografisk Leksikon, 2. udg., XIV, p. 412–14 (Bjørn Kornerup).

[7] Jfr. D. G. Zwergius: Det Siellandske Clerisie, 1754, p. 790.

[8] Dette udtryk bruger Erik Pontoppidan om Lintrup i sin selvbiografi, jfr. M. Neiiendam: Erik Pontoppidan, I, 1930, p. 89.

[9] Ved immatrikulationen den 25. juli 1712 valgte både Broder og Hans Adolph Brorson Arne Magnusson til privatpræceptor, jfr. Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, II, p. 367. På det tidspunkt var Arne Magnusson imidlertid ikke i København, men på Island. Først den 2. marts 1713 ankom han til København, og han mødte første gang i konsistorium den 22. april 1713, jfr. A. Magnussons levned og skrifter, udg. af Komm. for det arnamagn. legat, I, 1930, 1. halvbind, pp. 63 og 98 f. I hans fravær passede Søren Lintrup hans embedsforretninger, anf. skr., 2. halvbind, p. 77. Om Broder Brorson hedder det udtrykkeligt i universitetsprogrammet i anl. af doktorpromotionen den 18. okt. 1760, at han i Arne Magnussons fravær brugte Søren Lintrup som privatpræceptor. Det samme har da sikkert H. A. Brorson gjort.

have haft på Brorson i studentertiden, skal ikke gives her. Det må være nok at konstatere, at Brorson i hvert fald i sit første studieår har haft nær kontakt med denne lærde professor[10].

Som led i den retoriske undervisning spillede deklamationen en vigtig rolle i den klassiske oldtid[11]. Ikke mindst takket være Melanchton indførtes den ved mange latinskoler og universiteter i Nordeuropa[12]. Eleven skulle demonstrere sin evne til med forskellige stilistiske virkemidler at komponere og fremføre en tale. Man må have dette formål i tankerne ved bedømmelsen af Brorsons deklamation. De formelle træk træder stærkt frem.

Indholdet falder i 3 hoveddele, som vi med udtryk fra den klassiske retorik kan kalde *exordium* (herunder *petitio benevolentiae*), *narratio* og *conclusio*.

Brorson begynder (side 1) med at indrømme, at han ikke føler sig i stand til at leve op til auditoriets strenge krav til en velformet tale. På den anden side opmuntres han ved synet af tilhørerne og stedet, hvor han skal tale. Hans emne, »Kristi dobbelte komme«, er også i enhver henseende godt. Inden han går videre, vil han dog bede tilhørerne om at vise velvilje mod ham og ikke nægte ham deres opmærksomhed.

Derefter kan han (side 2) tage fat på talens hoveddel, som naturligt falder i 2 afsnit. Først taler da Brorson om Frelserens første komme. Det havde alene sin årsag i Gud Faders store og ufortjente barmhjertighed, som ethvert selv nok så hårdhjertet menneske må beundre og elske. Og det så meget mere, hvis man overvejer, hvem der sendte, hvem der blev sendt, og til hvem han blev sendt. Den, der sendte, var nemlig ingen jordisk konge, men Kongernes Konge og Herrernes Herre, og den, der blev sendt, var ingen anden end Guds enbårne søn. Han sendtes (side 3) til den ulykkelige og uvidende menneskeslægt, der var hjemfalden til evig fordømmelse. Med et Bernhard-citat understreger Brorson det underfulde i Kristi menneskeblivelse. Her mødes himmel og jord på en sådan måde, at ingen kan tvivle om, at der ligger stor barmhjertighed og kærlighed bag. Guds søn i den trange og snavsede krybbe!

[10] L. J. Kochs fremstilling i *Salmedigteren Brorson*, 2. udg., 1932, p. 32 f. må ændres herefter.

[11] Til retorikkens historie i oldtid og middelalder jfr. f. eks. C. S. Baldwin: *Ancient Rhetoric and Poetic*, 1924 og *Medieval Rhetoric and Poetic*, 1928, begge genoptrykt 1959.

[12] I Melanchtons *Werke in Auswahl*, hrsg. v. R. Stupperich, III: *Humanistische Schriften*, 1961, findes 12 af Melanchtons meget beundrede deklamationer.

Hvem undrer sig ikke såre over dette mirakel? Og dog er Kristi komme set fra en anden side noget ringe og uanseligt. Thi konge var han, men der var intet kongeligt ved hans fødsel. Han måtte jo nøjes med en lav hytte, en stald, nogle hyrder og en ringe og snavset krybbe. Det var en opfyldelse af Esajas' gamle profeti om Smerternes mand. Således (side 4) er der da vidnesbyrd nok om ringhed og fattigdom i forbindelse med Kristi første komme. Overvejer man sagen nærmere, vil man dog opdage, at Kristi komme langt overgår en jordisk konges komme. Thi Gud selv, patriarkerne og profeterne havde forjættet hans komme. Som eksempler nævnes Guds ord om kvindens sæd, profeten Mikas ord om herskeren fra Bethlehem og patriarken Jakobs ord om Siloh, d. v. s. Messias. Denne sidste profeti opfyldtes netop i Kristus, som fødtes på et tidspunkt, da kongespiret var taget fra jøderne og givet til Herodes. Efter en omtale af Herodes' ugeringer mod jøderne går Brorson (side 5) over til at tale om Johannes Døberen, Kristi vejbereder. Han prises for sin myndige prædiken og retskafne vandel. Kristus har selv bevidnet hans storhed ved at kalde ham den største blandt kvindefødte. Ligesom de fromme profeter og patriarker forkyndte, at Kristus skulle fødes, således var det ikke almindelige mennesker, men engle, der forkyndte, at han var født. Englenes sang betød samtidig, at de nu atter anerkendte menneskene som medborgere. Dette siges med et citat af Gregor. At Kristus også modtog tilbørlig hyldest, da han var født, viser (side 6) beretningen om vismændene, der uden at lade sig skræmme af rejsens besværligheder bragte deres gaver til denne konge. Dette var forudsagt af profeten Esajas. Hvad gaverne egentlig betyder, forklares med et citat af Augustin. Med alt dette som baggrund er jødefolkets afvisning af Jesus som Messias udtryk for blindhed. Man forargedes over Kristi ydmyghed og over hans fattige forældre. Vel var han søn af en tømrer, men det var en anden end ham, de tænkte på. Jøderne henvistes da til at hentæres af længsel efter en anden Messias, mens vi kristne derimod tror og bekender, at Kristus er kommet for længe siden. Efter denne digression taler Brorson om Kristi kommes formål og frugt: frelsen og forsoningen. Med de kendte ord fra Filipperbrevet om Kristus, der gav afkald, slutter han (side 7) afsnittet om Kristi første komme.

Det følgende afsnit om Frelserens andet komme indledes med et Hieronymus-citat. Denne kirkefader syntes altid, han kunne høre

røsten, der på den yderste dag byder de døde rejse sig til dom. Hver gang han tænkte på dommens dag, skælvede han både med krop og sjæl. Det gjorde han med rette. Dommeren vil jo kræve regnskab for hvert unyttigt ord, og alle fromme mennesker har god grund til at skælve og tænke på profeten Joels ord om Herrens store og frygtelige dag. Kristi andet komme bør vi ikke måle med samme målestok som hans første komme. Dengang kom han med budskabet om fred. Men når Kristus kommer igen, bliver det ikke længere som frelseren, men som dommeren, der vil gengælde enhver efter hans gerninger. Brorson opfordrer (side 8) sine tilhørere til at overveje, hvor forfærdelig Kristi genkomst bliver for de ugudelige. Det bliver med Zefanias' udtryk en trængselsens og nødens dag, en ødelæggelsens og ødets dag, en mørkets og mulmets dag. I tilslutning hertil citeres et vers af sekvensen »Dies iræ, dies illa«. Den strenge dommer lader sig ikke formilde, men vil styrte de ugudelige hovedkuls ned i dødsriget. For de fromme derimod bliver det en glædelig dag. Den vil jo gøre ende på alle tårer og ulykker og indlede den evige salighed. Himlen står dem åben, og den nådige dommer er rede til at hævne den uret, der er overgået dem.

Hermed er Brorson nået til talens tredie og sidste del. Lad os vente dommeren hver time, siger han henvendt til tilhørerne. Lad os ære og elske ham, for at vi ikke pludseligt skal blive overrasket af hans komme, der jo lignes ved lynets udgang fra øst til vest. Lad os altid våge, for at vi kan undfly alt det, der skal komme, og få del i den evige salighed, som er ganske ufattelig for sind og tanke. Talen munder ud i et »jeg har talt«.

Hovedparten af stoffet i Brorsons deklamation må karakteriseres som traditionelt homiletisk materiale. Hans vigtigste kilde skal dog næppe søges i prædikenlitteraturen, men i en bog af helt anden art. Meget tyder nemlig på, at Brorson ved udarbejdelsen af sin deklamation har benyttet den tyske filolog Joseph Langes »Polyanthea«, en stor samling af citater fra Bibelen, kirkefædrene og profane skribenter, ordnet alfabetisk under stikord[13]. Den

[13] Joseph Lange (ca. 1570–1615), prof. i matematik og græsk i Freiburg a. Br. Om hans liv og skrifter se Allgemeine Deutsche Biographie, XVII, p. 602 ff. Hans »Polyanthea« udkom første gang i 1604 under titelen »Polyanthea nova«. I udgaverne efter hans død ændredes titelen til »Novissima Polyanthea« eller »Florilegium Magnum«. Det kgl. Bibliotek har 3 eksemplarer af bogen i udgaver fra 1628, 1648 og 1659. Sidstnævnte er et af Universitetsbiblioteket afgivet eksemplar. Det

omstændighed, at Lange var katolik, har naturligvis været bestemmende for, hvilket stof han bringer i sit værk. Brorson synes især at have øst af det stof, Lange har under stikordene *Christus*, *Christi adventus*, *Christi incarnatio*, *Christi nativitas* og *Judicium extremum*. Her kunne han finde bibel- og fædrecitater, der egnede sig for hans emne. Brorsons udtrykkelige citater af Bernhard, Gregor, Augustin og Hieronymus findes alle hos Lange. Denne har også hele sekvensen »*Dies iræ, dies illa*«, hvorfra Brorson citerer et vers. Også andet af Brorsons stof er, uden at Brorson selv siger det, fædrecitater, som han sandsynligvis har fra Langes bog. Det stærkeste argument for, at det virkelig er Langes »*Polyanthea*«, Brorson har benyttet, er dog, at Brorson et par steder synes at citere ikke et af Langes citater, men Langes egen forbindende tekst.

Det må herefter anses for overvejende sandsynligt, at Brorson har størstedelen af sit stof fra Joseph Langes »*Polyanthea*«. Det er uvist, hvilke andre kilder han har benyttet. Dette spørgsmål skal imidlertid ikke drøftes nærmere her.

En sammenligning mellem Hans Adolph Brorsons og Broder Brorsons deklamationer ligger også uden for nærværende indlednings hensigt og rammer. Det bør dog nævnes, at de to brødre har en del stof fælles.

Da Brorsons deklamation i så høj grad bygger på citater, kan den ikke betegnes som et originalt arbejde i egentlig forstand. Alligevel kan den nok fortælle noget om Brorson. Han har jo dog udvalgt og sammenstillet netop de citater og så at sige gjort dem til sine egne ord. Kristi første komme har betaget ham mest. Han vier det dobbelt så megen plads som Kristi andet komme. Med undren og tak dvæler han ved inkarnationens under, der er så meget større, jo mere man betragter Kristi fattige og fornedrede skikkelse. Der er over hele dette afsnit et stærkt bernhardinsk præg. Både dette afsnit og deklamationen iøvrigt vidner om, at den unge Brorson har været et bevægeligt gemyt med betydelig æstetisk sans.

De toner, Brorson anslog i sin latinske deklamation fra 1712, blev åbenbart ved med at klinge i hans sind. Mange år efter møder vi dem igen i hans advents- og julesalmer. Meget er forskelligt, men digtersindet var og forblev det samme. Det var Hans Adolph Brorsons.

*

er en stor foliant på ikke færre end 2988 spalter. Et af Langes forlæg er Thomas Hibernicus' »*Manipulus florum*«, der omtales af Tue Gad i Kirkehist. Saml., 7. rk., 5. bd., 1963–65, p. 439.

Med hensyn til de principper, der er fulgt ved udgivelsen af Brorsons deklamation, skal det bemærkes, at det er tilstræbt at gengive manuskriptet ord- og bogstavret. Den inkonsekvente brug af store og små begyndelsesbogstaver er søgt bibeholdt. Det samme gælder den ejendommelige tegnsætning.

Følgende forkortelser er anvendt i noterne:

PG = Patrologia Graeca, ed. J. P. Migne, 1–161. Paris 1857–66.

PL = Patrologia Latina, ed. J. P. Migne, 1–221. Paris 1844–64.

Otto = A. Otto: Die Sprichwörter und Sprichwörtlichen Redensarten der Römer. Leipzig 1890. Genoptrykt 1964.

Lange = Florilegii magni, seu Polyanthæe floribus novissimis sparsæ, libri XXIII. Opus præclarum, suavissimis celebriorum sententiarum, vel Græcarum, vel Latinarum flosculis ex sacris & profanis Auctoribus collectis refertum: a Iosepho Langio, Post alios, meliore ordine dispositum, innumeris ferè Apophtegmatis, Similitudinibus, Adagijs, Exemplis, Hieroglyphicis, & Mythologijs locupletatum atque perillustratum. Editio novissima ab infinitis penè mendis expurgata, & cui præter Additiones, & emendationes Fr. Sylvii Insulani, accesserunt Libri tres, circa titulos, qui ad litteras K, X, & Y, pertinent. Lugduni 1659. (Det kgl. Bibl.).

Adjunkt, cand. mag. Jens Vind, Ribe, har gennemgået oversættelsen.

DECLAMATIO

pro gratuito Regiæ Communitatis beneficio

composita

a

Anno 1712
die 3to 10^{cembr.}

Johanne Adolpho
Broërssonio.

Expectatis forsan, Auditores Humanissimi, literatissimi, et quotquot adestis optimi, orationem hodiè facundam, sed vereor nè pro Oedipo prodeat Davus[1], etenim cum in lectissimâ hac doctissimorum virorum corona nil nisi elaboratum, et subactiori curâ tinctum proferri soleat, meæ certè vires infra expectationem vestram longè subsidant, fateor qvippe quod sentio ingenii mei tenui-

[1] Jfr. Terents: Andria, 194: Davos sum, non Oedipus, d. v. s. jeg er et almindeligt menneske og kan ikke løse gåder som Oedipus, der løste sfinxens gåde. Otto, p. 252.

tatem, iudicii imbecillitatem, et quod non minimum est in dicendo infantiam, quippe quæ talis est, ut in ipso quasi limine hæere videar, sed ut infirmitatis meæ sensu, quam non invitus agnosco, haud parum commoveor, ita contra subdit mihi animum conspectus vester multò jucundissimus, excitat locus ad dicendum ornatissimus, animat oblatum mihi hodiè dicendi argumentum, quod est De GEMINO JESU Christi Adventu, in quo materia nemini deesse potest, quid enim ad dicendum uberius, ad meditandum utilius, ad studia nostra accommodatius, huic verò loco convenientius. Sed prius quam ulterius progrediar, benignitatem vestram mihi impetrandam censeo, quò de eadem certior factus, eò alacrior [p. 2] Thema à Nobilissimo et Amplissimo Professore exercitii gratia propositum aggrediar, quapropter à vobis, Auditores humanissimi, quâ possum animi demissione contendo, ut mihi de gemino Christi adventu verba facturo exigui temporis usuram et attentionem largiri ne dedignemini; nè itaq̄ solo verborum fuco aures vestras defatigare, vel quasi de morte Hÿpoliti Athamantisq̄ insania[2] disserere videar, ad rem ipsam me accingo[3].

Enimverò intuenti mihi nostrum hoc quod multum ponderis habet, dicendi argumentum tanta se offert dicendi materia, ut vix mente complecti queam quid prius aut quid posterius disserendum esse videatur, cum enim geminus Christi adventus geminam præbet dicendi ansam, dubiam certè est quamnam potissimum prius aggrediar, sed ne ὕστερον πρότερον noster foret progrediendi modus, de utroq̄ separatim dicere convenientius duco. Ut itaq̄ sine longiori verborum sÿrmate ad priorem Servatoris adventum me conferam, patiaris, quæso, me aliquid de causa illius præfari, quæ sanè non alia, quam admiranda DEI Patris misericordia, quippè quæ tanta fuit, ut filio non pepercerit unigenito, toti vero generi humano salutem futurum tradiderit, ut extat: Johan: Cap: 3to[4]. O amorem ineffabilem et plane inexcogitabilem! qui nec ratione assequi nec oratione complecti potest. o misericordiam

[2] Hippolytos' død og Athamas' vanvid nævnes åbenbart her som eksempler på meget vidtløftige temaer. H., græsk sagnhelt, søn af Theseus, blev anklaget for at ville forføre sin stedmoder Faidra og slæbtes til døde, da hans heste skræmtes af et havuhyre. A., græsk sagnhelt, konge i Orchomenos, blev slået med vanvid af Hera, så at han dræbte sin ene søn, og hans hustru Ino styrtede sig i havet med den anden af frygt for ham.

[3] Exordiet rummer mange ciceronianske elementer, jfr. især Ciceros tale De imperio Cn. Pompei 1-3.

[4] Johs. 3,16.

immensam et planè immeritam, quæ quælibet etiam adamantini cordis hominem sui in admirationem, ne dicam amorem, meritò rapiat, idè eo magis si personam, qui misit, quem misit, et cui misit æquæ mentis trutinâ ponderaverit. Quis enim misit, sanè non Croesus Regum facilè ditissimus, nec Salomon mortalium sapientissimus, nec terror ille gentium Alexander Magnus, nec alius quidam Rex mundanus, sed Rex Regum et Dominus Dominantium. Apoc 19[5].

Cujus ab obtuitu tellus commota tremiscit, ut ait Psalmista[6]. Quis, quæso, mittitur, nisi unigenitus Dei Patris filius, id quod etiam Paulus [p. 3] Magnum Pietatis mysterium dicerè non dubitat: O Magnum pietatis mysterium Christus manifestatus est in carne. 1 Tim: 3[7]. Denique cui mittitur nisi miserrimo humano generi, foedissimè ignorantie tenebris immerso, æternæque condemnationi destinato, de quo non verè minus quam graviter Bernhardus: Christus, inquit, de corde Dei Patris in utero matris venit. venit à summo coelo ad inferiores terræ partes, et ad ipsum quoque descendit infernum, jam quis dubitet magnum aliquid in causa fuisse, planè magnum aliquid; misericordia magna! miseratio multa! Charitas copiosa![8] Stupet mens consideratione adventus Christi, Regis quidem licet famuli Specie induti; venit enim non ministrari sed ministrare, ut ipse de se testatur: Mat: 18.[9] conditoris omnium, qui tamen coeli volucris ferisque bestiis longè fuit inopior, quem coeli coelorum non capiunt, in angusto squalidoque præsepi recumbit, agnoscitur longitudo brevis, latitudo angusta, altitudo subdita, profunditas plana, nascitur verbum infans, lux non lucens, aqua sitiens[10]. Quis abundè non miretur miraculosam et planè stupendam Christi nativitatem! non enim ex commixtione virilis seminis et natura immunda, peccatiq[ue] labe infecta, sed ex sanctificato Spiritus Sancti superventu, et altissimi obumbratione conceptus est[11], deq[ue] casta, pura, viroque intacta virgine natus. alioqui purus homo nasci non potuisset, ac proinde alio mediatore

[5] Apok. 19,16.

[6] Ps. 104,32.

[7] 1 Tim. 3,16.

[8] Bernhard: Sermo 1 de Adventu Domini. PL 183,38. Lange 468.

[9] Citatet findes ikke Matth. 18, men Matth. 20,28.

[10] agnoscitur etc. Bernhard: Homilia 2 super Missus est. PL 183,65. Lange 473.

[11] Quis abundè etc. Jfr. Lange 451. Langes egen forbindende tekst bl. a. på grundlag af Luk. 1,35.

ipse indignisset [12]. Et ut hâc ratione miraculosus salutatur adventus Christi, ita non minus aliqva ex parte humilis, ignobilis et obscurus videtur. Rex enim natus, sed Regio carebat apparatu, pro pallatio enim marmoribus splendido, tuguriô quidem, eoq̄ humili esset contentus, pro aula Regia satellitibus personante eqvile armentis bubûsq̄ repletum vix supererat, pro clÿpeatis militum catervis, pastores quidam, et ipsi infimæ sortis homines aderant, pro cunis vile squalidumq̄ præsepe animalibus magis quam hominibus aptum [13]. id quod Esaias multis ante seculorum decadibus prædixit futurum: non est, inqvit: species ei neq̄ decor, vidimus eum, et non erat aspectus, et desideravimus eum despectum, novissimum virorum, virum [p. 4] dolorum, et scientem infirmitatum [14]. Hôc inqvam pactô ortus et adventus Christi prima fronte alicui obscurus et ignobilis videri possit, si matrem pauperulam, famâ obscuram, opibûs tenuem, fabro nuptam, si præsepe, si fascias, si locum et nascendi occasionem considerat, sin tamen rem rectâ nobiscum viâ reputamus, adeò non ignobilis ut potius maximè gloriosus videretur, adeo ut, adventum coelestis Regis, si comparetur cum alii Regis (si fas esset) mundani adventu, illum dignitate non æqvare modò, verum etiam innummeris post se parasangis relinquere comperires. Qvemadmodum Rex Regionem petiturus, adventus sui prænuntios, itinerisq̄ præparatores præmittit [15], ita etiam Rex Regum, anteqvam venit, adventus sui præcones, et itineris præparatores habuit. Illorum ex numero primus et summus fuit ipse Deus, qvi protoplastis semen caput serpentis contritulum promisit. Gen: 3. [16] sancti deinde Patriarchæ ante- et post-diluviani, posteaq̄ Prophetæ, omnes Divinæ de ADVENTU MESSIÆ promissionis custodes et propagatores [17], qvi unanimi consensu, qvotqvot sint, digitum in Christum intendunt. Act: 10 [18]. Et quod admiratione dignum, non [19] certum populum, verum etiam certum tribum, et quod prævalet, locum

[12] deq̄ casta etc. Jfr. Lange 474. Langes egen forbindende tekst.

[13] pro pallatio etc. Lange 473 henviser til Chrysostomus sup. Matth. 2. Intrans domum invenerunt puerum. PG 57, 81 ff. har ikke citatet.

[14] Jes. 53,2-3.

[15] Qvemadmodum etc. Jfr. Epiphanius: Haereses 66,75. PG 42,147 f. Lange 468.

[16] Gen. 3,15.

[17] Illorum ex numero etc. Jfr. Lange 452. Langes egen forbindende tekst.

[18] Acta 10,43.

[19] Indføj efter non: solum.

salutifero huic partui divinitus assignatum non inani conjecturâ commonstrarunt[20]. Insignis est locus apud Michæam. Cap: 5to. Tu Bethlehem Ephratæ in ducibus Judæ minima, ex te mihi prodibit futurus dominator in Israële[21], qvin etiam certum Adventus Christi tempus non obscurè commonstratur Gen 49, ubi inter cÿgnæas illas, qvas Jacobus Patriarcha edidit, voces paulo post moriturus in has Spiritu Sanctô afflatus prorupit voces: Non recedet sceptrum à Juda, nec legislator è medio ejus usq̄ venerit Siloh[22]. Hanc Prophetiam quis sanè mentis non videt impletam esse in Christo, qvi in ea nasciturus incidit tempora, qveis, si unquam ablatum à Judæis est sceptrum, Romanus enim Imperator, redactis in suam potestatem Judæis Herodem Antipatri Idumææ filium Regem constituit, qvi, ut demandatam sibi spartam[23] facilius et felicius tueretur, summa imis miscuit et sacra profanis, splendoriores enim qvosq̄ ex tribu Judæ extirpavit, Genealogias Judæorum miscerè confundit[24], [p. 5] sacerdotes pro suo arbitrio, nullâ nec legis nec tribuum ratione habitâ, creavit, senatum judaicum Regibus assidere solitum planè exterminavit, eorumq̄ in locum externos substituit, et qvòd præponderat, ut adventum Christi intercluderet proprii filii sanguine manus cruentare non dubitavit[25]. En igitur Auditores, Tempus adventus Messie prædictum quidem olim, sed in Christo impletum, qvatenus, eò natô, in exterorum manus regnum devenit. Confero me jam ad itineris ejus præparatorem, Johannem Baptistam, nam paulo anteqvam in lucem prodiit Jesus, præcursoris munus obiit Johannes Baptista tantô populi cum applausu, tantô concursu, ut procerum odia et invidiam in se protraheret. Hic non alienum videtur docere, qvantâ curâ, qvantâ vigilantîâ Spartam[26], qvam nactus erat, exornavit, qvanta illi in animo probitas! qvanta in sermone maje-

[20] Et qvòd admiratione etc. Jfr. Lange 451. Langes egen forbindende tekst.

[21] Mika 5,1.

[22] Gen. 49,10. Siloh opfattes her som Messias-navn. Om forståelsen af Gen. 49,10 i oldtid og middelalder se A. Posnanski: Schiloh. Ein Beitrag zur Geschichte der Messiaslehre. Leipzig 1904.

[23] Jfr. Cicero: Ep. ad Att. 1,20,3: et eam, quam mihi dicis obtigisse Σπάρταν, non modo numquam deseram, sed etiam etc. Oversættelse af græsk ordsprog. Otto, p. 329.

[24] miscerè confundit giver ikke mening. Læs: miserè confudit.

[25] Oplysningerne om Herodes kan stamme fra Euseb: Historia ecclesiastica, 1,6 og 8.

[26] Se note 23.

stas! qvanta in ore eloqvntia! qvanta qvoq̄ in actionibus ejus supra qvam dici potest integritas et candor! qvid longè petimus documenta, cum ipse Christus testatur, majorem ex mulieribus adhuc non natum[27]. hic est ille, inqvit Matthæus: de qvo dictum est per Esaiam Prophetam dicentem: vox clamantis in deserto: parate viam Domini, et complanate Semitas ejus. Math: 3.[28] Proinde ut Christus incarnandus a Prophetis et Patriarchis, viris pietate vitæq̄ innocentia insignibus, ita jam incarnatus non ab hominibus sed angelis est promulgatus. De qvo Lucas cap: 2do. Verè itaq̄ Gregorius Mor: Coeli, inqvit: Rege natô, angelorum Chori in ejus enunciationes prodeunt, et devictâ pravæ vitæ discordiâ, nos, qvos dudum despexerant, cives agnoscunt, consonô ore prædicantes: Gloria in excelsis Deo, et pax in terra. Luc 2.[29] Nec nato Christo debita defuit Reverentia, nam si vel tota Judæa ad silentium obstinata sit, [p. 6] Magi cimмериis etiam ignorantia tenebris[29a] immersi, nec viarum longitudine nec itinerum molestiis territi, Christum adeunt, adorant, dignaq̄ tali Regi dona offerunt. id qvod etiam Esaias multis antè seculis non obscure prædixit: capite 60. Omnes è saba venient, aurum et Thus offerent, ejusq̄ laudes prædicabunt[30]. Adeo Aurum solvitur qvasi Regi magno Thus adoletur ut Deo, myrrha præbetur tanqvam pro salute omnium morituro, habuit enim prædicatores angelos, narrantes coelos, adorantes magos. inqvit Augustinus[31], et alibi: Nobilitas fuit Christi nascentis in virginitate parientis, nobilitas parientis in Divinitate nascentis[32]. O cæcam ergo et plus qvam cæcam et impiam Judæorum gentem! qvæ in tam claro lumine solem Justitiæ D^{num} JESUM Christum pro vero olim promisso sibi Messia adeo non agnovit, ut potius eum ambabûs qvasi manibûs repudiaverit, offendebatur enim humiliatione Christi carnis

[27] Matth. 11,11.

[28] Matth. 3,3.

[29] Gregor: Moralia in Job, lib. 27, cap. 15. PL 76,415. Lange 473. Bibelcitater er fra Luk. 2,14.

[29a] Cimmeriae tenebrae, efter kimmerierne, et sagnfolk langt mod vest i et land, der var hyllet i tåger og mørke. Homer: Odysseen 11,14 ff. Otto, p. 83.

[30] Jes. 60,6.

[31] Lange 472 f. henviser til Augustinus in serm. de Epiph. Citatet er ikke fundet hos Augustin i denne form. Men jfr. til citatets første del Serm. App. 131, 135, 136 og 139 (alle uægte?). PL 39,2007, 2012, 2014 f., 2018. Tanken findes allerede hos Irenæus i Adv. hæreses III,9,2. PG 7,870 f. Mange andre kirkefædre har den. Til citatets sidste del jfr. Augustin: Sermo 373 (uægte?). PL 39,1665.

[32] Augustin: Sermo 200. In Epiphania Domini 2. PL 38,1029. Lange 473.

hiscæ oculis despicabili, offendebatur pauperculis Christi Parentibus, nonnè, inquit: hic est illius fabri filius? Mat: 13[33]. Sed totò aberrabant coelò, Christus enim non fabrum, qvem illi putabant, Patrem agnovit, sed fabricatorem omnium, qvi fabricatus est auroram et solem[34]. Sic Judæi, verò Messia relictò, alium Messiam somniant, qvemq̄ nunqvam Spectent tantò exspectant desideriò, ut desiderii pænè tædiò contabescant. Nos Christiani in meliori longè Schola edocti advenisse jam pridem credimus Christum, et palam profitemur. Sed ut eò, undè mea nonnihil digressa videtur oratio, quid, obsecro vos Audit: aut aspectu pulchrius, aut fructu lætius, aut tractatu dignius esse potest, si finem et fructum adventus Christi intueri sit animus, qvi sanè non alius fuit, qvam hominum salus æterna; venit enim ut iram Dei placaret, nosq̄ ei reconciliaret, ut Sathanam armis exueret, et Judæos cum gentibus sociaret. id quod etiam Doctor ille gentium[35]: Christus, inquit: cum esset in forma Dei, non ducit esse rapinam parem esse cum Deo, sed [p. 7] Ipse se inanivit, formâ servi acceptâ, similis hominibus factus, et habitu inventus ut homo. Phil: 2[36]. Sed nè attentione vestra abuti videar ad Posteriores servatoris Adventum me conferam. Cum multa præclarè summaq̄ omnium cum laude a Patre Hieronymo dicta et facta sunt, tum haud scio quicquamnè sit præclarius eò, quod in seriam descendens EXTREMI JUDICII contemplationem dixisse constat: Sive comedam, sive bibam, sive aliud aliquid faciam semper illa vox videtur sonare in auribus meis: Surgite mortui, et venite ad iudicium, et quoties diem iudicii cogito totus corpore et corde contremisco[37]. Nec abs re hoc dixit vir ille incomparabilis, etenim cum unius cujusq̄ etiam vani verbuli ratio tremendo huic iudici sit reddenda[38],

[33] Matth. 13,55.

[34] Christus enim etc. Lange 473 henviser til Chrysostomus sup. Matth. 13. Nonne hic est fabri filius? PG 58,487 har ikke citatet.

[35] Paulus, jfr. 1 Tim 2,7.

[36] Fil. 2,6–7.

[37] Lange 1470 henviser til Hieronymus sup. Matth. Citatet findes imidlertid hverken dér eller i andre af H.'s egne skrifter. Men jfr. Hieronymus: Ep. 66,10: Sive legas, sive scribas, sive vigiles, sive dormias, Amos tibi semper buccina in auribus sonet. PL 22,644 f. Regula Monachorum (uægte) cap. 23. PL 30,375. Regula Monacharum (uægte) cap. 30: Semper tuba illa terribilis vestris perstrepat auribus: Surgite mortui, venite ad iudicium. PL 30,417. Hieronymus afbildes ofte i kunsten lyttende til dommedagstrompeten. Jfr. L. Réau: Iconographie de l'art chrétien, III,2, 1958, p. 747 f.

[38] Matth. 12,36.

ecquis unquam sanæ piæq̄ mentis homo extremi iudicii consideratione non horret modò, verum etiam omnibus membris contremiscit, haud immemores Prophetæ illius: Magnus est dies domini et terribilis valdè, et quis sustinebit eum. Joel: 3[39]. Hunc posteriorem Christi adventum, non eâdem, qvâ priorem, æstimatione metiri debemus, Die enim Nativitatis Christus pacis suæ præcones emisit, id qvòd etiam de eo testatur scriptura: Veniens Evangelizavit pacem vobis, qvi longè fuerunt, et pacem his, qvi propè; qvoniam per ipsum accessum habemus ambo in uno spiritu ad Patrem. Eph: 2[40]. Nec, qvòusq̄ in terris morabatur, aliud qvæsivit, qvam homines Deo reconciliare, errantes in viam reducere, reductos in bono confirmare. Quid enim sibi voluerunt tot publicæ privatæq̄ Christi, Conciones, tot inusitata miracula, nisi ut ipsi quasi certò qvòdam argumentò monstraret se esse verum Messiam, eòq̄ pactò homines in verum sui amorem alliceret. Sed immane qvantum differt ab hoc futurus Christi adventus, tunc enim non amplius Servatoris sed iudicis munus obiret, unicuiq̄ secundum opera sua redditurus. ut ait Apostolus: Rom: 3[41]. Tunc nihil nec peccati, nec poenitentiaë sit loci, sed qvilibet facti sui, sit boni vel mali justos ferret fructus. [p. 8] considerate, Auditores, qvam funestus, horribilis et luctuosus hic Christi adventus impiis sit futurus, cum antè iratum citati iudicem citati[42], à piis segregentur, tandemq̄ improbam istam audient sententiam: abite, maledicti in æternum ignem, diabolis vobisq̄ ab initio hujus universi paratum[43]. Et quis unquam verbis exprimere valet infinitam illam, qvâ cruciantur impii, στενοχωρίων, ubi inter acerbissimam summi Numinis iram, et malam destituti conscientiam montium latebras frustra peterent[44], nec, qvò unquam oculos verterent, facies mali deerit, à dextra sunt peccata accusantia, à sinistra infinita Dæmonia, subtus horrendum illud inferni Chaos, desuper iudex iratus, foris mundus ardens, intus conscientia urens![45] o Dies tribulationis et angustiaë! calamitatis et miseriaë! tenebrarum et caliginis! Soph: cap: 1[46].

[39] Citatet findes ikke Joel 3, men Joel 2,11.

[40] Ef. 2,17–18.

[41] Citatet findes ikke Rom. 3, men Rom. 2,6.

[42] Dette citati bør stryges (dittografi).

[43] Matth. 25,41, dog ikke ordret. Matth. 25,34 synes at have smittet af.

[44] Jfr. Apok. 6,16.

[45] à dextra etc. Anselm: Liber meditationum et orationum, Med. 2. PL 158, 724. Bernhard: Tractatus de interiori domo, cap. 22,46. PL 184, 531. Lange 1472.

[46] Zef. 1,15.

Quantus tremor est futurus
 quando iudex est venturus
 cuncta strictè discussurus! [47]

Hic divitiæ divitem, forma formosum, robor robustum liberare nequeunt, iudex enim nec gratiâ prævenitur, nec precibus flectitur, nec pecuniâ corrumpitur, nec poenitentiâ mitigatur [48], sed, ut rotundè dicam, impios rectâ in orcum præcipites dabit. Sed quàm terribilis ille dies impiis foret, tam lætus, è contrario piis futurus sit, quippe qui omnes Lacrymas et miserias finiet, omnisiq̄ æternæ felicitatis initium pariet, quid? quod, omne, quod in oculis sit pro parte illorum stare videretur; hic mundum igne accensum, illic hostes æternæ igni destinatos, sint visuri, coelumq̄ ipsis apertum et paratum, quodq̄ præponderat, propitium iudicem, paratum injuriæ ipsorum ultorem experirentur.

Hunc, Auditores, ut finem dicendi faciamus, singulis horis expectemus, veneremur, amplectemur, nè inopinantes planè et, amotò metu, oscitantes subitò, subitò, ejus adventu opprimeremur, sicut enim fulgur exit ab oriente in occidentem, Sic erit adventus filii hominis. Mat: 24 [49]. vigilemus itaq̄ omni tempore, ut digni habeamur effugere ista omnia, quæ sunt ventura. Luc 21. [50] ut, emensò vitæ curriculò, nos æternæ illius beatitudinis consortes faciet, quæ nullis temporum spatiis circumscribi, et quam nemo mente assequi, nemo cogitatione complecti potest. DIXI.

DEKLAMATION

komponeret

for Det kongelige Kommunitetsstipendium

3. dec.
1712.

af

Hans Adolph
Brorson.

I venter måske, højt dannede, vellærde tilhørere og alle udmærkede, som er til stede, en velformet tale i dag, men jeg er bange for, at

[47] Andet vers af sekvensen »Dies iræ, dies illa«, der formodentlig er skrevet af fransiskaneren Thomas fra Celano (ca. 1190–ca. 1260). J. Julian: A. Dictionary of Hymnology, 1907, p. 295 ff. A. Malling: Dansk Salmehistorie, I, 1962, p. 129 ff. Lange 1472 f. har sekvensen i den længere (og yngre?) form: Quæso (andre: Cogita) anima fidelis.

[48] iudex enim etc. Augustin: De symbolo ad catechumenos sermo alius, cap. 8. PL 40,658. Lange 1470.

[49] Matth. 24,27.

[50] Luk. 21,36.

Davus træder frem i stedet for Ødipus. Thi da der i denne meget udsøgte kreds af de kyndigste mænd ikke plejer at blive fremført noget, uden det er udarbejdet og farvet med skolet omhu, og da mine kræfter visselig ligger langt under jeres forventning, tilstår jeg, hvad jeg også føler, min ringe begavelse, min skrøbelige dømmekraft og ikke mindst min manglende taleevne. Den er jo sådan, at jeg ligesom bliver stående på tærskelen. Men ligesom jeg foruroliges ikke så lidt ved følelsen af min svaghed, som jeg villigt erkender, således sætter på den anden side det glædelige skue af jer mod i mig, det smukke sted at tale på opdigner mig, og det emne, man i dag har givet mig at tale om, nemlig JESU Kristi DOBBELTE komme, opmuntrer mig. Her kan ingen mangle stof. Hvad er nemlig rigere at tale om, nyttigere at grunde over, mere passende for vore studier, ja, mere egnet for dette sted. Men før jeg går videre, mener jeg, at jeg må vinde jeres velvilje. Jo mere sikker jeg er på den, desto ivrigere [p. 2] kan jeg tage fat på det tema, som den velfornemme og højærværdige professor har forelagt mig, for at jeg kan øve mig. Så forsagt jeg kan, beder jeg jer derfor om, højt dannede tilhørere, at I ikke vil vægre jer ved at tilstå mig en ringe tidsfrist og opmærksomhed, når jeg nu skal til at tale om Kristi dobbelte komme. For at I altså ikke skal synes, at jeg trætter jeres øren med ordenes blotte glans eller ligesom disputerer om Hippolytos' død og Athamas' vanvid, giver jeg mig til selve sagen.

Når jeg betragter, hvor vægtig vor tales genstand er, frembyder der sig i sandhed for mig så meget stof at tale om, at jeg næppe kan forestille mig, hvad jeg skal udrede først og hvad sidst. Da nemlig Kristi dobbelte komme giver en dobbelt anledning til at tale, er det visselig tvivlsomt, hvilken jeg først skal tage fat på. Men for at vor fremgangsmåde ikke skal blive et hysteron proteron[1], anser jeg det for mest passende at tale om dem hver for sig. For derfor at vende mig til Frelserens første komme uden længere omsvøb beder jeg om tilladelse til at forudskikke nogle ord om årsagen dertil. Den er i sandhed ikke nogen anden end GUD Fadens forunderlige barmhjertighed. Den var jo så stor, at han ikke sparede sin enbårne søn, men gav ham hen til frelse for hele menneskeslægten, som det klart står i Johs. kap. 3. O uudsigelige og ganske uudgrundelige kærlighed, som hverken

[1] hysteron proteron, græsk, egtl. sidst først, en udtryksmåde, hvorved man ombytter to leds rækkefølge, så det, der logisk set er først, kommer sidst.

kan begribes med fornuften eller rummes i en tale! O umådelige og ganske ufortjente barmhjertighed, som med rette henrykker et hvilket som helst menneske, selv med et hjerte af stål, så man beundrer, for ikke at sige elsker den. Og det så meget mere, hvis man med sindsligevægt bedømmer den person, som sendte, hvem han sendte, og til hvem han sendte. Hvem sendte nemlig? Sandelig ikke Krøsus, utvivlsomt den rigeste blandt konger, ejheller Salomon, den viseste blandt dødelige, ejheller folkenes skræk, Alexander den Store, ejheller nogen anden jordisk konge, men Kongernes Konge og Herrernes Herre. Åb. 19.

Rystet ved skuet af ham skælver jorden, som salmisten siger. Hvem, spørger jeg, sendes, uden Gud Faders enbårne søn, hvad Paulus heller [p. 3] ikke betænker sig på at kalde gudsfrygtens store hemmelighed: O gudsfrygtens store hemmelighed: Kristus blev åbenbaret i kød. 1 Tim. 3. Endelig: Til hvem sendes han, uden til den dybt uheldige menneskeslægt, som er nedsunket i uvidenhedens græsseligste mørke og hjemfalden til den evige fordømmelse. Herom siger Bernhard ikke mindre sandt end alvorligt: Kristus kom fra Gud Faders hjerte ind i moders liv, han kom fra den øverste himmel til jordens lave egne og steg endog ned til selve underverdenen. Hvem vil nu tvivle om, at noget stort har hørt til sagen, noget aldeles stort. Stor barmhjertighed! Megen medynk! Rig kærlighed! Sindet undres ved betragtningen af Kristi komme, han som var konge, skønt iført en tjeners skikkelse. Han kom nemlig ikke for at lade sig tjene, men for at tjene, som han vidner om sig selv i Matt. 18. Han er altings grundlægger, men var dog meget fattigere end himlens vingede og vilde dyr. Han, som himlens himle ikke kan rumme, lægger sig ned i en trang og snavset krybbe. Man erkender en kort længde, en smal bredde, en lav højde, en flad dybde. Der fødes et umælende ord, et lys, som ikke lyser, et tørstende vand. Hvem undrer sig ikke såre over Kristi mirakuløse og ganske forunderlige fødsel! Han blev nemlig ikke undfanget ved iblanding af mandlig sæd eller ved en uren natur, der var besmittet med syndens plet, men ved Helligåndens helliggjorte komme over hende og ved den Højestes overskygning. Han blev født af en kysk, ren og af mand uberørt jomfru. Ellers ville et rent menneske ikke have kunnet fødes, og så ville han selv have trængt til en anden midler. Ligesom nu Kristi komme på den måde hilses som mirakuløs, således forekommer det ikke mindre fra en anden side at være ringe,

ukendt og skjult. Thi som konge fødtes han, men han manglede kongelig pragt. I stedet for et strålende marmorpalads nøjedes han jo med en hytte, der tilmed var ringe. I stedet for et kongeslot med genlyd af drabanter var med nød og næppe en stald fyldt med okser og køer tilovers. I stedet for skjoldbærende soldatertruppe var nogle hyrder til stede, just mennesker af laveste rang. I stedet for en vugge var der en ringe og snavset krybbe, mere egnet for dyr end mennesker. Det har Esajas mange årtier før forudsagt ville ske. Han siger: Han har hverken skønhed eller pragt. Vi så ham, og han havde ikke udseende, så vi syntes om ham, ringeagtet, den sidste blandt mænd, en smerternes mand [p. 4] og kendt med sygdom. På den måde, siger jeg, kan ved første blik Kristi fødsel og komme forekomme en skjult og ukendt, hvis man nemlig betragter moderen, som var fattig, uberømt, ubemidlet, gift med en tømrer, og hvis man betragter krybben, svøbene, stedet og lejligheden til at føde. Men hvis vi ellers på rette måde overvejer sagen med os selv, ville det i den grad ikke forekomme os ringe, men snarere i højeste grad berømmeligt, så at man ville erfare, at den himmelske konges komme, hvis det (om det gik an) bliver sammenlignet med en anden jordisk konges komme, ikke blot kan måle sig med dette i værdighed, men også lader det utallige mile bag sig. Ligesom en konge, der skal drage til en egn, i forvejen sender nogle til at bebude sin ankomst og til at berede vejen, således havde også Kongernes Konge, før han kom, forkyndere af sin ankomst og vejberedere. Blandt dem var den første og højeste Gud selv, som lovede de først skabte mennesker, at sæden skulle søndertræde slangens hoved. I Mos. 3. Dernæst de hellige patriarker fra før og efter syndfloden og siden profeterne, alle vogtere og udbredere af den gudommelige forjættelse om MESSIAS' KOMME, som enstemmigt, så mange de er, peger hen på Kristus. Ap. G. 10. Og beundringsværdigt er, at de uden tomt gætteri har peget ikke blot på et bestemt folk, men også på en bestemt stamme og, hvad der har størst betydning, på det sted, der ved Guds tilskikkelse var udset til denne frelsebringende fødsel. Betydningsfuldt er et sted hos Mika i det 5. kap.: Du, Bethlehem-Efrata, den mindste blandt Judas fyrster, af dig skal der udgå mig en kommende hersker i Israel. Ja, der peges endog ganske klart på et bestemt tidspunkt for Kristi komme i I Mos. 49, hvor patriarken Jakob midt under de svanesangsord, som han fremsagde, kort før han døde, inspireret af Helligånden

brød ud i følgende ord: Ej skal kongespir vige fra Juda, ej heller lovgiver fra hans midte, førend Siloh kommer. Hvilket sundt tænkende menneske ser ikke, at denne profeti er blevet opfyldt i Kristus, som, da han skulle fødes, indtraf i de tider, da, om nogensinde, kongespiret var taget fra jøderne. Den romerske kejser indsatte nemlig, da jøderne var bragt tilbage under hans herredømme, idumæeren Antipatros' søn Herodes til konge. For lettere og lykkeligere at forsvare det embede, der var betroet ham, blandede han det højeste med det laveste og helligt med profant. Han udryddede nemlig alle de mere fornemme af Juda stamme. Han sammenblandede sørgeligt jødernes slægtsregistre. [p. 5] Præsterne valgte han efter forgodtbefindende uden hensyn hverken til loven eller stammerne. Det jødiske råd, der plejede at hjælpe kongerne, forjog han ganske, og i deres sted indsatte han fremmede. Men det vejer mest, at han for at afskære Kristi komme ikke tog i betænkning at besudle sine hænder med sin egen søns blod. Her ser I da, mine tilhørere, tidspunktet for Messias' komme forudsagt engang, men opfyldt i Kristus, eftersom kongemagten, da han blev født, gik over på fremmedes hænder. Jeg går nu over til hans vejbereder, Johannes Døberen. Thi kort før Jesus trådte frem i lyset, varetog Johannes Døberen forløberens hverv med så stort bifald fra folket og under så stor en sammenstimlen, at han vakte de øverstes had og misundelse mod sig. Her forekommer det ikke upassende at belære om, med hvor stor omhu og hvor stor årvågenhed han udsmykkede det embede, han havde fået, hvor stor redelighed der var i hans sind, hvor stor myndighed der var i hans prædiken, hvor stor veltalenhed der var i hans mund, hvor usigelig stor retskaffenhed og oprigtighed der var også i hans handlinger. Hvorfor søger vi længe efter beviser, når Kristus selv bevidner, at en større hidtil ikke er født af kvinder. Han er den, siger Matthæus, om hvem der er talt ved profeten Esajas, som siger: Der er en røst af en, som råber i ørkenen: Ban Herrens vej og gør hans stier jævne. Matt. 3. Ligesom det blev forkyndt, at Kristus skulle komme i kødet, af profeter og patriarker, mænd, der var kendt for fromhed og uskyldig livsførelse, således blev det nu forkyndt, at han var kommet i kødet, ikke af mennesker, men af engle. Herom Lukas i kap. 2. Sandt siger derfor Gregor i Mor.: Da Himlens Konge er født, bryder englekor ud i kundgørelser om ham, og nu da det syndige livs splid er overvundet, anerkender de os, som de længe havde foragtet, som

medborgere, idet de med samstemmende mund forkynder: Ære være Gud i det højeste, og fred på jorden. Luk. 2. Da Kristus var født, kom han heller ikke til at savne den ærbødighed, man skyldte ham, thi selv om hele Judæa er fast besluttet på stilhed, [p. 6] går vismændene, om de så end er nedsunket i uvidenhedens kimmeriske mørke, hverken afskrækket af vejenes længde eller rejsernes besværligheder hen til Kristus, tilbyder ham og bringer værdige gaver til en sådan konge. Dette forudsagde Esajas klart mange århundreder før i kap. 60: De vil alle komme fra Saba, guld og røgelse vil de bringe, og hans pris vil de forkynde. Der betales guld ligesom til en stor konge, der ofres røgelse ligesom til en gud, der gives myrrha som til en, der skal dø for alles frelse, thi han havde engle som lovprisere, himle som forkyndere, vismænd som tilbedere, siger Augustin, og et andet sted: Kristi adel var, da han blev født, i den fødendes jomfruelighed, den fødendes adel var i den fødtes guddommelighed. O det blinde, ja mere end blinde og ugudelige jødefolk, som i så klart et lys langt fra at erkende Retfærdighedens Sol, Herren JESUS Kristus, for at være den sande Messias, der engang var forjættet det, hellere afviste ham så at sige med begge hænder. Thi man forargedes over Kristi ydmyghed, der var foragtelig for disse kødelige øjne, man forargedes over Kristi fattige forældre. Er han ikke, sagde man, denne tømmermands søn? Matt. 13. Men de tog himmelvidt fejl. Thi Kristus regnede ikke den tømmer, som de tænkte på, for sin fader, men skaberen af alt, som har skabt morgenrøden og solen. Således forlod jøderne den sande Messias og drømmer om en anden Messias, og ham, som de aldrig får at se, venter de med så stor en længsel, at de næsten hentæres af lede ved at længes. Vi kristne er oplært i en meget bedre skole og tror og bekender åbent, at Kristus allerede er kommet for længe siden. Men for at vende tilbage til det, som min tale synes at være kommet noget bort fra, hvad kan da, mine tilhørere, være skønnere at beskue, glædeligere at nyde eller værdigere at behandle end, hvis jeg har til hensigt at betragte Kristi kommes formål og frugt, som i sandhed ikke var nogen anden end menneskenes evige frelse. Han kom nemlig for at formilde Guds vrede og forsone os med ham, for at afvæbne Satan, og for at forene jøder med hedninger. Det siger også hedningernes lærer: Da Kristus var i guddomsskikkelse, holdt han det ej for et røvet bytte at være Gud lig, men [p. 7] han gav afkald og tog tjenerskikkelse på og blev mennesker lig,

og i fremtræden fandtes han som et menneske. Fil. 2. Men for at I ikke skal synes, at jeg misbruger jeres opmærksomhed, vil jeg gå over til Frelserens andet komme. Har kirkefaderen Hieronymus fortræffeligt og med den største ros fra alle sagt og gjort mange ting, så ved jeg knap, hvad der er mere fortræffeligt end det, han som bekendt sagde, da han hengav sig til en alvorlig betragtning af den YDERSTE DOM: Hvad enten jeg spiser, eller drikker, eller gør noget andet, synes altid hin røst at lyde i mine øren: Stå op, I døde, og kom frem for dommen, og så ofte jeg tænker på dommens dag, skælver jeg over det hele med krop og hjerte. Og det er ikke uden grund, denne uforlignelige mand har sagt dette. Thi da der skal aflægges regnskab over for denne frygtelige dommer for hvert eneste ord, selv det ubetydeligste, mon da nogen sinde noget sundt og fromt tænkende menneske ved betragtning af den yderste dom ikke blot ikke frygter, men også skælver i alle lemmer, ikke uden tanke på hin profet: Stor er Herrens dag og såre frygtelig, og hvem holder den ud. Joel 3. Dette Kristi andet komme bør vi ikke måle med samme målestok som det første. Thi på sin fødselsdag udsendte Kristus forkyndere af sin fred, hvad skriften også bevidner om ham: Han kom for at forkynde fred for jer, som var langt borte, og fred for dem, som var nær. Thi ved ham har vi, begge parter i een ånd, adgang til faderen. Ef. 2. Han søgte da heller ikke, så længe han dvælede på jorden, andet end at forsone mennesker med Gud, at føre vildfarende tilbage til vejen, at styrke de tilbageførte i det gode. Hvad var nemlig meningen med alle Kristi offentlige og private prædikener, alle de uhørte mirakler, hvis det ikke var for ved dem ligesom ved et sikkert bevis at demonstrere, at han var den sande Messias, og på den måde lokke mennesker ind i sand kærlighed til ham. Men Kristi fremtidige komme adskiller sig umådelig meget fra dette. Thi da skal han ikke mere varetage frelserens, men dommerens embede, og han skal gengælde enhver efter hans gerninger, som apostelen siger. Rom. 3. Da skal der hverken være plads til synd eller anger, men enhver skal få de fortjente frugter af sin gerning, den være sig god eller ond. [p. 8] Betragt, mine tilhørere, hvor ulyksaligt, frygteligt og sørgeligt dette Kristi komme vil blive for de ugudelige, når de bliver kaldt frem foran den vrede dommer og adskilt fra de fromme og til sidst hører denne forfærdelige dom: Gå bort, I forbandede, til den evige ild, som er beredt djævlene og jer fra denne verdens

begyndelse. Og hvem formår nogen sinde med ord at udtrykke den endeløse trængsel, som de ugudelige pines med, når de, hensat mellem den højeste guds heftigste vrede og deres dårlige samvittighed, forgæves søger skjul i bjergene, og hvor de end vender øjnene hen, vil der ikke mangle nogen art af ulykke: Til højre er de anklagende synder, til venstre talløse dæmoner, nedentil dødsrigets forfærdelige kaos, oventil den vrede dommer, udenfor den brændende verden, indenfor den plagende samvittighed! O en trængslens og nødens dag, en ødelæggelsens og ødets dag, en mørkets og mulmets dag. Zef. kap. 1.

Gru og angst og rædsler kolde
vil vor Herres komme volde,
når han dommedag vil holde [2].

Her kan rigdom ikke befri den rige, skønhed den skønne, styrke den stærke. Thi dommeren imødekømmes hverken med skønhed, eller bøjes med bønner eller bestikkes med penge eller formildes med bod, men, for at sige det rent ud, han vil styrte de ugudelige hovedkuls lige i dødsriget. Men så frygtelig denne dag bliver for de ugudelige, så glædelig vil den derimod blive for de fromme, da den jo vil gøre en ende på alle tårer og ulykker og danne begyndelsen til hele den evige lyksalighed. Og nu det, at alt det, de ser, synes at stå på deres side: Her vil de se verden stukket i brand, dér fjenderne hjemfaldne til den evige ild, og de vil opleve himlen åben og beredt for dem selv og, hvad der vejer mest, en nådig dommer, der er rede til at hævne den uret, der er overgået dem.

For nu at afslutte vor tale lad os da, mine tilhørere, vente ham hver time, lad os ære ham, lad os elske ham, at vi ikke ganske intetanende og søvnige på grund af manglende frygt pludselig skal blive overrasket af hans komme. Thi ligesom lynet udgår fra øst til vest, sådan skal Menneskesønnens komme være. Matt. 24. Lad os derfor altid våge, for at vi kan kendes værdige til at undfly alt dette, som skal komme. Luk. 21, for at han, når livsløbet er tilendebragt, kan give os del i den evige salighed, som ikke kan begrænses ved hjælp af noget tidsafsnit, og som ingen kan fatte, ingen begribe.

JEG HAR TALT.

[2] Oversættelsen er hentet fra Tillæg til Psalmebog for Kirke og Hjem, ved S. Widding, P. Severinsen og Chr. Ludwigs, 1913, nr. 773: På hin vredens dag den svære. Den skyldes P. Severinsen.

En teologisk kandidats rejsebrev 1880-81

Af *Elith Olesen*

Hans Ferdinand Poulsen, fra hvis hånd de følgende rejsebrev fra et studieophold i Schweiz stammer, var født 14. september 1854 og døde 25. juli 1938. Han var præstesøn, født i Sønderjylland, hvor faderen, *C. M. J. Poulsen*, havde haft hele sin præstegerning indtil 1864, da han blev udvist af tyskerne på grund af sit urokkeligt danske sindelag[1]. Efter et par års embedsledighed blev faderen sognepræst i Karleby-Horreby-Nr. Ørsløv pastorat og siden provst for begge de falsterske herreder[2]. Det er til hjemmet i Karleby præstegård, brevene er skrevet.

Faderen var en betydelig personlighed, en myndig prælat, der teologisk og kirkeligt hørte hjemme på Mynsters og Martensens fløj i Den danske Folkekirke; oprindeligt stod han skeptisk over for de frembrydende vækkelsesbevægelser, men efterhånden mildnedes hans syn på dem dog noget, uden tvivl under påvirkning fra sønnen.

H. F. Poulsen blev student 1872 og valgte efter nogen vaklen, der skyldtes en nedarvet interesse for de biologiske fag[3], at følge i faderens fodspor og studere teologi. Fra studieårene i København er der bevaret en del breve til hjemmet og fra studenterkammerater, men de heri givne oplysninger er for vægetil, at der kan siges noget konkret om den påvirkning, han var udsat for i studietiden.

[1] Om familiens oplevelser under og efter krigen se *C. M. J. Poulsen: Oplevelser i en sønderjysk Præstegaard fra Februar til Oktober 1864, 1902.*

[2] *H. Budde-Lund: En falstersk Præstegaard omkring Aarhundredskiftet. Præstegaardsliv 3. Samling 1951, 17 ff.*

[3] Hans farbror var zoologen og forstmanden *C. M. Poulsen*. *DBL² XVIII 509 ff.* – HFP svigtede ikke sin botaniske interesse, men specialiserede sig i mosarter og korresponderede livet langt med udenlandske kapaciteter på dette felt. *E. J. Poulsen i Fyns Tidende 30/7 1938.*

Han blev teologisk kandidat med 1. karakter i sommeren 1879 og tiltrådte straks efter stillingen som huslærer hos hofjægermester *A. G. T. Oxholm* på Tårnholm ved Korsør. Sammen med familien Oxholm tilbragte han i den følgende tid adskillige måneder på rejse i udlandet, især Belgien og Schweiz [4], hvor han antagelig erhvervede det forholdsvis grundige kendskab til det franske sprog, der skulle komme ham til nytte under studierejsten 1880–81, men som næppe var almindelig hos en dansk teolog i hine tider.

Mod slutningen af huslærertiden måtte H. F. Poulsen tage stilling til sine fremtidsplaner. Det fremgår af nogle – ikke her medtagne – breve til hjemmet fra foråret 1880, at han ved denne tid gennemlevede en personlig krise, der synes at have haft flere årsager og som bevirkede, at han fik betænkeligheder ved at vælge præstegerningen. Da han i sommeren 1880 fik et konkret tilbud om at blive personel kapellan hos den 70-årige, skrantende sognepræst *H. P. K. Dorph* i Øster Egesborg, havde han svært ved at bestemme sig, og i denne situation må han have følt det velgørende at få et tilbud fra hofjægermesteren om økonomisk støtte til en studierejse til udlandet. Efter nogle måneders ophold i hjemmet drog han af sted sidst på året 1880; rejsens mål var de fransktalende kantonen i Schweiz.

Danske teologers studierejser og deres betydning for dansk kirkeliv i 1800-tallet er et kirkehistorisk lidet opdyrket felt, som venter på at blive gennemarbejdet. De følgende bemærkninger må derfor betragtes som rent skitse-mæssige. Så meget tør dog siges, at sådanne studierejser i århundreder traditionelt havde haft tyske lutherske universiteter som mål og sigtet på at supplere den hjemlige teologiske uddannelse gennem nærmere kontakt med et eller flere af de førende professornavne inden for fagteologien, ofte med henblik på erhvervelse af en akademisk grad.

I sidste tredjedel af forrige århundrede synes der imidlertid at være sket en vis ændring af denne tradition, ialtfald for de teologers vedkommende, der i studietiden var kommet under påvirkning fra den diakonale bevægelse, efter at denne var begyndt at sætte sig spor i hovedstaden med oprettelsen af Den danske Diakonissestiftelse 1863 og Københavns Indre Mission 1865.

Disse teologer var i studietiden kommet ind i det fremvoksende menighedsarbejde, især søndagsskolen, og følte åbenbart trang

[4] Ordinationsvita, dateret 22/6 1881, i Vitaprotokol for Sjælland stift 1877–96. Kbhvns bispearkiv.

til at lære tilsvarende, mere fremskredne former for menighedsaktivitet i andre lande nærmere at kende. Diakonissestiftelsens præst, *Harald Stein*, hovedmanden bag rekonstruktionen af Københavns Indre Mission 1876 og forfatter af det diakonale programskrift: »Hvad vil den indre Mission?« (1876) havde vist vej ved sine rejser 1872 (til Stockholm, Tyskland og Holland) og 1875 (til Tyskland og Schweiz) for at studere diakonal virksomhed[5].

Flere teologrejser end tidligere gik nu til England med det praktisk betonedede kirkeliv, men der var også en del, som fandt vej til det reformerte Schweiz[6], der efter omfattende, især engelsk-skotsk influerede vækkelser i århundredets første årtier havde oplevet en række dramatiske frikirkedannelser med et levende og særpræget menighedsliv. Da der tillige for præsterekutteringens skyld var opstået frie teologiske fakulteter i tilknytning til nogle af disse kirkedannelser, var der for den studierejsende teolog mulighed for med den ønskede indsigt i det praktiske kirkeliv at forene et fagteologisk studium.

Adskillige enkeltheder i dette ikke blot interessante, men også betydningsfulde stykke europæisk kirkehistorie er med gennemgående prisværdig præcision gengivet i de nedenfor aftrykte breve, hvorfor kun nogle hovedtræk til foreløbig orientering skal meddeles her.

[5] L. J. Koch: Tro og Tjeneste, 1938, 99, P. G. Lindhardt og J. Swane: To Højkirke mænd, 1958, 13, cf. L. J. Koch: Søster Sophie Zahrtmann, 1925, 34.

[6] Allerede 1863/64 gik cand. teol. *C. E. Brunnemanns* studierejse foruden til Heidelberg også til Basel og Genève, cf. hans artikelserie: Genferkirken før og nu. Ugeblad for den danske Folkekirke 20/7, 24/8 og 7/9 1866. – Ved siden af rent teologiske studier ved tyske universiteter studerede *Henry Ussing* også praktisk menighedsarbejde i England og Schweiz 1881–82; sidstnævnte år var han i Neuchâtel. *Henry Ussing*: Min Livsgerning, som jeg har forstaaet den I, 1940³, 33 ff. – Også den senere fremtrædende søndagsskolemand *Enrique With* var samme år i Neuchâtel (Groshennig-Hauch-Fausbøll I 524). – Pastor *Julius Steen* besøgte 1882 diakonale virksomheder og hørte fortrinsvis kendte vækkelsesprædikanter i Tyskland, Holland, England og Paris. *J. Steen*: Et Liv under Guds Naade I, 1931, 87 ff. – 1879–80 lagde både *A. S. Poulsen* og *C. F. Wegener* rejseruten om ad de fransktalende kantonen. *C. F. Wegener*: I Folkekirkens Tjeneste. Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter 1929, 103. – Fra en lidt senere tid kan nævnes *Harald Ostenfelds* studierejse 1888–90, bl. a. til England. Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter 1934, 148, og *C. Skovgaard-Petersen*, der under et studieophold i England omkr. 1895 satte sig ind i kristeligt-socialt arbejde i Londons slumkvarterer. I Vaarbruddets Tegn og I Kirkens Tjeneste, 1949, 159 f. – 1896 var *Olfert Ricard* i England, 1899 i USA. *Knud Hee Andersen*: Olfert Ricard 1959, 68 f., 102 ff. – Ovenstående oversigt gør ikke krav på at være fuldstændig.

I den unge helvetiske stats protestantiske områder havde i egentlig forstand rationalistisk tankegang fået overordentlig stærkt fodfæste, og hånd i hånd dermed gik den politiske radikalisme, der især efter revolutionsårene 1830 og 1848 gjorde sig stærkt gældende. Heroverfor satte efterhånden stadig intensere en kirkelig reaktion ind, dels fra en nyvågned calvinsk ortodoksi, dels fra den frembrydende vækkelsesbevægelse, der begyndte i overvintrede herrnhutiske kredse og stimuleredes ved besøg af udenlandske vækkelsesprædikanter, især fra Storbritannien. På fransk-talende område begyndte brydningerne i *Genève*, hvor nogle af vækkelsens markante repræsentanter følte sig så chikanerede af både verdslige og kirkelige myndigheder, at de trådte ud af nationalkirken og dannede små frimenigheder, således *L'église du Bourg-de-Four* 1817 og *L'église du Témoignage* 1824. Som protest mod den ensidige rationalistiske påvirkning ved de statslige akademier stiftedes 1831 *La société évangélique de Genève*, der straks oprettede en fri præsteskole i byen.

Den første frikirkedannelse i større stil kom dog i *Canton de Vaud*, hvor professor *Alexandre Vinet* (1797–1847) i harme over myndighedernes forfølgelse af de vakte i årevis havde været talsmand for fuld religionsfrihed ud fra kravet om individets ret til frit at følge samvittighedens bud. Da en politisk radikalisme, der var kommet til magten i Lausanne 1845, intensiverede modstanden mod »separatisterne«, nedlagde et flertal af præsterne deres embeder og dannede 1847 efter skotsk forbillede *L'église évangélique libre du Canton de Vaud*.

1849 fulgte *Canton de Genève* efter. En lovgivning, der praktisk talt lagde ledelsen af nationalkirken i hænderne på bekendelsesløse verdslige myndigheder, medførte udtræden af et betragteligt antal nationalkirkemedlemmer af væsentlig ortodokst calvinsk præg, der nu forenede sig med de ældre vækkelsesprægede frimenigheder til *L'église évangélique libre de Genève*.

Sidst kom frikirkedannelsen i *Canton de Neuchâtel* efter årelange brydninger mellem liberale og ortodokse fløje i samfund og kirke; vækkelsesfolkene havde her mindre indflydelse på udviklingen end i de andre kantonen, idet de allerede i 1850'erne havde samlet sig i en lidet betydende frikirke. De ortodokse calvinister vægrede sig længst muligt ved at træde ud, hæmmede som de var af deres egne advarsler mod det, der var sket i *Canton de Vaud*, men efterhånden fandt de forholdene så utålelige, at de 1873 skred til

stiftelse af *L'église évangélique neuchâteloise indépendante de l'état*, et navn, der var valgt med omhu for at tilkendegive, at udtræderne ikke betragtede sig som en dissenterkirke, men som en fri folkekirke, der var den rettelige arvtager efter de calviniske traditioner. Den nye frikirke trådte dog hurtigt i samarbejde med den ældre dissenterkirke og blev – som det med al ønskelig tydelighed fremgår af H. F. Poulsens breve – stærkt præget af vækkelsesreligiøsitet. I forhold til indbyggertallet blev frikirken i Neuchâtel den mest indflydelsesrige [7].

Hvad der specielt tilskyndede H. F. Poulsen til at søge til de fransktalende kantoner i Schweiz, lader sig på grundlag af det tilgængelige kildemateriale ikke fuldt klarlægge. Af brevene fremgår det, at han på forhånd havde kontakter i disse egne, således i Neuchâtel et medlem af familien Bovet, gift med en dansk dame, og i Canton de Vaud den dansktalende pastor Chr. Honoré i Cronag ved Yverdon, men hvordan han havde skaffet sig disse forbindelser, vides ikke. Som nævnt havde han været i Schweiz tidligere sammen med familien Oxholm. Det kan endvidere anføres, at hans kusine, *Sophie Zahrtmann* [8], som diakonisse i Strasbourg 1872–79 en tid havde været udstationeret på hospitaler i Couvet (1874) og Neuchâtel (1876–77), hvorfra hun hjembragte et dybt indtryk både af kirkelivet i almindelighed og specielt

[7] Om de schweiziske frikirkedannelser i 1800-tallet foreligger en anseligmængde litteratur. Forudsætningerne er udførligt behandlet i Paul Wernle: *Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert I–III*, Tübingen 1923–25. Forholdsvis udførlig er omtalen i E. Bloesch: *Geschichte der schweizerisch-reformierten Kirchen II*, Bern 1899, 186 ff., W. Hadorn: *Geschichte des Pietismus in den schweizerischen reformierten Kirchen*, Konstanz u. å. (1901) 419 ff. og samme: *Kirchengeschichte der reformierten Schweiz*, Zürich 1907, 247 ff., samt Heinrich Hermelinck: *Das Christentum in der Menschheitsgeschichte von der französischen Revolution bis zur Gegenwart I–II*, Tübingen 1951–53, I 453 ff., II 108 ff., 130 ff. Ikke mindst værdifuld under teologihistorisk synsvinkel er Léon Maury: *Le réveil religieux dans l'église réformée a Genève et en France 1810–1850 I–II*, Paris 1892. Endvidere J. Cart: *Histoire du mouvement religieux et ecclésiastique dans le Canton de Vaud pendant la première moitié du XIXe siècle I–III*, Lausanne 1872–80, og Charles Monvert: *Histoire de la fondation de l'église évangélique neuchâteloise*, Neuchâtel 1898. På dansk foreligger Fredrik Nielsen: *Statskirke og Frikirke*, 1883, 271 ff. der for Neuchâtel's vedkommende kan suppleres med samme: *Karakteristiker og Kritiker*, 1884, 96 ff.: *Frikirken i Neuchâtel*.

[8] *Mette Sophie Zahrtmann*, 1841–1925, var præstedatter; hendes mor var søster til HFPs far. Efter tjeneste i Diakonissehuset i Strasbourg kom hun til Den danske Diakonissestiftelse, hvis forstanderinde hun var 1891–1914. L. J. Koch: *Søster Sophie Zahrtmann*, 1925.

af den navnkundige Neuchâtel-professor *Frédéric Godets* kristne personlighed[9]. Mest har det måske betydet, at et par af H. F. Poulsens samtidige studenterkammerater, de teologiske kandidater *A. S. Poulsen* og *C. F. Wegener*, begge senere biskopper, kort før han selv tiltrådte rejsen, havde begivet sig til Neuchâtel[10]; til Wegener, som han en tid var sammen med under opholdet i Neuchâtel, stod han ialtfald på dette tidspunkt i et nært venskabeligt forhold.

Om udbyttet af rejsen, som efter nogle måneders studieophold i Neuchâtel, Lausanne og Genève fortsatte som ren turistrejse til Italien og på tilbagevejen afbrødes af et kort ophold på helbredelsesanstalten Männedorf ved Zürich, fortæller H. F. Poulsen selv bedst i de ret udførlige breve til hjemmet. Han må siges at have set sig godt for, sat sig grundigt ind i de fremmedartede forhold og formået at skaffe sig glimrende kontakter, hvor han kom frem. Det gør ikke brevene mindre værdifulde, at man ved, de er skrevet af en ung teolog, der ikke fra barnsben var fortrolig med noget hjemligt vækkelsesmilieu; han oplevede det af calvinisk kristendom og vækkelsesreligiøsitet dominerede kirkeliv med friske øjne og umiddelbar modtagelighed, men han var dog ingenlunde ukritisk over for det, han iagttog; det gjaldt især den calviniske teologi, hvorimod han begejstredes for den hektiske menighedsaktivitet indadtil og udadtil, som han var vidne til. Meget personligt skrev han et par år senere til schweizervennen Charles Fermaud: »Je dois à votre Suisse la vie nouvelle, et je n'ai pas besoin de dire autre chose pour expliquer comment votre pays est renformé dans mon coeur«[11].

Efter hjemkomsten søgte han først kontakt med den diakonale bevægelse (Stefansforeningen) og var med til at indføre Evangelisk Alliance i Danmark, naturlige følger af, hvad han havde oplevet i det fremmede. Efterhånden gled han ind i et stadig nærmere samarbejde med Indre Mission, dog ikke uden gnidninger og problemer fremkaldt af hans større åbenhed både over for andre kirkesamfund end det lutherske og over for kulturlivets værdier.

Det betydningsfuldste udbytte af rejsen lader sig kun med

[9] Søster Sophie Zahrtmann: Minder fra Diakonissehuset i Strasbourg. Den danske Diakonissestiftelses Aarbog 1918, 16 ff.

[10] C. Wegener: I Folkekirkens Tjeneste. Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter 1929, 103, 105.

[11] Brev af 29/3 83. KFUMs Verdensforbunds arkiv, Genève.

historisk bagklogskab aflæse af brevene, fordi der er tale om så mange og mangeartede indtryk og impulser, at de som enkeltfænomener drukner i mængden. Alligevel forekommer det mærkbart af brev nr. 3 (Neuchâtel 3/12 80) og især af brev nr. 9 (Genève 26/2 81), at hans møde med de schweiziske unions chrétiennes des jeunes gens (KFUM) gjorde et særligt indtryk. H. F. Poulsen hører vel ikke til de store skikkelser i dansk kirkehistorie, men de nævnte to breve er dog dokumenter af en vis værdi for moderne dansk kirkehistorie, idet de afspejler begivenheder, som blev til de første spæde spirer til KFUM og KFUK som dansk landsbevægelse. Ganske vist var der, hvilket H. F. Poulsen først synes at have erfaret i Genève, i 1878 blevet stiftet en Kristelig Forening for unge Mænd i København, iøvrigt i direkte kontakt med Genève, ligesom der hist og her i Jylland fandtes små ynglingeforeninger, der var blevet til under inspiration fra Tyskland, men det er dog først med H. F. Poulsens initiativ på dette område, at KFUM - og senere KFUK - blev til landsomspændende bevægelser i tilknytning til Indre Mission[12].

Som kapellan i Øster Egesborg stiftede H. F. Poulsen bekendtskab med pastor, senere provst *Jens Vahl* i Karrebæk, der gennem sit blad, *Almindelig Kirketidende*, var en utrættelig fortaler for den bredest mulige diakonale virksomhed. Han var nylig blevet medlem af Indre Missions bestyrelse, men havde længe været en ledende skikkelse inden for Stefansforeningen, der med Københavns Indre Mission som forbillede søgte at sætte diakonale virksomheder i gang i danske provinsbyer, herunder søndagsskoler og ungdomsarbejde.

Jens Vahl tilbød H. F. Poulsen spalteplass i sit blad til oplysninger om KFUMs verdensomspændende arbejde, og resultatet blev, at Poulsen kom til at redigere et lille kvartalstillæg, der under titlen »Ynglingeforeningstidende« (forløberer for »De Unges Blad«) begyndte at udkomme i foråret 1883. Samtidig fornyede han bekendtskabet med ledelsen af KFUMs Verdensforbund i Genève og søgte kontakt med de bestående jyske ynglingeforeninger.

Nu begyndte også Stefansforeningen at tage affære; her havde man et par år tidligere nedsat et landsudvalg for søndagsskolesagen og sigtede på et tilsvarende initiativ for ungdomsarbejdets vedkommende. I et brev til hjemmet 18/6 1883 skriver H. F.

[12] Elith Olesen: *Børn og unge i dansk kirkeliv*, 1958, 80 ff.

Poulsen: »Først i Septb. vil et større Møde blive sammenkaldt paa Hindholm – af Stefansforeningens Medl. paa Sjæll. og Loll.-Falster – baade Præster og Lægfolk. Ynglingeforenings-sagen bliver Hovedspørgsmaalet, der skal forhandles, og jeg er anmodet om at indlede Discussionen med et Foredrag. Jeg haaber, at Mødet vil bringe positivt Resultat og er glad derover«.

Det skulle imidlertid komme til at gå anderledes end planlagt, idet det påtænkte Stefansforenings-møde næppe nogensinde blev gennemført. I dagene 17.–19. juli 1883 holdt Indre Mission årsmøde i Sorø, og her vedtog bestyrelsen at tage børne- og ungdomsarbejdet på Indre Missions program ved at nedsætte et *udvalg for børnegudstjenester og ynglingeforeninger*. Beslutningen synes taget i stor hast – de ikke tilstedeværende designerede udvalgsmedlemmer, deriblandt Poulsen, var ikke spurgt på forhånd. Dette indicerer, at Indre Missions bestyrelse har været vidende om Stefansforeningens initiativ og ønskede for enhver pris at komme det i forkøbet, eftersom Indre Missions bestyrelse og Stefansforeningens ledelse stod i et temmelig spændt indbyrdes forhold. Når det gjaldt børnene og de unge, var det jo selve fremtiden, det drejede sig om!

H. F. Poulsen tog imidlertid mod opfordringen til at tiltræde det nedsatte udvalg – om hans motiver til at svigte Stefansforeningen foreligger intet oplyst, – han blev udvalgets sekretær for ynglingeforeningssagen og dermed dansk KFUMs ubestridte førstemand helt frem til 1903, da han afløstes af *Olfert Ricard* [13]. Han blev den kristelige ungdomsbevægelses egentlige pionerskikkelse i Danmark, – og oprindelsen hertil må søges i oplevelserne i Neuchâtel og Genève.

Efter nogle få år i Øster Egesborg blev H. F. Poulsen kapellan p. l. hos sin far med bopæl i Nr. Ørslev. 1890 udnævntes han til sognepræst i Tystrup-Haldagerlille på Vestsjælland og 1898 til sognepræst i Dalum ved Odense, hvorfra han entledigedes på grund af alder i 1924. Efter oprettelsen af KFUM og KFUKs Fællesbestyrelse 1907 blev han – det hidtil eneste – æresmedlem af denne.

Som anført i note 12 har undertegnede tidligere beskæftiget mig med H. F. Poulsen i forbindelse med bogen »Børn og unge i dansk kirkeliv«, en skildring af det af Indre Missions bestyrelse i 1883 nedsatte udvalg for børnegudstjenester og ynglingeforenin-

[13] Elith Olesen, anf. arb. 13 f., 94 ff.

ger. Mit væsentligste utrykte kildemateriale dengang var det foreningshistorisk overordentlig værdifulde brevarkiv, som H. F. Poulsen i sin 20-årige sekretærperiode havde samlet og bevaret [14].

Trods korresponderende forbindelse med H. F. Poulsens søn, nu afdøde pastor *Ejnar Johs. Poulsen*, Odense, var jeg ikke blevet gjort bekendt med det omfattende efterladte materiale af private breve, hvorfra de følgende breve er udvalgt. Først i 1965 modtog jeg meddelelse fra H. F. Poulsens svigerdatter, der efter sin mand, skovrider *Svend Poulsens* død havde fundet en hengemt kasse, indeholdende disse breve, som hun overlod til mig at disponere over.

Brevene har været overordentlig vanskelige at arbejde med, fordi de på et eller andet tidspunkt – givetvis uforsætligt – er blevet overhældt med petroleum og stadig er helt gennemvædede af denne fedtede og stærkt lugtende vædske. Dette har også medført, at jeg – trods fortrolighed med H. F. Poulsens håndskrift – ikke har kunnet tyde alle ordene og iøvrigt må tage et vist forbehold over for en del tydingen.

Langt fra alle brevene er medtaget, og i de her aftrykte er udeladt passager af privat karakter, således vedrørende den fremtidige præstegerning i Øster Egesborg, og skildringer af den storladne schweiziske natur. Udeladelserne er markeret ved . . .

H. F. Poulsens bogstavering er noget vilkårlig; aa og å bruges i flæng, ligeledes i og j, e og æ, ligesom f.eks. Schweiz er stavet på næsten alle mulige måder. De fleste af disse inkonsekvenser er bibeholdt ved trykningen; dog er å overalt erstattet med aa, og oplagt forkert stavemåde af franske ord og navne er rettet, ligesom den temmelig vilkårlige tegnsætning for forståelsens skyld er normaliseret.

Brev nr. 1.

Neuchâtel Prébarreau Nr. 4,
d. 1. Novbr. 1880,
Adr. Mr. le pasteur Wittnauer

Kjære Forældre!

Som jeg haaber I have erfaret gennem Brevkortet [1], jeg strax efter Ankomsten afsendte herfra, gik Reisen hertil i det hele taget

[14] Nu i KFUM og KFUKs arkiv, Rigsarkivet.

[1] Findes ikke i den efterladte brevsamling.

godt . . . Jeg boer da hos Pastor Wittnauer[2] og er i det Hele vel fornøjet med Arrangementet her.

Min Tid har i den forløbne Uge været optaget af en Mængde réunions religieuses afholdte af Pastor Monod[3] fra Paris (Brodersøn af den bekendte)[4], Pastor Stockmeyer[5] fra Zürich, Lord

[2] *James Wittnauer* blev (nationalkirke)præst i Neuchâtel by 1869, men hørte til »udbryderne og var præst ved frikirken sst. 1873–92. Charles Monvert: *Histoire de la fondation de L'église évangélique neuchâteloise indépendante de l'état*, 253, 299, 300, 307.

[3] Det drejer sig efter alt at dømme om *Théodore Monod*, 1836–1921, præst i Paris 1863–78 i den reformerte frikirke, Union des églises évangéliques de France, som faderen Frédéric Monod, 1794–1863, havde været medstifter af 1848/49. 1878 vendte T. M. tilbage til L'église réformée de France (om den franske frikirke-dannelse se Léon Maury: *Le réveil religieux dans L'église réformée a Genève et en France (1810–1850)* I, 443 ff., cf. Fredrik Nielsen: *Statskirke og Frikirke*, 382 ff.). Théodore Monod var stærkt vækkelses- og helliggørelsespræget i sit kristendomssyn, deltog 1874 i Broadlands-mødet i England, en af forløberne for Keswick-bevægelsen. Arthur T. Piersson: *The Story of Keswick and its beginnings*, London u. å., 61 ff.

[4] »Den bekendte (Monod)« må formodes at være *Adolphe Monod*, 1802–56, teologisk professor i Montauban 1836–56, derefter – trods den øvrige families frikirkelighed – præst i den reformerte nationalkirke i Paris; han regnedes for en af sin tids største reformerte prædikanter. A. M. var født i Kbhvn., hvor hans og Frédéric Monods far, Jean Monod, 1765–1836, var reformert præst 1794–1808, og flere af A. M.s værker er oversat til dansk, således »Adolphe Monod, Livserindringer og Uddrag af hans Breve«, Kbhvn. 1888. Familien Monod er iøvrigt indvævet i såvel schweizisk som fransk vækkelseshistorie; det gælder både Jean Monod og hans tre sønner, foruden Frédéric og Adolphe også Guillaume Monod, 1800–96. RGG³ IV 1103 f. Marc. Boegner: *Adolphe Monod, prédicateur de l'église réformée*, Paris 1956.

[5] *Otto Stockmayer*, 1838–1917, tyskfødt, men virkede i Schweiz. O. S. hørte ligesom Théodore Monod til Keswick-bevægelsens kontinentale pionerer. »Few can speak more forcibly about that crucifixion with Christ, which is the very heart and essence of our teaching; and it seems to me that of all men living, he most perfectly exemplifies the strength and nobility of a life hidden with Christ in God.« F. B. Meyer i *The Keswick Convention, its message, its method and its men*, ed. by Charles F. Harford, London u. å., 162. – Siden 1878 ledede han helbredelsesanstalten Hauptweil i Schweiz. Han har skrevet et stort antal religiøse småskrifter, mest om helliggørelse, af hvilke flere er oversat til dansk. A. Roth: *Otto Stockmayer. Ein Zeuge und Nachfolger Jesu Christi*. Gotha 1925. Richard Schmitz: *Otto Stockmayer, Wahrheit und Irrtum in seinem Leben und Wirken. Ein Beitrag zur Geschichte der Heiligungsbewegung*. Witten 1925. Om Hauptweil: Gabriel Koch: *Männedorf og Hauptweil (Helbredelse ved Bøn)*. Fra Bethesda 4/4, 11/4 og 18/4 1886, samt Thora Esches forord til *Otto Stockmayer: Synd og Naade. Et Ord til Guds Børn*. Kbhvn. 1891.

Radstock[6] fra England o.fl.a. Der afholdtes daglig fra Tirsdag til Fredag 4 Réunions, og undertiden knyttede sig dertil nogle Extramøder, saa at, naar undtages to Timers Middagshvile, hele Dagen var én stor réunion religieuse fra Morgen Kl. 8 til 10 Aften. Dagen indlededes Kl. 8 med en réunion de prière, hvor der blev bedet og sunget. Det er forunderligt at høre, hvorledes det franske Sprog bøjer sig til Bøn. Alt gaar saa let og naturligt, og dog er Bønnen og dens Indhold saa dyb og inderlig, at man øjeblikkelig og uimodstaaeligt gribes deraf og rives med. I hin réunion de prière er det ikke alene Præster, der beder, men én efter én reise Lægmænd sig i Forsamlingen, ja selv en Kvinde har jeg hørt bede; det var en Forbøn for en Moder, hvis to Børn vare affaldne fra Troen. Jeg tager neppe feil, naar jeg siger, at der i en saadan réunion ofte følger mellem ti og tyve Bønner – dog stundom afbrudt af et Par Psalmevers – umiddelbart efter hinanden. Og det forunderlige er, at man kan deltage i alle; her er ingen Trivialiteter eller Gjentakelser, den ene Bøn slutter sig til og udfylder den anden. Bønnerne er enten Forbønner for enkelte i Menigheden, som har begjæret saadanne – Syge – Vildfarne – Anfægtede – Drikfældige – for Mission, de forskellige protestantiske Kirker eller ogsaa ligefrem Bønner af almindeligt Indhold om Meddelelse af Naadegaver og Væxt i Troen. Hvilket Menighedsliv maa ikke danne Baggrunden eller Underlaget for et sligt Bønnemøde.

Derefter fulgte saa om Formiddagen en réunion générale med sædvanlig to Prædikener, hvortil imidlertid gjerne sluttede sig nogle Bønner fra Præsten[s] og Lægmands Side. Om Eftermiddagen Kl. 2 igjen en réunion générale, der Kl. 4 fulgtes af en réunion pour hommes, hvor der førtes en intim og indgaaende Discussion baade mellem Præster og Lægmænd om forskellige religiøse Spørgsmaal, der angaar det chrl. Liv indadtil. Det Spørgsmaal, der hvergang havde størst Intereses og fremkaldte paa flere Møder en overordentlig levende Discussion, var den af Stockmeyer udtalte unægtelig besynderlige – for ikke at bruge stærkere Udtryk – Mening, at vi engang gjenfødte er fuldstændig afdøde fra Synden og ikke synde mere, en Anskuelse, han hævdede ved

[6] *Granville August William Waldegrave, Lord Radstock, 1833–1913*, engelsk vækkelses- og helliggørelsesprædikant med en vis tilknytning til Plymouth-brødrene eller Darbyisterne (se brev nr. 6, note 2). Han gennemførte for egen regning vækkelseskampagner praktisk talt overalt på kloden, var også i Sverige og Danmark omkr. 1880. Mrs. Edward Trotter: *Lord Radstock*, London u. å.

stærkt at accentuere Rom. 6[7]. Han fandt dog kun liden Støtte i Forsamlingen og blev varmt imødegaaet, saaledes bl. a. af en Olding med snehvide Haar, der reiste sig for kort og godt at sige: det er helt nye Lærdomme, man fremføre; for 30 Aar siden begyndte jeg at afdø fra Synden, – jeg er endnu langt fra færdig dermed. En anden gjorde Brug af et Billede, Pastor Monod i Formiddagsmødet havde anvendt, idet han havde sammenlignet Troens Væxt med Træets; Forskjellen mellem S. og mig, sagde han, er den, at hans Tro er stærk og bærer gode og ædle Frugter, min Tro er endnu kun lille og bærer desværre endnu mange slette Frugter. Endelig blev hans Anskuelse af en Præst med Held imødegaaet som Mysticisme og saaledes uforeneligt med et sundt religiøst Liv. At denne Lære, saaledes som den fremførtes og forsvaredes af Stockmeyer, har en stærk Bismag af Mysticisme og vil have denne til Consequens, er sikkert utvivlsomt.

I en anden Réunion pour hommes var Gjenstanden for Samtalen les obstacles, der holde os tilbage fra helt at hengive os til Frelsen, og det var i høj Grad baade lærerigt og opbyggeligt at høre alle de Udtalelser, der fremkom baade af gamle og Unge, fordi de øiensynligt vare Erfaringer, grebne ud af et dybt religiøst Liv. I det hele taget var det ikke blot Ældre, der bad i Forsamlingen; ofte kunde den inderligste og hjerteligste Bøn komme fra helt Unges Læber, neppe stort over tyve Aar gamle. Hvor de dog kan bede allesammen – det var den Følelse, man hver Dag var opfyldt af, – jeg tvivler paa, at der kan bedes saaledes paa Dansk. I Møderne paa den sidste Dag (Fredag) blev forhandlet om Parusien og de sidste Ting. I en réunion, som jeg desværre ikke havde Leilighed til at overvære, skal Pastor Monod, der er en udmærket Prædikant, have holdt en Prædiken, hvori han paaviste Betydningen af, at disse Spørgsmaal blev levende i Menigheden, idet han gjennemgik og slog fast, at der taltes om Herrens Gjenkomst i alle det nye Testaments Skrifter – selv Johs. Ev. (Cap. 14). Det vilde føre mig for vidt at gaa mere i Detail, og jeg skal endnu blot tilføie, at Réunionerne hele Dagen igjennem vare udmærket besøgte; de afholdtes dels i Kirken, dels i tre store sammenstødende Sale, og baade det ene og andet Sted var der mere end fuldt fra den første til den sidste Dag. Noget saadant vilde neppe være muligt i nogen By i Danmark.

[7] Om den metodistisk inspirerede fuldkommenhedslæres indflydelse i schweiziske vækkelseskredse: J. Cart: Histoire du mouvement religieux et ecclésiastique dans le Canton de Vaud III, 1, 288 ff., Léon Maury; anf. værk II, 145 ff.

Efter Indbydelse af de her studerende theologiske Studenter deltog Wegener[8] og jeg fra Fredag Eftm. til Søndag i forskellige festlige Studentersammenkomster i Lausanne og Genève. De have tvende Foreninger – Filadelfia og Trifolium – hvis Stiftelsesfest aarlig fejres paa denne Maade. Begge Steder deltog de theol. Professorer ved de frie Akademier og hidroge derved til at gjøre Udbyttet af Møderne indholdsrigt. Man begyndte med Oplæsning af et videnskabeligt Arbejde, hvorom saa reistes en Discussion, der navnlig i Genève blev meget livlig og interessant. Senere ud paa Aftenen underholdt man sig med Tale, Sang, Deklamation og Musik. I Lausanne var det lidt trykkende for os fremmede, da man næsten intet Hensyn tog til os, hvorimod Genferstudenterne vare meget forekommende mod deres Gjæster. Tydskerne ere dog efter Wegeners Sigende langt mere velvillige imod Fremmede, hvilket velsagtens ligger i, at man her har saa mange af dem, at man nesten er kjed deraf. Et lille Træk fra Discussionsmødet i Genf kan jeg ikke undlade at meddele. Discussionen, hvis Æmne var »l'origine de l'homme«, gik som sagt meget livligt (de darwinistiske Theorier, hvis Repræsentant, C. Vogt[9], jo er Professor i Genf), da der pludselig indløb en Meddelelse, at den her bekjendte og meget afholdte theol. Professor i Genf de la Harpe[10] efter længere Tids Sygeleje var død. Discussionen afbrydes af højtidelig Stilhed, indtil en af de yngste Studenter reiser sig med ét, ikke for at sige et Mindeord om den afdøde eller udtale sin varme Sorg, men for at – bede, bede til den Gud, der nu og Dag efter Dag viser os, at vi er Støv og blive til Støv. Atter et Vidnesbyrd om, hvor stærke og store selv de Unge her er i Bønnen.

Ja, nu maa jeg slutte for dennegang. Blot endnu, hvad der vel

[8] Cand. teol. C. F. Wegener, se indledning 620.

[9] Den tyskfødte professor Carl Vogt, 1817–95. var med sin ateistiske, materialistiske og darwinistiske livsanskuelse i særlig grad de schweiziske vækkelsesfolk en torn i øjet. Om et foredrag af ham i Chaux-de-Fonds 1863 hedder det: »L'ironie mordante et railleuse du savant professeur et ses théories matérialistes avaient été accueillies avec enthousiasme par un nombreux auditoire. Ces hommes, qui saluaient de leurs applaudissements les attaques les plus violentes contre toute religion, étaient, de par la loi, membres de L'Église nationale . . .« Charles Monvert, anf. værk 85.

[10] Henri de la Harpe angives at have været prédicateur régulier i Genève-frikirken 1849–80. L'église évangélique libre de Genève 1849–1949, Genève 1949, 53. I RGG³ II 777 og Clarence Prouty Shedd: History of the World's Alliance of Young Men's Christian Associations, London 1955, 224 er han omtalt som professor i Genève.

vil interessere Fader, at jeg har Leilighed til at høre Godet[11] 8 Timer ugtl., han læser over Marcus Evang. og Indledningen til de paulinske Breve, – om ham skal jeg fortælle neste Gang.

Mange Hilsener til Alle i Hjemmet fra
eders heng. Søn

Hans

Brev nr. 2.

Neuchâtel Prébarreau 4,
Tirsdag 16. Novbr. 1880.
Afsendt Onsdag Eftm.

Kjære Forældre!

... Her staar alt vel til, og jeg er i alle Henseender godt fornøiet med Opholdet i Neuchâtel. Efter i nogen Tid at have havt koldt og fugtigt Veir, er det de sidste Dage bleven mildt og sommerligt, saa at jeg idag endog har kunnet arbeide for åbent Vindue ... Det smukke Vejr har foranlediget os (o: Cand. Wegener og mig) til at foretage nogle Smaaudflugter i Omegnen, af hvilke især en Fodtur gennem les gorges de la Reuse var vellykket og tilfredsstillende ...

Ved la faculté de l'église indépendante studerer for Tiden 20, hvoriblandt en Italiener og flere Franske, samt én henholdsvis fra Basel, Bern og Genf, den sidste en Søn af den bekjendte Kirkehistoriker Merle d'Aubigné[1], for Tiden studerer her ogsaa en

[11] *Frédéric Louis Godet*, 1812–1900, præst 1836–50, afbrudt af lærervirksomhed 1838–44 for den preussiske prins Friedrich, senere kejser Friedrich II. 1851–66 var han præst i Neuchâtel og samtidig professor i de bibelske fag ved L'Académie sst., indtil han 1873 fulgte med over i frikirken, ved hvis oprettelse han var den mest dominerende personlighed. 1873–87 var han professor ved den frie præsteskole sst. Han var en af sin tids højt ansete teologer, ortodoks af grundpræg, men ikke uden smidighed og åbenhed over for nyere impulser, påvirket som han var fra flere sider, herrnhutisme, romantik, repositionens- og mæglingsteologi. Et stort antal af hans nytestamentlige kommentarer og øvrige bibelstudier er oversat til dansk (og flere andre sprog). Philippe Godet: *Frédéric Godet (1812–1900), d'après sa correspondance et d'autres documents inédits*. Neuchâtel 1913.

[1] *Jean Henri Merle d'Aubigné*, 1794–1872, blev kirke- og dogmehistorisk professor 1832 ved den frie præsteskole, der året før var oprettet af La société évangélique i Genève, og som 1849 tilsluttedes frikirken dér. Hvem den nævnte søn er, kan ikke oplyses. En H. Merle d'Aubigné blev 1885 kandidat fra præsteskolen i Neuchâtel, en Charles Merle d'Aubigné 1886. Charles Monvert, anf. værk 304.

Søn af Fr. Rougement[2]. Nationalkirkens Facultet tæller kun 12 Studenter. Saavidt jeg ved, har det frie Facultet kun fire faste Professorer[3], men flere Præster og Lærde holde til Stadighed Forelæsninger for de Studerende. Professorerne ere tillige Præster i Frikirken og prædike derfor jævnligt om Søndagen; de gageres som Præsterne, men da Lønnen er ubetydelig (2000 Fr.), ere de, forsaavidt de ej have privat Formue, nødte til, som Pastor Wittnauer, at holde et større Antal Pensionærer. – Frikirken har ialt mellem 40 og 50 Præster spredte over hele Cantonet, og Nationalkirken tæller ikke flere. Selvstændige Kirker ejer den i Almindelighed ikke, dog er i Chaux-de-Fonds tæt ved Frankrigs Grændse opført en Kirke, der efter Godets Sigende er en af de skønneste protestantiske Kirkebygninger, han har set. Den har kostet 200.000 Fr., der næsten alle indkom i Løbet af fjorten Dage ved Indsamlinger i Menigheden[4]. Siden Frikirkens Stiftelse i 1873 har dens Menigheder rundt i Cantonet givet ikke mindre end henved halvanden Million Franc til dens Budget. – Jeg tilføjer, at Indbyggertallet kun er 100.000, og at vel næppe Halvdelen er Medlemmer af den uafhængige Kirke.

At Antallet af Studerende er saa lille, gjør naturligvis sit til, at Professorerne her kunne sætte sig i virkeligt Forhold til de

[2] Formodentlig statsråd i Neuchâtel *Frédéric de Rougement*, 1808–1876, der med sin bog *Les individualistes et l'Essai de M. le professeur Vinet*, Neuchâtel 1844, på Nationalkirkens side greb ind i debatten om frikirkeandelsen i Canton de Vaud, skønt han iøvrigt var vækkelsesvenlig og i 70'erne støttede frikirkeandelsen i Neuchâtel, Charles Monvert, anf. værk 84, 108, 118, 132 ff., 149, 176, 263, 300. – Hans ovennævnte værk var kendt i Danmark i forbindelse med debatten om en kirkeforfatning, A. G. Rudelbach: *Den evangeliske Kirkeforfatnings Opfindelse og Princip*, dens Udartning og dens mulige Gjenreisning fornemmelig i Danmark, Kbhvn. 1849, 338 ff., H. L. Martensen: *Den danske Folkekirkes Forfatningsspørgsmaal*, Kbhvn. 1851, 42 ff., cf. Fr. Nielsen: *Statskirke og Frikirke* 354 ff. – Blandt professorerne ved den frie præsteskole i Neuchâtel er under 1881 nævnt en H. de Rougement, tidl. præst i Bayard, Charles Monvert, anf. værk 308, 309.

[3] Næmlig Frédéric Godet, Augustin Grétillet (se note 5) Frédéric Jacottet og Charles Monvert.

[4] Iflg. Charles Monvert, anf. værk 306 havde kirken i Chaux-de-Fonds, opført 1877, kostet 398.000 fr. Den omtales således: »Le vaste temple de la Chaux-de-Fonds, avec sa tour élançée, sa grande rosace et ses trois cloches, est le plus beau de ces édifices; il est digne de la localité qui fut le berceau de l'Église indépendante», st. 250. Der hentydes med den sidste sætning til, at det var et forsøg fra myndighedernes side på at »liberalisere» de kirkelige forhold i Chaux-de-Fonds, der udløste frikirkebevægelsen i Canton de Neuchâtel.

Enkelte baade i og udenfor Læretimen. Prof. Godet er i saa Henseende mageløs, elskværdig som han er i al sin Færd, og overfor alle omgaas han de Unge med et Liv og en Ungdommelighed, som var han den Yngste af dem Alle. Denne hans Vivacitet træder selvfølgelig ogsaa stærkt frem i hans Forelæsning, og det er den, der tilligemed hans fine Takt som Fortolker og hans gennemførte christelige Personlighed, der gjør hans Forelæsning saa eiendommelig tiltalende. Han taler, om man saa vil, med hele sin Person, og ingen er vist bedre end han istand til levende at sætte sine Tilhørere ind i en Forfatters Tankegang eller fængsle ved at udtage ofte helt ubetydelige Træk af en Fortælling og ved Hjælp af den male et levende næsten realistisk Billede af det Passerede. – Naar man er sammen med ham (han inviterer os engang imellem til Middag) i hans Hjem, er det samme Liv og Varme udbredt over ham, sommetider kan han for lutter Iver og Gestikulationer næsten ikke faa udtalt, hvad han vil, og mærkeligere end alt dette lyder det næsten, at han skønt 69 Aar gl. er saa rask og behændig i legemlig Henseende, at han paa Fodture og Bjerg[be]stigninger baade gaar hurtigere og anstrænges mindre end de Unge. Forleden var jeg selv Øienvidne dertil, idet han med nogle Studenter og mig besteg et af Bjergene ovenfor Byen.

Foruden Godet hører jeg Prof. Grétilat[5] i Apologi og Felix Bovet[6] – Fætter til den danske Familie[7] – i Hebræisk. Navnlig

[5] *Augustin Grétilat*, 1837–1894, var blevet teologisk professor ved L'Académie i Neuchâtel 1870, men tilknyttedes 1874 den nydannede frie præsteskole i byen. Charles Monvert, anf. værk 208, 234, 299, 302, 309. Hans teologiske hovedværk var *Exposé de théologie systematique I–II*, Neuchâtel 1892.

[6] *Eugène Victor Felix Bovet*, 1824–1903, opr. bibliotekar, senere professor i fransk litteratur og hebraisk ved L'Académie i Neuchâtel, indtil han på grund af svagelighed måtte opgive sit embede. Han forelæste dog lejlighedsvis i de følgende år ved de frie præsteskoler i Neuchâtel og Genève og var (især litterært) virksom ved frikirkedannelsen i Neuchâtel. Charles Monvert, anf. værk 63, 90, 108, 166. Pierre Dieterlen: Arnold Bovet, sa vie, son œuvre, Neuchâtel (1904) 30 ff. August Langmesser: Arnold Bovet, sein Leben und sein Wirken, Basel 1906, 19 ff. Johanne Vahl Blauenfeldt: Arnold Bovet, en af Grundlæggerne af Det blaa Kors, Kbhvn. 1924, 20.

[7] Den fransk-schweiziske familie *Bovet* forekommer omtalt ret hyppigt i de følgende breve fra Neuchâtel. Slægten havde rødder i 1700-tallets herrnhutiske menighedsliv og gled derfor naturligt ind i 1800-tallets vækkelsesbevægelse. Brødrene *Philippe* og *Charles Bovet*, der oprindeligt ejede en bomuldsfabrik i Boudry, oprettede for egen regning et hospital 1842, et børnehjem 1844 og 1850 et plejehjem i byen, senere ved Philippe Bovets flytning til Grandchamp overflyttet dertil. De var ogsaa med til at grundlægge et traktatselskab og støttede ivrigt herrnhuternes

den sidstes Forelæsning (Psalmene), der er baaren af en om end paa helt anden Maade maaske ligesaa stor Personlighed som Godets, har jeg stort Udbytte af. Men endnu har jeg kun hørt Prof. Bovet faa Gange, da han først i disse Dage er begyndt.

Familien Bovet, som jeg nævnte ovenfor, ere overmaade elskværdige imod os og ønske, at vi skulle komme hos dem saa tidt som muligt. Af Hensyn til Manden, der kun forstaar lidt Dansk, tør vi dog ikke gjentage vore Besøg altfor hyppigt. Det er en ret eiendommelig Situation og for Resten ingenlunde let, i det ene Øieblik at føre Samtale paa Fransk, i næste paa Dansk. Fruen ønsker øiensynlig det sidste, men jeg nærer en alvorlig Mistanke til, at Hr. Bovet ofte er grundig kjed af det meget Dansk, og simpel Høflighed byder da ogsaa, at vi tale Fransk, selv om det er lidt trykkende for Danske at tale indbyrdes i et fremmed Sprog.

Cusine Sofie[8] medgav mig en Anbefaling til Hr. Humbert[9],

ydre mission. En søn af Philippe B. var den i brev nr. 6 omtalte præst og afholdsagitator *Arnold Bovet* i Bern. — Da det her nævnte, i Neuchâtel bosatte medlem af familien i brev nr. 6 kaldes fætter til *Arnold Bovet*, må han være søn af *Charles B.*, hvilket stemmer overens med oplysningen i brevene 5 og 6 om, at hans forældre boede i *Grand Verger*, hvortil *Charles B.* var flyttet 1857; denne havde to sønner, *Théophile* og *Alfred B.*, men hvem af dem det drejer sig om, har ikke kunnet oplyses, ej heller har hans danskfødte hustru kunnet identificeres. *Charles B.* var aktivt medvirkende ved frikirkedannelsen (*Charles Monvert*, anf. værk 167 f., 176). *Pierre Dieterlen*, anf. arbejde 6 ff., 20,41. *August Langmesser*, anf. arbejde 2 ff. *J. Cart*, anf. værk III, l 223. — Prof. *Felix Bovet* var ikke — som udtryksmåden her kunne lade formode — fætter til den nævnte mons. Bovet, men til *Philippe* og *Charles B.* Det beror på en oversætterfejl (*cousin germain*, *Dieterlen* 30), når *Johanne Vahl Blauenfeldt*, anf. skrift 20 gør *Felix B.* til medlem af »den tyske Gren af Familien«; han var født i Neuchâtel og iøvrigt gift med en datter af *Philippe B.* — H.F.P.s bekendtskab med familien Bovet kan være sket gennem kusinen *Søster Sophie Zahrtmann*, da pastor *H. F. Haertør*, grundlæggeren af *Diakonissehuset* i *Strasbourg*, hørte til Bovet'ernes store omgangskreds, *Dieterlen* 9.

[8] *Søster Sophie Zahrtmann*, se indledn. 619.

[9] Der fandtes flere af navnet *Humbert* i Neuchâtel, men det drejer sig givetvis om *Aimé Humbert*, 1819–1900, der 1866–93 var rector for *L'Académie* i Neuchâtel, men yderligtgående frikirkemand, og allerede før 1858 medlem af den dissentersprægede *Église libre* i Neuchâtel. *Charles Monvert*, anf. værk 68, 178 f., Sammen med englænderinden *Josephine Butler* var han forgrundsfigur i kampen mod lovbeskyttet prostitution og hvid slavehandel; hans hustru tog initiativet til stiftelse af den internationale støtteforening *Les Amies de la jeune fille*. *Søster Sophie Zahrtmann* gjorde denne families bekendtskab under sit ophold i Neuchâtel. *L. J. Koch*: *Søster Sophie Zahrtmann*, Kbhvn 1925, 34. Kirkeleksikon for Norden II. 491.

der har modtaget mig med stor Gjæstfrihed, og i hvis Hus jeg befinder mig meget vel; han har sagt mig, at jeg er ham velkommen naarsomhelst og vil blive betragtet som hørende hjemme i hans Hus.

Diakonisserne i l'hôpital de ville vare ligeledes meget glade over at faa en Hilsen fra la søur Sofie, og overalt er baade hun og hendes Gjærning her mindet med Glæde og Taknemlighed.

Jeg slutter for dennegang med mange Hilsener til alle i Hjemmet fra eders hengivne Søn

Hans

Brev nr. 3

Neuchâtel Prébarreau 4,
3. Decbr. 1880.

Kjære Forældre!

. . . Candidat Wegener og jeg kommer ypperligt ud af det sammen; næsten altfor godt, naar sees hen til diverse lange Samtaler og Discussioner, der ofte tage mere end tilbørlig Tid fra Studeringerne. At være to medfører dog øiensynligt saa mange Fordele og Behageligheder, at jeg slet ikke er glad ved Tanken om Ensomheden i Lausanne og Genf, hvor jeg vel næppe træffer paa Landsmænd! Imidlertid har jeg baade fra Prof. Godet og Bovets faaet Løfte om Anbefalinger til forskellige derværende Professorer og Familier . . .

Det kan ikke nægtes, at Neuchâtel er en god By at være i for den, der bereder sig til at blive Præst. Det stærkt udviklede religiøse Liv giver selvfølgelig fuldt Hus i Kirken og hidfører en Mængde religiøse Sammenkomster i Ugens Løb. Søndagene begynde vi med den saakaldte Katechisme Kl. 8 om Morgenen, det er en Gudstjeneste for Menighedens Ungdom fra tolv Aars Alderen. Børn under tolv Aar søge til de forskellige Søndagskoler, der afholdes samtidigt. Katechismen er som sagt nærmest at kalde en Gudstjeneste og har i hvert Fald intet med Lærebogen at gjøre. Den afholdes i en Kirke og ledes efter Tur af Menighedens Præster, der paa opbyggelig Maade udlægger én af Bøgerne i den hellige Skrift; iaar saaledes Apostlenes Gjærninger. Katechismen varer omtr. en Time, saa følger Nationalkirkens Gudstjeneste i den store rummelige Kirke, »temple en bas« Kl. 9½; og Kl. 11 i samme Kirke eller «temple en haut» Frikirkens Guds-

tjeneste. Frikirken (égl. indép.) har foruden Professorerne, der som før omtalt alle tillige ere Præster, tre Præster her i Byen, men kun to af dem prædike hver Søndag, den ene om Formiddagen, den anden Kl. 7 Aften. Jeg vil ikke rose mig af, at jeg deltagte i alle disse Gudstjenester om Søndagen, hvilket sikkert vilde være for meget, men to eller tre har jeg stort Udbytte af at overvære.

Frikirkens Præster kunne saaledes synes at have det efter Omstændighederne ret mageligt om Søndagen, dog ligger vist ingen af dem paa den lade Side, idet de anse det for at være deres Pligt at bringe Ordet til dem, der ikke kunne eller have vanskeligt ved at komme i Kirke. Pastor Wittnauer fortalte saaledes forleden Dag om Aftenen, at han havde afholdt ikke mindre end fem Gudstjenester; han var imidlertid slet ikke træt deraf, og jeg tror i Virkeligheden ikke, at det angriber de Mennesker synderligt, saa indlevede de ere med den hellige Skrift og bibelsk Tænke- maade og Tankegang, og saa fortrolige de ere med Bønnen, der strømmer saa frit og inderligt fra deres Læber.

Hver Søndag Aften ere Byens Arbeidere indbudne til en saakaldt soirée, en Art alvorlig Aftenunderholdning med Musik. Foredrag og Psalmesang. Det er en stor Glæde at se den store Sal fuld af fattige Haandværkere og Arbeidere med Koner og Børn, der med stor Opmærksomhed følge de populære, halvt historiske, halvt opbyggelige Foredrag, der holdes af en af Byens Præster og Pastor Naef[1] fra Canton de Vaud. Den sidste, som, efter Indbydelse af et Velgiørenhedsselskab, kommer hertil hver Søndag, er egentlig Sjælen i det hele. Han taler, hvad man vist hjemme vilde kalde folkeligt, med meget Liv og Humor, der ofte bringer hans Tilhørere til at le og det ikke sjældent af dem selv, da han paa en mærkelig Maade forstaar at gaa ind paa deres Tanker og Forestillinger; dog bruger han kun sine humoristiske Evner for bagefter desto mere slaaende og indtrængende, med desto større Alvor at indskærpe den Sandhed, han vil have frem. Hans Foredrag er gjerne om end paa fri Maade knyttet til en Text i ny Testamente; dette saa vel som Psalmesangen, og at Mødet slutter med Bøn, gjør, at Aftenen efterlader et opbyggeligt Ind-

[1] *François Naef* immatrikuleredes ved den frie Præsteskole i Lausanne 1852 og dimitteredes 1858. Centenaire de la Faculté de Théologie de l'Église Évangélique Libre du Canton de Vaud (1847-1949), Lausanne 1947, 157, 183. 1861 er en *François Naef* anført som pasteur intérimaire ved frikirken i Genève. L'Église évangélique libre de Genève 1849-1949, 53. Yderligere data fattes.

tryk, hvad vel ogsaa er tilsigtet. Til Sangen vælger man især saadanne Psalmer, hvis Ord eller Melodi ere Arbejderne kjendte fra Skoletiden; intet Under derfor, at man seer mangen Taare liste ned ad Ansigter, der tydeligt nok ere fulde af Livets mangehaande Kummer og Nød.

Mange ere vist tilbøjelige til at tvivle om den Gavn, saadanne Møder udrette; man sætte dem saa lavt, man vil, ét udrette de dog, at Arbejderne ialtfald den Aften undlade at fortære Dagens Fortjeneste paa Kneiper i Brændevin, der her som saa mange Steder er en sand Ruin for ham og hans Familie.

Onsdag Aften har vi réunion biblique i samme Locale, det er en Bibellæsning, der ledes skiftevis af Professorer og Præster i *église indépendante* og *égl. libre*[2]. Man gennemgaar for Tiden Galater Brevet, hvilket sker omtrent paa samme Maade som ved Katechismen; efter Fortolkningen giver den Ledende Ordet frit, og det benyttes gjerne af flere af de tilstedeværende Præster til at fremdrage de Ord i Texten, der have Betydning for et christeligt Liv. Kort og indtrængende give de en Udlægning deraf og vise, hvorledes de skulle tilegnes og realiseres paa Virkelighedens mangfoldige Omraader. En af de Præster, der ikke have talt, slutter Mødet med Bøn, hvori resumeres det Udbytte, Aftenen har givet. Bønnen betragtes i det Hele her som noget for sig (saaledes ogsaa Bønnen ved Mødets Begyndelse – først en Psalme, saa Bøn, saa en Psalme, og saa Fortolkningen), og det hænger vistnok sammen med den store Betydning, de tillægge Bønnen. De fremhæve altid stærkt Bønnens Privilegium, og dette har utvivl-

[2] Det virker umiddelbart noget forvirrende, at HFP uden nærmere forklaring begynder at tale om to frikirker i Neuchâtel, betegnede som *L'église indépendante* og *L'église libre*. Det forholder sig imidlertid sådan, at der i begyndelsen af 1850'erne forskellige steder i Canton de Neuchâtel, ogsaa i selve byen, opstod små frikirkesamfund, der omkring 1853 synes at have fundet sammen under betegnelsen *L'église évangélique indépendante de Neuchâtel*, (= *L'église libre*) bestående af separatistiske kredse, vistnok prægede af ånden i den ældre Genève-frimenighed (i Bourde-Four); den hævdede af være en kirke af bekendende kristne i modsætning til den nationale folkekirke, som den polemiserede kraftigt imod i 50'erne og 60'erne, og som da forsvaredes bl. a. af Fr. Godet. Charles Monvert, anf. værk 67 ff. – Frikirken af 1873, *L'église évangélique neuchâteloise indépendante de l'état*, ønskede sig opfattet som en fri folkekirke, der fortsatte de calviniske traditioner i modsætning til både nationalkirken, der betegnedes som en *église libérale*, og til den dissentersprægede ældre frikirke. En af grundlæggerne af dissenterskirken i Neuchâtel var *Adolphe de Pourtalès*, gift med en søster til Philippe og Charles Bovet. Langmesser, nævnte værk 3.

somt sin Grund i, at Sakramenterne træde saa stærkt i Baggrunden; Daaben er dem væsentlig kun en Ceremoni, og flere ere tilbøjelige til at foretrække Voxendaab. I église libre er Barne-daaben en fri Sag; i égl. indépandante har Spørgsmaalet endnu ikke været reist; men Prof. Godet er af den Overbevisning, at det snart vil blive bragt paa Bane, og at man da vil være nødt til at ty til den samme Løsning, som har fundet sit Udtryk i Frikirken (ø: égl. libre) og altsaa stille Valget frit.

Siden jeg kommer ind paa Spørgsmaalet, tilføjer jeg, at vi forleden havde en overordentlig interessant Samtale med Prof. Godet om Gjenfødelse og Barnedaab. Først kunde han slet ikke forstaa os og vor Opfattelse, ifølge hvilken vi jo lægge Alt, ogsaa Gjenfødelsens Kræfter, naar denne senere kommer til Gjennembrud, ind i Daaben. Tilsidst blev det ham dog klart, hvad vi mente, og vi havde den Glæde, at han aabent erklærede, at det var en saare skjøn Betragtning af Daaben, som han i og for sig intet havde imod. Men Godet er sikkert ogsaa enestaaende, saa fri og modest i sin Synsmaade og paa Forhaand en afgjort Modstander af alle dogm. Indskrænkninger. For at undgaa Misforstaaelse tilføjer jeg blot, at han selv principielt holder paa Barnedaaben. – Nadver-spørgsmaalet vover vi ikke at berøre for ham, dels frygter vi for, at det vilde være lidt udelikat, dels ere vi naturligvis ikke det franske Sprog mægtige nok.

Som støtte for min før udtalte Anskuelse, at Bønnen her i Grunden træder i Sakramenternes Sted, som et Middel, hvor vi først og fremmest ere i Communion med Gud, anfører jeg kun, at man i Prædiken aldrig hører Daab og Nadver omtalte.

For at vende tilbage til min tidligere Beretning om Ugens Mærkedage kunne vi Torsdag Aften deltagt i l'union chrétienne's Bibel møde for jeunes gens[3]. Disse Sammenkomster ledes af en Præst eller ældre theologiske Studenter. En af de Unge har forberedt sig paa en Fortolkning af Skriften, for Tiden læser man Luc. Evangeliet, hvorefter de Tilstedeværende frit har Lov at udtale deres Opfattelse eller rette Spørgsmaal til Forstaaelse af vanskelige Steder. Det Hele er meget opbyggeligt, og man træffer hos flere af de Unge en ikke ringe religiøs Erfaring; Mødet slutter med en Række Bønner knyttede til Texten og dens Fortolkning.

[3] *L'union chrétienne des jeunes gens* = Kristelig Forening for unge Mænd (KFUM). Foreningen i Neuchâtel var efter forbillede fra Genève stiftet 1852. C. P. Shedd, anførte værk 83.

og paa den Fremmede gjør det et ikke ringe Indtryk at se Størstedelen af den ofte ret talrige Forsamling knæle ned paa Gulvet for enten at bede højt knælende eller deltage i Kammeraternes Bøn.

Man spørger uvilkaarligt sig selv, hvorledes er noget saadant muligt; at Læredrenge og Svende holde Møde for at læse og fortolke den hellige Skrift, rette de alvorligste christelige Formaninger til hverandre indbyrdes og knælende bede højt og frit. Svaret er kun, at det skeer og det baade i Sandhed og Alvor. Dog hjælper det lidt til Forstaaelsen, at Fortolkningen af den hellige Skrift indøves allerede i Almueskolens øverste Klasse, ialtfald for de flinkere Elevers Vedkommende; den er i Kanton de Vaud og saavidt mig bekendt ogsaa her et Led af Religionsundervisningen [4].

. . . Og nu Farvel og mange Hilsener fra eders

heng. Søn Hans

[4] De nærmest foregående afsnit i dette brev er, som nævnt i indledningen 621, det for dansk kirkehistorie væsentligste i denne brevsamling, idet de gengiver det umiddelbare indtryk af HFPs første møde med KFUM. Næsten 40 år senere nedskrev han, givetvis uden litterær afhængighed af dette brev, sin erindring om dette møde, og for at markere, hvor dybt et indtryk begivenheden havde gjort på ham, anføres det pågældende afsnit: »Nogle Aar senere opholdt jeg mig som teologisk Kandidat i Schweiz, nærmest i det Øjemed at lære de kirkelige Forhold at kende i de tre franske Kantoner. Der var i dem alle dannet Frikirker, og der var i det Hele et stærkt aandeligt Røre. Først opholdt jeg mig i Neuchâtel, hvor jeg hørte Forelæsninger ved Frikirkens teologiske Fakultet, hvis betydeligste Kraft var den dengang meget omtalte og højt ansete Professor F. Godet. Studenter var der ikke mange af, men der var en egen Grebethed over Forelæsningerne og Samværet med de Unge. En Eftermiddag, jeg gik paa Gaden, kom en af Studenterne, jeg kendte fra Forelæsningerne, hen til mig og indbød mig til en Sammenkomst samme Dags Aften med andre Unge om Guds Ord. Han tale paa én Gang saa venligt og beskedent, at jeg kunde ikke andet end svare imødekommende, og til det aftalte Klokkeslet og Sted gav jeg altsaa Møde og kom ind i en stor, hyggelig Stue, hvor vel en Snes unge Mænd havde taget Plads om et langt Bord. Der blev holdt Bibelsamtale, og det gik nok saa naturligt – franske Kristne har, saavidt jeg kan skønne, langt lettere ved at udtale sig end danske. Samtalen lededes af en af de ældste Studenter, men Deltagerne i Mødet var ingenlunde Studenter, nej, det var Unge fra alle Lag i Samfundet, unge Kommis'ere, Haandværkere, Lærlinge osv. Da Samtalen var tilende, sagde Lederen: Lad os bede! Saa knælede nogle, andre rejste sig, andre blev paa deres Plads, det var som en helt naturlig og selvfølgelig Sag for disse unge Mænd at gaa i Bøn til Gud; hvor bad de hjerteligt og indtrængende vel fem eller seks i Træk. Se, det var første Gang, Ungdomssagen traadte mig i Møde, noget saadant havde jeg aldrig før set. Mine Læsere vil vist forstaa, at hin Time har jeg aldrig kunnet glemme. H. F. Poulsen: Da Ungdomssagen kom til Landet. De Unges Aarbog 1920 (red. af Olaf Jessen) 12 f.

Brev nr. 4.

Prébarreau 4, Neuchâtel,
den 18de Dec. 1880.

Kjære Forældre!

. . . Jeg kan i fuldt Maal tiltræde Faders Anskuelse om Manglerne i det Kirkesamfund, hvori jeg lever; de ere iøinefaldende. Det vil maaske interessere dig at høre, at det paa en Maade er en Kampens Tid for mig, idet jeg af al Magt forfægter vor lutherske Opfattelse af Sakramenterne. Igaar Aftes blev jeg af Prof. Godet i et Møde af theol. Studenter hos Prof. Grétilat opfordret til at fremsætte vor Lære om Daaben, hvorom der da strax viste sig en levende Discussion. Deres Opfattelse af dette Sakramente er i den Grad vag og indholdsløs, at man næsten ikke veed, hvad man skal sige dertil. Daaben er dem et blot og bart Tegn paa Optagelsen i det chr. Samfund, hvis Virkning er afhængig af Faddernes og Præstens Bøn om Guds Velsignelse over Barnet. Præsten nedbeder Guds Naade over Baptizanden, men om denne virkelig meddeles eller ej, staar hen i det Uvisse. Jeg hævdede naturligvis, saa godt jeg kunde – og hævder – thi Discussionen har bredt sig til Prébarreau 4 – den virkelige Meddelelse af Naadegaven og Gjenfødelsens Kræfter og imødegaar de Reformertes Beskyldning for en magisk Naadevirkning ved at holde paa og forlange anerkjendt, at der i Barnet er en Villie hertil, en Villie i Spire, der ytrer sig i Længsel efter Guds Rige. Dette, der var eller lod til at være aldeles nyt, har de dog maattet indrømme mig; ellers føres man jo ogsaa til at nægte, at der i hvert Msk. er Rester tilbage af Gudsbilledet. Ved Mødet skilte jeg mig selvfølgelig forholdsvis daarligt fra det paa Gr. af, at jeg maatte føre Sagen i det fremmede Sprog, men i privat Samtale gaar det adskilligt bedre. Tit. 3 og Rom. 6 gjør da ogsaa min Opfattelse temmelig uangribelig. Et af de Reformertes bedste Argumenter, som det falder mig lidt vanskeligt at svare paa, er dette: men dersom Daaben virkelig har en saadan epokegjørende og enestaaende Bet. for et Msk., hvorfor har da ikke Jesus selv sagt os det, og mod Barnedaaben specielt anføres naturligvis, at den ej er absolut paabudt i den hell. Skrift.

Hvad Fader skriver om Kirkebegrebet, traadte stærkt frem ogsaa i Discussionen i gaar Aftes, idet man kom ind paa Definitionen af Begrebet Sect, et Begreb, som man saa at sige ikke har, ialtfald nødvendig vil indrømme nogen Betydning, hvilket naturligvis er be-

grundet i, at de Reformerte ej anerkjende de økumeniske Symboler fra de første Aarh., der jo for os tilligemed det apost. Symbol udgjør et Bindeled mellem de store adskilte Kirkesamfund. Godet vægrer sig ved at antage ikke blot Athanasianum, men ogsaa Nicænum. Paa en saadan Basis kan man vel forstaa, at det bliver umuligt at opstille et virkeligt Kirkebegreb og afgjøre, om et Kirkesamfund er secterisk eller ikke. La constitution de l'Église indépendante anerkjender kun Skriften som Symbol og har ingen Confession[1]; église nationale har, som Du ved, hverken det ene eller det andet. Det forekommer mig meget tvivlsomt, om dette Standpunkt i Længden er holdbart og ikke vil hidføre Splittelse paa Splittelse.

Interessen var i sidste Uge optaget af tvende saakaldte séances de la société de temperance, bragte i Stand af Præsidenten for Afholdsforeningen i Genf. Man er allevegne i Schweiz bekymret for den Overhaand, Drikkeriet i de senere Aar har taget og man er for at møde dette [...][2] trindt omkring begyndt paa at danne absolutte Afholdenhedsselskaber, baseret paa det Princip, at for Drankeren er absolut Afholdenhed det eneste Middel til Redning ved Siden af Kamp og Bøn[3]. Møderne frembød overordentlig Interesse, fordi adskillige omvendte Drankere stode frem og fortalte deres Historie. Det var i højeste Grad baade opløftende og gribende at høre disse Mennesker – fattige Haandværkere og Arbeidsmænd – vidne om Bønnens store Magt og Herrens uendelige Naade imod dem, der havde draget dem ud af den forfærdelige Last. Det er unægtelig at faa Miraklet holdt for Øjnene at høre Troens Vidnesbyrd af Mænd, hvis Udseende og Stemme tydeligt nok fortæller om det Dyb, hvoraf Herren har hjulpet

[1] Det hedder i La Constitution ordret: »Fidèle à la sainte vérité que les apôtres ont prêchée et que les réformateurs ont remise en lumière, l'Église évangélique neuchâteloise reconnaît comme source et unique règle de sa foi les saintes Écritures de l'Ancien et du Nouveau Testament; elle proclame, avec toute l'Église chrétienne les grands faits du salut, résumés dans la symbole appelé symbole des apôtres; elle croit en Dieu le Père, qui nous a sauvés par la vie, la mort et la résurrection de Jésus-Christ, son Fils unico, notre seul Seigneur, et qui nous régénère par le Saint-Esprit; et elle confesse cette foi en célébrant, selon l'institution du Seigneur, les sacrements du baptême et de la sainte Cène«. Charles Monvert, anf. værk 267.

[2] Ulæseligt.

[3] Den kristelige afholdsforening Det blå Kors var stiftet i Schweiz 1877 af præsten L. L. Rochat, men var først trådt for alvor frem for offentligheden ved en kongres 1879 med L. L. Rochat, Arnold Bovet og Charles Fermaud som indbydere. August Langmesser, anf. værk 115 ff.

dem op. Alle vare de enige i at nævne ovenomtalte tre Midler som de eneste, der i Forening med Andres gode Exempel ere i Stand til at redde Drankerne. Denne sidste Omstændighed er det, der foranlediger Foreningen til at henvende sig ogsaa til Ikke-Drankere med Bøn om Tilslutning. Det siges at øve stor Virkning paa Drankeren, naar en Mand, han kjender og har lidt Tiltro til, erklærer sig villig til at give ham Exemplet paa Afholdenhed, ved at give Afkald paa at nyde alkoholiske Drikke. Seet under dette Synspunkt kan abs. Afholdenhed jo under visse Tilfælde blive ligefrem kristen Pligt[4] . . .

Den 3^{die} Januar reiser jeg herfra til Lausanne, hvor jeg skal bo hos Honorés[5] Svigermoder, Md. Mercanton. Breve og Aviser, der sendes mig efter den 30te Dec., bedes afsendte efter hendes Adr. Rue du Midi Nr. 4, Lausanne . . .

Med mange Hilsener og Ønsket om en glædelig og velsignet Julefest for mit Hjem forbliver jeg

eders heng. Søn Hans

Brev nr. 5.

Prebarreau 4, Neuchâtel,
Onsdag d. 29. Decbr. 1880.

Kjære Forældre! I længes vist efter at faa lidt at høre om, hvorledes eders Søn har tilbragt Julen i det fjerne Neuchâtel. Uagtet Cand. Wegener, fordi hans Faders Sygdom havde antaget en truende Character, alt for otte Dage siden er reist hjem, har nogen Følelse af Ensomhed dog ikke trykket mig, idet jeg overalt hos de herlige Mennesker, iblandt hvilke jeg lever, har mødt saa megen Velvillie. Juleaften tilbragte jeg hos Bovets; de feirede den aldeles paa Dansk med Julegaas, Juletræ, Julebord etc., og da man her ikke kjender noget til særlige Julepsalmer, sang vi endogsaa: Her komme, Jesu, dine Smaa. Iforvejen havde jeg overværet en Julefest i Hospitalet og i Kirken Søndagsskolens Julefest, altsaa ikke mindre end tre Juletaler samme Dag. Første Juledag tilbragte jeg hos Hr. Bovets Forældre[1] paa deres Eien-

[4] Tydningen usikker.

[5] I brevsamlingen findes et brev, dateret 9/12 1881 fra pastor *Chr. Honoré*, Cronag ved Yverdon, skrevet på ulasteligt dansk. Udover det i brev nr. 6 oplyste vides intet yderligere.

[1] Se brev nr. 2 note 7.

dom Grand Verger – en Mils Vej herfra, hvor der ogsaa holdtes Juleaften, og 2den Juledag besøgte jeg med Hr. Pury[2], Menighedsraadet Formand, Orphelinatet Belmont[3] og overværede en meget vellykket Fest i en talrig Børnekreds. Endelig er jeg iaften af Bovets inviteret til det sjette Juletræ, hvortil er indbudt nogle danske Damer fra Yverdon. I vil saaledes see, at jeg ikke har lidt af Mangel paa Selskab i den kjære Juletid. For de indfødte Sveitsere har Juleaften dog langtfra den Betydning som hjemme. Nytaarsaften har taget dens Plads, og i mange Familier henlægges baade, hvad vi kalder Juletræ og Julegaver til Aarets sidste Dag. – Men for at fortsætte i det givne Spor agter jeg imorgen at besøge Honoré i hans Præstegaard, og Nytaarsdag er jeg inviteret til at deltage i en Studentermiddag, og der er vistnok Fare for, at jeg ikke slipper herfra uden diverse Afskedsmiddage hos Humberts, Godets og Grétillets. Saaledes staar Sagerne i Øieblikket, og jeg haaber, at I har faaet Indtrykket af, at en Juleferie i Neuchâtel slet ikke er at foragte.

Opholdet her i Julen byder naturligvis ogsaa meget paa det Kirkeliges og Religiøses Omraade. Mest er her bleven os budt i Pastor Roberts[4] mageløse Prædiken første Juledag, hvori han gaaende ud fra Texten i Math. 1 udvikler Betydningen af Immanuel – Gud med os, og Guds Gaves – Julegavens Storhed; kjendte de dog Guds Gave? Joh. 4. Pastor Robert er udrustet med en mægtig Personlighed, og der er altid Klarhed, Indhold og Dybde i, hvad han siger, hvad enten han taler efter Forberedelse, eller, hvad ofte skal være Tilfældet, helt improviserer. – Prof. Godet fortalte os i Gaar ved Pastor Næfs Arbeidermøde om en Reise i det hellige Land; han hører til de sjældne Mennesker, der taler lige godt ved enhver Leilighed og til Alle, hans Foredrag er altid præget af Mesteren . . . Pastor Næf gav Foredraget en meget smuk og træffende Anvendelse, idet han sammenlignede Reisen i det Hellige Land med en Reise i den hellige Skrift, som vi alle skulle foretage. For os, der vel aldrig komme til Palæstina, er Skriften det hellige Land.

[2] *Edouard de Pury* var blandt de fremtrædende lægmænd ved frikirkens tilblivelse og medlem af den konstituerende synode. Charles Monvert, anf. værk 255, 300.

[3] Om dette børnehjem har oplysninger ikke kunnet fremskaffes.

[4] Muligvis *Samuel Robert*, det var frikirkens præst i Chézard-Saint Martin 1878–87 og derefter i byen Neuchâtel. Charles Monvert, anf. værk 307, 308.

Ovennævnte Hr. Pury, til hvem jeg i den senere Tid er kommen til at staa i et meget venskabeligt Forhold, har den samme Egen-skab som næsten alle hans Landsmænd, med hvem jeg kommer i Berøring, nemlig et sandt Overmaal af Elskværdighed, der særlig hos ham er forenet med en sjælden Beskedenhed og Hensynsfuldhed. Hans Familie er af gammel Adel, selv er han rig Bankier og som Ældste og Formand i Conseil d'église vistnok anset for dennes betydeligste læge Medlem. Han har givet mig en Mængde interessante Oplysninger om Menighedens Dannelse og nuværende Tilstand, som det naturligvis bliver for vidtløftigt [at] her at komme nærmere ind paa. Blot vil jeg i Hovedtrækkene skizere Lægelementets Betydning i Kirkestyrelsen, hvad jeg, saa vidt jeg husker, ikke før har gjort [5]. Saavel i Menighedsraadet som i Generalsynoden skal en Lægmand være Formand. Generalsynoden bestaar af alle Frikirkens Præster, de theol. Professorer og pastores emeriti samt tre Lægmand for hver Sognepræst; den sammenkaldes éngang aarlig og udøver i Mellemtiden sin Magt gj. forskjellige staaende Udvalg. Menighedsraadet er sammensat paa lignende Maade; i Neuchâtel, hvor der paa Gr. af det theol. Facultet er saa mange Geistlige, bestaar det af syv Præster og tyve Lægmand. Det er delt i le collège des Anciens og en comité de paroisse, den sidste bestaaende af lutter Lægmand og med Finansvæsenet under sig. De Ældste[s] Raad har særlig Fattigpleie, Sygebesøg og Ordningen af Cultus (Fastsættelse af Tid og Sted etc.) til Opgave. Hver Ældste har i Byen sit Fattigkvarter og forpligter sig til regelmæssige Fattigbesøg, og baade Iveren for saadanne og Godgjørenheden er overordentlig stor. I Purys Kreds, siger saal. Pastor Wittnauer, er der ikke et fattigt Hjem og maaske næppe nogen fattig, som ikke i Julen modtager baade Besøg og Gaver af Pury selv eller hans Kone.

Ovennævnte Sammensætning af Kirke og Menighedsraad viser bedst, hvilken chr. udviklet Lægfolk man har haft at ty til, da Frikirken blev dannet. Men naar man spørger, hvilke Factorer der væsentlig have bidraget til at bibringe Lægmanden saa høj en Grad af christelig Udvikling, da synes det utvivlsomt, næst Folkets ejend. Character, at være baade den fyldigere Religionsundervisning og den daglige Husandagt med Læsning i den hellige

[5] De følgende oplysninger svarer nøje til skildringen hos Charles Monvert, anf. værk 270 ff., cf. om det presbyterianske princip, Pierre Bovet: La séparation de l'église et de l'état dans le canton de Neuchâtel, Neuchâtel 1906, 6 f.

Skrift og Fremsigelse af den frie Bøn, hvorpaa her tidligt lægges saa stor Vægt. Jeg kan ikke rigtig forsoner mig med, at Husandagten er forsvundet saa at sige hjemme, jeg tror bestemt, at derved forsømmes et saare vigtigt Middel til christelig Opdragelse. Jeg er for mit eget Vedkommende groet saaledes sammen med Pastor Wittnauers Husandagt, at det vil være mig et stort Savn snart at skulle give slip paa den og sagtens i en Aarrække paa al Husandagt.

Ja, hermed maa I tage til Takke dennegang, med mange Hilsener og de bedste Ønsker for det nye Aar, som jeg gaar ind i ikke uden Alvor og Ængstelse, forbliver jeg

eders heng. Søn Hans

Brev nr. 6.

Lausanne Pension Mercanton
Rue du midi 4. 16. Jan. 1881
afsendt d. 17. Jan. 1 Eftm.

Kjære Forældre! Til min Overraskelse opdager jeg, at det allerede er den 16. Januar i Dag, og da der saaledes maa være hengaaet næsten tre Uger, siden jeg sidst skrev, tør jeg ej længer opsætte at sende Eder nogle Linier. Tiden gaar med en saadan syvmile Fart for mig, at jeg slet ikke fatter, hvor den bliver af, men jeg er ogsaa helt optaget af Studium og Arbeide og er i alle Maader baade indvortes og udvortes saa lykkelig og tilfreds som nogen-sinde . . .

Men for at begynde med Begyndelsen, vil jeg forlade Øieblikket og min hyggelige Stue med dens flammende Baal og i Mindet gaa tilbage til de sidste Dage af mit Ophold i det kjære Neuchâtel. Onsdag mellem Jul og Nytaar deltog jeg i et saare livligt Selskab hos Bovets, hvortil tvende unge Pensionatsdamer fra Yverdon vare indbudne; om Torsdagen besøgte jeg Honoré i hans Præstegaard i Cronag ved Yverdon. Han modtog mig med den ham ejendommelige Hjertelighed og muntre Lune, der strax virker smittende paa hans Omgivelser. Trods sin ensomme Tilværelse i den næsten øde Præstegaard var han frejdig og glad som altid. – Fredag, Nytaarsaftensdag, kom Hr. Bovet for at invitere mig til at tilbringe Aftenen og Dagene omkring Nytaar med hans Familie paa Grand Verger hos hans Forældre. Jeg indvilgede

naturligvis med Glæde i dette gjæstfri Tilbud og tilbragte nu et Par uforglemmelige Dage paa den lille sveitsiske Herregaard ved Bredden af den skønne Neuchâtellersø. Jeg fik her ret Leilighed til at bemærke den smukke, forunderlig dybe christelige Tone, som gjennemtrænger Familielivet i det franske Schweiz. – Sent paa Aftenen kjørte vi over til Prof. Felix Bovets Eiendom Grand-champ pour attendre le nouvel an, som det hed, med hans Familie. Kl. 10 samledes vi alle til en Agape, – der maaske hellere burde kaldes Vigilie, da selve Maaltidet – The og Brød – kun har liden Betydning – i et Kapel, som han har indrettet paa sin Gaard. Herhen var ogsaa strømmet baade Gaardens og Omegnens Beboere for at tage Del i Nattegudstjenesten, der bestaar i Fællessang, Chorsang, Bøn, Oplæsning af Skriften og Prædiken. Paa Slaget 12 reise alle sig for at synge et Psalmevers passende til Leiligheden, hvorpaa alle knælte ned for at indvie det nye Aar med Bøn. Hele denne Skik er laant fra Herrnhuterne, og Chorsangene med Soloer bleve afsungne til herrnhutiske Melodier, der ere alt andet end skønne og snarere minde om Dandseboderne end om Kirken. Dels dette, dels den Omstændighed, at jeg ei kan tillægge det borgerlige Nytaars Begyndelse saa stor Betydning, gjorde, at jeg ej følte mig saa tiltalt og opbygget deraf som øiensynligt alle andre Tilstedeværende. – Ved Aftengudstjenesten Nytaarsdag i Kapellet paa Grand-champ blev trukket Sedler med Skriftsteder til hver af de Deltagende og deres Venner og Bekjente, igjen en herrnhutisk Skik. I det hele taget har Herrnhuterne havt en ikke ringe Indflydelse paa det religiøse Liv i Canton Neuchâtel, og en Mængde Familier ogsaa af de Fornemste lade deres Børn (Døttre) opdrage i herrnhutiske Pensionsanstalter enten dør eller i Tyskland; et Bevis paa deres Indflydelse er det ogsaa, at deres lille Husandagtsbog benyttes i saa godt som hver Familie, hvor der holdes Husandagt. Deres stille fromme Liv med de mange religiøse Øvelser tiltaler i høj Grad de Opvakte her.

Det havde egentlige været min Hensigt at forlade Neuchâtel den 3de Januar, men af Hensyn til den evang. Alliances Bønne-møder[1] besluttede jeg mig til at blive til den 6te og havde megen

[1] Evangelisk Alliances Bedeuget afholdtes siden 1847 i 2. uge af januar. I Danmark indførtes den – med HFP som en af initiativtagerne – første gang 1884. Niels Bundgaard: Dr. Christian Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed, Kbhvn. 1951, 193 (pag. 195 er N. F. Poulsen fejlagtigt for H. F. Poulsen, cf. Elith Olesen: Børn og unge i dansk kirkeliv 96).

Glæde og Opbyggelse af med Menigheden at deltage i dens religiøse Liv, der lægger Beslag paa Aarets første Dage. Disse réunions de prières finder Sted i hvert Sogn i hele Cantonet og samler alle christne med Undtagelse af Darbyisterne[2] af alle Partier og Secter om sig. Det er en smuk Skik, der imidlertid nødvendig maa have en levende Menighed til Forudsætning. Hver Dag har sit Program, og det var i høj Grad oplivende og styrkende, kan jeg sige, at se og høre Statskirkelige, Independentter, Frikirkelige. Metodister, Herrnhuter og Baptister reise sig for at vidne om og bede til den ene Herre, for hvem alle Christne bøie Knæ. – Saa kom Afskeden fra alle de kjære Mennesker, til hvem jeg var traadt i Forhold, det kunde ej være anderledes, end at den fra min Side var ledsaget af et levende Ønske om Gjensyn. Afskeden fra Prof. Godet var i den Grad rørende og gribende, at jeg haaber, den skal have blivende Betydning for hele mit Liv. Alting var nu beredt til min Afreise og Ankomst til Lausanne den 6te Januar; dog det skulde blive anderledes. Jeg tilbragte naturligvis den sidste Aften hos Bovets, og her vilde man ikke lade mig have Ro, før jeg havde lovet at aflægge et Besøg i Bern, hvor det religiøse Liv i Aarets første Uge efter Sigende skulde være meget intensivt og plejede at hidkalde en Mængde Mennesker fra hele Cantonet. Jeg pakkede da min Kuffert om Natten, expederede om Morgen[en] et Telegram til Madame Mercanton og begav mig paa Reisen til Bern med et Anbefalingsbrev i Lommen til Hr. Bovets Fætter[3].

[2] Darbyisterne eller Plymouth-brødrene, et radikalt independentisk samfund, stiftet i England 1828, havde fået betydeligt tilhold i Schweiz, efter at stifteren, *John Nelson Darby*, 1801–82, havde virket i de fransktalende kantoner 1838–40. W. Hadorn: *Geschichte des Pietismus in den schweizerischen reformierten Kirchen*, 434, 445, 447. J. Cart, anf. værk III, I 337 ff. Léon Maury, anf. værk II 264 ff.

[3] *Arnold Bovet*, 1843–1903 (søn af Philippe Bovet, se brev nr. 2 note 7) var en fremtrædende schweizisk vækkelses- og helliggørelsesprædikant, præget af Keswick-ånden og med nær tilknytning til helbredelsesanstalterne Männedorf (hvor han selv var blevet hjulpet som barn for en ondartet knælidelse, der havde truet med at gøre ham invalid) og Hauptweil, hvis leder, O. Stockmayer, var hans nære ven. A. B. var især kendt som medstifter af Det blå Kors (se brev nr. 4 note 3) og europæisk berejst afholdingsagitor. Under et besøg i Kbhvn. 1895 inspirerede han overbibliotekar H. O. Lange til oprettelse af den danske afdeling af Det blå Kors. Pierre Dieterlen: *Arnold Bovet, sa vie, son œuvre, Neuchâtel 1904*, August Langmesser: *Arnold Bovet. Sein Leben und sein Wirken*. Basel 1906. På dansk: Johanne Vahl Blauenfeldt: *Arnold Bovet*, Kbhvn. 1924. N. Juhl (red.): *Blaa Kors i Danmark i de første 25 Aar*, Kbhvn. 1920, 6.

Præst i den derværende Frikirke[4]. Det lykkedes mig først at træffe ham den næste Dag, men han inviterede mig strax til at opslaa min Bopæl hos sig, og jeg tilbragte nu trede herlige Dage i hans hyggelige Præstebolig, hvis gennemførte christelige Husordning og Familieliv aldrig gaar mig af Minde. Kristus og hans Ord var Kilden, den evig unge Kilde, hvorom vi samlede Morgen og Aften, men ogsaa til forskjellige Tider om Dagen, for gennem den glødende Bøn at hente Næring for Sjælen, styrke Troen og levendegjøre Kjærligheden. O hvilken Tro, hvilken Glæde, hvilken Freidighed. – Alt til Guds Ære var Maximen, der beherskede og gennemtrængte dette velsignede Hjem. Men det er forresten kun Udslag af, hvad der overalt gjør sig gjældende hernede, dette nemlig, at hvor der er Liv, dér er der ogsaa Bekjendelse. Har man Livet, da skjuler man det ikke for selv at nyde godt af det, men lader det skinne og straale ogsaa for sine Omgivelser. – Hvad det religiøse Liv i Byen angaar, kom jeg forsaavidt post festum, som de to egentlige Forsamlingsdage vare forbi. Dog afholdtes hver Morgen Bedemøde (alliance évangélique) i Frikirkens Capel og hver Aften en réunion d'évangélisation i den store franske Kirke, hvor henved to tusind Mennesker daglig strømmede sammen. Disse Aftenmøder havde udelukkende Opvækkelse til Formaal. Hensigten med dem er at vække Liv i de døde Masser, og det er utvivlsomt, at mange Sjæle her blive vakte. Der holdtes gjerne tre Prædikener afbrudt af Chorsang eller Menighedssang. Pastor Stockmeyer, hvem jeg i Efteraaret hørte i Neuchâtel, var tilstede, og jeg fik her et bedre Indtryk af ham. Det er en from Præst, der skal have bragt mange Sjæle til at tage den afgjørende Beslutning. – Jeg tilføjer endnu blot, at baade Bedemødet og Aftengudstjenesten afholdtes paa tydsk, den franske Menighed er kun lille. Pastor Bovet taler forresten lige godt begge Sprog, hvad jeg havde Leilighed til at erfare i en réunion de tempérance, som han ledede paa Tydsk, ja endog Schweizertydsk taler han som Indfødte. Afholdenhedsselskabet[5] virker ogsaa her til Velsig-

[4] Frikirken i Bern var stiftet 1831 efter forfølgelse af de vakte fra både myndighedernes og befolkningens side. En blot tilnærmelsesvis tilslutning som i de fransktalende kantoner fik den dog aldrig, og den svækkedes yderligere ved at blive opdelt i en tysk- og fransksproget menighed. Arnold Bovet var præst her 1875–1903. W. Hadorn: Kirchengeschichte der reformierten Schweiz 269.

[5] Der hentydes formodentlig til Det blå Kors.

nelse; i Løbet af et Par Aar ere over tyve Drankere blevne omvendte; det var rørende at se, hvor faderligt og kærligt den unge Præst tog sig af disse stakkels Mennesker baade under Mødet, hvor han talte et Par Ord med hver enkelt, og naar vi gik sammen paa Gaden, hændte det ofte, at han pludselig standsede for at tale et hjerteligt og freidigt Ord med en af sine Convertiter, der jo selvfølgelig for største Delen endnu bærer Lastens Mærke. Første Gang blev jeg i ikke ringe Grad forbavset, da jeg saa ham standse en saadan ren Lazaron at se til, trykke ham i Haanden med de Ord: hvorledes gaar det, Ven; frisk Mod, hold ud, vær ikke forsagt, slip ikke det gode Forsæt etc. Hvem var dog det? spurgte jeg. En af mine Drankere, var Svaret; han har meldt sig for fjorten Dage siden – han er endnu svag, og saa svag, engang er han allerede falden tilbage, men jeg haaber med Guds Hjælp, at det skal gaa.

Om Søndagen blev Præstegaarden omdannet til Søndagsskole, smaa Bænke blev opstillede rundt om i Stuerne, og snart fyldtes disse af Børn i alle Aldre, der undervistes af en halv Snes Lærere og Lærerinder fra Byen – d.v.s. opvakte Mænd og Kvinder, de fleste havde kuns den Dannelse, Kristendommen giver.

Mandag Morgen tog jeg Afsked med mine gæstfrie Præstefolk og forlode det ellers kolde og temmelig uhyggelige Bern for i det skønneste Veir med Varme og straalende Solskin at holde mit Indtog i Lausanne. Desværre bragte jeg Kulden med mig fra Bern, og allerede den næste Dag havde vi la bise[6] . . .

Med mange kærlige Hilsener fra eders hengivne Søn

Hans

Brev nr. 7.

Lausanne, Tirsdag d. 1. Febr.

1881

I en aarle Morgenstund nedskriver jeg nogle Linier om Lausanne og min Opfattelse af Forholdene her. Dog først et Par Ord angaaende Herrnhuterne – les frères moraves – som de kaldes her. De er i Cant. Neuchâtel saa temmelig udbredte og have mindst en halv Snes smaa Samfund spredte over hele Cantonet. især i

[6] Nordenvinden.

Uhrmageregnen omkring Locle og Chaux-de-Fonds og mindst een stor Pensionsanstalt Mont-Mirail[1] et par lieues Nord for Neuchâtel; denne, som jeg besøgte før Julen, optager henved to hundrede unge Piger af den velstaaende Klasse – de betale, tror jeg, 1200 Fr. for Pension aarlig – ikke alene fra Schweitz, men ogsaa fra Tydskland, England og de skandinaviske Lande. Anstalten har sin egen Præst, sin Direktør og et stort Antal Lærerinder; alt Arbeide udføres paa herrnhutisk Vis af forskellige Brødre; der er baade Skomagere, Skrædere, Snedkere, Gartnere, Portnere etc., som alle ere Brødre, og hvoraf nogle have fast Ophold, medens andre skifte og gaa fra Station til Station; jeg traf en Landsmand fra Horsensegnen, der saaledes var tjenende Broder; han kunde ikke længer tale Dansk, men forstaar mig meget vel; han havde bl. a. været hos Eskimoerne i Labrador og for Resten opholdt sig ved forskj. tydske Stationer. Men jeg kommer bort fra, hvad jeg vilde fortælle, nemlig at disse herrnhutiske Menigheder for en stor Del ere meget gamle og ældre end Pensionsanstalten, hvis Oprindelse gaar mere end hundrede Aar tilbage i Tiden. Det forholder sig ganske vist saa, som Fader formoder, at de have været et Ferment for det religiøse Liv i Canton N. og et søgt Tilholdssted for mange fromme Sjæle. Hele den kvindelige Side af Familien Bovet, en af de mest ansete i N., har faaet sin Opdragelse paa Mont Mirail, og det er saare almindeligt at sende de unge Piger dertil eller til de aldeles lignende herrnhutiske Anstalter i Tydskland.

Menighedslivet i Lausanne frembyder stor Interesse for mig baade i sin Lighed og sin Forskjel fra de religiøse Tilstande i Neuchâtel. Frikirken har et afgjort presbyteriansk Præg med endnu stærkere fremtrædende Lægelement. Den er i én Henseende meget fri og taaler betydelige Divergenser i sin Midte, i en anden mere eksklusiv end K. i Neuchâtel, idet den fordrer en Bekjendelse aflagt af dem, der ønske at optages som Medlemmer og staar i

[1] Godset Montmirail ved Neuchâtellersøen tilhørte i 1700-tallet den adelige familie von Wattenwyl, der gennem grev Zinzendorfs ungdomsven og trosfælle Friedrich von Wattenwyl (Wattewille) havde nær forbindelse med herrnhuterne; 1754 testamenterede Friedrichs ældre bror, baron Nikolas von Wattenwyl godset til Brødremenigheden, som senere indrettede det til »opdragelseshjem» for unge piger. Siden da var Montmirail et centrum for herrnhutisk udfoldelse i Schweiz. Paul Wernle: *Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert I*, 361 ff., 413 f. Erich Beyreuther: *Zinzendorf und die Christenheit 1732-1760*, Marburg 1961, 203, 281. RGG³ IV, 1124.

temmelig skarp Modsætning til Statskirken[2]. Den tæller forholdsvis langt færre Medlemmer end église indépendante i N., i Lausanne f.Ex. kun 800, hvilket naturligvis har sin Grund i den nævnte puristiske Tendens, men ogsaa i, at Grunden til Udtrædelsen i 1845[3] aldrig er bleven ret forstaaet af Folket selv. Motiverne for denne var de utaalelige Baand og Indskrænkninger, som det radikale og i Virkeligheden antireligiøse Parti, der ved en Revolution i Febr. 45 havde tilrevet sig Magten, lagde paa Præsterne og religionens Frihed i det Hele, for derved at kvæle den stigende religiøse Bevægelse i Folket. Da var det, at 190 Præster – d.v.s. alle Cantonets Præster med Undtagelse af 40 – forsamlede sig i Lausanne og efter to Dages Forhandling indgav deres Dimission. Kun ved extraordinære Midler, Indkaldelse af fremmede Præster og fremskyndede Præstevielser endog af theol. Studenter lykkedes det Regjeringen at holde Nationalkirken oppe. Jeg har med Grundighed studeret Frikirkens Historie, og jeg kunde nok have Lyst til efter min Hjemkomst at skrive noget derom enten i et Tidsskrift eller som selvstændig mindre Bog[4]. Historien er overmaade interessant, og der kunde jo uden Vanskelighed til den knyttes nogle Meddelelser om Forholdene i Genf og Neuchâtel, i hvis Frikirkens Historie jeg da for Resten ogsaa er ret vel bevandret.

Frikirken her i Waadtlandet har henimod 50 Menigheder betjent af 45 Præster – i Lausanne er der 4 Præster – foruden af en Del saakaldte Evangelister σ : Reiseprester for de smaa Hobe $\epsilon\nu$ $\delta\iota\alpha\sigma\pi\omicron\rho\alpha$. Deres Budget beløber sig til omtr. 200.000 Fr. aarlig – Kirkeraadet i Lausanne, valgt af Generalforsamlingen, er sammensat paa samme Maade som i Neuchâtel, men har ved Siden af sig et helt Apparat af saakaldte Commissioner, saaledes en særegen 1) Evangelisationscommission for Lausanne og Omegn, en 2) Skolekommission for Frikirkens to Skoler, 3) et Diakoniat med Diakoner og Diakonisser til Fattig- og Sygepleje og en 4) Sangkommission.

Om Søndagen afholdes tre ugentlige Gudstjenester foruden en Børnegudstjeneste og en réunion à l'édification mutuelle, der

[2] Disse forhold kommer HFP nærmere ind på i brev nr. 8. Se dertil note 2.

[3] Det rette årstal for frikirkens oprettelse er 1847.

[4] Dette er, så vidt vides, ikke sket, måske fordi HFP efter hjemkomsten erfarede, at prof. Fredrik Nielsen arbejdede på et værk om emnet, Statskirke og Frikirke, der udkom 1883.

frembyder overordentlig Interesse, fordi Lægmand her efter en stor Maalestok tage Ordet for at vidne og bede; det er en overmaade opbyggelig Sammenkomst, som jeg har stor Glæde af at deltage i. Nadveren uddeles hver Søndag ved Gudstjenesten og i den omtalte réunion hveranden Søndag. Elementerne bliver bragt hver enkelt paa hans Plads, og da der forleden ogsaa blev budt mig, tog jeg ikke i Betænkning at tage derimod, saa meget mere som jeg føler mig fuldstændig som hjemme i denne i Sandhed levende Menighed, hvori Ordet og Vidnesbyrdet med Bønnen lyder og forkyndes i Aandens hele Overbevisning og Kraft.

Det er en Selvfølge, at man ogsaa ellers i Ugens Løb samles om Ordet; her er baade Bedemøder om Aftenen, en Ugedagsgudstjeneste, der omtr. svarer til en Bibellæsning hjemme, og forskjellige Bibelklasser, hvori mindre Kredse samles for at høre Skriften udlagt af en Præst eller Professor. I vil forstaa, at der saaledes er meget nyt for mig i Lausanne og meget Udbytte at indvinde. Imorgen afholdes et Evangelistmøde, hvortil jeg er indbudt, og om Aftenen skal der foretages Consecration i Frikirkens Capel.

Ogsaa Fakultetets Forelæsninger har jeg Glæde af at høre; mine Formiddagstimer medgaa gjerne hertil. Den Professor, til hvem jeg staar i nærmest Forhold, og hvis Forelæsninger tiltale mig mest, er Prof. Porret[5]. Han læser over Homiletik og 1. Cor. Br. og er i Besiddelse af en Overbevisningens Varme og Kraft, der strax fængsler Tilhørerne. Han er vist næppe 40 Aar gammel, er Discipel af Godet, men paavirket af den yngre tübingske Skole, hvis Hovedrepræsentant som bekjendt var den ansete Prof. Beck[6]. Det er især i sin homiletiske Forelæsning, at han lægger sin Personlighed og dybe religiøse Erfaring for Dagen. Men ogsaa Exegesen bærer samme Mærke og vidner om grundig Lærdom og stor Selvstændighed. – Stor Klarhed, omfattende Lærdom og systematisk Sands udmærker Prof. Bovons[7] Forelæsning over nytestamentlig Theologi og videnskabelig Grundighed og Præcision Prof. Gau-

[5] *Charles Porret*, 1845–1925, professor i NT ved den frie præsteskole i Lausanne 1873–1918. Centenaire de la faculté de théologie de l'église libre du Canton de Vaud (1847–1947) 143.

[6] *Johann Tobias Beck*, 1804–78, professor i Basel 1836–43, i Tübingen 1843–78. Beck havde som ortodoks luthersk skrifteolog rod i württembergisk pietisme, var i årevis stærkt søgt af teologiske studerende, også fra udlandet, og var tillige en højt skattet vækkelsesprædikant. RGG³ I 953 f.

[7] *Jules Bovon*, 1852–1904, prof. ved den frie præsteskole i Lausanne 1880–1904. Centenaire etc. 143 f.

tiers[8] Forelæsninger over Esaias. Han er Discipel af Delitz[9] i Leipzig.

Men nu maa jeg slutte for dennegang med de bedste Hilsener til alle i Hjemmet . . .

Eders heng. Søn Hans

P.S. Her som N. møder jeg megen Velvillie og kommer jævnlig i Prof. Porrets og forskj. Præsters Familier.

Brev nr. 8.

Lausanne d. 16de Febr. 1881.

Kjære Forældre! . . . Jeg er meget tilfreds med Udbyttet af mit Ophold her, men føler, at jeg nu har set tilstrækkeligt, og at netop derfor det rette Tidspunkt er kommen for at flytte til Genf, hvor Forholdene ikke blot see noget anderledes ud, men skulle være aldeles forskellige fra de herværende efter de Oplysninger, jeg har indhentet. Det er forunderligt, hvorledes disse tre smaa Nabo-kantoner hver har givet sig sit Særpræg i politisk og religiøs Henseende. Om end de som franske holde sammen mod de tyske Cantoner – de franske Schweitzere détestent les Suisses Allemandes, sige de selv – hersker der indbyrdes mellem dem en kun slet fordulgt Jalousi mindre paa det religiøse Omraade naturligvis end paa det politiske og især det sociale. Det gaar saa vidt, at man ej kan tale godt om det ene Canton for Beboerne i det andet uden at møde den heftigste Modsigelse. Jeg har saaledes her brudt mangen Landse til Ære for Neuchâtel og Forholdene dér, men rigtignok kun faaet Utak til Løn. Denne Skinsyge, hvorover jeg i Førstningen var meget overrasket, da jeg troede, at de Franske vare nødte til at staa paa venlig Fod indbyrdes for at kunne gjøre fælles Modstand mod de langt talrigere Tydskere, er naturligvis en nødvendig Følge af Føderalismen, der gjør hvert Canton til en egen lille næsten uafhængig Stat, der netop paa Grund af sin Lidenhed er nødt til at vende en Front mod sine Naboer for at gjøre sig gjældende. Jalousien har forresten, efter hvad man for-

[8] *Lucien Gautier*, 1850–1924, prof. ved den frie præsteskole i Lausanne 1877–98. Centenaire etc. 143.

[9] *Franz Delitzsch*, 1813–1890, beklædte professorater i Rostock, Erlangen og Leipzig (sidstnævnte sted 1867–90), ret konservativ bibelforsker. RGG³ II 74.

sikrer, ingen Indflydelse paa den før omtalte smukke Følelse overfor Tydskerne; mod disse holde de sammen alle som én Mand, og i en Samtale med en Vaudoiser at kalde Schweizertydskerne for dennes Landsmænd er en Grovhed, der ikke lettelig tilgives. Maaske Forholdene her dog er lidt værre end andensteds; thi Hadet har sikkert for en Del sin Kilde i, at Cant. de Vaud lige til 1799 ej var selvstændig Canton, men beherskedes fra Bern, hvis næsten forhadte Herredømme nævnte Aar tilintetgjordes ved en Revolution.

Den lille Indicateur, jeg sendte hjem forleden [1], vil give Fader nogen Orientering i Menighedens indre Ordning. Frikirkens Forfatning er, om ej helt i Principet, saa i Virkeligheden fuldstændig presbyteriansk. Man har nemlig i Principet paa flere Punkter ej povet at gjøre Skridtet fuldt ud, men de Huller og vage Bestemmelser, der hist og her findes i Constitutionerne, ere udbedrede og skærpede af hver enkelt Menighed, der ifølge de presbyterianske Principer som en lille église for sig har store Rettigheder og paa en stort Omraade næsten er ganske uafhængig af Fællessynoden. Dette gjælder saaledes Spørgsmaalet, der her alm. benævnes med ét Ord Multitudinisme. Statskirken er som alle andre Statsk. multitudinistisk (o: Massekirke). Den første Synode i Frikirken kunde ej blive enig om at erklære denne for antimultitudinistisk [2]. Følgelig blev Betingelserne for Optagelse i Frikirken affattede i vage og ubestemte Udtryk. Constitutionen er principielt, som det

[1] Findes ikke sammen med brevene og kan derfor ikke identificeres.

[2] Problemstillingen multitudinisme – antimultitudinisme var allerede aktuel under brydningerne i Genève fra ca 1820, men rejstes med fuld styrke af Alexandre Vinet, hvis skelsættende indsats både som vækkelsesteolog og skaber af et markant kirkesyn ejendommeligt nok ikke berøres af HFP, og diskuteredes hektisk i forbindelse med frikirkedannelserne i Lausanne og Neuchâtel. Bl. a. belært af erfaringerne fra Lausanne, hvor frikirken gjorde en personlig bekendelse til optagelsesbetingelse og derved afskar sig fra bred tilslutning, erklærede frikirken i Neuchâtel sig for multitudinistisk og opnåede derved langt større breddevirkning. E. Bloesch: *Geschichte der schweizerisch-reformierten Kirchen* II 303 ff., Léon Maury: *Le réveil religieux dans l'église réformée a Genève et en France* II 257 ff., J. Cart: *Histoire du mouvement religieux et ecclésiastique dans le Canton de Vaud* III,1 100 ff., III,2 318, 445 ff., 469 f., 539 f., Charles Monvert, anf. værk 75 ff., 229, 268 ff., Pierre Bovet: *La separation de l'église et de l'état dans le canton de Neuchâtel* 5, 7 f. Væsentlige indlæg i denne debat var Alexandre Vinet: *Essai sur la manifestation des convictions religieuses et sur la séparation de l'église et de l'état*, Paris 1842, samme: *Liberté religieuse et questions ecclésiastiques*, Paris 1854 (posthum artikel-samling) og Frédéric Godet: *Le multitudinisme national justifié par l'Écriture sainte et l'histoire*, Neuchâtel 1861.

hedder, semi-multitudinistisk – *men i Virkeligheden* staar Frikirken skarpt som une église des professants[3]. Dette Exempel, der forekommer mig ret interessant, kan tjene som instar omnium for flere andre. Lægelementet træder som omtalt i mit sidste Brev stærkere og mere dominerende frem end i Neuchâtel, og et andet presbyteriansk Punkt i Constitutionen er Bestemmelserne om Kirketugten, der naturligvis især ere udførlige for de kirkelige Embeders Vedk. (Præster – Evangelister – Ældste – Diakoner og Diakonisser), men hvoraf flere ere udstrakte til at gjælde ogsaa for Medlemmerne i Almindelighed. Charakteristisk er det, at Ingen kan udelukkes fra Nadverbordet, thi Principet er, at enhver – Medlem eller ikke Medlem af Menigheden – nyder Nadveren frit og paa eget Ansvar. Derimod kan han [vel indtil videre udelukkes][4] o: ophøre at betragtes som Medlem af Menigheden . . .

Venlig Hilsen til alle fra eders heng.

Hans

Brev nr. 9.

Geneve Route de Carouge 41
chez Mr. Delarue.
Lærdag 26de Febr. 1881.

Kjære Forældre! Uagtet jeg intet Brev har faaet fra Eder, kan jeg ikke modstaa Lysten til at sende Eder nogle Linier for at fortælle, hvor godt jeg har det . . . Familien Delarue[1] er en ægte genfisk Borgerfamilie, hvis Medlemmer overgaa sig selv i Elskværdighed mod mig og gjøre alt for, at Opholdet kan være mig behageligt; i saa Henseende kunde jeg ej have truffet et heldigere

[3] I et referat af konstitutionsudkastet hedder det om den omstridte art. 5, at den »exprime la largeur de ses principes quant à l'introduction de nouveaux membres et son opposition aux systèmes qui, de près ou de loin, font intervenir l'homme dans l'appréciation des secrets des cœurs, dont Dieu s'est réservé la connaissance.« J. Cart, anf. værk III,2 454. På den stiftende synode gav artiklen anledning til langstrakt debat, men konstitutionens endelig form er ikke meddelt i anførte værk. Det hedder p. 540: »Cette constitution, si nous examinons l'idée de l'église en elle-même, pose d'entrée le fait de la profession individuelle; l'église libre est donc une église de professants«, og p. 541 indrømmes, at frikirkens praksis præges af semi-multitudinisme.

[4] Tydningen usikker.

[1] Oplysninger om værtsfolkene fattes.

Valg. Fra Madame Mercanton fik jeg anbefaling til Mr. Fermaud [2], Sekretær for l'union chrétienne internationale (den chr. Ynglingeforening), hvis Hovedkvarter er her [3]. Jeg kunde ej være bleven anbefalet til nogen bedre; thi Ingen er maaske som han inde i Alt, hvad vedrører den religiøse Bevægelse og de rel. Forhold i Genf. Igjennem ham er jeg kommen i Forhold til en Mængde Mennesker, baade Præster og Lægfolk, af hvem jeg faar alle ønskelige Oplysninger. Først et Par Ord om Ynglingeforeningen, for hvis Virksomhed jeg alt i Neuchâtel fik Interesse. Disse Foreninger udgjøre alt nu et Næt, der omspænder den hele Verden (ogsaa i Khv. er en Forening med Stein [4] som Formand) og have utvivlsomt ligesom Søndagsskolerne en stor Fremtid for sig. Dens Hovedopgave er naturligvis at samle den confirmerede Ungdom og ved ugentlige Aftenmøder og Bedemøder fremme og bevare det fra Barndommen overleverede religiøse Liv, beskytte den mod alle Fristelser og ved det indbyrdes Bekjendtskab og Venskab støtte i Raad og Daad. Næsten alle Ynglingeforeninger corresponderer med Centralbureauet i Genf, og netop i disse Dage vil et nyt betydningsfuldt Skridt knytte dem nøjere sammen. Ethvert ungt Menneske vil nemlig fra nu af, naar han forlader sit Fædreland, gennem Hovedkvarteret her – uanset om han er Medlem af en Forening eller ej – kunne faa en Anbefalingskrivelse

[2] *Charles Fermaud*, 1855–1937, oprindelig bankmand (og oberstløjtnant), blev 1878 – 23 år gammel – den første præsident for The World's Committee of YMCAs, men overgik allerede året efter til generalsekretærposten for KFUMSs Verdensforbund, en stilling han bestred med stor dygtighed til 1912. Clarence Prouty Shedd: *History of The World's Alliance of Young Men's Christian Associations*, London 1955, 83, 213 m. fl. st. Om hans livslange venskab med HFP og hans betydning for dansk KFUM se Elith Olesen: *Børn og unge i dansk kirkeliv* 97 f., 286 ff.

[3] KFUM i Genève var stiftet 1847 på initiativ af Henry Dunant, kendt som ophavsmanden til Røde Kors. Det var også Dunant, der tog initiativet til den første internationale KFUM-konference, afholdt i Paris 1855, hvor KFUMs Verdensforbund blev til. Sin endelige form fik Verdensforbundet på konferencen i Genève 1878, hvor en verdensbestyrelse blev nedsat, et kontor etableret og et generalsekretærembede stillet i udsigt (se note 2). C. P. Shedd, *anf. værk* 82 ff., 103 ff., 213 ff.

[4] Oplysningen er fejlagtig, men forståelig. Pastor *Harald Stein* var 1879–86 formand for Kbhvns Indre Mission, der havde sendt en observatør til KFUMs verdenskonference i Genève 1878. Københavns KFUM blev stiftet samme efterår i nær tilknytning til hovedstadsmissionen, men med et medlem af dennes bestyrelse, pastor *Vilh. Schousboe* som første formand. Den pågældende passus i brevet synes at bekræfte, at HFP først af Fermaud blev underrettet om, at der eksisterede KFUM i Danmark.

til den Byes Ynglingeforening, hvor han agter sig hen. Han vil da strax være sikker paa at træffe *Venner* og gode christelige Mennesker, der ville tage sig af ham, vise ham tilrette, om muligt skaffe ham Logi etc. etc. [5], selvom han ej forud kjender en eneste af dem. Ogsaa for vort lille Land vil dette faa Betydning – hvor mangt et ungt Menneske, der drager ud i det Fremmede til Europa eller Amerika (det er især Amerika, Sagen gjælder) vil ikke paa nogen Maade forskaanes for at falde for Fristelse. Correspondancen, der maa gaa forud, indledes naturligvis fra en Ynglingeforening i Vedkommendes Hjem og gaar som sagt over Genf. Jeg har lovet at forhandle nærmere med Pastor Stein om denne Sag, og eventuelt bliver jeg en af Correspondenterne for Danmarks Vedkommende [6]. Der maa naturligvis, for at det kan komme til alm. Kundskab, averteres derom hjemme som her, i Aviser og rel. Ugeblade.

Denne lille Sag er kun et enkelt Led i Rækken, men dog samtidig et Tegn paa, med hvilken Energi og Interesse man her søger at fremme alt, der vedrører chr. Kjærlighedsgjerning. Det er en Bankfuldmægtig [7], der naturligvis aldeles gratis paatager sig den sandsynligvis uhyre Correspondance, dette vil medføre. Det bliver en Art christelig Frimureri, om hvis Resultater man her og det vistnok med Rette gjør sig store Forventninger.

I hvilket Omfang Velgjørenhed, og hvad derhen hører, er udviklet i Genf, ville I kunne gjøre Eder et Begreb om, naar jeg meddeler Eder det Faktum, at Genf har ej mindre end 250 Velgjørenhedsselskaber, heri ikke indbefattet de egtl. religiøse som Bibel- og Traktat-, Missions- og Evangelisations-, Søndagsskole-etc. etc. Selskaber. Den er Centrum for fransk Mission og for Evangelisation af de katolske Lande, der i de senere Aar har taget et mægtigt Opsving for Frankrigs Vedkommende [8].

[5] Denne ordning var, ialtfald for medlemmers vedkommende, allerede indføjet i et tillæg til KFUMs Verdensforbunds *Pariser-basis* af 1855: »... la Conférence propose également ... 2. De donner à leurs membres en voyage une carte de sociétaire par laquelle ils jouiront dans chacune des Unions de tous les privilèges des membres et seront recommandés à leur bienveillance personnelle«. C. P. Shedd, anf. værk 132.

[6] Først i foråret 1883, da HFP var blevet opfordret til at redigere et kvartals-tillæg til Almindelig Kirketidende under navnet Ynglingeforeningstidende, genoptog han forbindelsen med Fermaud. Elith Olesen, anf. værk 94 ff.

[7] Trods den ejendommelige udtryksmåde må det være Ch. Fermaud, der hentydes til.

[8] Eugène Mittendorf: *Les Institutions genevoises, leur origine, leur developpement et leur état actuel*, Genève 1888.

En Mængde Evangelisationsposter ere spredte rundt om i Landet, og der kommer stadig de bedste Efterretninger fra dem om, hvor gunstigt Evangelisk Forkyndelse bliver modtaget – der synes endelig at være aabnet det en Dør i Frankrig. – Andre Selskaber har sat sig Evangelisation af de lavere Folkeklasser her i Byen til Opgave, og hver Aften i Ugen gives i Sale med umiddelbar Adgang fra Gaden saakaldte »conférences populaires sur l'évangile«. Et saadant Møde varer en Time og kalder ofte en talrig Forsamling ind fra Gaden. I Almindelighed taler tre forskjellige – sædvanlig Lægfolk og theol. Studenter – over en forud opgiven Text, der udlægges saa jævnt og enfoldigt som muligt. Hver maa kun tale 10 Min. ad Gangen, den øvrige Tid udfyldes af Sang. Vilde man regne Tallet paa Selskaber med religiøse Formaal med til foran-nævnte, vilde man sikkert faa en Sum, der næppe vilde understige i Alt c. 400 Velgjørenhedsselskaber, – det er meget for en By med kun 51.000 Indb.

Jeg har endnu ikke haft Leilighed til at høre Forelæsninger, da der f.T. afholdes Foraarsexamen, hvilket det jo imidlertid ogsaa har sin Interesse at overvære. Forelæsningerne begynde om en otte Dages Tid.

Genf er fortrinligt udrustet med Prædikanter og skal for Tiden i saa Henseende overgaa Paris. Den mest bekjendte Taler af fransk Skole er Pastor Coulin[9], hos hvem jeg skal introduceres imorgen af Fermaud, hvis Onkel han er. Noget mindre bekjendt, men paa sin Vis maaske (om end paa helt anden Maade) større Prædikanter ere Præsterne Tophel[10], Perrelet[11] og Prof. Barde[12], tillige den betydeligste af Professorerne ved det frie Fakultet; han prædiker hver Søndag. – Tophel er udgaaet fra Becks Skole i Tübingen og er dennes Discipel i god Betydning. Jævn og ligefrem i sin Behandling af Texten gaar han altid til Bunds i denne, og hans

[9] Måske *Franck Coulin*, der er nævnt et par gange i forbindelse med KFUM-konferencen i Genève 1878, C. P. Shedd, anf. værk 161, 224, men nærmere oplysninger fattes.

[10] *Gustave Tophel*, 1839–1917, præst i Genève-frikirken 1873–95, præsident for KFUMs verdensbestyrelse 1880–95, regnedes for en fremragende prædikant (RGG³ II, 777) og udgav adskillige bibelstudier. *L'église évangélique libre de Genève* 1849–1949, 52. C. P. Shedd, anf. værk 239 m. fl. st.

[11] Paul-Aimé Perrelet var præst i Genève-frikirken 1877–94. *L'église libre de Genève* 1849–1949, 52.

[12] *Edouard Barde*, 1836–1904, præst og professor i Genève, præsident for KFUMs verdensbestyrelse 1895–1904. RGG³ II 777, C. P. Shedd, anf. værk 724.

Prædiken indeholder, men paa den jævne Maade og saa at sige, uden at man mærker det, en Rígd. af dybe og originale Tanker. Han afviger fra alle andre franske Prædikanter, jeg har hørt, ved sin næsten fuldkomne Mangel paa Gestikulation og Deklamation samt den mærkelige Ro og Fasthed, hvormed han taler, og hvorved han saa at sige tvinger sine Tilhørere til Opmærksomhed, og saalænge han taler, udøver et aandeligt Herredømme over dem med eller mod deres Villie.

Først imogen vil jeg faa Leilighed til at høre Coulin og Perrelet. Barde taler hver Søndag i sin Søndagsskole. Jeg har, saavidt jeg mindes, alt før omtalt den Betydning og Udvikling, Søndagsskolen har i det franske Sveitz, hvor saa at sige ingen Commune er uden Børnegudstjeneste. Men intet andet Sted har Søndagsskolegjerningen et Omfang som her i Genf. Det er notorisk godtgjort, at 9/10 – ni tiende Dele – af Stadens samtlige Børn af evangeliske Forældre søge til Søndagsskolerne. Selv ligegyldige og vantro Forældre af *alle Klasser* rige saavel som fattige sende deres Børn til Søndagsskolerne, hvoraf der existerer mellem 50 og hundrede. Ja, det skal være et Factum, at Børn af fritænkeriske Forældre i Reglen søge de mest udpræget evangeliske Søndagsskoler, enten Frikirkens eller Metodisternes. –

Se saa! nu maa I tage til Takke for denne Gang. Med mange hjertelige Hilsener til Eder og Alle derhjemme fra Eders heng. Søn

Hans

Brev nr. 10.

Geneve, Route de Carouge 41,
den 11. Marts Aften.

Kjære Forældre! Tak for eders Breve, de have som sædvanlig i denne Tid været 7 Dage undervejs, men vare mig saare velkomne, da jeg saa smaat gik og længtes efter at høre lidt hjemme-fra . . .

Lørdag 12/3 Morgen. – Jeg behøver ikke at fortælle, at Genf er en saare mærkelig By, der ej undlader at gjøre et dybt Indtryk paa den Fremmede, der først betages af dens henrivende Beliggenhed . . . I en af Gyderne viser man endnu Calvins Hus, ogsaa uden dette vilde Theologen hurtigt være paa det Rene med, at det gamle Genf er den store Reformators Stad – saaledes har den

seet ud, mørk, stille, strengt højtidelig (austère), men fremfor alt prunkløs og tarvelig indtil Yderlighed.

I lange Tider har jo Genf været det bekjendte Samlingssted for fordrevne Lærde og politiske Flygtninge, saa at sige et Knudepunkt i Europa for alskens aandelige Bevægelser. Det er saa langt fra, at Genferen føler sig generet af disse Fremmede, han er stolt af at kunne byde dem en Tilflugt og aabner dem gjæstfrit baade Stad og Hjem. Han er stolt som ingen anden Sveitzer over sit lille Land (Canton), dets Uafhængighed, dets Historie og Betydning i Verden. Han føler sig som genfisk Borger, og det er i denne Følelse, han efter faa Aars Forløb rækker den fremmede Flygtning den attraaede Borgerret og fra da af betragter ham som Landsmand. Det er i vor egen Interesse, at vi beskyttede disse Mennesker, siger Genferen, thi det er et Factum, at det er fra saadanne, at vore bedste Borgere og bedste Familier ere udgaaede; de blive snart anderledes og opgive deres samfundsskadelige Theorier i vore Omgivelser. – Denne Genferens medfødte Nationalstolthed bringer ham til at nære dyb Respekt og Beundring for enhver Nation, der forsvarer sin Uafhængighed, og intet andet Sted i Europa møder den Danske vistnok for Tiden saa megen virkelig Sympathi. Min Vært vil absolut have mig til at – som det hedder – donner une conférence sur le Danemark; han lover mig flere tusinde Tilhørere, da Sympathien og Interessen for vort Land er almindelig; men det er naturligvis noget, jeg ikke indlader mig paa.

Genferens Selvfølelse indbringer ham kun liden Sympathi fra hans øvrige Landsmænds Side; der er neppe Nogen, som i den Grad Alle er enige om at hakke paa og tillægge alle mulige Udyder som den stakkels Genfer; man gjorde mig formelig bange for Genf. Den yttre sig ogsaa paa anden Maade, thi den fødte Genfer indlader sig saa at sige aldrig paa lavere tjenende Stillinger og i Haandværket i Reglen kun paa Uhrmageriet. Hele den tjenende Del af Samfundet i Genf er indvandrede Tydskere eller Savoyarder . . .

Jeg slutter med nogle Meddelelser om de kirkelige Forhold. Som jeg vistnok før har fortalt, har Forholdene her en anden Oprindelse end i Neuchâtel og Cant. de Vaud, hvor det var kirkeretslige Spørgsmaal, Overgreb fra Regeringens Side, der fremkaldte Udtrædelse. Her derimod skyldes denne rationalistisk Vranglære, der i Aarh.s Begyndelse havde trængt sig ind i og beherskede

Statskirken. Bevægelsen udgik fra nogle unge Mennesker, dels paavirkede af Herrnhuterne, dels af Madame Krüdener [1] og senere (1817) stærkt influerede af den fromme engelske Metodist Robert Haldane [2]; Malan [3] og Bost [4] vare Hovedlederne, men til egentlig Udtrædelse kom det dog først nogle Aar senere, og der dannedes Smaa-menigheder, alle med mer eller mindre udpræget puristiske og exclusive Tendenser og streng Kirketugt. Forbindelsen med og Indflydelsen fra England vedvarede længe og styrkedes ved Malans og Bosts Reiser dér og i Amerika. Senere ere disse Menigheder smeltede sammen til én, hvis Institutioner væsentlig ere de samme som den vaadtlandske Frikirkes. – Den engelske Indflydelse har naturligvis i nyere Tid tabt sin dominerende Character, men det er dog aabenbart denne, der begrunder den overvejende praktiske og handlende Retning, hvori det religiøse Liv her er slaaet ud; men herom nærmere, naar jeg kommer hjem. – Hvad Forelæsninger ang., kan Genf ej maale sig hverken med Lausanne eller Neuchâtel – det frie Facultet tæller 37 Studenter saa at sige fra alle Verdens Kanter; de dygtigste Professorer ere Cramer [5] i Hebræisk og Barde i græsk Exegese. – Af Præ-

[1] *Baronesse Barbara Juliane von Krüdener*, 1764–1824, flakkede efter et ulykkeligt ægteskab Europa rundt og inspirerede både politikere og forfattere, forsøgte sig også selv som forfatterinde, blev religiøst vakt ved læsning af madame Guyon og ved forbindelse med herrnhuterne og virkede derefter som højst sværmerisk og ekstatiske vækkelsesprædikant. 1813 var hun i Genève, 1816–17 i Bern og satte begge steder varige spor som en af vækkelsens pionerer.

[2] *Robert Haldane*, 1764–1842, opr. søofficer, derefter frikirkelig vækkelsesprædikant. Han organiserede sammen med broderen James Alexander H. en fri menighed i Edinburgh, virkede 1817–19 i Genève og Montauban og er en af den schweiziske vækkelses og frikirkedannelses største inspiratorer. Han var ikke metodist, men udgæet fra den reformerte kirke i Skotland og blev senere baptist. Alex. Haldane: *The Lives of Robert Haldane of Airthrey and his brother James Alexander Haldane*. Edinburgh 1852.

[3] *César Malan*, 1787–1864, påvirkedes som ung af Robert Haldane og blev vækkelsesprædikant af ortodoks calvinsk type, udtrådte 1823 af nationalkirken i Genève, men forblev frit stillet også efter frikirkedannelsen 1849. C. Malan (fils): *La vie et les travaux de C. Malan*, Genève 1869. RGG³ III 626.

[4] *Ami Bost*, 1790–1874, udgik fra et herrnhutisk milieu i Genève, virkede dels i Schweiz, dels i Frankrig som vækkelsesprædikant og blev 1825 præst ved den 1817 oprettede frimenighed i Bourg-de-Four ved Genève. Alfred Stucki: *Ami Bost (1790–1874). Ein tapferer Gottesstreiter des 19. Jahrhunderts*. St. Gallen 1941. A. Rouverand: *Ami Bost et la crise ecclésiologique du réveil à Genève*, 1944.

[5] *Gabriel-Elisée Cramer* var 1867–1888 prédicateur regulier ved frikirken i Genève. *L'église évangélique libre de Genève 1849–1949*, 53. Yderligere data fattes.

sterne har ved Siden af Tophel Pastor Perrelet den mest ejendommelige Personlighed. Han har i [en] lang Aarrække været Missionær paa Madagaskar; hans Personlighed er udrustet med stor Kraft og har bevaret den patriarkalske Værdighed, der er af saa stor Betydning for Missionæren. Hans Foredrag er overordentlig livligt, og han er en sand Mester i at gribe og benytte Træk fra det daglige Liv. I Aftenmøderne for den simple udannede Tilhørerkreds er heller ingen som han istand til at rive folk med sig.

Mange Hilsener til alle i Hjemmet
fra eders heng. Søn Hans

Brev nr. 11.

p. T. Zürich, Tirsdag
19/4 81.

Kjære Forældre!

Jeg har nu tiltraadt Tilbageisen[1] og benytter et kortere Ophold i Zürich til at sende Eder nogle Linier. Hele min Reise er da hidindtil gaaet saare vel, og jeg længes nu saare stærkt efter at sætte Foden paa dansk Grund . . .

I Männedorf har jeg da udhvilet mig godt hos min elskværdige Vært, Hr. Zeller[2], der her har oprettet og leder hin over hele Schweitz og Tydskland berømte »Gebetsheilanstalt«, der naturligtvis finder og har fundet utallige Modstandere, men desuagtet trives paa det bedste og er til stor Velsignelse for mange. Helbredelserne sker if. Jac. 5 under Bøn ved Salving og Haandspaalæggelse, der foretages af Zeller selv og to Kvinder, der fra først af have staaet ham nær og ligesom han følt sig som Canaler eller Redskaber for Naadens Meddelelser. Virkningerne ere stundom

[1] Efter ca. en måneds turistophold i Italien, hvorfra der foreligger et antal breve, som ikke er medtaget her.

[2] *Samuel Zeller*, 1834-1912, opr. lærer. Efter en helbredelse hos Dorothea Trudel i Männedorf oplevede han et religiøst gennembrud og blev medarbejder ved helbredelsesanstalten og efter Dorothea Trudels død hendes efterfølger som leder 1862. Han betegnes som en fremragende sjælesørger, der især kunne hjælpe deprimerede og nervesvækkede patienter. M. Kober-Gobat: *Samuel Zeller in Männedorf. Eine Skizze seines Lebens und Wirkens*, Basel 1912. Ernst Schreiner: *Schichte Erinnerungen an Samuel Zeller, en Knecht Jesu Christi. Züge aus seinem Leben, Männedorf 1913*. På dansk: L-1: *Dorothea Trudels og Samuel Zellers Helbredelsesanstalt i Männedorf, Kbhvn. 1884*, og Gabriel Koch: *Männedorf og Hauptweil (Helbredelse ved Bøn)*. Fra Bethesda 4/4, 11/4 og 18/4 1886.

vidunderlige og aldeles uforklarlige for mskl. Fornuft; man har Exempler at opvise, hvor Værkbrudne have reist sig saa at sige umiddelbart efter Haandspaalæggelsen; især er det dog Aandssyge og Nervesvækkede, der i hundredtal ere reiste helbredede fra Männedorf. Fra de daglige Bedemøder, hvor ogsaa Haandspaalæggelse finder Sted, faar man eller modtager man ogsaa det Indtryk, at baade Zeller og hans Bistandersker staar i særligt Naadesforhold til Freiseren, en saadan Aand og Glød er der i deres Bøn. – Men mere herom mundtligt. –

. . . Torsdag førstk. Aften haaber jeg at være i Ø. E.[3], og jeg skal, hvis det er mig muligt, Torsdag Morgen fra Corsør lade Eder min Ankomst til Danmark vide. Mange Hilsener fra Eders heng. Søn

Hans

[3] Øster Egesborg, hvor HFP skulle tiltræde stillingen som personel kapellan straks efter hjemkomsten.

1967

En oversigt

Ved Carl Trock

Der melder sig uvilkårligt nogen spænding, når en ny mand efter 13 års forløb kommer til på kirkeministerposten. Ganske vist er det gennem 20 år blevet sædvane, at lovgivning på det kirkelige område forudsætter bred enighed i Folketinget. Et ministerskifte betyder derfor ikke store udsving, også uanset nogen forskydning i Folketingets sammensætning. Kirkeministeren bliver dog meget nemt den eneste initiativtager til ny lovgivning, og det har betydning hvordan kirken administreres. Derfor var det af interesse at pastor Orla Møller afløste Bodil Koch som kirkeminister, så meget mere som det skete på et tidspunkt, hvor navnlig strukturkommissionen havde rejst stærkt røre om folkekirkens love og dens administration.

Orla Møller havde selv, samtidig med at han var sit partis kirkelige ordfører i de to forudgående folketingssamlinger, ret bestemt formuleret nogle synspunkter. Det gjaldt spørgsmålet om sogne-sammenlægninger. Og overfor en udvidelse af statens økonomiske støtte til folkekirken (ved kirkebyggeriet) havde han udtrykt nogen betænkelighed (jfr. her 489). Man kunne tilmed vente nyt, da Socialistisk Folkeparti just ønskede ændringer her (s. st.), for efter valget i 1966 fik det indflydelse. Endnu et område, hvor der overvejes ændringer, nemlig vedrørende gudstjenesten, kom stærkere i forgrunden. Kort efter sin udnævnelse heftede ministeren på en eller anden måde ordet »ludkedelig« på gudstjenesterne (SjT 18/1f., KD 1/2f.).

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: DKt Dansk Kirketidende; Ft Folketingstidende; Hskbl Højskolebladet; IMT Indre Missions Tidende; JyPo Jyllands-Posten; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; KP Kristeligt Pressebureau; MrBl Menighedsrådenes Blad; PrfBl Præsteforeningens Blad; SjT Sjællands Tidende; AAST Aarhus Stiftstidende. – Årstal angives kun, når det ikke er 1967.

Nu er lovgivningsaktiviteten vedrørende kirken sjældent stor. Det blev den heller ikke i 1967, der blev gennemført to love. Den ene vedrørte forholdene på Grønland, der i 1967 kom under kirkeministeriet. Her var ikke sprængstof, alle implicerede var hørt og indforstået med, at den grønlandske kirke fik overladt et større administrativt ansvar (Ft A 1997, 2058, 3894). Også i Folketinget gav alle tilslutning, inclusive de grønlandske medlemmer. Sagen gav dog den ene, Nik. Rosing, anledning til at pege på et væsentligt problem for den grønlandske kirke, kateketernes vanskelige stilling[1].

Det andet lovforslag skabte derimod spænding. Sammen med en anden ændring i menighedsrådsloven (vedr. oprettelse af menighedsråd i nye sogne) bestemte ministeren sig for at røre ved menighedsrådenes såkaldte rådighedsbeløb, og alene at søge beløbet forhøjet. Den udvidelse af bevillingsrammen, som strukturkommissionen havde foreslået og som havde rejst storm, var ikke på tale. Dermed havde ministeren lagt betænkningen til side og placeret sig i modsætning til sin forgænger, hed det sig (KD 27/1). Det afviste han. Der lå bag lovforslaget ikke nogen stillingtagen til betænkningen. Men den var et led i et større problemkompleks, som kommissionen ikke var færdig med. Derfor omfattede lovforslaget kun en forhøjelse af beløbssummen, og gik man ud over det, da var der tale om at foregribe kommissionens videre arbejde[2].

Behandlingen i Folketinget kastede lys over, hvilke muligheder

[1] Kateketerne har i generationer været ryggraden i kirkens arbejde, sagde Rosing. Da forbindelsen mellem kirke og skole blev brudt i 1950 blev lærergerningen hovedbeskæftigelsen, det kirkelige arbejde en bibeskæftigelse, som de yngre ikke har interesse for. Men der er gjort for lidt for kateketerne, både hvad lønforholdene angår og navnlig for videreuddannelse og for at skabe tidssvarende arbejdsforhold. Kirken kan imidlertid ikke undvære dem idag, og uanset at der finder en koncentration af befolkningen sted, så vil der fortsat blive brug for dem på en række mindre steder (Ft 2060); ministerens forståelse 3894. Om lovforslagets behandling se Folketingsårbog 394.

[2] KD 27/1 jfr. Ft 2057. Ved den skriftlige fremsættelse (omdelt 9/2) hed det kun: Der har været »så væsentlige meningsforskelle« om betænkningen, at »jeg ikke mener, tiden er inde til at stille forslag om en principiel ændring« (Ft 1544). Herom hed det siden: Havde ministeren taget biskop Dons Christensens forslag op, så kunne ingen sige, at der førtes kirkelig højrepolitik; var der så lagt loft over beløbet og lavet en midlertidig ordning, så kunne ingen beklage sig (Holstebro Dagblad 18/8). Ministeren begrundede yderligere: Menighedsrådene må først vise sig mere aktive end de er idag; der er nogle som tror, at man kan købe mere ånd i folkekirken, det kan man ikke (Viborg Stifts Folkeblad 18/5).

kommissionens forslag havde dér. Kun hos de konservative var der udtalt forståelse, men det der afgjorde partiets stilling var ønsket om at nå til enighed (Vestergaard Poulsen, Ft 3889). De 3 andre gamle partier udtalte sig ikke derom eller såre forsigtigt. Det var alene givet de nye partier at berøre principper. Socialistisk Folkeparti havde ikke sympati for ministerens forslag, udtalte Morten Lange, et par tusinde mere kunne dog ikke give anledning til indsigelse. »Anderledes vigtige spørgsmål ville der blive at tage stilling til, når strukturkommissionen engang forelægger sine betænkninger«. Også fra Liberalt Centrum lød der advarsler til ministeren mod at følge kommissionens forslag. Selv understregede Orla Møller, at han også satte pris på, at der er enighed om kirkelige love. Han delte i nogen måde betænkelighederne ved principielle ændringer her uden at han dog bandt sig for fremtiden. Kommissionens forslag ville dog »afstedkomme uendelige vanskeligheder i hele den kirkelige administration«[3].

En anden udtalelse af Morten Lange fortjener at fremdrages. Det er nemlig næppe indlægning at antage, at det følgende går ud over den foreliggende sag og var en slags kirkepolitisk programerklæring for SF i den nye situation, hvor partiet gav den socialdemokratiske regering parlamentarisk basis: Når forslaget ikke gik ud over den hoveddrømme, som SF stod for, og de kirkelige udgifter afholdtes over den kirkelige ligning, så »vil vi – både jeg selv og mit parti iøvrigt – være i stand til at finde os i en hel del, som måske ikke lige netop er efter vores almindelige syn på de sager« (Ft 2053). Den senere politiske udvikling, hvor SF sprængtes og regeringen i december udskrev valg, bevirkede dog, at dette tegn på større resignation hos SF ikke fik varigere betydning[4].

[3] Folketingsårbogen 391, 1. beh. 28/2, 2. beh. 2/5, 2048 ff. og 3888 ff. Skov Thulesen fra Venstre var meget tilfreds med, at ministeren ikke søgte principielle ændringer. Der var opgaver, som naturligt løses og finansieres ad frivillig vej. Venstre ønskede dog at give menighedsrådene de videst mulige beføjelser. – Fra Liberalt Centrum anbefalede professor Børge Diderichsen forhøjelsen til stedlige kirkelige formål, sådan som det allerede var »nøjagtigt fastlagt« i cirkulærer. Han måtte pointere, at beløb som alle var med til at betale over ligningen, måtte anvendes til opgaver, »som i snævraste forstand kan kaldes sognekirkelige«. – Om Menighedsrådsforeningens henvendelse, KD 18/3, 13/4.

[4] Den omstændighed, at præsternes bestillingstillæg fra 68/69 afholdes af kirkelige midler og ikke længere af staten, kan muligt – men ikke nødvendigvis – være en indrømmelse til SF; ministeren benægtede det, KD 1/12, jfr. den gådefulde omtale i KD 30/11.

Men tilbage til kirkeministerium og strukturkommission. I Århus var studenterrådet gået ind for ansættelsen af en studenterpræst. Det fastholdt ønsket trods kritik blandt studenterne af, at man ville danne en studentermenighed, og af at ønsket egentlig ikke drejede sig om at få en præst, men en slags studenterrådgiver (AASt 10–12/11 66, KD 11/11 66ff. og 4/1, 7/3). Videre forhandlinger rejste røre blandt byens præster (JyPo 12/3, Hskbl 199) og pressen begyndte at udfritte departementschef August Roesen. Han svarede, at imødekommenhed her kunne medføre ønsker fra mange andre sider. Bag sagen lå videre de forskellige kirkesyn, som også tørnede sammen i strukturkommissionen. Ministeriet måtte indtage den holdning, at der ikke kunne træffes en ordening, så længe kommissionen arbejdede med spørgsmålet. Det havde ministeren allerede meddelt domprovst Jørgen Bøgh ved en orienterende samtale (JyPo 14/3).

Det fik Jørgen Bøgh til at rykke ud mod »departementschef Roesens vi-alene-vide udtalelser på den til enhver tid siddende ministers vegne«. Skønt sagen endnu ikke forelå for ministeriet, så var der nu givet afslag på forhånd, og det i modstrid med offentlige udtalelser fra ministeren. Som næstformand i strukturkommissionen fandt Bøgh det ejendommeligt, at departementschefen så at sige foregreb dens stillingtagen (KD 15/3). Dagen efter vedstod ministeren udtalelserne fra departementschefen. Uanset personlig velvilje var han som minister indforstået med, at der var store vanskeligheder af principiel karakter. Ministeriet måtte afvente kommissionens arbejde og kunne ikke lave endnu en forsøgsordening, hen over hovedet på den. Men derfor var der ikke tale om forhåndsafgørelser[5]. Bøgh var tilfreds med, at der ikke kunne tænkes afgørelser hen over hovedet på alle instanser. Det var dog at håbe, at departementschefen ikke igen ville bringe sin minister i vanskeligheder. Som kommissionens næstformand måtte han tilføje, at arbejdet dér ikke var blevet lettere, og der havde endda været sammenstød mellem kommissionen og ministeriets øverste embedsmænd så at sige på hvert eneste møde. Skulle de foreliggende ønsker om studenterpræster (fra Lundtofte kom polytekniker-rådet med et tilsvarende ønske) afvente kommissionens arbejde, så var

[5] Dermed tabte selve sagsbehandlingen noget af interessen (om det officielle afslag, se KD 11/5). – I Folketinget fik ministeren det spørgsmål fra folkesocialisten Thomas Christensen, om han fandt det betimeligt med studenterpræster? men ministeren ville ikke indlade sig på en principdebat (19/4, Ft 3579).

det det samme som afslag. Foreløbig var der ikke en afslutning i sigte – bl. a. takket være en politiserende departementschefs bestandige særstandpunkter – og skulle kommissionen være en undskyldning for at den slags sager syltedes, så måtte den hellere holde op (KD 16/3 og JyPo 16–17/3).

Kristeligt Dagblad bakkede Bøgh stærkt op: Stillet overfor valget mellem at desavouere sig selv eller sin departementschef havde Orla Møller valgt det første og derved bragt sig i en håbløs situation. Det var at beklage, at ministeren så hurtigt havde tilegnet sig statskirkelige tankegange (»En ny Roesen-sag« KD 16/3, jfr. 17/3, 21/3, jfr. Lindhardt om privatmeninger, JyPo 20/3). Havde der været vilje, så havde ministeren også kunnet finde vej her (KD 20/4).

De blotlagte spændinger kunne få udløsninger på anden vis, end den som tilsyneladende lå nærmest. Andre medlemmer talte om at gå, tilsyneladende på linie med Bøgh (Knud Frederiksen, SjtT 21/3). Departementschefen måtte indtage rådgiverens rolle i kommissionen, og Kristeligt Dagblad mente at vide, at også i administrationsudvalget følte man arbejdet »direkte saboteret« af ministeriets folk (KD 20/3). Bladet masede vedholdende på: Skal kommissionen fungere, må departementschefen forstå, at hans rolle ikke er kirkepolitikerens eller holde sig borte (KD 10/5). Det gjorde han, og det rejste et afgørende problem for kommissionen om sagkyndig bistand fra ministeriets side. En afklaring af det forhold trak af forskellige grunde ud, mens kommissionen samtidig måtte tage stilling til det diskretionsbrud, som Jørgen Bøgh havde begået ved sin karakteristik af departementschefens holdning i kommissionen (KD 30/3, 9/5). Og det blev ikke det første forhold, men det sidste, som i maj førte til en sprængning af kommissionen og til, at det var folk på venstre fløj som gik.

Det var biskop Dons Christensen, valgmenighedspræst Helge Skov og provsteforeningens repræsentant, domprovst Børge Roesen (denne uden om sin organisation), der gik. Det skyldtes tilsyneladende formelle grunde, inderlig utilfredshed med præsidiets holdning ved tidligere lejligheder og sidst ved valen holdning overfor diskretionsbruddet[6]. Umiddelbart før (10/5) havde nogle af

[6] Således domprovst Roesen (KD 17/5) og Helge Skov (s.st. og Hskbl 375), som dog tillige anførte en række uoverensstemmelser og utilfredshed med kommissionens sammensætning, når den var uden politisk repræsentation betød det, at dens anliggende blev kirkeligt og ikke politisk (JyPo 14/5). Jfr. Niels Højlund,

kommissionens kritikere fundet sammen. Den måtte bekæmpes, fordi den mere optrådte som kirkedag end som et ministerielt udvalg og fordi den ville effektivisering, »sjaelfangeri«, og et »radikalt brud med den hidtidige kirkelige orden«. Det var ikke meningen blot at komme med modforslag overfor kommissionens, som den gjorde ganske umådeholden reklame for (Hskbl 295), man ville vise at den overhovedet ikke havde nogen berettigelse (JyPo 11/5 jfr. KD 17/5). Andre medlemmer af kommissionen, der kunne regnes for at stå venstrefløjen nær, fik opfordringer til at trække sig ud af den. Feltoget var indledt med forventning om, at kommissionen var færdig[7].

Angav de tre formelle grunde til deres tilbagetræden, så lå kirkepolitikken snublende nær, tilmed da andre »af reelle, ikke formelle grunde« stadig kunne føle sig fristet til at holde op, dersom kommissionen ikke blev sikret fornøden sagkyndig bistand (KD 9/5, 26/5f., Berl. Tid. 26/5, SjtT 15/6, KP 23/5). Ministeren kaldte kommissionen »invalideret« (Information 17/5), men mente at den måtte fortsætte arbejdet, som den var (KD 17/5), trods opfordringer til at sende den hjem (Information 18/5ff.). En del af dagspressen, som ikke var impliceret i den kirkepolitiske strid, ofrede den ledere: Var kommissionen borte, så kom afgørelserne til at ligge på rette sted, i Folketinget[8].

Den øvrige del af kommissionens medlemmer blev og fortsatte arbejdet, en række uvildige gav den ikke altfor store chancer for at udrette noget[9]. Et af medlemmerne, provst Harald Sandbæk

Askov: Det der fik Skov til at gå var ikke ligegyldige procedure-detajler, men noget afgørende for en forståelse af evangeliet, fundamentalt forskellig fra kommissionens (KD 22/5). – Dons Christensen begrundede ikke sin tilbagetræden.

[7] Stougaard Thomsen, Fyens Stiftstid. 9/11, jfr. Hskbl 831. – »Anti-struktur-kommissionen« appellerede også til Præsteforeningens bestyrelse for at den skulle trække sine to repræsentanter (Riishøj og Wiberg) ud. Det krav fandt kun støtte hos 2 grundtvigske bestyrelsesmedlemmer, PrfBl 373, 575, 727.

[8] Morsø Folkeblad 18/5, Ringkøbing Amts Dagblad 18/5, Vestkysten 19/5, SjtT 19/5, 9/6, JyPo 18/5 contra Berl. Tid. 18/5, 30/5.

[9] Se N. J. Rald »Kan skuden rettes op«: Man kan udtrykke kommissionens opgave sådan: I skal sidde sammen og drøfte rent praktiske spørgsmål ud fra den forudsætning, at enhver under andre den frihed, han selv ønsker (PrfBl 381). – P. G. Lindhardt: En af ulykkerne var, at kommissionens opgaver er for ubestemt og valent defineret, den *måtte* blive en diskussionsklub, valplads for intriger og personlige skænderier (Berl. Tid. 28/5). – Arne Sørensen: Kommissionen bør opløses, den generation som er ved magten kan ikke klare opgaven, om ti eller tyve år kan yngre folk definere de nye menneskelige sammenhænge i vort samfund og vor

mente, at den havde mistet mere end den kunne tåle og den burde suppleres. Han håbede dog stadig på, at arbejdet kunne ende med enighed om en række praktiske ting (betjeningen af sygehusene, en sognemedhjælperordning). Menighedsrådsforeningen lå på samme linie, og også enkelte grundtvigske præster fandt det påkrævet, at arbejdet fortsatte; på det hold var der ellers tilfredshed med at kommissionen var svækket og ønsker om, at den blev hjemsendt [10].

Efter slaget vurderede provst Sv. Aa. Nielsen mulighederne for det videre arbejde: Læren af alt dette er klart, at det på folkekirkelig basis ikke er muligt at forny noget væsentligt indenfor kirken. Der kan simpelthen ikke nås til enighed om noget af betydning. Fornyelsen kan kun komme indefra og ikke fra oven. Og de meget dybe skel i kirken er trådt endnu klarere frem end før. Tydeligere end nogensinde har vi set, at det folkekirkelige kun er en ramme, en form, der ikke fungerer særlig godt, men at kirken er noget helt andet (Dagbladet 20/5).

I oktober rettede folkesocialisten Thomas Christensen det spørgsmål til kirkeministeren, om det var forsvarligt fortsat at bruge skatteydernes penge på kommissionen? Den var svækket og var efter ministerens egen mening allerede nedsat på forkert grundlag. Og en fornyelse i folkekirken var – også med ministerens ord – et spørgsmål om indre liv og holdning, mens arbejdet i kommissionen drejede sig om de ydre rammer, som Folketinget nok selv kunne

kultur (AASt 9/6). Niels Knud Andersen: Kirkeligt Centrum må kunne komme til orde overfor en statskirkelighed, som må bekymre. Der må decentraliseres og menighedsrådenes indflydelse må udvides. Initiativer må ikke bremses, kommissionens arbejde må tages alvorligt af minister og politikere (KD 19/9). – I I.M.s almanak kommenterede Dalum Christensen: De tre gik, fordi det mislykkedes for dem at sabotere arbejdet, et helhedssyn på kirken har nu flertal, og det har ikke mødt modstand fra folkets ansvarlige organer (46 f.), men mange af kommissionens kvaler er overdrevne. Der er jo ikke sket stort andet end at byerne er blevet større, landet tyndere befolket, den urbanisering betyder at vi skal have overvægt af bymissionærer og arbejdsvillige næver (52); jfr. LYMs landsformand, E. Lund Pedersen, KD 21/8.

[10] Sandbæk se KD 17/5 jfr. 15/11. Axel Riishøj se DKt 199, jfr. KD 21/7. – Menighedsrådsforeningen, se MrBl 127 ff. – For kommissionen, se Johan Klejs i Holbæk Amts Venstreblad 20/5, Henning Larsen KD 30/3, samt Hans Kvist SjT 6/7 og Henning Thrane KD 21/12 contra Birkedal Nielsen DKt 408, Riemann DKt 212 og ønskerne om hjemsendelse fra Carl Hermansen (KD 22/5) og Hillgaard (KD 30/5). Jfr. den forudgående bitre debat, DKt 135, 151, 167 ff., 193, 199.

ordne. Orla Møller svarede, at trods den megen kritik så var der stadig mange, som nærrede forventninger til kommissionen. Der var ikke tale om nogen »betydelig svækkelse« eller sådan slagside, at det hindrede arbejdet. Vel havde han brugt udtrykket »invalideret«, men ikke udtalt sig om i hvilket omfang det var sket, og det betyder dog noget, om der er tale om forkrøblethed eller tre fingre er mistet. Uanset Folketingets myndighed kunne det være rimeligt, at det sådan blev overvejet om folkekirkens ydre rammer svarede til nutidens forhold (Ft 67/68 64).

Inden sprængningen i maj havde kommissionen vedtaget nogle principper for præsteuddannelsen, en betænkning om det mellemkirkelige arbejde, mens en skitse til en sognemedhjælperordning kom til behandling sidst på året. Behandlingen af selve hovedproblemet, den kommende sognestruktur (som får betydning for kommissionens stillingtagen på en række andre områder) beror foreløbig på bearbejdning af materiale fra Københavns og Ålborg stifter. Man venter at være klar til drøftelser i løbet af 1968 (KD 18/2, 6/10).

Principperne for præsteuddannelsen indebar, at der uden nogen studieforlængelse skal skaffes plads til den nutidsorientering, som man finder savnes; der skal være balance mellem den teoretiske og den praktiske uddannelse, hvad der medfører en omvurdering af det teol. studium, uanset at universiteterne ved en påtænkt studieordning regner med at spare tid. Det skal være en obligatorisk undervisning som følges op med et års lønnet praktikanttjeneste (KD 18/2, 31/3, PrfBl 205). Det samlede et stort flertal i kommissionen, præsteforeningens to medlemmer stod dog afventende (PrfBl 269), og Dons Christensen og Helge Skov gik imod.

Ingen af dem kunne gå ind for kandidatåret. Dons Christensen var enig i, at der burde lægges stor vægt på nutidsorientering og ønskede her et undervisningstilbud. Skulle den have kvalitet, så forudsatte det et forskningsinstitut, evt. ved præstehøjskolen. Den tekniske viden, som var nødvendig for vordende præster, måtte kunne erhverves ved begge universiteter, og som tilbud, afgørende var beståelsen af en forordnet prøve. – Helge Skov gik videre: De principper betød et brud med det hidtidige syn på præstestillingen. Det så ud, som tilstræbte man »en perfekt funktionæruddannelse i et salgsselskab«; for at præsterne kunne lære lidt af hvert skulle det frie studium forkortes, skønt det var den bedste borgen for, at de blev selvstændige og duelige embedsmænd, som ved selvstudier kunne orientere sig om praktiske spørgsmål. I udformningen af et forslag var der stor overensstemmelse mellem de to, Skov tænkte sig dog tillige at der i studietiden blev muligheder for at deltage i pastoralteologisk undervisning (PrfBl 242 og Hskbl 147).

I oktober var den resterende kommission så at sige enig om et konkret forslag, et kompromis på grundlag af de vedtagne principper. De teologiske kandidater ordineres efter et kort teknisk kursus, mens kandidatåret afbrydes af et par kurser. Man forudsatte et videre samarbejde mellem pastoralseminariet og præstehøjskolen. Der var ikke tale om en betænkning, men et grundlag for drøftelser med pastoralseminarieudvalget (KD 6/10, 13/10 jfr. siden p. 674).

Bag forslaget om det mellemkirkelige arbejde stod en så godt som enig kommission. Dons Christensens tanke om en vice-biskop som – evt. sammen med et mindre råd – kunne varetage folkekirkens forbindelser udadtil (og overtage tilsynet med præster ude) var ikke opgivet (jfr. her 212). Men på grund af mangel på interesse fra de pågældende selskaber (Sømandskirken, DKU og missionselskaberne) nøjedes man med at stille forslag om det, der var påkrævet. Det var efter kommissionens mening, at folkekirken vedkender sig medlemskabet af de internationale kirkelige organisationer og økonomisk får mulighed for at betale for at være med, mens der gennem et sekretariat rent praktisk skabes forudsætninger for kontakterne. Ved den nærmere udformning havde nogle medlemmer taget forbehold, departementschef Roesen afholdt sig fra at stemme uden at begrunde det i betænkningen, mens Helge Skov gik imod.

Flertallet tænkte sig, at sekretariatet skulle sortere under Københavns biskop, subsidiært under kirkeministeriet. Særstandpunkterne skyldtes navnlig, at nogle ikke kunne gå ind for denne subsidiære mulighed, ligesom de var imod at udgifterne, anslået til 210.000 kr., skulle afholdes af statskassen, det var et rent kirkeligt arbejde. – Helge Skov var imod et sådant foreløbigt forslag, det var uoverskueligt hvad det førte til. En placering under Københavns biskop ville på uheldig vis understrege biskoppens stilling som primas. Hvad der kunne være tale om var, at ministeriet udpegede en konsulent, der kunne bistå det og rent praktisk formidle kontakter. På den måde kom man uden om forslagets hovedskavank, den »officielle godkendelse« (Betænkning nr. 466, jfr. her 212).

Den skitse til en sognemedhjælperordning, som kommissionen drøftede i november, tog sin begrundelse i præstemangelen. Det var tanken i store sogne at overdrage dele af præsternes arbejde til sognemedhjælpere, f. eks. konfirmandundervisning, sjælesorg, oplysende arbejde og undervisning. Der var dog ikke enighed om, hvad sigtet var med sognemedhjælperstillingen, hvilken vægt der skulle lægges på det sociale arbejde og hvordan forholdet til præsterne og menighedsrådene skulle ordnes (jfr. PrfBl 765). Dags-

pressen konstaterede: Påny uenighed i kommissionen (Venstres Pressebureau, se t. eks. Vestkysten 14/11).

Debatten om de emner blev bred og gik vidt, den fulgte forsåvidt udgangspunkterne i kommissionen. Forslaget om præsteuddannelsen fandt få fortalere og mødte mest kritik fra folkekirkens venstre. Kirkeligt Samfunds formand, pastor Birkedal Nielsen stillede det modforslag: Afskaf pastoralseminariet. De vordende præster kan jo frivilligt deltage i kurserne på præstehøjskolen, den står der respekt om. Sociologi og psykologi kan klares ved selvstudier. Så kan biskopper og menighedsråd afgøre om den ønskede livserfaring hos en ansøger er til stede (DKt 89, KD 10/4, jfr. iøvrigt KD 17/2, 5/4f., 2/5, 9/5, 7/10, 13/10).

Da det påtænkte forslag om en sognemedhjælperordning blev ventileret i sommerens løb fremkaldte det langvarige principdiskussioner for eller imod kirkens diakonale forpligtelse (KD fra 3/6 og diverse organisationers blade). Heller ikke her kom der støtte men skuffelse fra modsat hold: Det var en falliterklæring overfor begrebet diakoni, skrev diakon Mathias Jochumsen. Det drejede sig ikke om at få oprettet nogle ret tilfældige stillinger her og der, men om sognediakoni – om at man fra kirkens side anerkendte de bestræbelser, der er ydet på frivillig basis. Derved vil diakonien – på sognebasis og på frivillig grund – stå som »en frugt af ordets forkyndelse, som et motiv, der udspringer af lydighed mod kirkens herre, i modsætning til et kirkeligt, sterilt humanistisk eller ateistisk motiv« (KD 10/8, jfr. 28/6).

Per Salomonsen begrundede kommissionens stilling: Udgangspunktet er ikke overvejelser om diakoniens officielle placering, men et rent praktisk problem, præstemangelen (uanset at diakoner kan komme på tale i de påtænkte stillinger). Et sådant praktisk problem må løses ud fra sin art og ikke ud fra teoretiske overvejelser. Derfor burde forslaget ikke »i særlig høj grad« kædes sammen med sådanne overvejelser, det vil både genskabe gamle fronter og rejse et ufrugtbart skel mellem præsternes forkyndende funktion og sognemedhjælpernes diakonale funktion. Kommissionen var heller ikke i stand til tilfredsstillende at definere, hvad der skal forstås ved diakoni i det moderne samfund, eller om den skal indplaceres i kirken. En sådan teologisk forskningsopgave måtte tages op andre steder, f. eks. ved præstehøjskolen (KD 4/7).

Et andet kommissionsmedlem, sognepræst Henrik Christiansen, supplerede: Her var ikke tale om fallit, men om at placere diako-

nien meget centralt. De der mener, at diakonien uløseligt er knyttet sammen med det at være kirke, kunne gå med til det forslag, der nærmest drejede sig om uordnede medhjælpere i det egentlig præstelige arbejde. Spørgsmålet om diakoniens placering var ikke ordnet med det, men kommissionen var forpligtet til at se på det. Her er hjemlig forskning i gang, og den vil blive inspireret af andre kirkers forskning, og den vil nok vise, at diakonien er en del af kirkens liv. Når det er tilstrækkelig klarlagt, er det tiden til at følge sagen op med lovgivning. Indtil videre må det foreliggende forslag være et egnet grundlag for en rask kirkeminister, og det vil utvivlsomt kunne vedtages uden drabelige kirkepolitiske armbevægelser, sluttede Henrik Christiansen (KD 11/7).

Vedtægelsen i foråret af betænkningen om folkekirken og det internationale arbejde syntes overset under alt poststyret om kommissionens fortsatte eksistens. Umiddelbart før nytår forelå betænkningen trykt og prompte fulgte kritikken før forslaget fik nogen støtte (KD, leder 11/1 68, jfr. Lindhardt, JyPo 24/1 68).

Pastor Søren Krarup havde skildret hele kommissionens arbejde som en »magtglad klikers forsøg på at erobre folkekirken«. Den skyldtes »en sværmerisk og konfus kirkeminister, der lod sig spænde for klikens vogn« da hun nedsatte kommissionen. Herfra prøvede et aktivt mindretal at beherske et passivt flertal ved kynisk udnyttelse af moderne kommunikationsmidler (e. KD 6/7). Nu havde de sammensvorne dukket hovederne og ville med betænkningen føre deres planer igennem i ubemærkethed, skrev Søren Krarup, da den forelå. Ved at gøre det økumeniske arbejde til en folkekirkelig opgave ville den pietistiske klikke gøre folkekirken til mere end en borgerlig indretning. »Den skal dog ikke ombringes i Finderup lade«, selv om den trues af »hele kommissionens sigte og eksistens. Det er simpelthen en uanstændighed, at en klikke inden for folkekirken skal erobre den og gøre den til redskab for sine egne interesser« (Berl. Tid. 9/1 68). Provst Carl Hermansen fortsatte med en kritik af selve det højtflyvende og urealistiske forslag, som betød at der skulle øses penge ud til rejselystne præster. Her var endnu et vidnesbyrd om ensidigheden i kommissionen, sådan som den var forstærket efter at de tre var trådt ud. Derfor måtte den, der blev kirkeminister efter valget, sende kommissionen hjem med et »tak for denne gang. Nu lukker vi mine herrer« (e. KD 1/2 68).

Med kirkebyggeriet går det så slideligt. Den nye finansieringslov

(jfr. her 490) og den omstændighed, at restriktionerne for kirkebyggeriet blev ophævet i oktober medfører vel efterhånden et øget tempo. Det får vel også med tiden betydning, at der i de stærkeste vækstområder er indledt samarbejde mellem kommunale og kirkelige myndigheder om ved byplanlægning at tænke fremad. Ind i overvejelserne dukker stadig spørgsmålet om, hvilket folketal der giver menighed og præst rimelige forhold (2.000 sagde biskop Kragh, KD 23/12). Ved overvejelser om det kommende kirkebyggeri ved Køge Bugt endte man ved et gennemsnitligt tal på 8.000 indbyggere pr. kirke. Her var dog ikke tale om et formuleret krav, det var mere begrundet i de lokale forhold. Realistisk henstillede kirkeministeren: »Jeg tror, man skal være glad, om man kan fastholde 10.000 som fordelingstal« (Dansk Kirkeliv 106).

Kirkebyggeriet vil i hvert fald – uanset Kirkefondets bestræbelser for at skabe billigere elementbyggeri – i de nærmeste år blive hemmet af de stadigt vanskeligere låneforhold[11]. Og der skal både lignede og lånes mange penge, langt flere end man gør sig klart. Derfor gav Orla Møller gentagne gange det råd, at man i stedet for at bygge katedraler tænker på at bygge kirker, der kan bruges i det daglige arbejde, og hvor gudstjenester og møder af forskellig art kan finde sted. En lille præ-fabrikeret kirke kan iøvrigt ligesåvel som en katedral aflægge vidnesbyrd mellem højhuse om kirkens eksistens (Dansk Kirkeliv 107, jfr. Ft 2056).

[11] Selvbyggerne i Bistrup byggede kirken helt færdig, i Gladsaxe blev Haraldskirken indviet (opført i h. t. særloven fra 1964), mens der i Brøndbyøster blev taget en midlertidig kirke i brug. I Kalundborg kom Nyvangskirken (etape), i Brejning en kirke, der også skal tjene som sognekirke, mens selvbyggerne opførte en kirkesal i Holstebro og et kapel i Hald Ege. – »Den utilstrækkelige kvota« til kirkebyggeri rejste fortsat røre (Vestergaard Poulsen, Ft 3890; Menighedsrådsforeningen, MrBl 64), men det viste sig, at den forhøjede kvota fra sidste år end ikke var brugt (MrBl 154). Siden fik ministeriet endog ros fra Kirkefondet for lempelig administration af byggeloven (KD 25/10). – Det var hensynet til beskæftigelsen, der fik regeringen til at lempe byggerestriktionerne og frigive kirkebyggeriet (KD 25/10). Lånevanskelighederne førte til, at byggeriet af Brændkjærkirken i Kolding ikke kom igang. Kirkebyggerne kan dog påregne forståelse hos hovedstadens 3 store sparekasser, oplyste Kirkefondet (årbog 20 f., jfr. forslag om reallånefond, Dansk Kirkeliv 131). – Vækst i kirkebyggeriet er dog på vej, rundt i landet opføres herved 15 kirker. Og både i hovedstadsområdet nordlige del (Kirkefondets årbog 21), ved Køge Bugt hvor der regnes med 20 kirker (KD 12/1 68) og ved Århus (Medd. fra Århus stift 104) er der allerede, eller tænkes der på samarbejde mellem kommunale og kirkelige myndigheder, så der sikres rimelige og tilstrækkelige byggegrunde, og så kirkebyggeriet får mulighed for at følge boligbyggeriet.

Menighedsrådene må have syn for mere end hjemsogets interesser og se på helheden i folkekirken, gentog Orla Møller ved mange lejligheder. Præstemangelen gjorde sig nemlig gældende langt stærkere end ventet, derfor måtte ministeren, efter at alle gørlige hensyn var taget, søge sogne sammenlagt »i langt større grad end hidtil«. Blev der ikke tale om tvang, så måtte der lægges pres på menighedsrådene for at nå frem til pastorater, der giver »en rimelig arbejdsbyrde for en præst og samtidig skaber arbejdsmuligheder for at bruge den forhåndenværende præstemængde bedst muligt«. Det var forståeligt at menighedsråd kunne være »stædige«, i det store og hele viste de forståelse, men man måtte gå videre, til sammenlægninger med 3–4 sogne pr. præst. Der er ingen vej uden om, ligegyldigt hvem der er minister [12].

Disse reale problemer samlede langt mindre interesse end strukturkommissionens forslag. Men de var stående emner på bispemøderne, for ved landemoderne kunne biskopperne konstatere, at et betragteligt antal embeder i de større byer til stadighed stod ledige. Nogle embeder havde været opslået gentagne gange, et enkelt endog hele ti gange (Københavns Stifts Landemodeakt 6, jfr. Fyns Tid. 22/6). Uanset dette fandt biskop K. C. Holm dog anledning til overfor ministeren at gøre gældende, at det fornødne antal embeder burde oprettes – hellere et vakant embede end slet intet embede – mens han beroligede menighedsrådene med, at på Fyn kom der næppe fire-sogns pastorater (Fyns Tid. 22/6) [13].

Det er ikke let at sige, hvad der skal gøres for at øge tilgangen til de teologiske studier, konstaterede kirkeministeren med mange andre (Dansk Kirkeliv 108). Det er ikke underligt at bisperne yderligere overvejede problemerne omkring tilgangen af ikke-teologer (KD 7/1, 24/5, 8/9 jfr. Ribe stift nr. 4 og PrfBl 242). Man prøvede lidt nye veje: I de sønderjydske stifter fik gymnasierne en pjece om præstegerningens vilkår (Ribe stift dec. 66), mens teologiske studenter fra Århus har besøgt gymnasier for at give erhvervs-

[12] Dansk Kirkeliv 105 f., jfr. MrBl 134, 201, Fyns Tid. 22/6, KD 21/1, 23/9, 21/11, Vestkysten 29/9, Sjt 29/6 og 17/11: »to gange to sogne må slås sammen til et præstekald«. »Ødekirker«, der kun bruges ved bryllupper og begravelser.

[13] Afgangen (ved dødsfald og afsked) var på 41, dertil kom 8 nye embeder. Det modsvares af 26 teol. kandidater, 4 lægfolk og en tilgang af teologer fra lærergerning m. m. på 7, samt 8 nedlagte embeder (et i Kbhvn.). 3 landembeder blev opslået med tjenestepligter i nabosogne. – Til det teol. studium meldte der sig 127, heraf 48 kvinder. – Om præstemangelen se især KD 10/1, 15/2 ff., 18/7, 27/7 ff., 30/10.

orientering (KD 20/5 66). Der kom også forslag om at hæve aldersgrænsen, et ganske pænt antal emeriti er dog allerede i funktion, omend uden for deres gamle sogne. Selv bebudede Orla Møller et lovforslag, der ophæver bestemmelsen om, at ledige embeder straks skal opslås – vel for på lovens grund at vinde tid til grundigere overvejelser om sammenlægninger (KD 13/12).

Mens administrationsudvalget næsten ubemærket vedtog en første betænkning, så hørtes der ikke nyt fra udvalget om pastoralseminariet, heller ikke om de »meget divergerende« meninger der er; men ministeriet regner med en afslutning i allernærmeste fremtid[14], og Orla Møller syntes indstillet på, at der skulle ske forandringer af pastoralseminariets forhold (MrBl 201).

Biskopperne er ved at have et forslag til ny anordning om konfirmationen færdigt (KD 6/1 68). Der er tale om en række justeringer, ikke om principelle ændringer. Et udvalg under menighedsrådsforeningen har derimod planer om større forandringer. Først og fremmest skal bestemmelserne om alder og klassetrin væk, så de enkelte menighedsråd og præster kan bestemme på hvilket alderstrin konfirmationsundervisningen skal foregå (MrBl 239, KD 12/12). Og ungdomskorpserne havde haft ganske vidtgående ønsker, så et 3-ugers lejrophold erstattede undervisningen i hjemsoget. Der kom stærke indsigelser fra præster, ligesom ministeriet gav afslag, idet det dog opfordrede bisperne til at have opmærksomheden henledt på spørgsmålet under deres overvejelser. I stedet forsøgte ungdomskorpserne sig med at supplere den almindelige undervisning ved lejrophold[15]. Det synes at blive mere almindeligt, at præster forudsætter, at konfirmanderne i et vist omfang deltager i gudstjenesterne (Berl. Tid. 23/4, Sjt 19/4, 13/5, KD 4/1 68).

[14] Det kom frem i forbindelse med et spørgsmål i Folketinget, Børge Diderichsen ønskede at man kom i gang i Århus snarest muligt a. h. t. studenterne, og det kunne ske ved en midlertidig seminarieordning i studietiden. Han fik til svar, at ministeriet hidtil havde ment, at der var for få kandidater i Århus til undervisningen to steder. Man kunne ikke lave en midlertidig ordning, mens et udvalg arbejdede med sagen; dette havde i dec. 1966 fremsat »nogle« forslag til en midlertidig ordning, fælles for kandidater fra Kbhvn. og Århus. Forslagene var »så vidtgående« og meningerne meget divergerende, så ministeriet ikke kunne gå ind for dem, men ønskede en endelig betænkning (1/11, Ft 67/68 830).

[15] Skr. af 2/11 66 til KFUM-spejderne, se Ribe stifts landemodeakt 10. Om præsters undsigelse af »piratfærd« se KD 14/4 66 ff.; FDF's »lejrskole« se PrfBl 522 og KD 24/5 – KFUMs korrespondanceforberedelse og afsluttende 3-ugers ophold og konfirmation i lejr efter forberedelse i hjemsoget, KD 14/7, 17/7.

Dette og de senere års tilløb til kirketugt har fået dagspressen til vågent at følge præsterne og omgående – oftest for hastigt, viser det sig – at påtale gejstlige overgreb (KD 9/3, 15/4, 26/4, Vendsyssel Tid. e. KD 28/3, Sjt 19/4).

Folketinget fastholdt sin vedtagelse af den nye læreruddannelseslov overfor Børge Diderichsens ønske om revision. Det begrundede det også med, at kristendomsundervisningens hele stilling ville blive gennemarbejdet i en faglig kommission[16]. I juni var medlemmerne udpeget og først i oktober gik den i gang. Opgaven er at undersøge omfang og indhold af kristendoms- og religionsundervisningen indenfor de forskellige skoleformer og læreruddannelser og evt. at stille forslag om ændringer af fagenes indhold på alle undervisningstrin, samt at tage pædagogiske problemer op til behandling (KD 28/2, 27/6, 29/9). Vågent følges overvejelserne om fagets stilling (KiInf. nr. 9 og 10). Det lignede noget, at det blev eksamensfag ved HF-eksamen og at timetallet dér blev større end ventet (Undervisningsministeriets bekendtgørelse af 28/2, om frygt for nedskæring se KD 4/11 66). Men interessen samler sig lige fuldt om undervisningens præg. Fra alle sider tales der om objektivitet, hvad der også forudsættes i læreruddannelsesloven (jfr. 492, note 27); derfra er der ikke langt til den ophævelse af den konfessionelle bundethed, der ønskes af mange lærere (t. eks. KD 2/1 68). Men det er folkekirkens kristendomsundervisning, og fagets stilling angår ikke blot skolen, men også kirken, hed det i en udtalelse fra deltagerne i det stævne, som Kirkens Ja og Nej afholdt. Derfor opfordrede de kirkeministeren til at nedsætte en kirkelig kommission, som i snæver kontakt med undervisningsministeriets kommission kunne behandle de fælles forhold (KiInf nr. 9, KD 29/3).

[16] Alene Ellen Strange Petersen fra de konservative viste forståelse. Der var trods grundigt arbejde begået en formel fejl ved lovens vedtagelse, så henvendelser til folketingsudvalget ikke havde været mulige. En bedre stilling for faget kunne måske være med til at holde tidens demoraliserende tendenser nede. – Undervisningsministeren fandt, at der her ikke var en detalje som kunne ændres isoleret, det ville få konsekvenser på andre områder til skade for lovens hele idé. Den havde givet faget bedre vilkår, og det egl. problem var vilkårene på tidl. uddannelsestrin, og det ville blive taget op af kommissionen. På seminarierne ville der iøvrigt blive afsat et rimeligt timetal til undervisningen, oplyste ministeren. På den baggrund erindrede Poul Hartling om, at meningen havde været at give faget rimelige vilkår, og det var sket med loven, kommissionens arbejde ville forhåbentlig føre til ligestilling i alle skoleformer (1. beh. 27/1, Folketingsårsbog 540; jfr. Berl. Aftenavis 26/1).

Drøftelserne om ny gudstjenesteordning når ikke andre debatter i intensitet, men nok i synspunkternes brogethed. Her står jo heller ikke afgørelser lige for. Notitser fra bispemøderne tyder dog på, at en afgørelse stunder til. Et skridt på vejen var et kursus på præstehøjskolen, hvor et udvalgt hold gennemgik indkomne ændringsforslag. I 1968 følger fornyede overvejelser (KD 13/10, 16/10). Menighedsrådsforeningen, hvor et udvalg i 1966 fremlagde forslag til ændringer i prøveritualbogen (MrBl særnummer juni 66), spurgte forundret, om hele det arbejde fortsat skal gøres af teologer alene (MrBl 85). I den åbne debat søgte sognepræst Poul Ulsdal uden succes at angive mulighederne for et kompromis. Alle måtte være tilfredse, hvis der blev tale om én gudstjenesteform på den måde, at hovedleddene kom i samme rækkefølge, mens der blev givet frihed til at følge forskellige udformninger i de enkelte led (KD 24/10). Et iøjnefaldende indlæg er det store antal mere eller mindre friske ungdomsgudstjenester, som blev gennemført, omend det ikke uden videre lader sig indrubricere i drøftelserne. De nød pressens fulde bevågenhed og høstede megen ros på bekostning af den traditionsbundne højmesse og dens manglende muligheder for at samle tilslutning [17].

Spændingerne i de seneste år er aggressive, man under ikke sin modstander hans ret, sådan karakteriserede biskop Westergaard Madsen situationen (KD 15/11). Den samme vurdering kunne biskop Th. V. Kragh give: Meget af debatten kendetegnes af den usaglige forhåndsindstilling: Jeg kan det hele. Som om Vorherre slet ikke har talt før vor tid og vor forkyndelse og bibelsyn, men kun gennem mig (KD 23/12 og IMT 430). Og fra Indre Missions side kunne en af de yngre penneførere beklage, »at der er en håbløs mangel på evne (eller vilje?) til at forstå hinanden de parter imellem, som i disse år strides om det rette syn på Bibelen« (Georg S. Geil, IMT 693).

Forløbet af drøftelserne om bibelsynet mente en anden af Indre Missions debattører at kunne skildre således: Stærkt trængt går forfalskerne af evangeliet nu mere stille med dørene. Nu skal det hedde sig, at det kun drejer sig om en »forståelse« af det nye Testaments egentlige ærinde. Men det er ikke sandt. Der er tale om en radikal ændring på bultmannsk grund (Sevelsted, IMT 1968, 3).

[17] Jfr. t. eks. KD 4/2, 16/2, 1/3 f., 16/3, 25/3; Berl. Tid. 26/3, Sjt 19/1 og 16/11: »Aldrig før så mange i kirke«.

Det er nok rigtigt, at debatten her også går lidt mere stille af. Det skyldes dog næppe eftergivenhed på noget bestemt hold, snarere en almindelig fornemmelse af, at her skal der ikke træffes afgørelser på noget tidspunkt og her er der ikke instanser, som der skal appelleres til.

Men højrefløjen ser meget vel, at der er udfordringer. Det kan være de moderne teologers optræden i radio og TV, eller den undersøgelse som gav fingerpeg om, i hvor høj grad selv unge fra indre mission påvirkes af Tidehverv, når de læser teologi[18]. Et svar på udfordringerne var »Præstekonvent for Kirke og Theologi«, der dog lagde lidt svagt ud (KiInf nr. 9, KD 16/10, 25/10f.). Et andet svar var, at en kreds mente de måtte fastholde den plan om et menighedsfakultet, som syntes opgivet året før (KD 16/9, jfr. her 480).

Også her er fronterne dog uklare og positioner uberegnelige. Provst Sv. Aa. Nielsen oplevede således at blive angrebet for manglende bibeltroskab af et aktiviseret »Kristeligt Forbund for Studerende og Skoleungdom«, der iøvrigt ikke kunne være sammen med den kristelige studenterbevægelse, fordi den overlod sin talerstol til »vranglærere« (KD 12/4, 22/8, 29/8, 7/9, 31/10, 8/11). Og mens mange grundtvigske stod mere eller mindre forstående overfor den moderne teologi[19], så kunne provst Carl Hermansen blankt afvise: Her står ikke alene opstandelsen på spil, men hele den apostolske og efterapostolske forkyndelse. »Derfor ser fronten i den danske kirke i dag sådan ud: På den ene side de grundtvigske, de indremissionske og . . . den nye højkirkelighed, som er andet end de sjove flipper, men præster, der arbejder på livet løs i deres sogn, og som tror på det evangelium, de prædiker. Og på den anden side

[18] IMT 583 og Prenter, IMT 705. Om undersøgelsen se PrfBl 477: 293 studenter i København svarede på spørgsmålet om deres hjemskirkelige tilhørsforhold; 150 kunne ikke angive nogen særlig orientering, de øvrige kunne inddeles: 37 grundtvigske, 64 Indre Mission, 2 højkirkelige og 8 Tidehverv. Udspurgt om deres egen stilling blev resultatet: 164 udenfor retningerne, 28 grundtvigske, 19 I.M., 12 højkirkelige og 41 Tidehverv.

[19] Jfr. her 207 og Birkedal Nielsen: Der har været tendenser til at mennesker vil lade sig tyrannisere af skriften, i øjeblikket er tendensen dog stærkere til at ville tyrannisere skriften. Teologmødet, som Kirkeskoleudvalget arrangerede med støtte fra Kirkeligt Samfund, formede sig nærmest som en demonstration af de unge teologers sprælske og rationalistiske forhold til Bibelen (DKt 407, jfr. 182, 189, 205). Om Kirkeskoleudvalgets ordinære møde, om »Myten i folkelig og kristelig sammenhæng«, se DKt 347, Studenterkredsens sommermøde KD 4/8 ff.

den nye rationalisme. Og over dette svælg er der ingen bro. Jeg skal ikke påkalde nogen biskoppelig myndighed . . . nogen kættermønstol, jeg skal ikke have nogen smidt ud. Men det må fastholdes, at vi ikke kan have noget fællesskab med den moderne rationalisme» (KD 27/4).

Professor N. H. Søe vurderede udviklingen (i anledning af en pjece fra Kirkens Ja og Nej): Modsat af hvad jeg skrev for bare et årstid siden, mener jeg nu, at vi virkelig for alvor oplever et skifte. Det 19. århundrede melder sig med ny styrke. Den gamle liberale teologi griber også tilbage til forrige århundredes positioner. Man finder redningen i at fastholde den gamle lutherske tradition, en uafkortet bibel og uforanderlige bekendelsesskrifter. Har man da glemt det, der skete i tyverne og trediverne, da de traditionelle skillelinier mellem liberal og konservativ teologi faldt eller blev gennemhullede? – Er det den katolske kirke, der ser fremad og vil udover forrige århundrede, mens den evangeliske kirke enten modløs eller måske med klingende faner vender tilbage til de overvundne positioner? (KD 17/8).

Dansk Sømandskirke i fremmede Havne fejrede 100-års jubilæum med støt vækst og nye planer. Handelsflådens strukturændring betyder, at arbejdsformer må eftertænkes. Præstemangelen mærkes føleligt og pengene er et problem. Indenfor de bestående rammer kunne staten dog strække sig lidt videre og jubilæet betød ekstra 100.000 kr. (Havnen 183ff.). Men her som i Dansk Kirke i Udlandet – med hvem forbindelsen udbygges – håber man at inddrage de bevilligende myndigheder i overvejelser om arbejdets videreførelse (Biskop Erik Jensen, KP 26/9 jfr. bispemødet, KD 6/1 68).

DKU har i de seneste år måttet gennemdrøfte sine forhold (KD 10/9 64, Nyt fra DKU 1965, nr. 4, KD 8–9/9 65). Ude kommer der stadig ønsket om ny indsats, men det kniber at skaffe pengene til det bestående arbejde. Myndighederne er forstående, og vi »sætter vor lid til, at vi ikke kommer forgæves om videre hjælp« hed det for 2 år siden (årsberetn. 64/65, jfr. KD 13/1 66). Men 1967 bragte et rekordunderskud trods stigende indtægter. Det betød nedskæring af arbejdet ude, effektivere hjemmearbejde og kontingentforhøjelse samt, om muligt, større bidrag fra udlandsmenighederne – og forhøjelse af statens bidrag. Det lød forjættende på årsmødet, da folketingsmand P. Gorrson (S) mente, at det kirkelige arbejde i Sydslesvig burde betragtes som en del af det folkelige arbejde, som

staten støtter såre rundhåndet. En årsmødedeltager måtte dog have luft: Der var kun talt om forholdet til staten og ikke om, hvordan et frivilligt kirkeligt arbejde burde drives (DKU nr. 5, KD 7/9).

I Sydslesvig er der stabilitet over det kirkelige arbejde (med 57 organiserede menigheder, 96 gudstjenestesteder og 6.200 bidragydende medlemmer). Ubesatte embeder og navnlig det, at ungdommen her som i det hele glider bort fra mindretallet (dalende tal på vielser), giver anledning til betænkeligheder. Til de lyse træk hører, at forholdet til den tyske landskirke nu er afspændt (DKU nr. 4 og 6). Der blev indledt forhandlinger og fra dansk side håber man på en slags valgmenighedsordning, som giver andel i kirkeskatten og åbner landsdelens kirker under fuld sproglig og kirkelig frihed (Flensborg Avis 28/10, 30/12).

Der er nu en behagelig og saglig atmosfære mellem ulandsarbejdet og ydre mission, hedder det i DMS's årbog (17). DMS fik betydelige tilskud til 2 projekter (KD 19/8), og Folkekirkenes Nødhjælp opnåede statstilskud til sin indsats i mellemøsten (KD 6/7). Nødhjælpen slap iøvrigt ikke alene med fortsatte teologisk bestemte undsigelser. Den måtte høre for en kvik plan om, at befolkningens holdning til ulandsarbejdet skulle måles gennem gaver til Nødhjælpen (KD 3/2ff.), og Røde Kors vægrede sig ved at gå ind i et større indsamlingsprojekt sammen med denne kirkelige hjælpeorganisation (KD 1/7, 7/7, jfr. 14/4).

Forholdet mellem missionsselskaberne bliver stadig bedre. Konkurrencen mellem os er forbi, konstaterede Sudanmissionens generalsekretær, Pilgaard Pedersen (KD 11/9). Andre ser tegn på, at selskabernes tid snart er forbi (Græsholt, KD 11/9). Atter andre begrundet det med, at tidligere tiders bundethed til bestemte selskaber stadig tager af, mens de mange selskaber bidrager til, at nye folk ikke får bestemt sig for noget (DMBl 228, KD 28/10).

Omorganiseringen i 1966 med opdelingen i Dansk Missionsråd og Den danske Folkekirkes Missionsråd havde fået det til at slå gnister i starten. Et grundproblem havde været, om missionsrådets vedtagelser bandt de enkelte selskaber til at betale til opgaver, som de havde været imod (KD 12/9 66). Der havde også været frygt for forhastede sammenslutninger på bekostning af den folkelige baggrund, som ydre mission havde i selskaberne, der bidrog til at holde ansvarsfølelse og personligt kendskab ved lige (Santalposten

1966, 109). Krisen er nu overvundet, sagde missionsrådenes formand, domprovst Paul Verner Hansen, fordi det er erkendt, at der ikke er modsætninger mellem selskabsstruktur og kirkestruktur[20].

En frugt af samarbejdet var, at der ansattes en studieleder til at virke for tilgang af nye missionærer og til at deltage i videreuddannelsen af ældre missionærer (DMBl 322, KD 31/5, 11/9, Santalposten 1968, 8). Et andet resultat var, at der ansattes en præst for ulandsstuderter i Danmark. Det blev dog ikke nået uden hvas kritik af vore statskirkelige forhold, som hindrede at folkekirken kunne påtage sig den indsats (KD 30/5, 30/11, 13/12). Også på stiftsplan gror samarbejde mellem selskaberne frem (Viborg, KD 6/2) og det er meningen at fortsætte ordningen i Århus stift med en stiftspræst for ydre mission (KD 17/6. DMBl 239, Medd. fra Århus Stift 14).

Trods mange politiske komplikationer er der steder nok, hvor de unge kirker ønsker flere udsendinge, uden at der er nok at sende herhjemme fra (DMBl 239, Sudan okt., KD 11/9). Præstemangelen spiller vel ind, når tallet på missionærer viste en svagt dalende tendens, men ulandsarbejdet fænger og tallet på de udsendte dér passerede tallet på missionærer (DMS's årbog 13). Med i billedet hører, at missionærer bliver herhjemme, fordi de ikke finder, at hjemmeselskaberne forstår hvad situationen ude kræver (således Ernst Højvig, Sjt 11/9; professor Kaj Baagø fratræder tjenesten for DMS i Bangalore, fordi han ud fra sit syn på kirken i Indien ikke kan fortsætte som lærer for de vordende præster, KD 18/7, DMBl 238, jfr. her V, 624).

For hjemmearbejdet gælder det, at de fornødne penge så nogenlunde kommer ind – men til beskårne budgetter (DMBl 117, 215, 219, Sudan okt., Santalposten 210, 1968, 6). Det er et gennemgående træk, at antallet af kredse langsomt daler, fordi tilvæksten ikke opvejer afgang. »Man fødes ikke længere ind i DMS« hed det ved årsmødet dér (KD 31/5), hvor man iøvrigt måtte konstatere, at man ikke som beregnet havde 2000 kredse, men kun 1500, de øvrige havde ikke opfyldt lovenes bestemmelse om bidrag på mindst

[20] KD 30/3, 27/5 jfr. generalsekretær Henning Talman på Sudanmissionens årsmøde: Missionsrådet må blive det koordinerende led mellem selskaberne. Konsekvensen af fællesskabsideen er ét stort selskab, men derom er der absolut ikke tale. Rådet er et redskab for det, som selskaberne ønsker udført – slet og ret selskaberne i fællesskab, KD 11/9.

100 kr. om året (årbog 87, DMBI 104, 120, 228). Når der bliver balance i regnskabet, så skyldes det bidrag fra enkeltpersoner (som dog nok kan være med i missionskredse), og at der i flere sogne bliver gjort et målbevidst arbejde for på sognebasis at skabe forståelse for ydre mission og rejse penge til ganske bestemte opgaver (t. eks. DMBI 176).

»Fremtidens kurs« hed et foredrag på DMS's repræsentantskabsmøde af generalsekretær, pastor Ole Bertelsen. Her var træk af en kirkeforståelse, som får flere og flere energiske talsmænd [21]. Vort mål er at vi alle bliver kristne i funktion, eller menigheder i mission, sagde Ole Bertelsen. Vi kan ikke isolere os fra andre kirker, ligesom vort hjemmearbejde ikke kan isoleres fra hele vor kirkes situation. Det gælder en ny forståelse af evangeliet og at vor egen tid provokerer os til at gå. Det er rigtigt, som det hedder i en økumenisk rapport, at »dyb interesse for kirkens strukturer og specielt for en ændring af disse, bør ikke forstås som en ren tilpasning til nye forhold . . . men også som et udtryk for lydighed imod Guds mission«. Målet er ikke at give en sløv folkekirke en make-up, heller ikke blot at aktivisere missionsselskaberne og skaffe flere missionærer og flere penge, men at hjælpe mennesker til at se, at de er lemmer på »Kristi internationale legeme« (DMBI 368, KD 13/10).

[21] Om det dynamiske kirkesyn jfr. Henrik Christiansen DMBI 230, her p. 671; Gerhard Pedersen på I.M.s årsmøde, IMT 572; Inge Tranholm-Mikkelsen, DMBI 422, 1968 16; Arent Mortensen, KD 22/5; Johs. Aagaards foredrag »Kirken i mission« (udsendt til danske præster af Folkekirkens missionsråd) og bogen »Kirken i opbrud« udgivet af Det økumeniske Fællesråd.

Votum
over besvarelsene af Selskabets prisopgave
1966-67

Ved indleveringsfristens udløb den 1. september 1967 var der modtaget tre besvarelser af den prisopgave, som Selskabet udskrev i 1966 over emnet: »En analyse af Thomas Kingo's forfatterskab på baggrund af tidens teologi og fromhedsopfattelse«.

*

Under mærket »stud. art. in spe« er indleveret en afhandling på 2½ side. Den giver ikke anledning til betragtninger af nogen art.

*

Under mærket »H. F. L. H.« er indleveret en afhandling på 157 – meget ujævnt beskrevne – sider, opdelt i et ubestemt antal kapitler. Der er ingen indholdsfortegnelse eller litteraturliste, så vidt skønnes kan heller ingen større litteraturbenyttelse, og om nogen egentlig besvarelse af den stillede opgave er der ikke tale, kun om en række udkast som jævnlig røber flittig beskæftigelse med Kingos Samlede Skrifter og med J. Oskar Andersens indledning til Aandelige Siunge-Koor. Manuskriptet er meget uordentligt, i det store og hele maskinskrevet, men med talrige rettelser og tilføjelser i håndskrift; citaterne er ofte kun antydet, det samme gælder kildehenvisningerne og en egentlig disposition kan knap nok anes.

Dette er så meget mere beklageligt som forfatteren åbenbart er gået til arbejdet med betydelig oplagthed og interesse for emnet. Selvom afhandlingen vanskeligt kan betegnes som mere end en ufuldført kladde er det klart, at der har været arbejdet intenst med ialtfald mange Kingo-tekster, men tiden har ikke slået til, og det foreliggende røber ikke at forfatteren har haft herredømmet over hverken metode, tekstmateriale eller litteratur.

P. 1-5 giver en højst ufuldstændig oversigt over tidligere forskning og fremfører nogle almindelige betragtninger over det »ny materiale« som med Samlede Skrifter er blevet tilgængeligt.

P. 6-33 tager udgangspunkt i Kingos »verdslige« ungdomsdigtning og rummer en næppe uberettiget polemik mod J. Oskar Andersens opfattelse at det ikke er den »samme« Kingo som skrev både disse muntre digte og de senere alvorlige salmer. Efter nogle temmelig vidtløftige betragtninger over den »store« og den »lille« humor, påvises det at den muntre tone – omend siden afslebet for visse grovheder – går gennem hele Kingos forfatterskab; det fremgår bl.a. af de frimodige bryllupsdigtes »saftige djærvheder«, og forfatteren stiller det næppe urimelige spørgsmål, om ikke J. Oskar Andersen har anlagt et for snævert syn på »bodsfromhedens« type og optrukket skellet for skarpt mellem pønitensens alvor og en luthersk munterhed i forhold til livet i almindelighed og kaldsgærningen i særdeleshed.

P. 34-102 fortsætter betragtningerne over stor og lille humor og viser, at den store humor (som indbefatter den tragiske bevidsthed om livets kår og »lykkens« ustadighed) er et integrerende moment i hele Kingos forfatterskab; som et hovedmotiv antydes spændingen mellem skæbnefølelse og forsynstro. Uden større vanskelighed vises det at motivet fra *Far Verden* far vel slår igennem mange steder og især i mindedigterne. Derefter optager forfatteren den fra J. Oskar Andersens indledning kendte debat om hvorvidt der bag »jeg'et« i Siunge-Koor-digtene gemmer sig biografiske oplysninger; han mener som forgængeren med rette at slige »oplysninger« må bruges med varsomhed, men går dog videre end J. Oskar Andersen, når han i et vers som taler om udfrielse af livsfare finder hentydning til, at en svensk kornet på Vedbygård alvorligt sårede Kingo og nær havde dræbt ham (»her tør en kilde nok have spruddet, for livstid en taknemmelighedens kilde«), eller når han ved ordene »under en rosenkind hiertet kand foorne« (*Sorrig og Glæde*) anser det for »snublende nær« at inspirationen er at søge i den elskede Silles sukke! Forfatteren vender sig også mod J. Oskar Andersens opfattelse at digte som *Far Verden* far vel og *Sorrig og Glæde* ikke kan udtrykke Kingos personlige trosforståelse, og peger med rette på at en sådan dogmatisk målestok ikke kan anlægges på en kunstners værk; i så henseende har forfatteren fundet støtte hos Solveig Tunold. Ligeså er han – med J. Oskar Andersen – ivrig efter at dokumentere et

religiøst gennembrud hos Kingo og læse det ud af salmedigtningen. Ganske særligt skal *Far Verden* far vel være en hovedkilde til gennembruddet, og digtet må derfor dateres tidligt. Og yderligere sættes gennembruddet i forbindelse med Kingos forhold til den »U-ven« (som bl. a. omtales i *Dend Fierde Morgen-Sang*) der skal være identisk med Jacob Worm, således forstået at Kingo fortrød sit første ophidsede svar på Worms kalot-vise og derfor – i samme versemål! – med *Far Verden* far vel skulle have givet sit »sidste og definitive« svar på Worms forhånelser, og således have udtrykt den anger som var kernen i hans religiøse gennembrud. I den anledning fremføres en række højst forunderlige »paralleler« som argumenter: når f. eks. Worm skriver: »Du arme Peer Caudi og Jorderigs Træl«, så skulle det svare til Kingos »jeg keedis nu lenger at være din Træl«, endda med understregning af »nu« i modsætning til før. Det virker sandt at sige meget lidt overbevisende at *Far Verden* far vel, vers for vers og ord for ord, skulle være den angrende Kingos indrømmelse overfor Worms beskyldninger. Sidste del af dette afsnit anfører en lang række af eksempler på den rolle »dødsberedelsen« spiller i hele Kingos digtning; det vil formentlig ingen bestride – heller ikke at det i en vis forstand er »middelalderen« som her går igen – og det kan være meget rigtigt at Kingo på dette område er »aldeles tidstypisk«, men en virkelig analyse af dødsmotivets plads i hans digtning kan ikke siges at være foretaget; det foreliggende er væsentlig kun en citatsamling.

P. 103-123 skildrer Kingos glorificering af kongemagten, også den er »aldeles tidstypisk«. Forfatteren antyder udviklingen fra Jesper Brochmand til Hans Wandal – det havde nu været godt om han ikke blot havde holdt sig til *Systema*, men også havde inddraget Brochmands tale ved Frederik III.s kroning – og antyder i spørgsmålet om Kingos kongerøgelse det faktum at den udover Siunge-Koor kun forekommer i den verdslige digtning. I øvrigt mener han – med rette – at Kingo deler Wandals opfattelse af salvingsakten som et sakramentalt tegn på det sakrale kongedømme.

P. 123-142 behandler de fædrelandske poesier, opridser deres baggrund i Danmarks farlige position efter 1660, og kommer i forbigående ind på at krigsdigtene har deres rod i bodsfromhedens forståelse af forholdet mellem værd og skæbne (kun det gudfrygtige folk kan vente krigslykke, og deri ligger et bodsmotiv), d. v. s. at disse digte – som naturligvis også kongeglorificeringen –

må forstås ud fra gammeltestamentlig ideologi. Dette tema kunne nok have fortjent en nærmere udfoldelse.

P. 144-157 strejfer i meget kort begreb pilgrimsmotivet i Kingos digtning og – med hjælp af en afhandling af Hejne Simonsen (Tidehverv) – det vises at pilgrimsmotivet ialtfald ikke kvæler forståelsen for »næsten« og »kaldet«; til sidst antydes meget kortfattet en kingosk »antropologi« og der fremføres nogle spredte overvejelser om Kingos »mystik«, som vel er en kendsgerning, men ikke sådan at den fordunkler »ordet«. Atter er synspunktet det at Kingo er kunstner og ikke docent. Men hele dette sidste afsnit er så fragmentarisk og ubearbejdet at det unddrager sig nærmere bedømmelse.

Som sagt: nogen besvarelse af den stillede opgave foreligger ikke; det bliver ved udkast og antydninger. Man kan ikke nægte at forfatteren er gået til værket med energi, heller ikke at han er fortrolig med Samlede Skrifter og oprigtigt betaget af Kingos person og kunst, men hvor han indlader sig på en nærmere historisk undersøgelse – som i de afsnit der bruger umådelig plads på at skildre Kingos »gennembrud« på baggrund af striden med Worm – mærker man for alvor manglen på kritisk metode, og han kommer derved i modsætning til sit eget fornuftige princip, at man hverken skal skrive biografi eller dogmatik på grundlag af religiøs poesi, navnlig da ikke en der som Kingos har så rigeligt med »forlæg« i samtidens litteratur. Besvarelsens åbenbare mangler gør det – i forbindelse med dens på alle måder uafsluttede karakter – umuligt at tildele den nogen pris, så meget man også må anerkende den flid, lyst og optagethed af emnet forfatteren har lagt for dagen.

*

Under mærket »Rasmus« er indleveret en afhandling på 358 store kvartssider. Den falder i fire afsnit: Prolegomena (5-88), Historisk del (90-142), Analytisk del (144-238) og Karakteriserende del (240-332); derefter følger en udførlig bibliografi (334-350) og en rettelsesliste.

Manuskriptet er en fryd for øjet, udarbejdet med en helt usædvanlig omhu; citaterne – af Kingo, som af den i stort omfang og med megen flid anvendte litteratur – er, så vidt stikprøver viser, nøjagtigt gengivet, referaterne pålidelige, og hvad formel og saglig akribi angår synes afhandlingen at være perfekt, næsten perfektionistisk.

Sproget er derimod højst plagsomt; billigvis må det dog siges at dette gælder langt mindre i de egentlige hovedafsnit, men des mere i de prolegomena som overvejende beskæftiger sig med metodeproblemer og forskningsstatus. I god overensstemmelse med moderne lidenskab for det hermeneutiske er der anvendt en helt urimelig plads på metodediskussion, og den er fremført i en stil så højtravende og et sprog så udspekuleret krukket, overlæst med fine og dyre tekniske termini, at alle sætninger svulmer op på en måde der bringer bruskarokkens værste udskejelser i beklagelig erindring. Selve den sag svulstigheden skal tjene til at oplyse er ellers simpel nok. Den kan f.eks. formuleres som i introduktionen til Analytisk del (p. 147 f.): »Personen Thomas Kingo interesserer ikke analysen, og det må da så kraftigt som muligt præciseres fra begyndelsen, at enhver personlig allusion er at forstå alene i overensstemmelse med den litterært betingede digteriske subjektivitet, som gælder i forfatterskabets egen sammenhæng, uanset om personen Kingo med sit livsforløb eller psykologiske register kan stå inde for analysens resultat. Først efter at det skarpest mulige skel er trukket imellem personen Thomas Kingo og forfatterskabets subjektivt bestemte, men principielt u-personlige individualitet, der også må kaldes Kingo i mangel af anden og bedre betegnelse, som imidlertid i digterisk henseende må betragtes som den egentlige garant for den afsluttende samtidsbestemte komparative analyses metodiske mulighed i modsætning til personen Thomas Kingos irrelevante og måske forstyrrende aktive levnedsløb, er det vel forsvarligt endeligt at præcisere valget af og meningen med denne forfatterskabets kronologi« etc.

Bortset nu fra at forf. jævnlig kommer for skade at røbe kendskab til at »personen Kingo«, med samt hans »irrelevante og måske forstyrrende aktive levnedsløb«, dog har en slags forbindelse med det »forfatterskab« der alene er genstand for den historiske dels »samtidsbestemte« placering af samme, og for de analytisk bevidste og komparativt karakteriserende deles fremstilling og vurdering, så drejer det sig her om det »relativt enkle« at slå fast, at den eneste forsvarlige metode er den moderne litterærkritiske (strukturalistiske, dog moderat historicistiske, blot under ingen omstændigheder biografistiske), med andre ord: man skal forstå et forfatterskab som det faktisk foreligger, ikke inklude sig på »kildekritiske« ligestyldigheder, ikke spille tid med at finde »påvirk-

ninger«, men – navnlig når »materialet« er »kunstnerisk« og »digterisk« – opleve det intuitivt i personlig »sam-eksistens«, fæstne det umiddelbart vundne »indtryk« af værkets »udtryk« (impressiv-ekspressiv rammer bedre forholdet mellem læser og forfatter end det vanlige subjekt-objektforhold) gennem den litterærkritiske analyse og – når det drejer sig om et materiale som kun er historisk tilgængeligt – vurdere det ved sammenligning med repræsentative ideer fra dets egen samtid, for så – i et tilfælde hvor forfatterskabet også er teologisk og kirkehistorisk relevant – at nå frem til den karakteristiske den stillede opgave kræver, vel vidende at ingen undersøgelse undgår det undersøgende subjekts subjektivistiske subjektivitet, men dog således at denne flerfoldige fejlkilde »placeres og fastholdes på det stadium af analysen, hvor den er mindst skadelig, altså i motivationen« til at beskæftige sig med forfatterskabet, ikke i selve analysen eller karakteristikken.

Den her i stærk forenkling gengivne hermeneutiske metode bliver med overflødig bredde, utallige gentagelser og en energi der ingenlunde synes at anstrenge den som en fisk i vand sig i sprogekvilibristiske opvisninger boltrende forfatter – men som uundgåeligt trætter læseren næsten til døde – slået fast i det uendelige, og i nær tilslutning først og fremmest til Johan Fjord Jensen og T. S. Eliot, men også Jørgen Gustava Brandt (dog kun delvis) og Frederik Nielsen. Motivet er at finde i forf.s skarpt udtalte utilfredshed med den traditionelle kirkehistorieforsknings bedreviden (»dogmatiske forudforståelse«) og formentlige uvillighed til at erkende at »alle kunstneriske bevidste formidlinger af eller vidnesbyrd om den historiske udviklings faser og indre sammenhænge netop qua kunstneriske formidlinger og vidnesbyrd må være principielt utilgængelige for den saglige kirkehistoriske analyse«, for kirkehistorikeren lever i stadig fristelse til at »gøre vold på det kunstneriske medium, hvorved de digteriske udtryksformer i reglen blot tages for pålydende og gøres til genstand for en bastant motiforskning på grundlag af det givne kendskab til biografi og tidshistorie«; han må af selve materialet tvinges til at »anerkende det kunstneriske formsprog som et selvstændigt, for ham fremmed forskningsområde«, hvis materialet skal få »værdi som selvgyldigt vidnesbyrd om alment kulturelle så vel som specielt kirkehistorisk relevante udviklingsprocesser«; det skal behandles »for dets egen skyld, på dets egne betingelser«, thi det er principielt »materialet selv, der angiver den relevante metode i det enkelte tilfælde, ikke

teologen eller systematikeren«, ellers vil »den endelige karakteristik . . . selvsagt sige væsentligt mere om den subjektivt uvidenskabelige kirkehistoriker og hans løsagtige analyse end om selve det analyserede og vurderede materiale«. Tesen underbygges bl.a. ved en henvisning til den kirkehistoriske forskning som den faktisk drives ved Københavns Universitet.

Det ovenanførte skal nu især bruges til kritisk opgør med den hidtidige Kingo-forskning. Den har i grunden ikke været andet end »privatlæseri«, enten således at man har villet rense Kingos minde, udnytte ham opbyggeligt efter det til enhver tid gældende behov (rationalistisk, romantisk, grundtvigsk etc.) og med æstetiserende afstrejfnig af hans sproglige, stilistiske og teologiske karakteristika, eller – og det er det værste – bruge den af Vilhelm Andersen knæsatte metode (det »sjælegranskende studium«), så at digterværket anvendes psykologisk til at skrive forfatterbiografi på. Privatlæseri har naturligvis sin berettigelse – hvis det drejer sig om et første, umiddelbart og intuitivt indtryk – forf. har derfor som »forsøgspersoner« engageret tre privatlæsere, ladet dem læse et par karakteristiske Kingo-salmer og meddele deres impressive indtryk af hans ekspressive udtryk, og »principielt er . . . de tre forsøgspersoners forhold til Kingos salmer mere værd end hele Kingoforskningen tilsammen«. Påstanden må tages for pålydende og stå ved sit eget værd – så godt den nu kan. Den forskningsstatus som derefter gøres op bliver ifølge sagens natur en ørkenvandring, en »afskrækkende og manende« samling af eksempler på grove forsyndelser; den tjener til »skræk og advarsel«, og de tre privatlæsende forsøgspersoners vota er »en anklagende illustration af de forskellige tiders Kingo-forskning«, fordi denne forskning prætenderer at nå ud over det privatlæsende stade, men er dog kun præget af en personlig identifikationsmetode, lige viderværdig enten associationen gælder forskernes egne sympatier eller de udnytter Kingo i en »tidsretnings tjeneste« og tilmed foregiver at bringe »det retfærdige portræt« af ham på baggrund af den rette og hele forståelse af hans forfatterskab. Privatlæseren må man holde meget til gode, men kirkehistorikeren fusker slemt hvis han bruger sit personlige indtryk af digterens udtryk til at skildre ham som menneske og kristen, thi for forskeren »er det alene digterens egen intention med digtet, der tæller«. Da fleste af dem der har beskæftiget sig med Kingo – det være sig nok så populært – fra J. C. Bloch til henimod nutiden får et særdeles hvast skudsmål for deres

»personlighedsassocierende ønsketænkning« og følges i almindelighed til dørs med gloser som »uheldigvis«, »beklageligvis« eller det ofte gentagne »desværre« hvormed forf. sukkende udtrykker sin dybe sorg over forgængernes ringe forståelse, »biografistisk-æstetiserende vurdering« og udnyttelse af Kingo i egen sags tjeneste; især er det galt med den grundtvigske tradition som siden Grundtvigs og P. A. Fengers dage har grundlagt den følelsesmæssige brug af salmerne der stik mod Kingos intentioner peger i retning af den anti-institutionelle privat- og personlighedsreligion som blev følgen af det 19. århundredes liberalisme og romantik, og derfor i Kingos »hof- og statspoesi« kun kunne se svulstigheder eller »forbedrede« salmerne med irrelevante rettelser. F.eks. er Rudelbachs Kingoportræt »mere en hyldest til det romantiske digtergenius iført grundtvigske kristendomsprofetier og Rudelbachs egen national-liberale og æstetiske systemglæde, end det er en gengivelse af den mand, der engang skrev Kingos salmer«. Den værste er nok F. Rønning, hvis Kingobillede »mest af alt ligner en karikatur over forfatterens tydeligt grundtvigsk prægede privatlæsende uforstand«, et uhyggeligt bevis på at helt andre metoder må tages i brug »hvis ikke Kingo-forskningen skal gå helt til i tåbelige og intet-sigende meningsudvekslinger om sym- og antipatier«. Som et lyspunkt nævnes H. Vilstrups kritiske opgør med den Kingo-nedvurderende grundtvigske tradition, men naturligvis kan også hos ham »spores rent personlige sympatier, hvor man kunne ønske en nøgterne betragtning af intentionen . . . og ikke denne stadige konstateren af, om salmen er lykkedes eller ej«. Den kortvarige Kingo-debat som først i 1930'erne førtes mellem J. Oskar Andersen, Arne Møller og Solveig Tunold bragte ingen virkelig fornyelse, fordi den blev hængende i kilde- og påvirkningsproblemer; men den ikke-teologiske Solveig Tunold får dog prædikatet »fornuftig«, fordi hun – hvad der også forlængst er almindeligt anerkendt – anser påvirkningsspørgsmålet for mere komplekst end de to andre. Men vil man virkelig nu om dage arbejde med Kingo, gælder det at foretage en »faglig specialedeling« og gå i lære hos »litteraterne«; det er dog dem der ikke blot byder den rette metode, men også dem der har fortjenesten af at »have anerkendt Kingos storhed og betydning for udviklingen af den nationale digterkunst«, og som har vist at man må beskæftige sig med »hele« Kingo, med den verdslige poesi fuldt så meget som med salmerne.

Efter den rystende og rystede gennemgang af forskningshistoriens

rædsler optager forf. med to »repræsentative« salmetolkere, F. C. Gillman og K. L. Aastrup, en debat om hvad en salme i grunden er, og vender sig yderst kritisk mod den førstes »sektariske emotionalisme« der gør salmen til personligt oplevelsesmedium, omend på kollektiv menighedsbasis, og den andens tidehvervsk forkrampede indsnævring af salmen til kun at være et lovsyngende svar på evangeliet, altså en slags kirkelig sektarisme der ganske udelader problemet om salmen som poesi og dens dermed sammenhængende æstetiske kvalifikationer. Thi vel er salmen i kraft af sin »funktionelle bestemmelse« forskellig fra anden poesi, men det ændrer ikke »den grundsætning, at en salme som ethvert andet digt er undergivet den lovmæssighed, der gælder for alle kunstneriske frembringelser: det vil sige kravet til den æstetiske kvalitet sammen med forpligtelsen til at opfylde netop det kunstneriske formål, der er givet med kunstnerens intention«, den intention tolkeren jo ikke kan kende andre steder fra end fra sin egen tolkning af værket! »Salmeanalyse er således et spørgsmål om kunstforståelse; en salme er først og fremmest et digt som ethvert andet poetisk formuleret udtryk, og den, der vil drive salmeanalyse, bør da retfærdigvis først og fremmest adoptere den nødvendige og tilstrækkelige indsigt i den litterærkritiske metodes analytiske mulighed, førend han tillader sig at inddrage et forfatterskab som Kingos i en digterisk principielt irrelevant sammenhæng som den foreliggende undersøgelses komparative analyse, hvor både salmeudtryk og -indtryk har mistet deres digteriske kvalitet og alene består i den sekundære forpligtelse overfor kirketraditionen«. Eller som det pro- og epigrammatisk hedder: »en salme bør overhovedet aldrig være, den er, sådan som al kunst er og skal have lov til at være«.

Det foregående referat af prolegomena overflødiggør en nærmere karakteristik; ingen kan være i tvivl om at stå overfor en forfatter som på baggrund af betydelig læsning og en intensiv hermeneutisk (analytisk, dialektisk, komparativ) interesse er i stand til at danne sig sine meninger og sætte dem ind i en nådesløs kritik af samtlige forgængere på feltet, omend ikke uden en vis variation i vurderingen af disse forgængeres naragtighed. At forf.s metodiske meninger falder ret nøje sammen med hvad der for tiden almindeligst bydes på markedet er der ikke noget at sige til, omend den forbitrede iver hvormed den litterærkritiske analyse og den komparative karakteristik hamres ind kan virke noget øredøvende og

anstrengt, og den grandiloquentia som med rivende tungefærdighed udfoldes tyder snarere på en vis sproglig uformuenhed i formuleringen af de metodiske problemer end det modsatte; sagen er ikke på langt nær så indviklet som den tager sig ud, men så »relativt enkel« at den nemt kunne være udtrykt i betydelig større kortfattetethed og med ikke så lidt mere »jævnhed og ynde«. Uden iøvrigt at bestride at forf. ofte rammer plet i sin karakteristik af adskillige forgængere eller at den »biografistiske« metodes »privatlæsen« har ført til mange ligegyldige »resultater«, endsige da at litteraturhistorikere af faget i langt højere grad end sket er må tages i brug i Kingo-forskningen, må man dog ytre en svag forbløffelse over en så konsekvent gennemført overlegenhed overfor og total nedvurdering også af forskningens mere fremragende repræsentanter. Trods den ubestridelige dygtighed efterlader prolegomena »desværre« (uheldigvis, beklageligvis) et uafrysteligt indtryk af ufordøjet læsning.

Den historiske del rummer først et par kapitler om de almindelige sociale og politiske forudsætninger for enevælden og om forholdet mellem stat og kirke i det 17. århundrede. Det er solidt og ordentligt arbejde, bygget på velkendt og relevant litteratur (også utrykte kirkehistoriske specialeafhandlinger synes at spille en betydelig rolle); noget væsentligt nyt fremkommer ikke. Mere interesse knytter der sig til afsnittet om de »reformbevidste fromhedsbevægelser« i Danmark som – især – i Tyskland og England. De skildres – også på baggrund af kendt litteratur, men med betydelig selvstændighed – som en »privat fromhedsaktivitet« der har sin »tilstrækkelige forudsætning« i den herskende statskirkelighed, men med rigtig understregning af at puritanismen i kraft af sociale og politiske årsager har et andet forhold til den anglikanske statskirkelighed end de danske og tyske fromhedsretninger til den luthersk-ortodokse; det fastholdes – også det er et velkendt træk – at den moderate, principielt konformistiske puritanisme er mest repræsentativ for reformbevægelsens teologiske og kirkelige program, mens derimod de mere radikale former for puritanisme ikke i samtiden havde den indflydelse senere tiders historikere tillagde dem. Synspunktet anvendes siden med rimelighed til at belyse den opfattelse at der består indre sammenhænge og praktisk religiøse ligheder trods de åbenbare statskonfessionelle og socialpolitiske forskelle på udviklingen i Danmark-Tyskland og England. Heller ikke dette resultat er nyt eller overraskende.

Størst interesse i den historiske del knytter sig dog til skildringen af den nationale kunstpoesi som Kingos forudsætning. Den giver for det første god anledning til at fastholde den nøje forbindelse mellem Kingos religiøst-kirkelige og nationalt-verdslige forfatter-skab; her er intet skel, alt er præget af tidens rendyrkede poetiske formsprog. Men dernæst fremhæves på udmærket måde det dilemma som opstod for den nye kunstpoesis folk – fortræffeligt illustreret med J. Brunsmænd som eksempel – da deres stilistiske idealer kom i konflikt med de »folkelige« under forsøget på at omstøbe ældre og folkeyndede salmer efter en avanceret modernismes smag. Hos Brunsmænd gik »hensynet til indholdets traditionelle fromhed . . . forud for hensynet til den poetiske regelmæssighed, fordi det opbyggelige indhold var hvermandseje«, og han satte »hensynet til den gamle og skattede lutherske salmetradition med dens ofte haltende vers og aparte rimsystemer overfor kravet om uniformitet og regelmæssig effektivitet over alt i det statsautoriserede danske samfund«. Men i Vinterparten forløftede Kingo – forledt af kongens i virkeligheden umulige salmebogskommissorium – sig på den opgave at bevare de gamle salmer og dog bringe de nye kunstpoetiske idealer til udtryk i menigmands salmebog. Den samtidige verdslige poesi kendte ikke problematikken; her skrev avantgardisterne for hinanden og ikke for folket, og en »kulturkløft« kunne derfor ikke åbne sig, men når de – som Kingo – ville skrive salmer på deres egne principper blev konflikten med traditionen og det folkeyndede kun altfor åbenbar. I en velgrundet ekskurs viser forf. – et godt supplement til E. Norman Svendsens nylig publicerede afhandling om den kingoske salmebog – hvorledes dette dilemma var et integrerende moment i Kingos store nederlag.

Den historiske del sluttet med en kort oversigt over »de mest betydningsfulde data« i Kingos liv, fremført med en kun slet dulgt undskyldning for at noget så irrelevant optræder i en undersøgelse for hvilken »personen Kingo« er det ligegyldigste af alt. Biografien lader ingen i tvivl om forf.s væmmelse ved et sådant venstrehåndsarbejde, en nødtvungen koncession til den traditionelle kirkehistorieskrivning der i Kingo også ser en person; det lille afsnit kunne roligt være udeladt; det ville passe bedre i et mindre biografisk håndleksikon eller en let udvidet udgave af Kraks Blå Bog. Det står i al evighed fast at »Kingos navn« kun kan bruges som »fællesnævner for hele forfatterskabets digteriske og fromhedsteologiske sigte i forhold til de enkelte digtes eller salmers konkrete intention«.

Det følgende hovedafsnit, Analytisk del, hører til de betydeligste i afhandlingen. Kingos forfatterskab inddeles i fire »faser«, hvoraf første og anden fase omfatter Sjungekorets første part, tredje fase Sjungekorets anden part og fjerde fase kirkesalmerne. Periodeinddelingen forekommer rigtig, og det er ligeledes fortjenstfuldt, at hof- og statspoesien og mindedigtene stadig medinddrages ved analysen af den religiøse poesi. Også den udførlige gennemgang af ligprædikenen over Jacob Bircherod – den eneste bevarede prædiken af Kingo – bør fremhæves, men der gøres for lidt ud af ungdomsdigtene og det samme gælder det afsluttende kapitel om kirkesalmerne. Vigtigst i dette afsnit er dog analysen af Kingos Sjungekor. Både påvisningen af den formelle forskel mellem første og anden part, karakteristikken af salmerne og ikke mindst af passionssalmerne forekommer overbevisende og vellykket. Forskellen mellem den harmoniske, optimistiske livsbekræftende stemning i Sjungekorets første part og den udtalte pessimisme i anden part er allerede påpeget af den tidligere forskning, især af J. Oskar Andersen, men der gives her en langt udførligere og mere dybtgående analyse med påvisning af sammenhænge og udviklingslinier gennem hele forfatterskabet. Den kortfattede behandling af kirkesalmerne begrundes med, at hverken Vinterparten eller de nye salmer i salmebogen af 1699 bringer nye aspekter, men må betegnes som en uddybning og bevidst konsolidering (betoning af det embedsmyndige og pastoralt autoritative) i forhold til de tidligere fasers menneskesyn og fromhedsopfattelse. Under denne gennemgang af Sjungekorets salmer får forf. naturligvis rig lejlighed til at give udtryk for sin yndlingsidé: bekæmpelsen af »biografismen« (jfr. ovenfor) og flere gange bemærkes, at netop denne salme af den biografistiske forskning er blevet opfattet som særlig oplysende for Kingos personlige udvikling; »dette skal naturligvis ikke her tages alvorligt« (note 80, jfr. note 93 og 109). Tiden og smagen krævede ingenlunde et engageret digter-jeg, og intet i Kingos forfatterskab tyder med nødvendighed på, at digteren i sin verskunst har følt sig foranlediget eller forpligtet til entydige selvbekendelser (s. 147). Kingo har i tidens stil ønsket at imødekomme den enkelte andagtssøgendes trang og derfor formet sine salmer som direkte udtryk for en tilpas individualiseret subjektiv fromhed. At ville finde Kingo selv bag salmernes mange bedende jeg'er er »halsløs gerning«. Kun som en slags kristen fællesnævner er det muligt at udlede noget karakteristisk af forfatterskabet,

der med rette kan gælde for Kingos eget kristendomssyn (s. 155).[1] J. Oskar Andersen forklarede som bekendt forskellen mellem Sjungekorets første og anden part ud fra personlige oplevelser hos Kingo. Denne »i og for sig velbegrundede formodning« afvises ganske, »det er indlysende at en sådan personalistisk begrundelse ikke holder for en nærmere prøvelse« (s. 167). Trods forklaringen på J. Oskar Andersens fejlslutning og trods det berettigede og interessante i forf.s. principielle synspunkt nærmer hans anti-biografisme sig her formalisme. Uden tvivl læste J. Oskar Andersen for meget ind i visse af salmerne og anvendte for stor skarpsindighed på at finde ud af, hvilket af salmernes mange jeg'er, der var Kingos eget. Men også uden at gå i biografiske og sjælegranskende detaljer må det være rimeligt at formode, at stemningsomsvinget mellem Sjungekorets første og anden fase har personlig baggrund. Anden part indtager en særstilling i Kingos forfatterskab, hvad også forf. indrømmer. Det har vel sine grunde. En analyse der ikke tør »formode« så meget, forekommer lovlig steril.

Afhandlingens sidste hovedafsnit, Karakteriserende del, har først nogle fornuftige bemærkninger om sammenligningen mellem Kingo og Luther; det betones at Kingo først og fremmest må forstås ud fra sin tid og sine forudsætninger, ellers halter sammenligningen. Den ivrige debat fra 1930'erne (J. Oskar Andersen, Arne Møller m.fl.), om Kingo fortrinsvis var inspireret fra engelsk eller tysk hold, agter forf. ikke at fortsætte, fordi spørgsmålet behandlede som et blot kildekritisk anliggende og derfor i en kirkehistorisk sammenhæng kun har betydning som et detailstudium. Der er ingen grund til at betvivle, at Kingo var påvirket af sin tids literære og kirkelige strømninger og som enhver anden digter modtog impulser fra sin samtids foretrukne forfattere og digtere. En fortsættelse af de nævnte detailstudier vil blot yderligere afsløre dette.

[1] »I ly af sine salmers anonyme subjekt gennemspiller Kingo som digter og sjælesørger den menneskelige religiøsitet i et omfang, der spænder fra det alment filosofiske til det inderligt kristne; fra det totalt sonderknuste til det blindt tillidsfulde; fra det evigt urolige til det borgerligt snusfornuftige; fra det intellektuelt overmodige til det fromt naive og fra det stoisk livsfornægtende til det passioneret Jesus-forelskede. Men trods denne iøjnefaldende ydre uforenelighed mellem digtenes mennesketyper, banker alligevel det samme bange hjerte bag de forskellige masker; for det er hverken filosofien eller den fromme kristne, hverken den intellektuelle eller den pligtopfyldende kirkegænger, Kingo vil skildre, men synderen inde i dem alle. Derfor kan salmernes mange stærke billeder sammenfattes til et eneste: synderens selvportræt.« (s. 181 f.).

En »fromhedsbevidst analyse« kan ikke nøjes med at opregne verbale overensstemmelser og paralleller, men må spørge om forfatterskabet som sådant, dets intention, stemmer overens med det påståede forlæg eller de formodede påvirkninger; ydre ligheder er ikke i sig selv fyldestgørende indicier. Der kan foreligge indre overensstemmelse, selv om forskel i ydre forudsætninger og formuleringer umiddelbart skjuler den intentionelle overensstemmelse. Hensigten med Karakteriserende del er nu at påvise, at der er intentionel overensstemmelse mellem Kingos forfatterskab og samtidens reform- og vækkelsesretninger. Da Kingo er relativt uselvstændig i forhold til tidens almindelige fællespræg, og da han som andre danske teologer er stærkt afhængig af tysk tradition, går forf. ud fra som givet, at hans forfatterskab som eksponent for det 17. århundredes danske reformbevægelse i høj grad kan påvise ligheder med og måske lån fra den tilsvarende dominerende tyske bevægelse. At påvise dette i enkeltheder og endnu engang demonstrere den tysk-danske overensstemmelse skønnes unødvendigt. Derimod retter undersøgelsen sig primært mod den mere omstridte engelske indflydelse, både fra anglikansk og puritansk hold, repræsenteret ved den anglikanske biskop Lewis Bayly, den moderate presbyterianer Richard Baxter og den non-konformistiske Isaac Ambrose. Atter her gælder det, at »den komparative karakteristik af Kingos forfatterskab fortsat ikke ser det som sin opgave med kildekritiske detailstudier at etablere et påvirkningsforløb mellem engelsk og dansk« (s. 248), men at undersøge, om der foreligger intentionel overensstemmelse.

Karakteristikken af Kingos forfatterskab indledes med en præsentation af de vigtigste dogmatiske lærepunkter. Dette dogmatikkompendium viser ham som repræsentant for den lutherske ortodoksi, hvilket i og for sig er en selvfølge. I dogmatisk henseende er forfatterskabet ikke spændende, dets særpræg er det praktiske forkyndelsessigte, der viser dets relation til tidens fremherskende reform- og vækkelsesretninger. Begreberne omvendelse, bod og personlig efterfølgelse er derfor afgørende for forståelsen og placeringen af Kingos forfatterskab. Hos Kingo som i samtidens øvrige protestantiske vækkelsesretninger er denne personliggjorte bodsfromhed udtryk for det bevidste forsøg på af den rene autoriserede lære at skabe mulighed for en levende aktiv fromhed. Det betones, at omvendelsen hos Kingo som i anden praxis pietatis-litteratur både i England og Tyskland er forskellig fra den egentlige pietisme,

der gør omvendelse til den enestående skelsættende, psykologisk-historisk daterbare begivenhed i sjælelivet (s. 274). Kingo bryder ikke med den lutherske lære, men intensiverer den i en udpræget bodsindividualistisk fromhedsretning. Det er en ofte overset kendsgerning, »at både tysk reformteologi og engelsk vækkelsesforkyndelse stemmer overens med den lutherske ortodoksi i det ene afgørende punkt, at frelses- og nådestilegnelsen bevarer den nødvendige relation til det fundamentalt cykliske i kristendommens væsen, som dette karakteriserede urmenighedens første retrospektive forståelse af forsoningsmysteriet og af Kristus-skikkelsen, og som det ikke mindst var forudsætningen for Luthers retfærdiggørelseslære« (s. 276). Heri består da den afgørende forskel mellem pietismen, der »bevidst brød med den lutherske lære i sin omvendelsesforkyndelse ved at fornægte trosbegivenhedens retrospektive afhængighed af forsoningens en-gang-for-alle i det cyklisk givne frelsesforløb« (s. 279), og det 17. århundredes vækkelsesbevægelser, der trods nationale og konfessionelle forskelle alle stod i samme situation, en stivnet statskirkelig ortodoksi, og derfor også reagerede på samme måde. Med et velvalgt udtryk karakteriserer forf. deres personliggjorte kristendomsform som bodsindividualisme. Den intentionelle overensstemmelse mellem Kingo og dermed den dansk-tyske reformbevægelse og den engelske påvises tilsidst ved en analyse af de tre ovennævnte repræsentative englændere. Af denne udførlige og dygtige analyse må vi her nøjes med at anføre kapiteloverskrifterne: Omvendelsen som gudsforholdets personliggjorte kriterium, Selvransagelse som tilegnelsens forudsætning, Meditatio Christi som tilegnelsens subjektive princip og Himmellængslen som efterfølgelsens subjektive årsagsbestemmelse. Kingos forfatterskab kan betragtes som et enestående righoldigt dansk dokument for den fællesprotestantiske bodsindividualisme (s. 281).

Også dette sidste hovedafsnit indeholder meget nyt og værdifuldt. Især må nævnes analysen af englænderne og af Kingo og karakteristikken af den fællesprotestantiske bodsindividualisme, ligesom forskellen mellem denne og pietismen er tegnet klart og skarpt. Det resultat, som forf. når til ved sin komparative analyse, forekommer overbevisende, men er vel egentlig ikke så overraskende nyt. Dog har vi ikke hidtil haft en så udførlig og dygtig beskrivelse af de væsentlige og fælles momenter i de protestantiske reform-

bevægelser. Men anvendelsen af den nye metode medfører også, at nuancer og forskelle ikke kommer til deres ret, thi al intentionel overensstemmelse til trods er der dog stadig visse forskelle mellem engelsk praxis pietatis-vækkelse og tysk bodsfromhed. Og det samme gælder naturligvis spørgsmålet om konkrete påvirknings- og afhængighedsforhold. For den, der i tilslutning til 30'ernes Kingo-debat venter her at finde konkrete oplysninger om Kingos engelske eller tyske påvirkning, er afhandlingen en skuffelse. Forf.s standpunkt, at en fortsættelse af de historiske detailstudier kun vil afsløre hvad vi vidste i forvejen, er for letkøbt. For en kirkehistorisk undersøgelse er disse spørgsmål også af betydning, derfor burde forf. ikke ganske have forbigået dem.

Den foreliggende afhandling er et overordentligt flittigt, dygtigt og skarpsindigt arbejde, præget af omfattende studier og megen lærdom, hvad allerede et blik på den imponerende litteraturfortegnelse viser. Den betegner i flere henseender et værdifuldt nyt bidrag til den kirkehistoriske forskning, men det skal samtidig siges, at der også kan rettes væsentlig kritik mod den. Det store indledningskapitel spilder megen plads på temmelig futil metode-diskussion. Sproget er ulideligt, stilen overlæsset og de mange gentagelser i stadig ny formulering trættende; alt dette gør til-egnelsen unødigt vanskelig. Det skal dog tilføjes, at sproget er bedre i de senere kapitler, hvor forf. arbejder med konkret stof og ikke bliver hængende i egne metodologiske overvejelser. Referatet af tidligere forskere er ikke ukorrekt, men holdt i en overlegen tone, der aldrig er pyntelig. Den historiske del rummer vel mange almindeligheder, men også særdeles gode iagttagelser. Forf. anvender – påvirket af moderne litterær kritik – en ny metode, den komparative analyse, og selvom han vist nok er mere imponeret af sin metode og dens resultater end bedømmerne, er selve anvendelsen af den nye metode interessant. Det medfører ganske vist, at resultater som kunne være opnået ved traditionel kirkehistorieforskning savnes, men på den anden side må det indrømmes, at forf. selv må vælge sin metode, når den blot gennemføres korrekt og konsekvent. Til afhandlingens væsentligste fortjenester hører behandlingen af Kingos teologi og af udviklingen i hans kristendoms- og fromhedsopfattelse samt referatet af englænderne og af momenterne i den fællesprotestantiske bodsindividualisme. Der

er her ydet en indsats, som fortjener at påskønnes. Alt ialt mener vi derfor trods den anførte kritik at kunne indstille til Selskabets styrelse, at afhandlingen belønnes med den udsatte pris.

Niels Knud Andersen.

P. G. Lindhardt.

Ved åbningen af navnekuverten fandtes forf. at være stud. teol.
Lone Fatum.

Prisopgave 1968–69

Bestyrelsen for »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« har vedtaget at udskrive følgende prisopgave for 1968–69:

*En redegørelse for benyttelsen af gammeltestamentlige
motiver i dansk middelalderligt kalkmaleri*

Besvarelsen af opgaven indsendes til »Institut for Dansk Kirkehistorie«, Vodroffsvej 8, 1900 København V., inden 1. september 1969. Afhandlingen skal være skrevet med tydelig håndskrift eller på maskine. Den må kun betegnes med motto eller mærke, medens forfatterens navn, stilling og adresse skal angives på en seddel i en vedlagt, lukket kuvert, der er betegnet med samme motto eller mærke som afhandlingen. Navnekuverten vil ikke blive åbnet, såfremt den ledsagende afhandling ikke belønnes.

Adgangen til at besvare opgaven er ikke indskrænket til akademiske borgere eller Selskabets medlemmer, men står åben for alle, uanset alder.

For at en afhandling kan belønnes, kræves det, at den har samme kvalitet som besvarelser af universiteternes prisopgaver, der opnår guldmedaille eller accessit. Prisen sættes til kr. 2000,-, men dommerkomiteen kan henstille, at prisen deles eller at der uddeles flere beløb af den anførte størrelse. Selskabet forbeholder sig ret til at offentliggøre en eller flere af de belønnede afhandlinger mod almindeligt forfatterhonorar.

En bedømmelse af indsendte afhandlinger vil fremkomme i »Kirkehistoriske Samlinger«.

Forfatternes adresser:

Professor, dr. theol. *N. K. Andersen*, Engvej 31, 2960 Rungsted Kyst.

Arkivar, dr. phil. *Vello Helk*, Lindehøjvej 29, 3460 Birkerød.

Amanuensis, cand. theol. *Søren Bülow Jensen*, Amagerbrogade 92, 2300 København S.

Kandidatstipendiat, cand. theol. *Carl Chr. Jessen*, Bellahøjvej 152¹, 2720 Vanløse.

Arkivar, dr. phil. *Johan Jørgensen*, Backersvej 134, 2300 København S.

Kandidatstipendiat, cand. theol. *Martin Schwarz Lausten*, Tjørnevej 23, 2970 Hørsholm.

Professor, dr. theol. *P. G. Lindhardt*, 8541 Skødstrup.

Dr. theol. *Jens Glebe Møller*, Birkevænget 41, st. th., 4900 Nakskov.

Pastor *Elith Olesen*, Dronningensvej 22, 2000 København F.

Lektor, amanuensis, dr. phil. *Jan Pinborg*, Frederiksberg Allé 82, 1820 København V.

Lektor, amanuensis, dr. phil. *Heinrich Roos*, Skt. Kjeldsgade 1, 2100 København Ø.

Provst *Carl Trock*, 9542 Sønderup pr. Slagelse.

Rettelser og Register.

Ved **Martin Schwarz Lausten.**

- S. 6, note 49: Tidsskrift, skal være Tidsskrift.
 - S. 53, note 16: Grüner Nielsen, skal være Grüner-Nielsen.
 - S. 57, linje 17 f.n.: Sadoloins, skal være Sadolins.
 - S. 77, note 24: Birket Smith, skal være Birket-Smith.
 - S. 85, note 3 og s. 86, 91, 97, 101, 126: Bøggild Andersen, skal være Bøggild-Andersen.
 - S. 86, linje 6 f.o.: Laurids, skal være Laurits.
 - S. 103, note 72, linje 4: Lekkikon, skal være Leksikon.
 - S. 104, note 73, linje 6: Mo.bech, skal være Molbech.
 - S. 218, linje 17 f.o.: Sørensen, skal være Søndergaard.
 - S. 269, note 37: Fabricagods Mogens, skal være Fabricagods i Mogens.
-

Rettelser og tilføjelser til Kirsten Frederiksen: *Professor, dr. theol. Hal Kochs forfatterskab. En Bibliografi* (Tillæg til Kirkehistoriske Samlinger 1967): Efter nr. 45 indføjes: »Forholdet mellem kirke og stat«. 5 kronikker i Nationaltidende 5/5, 7/5, 10/5, 13/5 og 18/5 1938 – nr. 141 og 142 byttes om – nr. 170 efter nr. 260 – nr. 196 efter nr. 199 – nr. 230 efter nr. 232 –. Følgende henvisninger rettes: 54 til 53 ved nr. 23, 24, 46, 49, 50 – 65 til 64 ved nr. 53 – 361 til 360 og 373 til 372 ved nr. 160 – 526 til 527 ved nr. 255 – 527 til 528 ved nr. 118, 190, 210, 211, 254, 256, 352, 450, 469, 484, 499, 507, 508, 532, 538 – 531 til 532 ved nr. 352, 528 og 538 – 531 til 535 ved nr. 531. – Henvisningen til nr. 54 ved nr. 538, 5. linie, udgår. Ved nr. 394 henvises til nr. 410 og omvendt.

Registeret omfatter *ikke* Kirsten Frederiksen: *Professor, dr. theol. Hal Koch's Forfatterskab. En bibliografi. Tillæg til »Kirkehistoriske Samlinger«* 1967, Jan Pinborg: *Bibliografi over Boetius de Dacia*, ovenfor s. 514–519, Carl Trock: 1965. En oversigt, ovenfor s. 199–219; 1966. En oversigt, ovenfor s. 474–495; 1967. En oversigt, ovenfor s. 661–681.

- Abaelard, Peter, theolog, filosof, 510.
 Abel, hertug, 22–43.
 Abellianerne, 29.
 Abrahamstrup, Horns herred, 129.
 Absalon, ærkebiskop, 8.
 Achton af Frørup, Christen Henriksen, præst på Drejø, 574.
 Achton, Christen Jacobsen, præst i Magleby, 573.
 Achton, Henning Chr., præst i Nr. Broby, 573.
 Adolf, hertug i Slesvig, 193.
 Adolph, Ivar Pedersen, provst, 126.
 Agelward, prior ved St. Knud i Odense, 3.
 Aggesen, Svend, historieskriver, 25.
 Ahlefeld, Frederik, storkansler, 85, 98.
 Ahlefeld, Hans von, officer, 580.
 Albert af Stade, krønikeskriver, 25, 30, 33, 36, 38, 41–43.
 Albert d. Store, filosof, 498.
 Alexander III, pave, 8.
 Alexander IV, pave, 21.
 Allexón, Henning, præst, 129.
 Almontan, Niels Mortensen, præst i Ørbæk, 573.
 Andersdatter, Maren, tjenestepige, 556, 558, 561.
 Andersen, Bent, benediktinermunk, 17.
 Andersen, J. Oskar, professor, kirkehistoriker, 45, 46, 48, 49–51, 55–57, 70, 102, 169, 196, 198, 285, 286 f., 300, 310, 376 f., 389, 390.
 Andersen, Lambert, kannik, 266.
 Andersen, Niels Knud, professor, kirkehistoriker, 45, 46, 49, 58, 169, 533–535.
 Andersen, Peder, kannik i Ribe, 261, 265, 272.
 Andersen, Peder, famulus hos biskop Svane, 97.
 Andersen, Poul, kannik, 261, 266, 268.
 Andersen, Sivert, præst, 114–115.
 Anna, g.m. hertug Hans Christian af Sønderborg, 555–565.
 Arildsdatter, Magdalene, frue, 66.
 Aristoteles, filosof, 497, 507, 510.
 Arkil, benediktinermunk, 3.
 Arnold af Brescia, katolsk reformator, 295.
 Arnstorff, Carl von, generaløjtnant, 85.
 Arreboe, Anders, salmedigter, 374.
 Arundel, Thomas, ærkebiskop, 277.
 Arup, E., professor, historiker, 24, 26, 45 f.
 Askmark, R., docent, 548.
 Assens, Båg herred, 567.
 Asser, biskop, 2.
 Augustenborg, slottet i, 452.
 Augustin, kirkefader, 168, 287, 288 f., 323, 387, 389, 543, 598, 604.
 Avernakø, Sallinge herred, 567.
 Averroes, filosof, 497.
 Bacher, Hans, præst i Næstved, 135.
 Bagger, Hans, biskop, 348 f., 361 f.
 Bagger, Jacob Jespersen, præst i Køng, 570.
 Baltzer, Joachim Ernst, forpagter, 570.
 Bamberg, i Tyskland, 47.
 Bang, Jens Chr., præst på Avernakø, 573.
 Bang, Niels, dr. theol., biskop i Odense, 560, 566, 569.
 Banning, K., dr. theol., kirkehistoriker, 137, 146–150, 164–165.
 Barchman, Hans Hansen, præst i Store Heddinge, 572.
 Barde, Edouard, professor i Genève, 655.
 Barfod, Claus Lauridsen, præst i Fraugde, 569.
 Barfod, Fr., historisk forfatter, politiker, 96.
 Barnes, Robert, eng. lutheraner, 312.
 Barnim IX, pommersk hertug, 526, 531.
 Bartbling, Vessel Henriksen, præst i Nykøbing-Systofte, 571.
 Barth, Chr. Gottlob, præst, salmedigter, forf., 374.
 Bartsker, Didrik Hansen, præst i Fakse, 572.
 Bayly, Ernst, theolog, 196.
 Bayly, Lewis, engelsk biskop, 71, 78, 79, 82–83.

- Beck, Johann Tobias, professor i Tübingen, 649.
- Beck, Lave, gårdejer, 90.
- Beck, Thomas, landsdommer, 570.
- Becker, P. W., dr. phil., provst 103.
- Bendtz, frue i Rønninge, 418.
- Bendz, I. C., sognepræst, 421.
- Benedikt af Nurcia, ordensstifter, 4, 15.
- Berg, Matthias, professor ved Odense gymnasium, 562.
- Bergen, i Norge, 77.
- Bergendal, Jens Pedersen, præst i Dalum-Sanderum, 570.
- Bergenhus len, i Norge, 122, 124.
- Berger, E., kirkehistoriker, 21.
- Bernhard af Clairvaux, ordensstifter, 295 f., 598, 601.
- Bernstorff, Fr. E. H., greve, 442.
- Bertelsen, Anders, præst i Søby, 570.
- Bertelsen, Iver, præst, 65.
- Berthold af Mainz, ærkebiskop, 277.
- Bille, Anders, rigsmarsk, 85.
- Bille, Ove, biskop, 46, 55.
- Bilney, Thomas, engelsk theolog, 312.
- Birch, Jacob Lauridsen, præst i Stubbe-købing, 571.
- Bircherod, Jacob, professor, 90, 125.
- Bircherod, Jens, biskop, 104, 125, 356, 579.
- Birgitta af Vadstena, ordensstifter, 293, 296.
- Birkerod, Jacob, præst i Åsum, 562.
- Birket-Smith, Sophus, litteraturhistoriker, 77.
- Bistrup, Lyngø-Kronborg herred, 89.
- Bjelke, Jørgen, generallejt看ant, 98, 123.
- Bjelke, Ove, stiftamtmand i Trondhjem, 97, 122.
- Bjerge-Åsum herred, 442.
- Bjernede, Alsted herred, 238.
- Bjørup, Falsters Sønder herred, 554.
- Blanchenborg, Knud Jacobsen, borgmester, 74, 82.
- Blistrup kirke, Holbo herred, 240, 242, 247 f., 256.
- Bloch, J., provst, 97, 117.
- Boesen, Birthe Cathrine, søster til P. Boesen, 409.
- Boesen, Peder, snedkersvend, 409.
- Boethius de Dacia, filosof, 501, 503, 504-519.
- Bogø, Mønbo herred, 99, 117-118.
- Bokkenheuser, Chr., oberstlejt看ant, 90.
- Bollich, se Bülche.
- Bolling, Reidar, kirkehistoriker, 77.
- Bomberg, i Holland, 47.
- Bomholdt, Julius, minister, 176.
- Bona, Johannes, kardinal, 83.
- Bonaventura, theolog, mystiker, 498.
- Bonifacius IX, pave, 21.
- Borch, A. Th. Hee, fuldmægtig, 437.
- Borch, Elisabeth J. A., datter af P. Borch, 410.
- Borch, Else Marie, præstedatter 409.
- Borch, Peter, fuldmægtig, 409.
- Bornemann, Henrik, biskop, 350 f.
- Bornholm, Johan Lauridsen, feltpræst, 574.
- Borregaard, Svend, provst, 100.
- Borup kirke, Ramsø herred, 89.
- Bost, Ami, præst i Schweiz, 658.
- Bost, Tyge, kammermester, 25, 42-43.
- Bovet, Arnold, schweizisk vækkelsespræst, 644.
- Bovet, Eugène Victor Felix, professor i Neuchâtel, 630.
- Bovon, Jules, professor i Lausanne, 649.
- Bowles, Oliver, pastoraltheolog, 552.
- Brandes, Georg, professor, 184, 186, 187.
- Brandt, C. J., kirkehistoriker, 346.
- Brandt, Peder, amtsforvalter, 555-556, 560.
- Brasch, Chr. H., præst, historiker, 74, 92.
- Braudel, Fernand, fransk historiker, 157.
- Braunsberg, jesuiterskolen i, 61, 62, 67.
- Bredal, Hans Pedersen, præst i Sakskøbing, 571.
- Bredal, Niels Pedersen, præst i Idestrup, 572.
- Bremen, i Tyskland, 28.
- Brenderup, Vends herred, 567.
- Bricka, C. F., rigsarkivar, historiker, 45, 59, 62, 66, 88, 90, 103, 575.
- Broby, Sallinge herred, 85.

- Brochmand, Iver, sognepræst, 133.
 Brochmand, Jesper, biskop, 378, 380, 545, 548–549.
 Brochmand, Rasmus Enevoldsen, professor, 106, 110, 579, 581.
 Brock, Eske, rigsråd, 92.
 Brockenhuus, Oluf, landsdommer, 110.
 Brorson, Broder, præst, 594, 598.
 Brorson, H. A., salmedigter, biskop, 465–468, 592–614.
 Brorson, Nicolai, sognepræst, 465.
 Brorson, Peder, provst, 465.
 Bruhn, C. H., diakon, 453.
 Brun, Ebbe, præst i Gimlinge, 586.
 Brunnemann, C. E., cand. theol., 617.
 Brunow, Niels, præst i Odense, 562, 566, 569.
 Brunsmann, J., salmedigter, 361, 374.
 Bruun, Chr., overbibliotekar, 59, 89.
 Brüel, i Tyskland, 52, 56.
 Bryske, Antonius, kansler, 262, 270.
 Bucer, Martin, reformator, 551.
 Bugenhagen, Johannes, reformator, 313, 525–531.
 Bunny, Edmund, anglikansk præst, 74, 81, 82.
 Bursfelderkongregationen, 16, 20.
 Bülche, Peter, livlæge, 126.
 Bürennæus, Joh. Rudolph, borgmester, landsdommer, 572.
 Bødker, Svend Jensen, sognepræst, 129.
 Bøggild-Andersen, C. O., professor, historiker, 85, 86, 91, 97, 101, 126.
 Bøste, Tyge, kammermester, 25.
 Baage, Kaj, professor, 153.
 Bårse-Beldringe, Bårse herred, 411.
- Calixt, Georg, professor, 198.
 Callisen, C. F., biskop, 452.
 Calvin, Johs., reformator, 380.
 Cambridge, i England, 312.
 Cappe, Jacob Pedersen, præst i Svendborg, 570.
 Carl IX, svensk konge, 369.
 Carstens, Thomas, degn, 557.
 Cassube, Chr., boghandler, 344.
 Catherine, g.m. Henrik VIII af England, 313.
- Chlumecky, Peter von, historiker, 65.
 Christensen, J. C., minister, 174.
 Christensen, Laurits, sognepræst i Odense, 123, 125.
 Christensen, Poul, borger i Svendborg, 567.
 Christensen, Severin, skriver, 123.
 Christensen, Torkil, præst i Rudkøbing, 570.
 Christensen, W., arkivar, historiker, 1, 11, 16.
 Christian I, dansk konge, 17, 18, 258.
 Christian II, dansk konge, 55, 265, 266, 268, 304, 307, 311.
 Christian III, dansk konge, 93, 191, 262, 267, 529.
 Christian IV, dansk konge, 67, 90, 100, 102, 121, 237, 575.
 Christian V, dansk konge, 102, 343 f., 368, 576.
 Christian VIII, dansk konge, 427.
 Christian X, dansk konge, 174–175.
 Christiansen, Carl, arkivar, historiker, 97, 98, 101.
 Christiansen, C. P. O., historiker, 45.
 Christiansen, Sv., magister, 92.
 Christoffer I, dansk konge, 28, 29, 32, 35.
 Chrysostomus, kirkefader, 58.
 Cicero, 553, 600.
 Cirsovius, Immanuel, præst, 570.
 Clarenbach, Adolf, prædikant, 54.
 Clasen, S., historiker, 45.
 Clausen, H. P., historiker, 145, 147, 149, 155, 166.
 Claussen, Hans, præst, 108–109.
 Clemendsen, Clemend, fætter til biskop Hans Svane, 96, 97, 116.
 Clømmensen, Mogens, arkitekt, 37.
 Colet, John, humanist, 312.
 Collingwood, R. G., historiker, 158.
 Cramer, Gabriel-Elisée, præst i Genève, 658.
 Cromwell, Thomas, kansler, 320, 338.
 Cruckov, Jørgen, præst i Notmark, 561.
 Cyprian, kirkefader, 288.
 Cyprius, Hieronymus, ærkedegn, 37, 192.

- Cypræus, Johan Adolf, præst og historiker, 38.
 Cypræus, Poul, jurist og historiker, 37.
- Dahl, Ottar, norsk historiker, 156–7.
 Dahlerup, Troels, historiker, 6, 12, 20, 259, 575.
 Dalby, Bjerge herred, 566.
 Dalum, Odense herred, 5, 14, 560.
 Danchel, Poul Poulsen, præst i Købelv–Vindeby, 571.
 Dannevirke, 27.
 Darby, John Nelson, anglikansk præst, 644.
 Dass, Benjamin, rektor, 468.
 Delitzsch, Franz, professor i Leipzig, 650.
 Denifle, H., kath. theolog, 500.
 Dilherr, Johan Michael, theolog, 196.
 Dinesøn, Hans, præst, 129.
 Dittrich, O., theolog, 198.
 Doës, Knud Christensen, præst i Harlev, 572.
 Dorothea, g.m. Christoffer af Bayern, 7, 19.
 Dorp, Martin van, professor, 313.
 Dorph, H. P. K., præst i Ø. Egesborg, 616.
 Dorscheus, Peder Jørgensen, præst i Fredericia, 570.
 Dorsten, i Holland, 51.
 Drammen, i Norge, 64.
 Drejø, Sunds herred, 568.
 Dreslette, Båg herred, 567.
 Drexelius, Jeremias, tysk jesuit, 83.
 Dros, Jens, ærkebiskop, 32.
 Dråby, Horns herred, 129.
 Duk, Frederik, husmand, 422.
 Duns Scotus, filosof, 497.
 Daae, Ludvig, professor, 62.
- Eck, Johann, theolog, 284.
 Eggers, forvalter, 412.
 Egwin, engelsk benediktinermunk, 6.
 Eilersen, Jørgen, rektor, 125, 582.
 Ejlbj, Skovby herred, 567.
 Eker, i Norge, 64.
 Elav, biskop, 32.
- Elert, Werner, professor, 532–533.
 Elisabeth af Schönau, helgen, 296 f.
 Elsner, Johan Matthias, præst i Orevejstrup, 567, 570.
 Ely, i England, 7.
 Emser, Hieronymus, humanist, theolog, 284.
 Engelstoft, C. T., biskop, professor, 44, 283 f., 288, 300, 438, 445 f.
 Engelstoft, Laurits, historiker, 86.
 Engelstoft, Povl, historiker, 85.
 Engeltoft, Tybjerg herred, 95.
 Erasmus af Rotterdam, humanist, 275 f., 307, 311, 313, 334 f., 378.
 Erfurt, universitetet i, 277.
 Erik I Ejegod, dansk konge, 3, 4, 10.
 Erik III Lam, dansk konge, 5, 6, 9.
 Erik IV Plovpenning, dansk konge, 21 f.
 Erik V Klipping, dansk konge, 13, 25.
 Erik VI Menved, dansk konge, 12, 501.
 Erik VII af Pommern, dansk konge, 38.
 Erikianerne, 26, 28.
 Eriksen, Niels, præst i Væggerløse, 571.
 Eriksøn, C. A., salmedigter, 374.
 Erlandsen, Andreas, kirkehistoriker, 113.
 Erlandsen, Jakob, ærkebiskop, 30, 499–500.
 Erlandsen, Niels, gælker, 35.
 Ernst af Gleichen, greve, 28, 35.
 Ernst, Henrik, professor, 195–198.
 Erntsen, Ernst, svoger til Hans Svane, 111, 112.
 Erslev, Kr., professor, 1–9, 24–38.
 Eskild, ærkebiskop, 5–6, 8–9, 11, 13.
 Espegård, Slagelse herred, 127.
 Evesham, engelsk benediktinerkloster, 1, 4, 8 f.
 Eyler, se Eiler Pedersen Skjelskør.
- Faber, Jacob, præst, 103.
 Faber, Nicolai, biskop, 427, 441.
 Fabricius, L. P., dr. theol., kirkehistoriker, 45, 48.
 Falster, Jacob, jesuit, 62, 63.
 Farumbaard, Ølstykke herred, 89.
 Farup kirke, Kalvslund herred, 263.

- Faye, A., kirkehistoriker, 77.
 Feldner, superintendent, 462.
 Ferber, Nikolaus, franciskanerprovin-
 cial, 44.
 Ferdinand, tysk konge, 53, 54.
 Fenger, H. M., provst, kgl. konfessiona-
 rius, 454.
 Fermaud, Charles, generalsekretær, 653.
 Fich, Hans Hansen, præst i Bjerreby,
 574.
 Filip, landgreve af Hessen, 53, 60.
 Finderup, Nørlyng herred, 25.
 Finsen, Peder, Abels drost, 35.
 Fisher, John, biskop, 341.
 Fjeldsted, Vends herred, 567.
 Fjenneslov kirke, Alsted herred, 246.
 Flensborg, i Tyskland, 454.
 Fliestedens, Peter, prædikant, 54.
 Florencourt, Franz von, forfatter, 462.
 Foss, Peder, rektor i Slagelse, 590.
 Frans af Assisi, ordensstifter, 295.
 Frandsen, Hans, professor, 191–192,
 194.
 Franz Lambert af Avignon, 45, 52.
 Frauen, Johan, kgl. konfessionarius,
 78.
 Fraugde, Aasum herred, 11, 12, 567.
 Frederik, fyrstebiskop i Slesvig stift,
 192–195.
 Frederik I, dansk konge, 55, 265, 267.
 Frederik II, dansk konge, 107, 591.
 Frederik III, dansk konge, 96, 99, 100,
 101, 102, 563, 580.
 Frederik III, tysk kejser, 298.
 Frederik IV, dansk konge, 367.
 Frederik VII, dansk konge, 427.
 Frederiksborg slot, Hillerød, 85.
 Freud, Sigmund, psykolog, 188.
 Fridericia, I. A., historiker, 90, 98, 123.
 Friis, Astrid, professor, historiker, 89,
 101.
 Friis, Johan, kansler, 191, 193.
 Friis, Lucas Madsen, præst, 574.
 Friis, Mogens, rentemester, 116.
 Friis, Peder Sigvardsen, præst, 574.
 Frisch, Hartvig, professor, minister, 176.
 Frydenlund, Søllerød sogn, Sokkelund
 herred, 87.
 Fuiren, Henrik, læge, 95, 97, 98.
 Fuiren, Jørgen, læge, botaniker, 94,
 127, 128.
 Fuiren, Margrethe, f. Fincke, 94, 127.
 Fuiren, Søster, 95.
 Fuiren, Thomas, samler og legatstifter,
 127.
 Fuiren, Villum, rådmand, 95.
 Førsløv, Øster Flakkebjerg herred, 90.
 Gabel, Christoffer, rentemester, 95, 98.
 Gad, Stenersen P. Chr., biskop, 427–
 429, 438, 441.
 Gad, Tue, dr. phil., bibliotekar, 498,
 598.
 Garlstedt, Johannes, præst i Køgnæs,
 556.
 Gaugin, Jean R., billedhugger, 187.
 Gautier, Lucien, professor i Lausanne,
 650.
 Gauthier, R.-A., dominikaner, 513.
 Geeth, Jacob, prior i Odense, 17.
 Gelsted, Otto, forfatter, 187.
 Geltofte, Musse herred, 11.
 Gentzmer, Hans Pedersen, præst i
 Tandslet, 553–574.
 Gerard se Gerhard.
 Gerhard, holstensk greve, 15, 27, 33.
 Gerhard af Bremen, ærkebiskop, 27.
 Gerhard, Johann, luthersk theolog, 198,
 384, 548.
 Gerlev, Horns herred, 129.
 Gersdorff, Frederik, gesandt, overcere-
 monimester, 369, 372.
 Gertsen, Chr., boghandler, 344.
 Gertz, M. Cl., filolog, 2–4, 24, 25 ff.,
 42, 498.
 Géza, Sajó, dr. phil., 507.
 Giersing, Harald, maler, 187.
 Gilson, E., 503.
 Gisico, dominikaner i Odense, 14.
 Gjellerup, Karl, forfatter, 469.
 Gjellerup, Rasmus, præst, 468.
 Gjellerup, Sophus, Michael, historiker,
 88.
 Gjerpen, i Norge, 67.
 Gjordsen, Claus, provst, kansler, 265.
 Gjøe, Anne, adolsdame, 72.

- Gjoe, Mette, adelsdame, 71, 73.
Glædemark, H. J. H., præst, historiker, 100.
Godet, Frédéric, fransk professor, 620, 628.
Godfred af Fontaines, filosof, 513.
Godt, B. Petersen, generalsuperintendent, 452-464.
Gosmann, Johan Henriksen, præst i Middelfart, 570.
Grabmann, Martin, 501, 507.
Gram, Haderslev amt, 454.
Granada, Luis de, dominikanerprovincial, 78-83.
Grand, Jens, ærkebiskop, 31, 502.
Grave, Erik, biskop, 72, 99.
Gregersen, Vilh., forfatter, 454.
Gregor I den Store, pave, 4.
Grenå, 409.
Grétilat, Augustin, professor i Neuchâtel, 630.
Grocin, William, humanist, 312.
Grove-Stephensen, F. S., sagfører, historiker, 554.
Grubbe, Jakob, til Røgle, 95, 127.
Grubbe, Sigvard, til Torup, 65.
Grubbesholm, Nørre-Horne herred, 90.
Grundtvig, N. F. S., salmedigter, 401, 405, 410, 454.
Grüner-Nielsen, H., arkivar, 53.
Grøn, Jens, præst, 583.
Grønbech, Vilh., professor, 186.
Grønbæk, Morten, præst, 125.
Gudmundsen, Lauge, ridder, 33, 41.
Guido, pavelig legat, 37.
Gaardmand, Johan, 120.
Gaas, Knud Pedersen, præst i Østrup-Hjadstrup, 569.
Hagedorn, Maria, tysk kirkehistoriker, 82.
Hagemand, Henrik, snedker, 87.
Hagen, L. C., præst, 401.
Hake, Peder, bogtrykker, 73.
Haldane, Robert, vækkelsesprædikant, 658.
Hall, Joseph, biskop i Norwich, England, 71.
Hamar, i Norge, 64.
Hammer, Hans Hansen, præst i Tirsted, 571.
Hammerich, L. L., professor, 503.
Hamsfort, Cornelius, læge, historiker, 1, 2, 9, 14.
Hans, dansk konge, 20, 258.
Hans Christian, hertug af Sønderborg, 554.
Hans den ældre, hertug, 261, 262, 270.
Hansen, C. Rise, arkivar, 96.
Hansen, F. A., konstitueret provst, 448.
Hansen, H. C., statsminister, 179.
Hansen, J., historiker, 5, 14.
Hansen, Johan Jürgen, prokurator, 430-437.
Hansen, Karl, præst og historisk forfatter, 96.
Hansen, Mads, præst i Køge, 572.
Hansen, Morten, præst i Gudme-Brudager, 574.
Hansen, Niels, borger, 587.
Hansen, Oluf, præst, 112.
Hansen af Vesterborg, Axel, præst i Ryde, 571.
Harboe, Ludvig, biskop, 469.
Harless, A., professor, 463.
Harpe, Henri de la, professor i Genève, 627.
Harpsfield, Nicolas, kirkehistoriker, 315 f.
Hatting, Hatting herred, 96, 111, 112.
Haustedt, vist nok = Hauge-Stige, Lunde herred, 11.
Hedtoft-Hansen, Hans, dansk statsminister, 179.
Hee, Peder Pedersen, præst i Ø. Egesborg, 572.
Heerfordt, Chr. Christoffersen, præst i Hillested, 571.
Heerfordt, Gregers, sognepræst, 468.
Hegelund, Peder, biskop, skolemand, 66.
Heiberg, A. C. L., præst, kirkehistoriker, 77, 346, 413 f., 419, 438, 440, 443.
Heidingsfeld, i Bayern, 192.
Hein, Adolph William, garver, 408.
Hein, Daniel, snedker, 409.

- Hein, Elisabeth J. A., f. Borch, frue, 408.
- Hein-Nielsen, G., skræddermester, 408.
- Heise, Arnold, historiker og skolemand, 45.
- Helgesen, Poul, bibelhumanist, 45, 46, 51, 57, 58, 273, 278–342.
- Helie, Paulus, se: Helgesen, Poul.
- Helk, Vello, dr. phil., historiker, 61.
- Hellekant, Bengt, kirkehistoriker, 70–72, 74, 75, 79.
- Helsingborg, i Sverige, 126.
- Helsingør, 120.
- Helsted præstekald, Stevns herred, 128.
- Helveg, Ludvig, dr. phil. et theol., kirkehistoriker, 171, 346.
- Hemmet kirke, Nørre Horne herred, 240.
- Hemmingsdatter, Bodel, borger i Sønder-Bjerge sogn, 112–113.
- Hemmingsen, Niels, professor, 532, 536–552.
- Hennekin, prior i Odense, 12.
- Henningsen, Poul, arkitekt, forfatter, 188–189.
- Henrik VIII, engelsk konge, 313, 320, 330 f.
- Henrik af Gent, filosof, 497, 510.
- Herborn, Nikolaus, franciskanerprovincial, 44–60.
- Herlufstrup, Bjæverskov herred, 90.
- Hertfordshire, engelsk abbedi, 7.
- Hertz, Johs., arkitekt, 251.
- Hieronymus, kirkefader, 288, 309, 596, 598.
- Hildegard af Bingen, helgen, 297, 299.
- Hillerød, 119.
- Hindsholm, Laurids Jacobsen, biskop i Odense, 554, 558, 560.
- Hitler, Adolf, diktator, 179, 189.
- Hjembæk, Tuse herred, 120.
- Hjort, Jesper Sørensen, forstander for Herlufsholm, 579.
- Hjørring, St. Olai kirke i, 238.
- Hoff, Arne, dr. phil., museumsinspektør, 85.
- Holbeck, H. St., Skolemand, forfatter, 3, 10, 431.
- Holberg, L., retshistoriker, 34.
- Holbæk, 120.
- Holdt, Jens, dr. theol., kirkehistoriker, 454.
- Holst, Jørgen, bogforlægger, 73.
- Holstein, Johan Ludvig von, greve, 78.
- Holstein, Ludvig, forfatter, 186.
- Holstein, Vilhelmine C. U. von, g.m. J. C. de Mylius, 440.
- Holtzmann, W., kirkehistoriker, 4.
- Homburg, synoden i, 54.
- Honoré, Chr., fransk præst, 619, 639.
- Honorius III, pave, 10.
- Horats, digteren, 460.
- Horbelev, Laurids Pedersen, præst i Sandby, 571.
- Hornbek, student, 85.
- Horne, Sallinge herred, 567.
- Horneius, Conrad, theolog, 198.
- Horsens, 87.
- Hubald, kardinal, 2–5, 9.
- Hudrum, i Norge, 62.
- Huitfeldt, Anders, Tronstad, 62.
- Huitfeldt, Arild, historiker, 29, 52, 55.
- Huitfeldt, Hartvig, norsk adelsmand, jesuitnovice, 61–64.
- Huitfeldt-Kaas, H. J., personalhistoriker, 62, 64.
- Hullebæk, Falsters sønder herred, 554.
- Humbert, Aimé, rektor i Neuchâtel, 631.
- Humble, Langelands sønder herred, 568.
- Humble, Just Christensen, præst i Humble, 570.
- Hundrup, C. V., sognepræst, 448.
- Hundermark, Claus, borger i Gjerdrup, 62.
- Hundermark, Peder, norsk student, 62.
- Hvidtfeldt, Johan, rigsarkivar, 45.
- Hygum, Frøs herred, 267.
- Høg, Mogens, rigsråd, 107.
- Højby kirke, Ods herred, 239, 240, 241 f., 257.
- Højelse, Ramsø herred, 72.
- Højrup, Hvidding herred, 454, 455.
- Hørdum kirke, Hassing herred, 235.
- Hårslev, Vester-Flakkebjerg herred, 128.

- Håsum, Jens Mogensen, præst i Landet-Bregninge, 572.
- Ibsen, Niels, skrædder i København, 583.
- Ingemann, B. S., salmedigter, 392, 501.
- Innocens IV, pave, 21.
- Innocens VIII, pave, 19.
- Irgens, Joachim, godsejer, 98, 126.
- Isselt, Michael von, hollandsk jesuit, 80.
- Iversen, Lauge, borger i København, 87.
- Iversen, Peder, kannik i Lund, 278, 302.
- Jacobsen, Esben, præst i Hørup, 561.
- Jacobsen, J. N. P., sognepræst, 456.
- Jacobsen, Lauritz, biskop, 91.
- Jacobsen, Peder, husfoged, 571.
- Jacobus, Raben, forfatter, 72.
- Jakob I, af Aragonien, 277.
- James, subdiakon i Odense, 3.
- Jensdatter, Bente, Norge, 64.
- Jensen, Frederik, skuespiller, 175.
- Jensen, Hans, historiker, 139, 140, 142-143, 148.
- Jensen, Hans, præst i Dreslette, 573.
- Jensen, Hans, borger i Sønder-Bjærgesogn, 112-113.
- Jensen, Michel, hospitalsforstander, 586.
- Jensen, Peder, borger i Jestrup, 556, 561.
- Jensen, Samuel, præst, oversætter, 82.
- Jensen, Søren, præst på Lyø, 573.
- Jensen, Søren Skovgaard, professor, dr. phil., 503.
- Jerusalem, gravkirken i, 254.
- Jespersen, Anders, theolog, 128.
- Jespersen, Peder, præst i Stenstrup-Lunde, 574.
- Jespersen, Peter, præst, kgl. skriftefader, 372.
- Jessen, Jesse, præst i Nykøbing-Systofte, 571.
- Joachim af Fiore, exeget og ordensgrundlægger, 296, 298.
- Johan, holstensk greve, 15.
- Johan Frederik, hertug af Sachsen, 527.
- Johannes XVI, pave, 21.
- Johannes XXIII, pave, 21.
- Johannes Dacus, filosof, 500-501, 502-505, 508, 511, 514-519.
- Johannes Picardi de Lichtenberg, dominikaner, 506.
- John, benediktinermunk i Odense, 3, 8, 16.
- Jonsen, Niels, franciscaner i Odense, 14.
- Jonæson, Søren, provst, 345 f., 359 f., 372, 374 f.
- Juel, Tønne, til Søgaard, 91.
- Jutta, g.m. Erik Plovpenning, 26.
- Jørlund, se: Jørlunde.
- Jørgen Frederik, hertug af Sønderborg, 560.
- Jørgensen, Andreas, kirkesanger og forfatter, 431.
- Jørgensen, Ellen, historiker, 6-7, 25, 498.
- Jørgensen, G. H., præst, kirkehistoriker, 45, 48.
- Jørgensen, Hans Henrik, prokurator, 431-437.
- Jørgensen, Jakob, borger i Miang, 557.
- Jørgensen, Johan, dr. phil., arkivar, 87, 89, 95, 101, 153, 161, 577.
- Jørgensen, Johannes, digter, 184.
- Jørgensen, Jørgen Chr., lærer, 432.
- Jørgensen, Lave, kirkevæрге, 555, 557-558.
- Jørgensen, Mads, muremester, 435.
- Jørgensen, P. Johs., retslærd, 34.
- Jørlunde kirke, Lyngø-Frederiksborg herred, 114.
- Kahnis, K. F. A., professor, 459.
- Karl V, tysk kejser, 54.
- Karstorf, tysk theolog, 462.
- Katharina af Siena, helgen, 296, 299.
- Kattrup, Løve herred, 412.
- Kegel, Philipp, forfatter af opbyggelseskrifter, 83.
- Kehler, Henning, forfatter og kritiker, 187.
- Kerwerder, Herman, holstensk ridder, 40, 42.
- Ketting, Als Sønder herred, 567.

- Kiel, i Tyskland, 33, 42.
 Kierkegaard, Søren, filosof, 506.
 Kildgaard, Jesper Jensen, præst i Svendborg, 574.
 Kimmerslev kirke, Ramsø herred, 89.
 Kinch, J. F., historiker, 258, 264.
 Kingo, Thomas, biskop, salmedigter, 70, 77, 343–375, 574.
 Kirk, Hans, forfatter, 139, 187.
 Klein, Hans Pedersen, borger i København, 87, 95.
 Kliefloth, Th., theolog, kirkepræsident, 463.
 Knipstro, Johannes, pommersk superintendent, 525, 529–531.
 Knowles, M. D., kirkehistoriker, 3, 15.
 Knud, søn af Prizlav, 7, 11.
 Knud II den Hellige, dansk konge, 3, 4.
 Knud VI, dansk konge, 5, 30.
 Knud Lavard, hertug, 29, 38.
 Knudsen, Niels, 36.
 Koch, Hal, professor, kirkehistoriker, 102, 140–145, 147, 152, 155, 160, 166, 168–169, 172, 182, 189–190.
 Koch, L. J., stiftsprovst, dr. theol., 595, 617, 631.
 Koføed-Hansen, H. P., sognepræst, 459.
 Kolsrud, Oluf, professor, 61, 68.
 Konradsen, Peder, herredsprovst, 558, 560.
 Koopmann, Wilh. Heinr., generalsuperintendent, 454.
 Koppersmit, Hieronymus, se: Cypræus, Hieronymus.
 Kornerup, Bjørn, dr. theol., overarkivar, kirkehistoriker, 70, 78–84, 86, 98, 102, 103, 125, 168–169, 171, 575.
 Kornerup, Else, frue, 70.
 Kornerup, Jacob, maler og arkæolog, 471, 472.
 Korsør, slottet i, 129.
 Krabbe, Erik, biskop, 15.
 Krabbe, Karen, enke efter Holger Rosenkrantz til Vemmetofte, 74, 91.
 Krafse, Mogens, biskop, 17.
 Krag, Daniel, jesuitnovice, 61–69.
 Krag, Erik, kancellisekretær, 90, 106, 108, 110, 128, 129, 577, 580, 582.
 Krag, Gregers Knudsen, præst i Vester-Skerninge, 570.
 Krag, Iver, søn af Niels Krag, 65, 68–69.
 Krag, Niels, kgl. ordenshistoriograf, 65–66.
 Krag, Otte, kancellisekretær, 576.
 Krag, Otto, lensmand i Nyborg, 564.
 Krag, Peder, søn af Niels Krag, 65, 68.
 Krag, Samuel, søn af Niels Krag, 65–68.
 Kragebjerg, Odense herred, 431.
 Kragelund, Peder Jensen, biskop, 91, 98, 100.
 Krarup, A., historiker, 9.
 Kremer, Aril, borger i Odense, 11.
 Kristensen, Tom, forfatter, 187.
 Kristiania, i Norge, 126.
 Kristianssand stift, Norge, 77.
 Kristiansstad, i Norge, 90.
 Kruse, Niels, til Engeltoft, 95.
 Krüdener, Barbara Juliane von, baronesse, vækkelsesprædikant, 658.
 Kryger, Casper, amtsskriver, 568, 574.
 Kullerup, Vindinge herred, 431.
 Kundby kirke, Tuse herred, 576.
 Kurten, E., tysk historiker, 45, 56.
 Krarup, A., bibliotekar, historiker, 258.
 Kvanløse, Merløse herred, 91, 92.
 Kverndrup, Rasmus Madsen, præst i Ejlbj-Melby, 573.
 Kydius, Jacob, stud. jur., 64.
 Kydius, Johannes, dansk jesuit, 61.
 Kyril af Konstantinopel, karmelitergeneral, 297.
 Künstle, K., kunsthistoriker, 472.
 København, vajsenuset i, 77.
 København, universitetet i, 62, 67, 93, 106, 107.
 Køln, i Tyskland, 42, 44, 51, 52, 54, 55.
 Königstein, Antonius von, præst, 51.
 Kønne, g.m. Niels Krag, 65–66, 68.
 Kørbitz, Johan Chr. von, hofmarskalk, 98, 110.
 Kaas, Jens, kantor i Ribe, 261, 264, 265.
 Kaas, Mogens, kantor i Ribe, 262, 268f., 271.
 Kaas, Mogens, lensmand, 554.
 Kaas, Niels, til Hjortholm, Langelands Sønder herred, 568, 574.

- la Cour, Vilh., dr. phil., historiker, 38.
 Lamprecht, Georg, bogtrykker, 71.
 Landet, Sunds herred, 567.
 Lang, Mikkel von Chemnitz, tolder, 66.
 Lange, Chresten Nielsen, kancellisekretær, 262, 270.
 Lange, Joseph, tysk filolog, 597, 601–605.
 Lange, Willum, professor, 582.
 Langå, Gudme herred, 568.
 Larsen, Anker, forfatter, 185, 189.
 Lassen, Anna Margrethe, datter af landsdommer Lassen, 90.
 Lassen, Jens, landsdommer, 90, 95, 125.
 Lassen, forvalter i Rønninge, 428, 444.
 Laurentius, Nicolai Norvegus, norsk jesuit, 61.
 Laurentsen, Peder, reformator, 534–535.
 Lauridsdatter, Kirsten, g.m. Niels Ibsen, 583.
 Lauridsen, Morten, borgmester, 571.
 Lauridsen, Peder, præst i Gimlinge, 586.
 Lauridsen, Peder, præst i Nyborg, 574.
 Lauridsen, Tyge, præst i Langå-Øksendrup, 574.
 Lemvig, Christian, major, 412.
 Leo X, pave, 275.
 Lerche, Cornelius, diplomat, 95.
 Leyoncto, svensk gesandt, 364.
 Liebenstein, J., tysk exeget, 462.
 Lieberg, Hellmut, tysk theolog, 532.
 Lilliecrona, Gustav, svensk diplomat, 103.
 Lily, William, humanist, 312.
 Linacre Thomas, humanist, 312.
 Lind, Egmont, konservator, 471, 472.
 Lindberg, Jac. Chr., præst, 146, 392, 405.
 Lindbæk, J., historiker, 258.
 Lindelse, Langelands Sønder herred, 568.
 Lindenow, Christoffer, admiral, 110.
 Lindhardt, P. G., professor, kirkehistoriker, 139, 141–146, 150–153, 158–160, 169–170 617.
 Lindquist David, kirkehistoriker, 71, 72, 79.
 Linvald, Axel, historiker, 89, 93.
 Lindvedgaard, Stenløse sogn, Ølstykke herred, 412.
 Linov, Fabian, 66.
 Lintrup, Søren, regensprovst, theol. prof., 593–594.
 Lipsius, R. A., professor, 454.
 Litle, Margrethe Pedersdatter, g.m. Anders Huitfeldt, 62.
 Livo, provst i Odense, 6, 11.
 Lodberg, Jacob, provst, 102.
 Lossius, Lucas, pædagog, 193, 195.
 Louise, Chr. 6's datter, 77.
 Lucius, helgen, 264.
 Lucoppidan, Peder Jacobsen, præst i Landet-Bregninge, 574.
 Ludvigsen, Bertel, præst i Assens-Kærum, 573.
 Ludvigsen, Jacob Henriksen, præst i Horne, 573.
 Ludvigsen, Just Michael, præst i Fåborg, 570.
 Lund, Christian, professor ved Odense gymnasium, 562.
 Lund, i Sverige, 2, 4, 18.
 Lund, Allehelgen klosteret i, 5.
 Lund, kapitlet i, 123.
 Lundstrøm, Vilhelm H., maler, 187.
 Lundt, Andreas, præst i Nr. Søby og Heden, 567, 569.
 Luther, Martin, reformator, 54, 273, 296, 306, 311, 313, 320, 353, 380, 401, 527, 532–534, 581.
 Luxdorph, Bolle, oversekretær, 348, 363 f.
 Lybæk, i Tyskland, 55.
 Lühr, G., historiker, 62.
 Lüneburg, Tyskland, 74.
 Lystrup, Fakse herred, 442.
 Lüttichau, Hans H., kammerjunker, cand. jur., 419.
 Lützwow, Hugo, amtmand, 586.
 Lyø, Sallinge herred, 567.
 Løgumkloster, 454.
 Mackeprang, M., museumsinspektør, dr. phil., 238, 256, 472.
 Madsen, E. Munch, dr. theol., provst, 537.

- Madsen, Hans, borger i Tandslet, 557–558.
- Madsen, Jens, præst, 577.
- Madsen-Mygdal, Th., minister, 175, 176.
- Magleby, Langelands Sønder herred, 568.
- Magnussen, Arne, professor, samler, 364, 594.
- Mainz, universitetet i, 277.
- Malachus, Johannes, præceptor, 62, 63.
- Malan, César, vækkelsesprædikant, 658.
- Malling, Anders, præst, salmehistoriker, 391, 495, 607.
- Malmesbury, benediktinerkloster, i England, 9.
- Mandixen, Henrik, jesuit, 61.
- Manteuffel, Erasmus von, pommersk biskop, 526.
- Marburg, i Tyskland, 52.
- Marckdanner, Caspar, Rønninge, 433.
- Marcussen, Jørgen, præst i Assens-Kærum, 573.
- Margrethe, dansk dronning, 22–42.
- Maribo, birgittinerne i, 18.
- Marine, enke efter Mikkel Skriver, 66.
- Marschalck, Johan Friderich, amtmænd, 123.
- Marslev kirke, Bjerge herred, 12.
- Martensen, H. L., biskop, professor, 615.
- Martinus de Dacia, filosof, 501–505, 508, 516.
- Martzan, Melchior, bogtrykker, 87.
- Mathiasen, Hintze, gårdejer, 415.
- Matthiessen, Hugo, museumsinspektør, 243.
- Matthiæ, Christian, byfoged, 556.
- Matzen, H., retshistoriker, 34, 93.
- Mektildis af Magdeburg, tysk mystiker, 296.
- Melanchton, Philip, reformator, 191–195, 520–524, 595.
- Mentsen, Christoffer, borger, 124.
- Mentsen, Oluf, i Trondhjem, 97, 112.
- Methodius af Olympos, biskop, 296, 297 f.
- Meulengracht, Hans von, rådmand, godsejer, 129.
- Mikkelsen, Hans, borgmester i Malmø, 46, 296, 304, 306.
- Molbech, Christian, etatsråd, 104.
- Moller, Johannes, rektor i Flensborg, 80.
- Moltesen, L., historiker, 258.
- Moltke, Joachim, boghandler i København, 71, 344.
- Monod, Adolphe, fransk professor, 624.
- Monod, Theodore, præst i Paris, 624.
- Monrad, David, provst, 554.
- Monrad, Detlev Hansen, præst i Sønderby, 567, 573.
- Monrad, Johannes, præst i Ketting, 556, 562.
- Mora, José Joaquin de, spansk forfatter, 79.
- More, Thomas, engelsk statsmand og forfatter, 273, 278 f., 312 f., 342.
- Moritz, hertug af Sachsen, 520.
- Mortensen, K., rektor, 5, 14.
- Morton, John, engelsk ærkebiskop, 312.
- Moth, Matthias, oversekretær, 364, 369.
- Moth, Rudolph, vicesuperintendent, 567, 572.
- Mule, Else, g.m. Niels Krag, 65.
- Mule, Hans, præst i Nyborg, 567, 572.
- Mule, Joh. Claus, præst i Nyborg, 574.
- Munch, Peder Hansen, borger, 588.
- Munk, Iver, biskop, 267.
- Munk, Oluf, biskop, 261, 267, 268.
- Munk, Peder Iversen, præst i København, 72.
- Munkebo, Bjerge herred, 123.
- Munthe, Catharine, g.m. Otto Stoud, Bergen, 76.
- Munthe, Hartvig, personalhistoriker, 76.
- Mussolini, B., diktator, 177, 179.
- Muus, Jacob, provst, 468–470.
- Myconius, franciskaner, 53.
- Mylius, Johan Caspar de, kammerherre, 412, 416 f., 437–439.
- Mylius, Johan Jacob, landsdommer, 412, 431, 445.
- Mylius, Sigismund W. Veith de, stamhusbesidder, 445.
- Müller, P. E., biskop, historiker, 404.
- Mynster, J. P., biskop, 404, 615.

- Münster, N. O., sognepræst, 411.
 Münter, Fr., biskop, kirkehistoriker, 404.
 Møller, Aksel, politiker, 179.
 Møller, Christmas, politiker, 179.
 Møller, Elna, arkitekt, 249.
 Møller, H., rentemester, 132.
 Møller, Jens, kirkehistoriker, 86.
 Møller, Jens Glebe, dr. theol., 376–390.
 Møller, Kirstine Marie, g.m. Peter Borch, 409.
 Mørk-Hansen, M., stiftsprovst, 452.
- Naef, Francois, præst i Genève, 633.
 Nansen, Hans, borgmester, 103, 585.
 Nardi, B., 503.
 Naur, Elias, salmedigter, 358.
 Nedergaard, Paul, præst, kirkehistoriker, 171.
 Neergaard, Niels, konseilspræsident, 175.
 Neiiendam, M., dr. theol., provst, 594.
 Nestved, Jørgen Rasmussen, præst i Tybjerg, 135.
 Niels, dansk konge, 4, 6, 9, 10.
 Niels, biskop i Odense, 13, 14, 15.
 Niels, biskop, kansler, 32, 35.
 Niels, hr., præst i Rødovre, 589.
 Nielsen, Emma, frue, 408.
 Nielsen, Fr., biskop, kirkehistoriker, 45, 47, 648.
 Nielsen, Jacob, præst i København, 66.
 Nielsen, Johan, borger, 408.
 Nielsen, Jørgen, borger i Sønder-Bjærgesogn, 112–113.
 Nielsen, Kaj, billedhugger, 187.
 Nielsen, Lars, tømrer, 435.
 Nielsen, Niels, degn, 108–109, 120.
 Nielsen, Nic. C., sognepræst og forfatter, 452–462.
 Nielsen, Oluf, historiker, 66, 86, 87, 95, 105.
 Nielsen, Aage Hein, inspektør, 408.
 Niese, E. A. E., sognepræst, 462.
 Nijmegen, i Holland, 46, 49, 56.
 Nikolaus af Kues, filosof, 508–510.
 Normand, Anna Catharina, til Selsø, 95.
- Norvin, William, filolog og historiker, 93.
 Ny Kirke, Bornholm, 471–473.
 Nyborg, Mads Gregersen, præst i Øster Skerninge, 570.
 Nyerup, Rasmus, litteraturhistoriker, 92.
 Nykøbing Sj., kirken i, Ods herred, 240, 241.
 Nygård, S., arkivar, 89, 97.
 Næstved, 7, 128, 135–136, St. Peders kirke i, 134.
 Nørlund, P., direktør, dr. phil., 41, 472.
 Nørre Broby, Sallinge herred, 567.
 Nørre Jernløse, Merløse herred, 91, 92.
 Nørre Nebel, V. Horne herred, 240.
 Nørre Søby, Åsum herred, 567.
 Nørre Ørslev, Falsters Sønder herred, 622.
- Odense, St. Albani kloster i, 6–9.
 Odense, St. Knuds kloster i, 2, 5.
 Odo, skatmester hos Valdemar II Sejr, 8.
 Olesen, Elith, præst, kirkehistoriker, 621.
 Olmütz, jesuitskolen i, 61–64, 66–68.
 Olrik, Jørgen, historiker, 27, 34, 40, 42.
 Olsen, Gunnar, dr. phil., historiker, 93, 99.
 Oppdal, Erik, Trondhjem, 97.
 Ore-Vejstrup, Gudme herred, 69.
 Oslo, i Norge, 64.
 Ostenfeld, Christen, professor, 97, 111.
 Ostenfeld, Harald, biskop, 617.
 Ostermann, Knud, præst, 171.
 Ostrid, borger i Hauge-Stige, 111.
 Otto, Alfred, dr. phil., pater, 500, 507.
 Oure-Veistrup, se: Ore-Vejstrup.
 Oxe, Peder, rigshofmester, 66.
 Oxholm, A. G. T., hofjægermester, 616.
- Pagh, Peter, biskop i Odense, 14, 15.
 Palladius, Niels, biskop, 535–536, 545, 547.
 Palladius, Peder, biskop, 525–526, 529–530.

- Paludan-Müller, Jens, præst, forfatter, 460.
- Paris, Matheus, engelsk historieskriver, 6, 7, 38–39.
- Parson, Robert, engelsk jesuit, 74, 81, 82.
- Paschalius II, pave, 1, 19.
- Paulli, Daniel, boghandler, 344.
- Paulsøn, Nicolai, landkommissær, 126.
- Pecham, John, franciskaner, filosof, 510.
- Pedersen, Anders, marsk, 35.
- Pedersen, Christen, generalfiskal, 573.
- Pedersen, Christopher, sognepræst, 465–468.
- Pedersen, Claus, præst i Brønshøj, 589.
- Pedersen, Jørgen, borger i Ertebjerg, 556.
- Pedersen, Jørgen, rentemester, 262, 269, 270.
- Pedersen, Knud, præst i Lindelse, 573.
- Pedersen, Oluf, provst i Jelling, 268.
- Pedersen, Tage, skolemester, 129.
- Pederson, Hans, præst, 128.
- Perregaard, Jens Madsen, præst, 584.
- Peter de Limoges, filosof, 513.
- Petersen, Carsten, præst, forfatter, 452.
- Petersen, Erik Jacob, theolog, 70.
- Petersen, Fr. J. Kønemann, herredsfoged, 442–443.
- Petersen, Henry, arkæolog, 7.
- Petersen, Rich., kirkehistoriker, 346.
- Philip I, pommersk hertug, 526–531.
- Philipsen, Jørgen, lagmand, 126.
- Pigard, Peter, dominikaner, 14.
- Pinborg, Jan, dr. phil., 501, 503, 507, 514.
- Pitz, Ernst, historiker, 158, 166.
- Pleijel, Hilding, professor, kirkehistoriker, 70.
- Pogwisch, Henning, rigsråd, 96.
- Pogwisch, Otto, gehejmeråd, 99.
- Pontoppidan, Erik Eriksen, biskop, 52, 89, 102, 198, 454, 572.
- Porret, Charles, professor i Lausanne, 649.
- Poss, Aleksander, forvalter, 559, 562, 564.
- Poulin, Hans, præst i Hellested, 128.
- Poulsen, Anders, præst i Kerteminde, 572.
- Poulsen, A. S., biskop, 617, 620.
- Poulsen, C. M. J., provst, 615.
- Poulsen, Ejnar Johs., præst, 623.
- Poulsen, Hans Ferdinand, cand. theol., 615–660.
- Poulsen, Nicolaj, 120.
- Poulsen, Svend, skovrider, 623.
- Povlsen, Menelaos, præst, 576.
- Prahl, H. S., præsteseminariedirektør, 457.
- Prydtz, Chr. Antoniussen, præst på Strynø, 574.
- Pury, Edouard, fransk frikirkemand, 640.
- Pseudo-Dionysios, 254.
- Paarup, kirken i, Odense herred, 12.
- Qvandløse se Kvanløse
- Qvisling, J. L., provst, 77.
- Quitow, Henning, oberst, 95.
- Quitowholm, Norup sogn, Lunde herred, 95.
- Radstock, G. A. W. Waldegrave, engelsk lord og vækkelsesprædikant, 625.
- Rafn, C. A., sognepræst, 455.
- Ramel, Anne, til Birkholm, 87, 91.
- Ramsing, H. V., general, 66.
- Rantzau, Johan, feltherre, 268.
- Rasch, Johan Casper, justitsråd, 433.
- Rasch, Ulrica Cathrine, justitsrådinde, 412, 415, 422.
- Rasmussen, Niels, snedker, 422.
- Rasmussen, Otto, præst i Rønninge-Rolsted, 569.
- Rasmussen, Peder, borger, 557.
- Rasmussen, Peder, tjener hos Hans Gentzmer, 563.
- Rasmussen, Rasmus, præst i Lysabild, 561.
- Rastell, William, 314.
- Ravn, Hans, præst i Ørslev, 112, 114.
- Ravn, Hans Mikkelsen, skolemand, 103.
- Réau, Louis, kunsthistoriker, 472, 473.

- Reedtz, Peder, kansler, 108, 579.
 Reenberg, Morten, provst, 355.
 Reff, Hans, kansler, 264.
 Regner, biskop i Odense, 26, 31.
 Reitzel-Nielsen, Erik, historiker, 350.
 Rendsborg, i Tyskland, 28, 29, 34.
 Resen, Hans Poulsen, biskop, 69, 119, 575.
 Reventlow, Chr., forfatter, 185.
 Reventlow, Conrad, gehejmeråd, 356, 372.
 Rhode, Jørgen Jespersen, præst i Tand-slet, 554.
 Rhode, Sten Poulsen, præst, 556, 562-564.
 Rhodius, Jørgen Sørensen, præst på Lyø, 567, 573.
 Ribe, 191.
 Ricard, Olfert, præst, 617.
 Rick, Johs., dr. jur., 55, 56.
 Rickey, historiker, 59.
 Riculf, biskop i Odense, 4, 8, 11.
 Rimsø kirke, Nr. Dyrs herred, 250.
 Ringe, Herman Hansen, norsk præst, 67.
 Ringsted, 5, 21, 23, 26.
 Ringwald, Bartholomæus, salmedigter, præst, 374.
 Rinckenæs, 452.
 Rise kirke, Ærø herred, 13.
 Robert, Samuel, fransk frikirkepræst, 640.
 Robert af Arbrissel, helgen, 297.
 Rocholl, R., kirkeråd i Breslau, 463.
 Rode, Helge, forfatter, 184-185, 189.
 Rode, Paul von, pommersk superintendent, 529.
 Rohmann, J. L., sognepræst, 411, 413 f., 419-451.
 Roholt, Laurids Nielsen, præst i Sr. Kirkeby, 572.
 Rolfs, D. C., kirkehistoriker, 192.
 Roper, William, theolog, 315 f.
 Rosenfeldt, Hans, amtsskriver, 571.
 Rosenkrantz, Gunde, rigsråd, 89, 94, 95, 97, 108.
 Rosenkrantz, Holger (den lærde), adelsmand, 71-72, 195-198, 376-390.
 Rosenkrantz, Holger (den rige), til Vemmetofte, 74.
 Rosenkrantz, Jørgen, hofmester, 94, 577, 578.
 Rosenstjerne, Dines Jensen, præst i Magleby, 570.
 Roskilde, domkapitlet i, 92, 115, 121, 122, 126, 133, 134, 258.
 Roskilde, St. Ibs kirke i, 239, 243.
 Roskilde, St. Jørgensbjerg kirke i, 238, 242, 243.
 Roskilde, St. Laurentii kirke i, 243-244.
 Ross, William, pseudonym for Erasmus af Rotterdam, 313.
 Rostorph, Hans Thomsen, præst i Nakskov, 571.
 Rottbøl, Chr., godsejer, 174.
 Rougement, Frédéric de, statsråd, 629.
 Roussel, Aage, dr. phil., overinspektør, 248.
 Rud, Bent, arkitekt, 257.
 Rød (Redh), Jens, prior i Odense, 17.
 Røgle, Vends herred, 95.
 Rønninge, Åsum herred, 411, 414-451, 567.
 Rønningesøgaard, Åsum herred, 411.
 Rønnow, Karl, biskop i Odense, 18, 19.
 Rørdam, H. F., dr. phil. et theol., kirkehistoriker, 45, 47, 49, 65, 70, 86, 94, 100, 103, 134, 191, 195, 575.
 Sack, August, historiker, 192-193.
 Sackur, Ernst, 299.
 Sadolin, Hans Theophilussen, præst i Horbelev, 571.
 Sadolin, Jørgen Jensen, reformator, superintendent i Odense, 44, 47, 49, 57, 58, 59.
 Salto, Axel, maler, 187.
 Samsing, Jørgen, kantor i Århus, 55.
 Sarcerius, Erasmus, luth. theol. forfatter, 536-537.
 Scarvin, Rasmus Pedersen, præst i Nørre Vedby-Ålslev, 572.
 Schack, Hans, feltherre, 85.
 Schack, Hans, greve på Schackenborg i Møgeltønder, 454.

- Schandorph, Aug. Poulsen, mag. præst i Tørebj, 571.
 Scharling, C. I., biskop, 171, 185.
 Schieder, Theodor, tysk historiker, 156–159.
 Schlager, P., historiker, 45, 47, 50.
 Schmidt, Jesper Lauridsen, magister, præst i Brenderup–Ore, 573.
 Schmidt, Joachim, bogtrykker, 465.
 Schmitt, Ludwig, kath. kirkehistoriker, 44–60, 284, 288, 300.
 Schöffler, Herbert, historiker, 82.
 Schrøder, H. A., sognepræst i Spandet, 457.
 Schrøder, Johann Wilhelm, etatsråd, 78.
 Schwaiger, G., tysk kirkehistoriker, 45.
 Secher, V. A., retshistoriker, rigsarkivar, 121.
 Sehested, Christen Thomesen, kansler, 90, 575, 579.
 Sehested, Hannibal, rigsskatmester, 86, 90, 91, 99, 103, 117, 127.
 Selse, Horns herred, 95.
 Sem, i Norge, 64.
 Sengeløse, Smørum herred, 468.
 Severinsen, Peder, præst, kirkehistoriker, 45, 48.
 Siger af Brabant, filosof, 503–504, 511.
 Simon, biskop af Paderborn, 27.
 Simon, dekan i Odense, 3.
 Simon af Auvergne, pavelig udsending, 13.
 Simon Dacus, filosof, 501, 503, 506–508.
 Simonsen, D., professor, 59.
 Skade, Uffe, rigsråd, 110, 115.
 Skalbbjerg, Odense herred, 433.
 Skanderborg, 96, 97, 116.
 Skanderup kirke, Gern herred, 96.
 Skast, Skast herred, 271.
 Skeel, Christen, rigsråd, 88, 101.
 Skeel, Herman, rigsråd, 269, 271.
 Skibet kirke, Tørrild herred, 473.
 Skjellerup, Niels Nielsen, gårdmand i Rønninge, 428.
 Skjelskor, Eiler Pedersen, præst i Næstved, 134–135.
 Skodborg, Jørgen, ærkebiskop, 55–56.
 Skovgaard-Petersen, C., præst, theol. forfatter, 617.
 Skovkloster (= Herlufsholm), Øster-Flakkebjærg herred, 16, 19.
 Skram, Maren, g.m. Hartvig Huitfeldt, 64.
 Skrivers, Mikkel, borgmester i København (?), 66.
 Skyum-Nielsen, Niels, professor, historiker, 1, 13, 35.
 Slagelse, hospitalet i, 585.
 Slangerup, Ringsted herred, 69.
 Slesvig by, 26, 31, 36–37, 193.
 Slesvig, dominikanerkirken i, 26.
 Slesvig, domkirken i, 21, 23, 29, 33, 38.
 Slesvig, domskolen i, 192.
 Slesvig, St. Michaels kloster i, 5.
 Slesvig, nonneklosteret i, 43.
 Slesvig stift, 192.
 Smith, Hans, humanist, skribent, 304.
 Smith, H. Maynard, kirkehistoriker, 331.
 Snell, Morten Johansen, præst i Fjeldsted–Harndrup, 573.
 Snoldelev kirke, Tune herred, 240.
 Soardis, Lazarus de, bogtrykker, 298.
 Sommersted, Gram herred, 454.
 Sonthomb, Emanuel, oversætter, theolog, 73, 77, 82.
 Sophie Amalie, dansk dronning, g.m. Frederik III, 99, 117–118.
 Sorø, 66.
 akademiet i, 196, 577.
 klosteret i, 5, 19.
 Spend, Christen Nielsen, præst i Vordingborg, 572.
 Spener, Philipp Jacob, provst i Berlin, 380.
 Stagefyv, anonym forfatter, 44–60.
 Stanhufius, Michael, rektor, 192–195.
 Stauning, Thorvald, statsminister, 173, 175, 177, 179.
 Steen, Hans Olufsen, præst i Korup–Ubberud, 574.
 Steen, Julius, præst, 617.
 Steenberghen, F. van, 503, 511.
 Steenbuch, Hans, professor, 78.
 Steenstrup, Johan Pedersen, præst i Tårs, 571.

- Steenstrup, Johannes, professor, historiker, 34.
- Steffens, Henrich, professor i Berlin, 462.
- Stein, Harald, præst ved Diakonissestiftelsen, 617, 653.
- Steincke, K. K., minister, 174, 178.
- Stenløse kirke, Odense herred, 12.
- Stenløse kirke, Ølstykke herred, 239, 243, 468.
- Stenløse, Samuel, præst, 563–564.
- Sthen, Hans Christensen, salmedigter, 373.
- Stockmayer, Otto, præst i Schweiz, 624.
- Stolpe, P. M., litteraturhistoriker, 87.
- Stoud, Erasmus, kaptajn, 76, 77.
- Stoud, Ludvig, biskop over Kristianssand stift, 76, 77.
- Stoud, Otto, præst i Bergen, 76.
- Stoud, Otte Ludvigsen, præst i Kvite-seid, Norge, 76, 77.
- Strynø, Sunds herred, 568.
- Suhm, P. F., historiker, 30, 468.
- Sundfjord, i Norge, 89, 124.
- Sunesøn, Anders, ærkebiskop, 498–499.
- Svane, Hans, ærkebiskop, 84–136, 575–591.
- Svane, Marie, født Fuioren, 87, 97.
- Svane, Oluf Hansen, borgmester i Horsens, 87, 96, 111.
- Svawe, Bartholomæus, pommersk kansler, 529.
- Svendstrup, Ramsø herred, 89, 90, 131, 132.
- Svendstrupgård, Borup sogn, Ramsø herred, 89, 97, 130, 133.
- Syv, Peder Pedersen, rektor i Næstved, 128.
- Systofte, Falsters Sønder herred, 554.
- Sæby, Løve herred, 238.
- Særslev kirke, Skovby herred, 12.
- Sønderborg, 554.
- Sønderby, Båg herred, 567.
- Sørensen, Arne, minister, forfatter, 190.
- Sørensen, Jens, 132.
- Sørensen, Morten Aaman, arkitekt, 249, 256.
- Sørensen, Rasmus, dansk student i Wittenberg, 191–192.
- Sørensen, Rasmus, skolelærer, 147–150, 164, 165.
- Taft, A. I., kirkehistoriker, 339.
- Tagesen, Ivar, Abels marsk, 35.
- Tandslet, Als sønder herred, 454, 554.
- Tarnow, Paul, professor, pastoralteolog, 545, 549.
- Taulov, Jørgen, rektor i Odense, 562, 566, 569.
- Telesforus, biskop, 296, 297, 299.
- Telesforus af Cosenza, mystiker, 298.
- Tempier, Étienne, ærkebiskop, 503, 510, 513.
- Terkelsen, Søren, præst i Allerslev, 572.
- Thestrup, Frans Olsen, præst i Nyborg, 574.
- Thestrup, Ole Rasmussen, præst i Dalby–Stupperup, 569.
- Thomas af Akvin, kirkelærer, 497, 498, 506, 510, 511, 513.
- Thomas Hibernicus, dominikaner, theol. forfatter, 598.
- Thomissøn, Hans, præst og salmebogsgudgiver, 343 f., 539 f., 373–375.
- Thomsen, Vilh., professor, 186.
- Thomæus, Andreas, vistnok præst i Højelse, 72.
- Thordsen, Hans, borger i Svendborg, 567.
- Thorkelin, G. J., gehejmearkivar, 5.
- Thorsen, Johan, præst i Bregninge (Ærø), 574.
- Thott, Henrik, amtmand, 120.
- Thott, Peder Axelsson, domprovst, 17.
- Thura, Albert, præst i Lejrskov, 72.
- Thyssen, Anders Pontoppidan, kirkehistoriker, 137, 147, 152–154, 161–162, 165.
- Tikøb kirke, Lynge–Kronborg herred, 243.
- Tisdorph, Michael Henriksen, præst i København, 572.
- Tophel, Gustave, præst i Genève, 655.
- Torm, Erik Olufsen, præst ved Vor Frue i København, 72.
- Trans kirke, Vandfuld herred, 247.
- Trient, konciliet i, 498.

- Trolle, Corfitz, amtmænd, 96.
 Trondhjem, Norge, 97, 99, 123.
 Trørød, Sokkelund herred, 87.
 Tunstall, Cuthbert, biskop, 312.
 Tveje-Merløse, Merløse herred, 238, 246.
 Tybjerg kirke, Tybjerg herred, 135.
 Tygesen, Gregers, Odense, 17.
 Tyndale, William, engelsk præst, 311, 314, 317, 328, 330.
 Tystrup-Haldagerlille, Øster Flakkebjerg herred, 622.
 Tårnby, Sokkelund herred, 93, 106, 107, 108, 111, 119, 120.
 Tåsinge, Sunds herred, 10, 568.
- Ubberød, Lyng-Kronborg herred, 12.
 Uggeløse kirke, Lyng-Frederiksborg herred, 243.
 Urne, Christoffer, rigskansler, statholder, 126.
 Urne, Hans, til Sanderumgaard, 433.
 Urne, Sigvard, godsejer, 433.
 Ussing, Henry, stiftsprovst, 617.
 Uthermühl, Ernst, barber, 556.
- Wad, Gustav Ludvig, landsarkivar, 90.
 Wadskjær, C. F., professor, forfatter, 468.
 Vahl, Jens, provst, 621.
 Valdemar I den Store, dansk konge, 5, 8, 10, 15, 30.
 Valdemar II Sejr, dansk konge, 34.
 Valdemar, hertug af Slesvig, 32, 35.
 Valkner, Kristen, kirkehistoriker, 303, 307 f.
 Wandal, Hans, theolog, 581.
 Wardenberg, Zutfeld, kurial, 265, 266, 272.
 Warham, William, ærkebiskop, 312, 330.
 Vedel, N., provst i Værum-Ørum, 468.
 Wegener, C. F., gehejmearkivar, historiker, 87.
 Wegener, C. F. J., biskop, 617, 620, 632.
 Weibull, Lauritz, historiker, 2-4.
 Weie, Edvard, maler, 187.
 Weile, Laurids, præst i Odense, 562, 566, 569.
- Weltzer, Carl, sognepræst, 168-169.
 Vergil, romersk digter, 465.
 Westen, Bernt Thor, byfoged i København, 66.
 Vester Skerninge, Sallinge herred, 567.
 Weyssenburger, Johannes, bogtrykker, 299.
 Wibe, gehejmeråd, 364.
 Viborg, 28, 32, 57, 59, 90.
 Viborg, domkirken i, 238.
 Viborg, Jens, kantor i Ribe, 262, 268 f., 271.
 Wielandt, Christopher Jochumsen, præst i Vester Skerninge, 573.
 Vig kirke, Ods herred, 246, 248.
 William, benediktinermunk i Evesham, 8.
 William II, engelsk konge, 3.
 Villingebæk Overdrev, Holbo herred, 409.
 Vilna, jesuitskolen i, 61.
 Vind, Jacob, kantor i Ribe, 264.
 Vind, Jens, adjunkt, cand. mag., 599.
 Wind, Oluf, præst, 72.
 Winding, Jens Poulsen, præst, 576.
 Vindinge, Vindinge herred, 568.
 Vindingegård, (= Fuirendal), Øster-Flakkebjerg herred, 94, 128.
 Vinet, Alexandre, fransk professor, 618.
 Winsløv, Peder, præst i Odense, 567, 570, 572.
 Vinstrup, Peder J., biskop, 387.
 Wittenberg, 62, 191-193.
 Wittnauer, James, præst i Neuchatel, 624, 633.
 Vogt, Carl, professor, 627.
 Wolsey, Thomas, kardinal og statsmand, 312, 315, 341.
 Worm, Christen, biskop, 102.
 Wormordsen, Frans, reformator, 303, 307, 341.
 Worsaae, Jens Jacob Asmussen, arkæolog, minister, 102.
 Voss, Johan, herredsfoged, 559, 563-565.
 Wotschke, Th., kirkehistoriker, 192.
 Wuchter, Abraham, maler, 85.
 Wyclif, John, reformator, 277, 311, 336.

- Väskinde kirke, Gotland, 254, 255.
- Zahle, C. Th., statsminister, 173–174.
- Zahrtmann, Mette Sophie, forstanderinde ved Diakonissestiftelsen, 619, 631.
- Zeller, Samuel, forstander, 659.
- Zierotin, Carl von, mährisk adelsmand, 65.
- Zinzendorf, Nic. Ludvig, greve, 647.
- Zitzewitz, Jacob von, pommersk kansler, 526.
- Zwergius, D. G., præst, historiker, 594.
- Zwingli, H., reformator, 533, 534, 551.
- Øksendrup, Gudme herred, 568.
- Ølgod kirke, Øster horne herred, 242.
- Øm kloster, 29.
- Ørbæk, Vindinge herred, 567.
- Ørsløe (= Ørslev), Vester Flakkebjerg herred, 112, 114.
- Ørsted, A. S., statsmand, retslærd, 441.
- Øster Egesborg, Bårse herred, 621–622, 660.
- Øster Marie kirke, Øster herred, Bornholm, 243.
- Øster Skerninge, Sunds herred, 567.
- Østrup, Lunde herred, 567.
- Ål kirke, Vester Horne herred, 472.
- Århus, 57, 67, 238.
- Åsum kirke, Åsum herred, 12.

Institut for Dansk Kirkehistorie

Københavns Universitet

Vodroffsvej 8, 1900, København V. – Telf. 21 72 72

Institut for Dansk Kirkehistorie, der blev oprettet i 1956, er et forskningscentrum, hvorfra det er tanken at organisere og igangsætte en systematisk udforskning af den danske kirkes historie. Desuden udgiver Institutet »Kirkehistoriske Studier« og en række andre publikationer.

I serien »Kirkehistoriske Studier« er hidtil udkommet:

- 1956: 1. *H. P. Christensen*: St. St. Blichers Tro. 134 s. (*Udsolgt*).
- 1957: 2. *S. Giversen*: Sandhedens Evangelium. 123 s. (*Udsolgt*).
- 1958: 3. *K. Banning*: En Landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensens ungdom og lærergerning 1799–1844. 131 s. (*Udsolgt*).
4. *K. Banning*: Degnekristne. En studie over den gudelige vækkelse på Sydvestsjælland med særligt henblik på skolelærer Rasmus Sørensens virke, 357 s. Disputats. (*Udsolgt*).
5. *Kaj Baagø*: Magister Jacob Christian Lindberg. 380 s. Disputats. (*Udsolgt*).
- 1959: 6. *N. O. Jensen*: Luthers Gudstro. 235 s. (*Udsolgt*).
- 1960: 7. *P. G. Lindhardt*: Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun. 209 s. Kr. 13,50.
8. *K. Banning*: Forsamlinger og Mormoner. Redegørelserne fra gejstligheden i Sjælland stift for den gudelige forsamlingsbevægelse og mormonismen i henhold til biskop H. L. Martensens cirkulære af 16. juni 1854. 302 s. (*Udsolgt*).
9. *N. Thomsen*: De stærke Jyder og Haugianerne. Breve fra en vækkelse. 128 s. (*Udsolgt*).
10. *Et Kirkeskifte*. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det nittende århundrede under redaktion af Hal Koch. 403 s. (*Udsolgt*).
- 1961: 11. *Johs. Pedersen*: Fra Friskolens og Bondehøjskolens første Tid. 153 s. (*Udsolgt*).
12. *Arne Schmidt*: L. P. Larsen's Teologi og Missionssyn. 78 s. (*Udsolgt*).
13. *K. E. Bugge*: Theologi og Pædagogik historisk belyst. 189 s. (*Udsolgt*).
14. *K. Gjesing*: En missionspioner. H. P. Børresens liv med særligt henblik på hans missionsvirksomhed. Disputats. 380 s. (*Udsolgt*).
- 1962: 15. *Curt Hahn Kristensen*: Seminarium Pædagogicum. Det pædagogiske Seminarium ved Københavns Universitet 1800–1811. 109 s. (*Udsolgt*).
- 1963: 16. *Paul C. Nyholm*: A Study in Immigrant History: The Americanization of the Danish Lutheran Churches in America. 480 s. (*Udsolgt*).
17. *Emil Larsen*: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer med særligt henblik på Haderslevtiden. 211 s. (*Udsolgt*).

- 1963: 18. *T. Dahlerup*: Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation. 186 s. (*Udsolgt*).
19. *K. E. Bugge* (red.): Tro og Tale. Studier over Hans Tausens Postil. 240 s. (*Udsolgt*).
- 1965: 20. *H. B. Hansen*: Fynske Præstekonventer. Studier over den fynske geistlighed 1809–1848. 224 s. Kr. 13,25.
21. *N. H. Sørensen*: Dansk teologi siden 1900. 240 s. Kr. 24,50.
- 1966: 22. *Vello Helk*: Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. Disputats. 517 s. Kr. 51,20.
23. *Gustav Brøndsted*: Historie og Evangelium. Afhandlinger, Foredrag og Udkast. Udgivet og indledt af Niels Thomsen. 609 s. Kr. 48,95.
24. *Søren Kierkegaard læst af K. Olesen Larsen*. I. Artikler fra »Tidehverv« (275 s.), II. Efterladte Arbejder (260 s.). With summaries in English. Bd. I–II. Kr. 56,25.
- 1967: 25. *Enok Mortensen*: The Danish Lutheran Church in America. The History and Heritage of the American Evangelical Lutheran Church. 320 s. (6,50 \$). Forlag: Board of Publication, Lutheran Church in America, Philadelphia, USA. Bestilles gennem boghandelen på det amerikanske forlag. Ingen rabat).
26. *K. Olesen Larsen*: At være Menneske. Udvalgte arbejder. Bd. I–II. Kr. 67,50.
- 1968: 27. *Martin Schwarz Lausten*: Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550–60. 205 s. Kr. 22,50.

Andre udgivelser:

- 1960: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. I, indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Vækkelse og kirkeliv i København og omegn i første halvdel af det 19. århundrede, ved Kaj Baagø. 30 + 203 s. Kr. 18,00 (indb.). (Dette værk fås kun indbundet).
- 1961: *Jakob Rod*: Folkereligion og kirke. 124 s. (*Udsolgt*).
- A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud. Bd. II indeholdende Knud Banning: De Sjællandske Vækkelser. 202 s. Kr. 18,00.
- 1962: *Liss Davidsen* (udg.): Krigerliv og Bondesind. Erindringer fra Treårskrigen af Møller Peder Christensen. 216 s. (*Udsolgt*).
- Lis Jacobsen og Holger Brøndsted* (udg.): En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889–1901. Bd. I–II. 362 + 306 s. Kr. i alt 66,95.
- Erica Simon*: De l'union culturelle du Nord. Fransk kommenteret oversættelse af N. F. S. Grundtvig »Om Nordens videnskabelige Forening«. 202 s. (*Udsolgt*).

- 1962: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud etc. Bd. VI, indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Den Baptistiske vækkelse i Nordjylland ved Henry Petersen. 198 s. Kr. 18,00.
- 1962-64: *Luthers Skrifter i Udvalg* ved Torben Christensen, Niels Nøjgaard, E. Thestrup Pedersen og Regin Prenter. Bd. I (1962): De reformatoriske Hovedskrifter. Bd. II (1963): Skrifter om Kirke og Gudstjeneste. Bd. III (1964): Bibelfortolkning og Prædikener. Bd. IV (1964): Evangelium og Samfundsliv. Kr. i alt 225,00 (uindb.). Kr. 360,00 (indb.). Bindene sælges ikke enkeltvis.
- 1964: *Religionshistorisk brevsveksling*. Udg. af Lis Jacobsen og Holger Brøndsted. 306 s. Kr. 36,00.
T. Gudmund-Høyer: Kritik af et Kirkesyn. 191 s. (*Udsolgt*).
A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. III, 1-2, indeholdende: De fynske vækkelser. Herrnhutismen, forsamlingsbevægelsen og den langlandske vækkelse. Af Knud Ottosen, Johannes Pedersen og Anders Pontoppidan Thyssen. 441 s. i 2 bd. Kr. 37,15.
- 1965: *K. E. Bugge*: Skolen for Livet. Studier over N. F. S. Grundtvigs pædagogiske tanker. Disputats. 377 s. Kr. 33,75.
Børge Ørsted: J. P. Mynster og Heinrich Steffens. Disputats. 694 s. Kr. 67,50.
- 1966: *Jens Glebe Møller*: Doctrina secundum pietatem. Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi. Disputats. 187 s. Kr. 38,25.
- 1967: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. Aarhundrede. Bd. IV. De ældre jyske Vækkelser, indeholdende: Brødremenigheden (ved Anders Pontoppidan Thyssen), De stærke Jyder (ved Herluf Hegnsvad). 286 s. Kr. 30,40.

Ny rabatordning:

Den hidtidige rabatordning, som er omtalt i tidligere årgange af »Kirkehistoriske Samlinger«, og hvorefter medlemmer af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« har kunnet købe de fleste af ovennævnte skrifter med 20% rabat, *ophæves pr. 30. april 1968*. Bestillinger, der indgår til forlaget efter denne dato, vil blive ekspederet til almindelig bogladepris.

I stedet indføres en ny og mere praktisk ordning, som giver medlemmerne mulighed for at forudbestille de fleste skrifter, der udsendes af instituttet, med en rabat på ca. 33%. Da prisen på bøger, som udsendes af instituttet, må forhøjes væsentligt, vil besparelsen ved forudbestilling blive betragtelig.

Før instituttet udgiver sine skrifter, vil alle Selskabets medlemmer fremtidigt få tilstillet bestillingskort, som enten følger med »Kirkehistoriske Samlinger« eller udsendes særskilt. Kortet sendes til instituttet, der sørger for, at vedkommende får bogen tilsendt til favorpris. For at undgå fejlekspeditioner *ophæves alle abonnementsordninger for medlemmer*, og fremtidigt må hver enkelt skrift forudbestilles på de kort, der udsendes.

Efter forudbestillingsfristens udløb ekspederes bøgerne kun af G. E. C. Gads forlag, og kan kun købes gennem boghandelen til almindelig bogladepris.

Det må forudses, at enkelte skrifter, som bekostes helt eller delvis af forfatterens eller udgiverens egne midler, kan blive undtaget fra rabatordningen. På disse skrifter vil der ikke blive udsendt subscriptionsindbydelser.